CSAPODI CSABA – TÓTH ANDRÁS – VÉRTESY MIKLÓS

MAGYAR KÖNYVTÁRTÖRTÉNET

Ordo Dierum

pro aditu ad

Museum Nationale Hungaricum.

Cum in quibusvis recte ordinatis Inſtitutis publicis civitate donata ſit laudabilis illa Conſuetudo: vt certi per hebdomadam dies præfixi habeantur, quibus Inſtituti Theſauros cum fructu diutius inſpicere, commode examinare, ſingulorumque Objectorum explanationem, pro beneplacito poſtulare liceat: de Benigno Juſſu Sereniſſimi Cæſarei, ac Hungariæ, & Bohemiæ Regii Hæreditarii Principis, Archi-Ducis Auſtriæ, Domini Joſephi, Regni Hungariæ Palatini in Muſeo Nationali Hungarico ſine præmiſſo conſtituti ſunt Dies:

Lunæ & *Jovis* pro inſpicienda Bibliotheca.

Martis & *Veneris* pro Cimelio Rei nummariæ & antiquariæ.

Mercurii & *Sabbathi* pro Camera Naturæ Productorum;

quibus ab hora nona matutina vsque duodecimam, & ab hora tertia pomeridiana vsque ſextam vespertinam per totius anni decurſum aditus patet; duntaxat Diebus Dominicis & Feſtis, atque tempore, quo pulueres excutiuntur, & Scrinia purgantur, Atria clauſa habentur; ſaluo nihilominus legere volentibus, quotidie, horis præfixis ad Lectorium acceſſu.

Ad Benignum Suae Caesareo
Regiae Serenitatis Domini Regni
Hungariae Palatini Mandatum.
Budae die 3oma Junii 1811.

Ludovicus Boros m. p.

Napi-Rend

A' Magyar Nemzeti

Gyüjteményes Tárnak Szemlélésére.

Minthogy minden jól elrendeltt Köz-Intézetekben azon dicséretes ſzokás, átaljában bé vagyon véve: hogy hetenkent bizonyos napok légyenek meghatározva, a' mellyeken az Intézetnek Ritkaſágait, 's Gyüjteménnyeit tetſzés ſzerént ſzemlélni, közelebbről-is visgálni, 's felölök magyarazatot-is kivanni lehesſen: ugyan é végett Ö Cſáſzári 's Királyi Fő-Herczegſégének, Jósef, Magyar Orſzág Nádor Ispannyanak kegyelmes Parantsolatjából, a' Magyar Nemzeti Gyüjteményes Tárnak ſzemléléſére e' következendő Napi-Rend határoztatott meg, úgymint:

Hétfőn és *Tsötörtökön* láthatni a' Könyvtárt.

Kedden és *Pénteken* a' Pénzeket és Régiſégeket.

Szerdán és *Szombaton* a' természeti alkotmányok Gyüjteménnyét.

Ezen napokon reggeli kilencz Órától, tizenkettöig, delután pedig háromtól, hatig ſzabad a' Bémenetel. Egyedül a' Vaſarnapokon, Ünnepeken, és a' tiſztogatás idejekor zárva tartattnak a' Paloták. Egyébberánt, a' kinek az a' ſzándéka, hogy olvashaſſon: a' fent megjegyzett órák között minden nap megjelenhet a' Könyvtárban, legottan ſzándékát minden akadály nélkül tellyesithetvén.

Ö Csász.'s Kir. Fő-Herczegségének
Magyar Orſzág Nádor Ispánnyának kegyelmes Parantsolatjára.
Budán Szent-Iván hava 3odik napján 1811.

Boros Lajos m. p.

Tages-Ordnung

zur Beſichtigung des

Hungariſchen National Muſeums.

Da bey allen wohlgeordneten öffentlichen Anſtalten, die lobenswerthe Gewohnheit allgemein angenommen iſt: daß gewiſſe Täge der Woche feſtgeſetzt werden, an denen die daſelbſt aufbewahrten Gegenſtände nach Belieben beſichtiget, näher betrachtet, ja ſelbſt Erläuterungen über jeden einzelnen Gegenſtand gefordert werden können: ſo ſind auf höchſten Befehl Sr. Kaiſerl. Königl. Hoheit des Erzherzogs Joſephs, Palatinus des Königreichs Hungarn, folgende Täge zur Beſichtigung des hungariſchen National-Muſeums beſtimmt worden, als:

Montag und Donnerſtag zur Beſichtigung der Bibliothek.

Dienſtag und Freytag für die Antiquitäten-Kammer und das Münzkabinet.

Mittwoch und Sonnabend für das Naturalien-Kabinet.

An den obgenannten Tagen wird der freye Zutritt Vormittags von 9 bis 12 Uhr; Nachmittags aber von 3 bis 6 Uhr, das ganze Jahr hindurch geſtattet. Bloß an Sonn- und Feſt-, dann an denen zum Abſtauben beſtimmten Tägen ſind die Säle verſchloſſen. Uebrigens können diejenigen, die Bücher zu leſen wünſchen, täglich an obbeſtimmten Stunden, die Bibliothek ungehindert beſuchen.

Auf höchſten Befehl Sr. Kaiſerl.
Köngl. Hoheit des Erzherzogs Palatinus des Königreichs Hungarn.
Ofen am 3oten Junius 1811.

Ludwig v. Boros m. p.

Csapodi Csaba–Tóth András–Vértesy Miklós

MAGYAR KÖNYVTÁRTÖRTÉNET

Csapodi Csaba–Tóth András–Vértesy Miklós

MAGYAR KÖNYVTÁRTÖRTÉNET

Gondolat · Budapest, 1987

Szerkesztette Vértesy Miklós

ISBN 963 281 763 X
© Csapodi Csaba, Tóth András, Vértesy Miklós, 1987

ELŐSZÓ

A könyvek... Életünk szerves részei. Könyvek kísérnek a műveltség felé vivő úton, könyvek alakítják világnézetünket, erkölcsünket, könyvek formálják kívánságainkat, céljainkat, könyvek segítenek abban, hogy megértessük magunkat másokkal, könyvek vidítanak fel nehéz óráinkban, könyvek tudják megsokszorozni örömeinket, könyvek segítenek a több kenyérhez, a könnyebb élethez. Amit tudunk, annak túlnyomó részét könyvekből tudjuk, még ha ezek egy részét nem magunk olvastuk is el.

A könyvek legjelentősebb gyűjtőhelye s így a legfontosabb tanító, tájékoztató és nemes szórakozást kínáló intézményünk a könyvtár, és még fokozottabb mértékben volt az a múltban, amikor még csak kevés embernek voltak saját könyvei. A könyvtár azonban ennek a tudásnak, műveltségnek nemcsak őrzője, hanem egyúttal tükre is, fontos forrás annak megismerésére, hogy miképp gondolkozott a különböző korszakokban az emberiség. A könyvtárak múltjának ismerete a tudomány-, az irodalom-, a gazdaság-, a vallás- és a művelődéstörténet szerves része. „A könyvtárak száma, állapota és használata a nemzetek műveltségi állásának egyik biztos ismertetőjelét képezi" – állapította meg Fraknói Vilmos történetíró, a Széchényi Könyvtár egykori őre a *Magyar Könyvszemle* első évfolyamában, 1876-ban. Lenin csaknem szó szerint így vélekedett. „Iljics – írta Krupszkaja Leninre emlékezve – abból ítélte meg a kultúra színvonalát, hogy mennyire szervezett a könyvtárügy, számára a könyvtárügy állapota az általános kulturáltság fokmérője volt."

Fraknói ugyanakkor arra is felhívta a figyelmet, hogy „a magyar köz- és magánkönyvtárakról igen hiányos ismereteink vannak, egy részükről úgyszólván semmit sem tudunk". Ezért javasolta egy magyar könyvtártörté-

net megírását, és kérte a könyvtárosokat, hogy segítsék elő ennek létrehozását.

Azóta egy évszázadnál több telt el. Sok könyvtártörténeti cikk, tanulmány és kötet jelent meg egyes intézményekről (Széchényi, Egyetemi, Fővárosi Szabó Ervin stb. Könyvtár), feldolgozták több könyvtárfajta (munkáskönyvtárak, agrárszocialista olvasókörök, népkönyvtárak stb.) múltját, de könyvtárügyünk összefoglaló történetének megírására eddig senki sem vállalkozott. Most mi, e kötet szerzői akarjuk ezt a hiányt pótolni. Reméljük, hogy példánkat majd követik mások, és ezt az első kísérletet felhasználva jobb, tökéletesebb és részletesebb magyar könyvtártörténettel fogják szolgálni a tudományt.

Vértesy Miklós

I

1000–1711

A) A KÖZÉPKORI KÖNYVKULTÚRA KIBONTAKOZÁSA MAGYARORSZÁGON

1. A MAGYARSÁG TALÁLKOZÁSA A KÖNYVVEL

A honfoglaló magyarság az írást ismerte, de a könyvet nem. Írása, a négyszögletűre faragott fapálcára, később – ritkán – fagerendára vagy kőbe vésett rovásírás, alkalmas volt üzenetek közvetítésére (olyasféle levelekre, mint amilyent a tatár kán írt IV. Béla királynak), számadások följegyzésére, emlékszerű feliratok készítésére, de hosszabb szövegek maradandó fönntartására, terjesztésére nem. Ilyesmire nem is volt szüksége. Műveltsége szóbeli, följegyzésre méltó irodalma éppen úgy nem volt, mint olvasóközönsége. Történelme szájhagyomány, irodalma énekek; vallásában nem használt írott szövegeket, írásban rögzített szertartásokat.

A magyarság első találkozását a könyvvel a pusztító, zsákmányoló katona magatartása jellemezte; a rá nézve érthetetlen és értéktelen anyag mellőzése vagy éppen elpusztítása a feldúlt, fölégetett kolostorokban, templomokban, amint ezt a kalandozó magyarokról a külföldi krónikákban olvassuk. Mert nem mindig volt olyan szerencséjük a szerzeteseknek, mint Sankt Gallenben, hogy könyveiket és magukat idejekorán biztonságba tudták helyezni a félelmetes ellenség elől.

Miként a legtöbb európai nép, a könyvet a magyarság is a keresztény vallás és műveltség befogadásával ismerte meg. Mert a könyvek, a bennük foglalt szövegek jelentették a legnagyobb értéket, ami az ókori művelt világ egészét magában foglaló római birodalom hagyatékából legalább töredékesen fönnmaradt. Ezt a műveltséget a keresztény egyház őrizte meg és hagyományozta át az új európai népekre.

Nagy szerencséje volt a nyugati világnak, hogy olyan vallás vált benne uralkodóvá, amelynek lényegéhez tartoztak az írásban őrzött szent könyvek, a különböző szélsőséges irányzatok (eretnekségek) ellen folytatott

harcokban kialakult és még a tiszta, klasszikus latin nyelven írt teológiai irodalom és az írásosan szabályozott szertartások. Mindez megkövetelte ugyanis az írás-olvasás oktatását, a műveltség egységes nyelvének megőrzését, a szövegeknek állandó átmásolással való fenntartását és terjesztését, tehát az iskolázást és a könyvek készítését, használatát és ezzel könyvtárak létesítését. Legalábbis egy szűk társadalmi réteg, a papság részéről egy olyan, sok évszázadon át tartó korszakban, amikor a társadalom túlnyomóan nagy, világi része tudni sem volt hajlandó a könyv, az írás, az iskolázás értékéről. Hosszú fejlődés vezetett csak el oda, amíg az írásbeliség szélesebb körű alkalmazása lassanként kitermelte a világi írástudó réteget, az értelmiséget, az írni-olvasni tudás szükségességének általános fölismerését.

Egyházi könyvtárak sűrű hálózata lepte el tehát a középkori Európát, de ezek a könyvtárak a mi fogalmainkhoz képest nagyon kicsik voltak. Ha valakinek 10–20 könyve volt, az már gazdag magánkönyvtárat jelentett. Kolostoroknak, székesegyházaknak is csak ritkán volt 100–200 kötetnél nagyobb könyvtáruk. Az 1000 kötetnél nagyobb könyvtár egészen kivételes: egy-egy különlegesen gazdag kolostorban (Sankt Gallen, Fulda, Reichenau stb.), a párizsi Sorbonne-on, a középkor végén néhány itáliai fejedelmi udvarban, a Vatikánban, meg a Corvinában.

A könyvtáraknak ez a kis terjedelme természetesen következett a könyvek akkori előállításának módjából. A könyvnyomtatás feltalálása előtt minden egyes darabot egyéni munkával, kézzel kellett írni és esetleg díszíteni. Egy-egy nagyobb kódex leírásához pedig egy vagy több másoló hónapokig – különlegesen díszesek elkészítéséhez évekig – tartó munkájára volt szükség. A kódexek készítése – a XIII. század óta kialakuló párizsi egyetemi, majd az itáliai reneszánsz könyvmásoló műhelyek kialakulása előtt – magukban a könyvtárakban történt. A kódexek korában tehát a könyv létrehozásának (esetleg a mű megírásának is), őrzésének és használatának a helye ugyanott volt; az író, másoló, a könyvtáros és olvasó ugyanannak az intézménynek, kolostornak, káptalannak tagjai közül került ki, sőt még a könyv anyagául szolgáló pergament, az íráshoz, díszítéshez szükséges eszközöket, festéket is ott állították elő, a könyvet ott kötötték be. A könyvtár tehát egyúttal a könyvet létrehozó intézmény is volt, egészen addig, amíg a könyvnyomtatás feltalálásával el nem válik egymástól a könyvkészítés és a könyvhasználat.

Ebbe az általános európai könyvkultúrába kapcsolódott be a magyarság. Sajnos a kódexek világának magyarországi képét sokkal nehezebb feladat megrajzolni, mint más, szerencsésebb országokét, a könyvanyag óriási méretű pusztulása miatt. Először a tatárjárás dúlta szét az ország területének nagyobb részét, azután a török háborúk, a hódoltság másfél évszázada pusztította a középkori kultúra alkotásait. Ami ránk maradt, csak töredék. Töredék maradt meg a kódexekből, a könyvekre vonatkozó forrásokból is. Ezért szórványos emlékekből, adatokból kell rekonstruálnunk az egykori élő valóságot. Az élet színes gazdagsága helyett csak a fő vonásokat tudjuk fölvázolni. Olyan munka ez, mint mikor a régész alapfalakból, faragott maradványokból próbálja megrajzolni az egykori pompás épületek képét, figyelembe véve az Európa más részeiben épen megmaradt emlékeket.

A magyarság bekapcsolódása az európai könyvkultúrába a X. század végén kezdődött, a térítő papok megjelenésével. Hogy ez a bekapcsolódás olyan meglepően gyors és maradéktalan volt – két közben kitört pogánylázadás ellenére is –, az két tényezőnek tulajdonítható. Az egyik az, hogy a keletről jött magyarság életformája, kultúrája egyáltalán nem volt olyan alacsony, mint „a magyarok nyilaitól" („a sagittis Ungarorum . . . ") rettegő krónikások szavai alapján a köztudatban meghonosult. Nem sokkal maradt el az akkori európai kultúrától, csak más természetű, más jellegű volt. A másik körülmény az, hogy a honfoglaló magyarság már részben keresztény lakosságot talált új hazájában, és kalandozó vállalkozásaiból is szép számmal hozott magával keresztény foglyokat. A könyv tehát már itthon sem lehetett teljesen ismeretlen valami, ha nem is sokkal több, mint a meghódított népelemek közt működő keresztény papok misekönyvei.

Könyveket hoztak magukkal természetesen a külföldről jött térítő papok Géza fejedelem quedlinburgi egyezménye (973), főleg pedig fiának, Istvánnak trónra lépte után. De a könyvek itthoni készítésének is nagyon korán meg kellett kezdődnie, mert hamarosan sok könyvre lett szükség, és nagyobb számú könyvnek külföldről való behozataláról, könyvkereskedelemről szó sem lehetett. Szükségessé vált a könyv mindenekelőtt azért, mert minél előbb ki kellett képezni a magyar anyanyelvű papságot. Hiszen sem a térítés, sem a vallásos élet fenntartása nem volt elképzelhető a nép nyelvét értő papság nélkül. Ezért a megszervezett püspökségek központjában és a megalapított kolostorokban meg kellett kezdeni az iskoláztatást,

amihez könyvre volt szükség, s ehhez külföldről csak a másolati alappéldányokat lehetett kölcsönkérni vagy ajándékként megkapni. Konkrét adatunk is van ilyesmire: ránk maradt 1008-ból Bonipert pécsi püspök levele, amelyben Fulbert chartres-i püspöktől kéri, küldjön el neki egy Priscianus-kötetet, a középkori latintanításnak ezt a fontos kézikönyvét.

Nagy mennyiségű könyvre, a miséhez szükséges legfontosabbakra volt szükség a templomokban is, s azok sem készülhettek máshol, mint a püspöki székhelyeken, ahol könyvkészítő műhelyeket kellett berendezni. Szent István második törvénykönyve ugyanis úgy intézkedett, hogy minden tíz falu közösen építsen templomot, fölszerelésüket a király vállalja, de a könyvekről a püspökök gondoskodjanak. Ezt a rendelkezést utóbb Szent László törvénye is megismételte.

A könyv tehát már a X. század vége óta elfoglalja a helyét a magyar művelődésben. De ez még magában nem jelentette volna a könyvtárnak mint intézménynek a meghonosodását is. Mert hiszen még a székesegyházaknak is csak a szertartásokhoz használt kis számú, a püspöki székhelyek iskoláinak az olvasástanítást és papképzést szolgáló pár könyve is csak meghatározott célokat szolgáló egyes darabok voltak, de nem könyvtár. Néhány teológiai tartalmú könyve, tehát „magánkönyvtára" legfeljebb Szent Gellért csanádi püspöknek lehetett, aki magyarországi működése idején írta reánk maradt *Deliberatió*ját (Megfontolás) és talán még más munkákat is. Föltehető, hogy ezek írása közben más könyveket is használt, más könyvek is voltak birtokában, melyek vértanúsága után is ott maradhattak püspöki székhelyén. De más püspökségek esetében ilyesmiről alig lehetett szó. Székesegyházi, illetve káptalani könyvtárak csak lassanként alakulhattak ki egy-egy püspök, kanonok birtokából kivételesen hátramaradt kódexekből. Így hozhatott magával könyveket az a 24 verduni kanonok, aki a XI. század húszas éveiben városuk pusztulása miatt Magyarországra menekült.

Nem gondolhatunk királyi könyvtár létesítésére sem a XI. században Magyarországon. Ilyesmit föltételezni anakronizmus volna. Bár elfogadhatjuk a közel egykorú Szent István-legenda állítását, hogy István gyermekkorában bizonyos iskolázásban részesült, mindenesetre tisztában volt az írásnak, a könyvnek az elröpülő szóval szemben maradandó értékével. Ezért íratta – bizonyára személyes irányítása alatt – az *Intelmek*et Imre fia

számára, amely így az első Magyarországon keletkezett, írásban rögzített irodalmi alkotás volt. Ehhez járult együttvéve is alig néhány lapot kitevő két törvénykönyve. Más írásmű nemigen lehetett királyi székhelyén.

2. A BENCÉS KOLOSTOROK KÖNYVEI

Könyvtárak Magyarországon először, már a XI. században, a Benedek-rendi szerzetesek kolostoraiban keletkeztek. Ezeknek a bencés kolostoroknak a száma az idők folyamán, az Árpádok korában mintegy százra emelkedett, de legnagyobb részük egészen kis nemzetségi monostor volt, ahol csak a legszükségesebb könyvek meglétével számolhatunk. Ha az I. Endre király alapította tihanyi kolostor 1055-ben írott alapítólevelének hátlapjára később, de még a XI. században odakerült följegyzést könyvleltárnak tekintjük, akkor ott sem volna több, mint 2 misekönyv, 1 nocturnale (az éjszakai zsolozsmázáshoz való könyv) és 2 graduále (a mise énekelt részeit tartalmazó szerkönyv). Valószínű azonban, hogy ez a följegyzés csak a szerkönyvekre vonatkozik, mert a bencés *Regula* előírásai szerint olvasmányos anyagnak is kellett mindenhol lennie, így magának a *Regulá*nak, a rendi szabályoknak is.

Teljes könyvleltárunk a század végéről, 1093 tájáról van, a legfontosabb magyar bencés kolostorból, Pannonhalmáról. Teljes vagyonleltár ez, amelyben a könyvek is kötetenként föl vannak sorolva. Összesen 80 kötet. De figyelembe véve azt, hogy a középkori kódexek többségében nem egy, hanem több művet másoltak egybe, a 80 kötet mintegy 250 művet tartalmazhatott. Minthogy pedig itt nem könyvtári katalógussal, hanem vagyonleltárral van dolgunk, a jegyzékből mindig csak a kötet első vagy a legnagyobb terjedelmű darabjáról kapunk tájékoztatást. Mégis, a leltár alkalmas arra, hogy belőle képet kapjunk a pannonhalmi könyvtár értékéről, egybevethessük más egykorú külföldi bencés könyvtárakról fennmaradt adatokkal.

A 80 tételnek több mint a fele, 43 darab, liturgikus munka. Ez az arány megfelelt a korabeli bencés reformmozgalom egyik célkitűzésének, hogy tudniillik az istentiszteletet minél nagyobb pompával végezzék. A fenn-

maradó többi 37 tétel közt hiánytalanul megtalálhatók a rendi szabályokban előírt közös olvasmányhoz *(collatio)* szükséges könyvek: 3 homíliás (szentbeszédeket tartalmazó) könyv, 2 *passionale* (vértanúk és más szentek élete), Cassianus *Collationes*a, Szent Benedek *Regulája* 2 példányban és egy *supra regulam,* ami valószínűleg anianei Szent Benedek *Regula*-magyarázatával azonos.

A közös olvasmányokon kívül azonban a bencés *Regula* naponta egyéni olvasást is előírt. Az ehhez szükséges könyveket minden évben nagyböjt elején ünnepélyesen osztotta ki társai közt a könyvek kezelésével megbízott szerzetes, a custos. Ilyen egyéni olvasmányokhoz való teológiai anyag Pannonhalmán: különböző szentírási könyvek, ókori egyházatyák - főleg a bencés szellem megalapozásában nagy szerepet játszó Nagy Szent Gergely pápa - munkái, a kolostor névadójának, Szent Mártonnak életrajza Sulpitius Severustól, Sevillai Izidor nagyon elterjedt enciklopédikus munkája, az *Etymologiarum liber,* több neves szerző a Karoling-korból, így Amalarius, Paschasius. X-XI. századi szerző teológiai munkájával nem találkozunk a jegyzékben, de az is bizonyos, hogy ez a korszak a teológia terén kevés jelentős munkát produkált. Az újabb munkák pedig 1093-ig nemigen érkezhettek meg Pannonhalmára.

Tartalmi szempontból a jegyzék harmadik csoportja a világi irodalom. Ennek száma nem nagy. Nyilvánvalóan az iskolai oktatás céljait szolgálta a klasszikus ókori Cicero-, Lucanus-, 2 Donatus- és 3 Cato-mű.

A leltár tételeinek csoportosítása, sorrendje alkalmas arra is, hogy belőle következtetéseket vonjunk le a könyvek elhelyezésére, a könyvtár belső rendjére vonatkozólag. A legértékesebb, sokszor kincsszámba menő liturgikus könyvek az arany-ezüst egyházi fölszerelés közt szerepelnek, köztük a *Bibliotheca,* ami nem más, mint az akkori szokás szerint a mise olvasmányaihoz használt teljes *Biblia.* Ezek bizonyára lezárt ládában voltak a sekrestyében vagy a templomnak a papság részére fenntartott részében, a szentélyben (chorus). Ugyanitt lehettek a mindennapi használatra szánt többi szerkönyvek, de már inkább szekrényben vagy pulton. Itt lehettek a közös olvasmányhoz használt könyvek is, mert az akkor még csekély számú szerzetesnek valószínűleg nem volt külön káptalanterme, ahol a nagyobb kolostorokban a „collatio" folyt. Az egyéni olvasmányok anyaga (mindössze 13 darab) volt a tulajdonképpeni könyvtár. Ezeknek az őrzésé-

re elég volt egy elzárt falifülke a keresztfolyosón. (Egy ilyen fülke elő is került nem is olyan régen Pannonhalmán, nem messze a templom bejáratától.) A negyedik csoportnak, a növendékek tanításához használt könyveknek a kolostori iskolában kellett lenniük. Mert iskola kezdettől fogva volt Pannonhalmán. Erre nemcsak a fönnálló szükségletből következtethetünk, hanem adatunk is van rá: az első magyar szerzőtől származó irodalmi alkotás, Szent Zoerárd és Benedek legendájának a szerzője, Mór pécsi püspök maga írja munkájának bevezetésében, hogy ő egykor a rendben iskolás fiú, „puer scholaris" volt.

Alapjában véve tehát a pannonhalmi kolostornak a XI. század végén a bencések akkori céljainak megfelelő, jól megválogatott, tudatosan kialakított könyvgyűjteménye volt. Hogy a könyvtár méretei kicsik, az természetesen következett egyrészt a szerzetesek csekély számából, másrészt abból, hogy a XI. század egyáltalán nem volt a nyugodt szerzetesi élet kora, ahol a világ zajától távol csöndes könyvmásolással lehetett foglalkozni, hanem még tele politikai harcokkal, pogánylázadásokkal, a térítő munkában való jelentékeny elfoglaltsággal.

A pannonhalmi mellett nevezetes bencés kolostor volt már a XI. század eleje óta a bakonybéli is, ahol Szent Gellért püspökségre emelése előtt sokáig tartózkodott, és ahol a legenda szerint irodalmi munkásságot fejtett ki. A kolostor 1086-ra datált összeírásában a kincsek közt 3 evangéliumoskönyv (egy arany-, kettő ezüstbetűkkel) és 83 csak számmal megadott kötet szerepel. Maga az eredeti összeírás nem maradt fönn, de ezek az adatok egy oklevélnek a XII. század első feléből származó hiteles első felében olvashatók. Az aranybetűs evangéliumoskönyv valószínűleg azonos azzal a kódexszel, amelyről egy 1508-ból való leltár azt írja, hogy „amint mondják", István király feleségéé volt, tehát Gizella királyné adományaként került – bizonyára még az alapításkor – a kolostor birtokába, és amelyről ez a jegyzék megemlíti, hogy ebbe voltak belemásolva a kolostor kiváltságlevelei.

A XI. század elején alapított nevezetes, gazdag bencés kolostor volt a pécsváradi is. Ennek a XIII. század elején készített hamis alapítólevelében is találunk könyveket, összesen 35 kötetet: 28 liturgikus könyv, 1 kétkötetes, teljes *Biblia* (Bibliotheca), 2 *Regula,* 2 bibliamagyarázat és 1 homíliás könyv. Mint láttuk Pannonhalma esetében, a *Biblia* is liturgikus könyv-

ként volt használatos, a homíliák pedig a misén elhangzott szentbeszédek. Tehát a jegyzék nem szól a tulajdonképpeni könyvtárról, sem pedig az iskola könyveiről; csak az istentisztelet könyvei. Ilyen tekintetben nem sokkal marad el a pannonhalmi jegyzéktől, amihez meglehetősen hasonló is. Ezért föltehető, hogy a hamis oklevél készítéséhez egy XI. századi hiteles jegyzéket használtak föl, amely azonban csak a templomi fölszerelésre terjedt ki, vagy csak ezt a részt vette át a XIII. századi oklevélíró.

3. A „KÖNYVES" KIRÁLY SZÁZADA

A XII. századból sajnálatos módon egyetlen könyvjegyzék sem maradt ránk, így tehát e kor egyébként gyors kulturális fejlődésének könyvtári vonatkozásairól kevésbé vagyunk tájékozottak, mint az előzőről.

A XII. századi kulturális élet fejlődését elősegítette a korábbi évszázadhoz képest nyugodtabb bel- és külpolitikai helyzet, magyar diákok tanulása a párizsi egyetemen, a Nyugatnál egyelőre még sokkal fejlettebb kultúrájú, az eredeti római hagyományokat folytató Bizánccal való szorosabb kapcsolatok, az írásbeliség erősebb térfoglalása, új szerzetesrendek megtelepedése. Hogy a fejlődés a könyvek elterjedése terén is jelentős lehetett, arra mégis számos elszórt, töredékes adatból következtethetünk.

Mindenekelőtt ott áll a XI-XII. század fordulóján a korai magyar könyvtörténet rendkívül érdekes királyi alakja, Könyves Kálmán. A királyi jelzők nagy változatosságában hazánkban és külföldön találunk ilyeneket: Nagy, Szent, Merész, Hódító, Harcias, Oroszlánszívű, Szép, Rettegett. De sok gúnyos jelzőt is is: Kopasz, Kövér, Földnélküli. Olyan királya azonban, akinek jelzője a „Könyves", csak a magyarnak van. Ez a krónikáinkban olyan visszataszítónak rajzolt, de tetteiben olyan nagy király, Kálmán.

Benne van ebben a jelzőben az írástól még annyira idegen, a könyvet valami misztikus, papi eszköznek tekintő magyar világi társadalom csodálattal vegyes idegenkedése attól a királytól, aki nem a kardot, hanem a könyvet forgatja. Talán ez is a krónikás hagyomány rosszallását fejezi ki a harcos lovagkirály, László imponáló alakja után a trónon következő bölcs, de

púpos, gyönge fizikumú uralkodót illetően; könyves király ő, nem kardos. Másrészt föltűnő a könyves király akkor, amikor az írásbeliség XI. századi, XII. század eleji hanyatlásának idején még oklevél is alig van. De akárhogy, pozitív vagy negatív formában fogjuk is föl a „könyves" jelzőt, a korai magyar könyvtörténetnek szép és jellemző vonása.

Jellemző az is, hogy a krónikák azzal a megjegyzéssel közlik Kálmán „könyvességét", hogy eredetileg a papi pályára szánták, váradi püspök volt, de később mégis, a pápa fölmentésével, ő foglalta el a trónt. Püspöki múltjának az emléke tehát a könyvolvasás, tulajdonképpen a könyvből való zsolozsmázás: „A magyaroktól Cunues Calman-nak neveztetett azért, mert könyveket bírt, amelyekből mint püspök a zsolozsmát (»horas canonicas«) végezte."

Püspöki múltja azonban ennél többre is mutat. Papi képzése során könyvekből is tanult, sőt műveltsége ezen a téren nem is lehetett csekély. II. Orbán pápa ugyanis 1096-ban hozzá intézett levelében azt írja, hogy a Magyarországon járt Odilo Saint-Gilles-i apát beszámolójából értesült róla: Kálmán király nemcsak a világi dolgokban tevékenykedik kiválóan, hanem képzett az egyházi irodalomban, főleg pedig az egyházjog területén nagy tudású. Így tehát kétségtelenül voltak egyházjogi könyvei is. Megvolt a birtokában a Hartwik-féle *Szent István-legenda* is, mert a szerző ennek a legendának a bevezetésében világosan megmondja, hogy művét Kálmán király parancsára állította össze, és hogy „művecskéjét" – mint szerénykedve nevezi – a király kezébe adja, sőt föltételezi, hogy a király olvasni is fogja („cum legeritis"). További konkrét adataink könyveiről nincsenek, de bizonyosan megvoltak birtokában Szent István, Szent László és a maga törvényeinek szövegei. Ugyancsak föltételezhető, hogy nem hiányoztak onnan az ő uralkodása idejében írt *Szent Imre-legenda, Szent Gellért kisebb legendája,* sőt ott lehetett a legrégibb magyar krónika, az úgynevezett *ősgesta* is.

Mindössze néhány kötet könyv ez, mégis középkori viszonylatban ez már könyvtár, az első királyi könyvtár. Magyarországon, még akkor is, ha Kálmán király utáni fönnmaradását, fejlesztését nem is tételezhetjük föl. Ezért talán helyesebb nem is királyi könyvtárról beszélni, hanem a király könyvtáráról. Már csak azért sem maradhatott fönn a király könyvtára a következő időkben, mert a XII. században még állandó királyi székhely

sem volt. De állandósuló, folyamatosan fönnálló királyi könyvtárról fejlettebb külföldi államokban sem volt szó még ekkor.

Ami a kolostori könyvtárakat illeti, a XII. és a következő két évszázadból nem maradt ránk egyetlen könyvleltár sem. Mégis a kolostori könyvtárak jelentékeny fejlődésére következtethetünk néhány adatból. Ilyen adatot rögzített két neves görög teológus, Maximus és Damascenus műveinek Cerbanus-féle latin fordítása. Cerbanus ugyanis fordítását, amelynek görög eredetijét a pásztói kolostorban találta, Dávid pannonhalmi apátnak (1131–1150) ajánlotta, hogy használja föl a pannonhalmi iskola nagyszámú tanulójának oktatásához. Ez már magában is annak a bizonyítéka, hogy ott már az alsó foknál magasabb teológiai képzés folyt, és ennek megfelelő volt az iskola könyvanyaga is. Különlegesen fontos azonban az, hogy Cerbanus azt is írja, a pannonhalmi könyvtár bővelkedik az egyházatyák életében és mindenféle teológiai könyvben. Fél évszázad alatt tehát a pannonhalmi könyvtár jelentős fejlődésen ment át. Maximus és Damascenus görög műveinek pásztói megléte pedig az ottani bencés könyvtár ismeretéhez ad jellemző adatot.

Hogy a XII. századi magyarországi bencés kolostoroknak milyen pompás kódexei lehettek, azt az 1140 táján alapított, meglehetősen gazdag, iskolával is rendelkező csatári kolostor birtokából fönnmaradt kétkötetes, óriási méretű, rendkívül díszesen illuminált bibliáján láthatjuk. Ez a biblia természetesen a kolostor féltett kincsei közé tartozott, ezért másolták bele a legfontosabb okleveleket, úgy, mint Bakonybélben. Sajnos a nemzetségi monostor kegyura, Vid mester ezt a bibliát 1250 táján 27 és fél márkáért elzálogosította egy Farkas nevű vasvári zsidónál, s mivel a zálogot nem tudta kiváltani, a biblia ott maradt a kölcsönző kezében, aki valószínűleg Ausztriában értékesítette, mert a XV. századtól a legutóbbi időkig az admonti kolostor birtokában volt; ma Bécsben az Österreichische Nationalbibliothek egyik féltett kincse, ezért nevezte el az osztrák gyakorlat *Admonti Bibliá*nak, bár nem ott keletkezett, nem az volt első tulajdonosa, sem pedig nem jelenlegi birtokosa. A zálogba adó Vid mester kénytelen volt a kolostort két faluval kárpótolni. Így legalább fönnmaradt, nem úgy, mint a többi, mintegy 50, a XII. században alapított magyar bencés kolostor könyvei.

Ebben a században jelenik meg a bencések mellett két másik fontos szerzetesrend, a ciszterciták (1142) és a premontreiek (1130). Az előbbiek ekkor még csak 2, a következő században még 14 kolostort létesítettek, az utóbbiak 2-t, illetve 24-et. Mindkettőnek életében fontos szerepet játszott a könyv, rendi szabályzatuk írta elő a szükséges könyvek minimális számát. Első kolostoraik ezeket a könyveket természetesen külföldről, az alapító, úgynevezett anyakolostorból hozták magukkal. A későbbiek nyilvánvalóan nagyobbrészt már Magyarországon készültek, esetleg külföldről kölcsönkapott alappéldányokról. Így hozták magukkal az első, Magyarországon letelepedett premontreiek Váradhegyfokra magából a főkolostorból, Prémontréből az előírásoknak megfelelően a szertartáskönyveket (misekönyvet, graduálét, antifonáriumot, lectionariumot), a kalendáriumot, 1 martirológiumot, a rendi szabályok 2 példányát és 1 „collectaneum"-ot, tehát valamilyen gyűjteményes kötetet.

Ilyen, ajándékként vagy másolás céljára kölcsönkapott könyvekről értesülünk egy XII. századi franciaországi könyvjegyzékből: a pontigni ciszterciták ébből, amelyben egyes tételek mellett az a bejegyzés olvasható, hogy „in Ungaria" (Magyarországon). A pontigni kolostor magyarországi kapcsolatainak ismeretében valószínűnek látszik, hogy a Csanád megyei Egres volt az a magyar ciszterci kolostor, amely ezeket a kódexeket véglegesen vagy ideiglenesen megkapta onnan.

A szerzetesrendeken kívül a magyar világi papság képzésének fejlődésére és ezzel együtt könyvtulajdonának növekedésére következtethetünk abból, hogy személy szerint ismerünk már olyan magyar hallgatókat, akik a XII. században a párizsi egyetemen nyerték magasabb fokú képzésüket, és onnan bizonyára könyveket is hoztak haza magukkal. Ilyen volt a később olyan nevezetes szerepet játszó Lukács esztergomi érsek, akiről a kortárs Gualterius Mapes művében azt olvassuk, hogy Párizsban, művelt férfiúként („bene literatum") ismerte meg. Szintén nagy műveltségű főpap a XII. századi Magyarországon Perugiai Bernát bolognai professzor, majd spalatói püspök, akire III. Béla fiának és utódjának, Imrének nevelését bízta. Őróla életrajzírója, Spalatói Tamás följegyezte, hogy sok jó, értékes könyve volt. Bernát püspök egy díszes *Énekek Éneke*-kommentárt, Willerannus művét, adományozta „Szent Adalbert"-nak, vagyis az esztergomi székesegyháznak. Ez a kódex ma is Esztergomban van.

Hogy egy-két ilyen kiemelkedően művelt főpapon kívül a papságnak, legalábbis a vezető rétegének birtokában már ott kellett lennie egy-két könyvnek, azt onnan tudjuk, hogy a Kálmán korában tartott esztergomi zsinat (1114) rendelkezése szerint minden főesperesnél kéznél kellett lennie az egyházi törvények gyűjteményének *(Breviarium canonum).*

Az egyes nagyobb templomokban is most már több szerkönyv meglétével számolhatunk, mint az előző században, ami föltételezi a könyvmásolás fokozódását is. Erről olvasunk egy 1156-i oklevélben, amely arról szól, hogy egy Eusidinus nevű ember a Bars megyei Baratkán Szent Márton tiszteletére templomot alapított, három oltárral és ezekhez három klerikussal. Ő gondoskodott a templom felszereléséről is, közte 4 szerkönyvről: missale, nocturnale, psalterium és graduale.

Van azután XII. századi könyvtártörténetünknek egy különös és még végleg nem tisztázott adata arról, hogy egy Adalbert nevű világi személy (a szakirodalom „Adalbert főúr"-ként emlegeti), akit II. Géza király Roger szicíliai királyhoz küldött követségbe, elutazása előtt végrendelkezett. Az 1153 táján készült végrendeletben az a kitétel szerepel, hogy halála esetére összes könyvét („omnes libros, quos proprios habeo") a pannonhalmi monostorra hagyja. Az oklevél hitelessége vitatott, lehet, hogy csak a XIII. század elején készült hamisítvány. Mindenesetre, ha 1153-ban keletkezett, de még ha a XIII. század elején, akkor is különösnek tűnik, hogy Magyarországon világi embernek a tulajdonában már könyv, méghozzá több könyv is lett volna. Hacsak nem olyan esetről van szó, mint Kálmán királynál láttuk, hogy korábban papi pályára készült, utóbb mégis világi ember lett, s mint ilyen már nem sokat törődött a könyvekkel, amelyeknek végrendeletében nem tartotta érdemesnek sem címeit, sem pontosabb számát megadni. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy „Adalbert főúr" esetéből nem következik az, hogy Magyarországon a XII. század közepén világi személyek birtokában általában könyvtárat, vagy csak egyetlen könyvet is, az olvasás mesterségében való jártasságot kereshetnénk.

4. A VÁRATLAN PUSZTULÁS

Európa kultúrája teljes virágzásban bontakozott ki a XIII. században. A városok fejlődése, a világi értelmiség jelentkezése, az írásbeliség általános elterjedése, a skolasztikus filozófia és teológia különböző irányzatai közti viták, az egyetemek és főiskolák fejlődése a szellemi élet és vele a könyvkultúra nagyarányú föllendüléséhez vezetett. A párizsi és bolognai egyetemet száz meg száz hallgató keresi föl. Természetesen még mindig főként azok, akik egyházi pályára készülnek vagy már azon működnek. Párizs a teológia, Bologna a jogi oktatás legfontosabb központja, de Párizs látja el képzett emberekkel a királyi kancelláriák személyzetét is. Főleg ezeken a helyeken, az egyetemek környezetében alakul ki először a tömeges könyvkészítés, olyan könyveké, amelyek nem a külső pompára törekszenek. Nem kincseket érő kódexeket festenek itt, hanem a gyakorlati szükségletet, a tanulást szolgáló, külsőleg egyszerű könyveket készítenek. A XIII. században válik a könyv kincsből a mindennapi élet természetes velejárójává. Ezzel a mind általánosabbá váló könyves világgal kerülnek kapcsolatba az egyetemeket fölkereső magyarok, és hozzák haza magukkal magasabb fokú műveltségüket, de egyben könyveiket is.

A század első négy évtizedében folytatódott Magyarországon a III. Béla korában megkezdődött békés fejlődés. Mert azok a kisebb csetepaték, amelyekkel a királyok és ifjabb királyok versengései jártak, nem befolyásolták a kulturális élet fejlődését. De nem hatottak ilyen tekintetben hátrányosan a társadalmi élet átalakulásával járó politikai harcok sem. II. Endre keresztes hadjáratában pedig a király és környezete közvetlen érintkezésbe jutott a konstantinápolyi latin császárság franciás műveltségével és az ikoniumi görög császári udvarral, meg Kelet varázslatos világával. Új szellemi áramlatok érkeznek a kolostori világba is. Mindjárt alapításuk után meghonosulnak és rohamosan elterjednek Magyarországon a középkor további életét oly nagy mértékben befolyásoló koldulórendek, a ferencesek és domonkosok. Mindkettő a korábban meghonosult rendek inkább szemlélődő, világtól elvonult életével ellentétben főleg a városi lakosság lelki gondozásában vett részt.

Ezt a viszonylag nyugodt fejlődést alapjaiban rendítette meg 1241–1242-ben a tatárjárás, amely az ország nagyobb részét elpusztította, tele-

püléseivel, lakosságával, templomaival, két és fél évszázados szorgalmas könyvmásoló tevékenységének eredményeivel együtt. A püspöki székhelyek közül is elpusztult, könyvtárával együtt: Nagyvárad, Gyulafehérvár, Vác, Csanád, Kalocsa. Elpusztultak a szerzetesek kolostorai. Rogerius *Siralmas éneke*, a *Carmen miserabile* a szemtanú elevenségével tájékoztat minderről. De ugyanígy az 1242 táján ismeretlen magyarországi szerző írta *Siránkozás Magyarország elpusztításáról a tatárok által* (Palanctus destructionis regni Ungariae per Tartatos) [magyar fordításban]:

A szent könyvek szétdúlattak
A papok legyilkoltattak,
Kereszt, kehely raboltattak,
Templomszerek gyaláztattak
Megszűnt az istentisztelet,
Szétzavartak remetéket,
Szétűzték a szerzeteket,
Béke helyét gátlástalan
Látogatja a katona,
Nincsen többé regula.
Nincsen többé zsolozsmázás,
Elhallgatott a vesperás,
Nem hangzik a zsoltározás,
Nem hallani melódiát,
Istálló lesz a kolostor.

A tatárok kivonulása utáni újjáépítés óriási erőfeszítéseit az újabb katasztrófától való félelem, belső küzdelmek, a kunok betelepítését követő elvadulás akadályozta. (Jellemző, hogy a XIII. század második felében alapított új kolostorokat főleg a kevésbé elpusztított Dunántúlon, a hegyektől védett Felvidéken és Erdélyben találjuk.)

5. A KIRÁLYI CSALÁD TAGJAINAK KÖNYVEI

Sorra véve a XIII. század különböző könyvtártípusait és könyvtulajdonosait, mindenekelőtt meg kell emlékeznünk a királyi család egyes tagjairól, akiknek a tulajdonából könyv maradt ránk, vagy olyan adataink vannak, hogy könyveik voltak.

Az első közülük Szent Erzsébet, akinek 2 psalteriuma (zsoltároskönyv) van ma Cividalében, s amelyeket ő ajándékozott a friauli káptalannak. Erzsébet azonban négyéves korában elkerült már Magyarországról, Türingiában nevelkedett, könyvei és könyvolvasása így nem hozhatók kapcsolatba Magyarországgal.

IV. Béla lányának, Szent Margitnak birtokából ránk maradt Wolfenbüttelben egy valóban fejedelmi szépségű psalterium. Forrásadatok is szólnak arról, hogy részint fölolvastatott magának, részint maga is olvasott imádságokat. Ő azonban nem a királyi udvarban nevelkedett, hanem előbb a veszprémi, utóbb a Nyulak szigeti kolostorban, ahol már gyermekkorától fogva élt. Az ő könyvműveltsége tehát a domonkos apácák műveltségére vet fényt, ránk maradt könyvét is a margitszigeti kolostorban használta. Tehát ez sem tartozik a királyi udvar könyvkultúrájába, hacsak föl nem tesszük, hogy az ő psalteriumát valamilyen királyi másolóműhelyben készítették.

Ugyancsak kolostori életében, méghozzá külföldön lehettek IV. Béla öccse, Kálmán herceg lengyel özvegyének, Saloménak tulajdonában azok a könyvek, amelyekről 1268-ban kelt végrendeletében szól: „összes könyveit", mind a karkönyveket (chorales), mind a tankönyveket („ad studium pertinentes") a lengyelországi skalai klarissza kolostorra hagyta, ahol akkor már élt.

Hasonlóképpen külföldi kolostorban, a svájci Königsfeldben fejezte be életét III. Endre özvegye, Habsburg Ágnes, akiről ennek a kolostornak a krónikája följegyezte, hogy volt ott a tulajdonában egy német nyelvű biblia és egy szentek élete. Ez tehát megint kívül esik a magyar könyvtártörténeten.

Ezeknél a szórványos könyveknél és elszórt adatoknál sokkal fontosabb az, amit V. István lányáról, Máriáról tudunk, akinek a kor viszonyaihoz képest tekintélyes magánkönyvtára volt. Ennek jegyzéke végrendeletében

ránk maradt. Csakhogy ő, mint Anjou II. Károly felesége, Nápoly-Szicília királynéja volt (1271–1323), életét ott élte le, könyvtára tehát nem magyarországi, hanem nápolyi könyvtár. Mégis, mint az Árpád-ház egy nőtagjának könyvtáráról, röviden itt is kell róla szólnunk.

A végrendeletének végrehajtásáról 1326-ban készített jegyzőkönyv 39 kötet sorsáról számol be. Köztük olyan pompás darabokról, mint a férje nagybátyjától, IX., Szent Lajos francia királytól örökölt zsoltároskönyvről, amely ma Párizsban van, egy arany- és egy ezüsttáblába kötött hóráskönyvről (imádságoskönyv). Egy másik kötetről pedig megállapítja, hogy gyöngyökkel és ezüstveretekkel van díszítve. Tartalmilag egy kivétellel vallásos vonatkozásúak: 28 szertartásokhoz használt könyv meg imádságoskönyv. Jellemzőjük a Mária-kultusz, a ferences hatás, és hogy egyesekről megjegyzik: a párizsi egyházmegye szokásait követik. Van 2 biblia (egyikben *biblia ystorialis* van, ami bizonyára Petrus Comestor bibliai történeteket tartalmazó műve), 5 szentek élete, illetve egyes szentek története – közte 2 kötet vagy 2 példány rokonának, Árpád-házi Szent Erzsébetnek az életéről szól –, és még 3 más vallásos könyv: elmélkedések Krisztus életéről, egy a hálaadásról és egy Szűz Mária és más szüzek örömeiről. Világi tartalmú könyv egyetlenegy van, egy francia nyelvű szépirodalmi munka, *Liber de romanzo.* A könyvek közül nyolcról megjegyzik, hogy francia nyelvű, a többi tehát latin. A francia nyelv és műveltség érvényesülése a Franciaországból származó Anjouknál, a francia nyelvű nápolyi udvarban érthető. Mária királyné is bizonyosan ezt a nyelvet használta a mindennapi életben, nem az olaszt vagy a magyart.

A királyi családnak a tagjai, akikről a könyvekkel kapcsolatban szóltunk, mind nők. Különös módon az egyetlen férfi a XIII. századi Árpádok közül, akinek a könyvvel való valamiféle kapcsolatáról tudunk, éppen az, akiről a legkevésbé lehet föltételezni, hogy olvasott; Kun László. Kézai írja ugyanis krónikájában, hogy művét a király kívánságára írta meg. Ebből természetesen nem lehet arra következtetni, hogy maga akarta olvasni, mégis jellemző, hogy ebben az időben a királyi háznak egy ilyen nagyon nem könyves, kevéssé művelt tagja is tisztában volt az írásmű, a könyv fontosságával. De sem Kézai krónikájának elkészítése, sem a királyi család nőtagjainak könyvműveltsége nem ad fogódzópontot ahhoz, hogy ebben az időben egy magyar királyi könyvtár meglétét bizonyosra vehetnénk.

6. EGYHÁZI TESTÜLETEK ÉS A PAPSÁG KÖNYVEI A XIII. SZÁZADBAN

A székesegyházi könyvtárak közül a veszprémiről van közelebbi adatunk, bár ez az adat sajnos éppen a könyvek pusztulásáról tájékoztat. Belső harcok folyamán a lángok martalékává lett ugyanis 1276-ban a veszprémi székesegyház. Kun László egyik oklevele részletes jegyzékben tájékoztat arról a mérhetetlen kincsről, ami Szent István kora óta gyűlt össze ott, és ami akkor elpusztult (15 drágakövekkel ékesített aranykehely, 20 arany körmeneti kereszt stb.), és vele együtt 3000 aranymárka értékű könyv. (1 márka = 245,53 gr.)

A székesegyházzal együtt égett le Veszprémnek a párizsi egyetem mintájára szervezett, sok hallgató látogatta főiskolája, ahol az „artes" (egyetemi alapképzés) mellett teológiát és jogot is oktattak. Nem világos, hogy a fenti 3000 márkába az elpusztult főiskola könyvei is beszámítottak-e, de hogy európai viszonylatban is sok könyvnek kellett az oktatás céljára rendelkezésre állnia, arra abból következtethetünk, hogy a székesegyház könyvein kívül – ugyanazon oklevél szerint – a prépostnak, Pál mester jogi doktornak saját, 1000 márka értékű könyve pusztult el, és még a káptalan 15 egyházi és világi-jogi doktorátussal bíró kanonokjának könyvei is. Kun László újabb birtokokat adományozott a püspökségnek, hogy helyreállítsák a főiskolát és benne a teológiai és jogi oktatást.

A veszprémihez hasonlóan belső harcokban ment tönkre a gyulafehérvári székesegyház, könyveivel együtt, egy évvel később, 1277-ben, amikor az erdélyi szászok megtámadták, kirabolták és fölégették. Ez a könyvmennyiség természetesen nem lehetett hasonló a veszprémihez. Egyrészt, mert Gyulafehérvárt a tatárok is elpusztították 1241-ben, az 1277-ben ott őrzött könyvek tehát új szerzemények voltak, másrészt, mert Gyulafehérvárott nem volt a veszprémihez fogható főiskola.

Egy kisebb társaskáptalan könyveinek egy részét már cím szerint is ismerjük. Ezek azok a könyvek, amelyeket Muthmer szepesi prépost 1273-ban kelt végrendeletében a prépostság Szent Márton-egyházára hagyott, azzal a kikötéssel, hogy ha valaki valaha elvinne közülük valamit, kiközösíttessék: Biblia, 2 egyházjogi munka *(Decretum Gratiani, Decretales Gregorii IX.),* [Petrus Comestor]: *Historia scholastica* (bibliai történetek),

[Petrus Lombardus]: *Liber sententiarum* (alapvető teológiai kézikönyv), *Passionalis, Libri sermonum* (egyházi beszédek). Összesen 8 kötet, bizonyára csak kiegészítés a káptalan már meglevő könyvtári állományához. Mint magánkönyvtár azonban igen jelentősnek számít Muthmaré akkor, amikor a bolognai egyetem tanárainak se volt általában több könyve 6-8-nál.

Muthmernál is jóval több, 18 kötet könyve volt László esztergomi prépostnak, aki 1277-ben készített végrendeletében intézkedik róluk. Köztük 6 kötet római jog (Justinianus teljes anyaga, egy XIII. századi bolognai jogtanárnak, Azónak római jogi összefoglaló munkája, meg egy másik hasonló tankönyv). A kánonjogot 3 könyv képviseli, a *Decretum Gratiani,* Johannes Teutonicusnak a XIII. század elején írt kommentárjaival; IX. Gergely pápa *Decretales*e, az 1263-ban meghalt (tehát László prépost kortársa) Bernardus Parmensis bolognai egyetemi tanár kommentárjaival; a harmadik az 1245-ben meghalt, tehát szintén közel kortárs, Goffredus bolognai professzor *Summá*ja. A 18 kötet közt tehát a kor viszonyaihoz képest szinte páratlanul gazdag, korszerű anyaga található „mindkét jognak", ahogy akkor mondották. László mester nemcsak tanulója, de professzora is lehetett volna Bolognának.

A jogi munkákon kívül volt 1 bibliája, 3 bibliamagyarázata (egyik Petrus Comestornak az a nagyon népszerű *Historia scholasticá*ja, amellyel Muthmer könyvei közt is találkoztunk, azután Szent Pál leveleinek egy glosszákkal kísért példánya, valószínűleg a laoni Anzelmtól és egy ugyancsak glosszált psalterium). Teológiai munka még 3 van a jegyzékben: Nagy Szent Gergelytől a *Moralia* (erkölcsi kérdések); Augustinus több műve egy kötetben, köztük a középkorban az ő neve alatt elterjedt pseudo-augustinusi *Soliloquia* (elmélkedések); Mauritius teológiai kifejezéseket tartalmazó *Distinctiones*e, amely általában *Manipulus florom* (virágcsokor) néven volt ismeretes; Petrus Lombardus alapvető kézikönyve, a *Liber sententiarum,* amelyet szintén ott láttunk Muthmer könyvei közt, végül 1 breviárium. László mester érdeklődése, képzettsége tehát jogi, de a teológia is foglalkoztatta.

Könyvtárát ő nem káptalanjára hagyta, mint Muthmer, nem is maradt együtt, hanem úgy intézkedett, hogy a könyveket 5 kivételével adják el. Az 5 közül az egyiket, az Augustinus-kötetet, egy papi emberre, Marcel-

lus fia Marcellra hagyta, akiben Szent Margit gyóntatójára ismerhetünk; Goffredus-kötetét egy közelebbről nem ismert pozsonyi kanonokra, Szent Pál leveleit pedig Renoldus mesterre, az esztergomi Szent Tamás-káptalan prépostjára. A Gregoriust az esztergomi dominikánusok, a Mauritius-kötetet és a Psalterium-glosszákat ugyanott a ferencesek kapják. Így legalább a végrendeletből két XIII. századi esztergomi szerzetesi könyvtár egy-két darabját cím szerint ismerjük.

Sajnos a legtöbb magyar kolostori könyvtár ekkori állományáról még ennyi adatunk sincsen. A ferenceseknek nem is igen lehetett még ekkor sok könyvük, mert bár 40 magyarországi kolostorukat a XIII. században alapították, a rend első korszakában a könyv még csekély szerepet játszott náluk. Maga az alapító, Assisi szent Ferenc a teljes szegénység álláspontján szinte ellensége volt a könyvtulajdonnak, a könyves műveltségnek. A későbbi századokban azonban már ennek a rendnek is voltak iskolái, ahol a rendtagok magas fokú képzésben részesültek, a könyv tehát náluk is nagyobb szerephez jutott.

A korai ferences állapotokkal teljesen ellentétes volt a helyzet a domonkosoknál. Nekik teológiai vitáikhoz, térítő munkájukhoz jól képzett rendtagokra volt szükségük, ezért kezdettől fogva nagy gondot fordítottak az iskolázásra. Már a rendbe való felvételhez megkívánták az alapfokú képzettséget, alsó fokú iskoláztatással nem is foglalkoztak. Fogadalomra csak olyant bocsátottak, aki írni-olvasni tudott, természetesen latinul. (Ugyanakkor a világi papság nagyobb része csak olvasni tudott, írni nem.) Ezért minden rendtartományban kellett lennie több grammatikai iskolának, az úgynevezett „szabad mesterségek" és a teológia oktatásának céljára pedig 2–3 „studium particularé"-nak. Az itteni tanulmányok elvégzése után kerültek a rendtagok az egyetemi jellegű „studium generalé"-kra, amelyekre más országokból is jöhettek fráterek. Az is meg volt szabva, hogy egy-egy rendtartomány hány hallgatót küldjön ezekre a studium generalékra. (Magyarországon 1306-ban állítottak fel ilyent, Budán.) A Domonkos-rend egész oktatási rendszerének célja az alapos teológiai és filozófiai képzés volt, világi ismeretek oktatásával nem foglalkoztak.

Ezekhez a tanulmányokhoz természetesen könyvek is kellettek. A rendi határozatok ezért a tartományfőnök (provinciális) kötelességévé tették, hogy a hallgatókat ilyen könyvekkel ellássa. A könyv mindenképpen nél-

külözhetetlen tárgya volt a domonkos életnek, ezért bizonyos, hogy minden magyarországi - idővel több mint 40 - kolostorukban volt kisebb-nagyobb könyvtár. Ezek közül a kolostorok közül még a XIII. században alakult: a székesfehérvári, esztergomi, pesti, pécsi, sárospataki, császmai, zágrábi, nagyszebeni, verőcei, vasvári, budai, margitszigeti, győri, kecskési, selmecbányai, gyulafehérvári, segesvári, alvinci. Sajnos ezeknek a könyvtáraknak a XIII. századi anyagából egyetlen darab sem maradt ránk, illetve ilyenként nem tudunk azonosítani, mert ebben az időben a domonkos kolostorokban még nem írták be a könyvekbe a kolostor nevét, amelyhez tartozott. Ez a szokás csak a XV. században honosodott meg náluk.

Van azonban egy nagyon érdekes adatunk a domonkosok egy világi olvasmányáról, de ez is térítő munkásságukkal kapcsolatos. A keleten maradt magyarok felkutatására és megtérítésére ment magyar domonkosok úti jelentése, Richárd testvér beszámolója ugyanis ezekkel a szavakkal kezdődik: „Az találtatott a keresztény magyarok krónikájában, hogy van egy másik nagyobb (= régibb) Magyarország, amelyből a hét vezér kijött népeikkel együtt... A prédikátor testvérek ezeket találván a magyarok viselt dolgaiban, együttérezvén, hogy a magyarok, akiktől származtak, még mindég a hitetlenség tévelyében maradtak, elhatározták, hogy megkeresik és megtérítik őket." Hol volt ez az ismeretlen krónika, nem tudjuk. Lehet, hogy egyik Domonkos-rendi könyvtárban - esetleg Budán -, és ez akkor arra vall, hogy a teológián kívül mégis akadt könyveik közt más, legalább történelmi anyag, és hogy ilyesmiket is olvastak. De az is lehet, hogy IV. Béla király hívta fel rá a figyelmüket, bár ennek ellene mond, hogy a jelentés semmiféle királyi megbízásról nem szól. Jelentésüket nem is a királyhoz, hanem a pápához intézték.

Ha nem is folyt olyan magas fokú, szervezett teológiai képzés, mint a domonkosok férfikolostoraiban, de könyveket női kolostoraikban is olvastak. Rendi szabályzatuk elő is írta, hogy az apátnő taníttassa a tehetségesebbeket, adjon melléjük magistrát, mesternőt, s amelyik apáca már tud olvasni, imádkozza a szentek zsolozsmáit, aki pedig még nem tud, annak az imádsága a Miatyánk legyen. Olvasásra vonatkozó adatokat találunk Árpádházi Szent Margit szentté avatási perének egykorú jegyzőkönyvében is. Ebben ugyanis arról értesülünk, hogy a margitszigeti kolostorban szokás volt felolvasni a *Szentírás*t, szentek életét; a kihallgatott apácák pe-

dig az evangéliumoskönyvre tettek esküt. Itt használta Margit azt a psalteriumot, amely ránk maradt, és amelyről fentebb már szóltunk.

A XIII. században nálunk szintén meghonosult Ágoston-rendiek könyveire csak közvetett adat alapján következtethetünk. Tudjuk ugyanis, hogy az egyik rendtag, Ágoston atya, könyvet írt a Szentháromságról és a katolikus hitről, s könyvét egy János nevű váradi papnak ajánlotta. Kétségtelen, hogy az ismeretlen kolostorban, ahol élt, más teológiai könyveknek is kellett lenniük, mert a középkori szerzők mindig más, megelőző írásművek fölhasználásával dolgoztak.

A szerzetesek mellett a világi papságról is vannak olyan adataink, amelyek arra vallanak, hogy nem Muthmer és László volt csak olyan papi ember ebben az időben Magyarországon, akinek könyvei voltak. Az 1279-i budai zsinat elrendelte ugyanis, hogy a plébánosoknak legyenek olyan könyveik, amelyekből a nappali és éjjeli zsolozsmát imádkozzák, tehát breviáriumuk, azután olyan könyvük, amely a katekizmust, a keresztség és az utolsó kenet szentségét tartalmazza. Országos viszonylatban ez nem csekély számú könyv folyamatos készítését jelentette. Arról is intézkedett ez a zsinat, hogy a plébánosok az egyházi könyveket sem életükben, sem végrendeletükkel nem ajándékozhatják el. A zsinati határozatok egy másik pontjában pedig arról olvasunk, hogy a főespereseknek legyen kánonjogi képzettségük. Ha ilyennel nem rendelkeznek, állítsanak maguk helyett helyettest, és folytassanak tanulmányokat három évig. Ez a kánonjogi képzettség és ilyen tanulmányok természetesen egyházjogi könyveket is kívántak.

Hogy ilyen egyházjogi képzettséggel és a megfelelő könyvekkel Magyarországon már ebben az időben szép számban rendelkezhetett a magasabb állású papság, arra abból következtethetünk, hogy nem egy adatunk van olyan prépostokról, akik „decretorum doctor"-ok, tehát a legmagasabb egyházjogi képzettséggel rendelkeztek. Ilyenek a már említett Muthmeron és Lászlón kívül 1278-ban János mester budai prépost és gyulafehérvári választott püspök, királyi alkancellár; 1283-ban András mester esztergomi prépost, 1287-ben Pál mester esztergomi prépost és pécsi adminisztrátor, a püspökök közt már a század elején Simon váradi püspök. Nekik bizonyára éppen úgy megvolt a néhány kötetből álló könyvtáruk, mint azoknak a veszprémi kánonjogi mestereknek, akiknek elpusztult könyvei-

ről a veszprémi főiskolai könyvtárral kapcsolatban megemlékeztünk. Antal mester pozsonyi prépostról meg éppen konkrét adatunk van: 1265-ben Bolognában megvásárolta a római jog egyik nevezetes könyvét, a *Digestá*t.

XIII. századi világi papjaink közül mégis mindössze egy van, akinek a tulajdonából ránk is maradt egy könyv. Ez a bécsi Österreichische Nationalbibliothek Cod. 1062. jelzetű, vegyes tartalmú kódexe, amely Benedek mester váradi püspöké volt (megh. 1296), és idők múltán kései utódjának, Vitéz Jánosnak birtokába került. A kötet nem kevesebb mint 19 kisebb-nagyobb munkát tartalmaz, a legfontosabbak közülük: egy ismeretlen szerzőtől származó *Summa theologica* (Teológiai kézikönyv), egy kis Arisztotelész-kommentár, a Priscianus-nyelvtan egy része, egy elmélkedés (*Itinerarium mentis ad Deum* – A lélek útja Istenhez), Honorius Augustodunensis: *De imagine mundi* (A világ képéről), Augustinus egy kisebb munkája és két beszéd Szent László királyról.

7. AZ ANJOU KIRÁLYOK KÖNYVTÁRA

Társadalmi zűrzavar, a felbomlás határára jutott állam jellemzi a kihaló Árpádok és az átmeneti utódok uralkodásának idejét, a XIII–XIV. század fordulóját. Nem csoda, ha ezekből az évekből nemigen van a könyvtártörténet szempontjából fölhasználható adat. Ami van, az is pusztulásról szól. Így két oklevél is, az egyik 1317-ben, a másik 1318-ban számol be arról, hogy Csák Máté fölégette Nyitra várát és vele a székesegyházat. Elégett a székesegyház minden fölszerelése, elpusztultak könyvei.

Miután azonban a trónra jutó, Nápolyból jött, de franciás műveltségű Károly Róbert nagy erőfeszítéssel és okos politikával rövid idő alatt helyreállította a belső rendet, szellemi és anyagi műveltségünknek egyik fénykora következett be.

Anjou királyaink olyan területről, olyan udvarból származtak hozzánk, ahol a könyvkultúra is virágzott, aminek jeleként a föntebbiekben már megismerkedtünk magyarországi Mária nápolyi királyné könyveivel. Az ő unokája volt Károly Róbert. Föltételezhető tehát, hogy ő is már megfelelő könyves műveltséggel s talán könyvekkel is érkezett új hazájába. Lehettek

könyvek azok közt az ajándékok közt is, amelyeket Mária 1326-ban magyarországi látogatása alkalmával hozott magával. Károly Róbert pedig maga is visszalátogatott Nápolyba, és hosszabb időt töltött ott. Így ismét közvetlen érintkezésbe került az ottani műveltséggel.

Érthető tehát, hogy a XIV. században a többi művészeti ág, szobrászat, építészet, falfestészet mellett a könyvfestő művészet is fölvirágzott. Bár ennek a korszaknak magyar könyvanyagából is – mint az egész középkori könyvállományból – csak egy töredék maradt ránk, ebből a töredékből is megállapítható, hogy a XIV. századi magyarországi könyvfestészet elérte a legmagasabb európai színvonalat. Központja ennek a művészetnek a királyi udvar lehetett, és föltételezhető, hogy ez a bolognai és nápolyi hatások alapján dolgozó műhely látta el szebbnél szebb kötetekkel a királyi könyvtárt. Károly Róbert ideje óta valószínű ugyanis egy folyamatosan fönnálló magyar királyi könyvtár léte. Sajnos erről a könyvtárról az említett pusztulás folytán csak föltevéseink lehetnek.

Ennek a királyi könyvtárnak, illetve a királyi könyvfestő műhelynek anyagát mindössze 3, illetve 4 kódex képviseli: a *Magyar Anjou Legendárium,* a *Képes Krónika,* a Pseudo-Arisztotelész: *Secretum secretorum* (Titkok titka) és esetleg a *Nekcsei Biblia.* A legkorábbi köztük a *Nekcsei Biblia,* amelyet a washingtoni Library of Congress őriz. Nem a királyi könyvtárba tartozott, hanem valamilyen, Szűz Mária tiszteletére alapított templom számára ajánlotta fel az alapító Nekcsei házaspár, amelynek képe is rajta van. De a kivitel rendkívül magas színvonala és Nekcsei tárnokmesternek irányító szerepe az udvarban valószínűvé teszi, hogy ezt a díszesen illuminált kódexet a királyi könyvfestőműhely készítette számukra a XIV. század húszas-harmincas éveiben. Annál is inkább, mert stílusa szoros kapcsolatban van a másik három említett kötetével.

Nagy valószínűséggel a magyar Anjou királyi család valamelyik tagja számára készült ugyanebben a műhelyben az úgynevezett *Magyar Anjou Legendárium,* amelynek megmaradt részeit ma három különböző könyvtár őrzi. Túlnyomó része a Vatikáni Könyvtárban van, kisebb töredékei a New York-i Pierpont Könyvtárban meg a leningrádi Ermitázsban. A föltételezett szöveges rész teljesen hiányzik, de a kevés fölirattal ellátott képek sorozatából álló illusztrációk legnagyobb része megvan. Hogy a kódexet Magyarországon festették, azt bizonyítja a magyar szentek legendáit

ábrázoló képek sokasága és a Szent László életéről festett képeken látható kun alakok élethű arca, viselete. Ilyen mintákat nem láthatott máshol az illuminátor, mint Magyarországon. Mint különlegesen pompás, valóban fejedelmi darab, bizonyára a királyi család valamelyik tagjáé volt. Egyes föltevések szerint Károly Róbert fia, a Nápolyba küldött és ott később megölt András számára készíttette. Az Anjou-kapcsolatokat látszik bizonyítani az a körülmény is, hogy a kötet a XVII. században a lengyel királyi család birtokában volt. Lengyelországba pedig Anjou Hedvig királyné által juthatott, miután András halála után, Nagy Lajos nápolyi hadjáratai során visszakerült Magyarországra. András számára készült az a rendkívül gazdagon illuminált biblia is, amelyet ma Louvainban őriznak, de ez már nem Magyarországon, hanem Nápolyban, András életének ottani szakaszában.

Károly Róbert egy elveszett könyvéről is hírt ad egy ránk maradt adat. A székesfehérvári káptalan ugyanis 1349-ben arról tájékoztatja Nagy Lajost, aki egy bizonyos ügyben felvilágosítást kért tőlük, hogy Károly Róbert a „belső sekrestyéből" Visegrádra vitette Szent István legendáját, így az nincs náluk. Számunkra viszont azt jelenti ez a negatív adat, hogy Szent István valamelyik legendájának ott kellett lennie a visegrádi királyi könyvtárban.

Nagy Lajos könyvtárából két hiteles darab maradt ránk. Az egyik a *Képes Krónika,* amely 1358-ban készült, és a visegrádi királyi könyvfestőműhely csodálatosan gazdag alkotása. Nagy Lajos tulajdonos voltát bizonyítja a király alakja és címere (természetesen még a lengyel címer nélkül) a kódex első lapján. A másik hiteles könyv ugyanannak a műhelynek, sőt mesternek jóval egyszerűbb alkotása, a régen tévesen Arisztotelész munkájának tartott királytükör, a *Secretum secretorum,* amelyet ma az oxfordi Bodleyana Könyvtár őriz. Ez a kódex több mint egy évtizeddel a *Képes Krónika* után készült, mert a király alakján és a magyar címeren kívül ezen már a lengyel címer is látható. Ezt a címert pedig Nagy Lajos a lengyel trón elfoglalása (1370) előtt nem használhatta.

Sok vita folyt a szakirodalomban arról, kik lehettek az ismertetett négy kódex festői. Vannak ugyanis adataink egy festőcsaládról Károly Róbert és Nagy Lajos korából. Az első ilyen adatok Károly Róbert egy 1326-i és egy 1331-i oklevelében vannak. Arról szólnak, hogy a király Hertul nevű

festőjének („pictor domini regis") adományozta a Sopron megyei Medgyest, de az adományozás körül bonyodalmak támadtak. 1352-ben egy másik oklevélben már Hertul fia Miklósról, a király címerfestőjéről („cimerarius noster") van szó. 1356-ban ugyanennek a Hertul fia Miklósnak, aki most festőként szerepel („Nicolaus filius Hertul fidelis pictor noster"), a király visszaadja az átmenetileg elvesztett Medgyes birtokát, azzal a megokolással, hogy festőművészetével változatos és különféle tetszetős műveket készített és ajánlott fel neki, amelyekben méltán tudott és tud majd gyönyörködni. A család harmadik generációja 1373-ban Hertul fia Miklós fia Miklós; 1383-ban vele mint nemes emberrel találkozunk.

A fentebbiek alapján több kutató próbálta azonosítani az említett kódexek készítőit Hertul mesterrel, illetve fiával, Miklóssal. Főleg a *Képes Krónika* festőjeként emlegetik gyakran „Medgyesi Miklós"-t. Csakhogy ennek a feltevésnek nem sok szilárd alapja van. A kódexek festőit miniátornak vagy illuminátornak nevezték, és nem „pictor"-nak, főleg pedig nem „cimerarius"-nak. Hertul mester készíthetett falképeket, oltárképeket a visegrádi vagy a diósgyőri palotában, a címerfestő pedig a lovagi tornák címerpajzsainak díszét. Ez sokkal valószínűbb, mint az, hogy a *Képes Krónika* képeit készítette volna. Az Anjouk királyi könyvfestő műhelyének illuminátorait tehát személy szerint nem ismerjük.

Nagy Lajossal kapcsolatban van egy olyan adatunk is, hogy ő 1367-ben az aacheni magyar kápolna számára egy missalét küldött. De ez akkor sem tartozott a királyi könyvtárhoz, ha esetleg a királyi műhelyben készült is. Kellett azonban lennie ott több különböző magyar krónikának, mert a *Képes Krónika* szerzője azt írja munkájának bevezetésében, hogy művének anyagát több régi krónikából szedte össze. Márpedig műve aligha készült máshol, mint a királyi udvarban. Kétségtelenül megvolt ott Küküllei János munkája Nagy Lajos életéről, meg Vegetius ókori hadtudományi munkája, amelyből Küküllei idéz, és föltehető, hogy a királyi könyvtárban használta, nem pedig saját főesperesi székhelyén. Küküllei egyébként kifejezetten kiemeli Nagy Lajos kiváló irodalmi műveltségét („scientia litterarum clarus fuit"), ami megint arra vall, hogy a királyi könyvtár, előbb Visegrádon, utóbb Budán, nem lehetett jelentéktelen. Az azonban, hogy rokona, Róbert nápolyi király könyvtárának nagy része ide került volna, csak bizonytalan föltételezés. Tudjuk ugyanis, hogy Róbert király köny-

veiből Nagy Lajos bőkezű ajándékot adott Nápolyban udvari orvosának, Conversino da Ravennának, aki ezekből a könyvekből, amennyit bírt, magával hozott Magyarországra. Conversino fiának, Giovanni da Ravennának ezt a közlését el lehet fogadni, de azt már csak a későbbi szakirodalom föltételezte, hogy Conversino halála után ezek a könyvek bekerültek a magyar királyi könyvtárba, s így utóbb a Corvinába.

Nagy Lajoson kívül a magyar Anjou-ház más tagjainak könyves műveltségéről is vannak adataink. Így anyja, Erzsébet királyné végrendeletében egyik lányára hagyta breviáriumát, amelyet ő maga olvasott. Feleségének tulajdonában volt egykor egy missale és egy breviárium, amelyek ma Częstochowában vannak. Lánya, Hedvig lengyel királyné is magyar otthonában szerethette meg az olvasást. Róla följegyezték, hogy sokat olvasta lengyelül az ó- és újtestamentumot, a szentek életét, Szent Bernát, Ambrus és Brigitta írásait és még sok egyéb latinból lengyelre fordított művet.

8. SZÉKESEGYHÁZI KÖNYVTÁRAINK A XIV. SZÁZADBAN

Az Anjou-kor egyházi könyvtárai közül legjobban a veszprémi székesegyházét ismerjük. Van ugyanis róla két leltárunk. Az egyik a XV. század legelején készült, ez csonka; a másik 1429–1437 közé tehető. Ez utóbbi minden tétel mellett megjegyzi, hogy a könyvet új vagy régi írással írták, régi kötésben van, esetleg azt, hogy a könyv igen régi. A régiség, főleg az írás régisége, bizonyosan elsősorban azért tűnt fel az összeírónak, mert nem a XV. század első felében már általánosan használt gótikus textúra vagy kurzív írással írták, hanem még a XIII. századig is használt kerekded karoling minuszkulával. Ezek tehát olyan könyvek, amelyeket nem a XV. században másoltak, hanem az 1276-i pusztulás utáni újjászervezés idején szereztek be, illetőleg készíttettek. A „nagyon régi"-ként jelzett könyvek meg éppen XI–XII. századi kódexek lehettek, s az összeíró számára nagyon szokatlannak, idegenszerűnek tűntek. Ezeknek az utóbbiaknak vagy az a magyarázata, hogy az 1276-i tűzvészben nem valamennyi könyv pusztult el, hanem abból csak 3000 márka értékű, vagy annak a következmé-

nye, hogy más püspökségek vagy egyes kolostorok saját régi állományukból járultak hozzá a veszprémi egyház könyvállományának pótlásához.

A jegyzékben található régi és igen régi könyvek a következők: két „mérsékelten elöregedett" *Liber collectarum* (a zsolozsmázáshoz tartozó szertartáskönyv), 2 antifonárium (a zsolozsmában énekelt szövegek), 2 régi graduale, 3 meg éppen „igen régi", 1 matutinális vagy lekcionális (ez is a zsolozsmázáshoz tartozó szerkönyv), 2 régi és 1 igen régi zsoltároskönyv, 2 nem teljes, nagy alakú biblia, 2 zsoltármagyarázat, Nagy Szent Gergely pápának a Lukács-evangéliumhoz írt magyarázatai (ez már a jegyzék készítésekor nem volt megtalálható, sőt már az előző jegyzék készítésekor is elveszettként tartották nyilván), Hieronymus bevezetése Izajás prófétához (bizonyosan nem csak a bevezetés volt a kötetben, hanem maga a mű is, de csak a bevezetés tűnt fel az összeírónak a kötet elején); 1 könyv a „hét lépcsőfokról" (talán valamilyen erkölcsteológiai munka vagy a papszentelés különböző fokozatairól szóló); IV. Ince pápának a *Decretalis*okhoz fűzött, tehát egyházjogi magyarázatai; 1 elveszett Ambrosius-kötet (már az előző összeíráskor sem volt meg); Isidorus; 1 imádságoskönyv „szép arany betűkkel"; Márk evangélimának magyarázata; 1 nagyon régi és 1 másik pontifikále (tehát a püspök által végzendő szertartások könyve); 1 kis alakú, ábrákkal ellátott csillagászati munka; Ezdrás próféta könyve; a *Biblia* magyarázatai erkölcsi és misztikus értelemben; 3 *liber benedictionalis* (valószínűleg a püspöki miséhez való szerkönyv); Nagy Szent Gergely 40 homíliája (evangéliummagyarázó szentbeszédek); Josephus Flaviusnak a zsidók történetéről szóló munkája, 1 igen régi retorikai munka, amely már az első jegyzék készítésekor is hiányzott; 1 *Pateriu*sként jelzett, fölismerhetetlen könyv; homíliák; 1 ismeretlen szerzőjű *Decretales-kommentár;* 1 imádságoskönyv „régi, vaskos írással", tehát nagyon korai lehetett; 1 nagyon régi *Collectarius,* 1 kis méretű passionale (a vértanúk életét tartalmazó könyv) és 1 közelebbről meg nem jelölt csonka kódex.

Tehát összesen 45 kötet. Ez persze nem jelenti azt, hogy a jegyzékben szereplő többi könyv közt nem lehetett a XIV. században már ott meglevő, de nem „régi írással" írt kötet, hiszen akkor már általában a gótikus írásokat használták. Így van néhány olyan kötet is a jegyzékben, amelyről nem mondja ugyan, hogy „régi", mégis, a feltüntetett adományozó személye alapján kétségtelen, hogy már a XIV. században ott volt. Ilyen

mindenekelőtt az a pontifikále, amelyet Meskó püspök íratott (1334–1342); ez ma is megvan, ha nem is Veszprémben, hanem az Országos Széchényi Könyvtárban (Clmae 317.). Megjegyzendő, hogy Meskó püspök nemcsak gazdagította a könyvtárat, hanem károsította is, amennyiben a veszprémi káptalan 1340-ben tiltakozott püspökének eljárása ellen, hogy a káptalan beleegyezése nélkül az egyház vagyonából egyes dolgokat, így könyveket is elzálogosított, illetve elidegenített. Meskón kívül Demeter püspök (1388–1391, 1397–1398) adományát is ismerjük, egy missalét és egy breviáriumot, de ezek nem maradtak ránk. Ugyancsak ő rendelkezett még egyházjogi kódexéről, benne a *Decretum, Decretales, Sextus* és *Clementinae,* amelyről úgy intézkedett, hogy – bizonyára eladás útján – fordítsák a Szentlélek-kápolna építésére.

A veszprémінél jóval kevesebbet tudunk az esztergomi káptalan könyveiről, bár néhány értékes adatunk ezekről is van. Ránk maradt ugyanis az 1397-ben készített egyházlátogatási jegyzőkönyv (canonica visitatio). Ebből általánosságban úgy értesülünk, hogy a székesegyház elegendőképpen el van látva a szükséges könyvekkel, „amint világosan látható az egyház leltárában". Sajnos ez a leltár nem maradt ránk. Így csak néhány könyvet ismerünk közelebbről, azért, mert a vizitátor kötelezi az őrkanonokot (custos), mint az egyház kincseinek őrzőjét, hogy javíttasson meg két-két antifonáriumot, graduálét, zsoltároskönyvet és lekcionáriust, egy misekönyvet és egy *Collectarius*t, mert azok javításra szorulnak. „Az egyház többi megjavítandó könyveinek rendbehozása az érsek feladata" – jegyzi meg. Azt is megtudjuk a vizitációs jegyzőkönyvből, hogy a custos segítőtársának, a segéd-őrkanonoknak (subcustos) feladatai közé tartozik, hogy a szükséges könyveket a harangozóval a templomba hozassa, és használat után vitesse vissza a sekrestyébe. Ebből kiderül – ami egyébként is természetes –, hogy az istentisztelethez való könyveket nem a könyvtárban őrizték, hanem a sekrestyében.

Az esztergomi káptalani könyvtár egy századvégi gyarapodásáról is tudósít, bár csak általánosságban, a vizitációs jegyzőkönyv, arról, hogy Küküllei János „különböző jó könyveket és más dolgokat" az esztergomi egyházra hagyott (megh. 1394). Mivel azonban ezt a végrendeletet még nem hajtották végre, kötelezi a vizitátor a kanonokokat, hogy 25 napon belül pótolják mulasztásukat. Mik voltak ezek a könyvek, arról nem szól forrá-

sunk, arról sem, hogy mekkora lehetett egyáltalán az esztergomi káptalannak és iskolájának könyvtára, de külföldi példák figyelembevételével legalább 200 kötetre kell tennünk a kódexek számát.

Némi adatot közöl azonban a jegyzőkönyv a kanonokok könyveiről. Megmondja ugyanis, hogy a 39 kanonoknak, négy kivételével, saját breviáriuma van. A négy közül, akik nem is vesznek részt a kar-imában, három nem is fölszentelt pap, még csak a kisebb rendeket vette föl, tehát még világi embernek számít, bár az egyik, György, már szepesi prépost. A negyedik, László dömösi prépost, meg nem is tartózkodott Esztergomban, ő valószínűleg világi ember volt, aki a prépostságot, illetve kanonokságot csak javadalomként kapta, úgy, ahogy a középkorban számos más világi tisztségviselő.

A székesegyházi káptalanon kívül volt az esztergomi várban egy társas káptalan is, a Szent István első vértanúról elnevezett prépostságé. Ennek az ugyancsak 1397-ben ránk maradt vizsgálati jegyzőkönyvéből úgy tűnik, hogy elég csekély könyvmennyiséggel rendelkezett: mindössze 4 missalét, 2 zsoltároskönyvet és 1 kopott breviáriumot őriztek sekrestyéjében.

Különleges szerepet töltött be, ugyancsak az esztergomi várban a Krisztus-kollégium (Collegium Christi). A század végén, 1399-ben alapította ezt Budai János esztergomi kanonok és barsi főesperes, abból a célból, hogy szegény sorsú tanulók számára lehetővé tegye a magasabb fokú külföldi iskolázást. Nem tudjuk, hogy az ehhez szükséges alapképzettséget a káptalani iskolában sajátították-e el, vagy pedig a kollégiumnak külön iskolája volt. De azt tudjuk, hogy voltak saját könyvei, tehát könyvtára, sőt könyvmásoló, könyvfestő műhelye is, ahol szerényebben díszített kódexek készültek. A XIV. századból 4 ilyen kódex maradt ránk, amelyeket a kollégiumban, annak diákjai írtak és díszítettek. Ezek a következők: egy a jogi eljárásokról szóló kötet a göttingai Egyetemi Könyvtárban, amelyet Pöstyéni Tamás készített a kollégium alapítójának, Budai Jánosnak intézkedése alapján; két másik kódexet ugyanitt egy Temlius nevű kollegista írt két társával együtt; az egyiknek neve Bernhardus, a másiknak a nevét nem ismerjük. A két kötet közül az egyik egy biblia, amelynek készítési idejét is pontosan tudjuk (1394), a másik nyilván ezzel egykorú jogi tartalmú könyv, Occam *Directorium jurisa*. Végül a Collegium Christi negyedik, XIV. századi könyve a *Manipulus florum* című teológiai kife-

jezésgyűjtemény. A XV. századból még 5 jogi és teológiai tartalmú könyvet, 4 kódexet és 1 nyomtatott könyvet ismerünk a Collegium Christi könyvtárából.

Sajnos a többi székesegyházi, illetve káptalani könyvtárról még annyit se tudunk, mint az esztergomiról. Igaz ugyan, hogy a pozsonyi társas káptalan 1425-i könyvjegyzékében szép számmal lehet találni olyan tételeket, amelyek a káptalani könyvtár fönnmaradt XIV. századi köteteivel azonosíthatók, de azt nem tudjuk, hogy ezek a kötetek mikor és honnan – esetleg csak a XV. század elején – kerültek oda. Van azután egy 1350-ből való adatunk arról, hogy Hosszú János pozsonyi kanonok végrendeletében „több mint 60 fontnyi dénár" értékű könyvét a káptalani könyvtárra hagyta. De sem a könyvek mennyiségéről és címéről nem értesültünk, és az sem világos, mit jelent a „60 fontnyi dénár".

Egy másik adat szerint Tamás mester, a pozsonyi Szent Márton egyház kanonokja, Püspöki község plébánosa 1343-ban végrendeletében egy kézi misekönyvét a Szent László-kápolnára – bizonyára a főtemplom egyik kápolnája – hagyta, egy másik misekönyvet a püspöki Szent Mihály-templomra; breviáriumával kapcsolatban pedig azt kéri, hogy a temetéskor hordozzák. Hasonlóképpen breviáriumáról és missaléjáról végrendelkezik 1341-ben Pál esztergomi és pozsonyi kanonok. Tehát mindkét végrendelet csak istentiszteleti könyvekről szól. Valószínűleg nem volt másféle könyvük. Ha szabad ilyen kevés adatból következtetnünk, úgy tűnik mégis, hogy a XIV. század első felében a pozsonyi kanonokoknak nemigen lehetett nagyobb számú könyvük, könyvtáruk. Van azonban némi könyvtári adatunk a szepesi káptalan vezetőjével, János préposital kapcsolatban. Ő ugyanis végrendeletében egy *Decretalis*t és más meg nem nevezett könyveket a káptalani egyházra hagyott, két breviáriumát pedig a Jánosiban levő Keresztelő Szent János-templomra.

Csak töredékes adataink, illetve föltételezéseink vannak a váradi káptalan könyveiről. Az egyik ilyen adat az, hogy a káptalan saját használatára összeíratja az eddig szóbeli hagyományban őrzött szabályait. Ezeknek a statútumoknak megtartására pedig a káptalan tagjai az Evangéliumra tesznek esküt. De hát ezeknek a meglétéről adat nélkül is bizonyosak lehetnénk. Sokkal érdekesebb ennél az a két adat, amely világi tárgyú művekre vonatkozik. Az egyik a statútumoknak az a pontja, amelyik megjegyzi azt,

hogy az első váradi püspök Kálmán király volt, amint „a magyarok krónikájából" kitűnik. Minden bizonnyal a *Képes Krónikáról* van szó, ez tehát megvolt a káptalan könyvtárában. A másik világi tartalmú könyv, amelynek ottani meglétére következtethetünk, Horatius *Ars poeticája* (A költészetről), mert ebből a káptalan egy 1302-ben kelt oklevele több sornyi szöveget idéz. A könyv bizonyosan a káptalani iskolában volt használatban, s így ott magasabb fokú oktatás folyt, megfelelő egyéb könyvanyag segítségével.

Egyáltalán nincsenek azonban adataink a pécsi székeskáptalan könyvtáráról, pedig ott az egyetem alapításakor, 1367-ben nem kevesebb mint negyven kanonok volt. Nincsenek adataink az egyetem könyvtáráról sem, pedig az oktatás, tanulás könyvek nélkül elképzelhetetlen, akár saját könyvtára volt az egyetemnek, akár a káptalan könyvtárát használták.

9. A „NÉMA BARÁTOK" ÉS MÁS SZERZETESEK KÖNYVEI

A XIV. századi kolostorok könyveiről nagyon kevés adatunk van. Egyetlen könyvjegyzékük sem maradt ránk ebből az időből. Pedig a kolostorok és velük együtt könyvtáraik száma tovább gyarapodott. A pálosoknak 1321-ben már 30 kolostoruk volt. A ferences kolostorok száma 1379-ig 65-re emelkedett, a domonkosoké a század végéig 28-ra. Ebben a században jelent meg Magyarországon a karthauzi rend is, amely különösen kitűnt könyvszeretetével. Az örökös hallgatásban élő szerzetesek életének jelentékeny részét tette ki a könyvmásolás.

Magyarországon mindössze négy kolostoruk volt, kettő a Szepességben, Menedékszirt (Lapis refugii) és Lehnic, a Dunántúlon Lövöld (ma Városlőd), végül Eger közelében Tárkány. Föltehető, hogy mindegyiknek nagyobb könyvtára volt. De a rendi szabályok értelmében minden rendtagnak, mivel külön-külön cellákban éltek és miséztek, volt a birtokában saját misekönyv, breviárium és lekcionárium is. Ez a körülmény egyúttal nagyon sok könyv másolását is szükségessé tette. Például Lehnicen 14 cella volt, az említett könyvek mindegyikéből tehát legalább 14 példány volt

náluk, nem számítva a közös istentisztelet könyveit, amelyeknek statútumaik szerint meg kellett lenniük: a rend szabályai, két-két graduale, antifonárium, lekcionárium, konventi misekönyv.

A magyar karthauziakra vonatkozó adataink közül a legérdekesebb az, hogy a menedékszirti kolostor Konrád nevű priorja, aki ezt a tisztséget 1307 és 1310 közt töltötte be, ez alatt az idő alatt 6 szép kódexet készített: 2 misekönyvet, 1-1 graduálet, breviáriumot, *Collectarium*ot és 1 *Liber defunctorum*ot, tehát olyan könyvet, amelybe a rendtagok elhalálozását jegyezték be. Műfajuknál fogva mindegyik díszes könyv lehetett. Ezután azonban lemondott tisztségéről, hogy életét egészen a könyvek másolásának szentelhesse. Egy XVI. századi névtelen karthauzi jegyezte föl ezeket az adatokat, azzal a megjegyzéssel, hogy ezeket a könyveket a konvent még mindig használja.

Nem tudjuk, milyen könyveket készített Konrád testvér életének további folyamán, de egy későbbi időpontból megint vannak konkrét adataink a menedékszirti kolostor könyveiről. 1352-ben ugyanis nem kevesebb mint 8 könyvet adnak ajándékba az 1319-ben alapított lehnici kolostornak, 1 kézi bibliát, 1-1 graduálet, antifonáriumot, 2 könyvet a vértanúk életéről (az egyiket *Martyrologium*nak, a másikat *Passionalé*nak mondja az oklevél), Augustinusnak János evangelista leveleiről írt munkáját, Nagy Szent Gergely pápa Ezékiel-kommentárját és 1 teológiai kompendiumot, amelyet tévesen tartottak Albertus Magnus munkájának, a valóságban Hugo de Ripellini műve. Ha pedig ezeket a könyveket ajándékba tudták adni a másik kolostornak, akkor kétségtelen, hogy nemcsak az említett szerkönyvek, hanem a többi is megvolt náluk. Ugyanez az adat természetszerűleg a lehnici kolostor könyveinek egy részével is megismertet minket, ahova ajándékként kerültek.

A többi szerzetesrend könyveiről még ilyen adatok is alig maradtak ránk, fönnmaradt kódexük is csak egynéhány ismeretes. Ilyenek a bencések garamszentbenedeki kolostorának egy díszes misekönyve, Miskolczi László munkája 1394-ből (ma Egerben). Egykor a domonkosok sárospataki kolostorában volt Tamás vikárius generális (általános helynök) tulajdonában Petrus de Tarantasia magyarázata Petrus Lombardus szentenciás könyvéhez, ma az Egyetemi Könyvtárban (Cod. Lat. 38.). Pécsi kolostorukban volt a XIV. században egy bejegyzés szerint Nagy Szent Gergely

*Moralium libri*jének (Erkölcstan) díszes, XI. századi példánya, ma dubrovniki kolostorukban van.

Kétségtelenül a pesti Domonkos-rendi kolostor könyvtárából való a bécsi Österreichische Nationalbibliothek Cod. 2463. jelzetű kódexe, amelyben Boëthius *Arithmeticá*ja mellett egy *Geometria* és egy zenei munka van *(Mensura monochordi).* Ezt a szerényen díszített kódexet Miklós provinciális adta fráter Benedictus „studens pestiensis"-nek, tehát a pesti domonkos főiskola növendékének használatra, 1347-ben.

A bencés anyagból a pannonhalmi könyvtár 4 könyvéről hallunk abból az esetből, hogy Miklós apát (1312–1318), aki erőszakosan, a világi hatalom segítségével lett a kolostor vezetője, botrányos életét azzal tetézte: nemcsak értékes kelyheket és más egyházi fölszerelést, hanem 2 dekrétumos könyvet és 2 breviáriumot is magához véve, ismeretlen helyre szökött.

Vannak még, ha nem is nagy számban, olyan kódexek, amelyeknek rendi hovatartozása ismeretes, de nem tudjuk egy meghatározott kolostor könyvállományához kötni. Ezekre tehát itt nem térünk ki. Nagyon sok töredék is van, liturgikus könyvek maradványai, amelyeket a speciális szertartási szokások alapján valamelyik magyarországi rend egykori tulajdonából származtat a kutatás. Ezek elsősorban régi könyvek tábláiból, levéltári iratokat borító palliumokból kerülnek ki, főleg az újabban megindult szorgalmas töredékkutatások során, s értékes forrásul szolgálnak a liturgiatörténet, zenetörténet, írástörténet számára, de mint főként liturgikus, istentiszteleti, tehát templomi és nem könyvtári anyaggal, kevés dolga van velük a könyvtártörténetnek.

10. EGYES KÖNYVTULAJDONOSOK, PAPOK, VILÁGIAK

A XIV. század magánkönyvtárai közül Weyten Orbánnak, a soproni plébániatemplom Krisztus-oltára káplánjának könyvtárát ismerjük a legjobban. Az ő 1400-ban kelt végrendelete a soproni papság magas fokú könyvkultúráját bizonyítja. Végrendeletében ugyanis 18 könyvét sorolja föl, változatos, gazdag anyagot: biblia, Lucianus a négy evangéliumról, ugyanő a

szentmiséről, zsoltármagyarázatok, Jacobus a Voragine *Quadragesimaléja*, vagyis nagyböjti beszédei, egy másik *Quadragesimale,* szerző nélkül; a *Naturalia Alberti* bizonyára a neves skolasztikus teológus és filozófus, Albertus Magnus természettudományi munkája. Van könyv a morális teológia köréből, *Summa virtutum* (Erények gyűjteménye) címmel, egy *Formularium,* tehát formuláskönyv jogi iratok készítéséhez, egy másik, közelebbről meg nem nevezett jogi könyv. A *Liber de sanctis et de temporibus* valószínűleg prédikációgyűjteményt, a *Müttenpüch* meg talán misekönyvet jelent. Nem közli a szerzőjét, s így nem ismerjük közelebbről a világ hét csodájáról szóló munkát *(Septem mirabilia mundi),* és nem adja meg a címét egy Valerianus nevű szerző munkájának. Van még egy bizonytalan *Liber collectionum* és egy kis *Collecta.* Végül két, szerző és cím nélkül, csak általánosságban jelzett könyv. Tulajdonosuk meg is becsülte könyveit, mert nagy részük vörös vagy fehér bőrkötésben volt. Orbán papnak ezeken kívül voltak még más könyvei is, amelyeket egy Holczel János nevű emberre hagyott, de ezeknek a számát nem mondja meg.

A soproni adathoz két budait fűzhetünk. Ezek azonban nem könyvjegyzékek, hanem két fönnmaradt kódex. Az egyik a krakkói Egyetemi Könyvtár 1513. sz. kódexe, Petrus Lombardus sokat használt szentenciás könyve, glosszákkal, amelyeknek a különös érdekessége, hogy a bejegyzés szerint Paulus Budensis nem kevesebb mint 12 forintért, tehát igen drágán vásárolta Párizsban. A példányt maga a híres párizsi professzor, Nicolaus de Lyra javította.

A másik Bernardus de Turre prédikációs könyve, az *Opus quadragesimale* (Bécs, Cod. 4470). A kódexet 1390-ben Nicolaus Dyterichspach másolta, és már ugyanebben az évben Péter budai „praedicator"-é, a „Szűz Mária főegyházban". Érdekes, hogy egy másik bejegyzés a város nevét még régi alakban írja, „novae montis pestiensis", a pesti új hegyen.

Világi emberek könyveiről alig van adatunk, pedig ebből az időből már szép számú laikus írástudót, az írás mesterségéből élő személyt ismerünk. Az egyik ilyen könyvadat egy 1363-ban Visegrádon kelt levélben van. Dominicus litteratus, magyarul Domonkos deák, pénzt kér egy rokonától, hogy megvásárolhassa Boëthiusnak az iskolai fegyelemről *(De disciplina scholarium)* szóló munkáját és több más könyvet, amelyekre tanulmányaihoz szüksége van. Kérését azzal indokolja, hogy aki könyv nélkül akar

tanulni, az olyan, mint aki szitával mér vizet. Milyen magas fokú iskola fölkeresésére készült Domonkos deák, nem derül ki a leveléből. Talán valamelyik külföldi egyetemre. A pécsi egyetemre nem gondolhatunk, mert ezt csak néhány évvel utóbb alapították.

Hogy ez a pécsi egyetem mennyivel járult hozzá a magyarországi világi értelmiség kialakításához, azt adatok hiányában nem tudjuk, de annál több adatunk van már a század utolsó éveitől kezdve a közeli Bécs és Krakkó egyetemét látogató magyar hallgatókról, sőt professzorokról. Ezek ott kétségtelenül könyveket használtak, és könyvekkel is tértek haza, amelyeket itthon is forgattak, akár mint magasabb egyházi tisztségek viselői, akár – ha a világi pályát választották – mint városi jegyzők, városi iskolák tanítói, főúri udvarok írástudói, most már nem mint „klerikus"-ok, hanem mint deákok, „litterátusok".

B) A MAGYARORSZÁGI KÖNYVKULTÚRA FÉNYKORA 1401-1526

A régi magyar könyvkultúra igazi kibontakozásának ideje, fénykora a XV. század, amelynek folyamán olyan hatalmas változások következnek be, mint a reneszánsz műveltség megérkezése hazánkba és a nyomtatott könyv elterjedése. De már ezek előtt is rendkívül megnövekszik a könyvek száma, megnőnek a könyvtárak méretei, persze ezt a nagy méretet még mindig középkori értelemben véve. Míg a megelőző évszázadokban csak nagyon vékony társadalmi rétegnek, kis számú tanult embernek a birtokában volt egy-két könyv, néhány könyvből álló gyűjtemény, addig a XV. században megsokszorozódnak az adatok. De jóval megnövekszik a ránk maradt kódexek száma is. Pedig a pusztulás ezeket is éppen olyan arányban érte, mint a korábbiakat. Nyilvánvaló tehát, hogy eredetileg sokkal több volt már belőlük, ha viszonylag ennyivel több került el a pusztulást. Természetesen a könyvek és könyvtárak még mindig túlnyomóan egyházi jellegűek, tulajdonosaik főleg papi emberek és testületek.

1. KÁPTALANI KÖNYVTÁRAK A XV. SZÁZADBAN

A XV. századi magyar egyházi könyvtárak közül legpontosabban a veszprémi káptalan könyvtárának állományát ismerjük, abból a két leltárból, amelyet már a XIV. századi állapotok ismertetésénél fölhasználtunk. Egyik leltár sincs datálva, de a második, teljesebb leltárt a benne szereplő személyek alapján 1429 és 1437 közé rögzíthetjük. Nem könyvtári katalógus, hanem teljes vagyonleltár, de a könyvekről is részletes adatokat közöl: ki-

nek az adományából került ide, milyen az írása, díszítése, kötése, milyen állapotban van, régebbi vagy újabb időben készült-e. Azt természetesen nem adja meg, hogy egy-egy kötetben vannak-e még más munkák is, mint az, amelyet a leltár föltüntet, mert nem katalógus, hanem leltár.

A másfél századdal azelőtti pusztulás óta a veszprémi székesegyház ismét olyan gazdag lett kincseket érő egyházi szerekben, mint valaha volt. Csak példaként álljon itt, hogy a leltár 26 kelyhet, 9 monstranciát (szentségmutató), 9 püspöki pásztorbotot, 78 miseruhát sorol fel. Az összeírt könyvek száma 171 kötet. Ebből 24 misekönyv, 16 breviárium, 38 egyéb liturgikus könyv, tehát több mint 40%-uk nem igazi könyvtári darab, hanem az istentisztelet célját szolgálja, a szertartások végzéséhez való. A jegyzékből kitűnik, hogy 48 kötetet a sekrestyében tartottak használati anyagként, 16 kódex az egyes oltárokhoz tartozott, a többi, úgy látszik, a könyvtárban volt.

A tartalmi összetétel szempontjából jellemző az egyházjogi munkák nagy száma, ami megfelel annak az ismeretes ténynek, hogy a magyar papság magasabb fokú képzettsége sokkal inkább egyházjogi, mint teológiai volt. Következett ez abból, hogy az egyházi bíráskodás és a hiteles helyi (a közjegyzőségi munkát végző speciális magyar intézmények) működés szükségessé tette a jogi könyvek forgatását; az alaposabb teológiai érdeklődés ébren tartásához ellenben hiányzott az országban az egyetemi teológiai oktatás. Magyarország a XV. században – rövid időszakoktól eltekintve – „egyetem nélküli ország" volt.

A teológiai könyvek közt a patrisztika (ókori egyházatyák) van legjobban képviselve, de ez is nagyon egyoldalúan. Alig van más közte, mint Nagy Szent Gergely munkái és Hieronymus bibliamagyarázatainak több kötete. Augustinus és a többi nagy latin és görög egyházatya nevével alig találkozunk a veszprémi anyagban. Érdekes viszont, hogy meglehetősen nagy a teljes bibliák és bibliarészletek száma, összesen 6 darab, és még több a bibliamagyarázó könyv: 9 – az említett Hieronymusokon kívül. Teológiai téren a legfeltűnőbb a skolasztikus teológiának szinte teljes hiánya. Ezt a területet mindössze Beda Venerabilis két könyve és Aquinói Szent Tamás *Summá*ja képviseli.

A világi irodalom nagyon szegényes: Boëthius, Josephus Flavius és Cicero egy-egy műve, Arisztotelész fizikája, egy névtelen, illusztrált csillagá-

szati munka, Glanvilla *De proprietatibus rerum* (A dolgok tulajdonságairól) című lexikonja és egy elveszettként jelzett retorika. Ilyen körülmények közt elképzelhetetlen, hogy Veszprémben a XV. században még mindig olyan magas fokú iskolai oktatás folyt volna, mint kétszáz évvel korábban.

Majdnem ugyanabból az időből, amikor a veszprémi összeírás készült, van egy jegyzékünk a pozsonyi társas káptalan könyvtáráról, 1425-ből. Az állomány itt összesen 82 kötet. Ennek pontosan a fele, 41 darab a liturgikus könyv. A többiből a legnagyobb csoportot az egyházjogi munkák teszik ki, számuk 14. Van azután 1 teljes és 1 fél biblia, 4 kötet szentek élete, 5 kötet egyházi beszédgyűjtemény, 6 szentírás-magyarázat. A többi is – kettő kivételével – vallási vonatkozású. Ezek közt az egyházatyákat mindössze 1 Augustinus és 1 Gregorius képviseli, a skolasztikus teológiát pedig Aquinói Szent Tamás 2 műve és Petrus Lombardus híres kézikönyve, a *Liber sententiarum* (Bölcsességek könyve). A 2 világi tartalmú munka Marchesinus *Mammotrectus*a, a latin szavak helyes kiejtéséről, és Glanvilla *De proprietatibus reruma*, ugyanaz az enciklopedikus munka, amelyet Veszprémben is láttunk. Az összkép tehát nagyon hasonló a veszprémi káptalan könyvtárához, sokkal inkább a kánonjog uralkodik benne, mint a teológia, káptalani iskolához használható anyag pedig egyáltalán nincs benne, még annyi se, mint Veszprémben. A könyvek kötése legtöbbnyire fehér bőr, de vannak fekete, vörös és zöld színűek is. A kötés színe azonban nincs összefüggésben a tartalommal.

A pozsonyi jegyzék címeinek sorrendjéből arra lehet következtetni, hogy a kódexek itt is, mint ahogy a középkorban általánosan szokásos volt, szakcsoportok szerint, pultokon feküdtek. Ezek a szakcsoportok így rekonstruálhatók: 1. Liturgia. 2. Biblia és bibliamagyarázat (exegetika). 3. Vegyes teológiai művek. 4. Beszédek. 5. Egyházjog. 6. Ismét liturgikus munkák, bizonyára az újabban beszerzettek. Hol voltak elhelyezve a könyvek, a jegyzék nem mondja meg, de bizonyosra vehetjük, hogy a liturgikus kódexek a sekrestyében, a könyvtár pedig a Szent Márton káptalani egyház tornyában, ahol a XV. századi könyvtárnak és a későbbi gyarapodásnak ma is őrzik jelentős maradványait. Ez az egyetlen a középkori Magyarország káptalani könyvtárai közül, amelynek állományából jelentékeny rész maradt fönn eredeti helyén.

Nagy és változatos tartalmú könyvtára volt a zágrábi székesegyháznak. A pontosabb datálás nélkül, a XV. századból fönnmaradt jegyzék 17 szakcsoportban 225 kötetet sorol föl. Valószínű, hogy a könyvek itt is szakcsoportok szerinti rendben, pultokon feküdtek. A 17-ből 8 csoport tartalmazza az istentisztelethez szükséges különféle szerkönyveket (pl. 31 misekönyv), együttesen 75 darabot. Az állomány egyharmadát teszik ki tehát ezek. Egy másik harmad a teológiai vonatkozású könyv (29 dogmatikai, 12 szentbeszédgyűjtemény stb.). Szokás szerint nagy az egyházjogi művek száma: 32. Szokatlan viszont a 24 orvosi könyv, külön szakcsoportban, de vannak még ilyenek az „artes" csoportban, tehát az iskolai könyvek közt is. A könyvtáron kívül, külön, a kincsek közt őrizték Lukács evangéliumának különlegesen díszes példányát, színezüst kötésben, domborművekkel díszítve. A könyv annak köszönte ezt a nagy megbecsülést, mert - „amint mondják" - a példányt maga az evangelista írta saját kezével.

Tartalmilag nem sokat tudunk a nagyváradi székesegyház könyvtáráról, pedig ez is egyike lehetett a legnagyobbaknak, mert a váradi püspökség a leggazdabbak közé tartozott, de a XIV. század utolsó éveiben részben vagy egészében elpusztult, amikor a sekrestyében égve felejtett gyertyától okozott tűzben leégett a székesegyház. Viszont érdekes adatunk van a könyvtár elhelyezésére és kezelésére vonatkozólag. Egy 1419-ből való adat ugyanis arról tájékoztat, hogy az akkor a székesegyház nyugati bejárata fölötti Szent Katalin-kápolna és az abban elhelyezett könyvtár kezelésére az Itáliából jött püspök, Andrea Scolari külön javadalommal ellátott klerikust alkalmazott („Rectoria armarii librorum"). Ez a könyvtáros Nagymihályi Miklós fia Antal volt, aki később kanonok lett. Így ő az egyik legkorábbi, név szerint ismert magyar könyvtáros.

2. PLÉBÁNIAI KÖNYVTÁRAK

A káptalani könyvtárakétól lényegesen eltérő képet kapunk a XV. század plébániai könyvtárairól. Ezek közül a legjobban a nagyszebeni könyvtári viszonyokról vagyunk tájékozva, egy Gyulafehérvárott szerencsés módon fönnmaradt kódexből, amely több szebeni könyvjegyzéket is tartalmaz.

Ezekből kiderül, hogy az ottani Szűz Mária-plébániatemplomnak már a XIV. században 22 szerkönyve volt. A XV. század elején pedig már létezett egy olyan, 20 kötetből álló gyűjtemény, amely a mindenkori plébános személyes használatára szolgált a plébániaházban: 9 szentbeszédgyűjtemény, 2 legendáskönyv, 2 breviárium, 1-1 biblia, lelkipásztorkodási kézikönyv, erkölcstan, kommentárokkal ellátott zsoltároskönyv és a bibliai és egyéb történeteket tartalmazó, nagyon elterjedt *Historia scholastica.* Ezekhez járult még 2 egyházjogi munka.

1442-re ez a gyűjtemény már 76 darabra nőtt. A legtöbb köztük most is a szentbeszédgyűjtemény, 21 kötet. Majdnem ugyanennyi, 20 darab a bibliamagyarázat, 8 dogmatikai tárgyú munka, 3 szentek élete, 3 biblia, 7 erkölcstani munka, 1 kötet elmélkedés. Egyházjogi munka most is csak 4 van. Világi tartalmú könyvek közül a következőket találjuk: 1 szótár, 2 történelmi mű, a *Gesta Romanorum* (A rómaiak cselekedetei) néven ismert mesegyűjtemény és Glanvilla már többször említett vegyes, de főleg természettudományi jellegű anyagot tartalmazó enciklopedikus munkája. (Néhány kötetét a jegyzéknek nem tudtuk pontosabban meghatározni.)

A tulajdonképpeni plébániai, tehát templomi könyvtár, a „libraria", amely 1424-ben Nicolaus Sybenlider plébános hagyatékának 14 kötetével is gyarapodott, 1442-ben már szintén jelentős gyűjtemény. Az ekkor készült jegyzék 62 tételt sorol fel. Ezek közt 13 a bibliamagyarázat, 12 dogmatikai munka, 9 szentbeszédgyűjtemény, 4 erkölcstani könyv, 2 kötet szentek élete, 1 biblia. A többi világi tartalmú: 3 történelem, 3 fizika (mind Arisztotelész), 1 Vergilius és a szépirodalmi jellegű trójai történet, a jól ismert *Historia Troiana.* Itt is van néhány olyan kötet, amit nem lehet meghatározni.

Ha összevetjük a nagyszebeni gyűjtemények tartalmát azokkal az adatokkal, amelyeket a káptalani könyvtárakról láttunk, első pillantásra föltűnik a kétféle gyűjteménynek egymástól való eltérése. A káptalani könyvtárakban igen fontos volt az egyházjogi, és jelentéktelen a dogmatikai meg a lelkipásztorkodással kapcsolatos anyag. Ezzel szemben a plébániai könyvtárban nincs szerepe az egyházjognak, mert a plébánosoknak jogi tevékenysége alig volt. Viszont nagy és sokoldalú a lelkipásztorkodással és a plébános személyes lelki életével kapcsolatos anyag. Annak a bizonysága, hogy a magyarországi nagyobb városok XV. századi papságának műveltsé-

ge nem maradt el az egykorú hasonló más európai országok viszonyaitól. Egyetemi képzettségre utal, amit a bécsi, prágai, krakkói és - átmenetileg - a pozsonyi egyetemen szerezhettek meg.

A plébániai könytárak használói, természetesen a plébánoson kívül, a káplánok voltak, akiknek a száma egy-egy nagyobb plébánián a 20-40 főt is elérte, meg világiak is. A könyvek leláncolása arra mutat, hogy használták is őket, nem pedig elzártan őrizték. Ilyen adatunk van Bártfáról, ahol 1479-ben egy lakatos szép összeget, egy egész forintot kap egy ilyen lánc elkészítéséért. Ez tehát mai szóval élve „prézens"-könyvtár volt. A nagyszebeni könyvtárból azonban adataink szerint kölcsönöztek is. Jakab nagyszebeni polgármester 1442-ben egy Bibliát kölcsönöz ki innen, meg Robert Holkot szentírás-magyarázatát; Guldner János mester fia pedig 5 könyvet, közülük az egyik jogi munka. Bártfáról is van egy olyan adatunk, hogy Grolok Jakab, aki a krakkói egyetem hallgatója, arra kéri a városi tanácsot, kölcsönözze ki számára a plébániai könyvtárból a *Decretales*t.

A kisebb plébániai könyvtárak közé tartozhatott a körmöcbányai, amelyet 1473-ban kelt végrendeletében már említ Krumpachi Lőrinc, és amelynek 26 kötete (egy sem szerkönyv, hanem könyvtári anyag) még a XIX. század végén is megvolt ott. Bár ez a könyvmennyiség nem nagy, mégis lényegében megvolt benne mindaz, ami a plébánosi munkához szükséges volt: Biblia, szentírás-magyarázat, szentbeszédek, dogmatikai, morális, teológiai könyvek stb.

A plébániai könyvtárnak egy különleges típusát valósították meg a Szepességben. A 24 szepesi szabad királyi város számára 1405-ben négy pap alapított közös könyvtárat, amelyet eleinte ők maguk is vezettek. Érdemes megjegyezni a négy papnak a nevét, akik a már említett Nagymihályi Miklós fia Antal mellett az első név szerint ismert magyarországi könyvtárosok: Nicolaus Fugisrecht, Petrus Herbord iglói „kápolnás" pap, azután a lőcsei Szent György-kápolna Fustrib nevű káplánja és egy György nevű lehnici plébános. Mekkora volt ennek a könyvtárnak az állománya, nem tudjuk, mert csak 13 kötet maradt ránk belőle a gyulafehérvári Batthyány Könyvtárban és Iglón. Azt sem tudjuk bizonyosan, hogy hol volt elhelyezve a 24 város könyvtára, de valószínű, hogy Lőcsén, a Szent Jakab-egyházban, mert a XVI. század elején ennek a templomnak a könyvtárába olvadt be a 24 plébános gyűjteménye. Hogy a két könyvtár sokáig egymás

mellett állhatott fönn, arra abból következtethetünk, hogy 1440-ben egy lőcsei pap, Thomas de Weydenaw, az egyházjog baccalaureusa, egy kánonjogi munkát a Szent Jakab-templomnak ad, nem pedig a plébánosok közös könyvtárának.

Falusi templomokban természetesen nem kereshetünk könyvtárakat, sem ekkor, sem később. De arra vonatkozólag vannak adataink, hogy egyes helyeken már nemcsak egy-egy misekönyv meg breviárium, hanem nagyobb számú, 8–10 szerkönyv volt, azonkívül 1–2 beszédgyűjtemény. Egyes városi és falusi plébánosok egyéni tulajdonából is szép számmal maradtak ránk könyvek, de ezek a szórványemlékek nem alkalmasak arra, hogy belőlük egy-egy kisebb magánkönyvtárt megismerhetnénk.

3. A VILÁGI „LITTERÁTUSOK" KÖNYVEI

Érdekes módon nem egyházi ember, hanem világi férfi, Liebhardt Egkenvelder pozsonyi városi jegyző az, akiről tudjuk, hogy már a század első felében nagyobb magánkönyvtárral rendelkezett, s méghozzá a könyvtár tartalmát is ismerjük. Ez a polgári litterátus 1455-ben kelt végrendeletében 49 könyvéről intézkedett – természetesen ezek ekkor még mind kódexek –, és ezek közül 21-et ő maga másolt. Tartalmuk olyan, hogy akármelyik egyházi emberé lehettek volna, mert kevés kivétellel vallásos vonatkozásúak: 7 kötet német és 5 kötet latin nyelvű szentbeszédgyűjtemény, 6 kötetben a *Biblia* egyes részei, 2 zsoltároskönyv, 1 graduale, legendák, imádságoskönyvek, számos vegyes vallásos tartalmú könyv. Világi természetű könyvei: 4 jogi könyv, 1 német nyelvű levelezőkönyv és 1 ugyanolyan formuláskönyv, 2 példány Alexander de Villa Dei közkedvelt nyelvtana, Boëthius filozófiai munkája és az ál-boëthiusi *Disciplina scholarium*, amelyet, mint láttuk az előző században, Domonkos diák akart megvásárolni; 2 német orvosi könyv és 1 Nagy Sándor életéről szóló munka, szintén németül. Végül 2 ismeretlen könyv. Könyvei közül kettő ránk is maradt, az egyik Bécsben, az Österreichische Natonalbibliothekban, a másik a klosterneuburgi Ágoston-rendieknél.

Egy másik világi ember, Petenyeházi Jakab fia Demeter litterátus, tehát deák 1441-ben a petenyei templomra hagyta végrendeletében szótárát és a vasárnapi evangéliumok magyarázatait.

Mind Egkenvelder, mind Demeter deák könyvei annak bizonyságai, hogy a XV. század első felében a „deák"-ok, a világi értelmiség tagjai is még teljesen egyházias műveltségűek, érdeklődésűek.

4. HUMANISTA KÖNYVTÁRAK

Középkori könyvkultúránkba lényeges fordulatot hozott az itáliai reneszánsz, a humanista műveltség behatolása Magyarországra. A reneszánsz könyvkultúra ugyanis valami egészen új jelensége az európai szellemi életnek. Soha, sem előbb, sem utóbb nem volt a könyv és könyvtár olyan lényegbeli kapcsolatban az irodalommal, a kulturális élet egészével, mint ekkor. Központi kérdéssé, a szenvedélyes érdeklődés tárgyává válik ekkor a könyv. Most már nem arról van szó, hogy egyes tudósok, fejedelmek – térben és időben elszigetelve – megbecsülik a könyveket, s a maguk pompaszeretetét könyvekkel is bizonyítják. Nem is pusztán a művelődés mindennapi életének, a tanításnak, tanulásnak, egyházi tevékenységnek gyakorlati eszköze, hanem a szellemi élet legfőbb kincse, mint a klasszikus ókor irodalmi és tudományos örökségének őrzője, fenntartója. Ebből kell minél többet lemásolni, összegyűjteni mindazt, ami a „sötét barbárság" századai után fönnmaradt. A könyvtár válik a szellemi élet embereinek igazi környezetévé, a szellemi munka, a vitatkozás, a szümpozionok otthonává.

A könyveknek ez az új típusú világa azonban a XV. században még alig terjedt túl Itálián. Az Alpokon inneni területen a könyvvel való foglalkozás új módjának, a humanista könyvgyűjtésnek és könyvtáraknak meghonosodása éppen úgy az előzményektől és a befogadási hajlamtól függött, mint a reneszánsz műveltség minden más területe. Ahol a befogadó ország megelőző könyvkultúrája is különösen erős volt és kifejlődött, önálló hagyománnyal rendelkezett, mint például Franciaországban és Angliában, ott csak lassan vert gyökeret az új műveltség, s jelent meg a könyvek új típusú világa. De lassan tudott meggyökerezni a humanista könyvtártípus

ott is, ahol az Itáliával való szellemi kapcsolatok gyöngék vagy éppen ellenségesek voltak.

Az elmondottakban lehet megtalálni az okát annak, hogy az Alpoktól északra az első és legnagyobb itáliai típusú fejedelmi könyvtár éppen Magyarországon létesült: Mátyás király Corvina Könyvtára. Magyarországnak ugyanis az egész középkoron át folyamatos és intenzív politikai, dinasztikus, kulturális és gazdasági kapcsolatai voltak Itáliával. A középkori magyar birodalom délnyugati tájain, Szlavónián és Dalmácián keresztül mindig nyitva állt az út az olasz hatások előtt. A XIV. században a Nápolyból jött magyar Anjou királyok családi kapcsolatai erősen megnövelték ezeket a hatásokat. Láttuk, mekkorát fejlődött már ekkor a magyarországi könyvművészet.

Nagy jelentősége volt azután annak, hogy Luxemburgi Zsigmond magyar király lett a német-római császár, és így a magyar kancellária emberei érintkezésbe kerültek a konstanzi és a bázeli zsinaton részt vevő itáliai humanistákkal, akik ekkor már szorgalmas könyvfelkutató és -gyűjtő tevékenységet folytattak mindenfelé. Ennek a kapcsolatnak volt a következménye, hogy Pier Paolo Vergerio Zsigmondhoz csatlakozott és Magyarországon telepedett le, ott élt haláláig. Vergerio könyvtára lehetett a mintaképe Vitéz János könyvtárának, sőt valószínűleg magukat ezeket a könyveket is Vitéz János szerezte meg Vergerio halála után.

5. VITÉZ JÁNOS KÖNYVTÁRA

Vitéz János, a legműveltebb, legképzettebb magyarországi főpapok egyike, nemcsak alapos teológiai tudásával tűnt ki, hanem a klasszikus auktorok széles körű ismeretével és a csillagászatban való jártasságával is. Ő volt az első Magyarországon, aki az új itáliai műveltséget, a humanizmust tudatosan sajátította el, és a magyarországi reneszánsz kultúra kezdeményezőjévé és megalapozójává vált. Már Zsigmond korától kezdve a királyi kancelláriában működött, Hunyadi Jánosnak legfőbb bizalmi embere, a kormányzó fiai, László és Mátyás nevelésének irányítója. Mint váradi püspök, majd esztergomi érsek nemcsak az országos politikában játszott

fontos szerepet, hanem tehetséges ifjak itáliai iskoláztatásának lehetővé tételével igyekezett utánpótlást is nevelni a magyarországi humanizmus számára. Ő volt Mátyás pozsonyi egyetemének megszervezője és első kancellárja.

Már váradi udvarában igazi itáliai típusú humanista szellem uralkodott. Váradi, majd esztergomi könyvtára a Corvina mögött – amelynek egyébként mintaképe volt – nagyságban a második helyet foglalta el a magyarországi humanista könyvtárak közt: konkrét adatok híján csak föltevésként mintegy 500 kötetre becsülhetjük. Tartalmi gazdagságáról dicsőítve írtak a kortársak. Janus Pannonius, mikor Váradot elhagyta, megható versben búcsúzott el a helytől és a könyvtártól. Miklós modrusi püspök, pápai követ, aki hosszabb ideig volt Váradon Vitéz vendége, örömmel emlékszik vissza „arra a felejthetetlen télre, melyet... Váradon számos tudós férfiú társaságában, kitűnő könyvtáradban, a nagyszerű írók számtalan munkája közt olyan kellemesen és derűsen töltöttem el". A híres német csillagász, Regiomontanus, aki egyik munkáját, híres csillagászati tábláit, a *Tabulae Varadienses*t, Vitéz számára készítette, így ír a könyvtárról: „Benned tiszteli ez a dús könyvtár alkotóját, amelynek kincseivel Erdélyt és Magyarországot gazdagítod... Köztudomású, mily gonddal és mennyi költséggel gyűjtötted egybe különféle országokból a bölcsességre oktató könyveket, amelyek bőkezűségednek és emelkedett szellemednek hírét a késő nemzedékekre is át fogják hagyományozni."

A leghitelesebb tanú, a nagy firenzei könyvkészítő műhely vezetője, Vespasiano da Bisticci, aki szoros kapcsolatban volt Vitézzel mint kódexek vásárlójával, azt írja róla, hogy „egyik legfőbb gondja volt szép könyvtárat összeállítani, melyben a tudomány minden ága képviselve volt. Itáliában és egyéb országokban kerestetett össze könyveket; amit pedig nem talált készen, leíratta Firenzében, nem törődve a költségekkel, csak azzal, hogy szépek és hibátlanok legyenek. Könyvtárából kevés latin könyv hiányzott." Hozzátehetjük, hogy görög kódexei is voltak.

A könyvtárból 36 fönnmaradt kódexet ismerünk, ezen kívül még 28 elveszett műről van adatunk. A fönnmaradt darabok alapján igazat kell adnunk Vespasianónak, hogy Vitéznek nagy gondja volt a kódexek szépségére és a szövegek hibátlanságára. Münchenben őrzött háromkötetes Liviusa vetekszik szépségében a legszebb korvinákkal, olyan pompás itáliai re-

neszánsz munka. Könyveit természetesen főleg Itáliából szerezte be, de már Váradon is dolgozott számára könyvmásoló, akinek a nevét is ismerjük: Polánkai Bereck. A szövegek pontosságát pedig igazi filológus szenvedéllyel gondozta. Nemcsak saját könyveit javította – ha volt, más példánnyal összevetve, ha nem, nyelvtani-értelmi alapon –, hanem minden könyvet, amit elolvasott. Nem kevesebb mint 37 olyan korvinát ismerünk, amelyben megtalálhatók jellegzetes javításai, sokszor az olvasás időpontjának feltüntetésével.

Kódexei egyrészt szebbnél szebb firenzei vaknyomásos reneszánsz bőrkötésekben vannak. (Talán nem véletlen, hogy a legtöbbnek a közepén az egyébként ritkán alkalmazott nyolcágú csillag motívum van.) Más részük Magyarországon készült. Ezek közt két típus tűnik föl. Az egyik, a korai, váradi, amely az említett firenzei kötésekkel rokon. A másik típus jellegzetes magyar reneszánsz vaknyomásos bőrkötés, virágmotívumok fölhasználásával, középen kereszt alakúra font levelekkel. Ezek föltehetően Esztergomban készültek.

Tartalom szempontjából – amint a fönnmaradt darabokból és adatokból következtethetünk rá – egészen kivételesen tiszta humanista jellegű volt a könyvtár. Az említett, összesen 64 tételnek mintegy öthatoda világi tartalmú, és csak a maradék vallásos jellegű. (Sokkal erősebben világi tehát, mint Mátyás király könyvtára!) Részletezve: legtöbb a történelem és irodalom, azután következnek – nagyjából egyenlő arányban – a teológia, filozófia, természettudomány (főleg csillagászat); jogi munka mindössze egy van. A szerzőknek majdnem a fele klasszikus latin vagy görög auktor: Arisztotelész, Cicero, Curtius, Hieronymus Iustinus, Lactantius, Livius, Lucanus, Ovidius, Plautus, Plinius, Plutarkhosz, Seneca, Statius, Suetonius, Xenophón stb.

Nem csoda, ha ennek a gazdag gyűjteménynek a híre külföldre is eljutott, és kölcsön is kértek belőle lemásolásra. Nem kisebb ember, mint Aeneas Sylvius Piccolomini, a későbbi II. Pius pápa, aki Vitézzel egyébként is szoros politikai kapcsolatban állt, tőle kölcsönözte Tertullianusát, de egyik saját munkáját is megküldte magyar partnerének. Tőle kért kölcsön több könyvet, köztük Liviust, Zbigniew Olesnicki lengyel bíboros.

Sajnos, Vitéz könyvtára nem maradt fönn. Vitéz utóda a prímási székben, Beckensloer érsek, 1476-ban hűtlenül elhagyta Mátyás királyt, zarán-

doklat ürügye alatt külföldre távozott, és a magyar király ellenségéhez, III. Frigyes császárhoz csatlakozott, aki a salzburgi érseki széket ígérte neki. Beckensloer sok minden egyéb közt Vitéz legszebb kódexeit is magával vitte Salzburgba. Innen kerültek utóbb mai őrzési helyükre, Bécsbe és Münchenbe. Néhány darab - ezeket esetleg még maga Vitéz hagyta Budán, aki kegyvesztése előtt ideje nagy részét a királyi udvarban töltötte - bekerült a Corvina Könyvtárba.

6. JANUS PANNONIUS KÖNYVTÁRA

Vitéz könyvtárát követően jött létre unokaöccse, Janus Pannonius pécsi könyvtára. Janust Vitéz taníttatta Ferrarában, Guarino Veronese nagy hírű iskolájában, majd Padovában, ahol az irodalmi studiumok után jogi képzettséget is szerzett. Janus már ferrarai diák korában szerzett könyveket, főleg Vitéz számára, s ezeket rendszeresen küldözgette Váradra. Mikor hazatért, már nagy hírű költő volt, és műveltségét teljesen átjárta az itáliai humanizmus szelleme. Érthető tehát, hogy ő is nagy könyvtár létesítésére gondolt, de őt, Vitézzel ellentétben, csak a szövegek, nem pedig külső megjelenési formájuk érdekelte. Szenvedélyesen olvasott, többet, mint bárki akkor Magyarországon. Irodalmi működését itthon is folytatta, verseket írt, és görög szövegeket is fordított, éppen úgy mint Itáliában. Kódexeit azonban nem javítgatta, mint Vitéz János, címerével nem látta el, így ma csak néhány darabot tudunk fölismerni egykori tulajdonából. Pedig hogy milyen tudatosan törekedett gazdag tartalmú könyvtár létesítésére, annak ugyanaz a Vespasiano a tanúja, aki Vitéz könyveiről írt. Vespasiano Janust személyesen ismerte, s nyilvánvaló, hogy a költő az ő műhelyének termékei közül is sokat megszerzett. Janus nagy könyvbeszerző útja 1465-i római követsége volt, amelyből nemcsak nagybátyja esztergomi érseki kinevezését és a pozsonyi egyetem fölállítását engedélyező okiratot hozta el a pápától, hanem minden alkalmat megragadott könyvek beszerzésére is. Vespasiano így ír erről: „Akarván egy méltó könyvtárt létrehozni, megszerzett Rómában minden könyvet, amit tudott, mind görögöket, mind latinokat, mindenféle szakból. Firenzébe jövén hasonlóképpen

cselekedett, hogy megszerezzen minden görög és latin könyvet, amit tudott, nem törődve sem az árral, sem semmi mással, mert igen bőkezű volt. Elutazásakor néhány száz forintot hagyott, hogy elkészítsék azokat a latin és görög könyveket, amelyek hiányzottak..., és ment Ferrarába, és minden könyvet megvásárolt, amit talált. Hasonlóképpen Velencében."

Könyvtárának különös jellemvonása volt latin-görög kettőssége, az első ilyen az Alpoktól északra. Valószínűleg innen az indíték, és a görög kódexek első nagy csoportja a Corvina gyűjteményében. Mert Janus könyvtára nem maradt fönn. Mikor királyával – mint lázadó – szembefordulva menekülni volt kénytelen, majd meg is halt útközben, valószínű, hogy Mátyás király a püspök néhány magával vitt könyvén kívül egyéb vagyontárgyai közt könyvtárát is lefoglalta, és bekebelezte saját Corvina Könyvtárába. Ezért kellett utóbb Handó György pécsi prépostnak ott nagy áldozattal új könyvtárat alapítania.

Janus könyvei közül mindössze a következőket tudjuk ma azonosítani: a budapesti Egyetemi Könyvtárban van egy pompás görög nyelvű evangéliumoskönyv, amelyet Janus barátjától, Garázda Pétertől kapott; Erlangenben van egy görög nyelvű Xenophón-kódex, ezt meg másik jó barátjától, Battista Guarinótól kapta ajándékba. Bécsben van egy latin–görög, illetve görög–latin szótár, amelyet Janus saját kezével írt, bizonyosan még Itáliában, iskolai tanulmányai idején. Lipcsében két kötet van Janus egykori tulajdonából, amelyekben az ő görögből készített prózai fordításai vannak: Plutarkhosz, Démoszthenész, Homérosz. A firenzei humanistától, Marsilio Ficinótól kapta ajándékba a Bécsben őrzött Platón-kommentárt, amelyet Ficino írt. Janus könyvtárából került a Corvinába Diodorus Siculus történeti munkája (görög), és valószínűleg az övé volt a jénai Guarino-kódex. Csak az utóbbi két évtizedben került elő Sevillában két Janus-kódex, amely az ő saját verseit tartalmazza.

Még ha hozzávesszük is ezekhez azokat a munkákat, amelyekről – különböző források, elsősorban saját költeményei alapján – feltehető, hogy Janus tulajdonában voltak, akkor is túl kicsi a számuk ahhoz, hogy valamilyen tartalmi következtetést vonhatnánk le belőlük. Janust saját műveiből és a forrásokból olyan jól ismerjük, hogy a tulajdonosból következtethetünk a könyvtárra: kétségtelenül a Corvinával és Vitéz János könyvtárával rokon tartalmú humanista könyvtár volt, igen sok görög kódexszel.

7. A CORVINA KÖNYVTÁR ELŐZMÉNYEI

Vitéz János és Janus Pannonius hatásának, az ő könyvtáraiknak mint példaképeknek köszönhette létrejöttét Mátyás király könyvtára. Mátyás neveltetését Vitéz János irányította az új eszméknek megfelelően, s így már fiatal korában jól tudott latinul, olvasta a klasszikus auktorokat. Uralkodásának első szakaszában pedig Vitéz és Janus voltak legfőbb támaszai, legbefolyásosabb tanácsadói. Mikor trónját elfoglalta a budai palotában, és magával hozta saját, ifjúkori olvasmányait meg az atyjától örökölt néhány könyvet, valószínűleg talált ott már egy kisebb királyi könyvtárt. Láttuk, hogy már Nagy Lajosnak voltak könyvei. Zsigmond a maga személyében még messze állt attól, hogy a kibontakozó itáliai humanizmus áramlatához csatlakozzék, bár a bázeli és a konstanti zsinaton alkalma volt a különböző követek útján arra, hogy kapcsolatba kerüljön az új irányzat képviselőivel. Ő maga még megmaradt a középkori gótika szellemi világában. Sokkal inkább lovag volt még, mint az irodalom és tudomány iránt érdeklődő ember. Bár könyvet nem is egyet ajánlottak neki, a tulajdonából fönnmaradt könyvekből és az ide vonatkozó adatok teljes hiányából arra kell következtetnünk, hogy a könyvek iránt nem érdeklődött különösebben, főleg pedig nem volt szándékában ezek gyűjtése, az elődeitől örökölt kisszámú könyvből álló királyi könyvtár fejlesztése.

A neki ajánlott könyvek közül a következőkről van tudomásunk: Poggio Bracciolini, Antonio Beccadelli, Maffeo Veggio, Francesco Barbaro, Ciriaco da Ancona, Pier Paolo Vergerio 1-1 műve. Nem említve egyes hozzá intézett beszédek szerzőit.

Fönnmaradt kódexei a következők: a neves osztrák illuminátor, Martinus Opifex készítette *Horae canonicae,* tehát imádságoskönyv (Österreichische Nationalbibliothek Cod. 1767), Jacobus de Voragine: *Legenda aurea* (Aranylegenda, uo. 326), egy kötet ószövetségi *Szentírás* (Zágráb, Érseki Könyvtár MR 156), Dietrich von Niemnek a császárokról szóló munkája, a *Viridarium imperatorum* (Császárok kertje) és Bartolus de Squarcialupis könyve a pestisről (mindkettő ma Bécsben), Suetonius *Vitae Caesarum* (Császárok élete) Madridban, az Egerben őrzött Seravalle-féle Dante-fordítás, egy töredék Kyeser *Bellifortis* című hadtudományi munkájából (Budapest, Akadémiai Könyvtár) és valószínűleg Taccola szintén hasonló

hadtudományi, bőven illusztrált művének egy példánya Firenzében. Van azután 3 könyv, amely csak rajta keresztül juthatott a Corvinába és maradt ránk Mátyás király utólag ráfestett címerével. Ezeket Zsigmond bátyjától, Vencel cseh királytól örökölte.

A felajánlott, de ránk nem maradt művek inkább a felajánlókra, mint a megajándékozottra jellemzők. Nyilvánvaló, hogy a felajánlás célja a császár támogatásának megszerzése volt, nem pedig az, hogy Zsigmondnak valamilyen nagyobb irodalmi érdeklődésére következtethetnénk belőlük. A birtokából fönnmaradt könyvek is inkább gyakorlati érdeklődésének, mint irodalomszeretetének jelei. Zsigmond tehát nem volt bátyjához hasonló bibliofil könyvgyűjtő. Pedig módja lett volna egy remek szép könyvtár továbbfejlesztésére, amennyiben ő örökölte Vencel cseh és német király gyűjteményét, a középkori cseh könyvfestészet remekbe illő alkotásaival. Erről unokájának, V. László királynak egy 1455-ben kelt leveléből értesülünk. László király arra kéri ebben a levélben egykori gyámját, III. Frigyes császárt, hogy adja át neki azokat „a szép könyveket", amelyek „néhai Vencel királyéi voltak, és azután Zsigmond császártól a mi urunkra, Albert királyra szálltak, és Bécsben, a várkapu fölötti tornyocskában fekszenek". Nem derül ki azonban ebből a híradásból – amely egyébként 110 könyvet említ –, hogy ezek a könyvek csakugyan eljutottak-e V. László tulajdonába. Talán nem mind, de hogy egyesek mégis Budára kerültek, annak az előbb említett, Venceltől származó 3 korvina a bizonyítéka.

Van azután még két levél, amely V. Lászlónak a könyvekhez való viszonyáról tájékoztat. Mindkettő 1454-ben kelt. Az egyiknek címzettje Alfonz nápolyi király, a másiké Borso mantovai herceg. Arról van ezekben szó, hogy a fiatal király az ő segítségüket kéri, mint az irodalomban jártas személyekét, akiknek a példáját maga is szeretné követni, hogy küldjenek neki egy-két könyvet, amely a római és más kiváló uralkodók tetteivel foglalkozik. Ha ezek a könyvek valóban megérkeztek Budára, az egyik bizonyosan Xenophón *Kyrupaideiá*ja (Cyrus nevelése) volt, az ideális uralkodóról, amelyet Poggio Bracciolini fordított görögből latinra, és éppen Alfonz királynak ajánlotta. Ezt a könyvet egyébként Poggio Bracciolini maga, úgy látszik, Hunyadi Jánosnak is megküldte. László kérésében már Vitéz János befolyásának a nyoma érezhető, és a humanizmus első jelentkezése a királyi könyvtárban.

8. A BIBLIOTHECA CORVINIANA

Semmiféle közvetlen forrás nem szól arról, mikor kezdte meg Mátyás király a tudatos könyvgyűjtést. Melyik évet tekinthetjük a Corvina alapítási évének, nem tudjuk. De valószínűleg külön alapítási aktus nem is volt. Az elmondott előzményekből, a királyi elődök és saját maga ifjúkorának könyveiből, de főleg Vitéz és Janus hatására szinte észrevétlenül fejlődött egyre nagyobb és jelentősebb gyűjteménnyé. Mindenesetre adataink szerint 1464 táján már Itáliában is tudtak Mátyásnak a könyvek iránti érdeklődéséről; de főként 1467 után sokasodnak meg az adatok Mátyás könyveiről. Később jelentékenyen növelhette könyvtárának állományát Janus Pannonius könyvgyűjteményének beolvasztása.

Új fejlődési szakaszt jelentett a könyvtár életében a királynak a nápolyi Aragóniai Beatrixszal kötött házassága. Nem mintha a királynénak valamilyen személyes szerepe lett volna a könyvtár fejlesztésében, hanem azért, mert ettől az időtől (1476) fogva alakult át a budai udvar egészen olasz reneszánsz mintára. Ezóta jöttek ide nagyobb számban olasz humanisták. A kulturális összeköttetések szálai azonban mégsem Nápoly, hanem főleg Firenze, Marsilio Ficino platonista köre felé vezettek továbbra is. A könyvtár ezóta gazdagodott elsősorban a firenzei könyvmásolók és könyvfestő műhelyek termékeivel.

Nagy szerepet kell tulajdonítanunk a Corvina további kiépítésében Taddeo Ugoletónak, a Corvina könyvtárosának, aki maga is firenzei humanista volt, és fáradságot nem ismerve gyarapította a könyvtár állományát. Az ő könyvtárossága idején készülhetett el a pompás berendezés, készültek a ragyogóan díszes, aranyozott bőrkötések, látták el rendszeresen ex libris jellegű királyi címerekkel a kódexeket. A görögül is jól tudó Ugoleto könyvtárossága alatt alakult ki, nagy tömegű görögországi könyvbeszerzés útján a Corvina görög–latin kettőssége, amit a kortársak annyira kiemeltek, és amiben éppen a firenzei Bartolommeo Fonzio kijelentése szerint magának Lorenzo Medicinek is mintaképévé vált saját könyvtára, a róla elnevezett Laurenziana kettős jellegének kialakításában.

A Corvina Könyvtárt elsősorban ragyogó szépségű kódexei alapján szokták értékelni és emlegetni, pedig a külső dísz csak a tartalomhoz és a király hatalmához méltó keret volt. Mátyás királyt a kódexek gyűjtésében

elsősorban tartalmi szempontok vezették; a Corvinát az ókor és saját kora szellemi kincseinek lehető teljességét magában foglaló gyűjteménnyé kívánta fejleszteni.

A fejlődés tetőfokán 2000–2500 kötetre (főleg kódexek, kevés nyomtatott könyv) becsülhető állományból fennmaradt mintegy tizedrésznyi anyag alapján is képet alkothatunk magunknak a Corvina tartalmi gazdagságáról: filozófia, történelem, filológia, retorika, költészet, csillagászat, orvostudomány, teológia, hadtudomány, építészet, földrajz egyaránt képviselve volt benne, és hogy nemcsak a közkézen forgó munkák, arra jellemző, hogy a Corvinából fennmaradt vagy adatokból ismert darabok 60%-a Mátyás életében, tehát 1490-ig nem jelent meg nyomtatásban. A könyvtár túlnyomóan kéziratos jellegének tehát nem pusztán esztétikai okai voltak.

Annyi pusztulás után a Corvina Könyvtár állományából maradtak fönn olyan kódexek, amelyek klasszikus auktorok műveinek egyetlen példányai. Vannak adataink olyan kódexekről is, amelyeknek pusztulásával az illető munkának egyetlen példánya veszett el.

Maguknak az egyes kódexeknek szövegkritikai értékelésével még keveset foglalkozott a filológia tudománya. Annyi bizonyos, hogy nagy többségük nem a ma ismeretes legjobb szöveget tartalmazza. De ez természetes. Ma, ötszáz év tudományos kutatásai után a legtöbb esetben régibb és hitelesebb szövegeket ismerünk. Mátyás könyvtárosai olyan kódexeket szereztek be, amelyekhez akkor hozzá tudtak jutni. Ezek pedig semmivel sem rosszabb szövegek, mint a kortárs itáliai könyvtárakéi.

A Corvina tartalmi értéke és gazdagsága szempontjából különösen fontos a görög szerzők eredeti és latinra fordított műveinek nagy száma. A Corvinából ma ismeretes mintegy 650 műnek körülbelül egyharmada görög szerzőktől, méghozzá főleg ókori klasszikusoktól származik.

Ami a korvinák külső kiállításának fényét illeti, főleg az 1480-as évek óta vált általánossá, hogy a köteteket a legkiválóbb firenzei és más itáliai mesterek, valamint a Budán megszervezett királyi könyvkészítő műhely emberei pompás díszítéssel látták el. A megelőző korszak kódexeinek túlnyomó része viszonylag egyszerű, úgynevezett fehér indafonatos díszítéssel készült. 1480 után viszont Cherico, Boccardino Vecchio, a Gherardo és Monde di Giovanni testvérpár, Francesco Rosselli és főleg a leghíresebb firenzei mester, Attavante de Attavantibus a név szerint ismert

könyvfestő művészek, akik Mátyás király könyvtára számára dolgoztak. Sajnos a budai műhely mesterei nem szignálták nevükkel a korvinákat, így személy szerint nem ismerjük őket.

A gondos, kalligrafikusan szép humanista antiqua és cursiva írással író, névvel is megjelölt könyvmásolók, scriptorok közül megemlítjük Pietro Cennini, Bartolommeo Fonzio, Sebastiano Salvini, Lucas Fabiani, Clemens Salernitanus, Franciscus Collensis, Leonardus Job, Gundisalvus Hispanus nevét.

A könyvtár helyiségei a budai királyi palota többi részével együtt elpusztultak, de helyüket meg tudjuk állapítani, és leírásuk is ránk maradt. A palota Dunára néző, keleti oldalának első emeletén, közvetlenül a királyi kápolna mellett (amelynek altemploma ma is látható), attól délre volt a magas boltozatú könyvtárhelyiség. Később, a könyvek gyarapodásával ehhez járult egy második helyiség; ettől kezdve az egyik helyiségben voltak a latin, a másikban a görög szerzők művei. Az ablakok színes üvegmozaikján keresztül áradt be a fény. Az ablakok közt állt a király aranyos terítővel letakart heverője, ahol olvasott és udvari humanistáival társalgott irodalmi és tudományos kérdésekről. A falak mentén aranyozott, faragott díszítésű polcokon, illetve a polcok alatti szekrényekben feküdtek – első táblájukra fektetve – a könyvek, tudományszakok szerint csoportosítva. A pultokon a portól színes-aranyos leplek védték a köteteket.

Nagymértékben növelte a könyvtár pompáját a könyvek díszes kötése. A korvinák egy része piros, zöld vagy lila selyem-, bársonykötésben volt, aranyozott ezüst, zománcos címerrel díszített veretekkel, csatokkal. Ezeknek a köteteknek a metszése is jellegzetes és máshol nem található színes virágmotívumokkal díszített, poncolt (pontozással díszített) arany metszést kapott. A kötetek másik része pedig előbb vaknyomásos, utóbb aranyozott, esetleg ezenfelül még színezett, címeres bőrkötésben volt. Az újabb kutatások alapján ma már nyomon tudjuk követni a bőrkötések motívumainak, elrendezésének előzményeit a korábbi magyar kolostori könyvfestő művészetben és Vitéz János könyvein: gótikus elemek reneszánsz elrendezésben jellemzik a korvina köteséket. Az aranyozott kötések nápolyi, velencei, keleti hatásokat is fölhasználtak. De míg például a nápolyi aragon könyvtár aranyozott kötései közt csak egyszerű típuskötéseket lehet találni, a korvina kötések minden egyes darabja egyedi, külön

megtervezett, nagy változatosságú műalkotás. Külön fejezete ez a könyvkötő művészet történetének. Utóhatásuk megtalálható a környező országok, Ausztria, Csehország, Lengyelország reneszánsz könyvkötő művészetében is.

A könyvtár fejlődésének tetőfokán volt Mátyás király halálakor, 1490-ben. Tudjuk például, hogy Firenzében ekkor 150 kódex készült az ő számára, amely már nem került Magyarországra, mert a nagyszerű fejlődést a király halálától fogva gyors hanyatlás követte. A gyönge és mindig pénztelen utód, II. Ulászló alatt már alig történt más, mint néhány Magyarországon megkezdett kötet díszítésének befejezése és néhány ajándékként kapott könyv elfogadása. A királyi könyvkészítő műhely is megszűnt egykét év múlva. A scriptorok és illuminátorok egy része bizonyára hazatért Itáliába, ahonnan jött, más része, a magyarok, vagy a királyi kancelláriában, vagy egyes főpapok udvarában kapott alkalmazást.

Fejlődés helyett tehát megkezdődött a könyvtár állományának fokozatos szétszivárgása. Külföldi követek, humanisták - főleg bécsiek és csehek - gyakran kértek el egy-egy kötetet használatra vagy ajándékként a királytól. Ulászló és utódja, II. Lajos pedig szívesen ajándékozott, pénz híján, ezekből. Viszont éppen ennek köszönhető, hogy az állományból elég jelentékeny rész elkerülte a pusztulást és fönnmaradt. Mert azt, ami eredeti helyén volt, II. Szulejmán 1526-ban, amikor a mohácsi győzelem után bevonult a budai várba, a mérhetetlenül nagy zsákmány közt magával hurcolta Konstantinápolyba. Ott évszázadok folyamán a gondatlan kezelés, elhanyagoltság folytán legnagyobb részben elpusztultak. Ami kevés megmaradt, azok ma már Abdul Aziz és Abdul Hamid szultánok ajándékaként - kevés kivétellel - Budapesten vannak.

A XVI-XVII. század tudományos közvéleménye nehezen tudott beletörődni a Corvina pusztulásának szomorú tényébe, ezért, minthogy a török hódoltság idején többször hoztak el a budai várból könyveket, az a téves nézet alakult ki, hogy a Corvina maradványai megmaradtak Budán. Ezért gondolták azt, hogy az 1686-i felszabadító ostrom után a budai palota romjai közt talált és onnan Bécsbe szállított nagy mennyiségű könyv a Corvinának nagyon megrongált maradványa. Ez a föltételezés az újabb kutatások alapján tévesnek bizonyult. A Budáról Bécsbe szállított könyvek - amelyeknek nagy részét sikerült azonosítani a bécsi Österreichische

Nationalbibliothekban (volt Udvari Könyvtár) - sohasem tartoztak Mátyás király könyvtárához, hanem egy másik, tekintélyes méretű könyvgyűjteményből, a királyi kápolna papságának nem humanista jellegű, hanem egyházi vonatkozású könyvtárából valók voltak.

A hiteles, fönnmaradt korvinák számát ma 216-ra becsüljük. Ebből 194 Mátyás király könyve, 4-et ő készíttetett másoknak ajándékul, 9 Beatrix királyné személyes tulajdonába tartozott, 9 Ulászló könyve volt. Ez a szám azonban változó, mert még ma is szinte évről évre találnak a kutatók újabb, ismeretlen korvinákat. Ez a 216 kötet 16 ország 43 városának 47 könyvtárában található, 2 korábban ismert kötet jelenlegi őrzőhelyét ma nem tudjuk. Magyarországon a korvinák közül 52 van.

Bármekkora veszteséget jelentett is a XV–XVI. századi Magyarországnak a korvinák jelentékeny részének külföldre kerülése, ez nemcsak azzal a pozitív eredménnyel járt, hogy legalább ezek elkerülték a pusztulást, hanem azzal is, hogy hozzájárultak a közép-európai humanizmus fejlesztéséhez. Mert a korvinák közül a külföldi tudósok és gyűjtők főleg a legértékesebbeket igyekeztek megszerezni, s így nem egy görög auktor munkája - eredeti nyelven vagy fordításban - éppen a Corvina Könyvtárból került a tudományos használatba. Az Alpoktól északra fekvő Európa akkor még főleg innen merítette a görög szerzők munkáit.

9. A POZSONYI EGYETEM KÖNYVTÁRA

Mátyás király könyvtára mellett külön kell megemlékeznünk a király másik nagy jelentőségű kulturális intézményének, a rövid életű pozsonyi egyetemnek, az Universitas vagy Academia Istropolitanának könyvtáráról. A négyfakultású, tehát teljes egyetem 1467-ben kezdte meg működését, első kancellárja Vitéz János volt. Az egyetem könyvtár nélkül természetesen nem tudta volna ellátni feladatát, tehát ilyen könyvtár létezését eleve föl kellene tételeznünk. De a puszta föltételezésen kívül érdekes adataink is vannak erre vonatkozóan. Ilyen adat van Ponticus Virunensisnek 1490-ben Taddeo Ugoletóhoz írt levelében, amelyben arról olvasunk, hogy Ugoleto, Mátyás király megbízásából, mindenféle könyveket szer-

zett be az egyetem számára: „akinek [ti. Mátyásnak] Pozsonyban igen jeles akadémia fölállításában és mindenhonnan minden tudomány minden tudományos férfiának és latin s görög kódexeknek idehozásában a legkedveltebb intézője és követe voltál Itáliában és mindenféle nemzet között". Ugoleto tehát, aki a Corvina könyvtárosa volt, és aki a Corvina számára tett könyvbeszerző utakat, a pozsonyi egyetemi könyvtár érdekében is tevékenykedett. Az is kiderül ebből, hogy Mátyás, aki később az egyetemmé fejlesztendő budai domonkos studium generale könyveiről gondoskodott, már a pozsonyi egyetem könyvekkel való ellátását is támogatta.

A pozsonyi egyetem egyik könyvtárosának a nevét is tudjuk: Nicolaus Schricker von Hüttendorf, a pozsonyi egyetem dékánja egyszerre volt a káptalan és az egyetem könyvtárosa. Ebből arra következtethetünk, hogy a pozsonyi káptalan könyvtára szolgált egyetemi könyvtárul is. Úgy látszik azonban, hogy az egyes fakultásoknak külön könyvtáraik is voltak. Ez derül ki az egyetem egy fönnmaradt hiteles kódexéből. A bécsi Cod. 4596 jelzetű kódexet, amely Máté evangéliumához írt kommentárokat tartalmaz, Sigismundus Obrecht de Lengenvelde baccalaureus ajánlotta föl 1474-ben, magisterré avatásakor az egyetem teológiai fakultásának.

Talán még egy másik könyvről is föltehetjük, hogy egykor a pozsonyi egyetemé volt. Lehetséges, hogy a Széchényi Könyvtár Inc. 197 jelzetű ősnyomtatványát, Nicolaus de Ausmo *Supplementum Summae Pisanellae*ét (gyóntatási kézikönyv), amelyet Mátyás király hiteles könyveként tartunk számon általában, IV. Sixtus pápa – akinek a címere rajta van a magyar címer mellett – nem Mátyás király könyvtára, hanem a pozsonyi egyetem számára küldte. A könyv ugyanis Pozsonyban maradt fönn, és az nem nagyon valószínű, hogy a pápa egy Velencében nyomtatott gyóntatási kézikönyvet ajándékozott volna a király humanista jellegű könyvtára számára. Sokkal inkább szükség lehetett erre az egyetemi teológiai oktatáshoz.

10. HUMANISTA FŐPAPI KÖNYVTÁRAK

A Corvina Könyvtárnak Mátyás király halála után bekövetkező hanyatlása egyáltalán nem jelentette a magyarországi könyvtári kultúra hanyatlását. Sőt ellenkezőleg, a fejlődés még nagyobb arányokat öltött. De ez a fej-

lődés kétirányú. Egyrészt tovább gyarapszanak a főpapi humanista könyvtárak, s újak is alakulnak, másrészt most indul meg igazán a nyomtatott könyvek szétáramlása az országban, ami már a hetvenes évek óta egyre fokozódott.

Humanista főpapi könyvtára nemcsak Vitéznek és Janus Pannóniusnak, hanem más művelt egyházfejedelmeknek is volt már Mátyás király korában. A király halálával azután, ugyanúgy mint a reneszánsz műveltség egyéb területei: építészet, festészet, ötvösművészet, a könyvtári kultúra is decentralizálódik a főpapi udvarokba és országossá válik. Sajnos a középkori püspöki székhelyek majdnem kivétel nélkül elpusztultak a török háborúk folyamán, s velük együtt elpusztultak az ott őrzött könyvtárak is. A nagy tömegű, súlyos könyvanyag nem volt alkalmas arra, hogy a közeledő veszedelem hírére elszállítsák, biztonságba helyezzék. A menekülők a templomok arany-ezüst kincseivel együtt könyveket alig vihettek el többet, mint egy-két különösen díszes misekönyvet vagy más szerkönyvet. Így a főpapi könyvtárakból mindössze néhány darab maradt ránk, viszonylag sokkal kevesebb, mint a Corvinából, hiszen ezek legértékesebb darabjait a külföldi humanisták nem igyekeztek maguknak megszerezni. Így azután állományukról nagyon keveset tudunk. Mindenesetre, amit tudunk, arra vall, hogy a székesegyházaik számára készíttetett, pompásan díszített liturgikus könyveken kívül a maguk számára főleg klasszikus és humanista irodalmat szereztek meg, ilyeneket olvastak. Hassensteini Lobkovitz Bohuslav valószínűleg nem járt messze az igazságtól, amikor azt írta, hogy II. Ulászló udvarában a főpapok többet beszéltek Nemesziszről és Laiszról, mint Krisztusról, szorgalmasabban olvasták Plautust és Vergiliust, mint a *Bibliát*.

Könyvtáraik összetétele így nem nagyon hasonlíthatott ahhoz a képhez, amit egy - bizonyára csak töredékes, mégis jellemző - jegyzék mutat az egy generációval korábbi Debrenthei Tamás könyveiről (1466). Ebben a 13 címet magában foglaló jegyzékben egyházatyák (2 Augustinus, 2 Hieronymus, 1-1 Ambrosius, Gregorius és Clemens), az ókori filozófus Boëthius, 1 könyv a szentségekről, 1 az alamizsnaadásról, 1 föltehetően kánonjogi munka és 2 közelebbről meg nem állapítható kötet szerepel. Az egyetlen könyv, amely az ő birtokából maradt ránk, és az ő számára is másolták, egy Nagy Sándor életéről szóló kötet, jól beleillik a középkori kép-

be. Humanista irodalom, klasszikus szerzők egy címben sem szerepelnek.

A humanista könyvgyűjtők közt ott van mindenekelőtt Báthory Miklós váci püspök (1475–1506). Ő már Mátyás király idejében fontos szerepet játszott, de jóval túlélte királyát, aki maga is nagyrabecsülte. Igazi humanista irodalomszeretetéről, olvasási kedvéről Galeotto Marzio rajzolt megkapó képet. Könyvtárának ma egyetlen hiteles darabját ismerjük, Cicero *Tusculanarum quaestionum liber* (Tusculanumi kérdések könyve) című munkáját a Széchényi Könyvtárban (Clmae, 150.). Valószínűleg az övé volt Hilarius Pictaviensisnek a zsinatokról és eretnekségekről szóló, ma Bécsben (Cod. 872.) található kötete. Tudunk még arról, hogy Marsilius Ficinus neki ajánlotta egyik filozófiai munkáját, Salvinus pedig Rabbi Samuel leveleinek fordítását és saját, a szentségekről szóló művét.

Több könyve maradt ránk Garázda Péter esztergomi kanonoknak, Janus barátjának, Ferrara neveltjének (megh. 1507). Münchenben őrzik az ő birtokából Cicero beszédeit és Macrobiusát, Bécsben Lactantiusát, Prágában Justinusát. Mind a klasszikus irodalom képviselője. Megvan az a gyönyörűen kifestett görög nyelvű evangéliumoskönyve is, amelyet Janus Pannoniusnak adott ajándékba. Tudunk még arról, hogy Battista Guarino, Janus ferrarai tanárának fia neki ajánlotta verseit, de a példány nem maradt ránk.

Nagylucsei Orbán győri, majd egri püspök, Bécs elfoglalása után az ottani püspökség adminisztrátora (megh. 1491–1492) könyveiről, műveltségszeretetéről Galeotto beszél. Tőle 4 kódexet és 1 nyomtatott könyvet ismerünk: Ficinus Platón-kommentárja, Plinius munkáia a híres emberekről, 1 1480-ban nyomtatott, díszesen kifestett biblia Bécsben, 1 nagyon szép Psalterium Budapesten és 1 hóráskönyv Windsorban található.

Perényi Ferenc váradi püspöknek (megh. 1526) csak egy Budán szépen kifestett, 1498-ban pergamenre nyomtatott misekönyve maradt ránk - ma Győrött - de 5 elveszett könyvéről is van adatunk, s ezek érdekes fényt vetnek műveltségére: 4 klasszikus szerző, Vergilius, Seneca, Synesius, Diodorus Siculus és a humanista Erasmus munkái.

Filipec Jánosról, a morvaországi eredetű, de Mátyás királyt teljes odaadással szolgáló diplomatáról, váradi püspökről és olmützi adminisztrátorról tudjuk, hogy váradi egyházát gazdagon ellátta szerkönyvekkel, s hogy ő volt a brünni nyomda alapítója, ahol Thuróczy *Krónikájának* első

kiadása jelent meg. Fönnmaradt Esztergomban őrzött pontifikáléja, meg Drezdában egy ősnyomtatvány-kolligátum, amelyben Avicenna, a híres középkori arab orvos három munkája van.

Várady Péter kalocsai érseknek (megh. 1501), ma 5 könyvét ismerjük. Az egyik egy 1498-ban pergamenre nyomtatott, díszesen kifestett misekönyv, Budapesten, a második a neves középkori teológus, Nicolaus de Lyra 1481-ben nyomtatott beszédei, Kolozsvárott, a harmadik Szent Pál levelei Theophülaktosz kommentárjaival, nyomtatott könyv 1477-ből, őrzési helye Oxford, a negyedik Nüsszai Szent Gergely Mózes életéről írt munkája, a humanista Trapezuntius fordította le görögből latinra, ez a kódex Bolognában van. Végül egy kétkötetes Hieronymus-ősnyomtatvány, amely jelenleg ismeretlen helyen lappang. Arról is van adatunk, hogy Janus Pannonius költeményeinek egy gyűjteménye is megvolt a birtokában, a nagy hírű olasz humanista, Beroaldo pedig neki ajánlva adta ki az ókori Apuleius *Aranyszamár*ához írt magyarázatait Bolognában, 1500-ban. Ennek egy példánya is kétségtelenül ott volt könyvei közt.

Thuz Osvát zágrábi püspök tulajdonából (megh. 1499) két szerkönyvet ismerünk, egy Missalét és egy Antifonáriumot, mindkettő Zágrábban van. De valószínűleg átmenetileg az övé volt egy Janus verseit tartalmazó kötet, amely ma Sevillában található.

A nagyhatalmú esztergomi érsek és bíboros, Bakócz Tamás (megh. 1521) könyvei közül csak nagyon kevés maradt fenn. Abból a 4 könyvből, amelyet a régebbi szakirodalom az övének tartott, 3-ról ma már tudjuk, hogy nem voltak az övéi. Csak Ransanusnak eredetileg Mátyás király számára készült, de annak haláláig be nem fejezett történeti munkája került hozzá. Felbukkant azonban újabban egy görög nyelvű kódex, amely saját kezű névbeírása alapján az ő tulajdonának tekinthető. Bakócz bizonyára olvasta is ezt a Hésziodósz, Szophoklész, Euripidész munkáit tartalmazó kötetet, mert teljesen dísztelen, s így nem pompaszeretetből szerezte meg. Ebből és más adatokból arra következtethetünk, hogy Bakócz a magyarországi humanistáknak ahhoz a második generációjához tartozott, amely a XVI. században már görögül is értett, amikor ez a tudás már nem volt olyan ritka kivétel, mint Janus Pannonius idejében. Az említett két kódexen kívül ismerünk még olyan nyomtatványokat is, amelyeket neki ajánlottak, tehát bizonyosan megvoltak a könyvtárában. Saját könyvein kívül

tudunk arról, hogy az általa alapított esztergomi Bakócz-kápolnát is ellátta a megfelelő szerkönyvekkel.

Utódja, Szatmáry György prímás (megh. 1524) könyveiről ugyancsak nagyon keveset tudunk. Egyetlen fönnmaradt kötete egy remekül illuminált breviárium Párizsban, az egyetlen olyan ránk maradt kódex, amelyet Mátyás király halála után magyarországi tulajdonos Itáliában készíttetett. Bakóczhoz hasonlóan neki is több nyomtatott munkát ajánlottak, de most már nemcsak itáliai, hanem magyar humanisták is: Mághi Sebestyén Janus költeményeit 1513-ban; Hagymási Bálint a bor és víz vitatkozásáról szóló kis könyvecskéjét 1517-ben és Bartholomaeus Frankfordinus (Pannonius) egy év nélkül kiadott „comoediá"-t, a *Gryllus*t, meg egy dialógust. Ez a néhány darab bizonyosan megvolt az ő bibliotékájában, és jól jellemzi irodalmi érdeklődését.

Valószínűleg nagy könyvtára volt Thurzó Zsigmond előbb erdélyi, utóbb váradi püspöknek (megh. 1512), aki személyes ismeretségben és levelezésben állt a híres velencei nyomdásszal, Aldus Manutiusszal. Aldus az ő kérésére és neki ajánlva adta ki Cicero leveleit a nála szokásos kis formátumban. Tudjuk, hogy szívesen olvasta a püspök Horatiust, Vergiliust, tehát ezek munkáiból is volt példánya. Könyveit nem látta el sem címerével, sem névaláírásával, így azon az egyen kívül, amelyet Gazius ajándékozott neki (orvosi értekezés a testi-lelki egészség megőrzéséről), csak azt a 11 művet ismerjük az ő birtokából, amelyeket Henckel János kapott tőle, amint ezt Henckel beírta a kötetekbe. Ezek ma Gyulafehérvárott vannak, és kivétel nélkül jogi, mégpedig római jogi és nem kánonjogi munkák.

Váradon volt előbb kanonok, utóbb segédpüspök Haczaki Márton (Haczius), akinek működése átterjed már a következő korszakra, de ránk maradt könyvei egy kivétellel Mohács előttiek. Nem sok ez, ami megmaradt, de nagyon jellemző tulajdonosuk műveltségére. Hogy görögül is jól tudott, annak nemcsak az a bizonyítéka, hogy egy ideig az ő tulajdonában volt egy görög Ptolemaiosz, ami a Corvina Könyvtárból került hozzá, hanem könyveinek saját kezű görög nyelvű glosszái is. Ismeretes könyvei az említett Ptolemaioszon kívül Plinius, Claudianus, azután Platón munkái Marsilio Ficino fordításában, Basadona könyve a predestinációról, egy bibliai részlet, és főleg említést érdemel Morus Tamás *Utópiá*jának 1518-i

kiadása. Arisztotelész műveit is megszerezte, de már 1529 után. Könyvei közt már csak a korvina kódex, a többi nyomtatott könyv.

A papság magasabb rétegéből a legtöbb könyv Henckel Jánostól maradt ránk. Az ő működése már csak részben tartozik most tárgyalt korszakunkhoz, mert 1539-ben halt meg. Volt váradi kanonok és vikárius (püspöki helynök), lőcsei és kassai plébános, utóbb Mária királyné udvari papja, vele távozott Mohács után külföldre, és ott is halt meg. Külföldön szerzett könyvei eddig nem kerültek elő. A történelmi Magyarország területén ránk maradt 93 könyve. Jellemző jogi érdeklődésére, hogy a 93 közül 53 jogi tartalmú (itáliai tanulmányaiból csak ilyeneket hozott magával), 34 teológiai, filozófiai, és csak 6 kötet más természetű. Pedig bizonyosan volt még sok más könyve is, mert tudjuk, hogy Erasmus több munkáját elküldte neki, és kapcsolatban volt Lutherral és Melanchtonnal is.

Könyvtárának kialakításában része volt nagybátyjának, Laudeschit György szepesi kanonoknak, aki minden könyvét rá hagyta, és Thurzó Zsigmond püspöknek, akitől sok könyvet kapott. Ő már nem volt bibliofil, a könyveknek csak tartalma érdekelte, ezért egy sincs köztük, amiben díszítés volna. Viszont mindet gondosan beköttette és lánccal látta el. Tehát míg egyrészt gondja volt megőrzésükre, bizonyosan - jó humanista módjára - lehetővé tette használatukat mások számára is.

Más humanista főpapok birtokából csak liturgikus kódexek maradtak ránk, de bizonyosra vehetjük, hogy volt nekik könyvtáruk. Ilyen Kálmáncsehi Domonkos székesfehérvári prépost, utóbb nagyváradi, azután erdélyi püspök. Négy könyve ismeretes, egyik pompásabban díszített, mint a másik, a magyarországi reneszánsz könyvfestő művészet remekbe készült darabjai. Ezek: breviáriuma (Országos Széchényi Könyvtár), amelynek illuminátorát is név szerint ismerjük, Franciscus de Castello Ithalico e de Mediolano személyében. A másik egy missale és breviárium, melyet Bécsben, a Liechtenstein-gyűjteményben őriztek. A harmadik a zágrábi székesegyház kincstárában van, missale, amely később Thuz Osvát birtokába ment át. Végül nem rég került Párizsba egy hóráskönyve. Ennek másolója Stephanus de Chahol.

Egyetlen darabot sem ismerünk Handó György pécsi prépost, majd kalocsai érsek könyvtárából, viszont elég részletesen tájékoztat róla Vespasiano, akitől könyveket szerzett be. Vespasiano azt írja, hogy mikor Han-

dó György Beatrix királyné házasságkötésével kapcsolatban következtében járt Itáliában, több mint 3000 forint értékű könyvet (ezek bizonyosan mind vagy legalább többségükben kódexek voltak) vásárolt, „hogy Pécsett egy könyvtárt létesítsen, és egyet a saját prépostsága számára... a templomban egy könyvtárat állított fel, benne 300 vagy még több kötetet mindenféle szakból, és elrendelte, hogy ott álljanak [tehát valószínűleg leláncolva]. Jó ellátással megbízta egyik papját, hogy ott a könyvtárat mindennap nyissa ki és zárja be." Tehát ma úgy mondanánk: általános gyűjtőkörű, nyilvános, tudományos könyvtár, háromszáz évvel késői utódjának, Klimó György pécsi püspöknek első nyilvános magyarországi könyvtárként emlegetett pécsi könyvtára előtt, s az első adat fizetett könyvtáros alkalmazásáról – a királyi könyvtártól eltekintve. Egyúttal az első adat könyvtári ügyrendi szabályzatról. A könyvtáron kívül, írja még Vespasiano, a templomot is fölszerelte a szükséges könyvekkel: énekeskönyvekkel, bibliákkal, szentbeszédes könyvekkel, passionalékkal és több más, „a templomokban szükséges" könyvekkel. Sokat is költött a könyvtárra.

Egy másik nagy püspöki könyvtárról ugyancsak pusztán adatunk van, könyv egy sem maradt fönn: ez Farkas Bálint váradi püspöké, aki 1495-ben kelt végrendeletében 203 „különböző tárgyú, saját költségén beszerzett" könyvéről szól.

Csak névleg számíthatjuk a magyarországi humanista főpapi könyvtárak közé Ippolito d'Este bíboros könyvtárát. Két jegyzék maradt fönn erről. Az egyik 1520-ból, tehát itáliai életéből való, a másik magyarországi ugyan, de 1491-ből, amikor a gyermek érsek még csak 11 éves volt, és könyvei még jellegzetesen tankönyvek. Igaz ugyan, hogy ilyen tekintetben a legigazibb humanista nevelési-oktatási anyag. Természetesen megvan köztük Priscianus, az elemi fokú latin nyelvtani oktatás hagyományos kézikönyve, de ezen kívül a klasszikus latin és görög szerzők hosszú sora következik: Aiszoposz, Aulus Gellius, 3 Cicero, Curtius Rufus, Halikarnasszoszi Dionüszosz, Iuvenalis, Lucanus, Nonius Marcellus, 3 Ovidius, Plutarkhosz, Plinius, Quintilianus, Silius Italicus, Suetonius, Theophrasztosz, Vergilius stb. De van görög–latin szótár is és egy görög nyelvű, tehát eredeti Homérosz. Szép számmal vannak a könyvek közt régibb és kortárs olasz humanisták művei: Boccaccio, Petrus Candidus, Leonicenus Omnibonus, Tribrachus, Franciscus Niger, Galeotto, Laurentius Valla és

egynéhány kommentár klasszikus írókhoz, amelyeknek a szerzőjét nem adja meg a jegyzék, de bizonyára ezek is humanisták művei. Középkori szerző az egyetlen Simon de Ianua genovai orvos; teológiai könyv egy sincs.

Bármely itáliai humanista büszke lehetett volna ilyen összetételű és ekkora könyvtárra. Annak a jele ez, hogy Ippolito Magyarországon a legkorszerűbb nevelésben részesült gyermekkorában. Mégis, a későbbi években, úgy tűnik, nem könyvtára volt a legfőbb gondja, mert egri számadáskönyveiben nagyszámú udvari népe közt könyvtárost nem találunk.

11. A NYOMTATOTT KÖNYV ELTERJEDÉSE MAGYARORSZÁGON

Gutenberg találmánya, ha nem is rögtön, mégis aránylag nagyon rövid idő alatt rohamosan terjedt el az európai országokban, és átalakította a könyvek egész világát. Nem mintha ez a találmány valami szellemi forradalomnak, új eszmeáramlatnak a következménye lett volna - pusztán egy új technika volt, amely lehetővé tette a lassú egyedi, kézi másolás helyett az írásművek tömeges sokszorosítását, olcsóbbá tételét, és ezzel a társadalomnak már a XV. század eleje óta egyre fokozódó könyvigényének a kielégítését. Az iskolázás és az értelmiségi munkakörök terjedése, a nagyszámú templomi papság mind több könyvet kívánt, de a kézzel írt könyv még nagyon drága volt, aránylag kevesek számára megszerezhető. Igaz ugyan, hogy egyelőre még a kódexeket utánzó, nagy formátumú, erős kötésű, kitűnő papírra (ritkán most is pergamenre) nyomtatott könyvek sem voltak olcsók, mégis, most már sokkal többen voltak abban a helyzetben, hogy legalább egy-két kötetet megszerezzenek a maguk számára, illetve az iskolai tanuláshoz olcsó kis könyveket használjanak, a mindennapi életbe bevonuljon az egyleveles falinaptár használata.

Viszont az idők folyamán éppen az egyre tömegesebbé váló könyv a mindennapi élet részeként valóban átalakítja a műveltséget. Ez azonban már a következő évszázad jellemzője. Egyelőre, a XV. század végéig, sőt azon túl is egy ideig a nyomtatott könyv tartalma, a könyvek használói

ugyanazok maradnak, mint korábban, továbbra is a papság teológiai könyvei készülnek a sajtókon: rengeteg misekönyv, breviárium, skolasztikus teológusok munkái kerülnek ki a nyomdákból, és csak fokozatosan, évtizedről évtizedre változik az arány a vallásos és világi tartalmú könyvek közt, alakul ki a nagyobb számú könyvet olvasó réteg. Mindenesetre a könyvtulajdonosok számának Európa-szerte nagy mértékű növekedésére kell következtetnünk abból, hogy 1500-ig a becslések szerint mintegy tízmillió könyvet nyomtattak összesen, és ezek bizonyosan tulajdonosra is találtak, nem hiába készítették őket.

Ennek megfelelően Magyarországon is megnövekszenek a plébániai és szerzetesi könytárak a század hetvenes évei óta, és mind több magánszemély birtokában is vannak könyvek. Persze a nyomtatott könyv elterjedése nem jelentette azt, hogy a kézzel történő könyvmásolás egyik napról a másikra megszűnt, mégis, a kódexszel szemben több lesz a nyomtatott könyv. Hogy mennyire nőtt a nyomtatással a könyvek száma nálunk is, abból is látszik, hogy a következő két évszázad nagy könyvpusztulása után mennyivel több a ránk maradt ősnyomtatvány és XVI. század eleji nyomtatott könyv, mint XV. századi kódex, pedig a pusztulás azokat éppen olyan mértékben érte. Természetesen ezek a nyomtatványok is az ország akkori peremvidékeinek, a Felvidéknek, Erdélynek fallal védett városaiban maradtak meg, míg a török hódoltság alá került országrészből csak mutatóban maradtak fönn egyes darabok, annak a jeleként, hogy ott éppen annyi vagy még több volt 1526 előtt, mint a szerencsésebb peremvidékeken.

Ezek a fönnmaradt meg az adatokból ismert könyvek arról tanúskodnak, hogy a magyarországi értelmiségnek 1526-ig két különböző műveltségű rétege volt megkülönböztethető. A főpapság és az udvar körében mozgó világiak műveltségét áthatotta az itáliai humanizmus, könyvgyűjteményeik olyan összetételűek, mint az olasz fejedelmeké és itáliai humanistáké. Ezzel szemben a nyomtatott könyv nagy tömege most már túlnyomóan a középkori skolasztikus műveltségben megmaradt alsóbb papságot és szerzeteseket szolgálja ki, akiknek csak kis részét és csak felületesen érintette az új műveltség, és elsősorban vallásos könyveket igényeltek. Érdekes, hogy magában a budai királyi palotában is világosan elkülönült ez a két könyvréteg, illetve könyvet használó réteg.

12. A KIRÁLYI KÁPOLNA KÖNYVTÁRA

A középkori szokásoknak megfelelően nagyszámú papság volt a budai királyi kápolna körül is. Az ország legkülönbözőbb részeiből, különböző egyházmegyékből került ide ez a papság, amelynek Mátyás király valamilyen szilárdabb testületi formát adott, talán „fraternitás"-sá szervezte. Ezeknek a papoknak hátrahagyott könyvei már a XIV. század vége óta lassanként könyvtárrá gyarapodtak, s ez a gyarapodás a nyomtatott könyv megjelenésével fölgyorsult, úgyhogy itt alakult ki a középkori Magyarországnak a Corvina után legnagyobb könyvgyűjteménye. E gyűjtemény állománya - mint egyszerű, dísztelen, de nagy tömegű, súlyos anyag - nem volt elszállításra érdemes és alkalmas akkor, amikor 1526-ban Szulejmán a budai palota minden értékét, köztük a Corvina köteteit Konstantinápolyba hurcolta. Ezek a könyvek ott maradtak Budán 1686-ig, mind elhanyagoltabb, mind pusztulóbb állapotban. Ebből hoztak el időnként, a XVII. század folyamán szabaduló rabok és mások egyes darabokat, abban a hitben, hogy a Corvina maradványai. Végre 1686-ban, a felszabadító ostrom után, az itt talált több száz kötetből azt, ami még hasznavehetőnek látszott, 320 kötetet, jegyzékbe foglalva elvittek a bécsi császári könyvtárba. Egy részüket az utóbbi idők kutatásainak sikerült ott azonosítani.

Ez a kápolnakönyvtár külsőleg is, tartalmilag is pontosan ellentéte a Corvinának. Csak kisebb része kódex, az is főleg papírkódex, túlnyomó része nyomtatott könyv, míg a Corvinában alig volt nyomtatvány és papírkódex. Tartalmilag is ellentétes vele. Nem humanista könyvtár, hanem jellegzetesen egyházi gyűjtemény. Szép számmal képviselve vannak benne az istentisztelethez szükséges liturgikus könyvek. A teológiai anyagban feltűnően csekély az egyházatyák száma, annál több a skolasztikus teológiának mind a tomista (domonkos), mind a skotista (ferences) ága. Igen sok az egyházi beszédgyűjtemény, szentírás-magyarázat, főleg pedig a kánonjog. Humanista irodalom, klasszikus auktor alig van, görög nyelvű könyv mindössze egy. Mindez jellemző lehetett a királyi kápolna papságának műveltségére, feladataira, könyvszükségletére.

13. AZ EGYHÁZI KÖNYVTÁRAK NÖVEKEDÉSE

a) VÁROSI PLÉBÁNIÁK

A föntebbiekben láttuk, hogyan alakultak ki a XV. század első felében a kódexek korának plébániai könyvtárai. Fejlődésüket a század vége felé nagyon előrelendítette a nyomtatott könyvek behozatala. A XV–XVI. század fordulójáról főleg két város plébániájának könyvtárából maradt ránk viszonylag sok kötet: Lőcséről és Bártfáról. A lőcsei Szent Jakab-plébánia könyvei közül 6 kódex és 29 nyomtatott könyv ismeretes. Közülük 27-et a gyulafehérvári könyvtár, 2-őt a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára őriz. Érdemes itt fölfigyelni a kódexek és nyomtatott könyvek arányára. Tartalmilag egy Arisztotelész-kötet kivételével mind vallásos természetű anyag: Biblia, szentbeszédek, skolasztikus teológia stb. Megtalálhatók közte Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát munkái is. Nyilvános könyvtár volt, mert 1513-ban Senftleben Zsigmond, a Szent György-kápolna altaristája (oltáros pap) egy kolligátum-kötetet (bibliamagyarázat és Werner Rolewink népszerű világtörténete, 1483 és 1484) azzal a megjegyzéssel ajándékozott oda, hogy mindenkinek hasznára legyen, aki olvasni akarja.

Ugyancsak a Szent Jakab-egyházban, pontosabban az ahhoz csatlakozó kápolnában, volt egy „libraria". A kápolnát 1492-ben alapították. A könyvek valószínűleg a kápolna fölötti helyiségben voltak, s valamilyen papi testület céljait szolgálták, mert az egyik fönnmaradt kötetben „a kápolna urainak könyvtáráról" van szó. Ezekből a könyvekből ma 10 megtalálható Gyulafehérvárott.

Hogy Lőcse ebben az időben milyen jól el volt látva könyvtárakkal, abból látszik, hogy az itt említett két gyűjteményen és a szepesi 24 plébános már korábban tárgyalt könyvtárán kívül volt könyvtára a „falakon kívüli" Szent Erzsébet-templomnak is, ahonnan 6 teológiai munka maradt fönn. Ugyancsak külön könyvtára volt a kórház kápolnájának, illetve az ottani Szűz Mária- és Szent Katalin-oltárnak. 14 könyvet ismerünk ebből.

Számos könyv maradt fönn egy másik felvidéki város, Bártfa plébániájának középkori könyvtárából. A XIX. század végéig eredeti helyén őriztek ebből 75 kötetet a templomnak egy külön helyiségében, díszes, a XVI. század elején készült szekrényben, amely az egész hosszanti falat elfoglal-

ta. A szekrény, a benne őrzött 75 kötettel együtt, ma a Magyar Nemzeti Múzeumban van. A 75 kötetből 52 az 1502 előtt nyomtatott könyv, csak 23 későbbi. Tisztán vallásos anyag: 14 skolasztikus teológia, 6 egyházi beszéd, 4 bibliamagyarázat stb.

A bártfai könyvtár meglehetősen késői eredetű, mert egy 1460-ban készült leltárból az derül ki, hogy akkor a templomban mégcsak 26 liturgiát szolgáló könyv, 1 kétkötetes szentek élete, 1 biblia és 2 egyházjogi munka volt. A késői eredet bizonyítéka az is, hogy a ránk maradt darabok mind nyomtatott könyvek. 1479-ben azonban már fönnállhatott egy kis könyvtár, vagy legalább egy pulton őrizhették külön a nem liturgikus könyveket, mert ebből az évből fennmaradt egy adat, hogy egy lakatosnak 1 forintot fizet a város a „libreria" számára készített lánc áraként. Akkor tehát már használói is lehettek a könyveknek, ha biztosítani kellett helyben maradásukat. Szekrénybe csak akkor kerültek, amikor a könyvtár két nagyobb adományozó érdeméből megnövekedett. Az egyik adományozó Blutfogel Boldizsár volt, aki saját kezű illuminálással, rubrikálással ellátott nyomtatott könyveket adott, ezekből 15-öt ismerünk.

1509-ben Georgius Petri „Péterfia György" bártfai pap hagyott végrendeletében 36 kötetben 93 művet a plébániára, föltehetően már nyomtatott könyveket, de ezek közül a bártfai szekrény anyagában csak 10 kötet volt megtalálható. Georgius Petri könyvtára annyiban tért el a többi bártfai könyvtől, hogy sok volt közte a filozófiai munka (15, ebből 11 Arisztotelész), 3 klasszikus latin szerző, és köztük volt a humanista Marsilius Ficinus egy munkája is. Ezek azonban vagy nem is kerültek be a könyvtárba, vagy utólag vesztek el. Péterfia Györgynek tehát egymagában több könyve volt, mint addig az egész templomi könyvtárnak. Könyveinek nyilvános használatra adása volt a szándéka, mikor a templomnak adta, mert a végrendelet szavai szerint „mindazok használatára szánja, akik a szent írást olvasni akarják". (Itt a szent írás valószínűleg nem a *Bibliát* jelenti, hanem általában a vallásos tartalmú könyveket.)

Részben ismerjük a selmecbányai plébánia könyvtárát is, egy 1501-ben készült leltárból. Sajnos a jegyzék csak a plébániai házban, a plébános saját használatára szolgáló könyveket sorolja fel. A jegyzékben 35 könyv van, de nem mindegyiket lehet azonosítani. Mindenesetre megállapítható, hogy volt 3 szentek élete, 2 beszédgyűjtemény, 2 bibliamagyarázat. 4

dogmatikai, 2 erkölcstani munka, 2 lelkiolvasmány, 2 mű a lelkipásztorkodásról, 1 biblia, 3 egyházjogi kötet, 2 történelmi munka és a félig történelmi, félig szépirodalmi Nagy Sándor élete. Kicsi gyűjtemény, de minden megvolt benne, amire egy jól képzett és hivatását lelkiismeretesen betölteni akaró plébánosnak szüksége lehetett.

Hogy egyes plébánosoknak most már gyakran volt néhány könyv személyes tulajdonában, arra nézve adatok és fönnmaradt könyvek tájékoztatnak. Ilyen volt például Mathaeus Rupe schönbergi plébános, aki 1502-ben végrendeletében 2 könyvet saját templomára, egyet az ágnesvölgyi plébánosra hagyott, 17 megnevezett könyvét és még más meg nem nevezetteket pedig a nagyszebeni domonkosokra. Nagyrészt jogi könyvek ezek, mégpedig kevés kivétellel egyházjogiak. Érdemes megemlékezni Polirer Gáspár lőcsei káplánról is, akinek birtokában 19 nyomtatott könyvet és 1 kódexet ismerünk. Mind papi működéshez szükséges könyvek: Augustinus, Antoninus Florentinus, Nicolaus de Ausmo, Raynerus de Pisis stb.

b) SZERZETESEK

XV. századi kolostorainkból egyetlen könyvjegyzék maradt ránk, az is még a század első feléből 1427-ből, a kolozsmonostori bencés monostor vagyonleltárában. Mindössze 44 kötet könyvük volt akkor, tehát mintegy feleannyi, mint 350 évvel korábban Pannonhalmán. Tartalmilag is nagyon szegényes: fele szerkönyv, a patrisztikát egyetlen kötet képviseli, Basilius munkája; a skolasztikus teológiát, egyházjogot egy sem. Megvan természetesen a Regula, azután van egy kis katekizmus, beszédek, vértanúk élete és néhány más, kisebb igényű kötet. Van azonban a jegyzéknek egy érdekes mozzanata, a könyvtári egészségügy első adata Magyarországon. Egy zsoltároskönyvvel kapcsolatban ugyanis, amelyről azt olvassuk, hogy korábbi jegyzékben szerepelt, de az összeíráskor már nem volt meg, megjegyzik, hogy mivel a pestisben megbetegedett János diakónus használta, azért Henrik apát kiselejtezte a könyvet, „nehogy, akik olvassák, megfertőződjenek".

A kolozsmonostori jegyzékből is látszik, mint egyéb adatokból is ismeretes, hogy a bencés kolostorok Magyarországon ekkorra már teljesen el-

vesztették korábbi jelentőségüket. A XV. század végére a korábbi száz kolostorukból 1508-ban mindössze hetet ír össze egy vizsgálati jegyzék, s ezekben alig van szerzetes, kevés a könyv.

Csak kevéssé ismerjük a többi szerzetesrend viszonyait, pedig kétségtelen, hogy a nyomtatott könyv beáramlása ezekben is nagy változásokat idézett elő. Az ő könyveik és a rájuk vonatkozó adatok kis számának valószínűleg az az oka, hogy míg a XVI. században, a reformáció idején a templomi könyveknek továbbra is volt gazdája, plébániai könyvtárak mint protestáns templomi könyvtárak is megmaradhattak, a szerzetesházak csekély kivétellel megszűntek, s nem volt, aki a bennük maradt könyvekkel törődött volna, azok tehát elpusztultak. Így például a premontrei kolostorok könyvtárai közül csak a leleszi Szent Kereszt konvent tulajdonából ismerünk 10 kötet, 4 kódexet és 6 nyomtatott könyvet. Pedig a nyomtatványok közt fönnmaradt Laurentius Valla-kötet a latin stilisztika köréből *(Elegentiae Latinae sermonis)* arra vall, hogy ott már kezdett érvényesülni az itáliai humanizmus hatása.

Alig pár darabot ismerünk a pálosok könyveiből is. Legnagyobb könyvtáruk a rendi központban, a budaszentlőrinci kolostorban volt, ahol a XVI. század elején a rend történetírója, Gyöngyösi Gergely is működött. Az ő munkáiból ismerünk több olyan könyvet, amelynek olvasását rendtársainak ajánlotta, ezek tehát bizonyára megvoltak a könyvtáraikban vagy legalábbis a szentlőrinciben. Hogy a könyvtár milyen nagy lehetett, arról tájékoztat az a Gyöngyösi Gergely feljegyezte adat, hogy amikor a törökök 1526-ban elpusztították a kolostort, 1000 forint értékű könyv veszett ott.

A szerzetesrendek közül a legtöbb fönnmaradt kódexet és nyomtatott könyvet a két nagy könyves rend, a domonkosok és a karthauziak kolostoraiból ismerjük. Nemcsak azért, mert valószínűleg ennek a két rendnek voltak a legnagyobb könyvtára, hanem azért is, mert ők már rendszeresen bejegyezték a kötetekben a kolostor nevét. Sőt a domonkosok azt is beírták, hogy melyik fráternek adták át állandó használatra, illetve hagyták nála egész életére. Arra is módjuk volt, hogy saját, családjuktól örökölt vagy alamizsnaként gyűjtött pénzükből könyveket vásároljanak. Főleg persze a breviáriumot, ha a rend nem tudott adni nekik. Így kapja 1475-ben Váci Lukács, a pesti konvent tagja az engedélyt a rend generálisától, hogy a könyveket, amelyeket gyűjtött, senki el ne vegye tőle élete folyamán. Epis-

copi János mester tartományfőnök 1477-ben engedélyt kap, hogy a könyveket, amelyeket eddig szerzett és ezután fog szerezni, tetszése szerint saját konventjére, a kolozsvárira hagyja, vagy ha akarja, a rend más kolostorára. Így tehát az egyes Domonkos-rendi kolostorokban a központi könyvtáron kívül tulajdonképpen a kis magánkönyvtáraknak egész tömege lehetett. Sajnos magyar kolostoraik könyvkatalógusai közül egy sem maradt ránk, pedig kellett lenniük ilyeneknek, mert a XV. században már a generális káptalan elrendelte, hogy minden kolostor készítsen katalógust.

A legnagyobb domonkos könyvtár bizonyosan a budai volt, ahol egyetemi szintű főiskolájuk, studium generaléjuk működött. Mátyás király maga is támogatta ezt, ő fizette a professzorokat és vásároltatta a szükséges könyveket. Petrus Nigrinek, a főiskola rektorának teológiai munkájából, a *Clypeus Thomistarum*ból értesülünk erről. Ezek valószínűleg nyomtatott könyvek voltak. A domonkos főiskola könyvekkel való ellátásával lehet kapcsolatos az az adat is, hogy egy velencei nyomdász- és kereskedőcég 1492-ben Frankfurtban letartóztatja Johann Eisenhut bécsi polgárt, aki Mátyás király számára a cégtől nyomtatott könyveket vett át, de az ezekért járó 343 magyar forinttal nem számolt el. Nem valószínű, hogy ez a vásárlás a Corvina Könyvtár számára történt volna, mert egyetlen cégnél nemigen lehetett volna olyan sokféle könyvet vásárolni, ami ilyen nagy összeget tett ki. Sokkal valószínűbb, hogy egy vagy legföljebb néhány művet vásárolt nagyobb példányszámban, tehát hallgatók ellátása céljából.

Nagyobb dominikánus kolostor lehetett a kassai is, amelyből jelenleg 22 könyvet ismerünk, 2 kódexet és 20 nyomtatott könyvet. Már ezeknek az alapján változatos, gazdag könyvtárra gondolhatnánk, de majdnem bizonyos, hogy ugyanennek a könyvtárnak az állományából valók voltak azok a könyvek, amelyeket a kassai Szent Erzsébet-templomban írtak össze 1604-ben, amikor a templomot a katolikusok visszaszerezték a protestánsoktól. Ugyanis, amíg 1532-ben mindössze 9 misekönyvet írtak össze ebben a templomban, addig 1604-ben 170 kötet volt ott. Tehát valószínűleg a megszűnt domonkos könyvtár könyveit vagy azok egy részét szállították ide. A domonkos eredetet bizonyítja, hogy a jegyzékben szerepel egy *psalterium monachale,* tehát szerzetesek és nem a plébánia számára készült zsoltároskönyv. Egy kötetben meg kifejezetten föl van tüntetve, hogy a kassai domonkosoké. A tartalmi összetétel is dominikánus tulajdonra vall:

40 beszédgyűjtemény, 22 skolasztikus dogmatikai munka. A szerzők közt több domonkos auktor van, 10 kötet éppen Aquinói Szent Tamástól. Az 1604-i anyag mégsem lehetett a kolostor teljes könyvállománya, mert például domonkos Regula nincs közte, és a fönnmaradt ismeretes darabok közt csak kevés van benne a jegyzékben. Így a könyvtár állományát nyugodtan tehetjük 2–300 kötetre, olyan nagyra, amekkorára csak a nyomtatott könyvek korában növekedhetett.

Ugyancsak nagy könyvtáruk lehetett a domonkosoknak Nagyszebenben. Az ottani Bruckenthal Muzeum könyvtárában ugyanis igen sok ősnyomtatványt őriznek (a kódexekről és a XVI. század elejéről való könyvekről nincsenek adatok). Ezek a nagyszebeni evangélikus egyház „Kapellenbibliothek"-jából kerültek oda, előbb pedig a városi könyvtár tulajdonában voltak. A könyvek közül 40-ben található meg a bejegyzés, hogy a szebeni domonkosoké. Van még körülbelül 130 olyan tétel, amelyről tartalmi alapon föltételezhető a hasonló eredet, mert mint katolikus teológiai anyagot nem szerezhette be a későbbi protestáns városi könyvtár. Ezt a szebeni domonkos könyvtárat is a kassaihoz hasonló méretű, 2–300 kötetes könyvtárnak gondolhatjuk, amelynek túlnyomó részét tette ki a nyomtatott könyv.

Tartalmi összetétele alapján hasonló eredményre juthatunk a brassói gimnáziumi könyvtár egykori könyveivel kapcsolatban. Ez a könyvtár ugyan a XVII. század végén, Brassó égésekor elpusztult, de 7 könyvjegyzék maradt fönn róla, a legkorábbi 1575-ből. Ebben a jegyzékben 70 kódex és 530 nyomtatott könyv szerepel. Igaz ugyan, hogy a könyvek többsége a XVI. század folyamán kerülhetett ide, mert Honter János nagy gonddal gyarapította a könyvtárat, de bizonyosra vehető, hogy a 70 kódexet nem ő szerezte be, és nem ő szerezte meg a nagyszámú katolikus teológiai könyvet sem. Például van itt Aquinói Szent Tamástól 20 kötet. Bizonyítja a domonkos eredetet 3 dominikánus antifonále, 3 domonkosként jelzett graduále és 1 hasonló breviárium.

Föl kell tételeznünk, hogy a pécsi domonkosoknak is hasonló nagy könyvtáruk volt, mert ott régóta működött iskolájuk, amely 1500 táján, úgy látszik, már studium particularévá, tehát főiskolává lett. Akkor pedig könyveknek is nagyobb számban kellett itt lenniük. Sajnos ránk maradt könyvet a pécsi kolostorból csak keveset ismerünk. Kolozsvári kolostorukból egyetlenegyet sem, de könyvtárhelyiségük ma is megvan.

A karthauziak négy magyarországi kolostorának könyvtárai közül háromból maradtak ránk kötetek, illetve érdekes adatok. Közülük a legnagyobb a lövöldi (ma Városlőd) lehetett, mert ennek a számára külön könyvtárépületet emeltek. Az egyetlen ilyen adat ez a középkori Magyarországról. Mátyás király ugyanis, amikor a „lövöldi korvina" néven emlegetett Raynerus de Pisis-féle *Pantheologia* című ősnyomtatványt adományozta a kolostornak 1480-ban, annak emlékére, hogy egy éjszakát ott töltött feleségével együtt – mint a kötet bejegyzéséből kiderül –, nemcsak hogy még más könyveket is adományozott nekik, hanem pénzt is adott könyvtárépítésre.

Ezen a köteten kívül ránk maradt még a lövöldi kolostorból 1 Szent Tamás-kódex (XIV. századi), 1 négykötetes nyomtatott Petrus Lombardus és 6 darab 1476–1483 közt nyomtatott könyv, amelyeknek a lövöldi eredetét a jellegzetes kötés bizonyítja: Augustinus, Ambrosius, Nicolaus de Lyra, Antoninus Florentinus, Vincentius Bellovacensis művei és 1 kánonjogi kötet. Bizonyosan ennek a kolostornak másolták 1467-ben Melkben azt a több a lelki élettel kapcsolatos munkát tartalmazó kódexet is, amely ma a budapesti Egyetemi Könyvtárban van. Így az egykori állományból összesen 13 kötetet ismerünk.

Sokkal több könyv ismeretes a szepességi Lehnic karthauzi kolostorából: 33 kódex, 70 ősnyomtatvány és 26 darab XVI. századi könyv, összesen 129 darab. Csakhogy mivel ez a kolostor 1563-ig fönnállt, és a könyvtár a szerzetesi élet ottani megszűnése után is, különböző kezekben, a helyén maradt, nem tudjuk, mennyi volt belőlük már 1526 előtt a lehnici karthauziaké. Annál kevésbé, mert 1544-ből olyan adatunk van, hogy akkor a menedékszirti (latin nevén Lapis refugii) kolostorból idemenekültek rendtársaik, és hoztak magukkal annyi könyvet, amennyit csak tudtak. Így tehát csak azokat a köteteket tekinthetjük hitelesen az 1526 előtti időből a lehnici könyvtárból származóknak, ahol erről hiteles egykorú bejegyzés szól, főleg azok, amelyek különböző világi papoknak évvel megjelölt adományozásait rögzítik.

A harmadik kolostornak, a menedékszirtinek állományából éppen az a 11 kötet ismeretes, amelybe mind a menedékszirti, mind a lehnici kolostor neve be van írva. Van még egy adatunk ezzel a kolostorral kapcsolatban arról, hogy ott még a XVI. század elején is folyt könyvmásolás: Jodok

zárdafőnök (1465–1508) 2-2 antifonálét és gradualét és számos más könyvet másolt a kolostor számára.

Alig tudunk valamit az Ágoston-rendiek könyveiről, pedig ez is a legműveltebb szerzetesrendek közé tartozott. Bécsben van egy teológiai tartalmú kódex (Cod. 15019), amelyet Martinus de Hungaria, a rend pécsi lektora köttetett be, tehát nekik ott is volt főiskolájuk, és ahhoz könyvtárnak is kellett tartoznia. Hogy budafelhévízi házuknak Septei Péter királyi titkár 1488-ban 5 könyvet ajándékozott, arról vele kapcsolatban már szóltunk.

Különleges típust jelentettek ebben az időben már a szerzetesi könyvtárak közt az apácakönyvtárak. Ezek a kolostorok voltak a kialakuló magyar nyelvű irodalom és a magyar nyelven olvasás első otthonai. Az apácák általában kevéssé tudtak latinul, tehát nagyobb szükségük volt az anyanyelvű olvasmányokra, mint a férfi szerzeteseknek. Természetesen ezek a magyar nyelvű könyvek magyarországi nyomdák hiányában továbbra is kézírással készültek, amikor már általánosságban nyomtatott könyvekkel teltek meg a könyvtárak. A legtöbb ilyen magyar nyelvű kódex a margitszigeti Domonkos-rendi apácák kolostorából maradt ránk. Ott is írták ezeket maguk az apácák, Ráskai Lea, Sövényházi Márta és többi, név szerint nem ismert társaik. Itt volt tehát az első olyan könyvtárunk, ahol a könyvanyag túlnyomó nagy része magyar nyelvű volt. Szerencsére akkor, amikor a török elől kellett menekülniük, többet ezek közül sikerült magukkal vinni biztonságosabb helyekre, s így maradt ránk az *Érsekújvári Kódex, Sándor-kódex, Szent Domonkos élete,* rendi szabályzatuknak, amelyet Váci Pál írt le, legalább töredéke, az úgynevezett *Birk-kódex* és mások. Latin könyvük csak egy maradt ránk, egy 1505-ben nyomtatott Regula.

Az apácákon kívül világi nőknek a kezében is megjelent már a magyar nyelvű könyv a századforduló táján. Kinizsi Pálné Magyar Benigna tulajdonából 2 díszesen festett imádságoskönyv maradt ránk, a *Festetics-* és a *Czech-kódex.* Sőt az ilyen főrangú nők mellett egyszerűbb asszonyokról is tudunk, akiknek ekkoriban már könyvük volt. 1505-ben Paulin mester özvegye, Ursula asszony végrendeletében könyveit a besztercei kápolnára hagyja, azzal a rendelkezéssel, hogy oda kell láncolni az ülésekhez. Tehát bizonyosan imádságoskönyvek voltak. 1520 tájáról pedig azt olvassuk, hogy a kelénpataki plébános szakácsnéja szolgálatba lépésekor imádságoskönyveket és „más könyveket" hozott magával.

14. VILÁGI HUMANISTÁK KÖNYVEI

A XV–XVI. század fordulóján már nemcsak humanista főpapi könyvtulajdonosokkal találkozunk Magyarországon, hanem a világiak közt is akadnak, akiknek könyvszeretetéről, könyvtulajdonáról adataink vannak: nagy hatalmú politikusok, iskolamesterek, városi polgárok. Így a nagy hatalmú nádor és politikai agitátor, de egyben jogtudós, Werbőczy István művelt humanista is volt, nemcsak a közélet embere és jogász, s aki a magyaron kívül latinul, görögül, németül „eleganter" beszélt. Bizonyosan sok könyve volt akkor, amikor elkészítette a *Tripartitum*ot (Hármaskönyv), legalábbis erre következtethetünk munkájának klasszikus szerzőkre való nagyszámú utalásából; olyanokra, mint Cicero, Arisztotelész, Vergilius, Hérodotosz, Platón, Plotinosz, Lactantius, Augustinus, Cyprianus, Gregorius, Epikurosz. Janus Pannonius elégáinak egy kéziratát is ő küldte kiadásra Bécsbe Johannes Camersnak, aki más műveket is adott ki Werbőczynek ajánlva. Werbőczy egyébként II. Lajosnak is kedveskedett egy Luther-ellenes vitairat kiadásával.

Drágfi Tamás királyi személynök könyvei közül a Vatikáni Könyvtár őrzi (Ottob. Lat. 479.) Leonardus Utino világkrónikáját, hozzácsatolt rövid magyar krónikával. Történelmi érdeklődésére vall az is, hogy Thuróczy János éppen neki ajánlotta nyomtatott krónikáját.

A kisebb rangú emberek közül megemlítjük Balthasar Stekh selmecbányai jegyzőt, akinek 6 könyve maradt ránk, köztük Cicero levelei, a római jog kézikönyve, a humanista Jacobus Philippus Bergomensis egy munkája.

Wolf Lőrinc eperjesi iskolamestertől könyvek ugyan nem, de végrendelet marad ránk, 1519-ből, amely 24 könyvről intézkedik. Ezek közül Senecáját az eperjesi városi jegyző fiára, bizonyára tanítványára hagyja. Többi könyve nem könyvtárra vall, mert 8 grammatika van köztük. Valószínűleg tanítványai kezébe szánta őket.

A pozsonyi polgárság könyv iránti érdeklődésének a jele a Szent Márton-templom egyik kápolnájában őrzött könyvgyűjtemény, melynek leltára 1501-ből ránk maradt. Külön helyiségben és szekrényben álltak („in libraria et armario"). A gyűjtemény a „pozsonyi polgár urak Krisztus Legszentebb Teste Céhé"-nek tulajdona volt, tehát világiakból álló fraternitásé, vallásos egyesületé. A jegyzék 82 kötetet ír össze, föltehetően főleg

nyomtatott könyveket. Tartalmilag elsősorban vallásos anyag: 12 skolasztikus dogmatikai mű, 5 a patrisztika területéről, 14 szentbeszédgyűjtemény és 11 kánonjogi munka. De van 1 római jogi, 2-2 filozófiai meg orvosi, és ami a legérdekesebb, 15 klasszikus római, görög szerzőtől való mű: 3 Cicero, 2 Vergilius, 2 Seneca, 2 Terentius, Lactantius, Plinius, Plutarkhosz, Livius, 2 Valerius Maximus. Tehát itt már a humanista irány erős behatolása érezhető a gyűjtemény összetételén. Ez a klasszikus irodalom, úgy tűnik, a jegyzék összeállításának sorrendjén külön szakcsoport lehetett másik négy, teológia, történelem, beszédek, jog mellett.

A nyomtatott könyvek nagy mennyiségben való elterjedését a külföldi behozatal, a könyvkereskedelem tette lehetővé. Magyarországon ebben az időben a könyvnyomtatás még nem tudott szilárdan gyökeret verni. Hess András Budán 1472-ben alapított nyomdája, korai voltánál fogva, előkelő helyet biztosít Magyarországnak az európai nyomdászat történetében, de hiányoztak a társadalmi-gazdasági alapok a nyomdászat állandó meghonosodásához. Így azután Hess nyomdája a *Budai Krónika* és egy kisebb, tankönyvként szolgáló kiadvány kinyomtatása után megszűnt. Az 1477 táján valószínűleg szintén Budán működő névtelen ősnyomda sem működött sokáig.

Annál nagyobb szerepet játszottak a Budán megtelepedett, túlnyomórészt külföldi könyvkiadók és könyvkereskedők és a külföldi nyomdákban dolgozó magyarországi nyomdászok. 1490 és 1526 közt 13 budai könyvkiadó-kereskedő nevét ismerjük. Ez már magában a könyv tömeges elterjedését bizonyítja Magyarországon. Még akkor is, ha sok egyházi vagy világi könyvtulajdonos birtokában csak egy-két kötet volt, bizonyos, hogy több ezer kötetet vásároltak ezektől a budai cégektől vagy közvetlenül külföldi nyomdákban. Velencében, Bécsben, Krakkóban, Hagenauban és máshol készültek a speciálisan magyar használatra szóló liturgikus könyvek (részben éppen Mátyás király ide vonatkozó rendeletének és Bakócz Tamás buzgólkodásának következtében). Külföldi nyomdákban láttak napvilágot magyar szerzőknek, Temesvári Pelbártnak, Laskai Osvátnak, Thuróczy Jánosnak és másoknak latin nyelvű munkái, de külföldön, főleg Bécsben és Krakkóban jelentek meg, már Mohács után, a korai magyar nyelvű nyomtatványok is. Így az előző évszázadokkal szemben, ami-

kor a kézzel írott könyv csak kevesek féltett tulajdona volt, a nyomtatott könyv lassanként a mindennapi élet eszközévé válik, a társadalom széles köreinek, egyháziaknak, világiaknak tulajdonává, a könyvtár sem elszigetelt jelenség többé, hanem a kisebb-nagyobb könyvtárak ellepik az ország egész területét.

Korszakunk végére tehát megérett a helyzet Magyarországon a könyvkultúra teljes kibontakozására. A magasabb és alacsonyabb hazai és külföldi iskolázás általánossá válásával, az írni-olvasni tudás terjedésével kibontakozik a magyar nyelvű világi irodalom is, a reformációval megindul a magyar nyelvű teológiai vitairodalom, s egyre nyilvánvalóbbá válik a hazai nyomdák szükségessége. A XVI. század első évtizedeiben tehát Magyarország a kulturális virágzás magas fokára jut el, s vele együtt természetesen a könyvkultúra is, amikor bekövetkezik a régóta fenyegető katasztrófa, a pusztulás. Mégis, miközben az ország politikai és katonai súlyát elveszti, állandó háborúk dúlják, anyagi fejlődése visszamarad, a szellemi élet virágzása nem szűnik meg, hanem még fokozódik. Mindehhez az alapokat a XV. század nagy erőgyűjtő korszaka, a humanizmus és reneszánsz kibontakozása adta meg, az a nagy munka, amely Mátyás korszakának az eredménye volt, ugyanúgy, ahogy a nagyobb könyvtárszervezők előtt is mindig a Corvina Könyvtár eszménye lebegett.

C) A FEGYVEREK KÖZT SEM HALLGATNAK A MÚZSÁK 1526–1711

1. A KÖZÉPKORI KÖNYVANYAG PUSZTULÁSA

A Moháccsal kezdődő, majdnem két évszázados korszakban Magyarország szinte állandó hadszíntérré vált. Vonuló, pusztító hadseregek dúlása, az egyre növekvő hódoltsági területen a társadalom művelt rétegeinek – papság, nemesség, polgárság – eltűnése, a kulturális intézmények megsemmisülése, egy egészen más műveltségű, hódító katonai társadalom romboló hatása rohamos gyorsasággal tüntette el az ország legműveltebb részén a tetőfokán álló könyvkultúrát, a gazdag nagy és kis könyvgyűjteményeket is.

Hallgassuk meg, mit mond a kortárs török történetíró, Kemál pasazáde Magyarország 1526-i sorsáról: „A bosszúálló, könyörtelen sereg haragjának árja úgy elpusztította a nevezett folyó [Duna] két partján fekvő gazdag városokat és falvakat, hogy sehol egy lélek sem maradt . . . A pompás paloták, melyek a gaz hitetlenek drága ajándéktárgyaival voltak díszítve, olyan üresek maradtak, mint a tönkrement ember erszénye."

A romlás azonban nemcsak a hódoltság alá került területeket érte el, hanem a pusztító becsapások, átvonuló hadak a megmaradt királyi Magyarország és a kényszerűségből önálló, második Magyarországgá vált keleti részek (Erdély és Partium) területét is időnként végigdúlták. Ezért a középkori magyar könyvanyagból ugyanúgy, mint minden más írásos forrásból, inkább csak az ország északi, nyugati és keleti peremvidékének egyes helyein, főleg falakkal jól megerősített városokban (Sopron, Pozsony, a szepességi városok, Kassa, Kolozsvár, az erdélyi szász városok) maradtak meg könyvtárak és levéltárak. Más városokban, ha az épületekből maradt is valami, a lakosság pusztulásával vagy távozásával, a szerzetesek elmene-

külésével a könyvek vagy már az ostromok és elfoglalás idején égtek el, vagy utóbb semmisültek meg lassanként, gazdátlanul.

Hozzájárult még mindehhez a XVI. században, hogy a reformáció gyors terjedése folytán a középkori könyvanyagból ott is kevés maradt meg, ahol a törökök nem pusztítottak. Idegen, fölösleges, sőt ellenszenves anyaggá vált az új hit terjesztői és befogadói előtt, márpedig a XVI. század végére az ország lakosságának túlnyomó része protestánssá lett, és így a fejlődésnek különös kettőssége következett be. Az egyik vonal az új fejlődés vonala: a hitviták, az anyanyelvű istentisztelet meghonosítása, a bibliaolvasás fontosságának hangsúlyozása, az ehhez szükséges olvasni tudás terjesztése érdekében iskolák alapítása, támogatása megsokszorozta a könyvigényt. Most már nemcsak külföldről áramlott be az új tanokat hirdető irodalom, hanem – nagy késéssel ugyan más, nyugatibb országokhoz képest – a század végére a nyomdák egész sorozata alakult meg a töröktől szabadon maradt királyi Magyarországon és Erdélyben, amelyek a XVI–XVII. században a könyvek tízezreit ontották magukból.

A középkorhoz képest tehát nagyon megnövekszik a könyvtulajdonosok száma, megnövekszik a könyvtárak állománya is, ami persze most is ritkán jelent többet néhány tucat vagy esetleg 100–200 könyvnél, a legtöbb esetben nem több, mint egy-egy családi biblia, énekeskönyv, széphistória. Világiak is többen vannak most már a könyvvel és könyvtárral rendelkezők közt, de azért többségük most is a jól képzett, gyakran külföldi egyetemekről hazatérő lelkészek közül kerül ki.

Az új fejlődéssel párhuzamosan azonban éppen a reformáció teszi fölöslegessé a legszebb középkori könyvanyagot, a díszesen illuminált liturgikus kódexeket, meg a régi, latin nyelvű teológiai irodalmat, a középkori könyvtárak állományának zömét – egyes kedvező esetektől eltekintve, amikor a templomi vagy szerzetesi könyvtár a protestánssá lett város tulajdonába ment át, s így anyagának nagy része fönnmaradt, mint láttuk Nagyszebenben, Brassóban. Egyes töredékek a kódexekből azért maradtak fenn, mert jó pergamenanyagukat föl lehetett használni könyvek bekötésére, levéltári anyagok borítójául. Ezt ecsedi Báthory István 1603-ban kelt végrendelete kifejezetten el is rendelte: „Missalekat elmetéllyék és egyéb öregh könyveket osszák iskolákba, jó lesz deákoknak könyvet kötni belé."

A liturgikus könyvek nagy részének pusztulását azonban nemcsak a reformáció okozta, hanem maga a katolikus egyház is. Az ellenreformációt megalapozó trentói zsinat ugyanis a teljes egység érdekében kötelezően egységes istentiszteleti rendet, liturgikus könyveket írt elő, míg korábban az egyes országok, egyházmegyék és szerzetesrendek egymástól némileg eltérő szertartásokat, szövegeket használtak, saját típusú liturgikus könyveik voltak. Most ezek mind használhatatlanokká lettek, az új rendelkezéseknek megfelelő könyveket kellett beszerezni mindenhol. A többi, ha csak különös kegyelet meg nem őrizte, vagy rendkívüli szépségük miatt meg nem tartották, fölöslegessé vált. Pergamenjüket éppen úgy más célokra használták, mint korábban a protestánsok.

A XVI–XVII. század nagy könyvpusztulása egyformán érintette a könyvtárak mindenféle fajtáját. Elpusztultak egymás után a székesegyházak könyvtárai, ahogy sorra egymás után, véglegesen, vagy átmenetileg török kézre kerültek az illető városok: Esztergom, Bács, Kalocsa, Pécs, Vác, Veszprém, Győr. Még a sokáig védett helyzetben volt Nagyvárad és Gyulafehérvár sem érte meg épségben a XVII. század végét. Állományukból alig maradt fönn több, mint néhány liturgikus kódex, amit idejében menteni tudtak egyéb értékeik közt. Szó sem lehetett teljes elszállításukról, biztonságba helyezésükről. Jellemző, hogy például a veszprémi püspökség előbb Sopronba, utóbb Sümeg várába mentett kincseinek leltárában mindössze 2, ezüstkapcsos misekönyv van. A többi ott pusztult Veszprémben, amikor a török átmenetileg elfoglalta. Mikor az esztergomi káptalan 1543-ban Nagyszombatba menekült, könyveket nem vittek magukkal. Új székhelyükön új könyvtárat kellett összeszedni.

Úgyszólván semmi sem maradt meg a hódoltsági terület városi és falusi plébániáinak könyveiből. A magukra maradt kolostorépületekben is elpusztultak a könyvtárak a szerzetesek menekülése után. Ritkaság volt, ha könyveket is tudtak menteni, ha volt még hová. Mert hiszen a kolostorok nemcsak a hódoltsági területen néptelenedtek el, hanem a reformáció terjedése folytán Magyarország többi részein is. Az üresen maradt kolostorok könyvtárai akkor is elenyésztek előbb-utóbb a töröktől mentes területeken is, ha nem váltak olyan erőszakos rombolás áldozataivá, mint 1552-ben a kolozsvári domonkosoké, ahol pedig az egykorú tudósítás szerint „igen sok és igen jó könyv volt".

Hogy milyen sok könyvtár megszűnéséről volt szó a szerzetek esetében, abból láthatjuk, hogy míg a legelterjedtebb szerzetesrendnek, a ferenceseknek 1526 táján több mint 100 kolostoruk volt hazánkban, addig ez a szám 1560-ra már 18-ra apadt. Maradék könyvtáraikról még ekkor is igyekeztek gondoskodni, mert 1581-i közös gyűlésükön kimondták, hogy minden kolostorban könyvtárnak kell lennie, a könyveket jegyzékbe kell foglalni, és a jegyzéket a kolostorban kifüggeszteni. Ennek a rendelkezésnek azonban már nem sok foganatja lehetett, mert a rendházak megszűnése tovább folytatódott, számuk a századfordulón már 9-re csökkent, és a szerzetesek is úgy megfogyatkoztak, hogy például csíksomlyói kolostorukban 1605-ben már csak ketten voltak. Ezért érthető, hogy olyan kevés ferences tulajdonból származó könyv maradt ránk, s ami maradt, az is főleg abban a két kolostorban, amely a hódoltsági területen kivételesen végig fönnmaradt, a szegediben és a gyöngyösiben, ahova más kolostorok anyagából is eljutottak egyes darabok. Könyveik vándorlásának jellemző példája az Egyetemi Könyvtár egy ősnyomtatványa (Inc. 252.), Carcano szentbeszédei, amely a bejegyzések szerint eredetileg a pesti konventé volt, de „a mi veszedelmünk után" („post periculum nostrum") András székesfehérvári fráternak engedték át, azzal a kikötéssel, hogy a pesti konvent tulajdona marad. Utóbb - egy újabb „nostrum periculum" után - 1543-ban már a gyöngyösi kolostorban volt.

A domonkosok könyvtárai még jobban elpusztultak. A XV. század végének 70 kolostora a XVI. század végéig mind megszűnt, adataink is alig vannak róluk. Nagyon kevés adatunk és nagyon kevés fönnmaradt könyvünk van egyéb szerzetesrendek birtokából is. A premontreiek leleszi kolostoráról 1569-ben királyi biztosok vettek föl leltárt, tehát bizonyosan nem voltak ott szerzetesek. Addigra könyveik legnagyobb része már szétszóródott, mert a leltár a sekrestyében talált 5 liturgikus könyvön kívül a „catalogus librorum"-ban újabb 19 szerkönyvet és mindössze 7 egyéb könyvet ír le cím szerint, ezek az utóbbiak főleg beszédek. Volt még a prépost házában külön 8 könyv. Pedig valaha gazdag kolostor volt, s benne sok szerzetes, mert az említett könyvek közt 14 missale van. Ma 7 leleszi könyv ismeretes, de ezek egyike sem szerepel a „catalogus librorum"-ban, ez is a korábbi szétszóródást bizonyítja.

A cisztercita könyvekről csak egyetlen adatunk van, hogy borsmonosto-

ri (Sopron megye) kolostorukban az utolsó apát halálakor, 1567-ben a templomba 2 missale, 1 graduale van, és 2 „régi" könyv, amely a valdensek eretneksége ellen szól.

A bencések hanyatlásáról már az előző korszakban beszámoltunk. Most a század második feléig valamennyi kolostoruk megszűnéséről értesülünk. Ezek vagy megsemmisültek, vagy végvárakká építették ki őket, ezért a várak leltáraiban találozunk egy ideig néhány könyvvel. Csak néhány példa a bencésekről: Bakonybélt 1534-ben Ferdinánd király hadvezére, Bakith Pál foglalta el. Ekkor a kolostort a katonák kifosztották, de véglegesen csak 1548-ban hagyták el a szerzetesek. Kapornak a Zala-vidék fontos végvárává lett, itt 1590-ben „az zenth egiházban 3 keönyw, az kamarában 1 eoregh keonyw" van. Mindössze ennyi maradt meg az egykori kolostori könyvtárból. Legtovább még a pannonhalmi apátság élt. Az itteni szerzetesek ugyan már 1555-ben engedélyt kértek a nádortól, hogy könyveikkel és egyéb tárgyaikkal elhagyhassák a helyüket, de ez akkor mégsem következett be, a könyvek is ott maradtak, mert a szerzetesek végleges távozásának évében, 1585-ben Bongarsius útleírása még arról ír, hogy a kolostor 200 főnyi katonasággal ellátott erőddé van átalakítva, de van ott egy könyvtár. A könyvek tehát ottpusztultak. Ma a középkori pannonhalmi könyvállományból egyetlenegy darabot ismerünk, egy 1515-ben másolt evangelistariumot az Egyetemi Könyvtárban (Cod. Lat. 113.). Tihanyból még ennyi se maradt. Az is várrá lett, és éppen a tihanyi várkapitány számadásainak borítólapjaként maradt meg kétlevélnyi töredék egy hangjegyekkel ellátott szertartáskönyvből. Zalavárról semmi, pedig itt még 1553-ban 3 missale van, és „az kenuuek somaya" 127.

Menekültek természetesen az apácakolostorok lakói is. Így kerültek az óbudai klarisszák Pozsonyba 1541-ben, ott készített könyveik közül egy, az úgynevezett *Kazinczy-kódex* fönnmaradt. A margitszigeti apácák előbb Nagyváradra mentették magukkal könyveiket, illetve valószínűleg azoknak csak egy részét, utóbb, mikor 1566-ban innen is távozniuk kellett, a váradi apácákkal együtt Nagyszombatba mentek tovább, de utánpótlás hiányában hamarosan kihalt a rend, mert 1567-ben már csak négy elaggott apáca volt itt. De legalább magyar nyelvű könyveikből néhány nem pusztult el.

2. KÉSŐ RENESZÁNSZ VILÁGI KÖNYVTÁRAK

A könyvtárpusztulások szomorú sorsával ellentétben a XVI. században új könyvtárakat is alapítottak, egyrészt a reformáció, később az ellenreformáció hatalmas szellemi mozgalmai, másrészt a magasabb iskolázás terjedése, a XV. századtól örökölt reneszánsz műveltség megerősödése következtében. A protestantizmusnak természetesen először még időre volt szüksége ahhoz, hogy a szellemi élet intézményes központjait, a nagyobb könyvtárakat létrehozza; még később következett ez be a XVI. századnak csak a vége felé meginduló katolikus restauráció részéről. Ezért a XVI. század két legjelentősebb magyar könyvtárának létrehozása világi, méghozzá polgári emberek érdeme: Dernschwam Jánosé és Zsámboky Jánosé.

Dernschwam nem volt magyar származású ember (1494–1568) hanem Csehországban született német, de húszéves korától kezdve haláláig itt élt, mint a Fugger-cég magyarországi megbízottja. Az északi országrész hegyektől védett vidékén, Besztercebányán gyűjtötte össze nagyszerű könyvtárát. Maga a könyvtár nem maradt meg, könyvei se maradtak Magyarországon, mert az örökösök 1586-ban eladták a bécsi udvari könyvtárnak. Fönnmaradt azonban eredeti könyvjegyzéke, amelyből részletesen megismerhetjük az állományt. Tudjuk, hogy 1162 kötet nyomtatvány volt, bennük mintegy 2000 mű, mivel a XVI. század nyomtatványai igen sokszor több művet tartalmaznak.

Dernschwam elsősorban a maga korának irodalmát gyűjtötte. Könyvtárának egyötödét teszik ki antik auktorok, több mint 10%-át a középkoriak, a többi mind reneszánsz és reformációs irodalom. Tartalmilag a gyűjtemény egyharmada vallásos tárgyú, de ez már nem olyan, mint a korábbi könyvtárakban, hanem a reformáció két főirányából, a lutheriból és a kálviniból kerül ki, mellette gazdag a klasszikus görög–latin irodalom, és meglepően sok, mintegy 10% az orvosi könyv, ami ebben az esetben a tulajdonos erős természettudományos érdeklődésének a jele, mert ő maga nem volt orvos.

Dernschwammal ellentétben Zsámboky (latinos, humanista nevén Sambucus) János magyar ember volt, aki Nagyszombatban született 1531-ben, de 14 éves korától kezdve külföldön élt. Végiglátogatta a nevezetesebb külföldi egyetemeket Bécstől Párizsig és Padováig. Húsz évig tartó ván-

dorlás után Bécsben telepedett le, és ott élt haláláig, 1584-ig mint udvari történetíró és gyakorló orvos. Nagy nemzetközi tekintélyre tett szert, kapcsolatban állt a nevesebb magyar és külföldi tudósokkal, nagy része volt abban, hogy Miksa király és császár udvara az európai humanizmus egyik központjává vált. Nagyszabású filológiai és szövegkiadó tevékenységet is fejtett ki, különös tekintettel a magyar történelem forrásaira.

6500 kötetes könyvtárában nemcsak nyomtatott könyveket gyűjtött, hanem Itáliában sok latin és görög kódexet is megszerzett. Könyvtárát részben még maga adta el a bécsi udvari könyvtárnak, részben örökösei. Így gyarapodott magyarországi királyi könyvtár hiányában a bécsi 730 kódexszel és mintegy 6000 nyomtatott könyvvel. Ezzel egyik megalapozójává vált e könyvtár értékes állományának, főleg a görög kódexek jelentettek különlegesen értékes gyarapodást itt.

Mint vérbeli humanistának, könyvtára természetesen túlnyomóan latin nyelvű könyvekből állt, meg - mint mondottuk - görögökből. Kevesebb az olasz és francia. Német alig volt, és - magyar anyanyelve ellenére - magyar könyve is nagyon kevés volt, mert akkor a tudomány a teológián és jogtudományon kívül még alig jelentkezett magyar nyelven, Zsámboky könyvtára pedig kifejezetten tudományos könyvtár volt. Tartalmilag leggazdagabban a filológia (grammatika, szótárak, poetika, retorika, klasszikus irodalom) volt képviselve. A második legnagyobb csoport a teológia, de ebben is kora gyermekének tűnik: a *Szentírás* különböző nyelvű kiadásai, a klasszikus auktoroknak tekintett egyházatyák művei és - bár ő maga megmaradt katolikusnak - a hitújítás irodalma. Gazdagon képviselve van könyvtárában a neolatin irodalom, történelem, földrajz, csillagászat, matematika és természetesen az orvostudomány.

Zsámboky könyvtára a Corvina után a legjelentősebb és legnagyobb magyar könyvtár volt, de az adott történelmi helyzetben a magyar kultúrának inkább csak közvetett haszna lett belőle, annál inkább javára volt az általános európai műveltségnek, tudománynak.

Dernschwam és Zsámboky könyvtárai tehát bármily nagyok és értékesek voltak, kevéssé járultak hozzá a magyarországi könyvtári világ fejlődéséhez. Mellettük voltak azonban más gyűjtemények is, jóval szerényebbek ugyan, de az ország műveltsége szempontjából fontos szerepet játszottak. Ezek a XVI. század egyes főúri udvarainak könyvtárai. Amint Mátyás ki-

rály halála után a műveltség és könyvtári kultúra a királyi udvar helyett decentralizálódott a humanista főpapi udvarokba, ugyanúgy az utóbbiak szerepét a XVI. században a művelt főurak kastélyai, várai veszik át. A Mohácsot közvetlenül követő idők erőszakos, harácsoló, egymás közt hadakozó, két király közt pártállást változtatgató főurainak helyét új generáció váltja föl. Ők már világi létükre is külföldi egyetemeken folytatják tanulmányaikat; iskolákat, nyomdákat alapítanak, támogatják udvari papjaik reformátori tevékenységét; a reformációban már nem az egyházi birtokok megszerzése útján való vagyongyarapítási eszközt, hanem kulturális feladatot látnak. Maguk is fejtenek ki irodalmi működést, udvaraikban az alsóbb nemesség ifjai ismerkednek meg a műveltség elemeivel, és mennek azután onnan ők is külföldi egyetemekre. Szerény pótlás volt ez az országból hiányzó királyi udvar helyett, de kulturális szerepük így is fontos.

A könyvgyűjtő főurak közt elsősorban Batthyány Boldizsár említhető (megh. 1590), aki fiatal korában a francia királyi udvarban is szolgált. Németújvári várában reneszánsz udvart rendezett be, és gazdag könyvtárat hozott itt össze; még Franciaországból is szerzett könyveket. Könyvtárának, amelyben gazdagon voltak képviselve a protestáns irodalom termékei, Luther, Melanchton, egy része fönnmaradt a helybeli ferences kolostor könyvtárában.

Jellegzetes humanista könyvtára volt Thurzó Szaniszló Szepes megyei főispánnak (1531–1586). Bár Luther buzgó követője volt, 111 kötetes könyvtárában vallásos mű alig akadt, annál több a klasszikus auktor, a humanisták közül Petrarca, Boccaccio, Erasmus, Tasso. Magyar vonatkozású mű kevés. Hogy könyveit valóban olvasás céljára gyűjtötte, arra abból lehet következtetni, hogy a 111 kötetből 77 egészen kisalakú, amit könnyen magával vihetett, pedig ebben a korban még eléggé szokásosak a súlyos fólió kötetek.

Keveset tudunk csak a jeles történetíró, Istvánffy Miklós könyvtáráról, pedig művelt humanista volt ő is, és mint történelmi munkájának anyagából látszik, jelentékeny nagyságú könyvtára lehetett azon a körülbelül 200-ra tehető kéziraton kívül, amire néhány fennmaradt, fehér pergamenbe kötött, aranyos virágdíszes címerével és nevével ellátott kötetből következtetni lehet. Halála után könyvtára teljesen szétszóródott. Nevezetes kulturális központ működött a Perényi család sárospataki udvarában, föl

kell tennünk, hogy ott is nagyobb könyvtár volt, de ezt adatok hiányában nem ismerjük.

Humanista műveltségű könyvgyűjtő volt Zay Ferenc kassai főkapitány is (1505–1570), akinek 1553-ból 83 tételből álló könyvjegyzékét ismerjük, benne Cicero, Sallustius,Ovidius, Livius, Erasmus, Melanchton, olasz humanisták művei.

A reneszánsz könyvtárak közt kell említeni Haunolt Jánosét. Haunolt János előbb a selmecbányai iskola rektora volt, utóbb várkapitány (megh. 1595). 390 kötetes könyvtára túlnyomóan latin nyelvű még, de van benne 32 görög vagy görög-latin kötet. Német alig egypár, s van még 1 héber szótára és nyelvtana. Tehát ő már ismerte a késő reneszánsz három „szent" nyelvét. Tartalmilag csupán mintegy tizedrész a vallásos anyag, (Erasmus, Luther, Kálvin is megvan). A klasszikus auktorok száma 50 körül van, sok a nyelvtani, filológiai munka, de sok más világi tudomány is képviselve van, a filozófia, jog, orvostudomány, csillagászat.

A magyar késő reneszánsz legjelentősebb íróegyéniségének, Rimay Jánosnak (kb. 1570–1631) a kor magyarországi viszonyaihoz képest nagy könyvtára volt. Könyvszeretetéről, könyvgyűjtő szenvedélyéről maga így nyilatkozott: „Eleitől fogva természetemnek született ösztöne is szorgalmaztatott az könyveknek forgatására és olvasására, a kinél honnyában bennülő ember örvendetesebb mulatságot nem vehet elő, szeretem igen az könyveket. Nem is adtam semmiért örömestebb pénzemet, mint a jó könyvekért." Sajnos, háza kifosztásakor könyvei nagy része elveszett. Amint írja: „609 könyveim számából nem maradt több meg 131 könyvemnél, azok is sok fogyatkozással, szakadozott, mocskolt állapotban", pedig „igen válogatott s igen szépen kötött könyvek is voltanak".

Erdélyben az 1592-ben meghalt fejedelmi tanácsosról, Gyulai Pálról tudjuk, hogy görög könyvei is voltak. Utód hiányában ezeket egyéb könyveivel együtt „az Brasso város Bibliothecajának" hagyta végrendeletében.

A XVII. századi erdélyi főnemesek könyvtárai közül Bethlen Elek fejedelmi tanácsos és főispán (1645–1696) könyvtárát ismerjük a legjobban, egy 1683-ban készült jegyzékből. Aránylag nem sok könyv, 165 kötet, de nagyon sokoldalú, s bár már a XVII. század végéről való, tartalmilag mégis egészen a reneszánsz főúri könyvtárakhoz csatlakozik. Nagyon kevés a vallásos vonatkozású munka (37), ami van, az sem egy vallást érint, mert a

protestáns Geleji Katona István, Bullinger, Kereszturi Pál, Pósaházi meg Pareus és a szombatos Pécsi Simon éppen úgy megvan benne, mint a katolikus Pázmány *Kalauz*a, Káldi György prédikációi, Monoszlai András könyve a szentek segítségül hívásáról. Kálvin és Luther egyáltalán nincs, de van 6 kötet Melanchton. Erős történelmi érdeklődésére vall, hogy van a könyvek közt Bonfini, Heltai, Thuróczy, Szamosközi, Istvánffy és egy „Mátyás király kancellárja könyve, írott", amiről nem tudjuk, mi lehet. Egyébként vannak jogi, orvosi, grammatikai, kertészeti munkák és a filozófusok közt Justus Lipsius, meg Descartes *Principia philosophicá*ja (Filozófiai alapelvek).

Kortársának, Serédi Benedek somlyói főkapitánynak 60 kötetes kolozsvári könyvtára viszont 1678-ban „két fejér parasztládában" egészen más jellegű, már a reneszánsznak nyoma sincs benne; főleg magyar nyelvű protestáns könyvek meg jogi munkák.

3. PROTESTÁNS VÁROSI ÉS ISKOLAI KÖNYVTÁRAK

A városi könyvtár mint könyvtártípus viszonylag nem régi keletű, a középkor korábbi szakaszai nem ismerték. Az első talán az volt, amelyet Petrarca szándékozott alapítani azzal, hogy könyveit Velencére hagyta, mint nyilvános könyvtárat, de a valóságban az sem működött még sokáig. Általánosabb jelenséggé csak a XV. század végén vált Németországban, Franciaországban, Svájcban. Nem meglepő tehát, hogy a XV. századból Magyarországon még nincsenek adataink ilyenekről.

Nagyobb jelentőséget kapnak ezek a könyvtárak Luther föllépése óta, aki elsőként ismerte föl a könyvnyomtatás óriási propagatív erejét, és minthogy vallási mozgalmának középpontjába a *Bibliát*, a *Biblia* olvasását állította, nem győzte hangsúlyozni az iskoláztatás, az egyéni olvasás fontosságát. 1524-ben körlevelet intézett az összes német városok tanácsaihoz, hogy ne sajnálják a költséget „nagy könyvtárakat vagy könyvesházakat létrehozni, különösen a nagyobb városokban, amelyek arra képesek". Így kerülték el a pusztulást egyes kolostorok könyvtárai, mert anyagukból

városi vagy iskolai könyvtárakat szerveztek, esetleg meghagyva eredeti helyükön is. Így történt ez nálunk is egyes városokban. Nagyszebenben a helybeli Domonkos-rendi kolostor anyaga lett az újonnan szervezett városi könyvtár alapja, és ezt egészítették ki a reformáció irodalmával. Hasonló történt Brassóban, azzal a különbséggel, hogy itt nem városi könyvtárt alapítottak, hanem a híres evangélikus középiskolának építették ki a könyvtárát mint nyilvános könyvtárat, a korábbi katolikus egyházi intézmények anyagának felhasználásával. Ennek a könyvtárnak a számára a város már 1533-ban hozatott könyveket. 1543-ban pedig feljegyzik, hogy Brassó nem kevesebb mint 312 forintot költött könyvekre. A könyvtár fejlesztésében az 1534-ben Brassóban nyomdát alapító, neves humanista és reformátor, Honter Jánosnak volt nagy szerepe.

A könyvtár szabályzatát is Honter készítette el. Ez úgy intézkedett, hogy a gyűjteményt gondozó „oeconomus" kora reggeltől este 6 óráig tartsa nyitva a könyvtárat, és ne engedje, hogy valaki könyvet vigyen el belőle. Havonta kell a köteteket megtisztítani a portól. Tisztségét egy évig viseli, de ha méltatlannak bizonyul, év közben mást kell megbízni helyette. Honter olyan büszke volt könyvtárára, hogy kijelentése szerint a Corvina szétszóródása után nem volt ennél nagyszerűbb könyvtár Magyarországon. A könyvgyűjtemény Honter halála után is tovább fejlődött. Láttuk, hogy 1592-ben Gyulai Pál fejedelmi tanácsos rá hagyta saját könyveit. 1608-ban pedig a város 100 forintért megvásárolta Sixtini András tanító könyvtárát és a gimnáziumnak adományozta.

A brassói könyvtár anyaga sajnos a XVII. század végén Brassó ostromakor tűzvész áldozatává lett, de tartalmát jól ismerjük, mert 7 könyvjegyzék maradt ránk különböző évekből. Innen tudjuk, hogy például már az első jegyzék készítésének idejében, 1575-ben 600 kötetből állt, közte 70 kéziratból.

A XVI. század első felében lehetett már könyvtára Besztercebányának is, mert adatunk van arról, hogy a város 1541-ben 80 dénárért vett egy törvénykönyvet, egy Calepinus-szótárt és egy *Cornucopiát*, bizonyosan Perottus közkedvelt latin nyelvkönyvét a város használatára („czu gemainer Stadt kaufft worden").

Bártfán a Szent Egyed-templom középkori könyvtára, eredeti helyén ugyan, de városi könyvtárrá lett a reformáció korában, mert a könyvek a

város címerével és „Liber Bibliothecae Bartphanae" fölirattal ellátott ex librist kaptak.

Debrecenben az adatok hiányossága folytán a később olyan nagy hírűvé lett és ma is fönnálló kollégiumi könyvtár alapításának időpontját nem tudjuk, valószínűleg a XVI. század harmincas-negyvenes éveire tehetjük, de állományát 1564-ben tűzvész hamvasztotta el. Újjászervezése után, úgy látszik, elsősorban az ifjúság és nem a tanári kar könyvtára volt. Hogy milyen sok könyv lehetett benne, onnan tudjuk, hogy még azután is, hogy 1705-ben Herbeville császári generális Debrecenbe bevonuló katonái sokat elpusztítottak közülük, a következő évben készült leltár 1689 kötet könyvet sorolt fel. De már ugyanebben az évben egy másik császári generális, Rabutin bevonulásakor szinte az egész könyvanyag megsemmisült.

A könyvtár belső életéről is tudunk egyet-mást. Tudjuk, hogy kezelése 1658-ig a mindenkori szeniorok hatáskörébe tartozott, ez óta az év óta azonban az ifjúság külön könyvtárost választott. Név szerint a következők voltak ezek, itt tárgyalt korszakunkban: Dobrai György, Balkányi György, Szilágyi Tönkő Márton, Hodosi Mihály, Gyarmathy F. István, Kabai Ferenc, Váradi Sámuel, Őri Balázs, Olcsai R. Mihály és Naszályi István. Ránk maradt az ő idejükből a könyvtár kölcsönzési szabályzata is. A város ugyanis 1702-ben elrendelte, hogy a könyvtáros csak a rektor engedélyével adhat kölcsön könyveket. Ezeket a kölcsönzők minden negyedévben mutassák be. Ha valaki nagyobb kárt okozott bennük, fizesse meg a könyv vételárát. A város határán túl pedig könyvet egyáltalán nem szabad kölcsönözni.

1614-ből maradt ránk a kőszegi városi könyvtár könyveinek leltára. A könyvtár maga a plébános házában volt („im Pfarrhoff"), de a jegyzék kifejezetten megmondja, hogy a könyvtár a város tulajdona. Nem a plébániatemplom könyvtárából fejlődött ki azzá, mert ennek ellene mond az a jegyzék, amit a plébániatemplom könyveiről 1535-ben összeírtak. Akkor 24 könyv volt ott: 9 pergamenre írt, 5 papírra nyomtatott misekönyv, 1 pergamenre írt és 1 nyomtatott zsoltároskönyv, 6 másik szerkönyv, szintén részint nyomtatottak, részint pergamenkódexek, egy teljes, nagy, nyomtatott *Biblia* és egy szentbeszédgyűjtemény, pergamenre írva. Nem is származhatott valamilyen kolostor anyagából, mert néhány katolikus eredetű kötet mellett a fölsorolt 165 kötetben igen gazdag a reformáció

anyaga: 21 kötet Luther, 6 Melanchton, Ulrich von Hutten, Zwingli, Bullinger, Sebastian Frank, Huss. Majdnem kivétel nélkül teológiai anyag. A reneszánsz nyomaira csak Laurentius Valla, 3 kötet Erasmus és néhány klasszikus ókori mű, 5 Cicero, Plutarkhosz és Quintilianus, valamint érdekes módon 1 görög nyelvű Homérosz *Odüsszeiá*ja mutat. Jog, filozófia csak nyomokban van, más világi természetű anyag semmi. A könyvtár tehát bizonyosan magának a városnak az alapítása, föltehetően még a XVI. század közepén.

Nincs terünk itt arra, hogy a többi városi könyvtárról is szóljunk, viszont meg kell említeni a reformátusok másik, Debrecen mellett legnevezetesebb iskolájának, a sárospatakinak a könyvtárát. A sárospataki iskola és könyvtár fő támogatói a Rákóczyak, I. Rákóczy György erdélyi fejedelem és fia, Zsigmond voltak. Ennek a könyvtárnak belső életéről azért vagyunk tájékozottak, mert I. Rákóczy György 1621-ben fölülvizsgálta és átdolgoztatta a főiskola régi törvényeit. Az új szabályzat szerint a könyvtárost a jó tanulók, a „primáriusok" közül a tanárok választják, az igazgató nevezi ki. A könyvtáros a következő szövegű esküt teszi: „Én N. N., a sárospataki iskola könyvtárosa, ezentúl ígérem, hogy az iskola törvényei szerint a társaságnak minden reám bízott vagyonát hűségesen megőrzöm, és arról gondoskodom... a könyveket az iskola polgárainak személyválogatás nélkül használatra kiadom, a kiadottakat vagy bármi módon elhányódottakat visszaszerzem, és biztos helyre visszateszem; minden reám bízottakról azoknak, akiket illet vagy illetni fog, jó lelkiismerettel számot adok." Kötelességei a következők: tartozik a könyveket molytól és piszoktól megóvni, az elveszéstől híven és lelkiismeretesen megőrizni, az arra kiszabott órákon készséggel kiszolgáltatni, a visszahozatalra bizonyos határidőt kitűzni, mely nem lehet 15 napnál hosszabb. Ha az illető még tovább is használni akarja, más jelentkező nemlétében újabb határideig magánál tarthatja. A kódexeket az iskola falain kívül még biztosíték mellett sem szabad használni. Idegennek, bármilyen magas állású, rendű, rangú legyen, a tanárok és szeniorok engedelme nélkül nem szabad könyvet kiadni. Ha ez a tanároktól engedélyt kap, csak megfelelő zálogra kaphat könyvet, a zálogot ugyanabban a szekrényben kell elhelyezni. Minden rábízott dologról a tanároknak számot adni tartozik. Az iskolát addig nem hagyhatja el, míg számadásának eleget nem tett.

Valóban mindenre kiterjedő, szinte modern szempontú szabályozás, amelynek megtartására elegendő garancia volt a fejedelem személye. Mekkora volt ekkor a könyvtár, nem tudjuk, de azt igen, mennyivel gyarapodott 1660-ban. Rákóczy Zsigmond ugyanis az atyjától örökölt és a maga részéről is fejlesztett várbeli könyvtárát végrendeletében az iskolára hagyta (1652). A könyvek tényleges átadása két év múlva, anyja, Lorántffy Zsuzsanna halála után történt. Ekkor 821 kötet, mindenféle szakból való könyvet kapott a sárospataki könyvtár. Egy nem sokkal utóbb készült leltár fennmaradt töredékéből a könyvtár felállítási rendjéről is értesülünk. Kiderül, hogy a könyvek nem szakcsoportok szerint, hanem nagyságuknak megfelelő rendben álltak az ábécé nagybetűivel megjelölt szekrényekben. Raktári jelzetelésük helyhez kötött volt, amennyiben a katalógus minden tételnél megadta a szekrény betűjelét, azután a polcot római, a polcon való helyet arab számmal jelölve. Ez a rendszer természetesen föltételezte egy betűrendes vagy egy szakkatalógus, esetleg mindkettő készítését.

4. PROTESTÁNS LELKÉSZEK KÖNYVTÁRAI

Ezek nagyon különböző nagyságúak voltak, az illető lelkész tanultságának, szellemi érdeklődése fokának és természetesen anyagi helyzetének mértéke szerint. Tudjuk, hogy akik közülük külföldön tanultak, sok könyvet hoztak haza magukkal. Nagyobb könyvtár természetesen ritkán keletkezett így, mivel még a püspökök sem rendelkeztek nagyobb vagyonnal, nem tartoztak a gazdag birtokos osztályba. Nem is püspöké a legnagyobb ismert magyarországi protestáns papi könyvtár, hanem a jeles versszerző zempléni református esperesé, Miskolci Csulyak Istváné (1575–1645). Nagy műveltségű késő-humanista volt. Könyvek beszerzésére főleg akkor nyílt módja, amikor Thököly Miklós nevelőjeként, azzal együtt tanult Wittenbergben és Heidelbergben, 1601–1607 közt. Saját kezűleg írt könyvkatalógusa 393 tételt tartalmaz, főleg reformátorok (Kálvin, Münster, Zwingli, Béza, Bullinger) műveit. Könyvtárának sorsa ismeretlen.

Szintén könyveket szerzett a heidelbergi és egyéb főiskolákon való tanulása idején a magyar református egyházi irodalom jelentős alakja, Geleji

Katona István (1589–1649), a gyulafehérvári iskola rektora, majd erdélyi püspök, aki rendeletet adott ki arra vonatkozólag, hogy a lelkészek gyűjtsenek saját könyvtárakat. Az ő könyvtárának ránk maradt jegyzéke 160 művet tartalmaz, 109 kötetben. A legtöbb köztük a bibliamagyarázat, de sok a klasszikus auktor és a filozófiai munka.

Hasonló méretű volt Unglerus Lukács erdélyi szász evangélikus püspök könyvtára, amelyet 1600-ban a nagyszebeni gimnáziumra hagyott. A 155 mű közül 80 vallásos tartalmú, de a többi a tulajdonos erős történelmi érdeklődését is jellemzi. Néhány klasszikus auktor és humanista szerző (Erasmus, Ficinus, a bécsi Johannes Camerarius) szintén megtalálható benne.

A nagyobb lelkészi könyvtárak közé tartozott Török Balázs galgóci prédikátoré. Végrendeletében 93 tétel könyv, köztük 47 kézzel írott van, a reformátorok munkáin kívül klasszikus auktorok, sőt természettudományos munkák is vannak köztük. A könyveket részben katolikus elődeitől örökölhette, mert van ott esztergomi breviárium is, meg a Japánban térítő jezsuitáknak a pápához intézett levelei.

Valamivel kisebb volt Demétei András zempléni és Tatai János Komárom megyei református lelkész könyvtára. Az előbbiből 74 tételben 85 kötetet írtak össze 1657-ben, az utóbbiban 70 tételt 1704–1709 közt. Sajnos tartalmilag csak töredékét ismerjük Károli Gáspár szerény méretű könyvtárának: amikor halála után öt évvel, 1597-ben az örökösök közt szétosztották, a 73 mű csak egy részének címét jegyezték föl. A cím szerint ismertek közt ott vannak Kálvin, Melanchton, Erasmus művei, de Caesar és Xenophón is, sőt az egyházatyáknak meglepően sok munkája.

Weber János modori evangélikus lelkész könyveit onnan ismerjük, hogy halálakor, 1608-ban a város javára lefoglalták és akkor föl is becsülték az egyes darabok értékét (12 dénár és 2 forint közt vannak ezek az összegek, a többség a kisebb összegre becsültek közé tartozik). A reformátorok munkáin, katekizmusokon és prédikációskönyveken kívül aránylag elég sok a klasszikus auktor (5 Cicero, Vergilius, Aulus Gellius, 1 Hésziódoszkommentár, Josephus Flavius), van 1 Erasmus-kötet is. Webernél tehát még erősen érezhető a reneszánsz hatás.

Jóval nagyobbak lehettek a pozsonyi evangélikus lelkészek könyvtárai, amelyeket lefoglalásuk után a pozsonyi jezsuiták kaptak meg, de nem tud-

juk, hogy az akkor átvett néhány ezer kötet közül mennyi volt egyéni tulajdonuk, és mennyi tartozott a helybeli iskola könyvtárába.

A kisebb falusi helyeken természetesen csak sokkal szerényebb könyvgyűjtemények lehettek. Jellemző, hogy az említett Miskolci Csulyak István egyházlátogatási jegyzőkönyve 1629-ben 62 lelkészségnél meg sem említi a könyveket, a sári parókiánál pedig megjegyzi, hogy a lelkész nem törődik a könyvtárral, a könyveket tízéves por fedi. Mégis, néha egészen jelentéktelen községekben is található több könyvből álló gyűjtemény. Egy 1654-i egyházlátogatási jegyzőkönyve szerint Petróczi Pál özvegye, Oztrozith Judit, férje akarata szerint a kaszai (Trencsén megye) evangélikus egyháznak adta át hátrahagyott 23 könyvét, amit maga vásárolt, az őrzéshez szükséges ládával együtt, a mindenkori lelkész használatára.

5. A KATOLIKUS RESTAURÁCIÓ FŐPAPI KÖNYVTÁRAI

A reformáció rohamos térhódításával szemben a katolikus egyház Magyarországon sokáig nem tudott nagyobb ellenállást kifejteni, s kulturális szerepe is egy időre háttérbe szorult. A legtöbbnyire székhelyüket és egyházmegyéjüket is elvesztett püspökök névleges működésüket a királyi Magyarországon gyakorolták, inkább csak magasabb állami tisztségekben. Szó sem lehetett tehát egyelőre arról, hogy mint korábban, jelentős könyvtárakat gyűjtsenek és tartsanak fenn. Csak az esztergomi érsek pozsonyi rezidenciája, káptalanjának székhelye, Nagyszombat és 1596-i elvesztése előtt az egri püspökség jelenthetett állandóbb kulturális központot. Győr és Veszprém akkor is inkább fontos várnak, mint egyházi és kulturális központnak számított, amikor Nagyvárad és Gyulafehérvár, a protestánssá lett erdélyi területekhez tartozván, szintén megszűnt katolikus egyházi központ lenni.

Valószínűleg értékesebb gyűjtemény volt a Mária királyné környezetéből hazatérő és esztergomi érsekké, majd királyi helytartóvá is lett kiváló humanistának, Oláh Miklósnak (1493–1568), aki Németalföldön Erasmus Rotterdamusszal is kapcsolatban állt, de hazatérve minden energiáját a re-

formációval való kevéssé eredményes küzdelem és az államügyek intézése kötötte le; komolyabb könyvgyűjtésre itt nem lehetett módja. Hogy mit hozott magával, azt sem tudjuk. 1562-ben lemondóan úgy nyilatkozik, hogy bár nagyszombati házában levő könyveit az ottani egyházra hagyhatná, de ott úgyis van túlságosan is elegendő, porral ellepett könyv, mert a „kanonok urak, testvéreink" nem használják őket, és még a port sem törlik le róluk. Ezért inkább úgy intézkedik, hogy vigyen el belőlük, amit akar, tanulmányai céljaira Telegdi Miklós főesperes, másokat meg Dessyth Miklós mester, kanonok, a többit osszák szét a nagyszombati szegény diákok közt.

Igazi könyvtára Bécsben volt, de közelebbi adataink nincsenek róla. Ezeket a könyveit Liszti Jánosra és hasonló nevű fiára hagyta, tartsanak meg belőle, amit akarnak, a többit osszák szét a nagyszombati diákok közt. Oláh könyvtára így szétszóródott, és ma egyes darabjait ismerjük csak, különböző könyvtárak állományában. Legtöbb a kismartoni ferencesek könyvtárában maradt fönn, ahova a Lisztiek adományából kerültek. 13 ilyen kötetet ismerünk, köztük Homérosz: *Odüsszeia, Iliász,* továbbá a *Batrakhomiomakhia* (Békaegérharc); Cicero, Lucianus Samosatensis, Rudolphus Agricola, Szophoklész, 2 Erasmus-kötet. Látható, hogy a Lisztiek a java irodalmat válogatták ki. A kötetek mind nagyon jó kiadások a legjobb nyomdákból: Aldus, Petit, Frobenius, Stephanus nyomdájából, bizonyosan mind még Oláh németalföldi beszerzései voltak. Minden kötet vaknyomásos barna bőrkötésben van, bennük saját névbejegyzése és glosszái. Mindez vérbeli humanistára és bibliofilre vall.

Oláh utódja, a dalmát származású Verancsics Antal (1504–1573) – királyi helytartó, diplomata, humanista költő és történetíró – könyvtáráról csak annyit tudunk, hogy végrendeletében unokaöccsére, a híres Verancsics Faustusra hagyta, azzal a kikötéssel, hogy az eretnek munkákat égessék el. Tehát ezeket is gyűjtötte, mint megcáfolandó anyagot, de nem akarta, hogy más kézbe kerüljenek. Kivételek csak Luther könyvei, amelyeket a nagyszombati Szent Miklós-templomra hagyott, hogy a szónokok cáfolásuk alkalmával fölhasználhassák. Könyvek iránti nagy érdeklődésére abból is következtethetünk, hogy konstantinápolyi követ korában megszerzett ott és magával hozott 2 korvinát, az egyik a londoni Horatius-, a másik a bécsi Aquinói Szent Tamás-kódex.

Mintegy 50 kötet könyv ismeretes jelenleg Náprághi Demeter (1556–1619) győri püspök, utóbb kalocsai érsek tulajdonából, ma a győri püspöki könyvtárban. Részben még Erdélyből hozta magával, ahol ő volt az utolsó katolikus püspök, egészen a XVIII. századig. Van a könyvek közt egy kétnyelvű Homérosz, görög–latin szótár, Marsilius Ficinus egy műve, de főleg teológiai anyag, egyházatyák éppen úgy, mint skolasztikusok, egyházjog, de kora vallási vitairodalma is képviselve van, Kálvin *Institutiói* éppen úgy, mint Bellarmin disputációi.

Az eddig említettekkel ellentétben jól ismerjük Telegdi Miklós (1535–1586) esztergomi adminisztrátor és névleg pécsi püspök könyvtárát, amely a maga korában a katolikus könyvgyűjtemények közt egyike lehetett Magyarországon a legjelentősebbeknek. Telegdi volt a katolikus ellenhatás első megszervezője. Maga is jelentékeny irodalmi működést fejtett ki magyar nyelven, megalapította a később legnagyobbra fejlődött magyar nyomdát Nagyszombatban. Könyvtárát a nagyszombati jezsuita kollégiumra hagyta. A hagyatéki leltár 272 tételt sorol fel, az utolsó tétel azonban nem könyvtári darab, hanem itt jelzik, hogy még 400 kötetlen példány van itt abból a magyar törvénytárból, amit Telegdi Mosóczy Zakariással együtt adott ki.

Telegdi könyvtárában alig van jele a reneszánsznak, jellegzetes fegyvertára ellenreformációs működésének. Az ókori klasszikusokat mindössze néhány könyv képviseli, elenyészően kevés a humanista irodalom is, 4 Erasmus mellett 1-1 Aeneas Sylvius-, Jovius-, Marsilius Ficinus- és Janus Pannonius-kötet. Világi természetű anyag is alig van, kevés orvosi és jogi munka, meg a magyar történelem 3 alapvető műve: Bonfini, Ransanus és a *Chronica Hungarorum,* valószínűleg a Thuróczy-féle, nem a *Budai Krónika.* Inkább csak kuriózumként kerülhetett a gyűjteménybe a *Váradi regestrum* nyomtatott kiadása és egy könyv az óceánokról s az Újvilágról. A túlnyomó nagy rész teológiai vonatkozású, de ezek közt csak kevés a patrisztikai és a skolasztikus munka, annál bőségesebb a kortárs reformációellenes és a protestáns irodalom: Canisius, Suarez, Luther, Melanchton, Husz, a *Confessio Augustana* (Ágostai hitvallás).

Telegdi munkatársáról, Monoszlai András poszonyi prépost és c. veszprémi püspökről is tudjuk, hogy nagy könyvtára volt, amelyet öccse, Monoszlai Gábor pozsonyi kanonok igyekezett megszerezni, de ebben meg-

akadályozta Szuhay István egri püspök és kamaraelnök, bár ez csak néhány könyvet válogatott ki belőle. Végül is mi lett a könyvtárból, nem tudjuk. Ma a győri könyvtárban 13 kötet van a maradványaiból.

Könyvtára volt Kuthassy János győri püspöknek, de nem Győrött, hanem Szombathelyen, így anyagát nem fenyegette Győr kettős ostroma. 1587-ből arról értesülünk, hogy „in bibliotheca mea" (könyvtáramban) 158 könyv van. Ez bizonyosan nem könyvtárhelyiséget, csak könyvszekrényt jelent ebben az esetben, mert azt is megmondja, hány könyv van a felső, a második, a harmadik és az alsó részben. Sajnos csak mennyiségről van szó, címeket nem mond. Egy másik leltár, amely 1592-ben készült, még mindig a szombathelyi várban veszi számba a könyveket, de ekkor már csak 43 darabról van szó, a teológia, jog, filozófia és az „artes" köréből. Ebben a jegyzékben bizonyára csak a könyveknek egy részét említik meg valamilyen okból, mert 1607-ben a pozsonyi kamara beleegyezésével Gosztonyi Pál a maga számára 70 kötetet válogatott ki.

Szombathelyen írták össze Heresinczy Péter győri püspök könyveit is, 1590-ben kelt végrendeletében. Nem jelentős gyűjtemény, mindössze 59 kötet. Sem a reformáció, sem az ellenreformáció irodalmának nincs benne nyoma, van viszont 12 klasszikus ókori mű, 2 Erasmus, 10 jogi, főleg egyházjogi könyv, a többi nagyon vegyes természetű.

Nem folytatjuk a most már egyre sokasodó forrásanyagból a püspöki könyvtárak ismertetését. Az eddigiekből is látszik, hogy egymástól eltérő jellegű könyvtárakról van szó, de egyik sem kiemelkedő jelentőségű, ha Zsámboky vagy Dernschwam könyvtárához mérjük őket. Sajnos azt a könyvtárat, amely méreteiben is, tartalmában is a legjelentősebb lehetett, Pázmány Péterét, nem ismerjük közelebbről, mert ő nagyszombati könyvtárát az ottani ferencesekre hagyta, és ott 1683-ban elégtek, amikor Thököly katonáinak vigyázatlansága folytán a városban tűzvész tört ki. Pozsonyi könyvtára pedig beolvadt a helybeli jezsuita kollégium könyvtárába, külön jegyzék nem maradt róla.

Pázmány utódai közül Lippay György esztergomi érsek (1600–1666) könyvtára lehetett a legnagyobb. Ez is Pozsonyban volt, és akkora, hogy külön könyvtárhelyiségre volt szükség hozzá, mert Lippay már 1644-ben a pozsonyi kamarához fordult, hogy a gyűjtemény jobb megőrzése érdekében jelöljenek ki a pozsonyi várban „elegendő helyet". Ő szerezte meg

1642-ben 3300 aranyért Bécsben Fugger Antal könyvtárát. Lippay később egész könyvtárát átvitte Nagyszombatba. Katalógusa a halála utáni időből, 1674-ből maradt ránk. Akkor az állomány 3032 kötetet tett ki, 23 szakba sorolva. Tartalmilag körülbelül fele-fele arányban vallásos és világi anyag. Mikor az érsekség visszaköltözött Esztergomba, Lippay könyvtára beolvadt a székesegyházi könyvtárba, nem mint önálló egység, hanem szétszórtan, de a Fugger-könyvek ma is könnyen fölismerhetők ott jellegzetes fehér kötésükről, rajtuk Fugger-ex libris 1586-os évszámmal és Lippay címere. Lippay könyvtárának történetét nem írták meg. Ugyancsak feldolgozatlan Szelepcsényi prímás (megh. 1685) könyvtárának története, pedig végrendeletében ő is az esztergomi káptalanra hagyta könyveit, azok tehát most is ott vannak. Könyveit saját maga tervezte ex librisszel és arcképével látta el.

6. ÚJ ÉS ÚJJÁÉLEDŐ SZERZETEK KÖNYVTÁRAI

A katolikus restauráció intenzív megindulása Magyarországon a jezsuita rend megtelepedésével és megszilárdulásával van kapcsolatban. Oláh Miklós első sikertelen kísérlete (1561), majd Telegdi Miklós, Erdélyben pedig a Báthoryak támogatása tette lehetővé működésük megkezdését, de rendházaik és a velük kapcsolatos középfokú iskoláik nagyméretű elterjedése inkább csak a XVII. században következett be. Ezek a jezsuita intézmények mindig kapcsolatban voltak könyvtárakkal. Az ő iskolai könyvtáraikat azonba a protestáns iskolákkal szemben az jellemezte, hogy nem annyira a tanulók, mint inkább a tanárok számára gyűjtötték és tartották fenn őket. Sajnos könyvtáraik állományáról nem sokat tudunk, mert a rend 1773-ban történt föloszlatásakor legnagyobb részük szétszóródott, esetlegesen fönnmaradt könyvjegyzékeik még nincsenek feldolgozva. Pedig elég nagy könyvtárakról lehetett szó, mert a jezsuita rend nagy gondot fordított könyvek beszerzésére, és erre a rend erősen központosított nemzetközi szervezete folytán külföldről jó lehetőségei voltak. Magyarországon pedig nagyszombati és kassai nyomdája termékeiből részesülhett bőven.

Pontosabban ismereteink csak két jezsuita könyvtárról van. Az egyik a pozsonyi, amelynek 1639-ből való jegyzéke ismeretes. Akkor 1673 kötetből állt; fele XVI. századi, fele XVII. századi könyv, tehát akkori értelemben modern könyvanyag volt. Ezek a könyvek főleg három forrásból kerültek ide: Mossóczy Zakariás, Pázmány Péter és Kecskés János pozsonyi kanonok könyvtárából. Rendkívüli módon megnőtt ez az állomány 1670-ben, amikor a hat száműzött pozsonyi evangélikus lelkész és az evangélikus iskola könyveit a liceum épületével együtt a jezsuita kollégium kapta meg. Hogy ezek az evangélikus gyűjtemények milyen nagyok lehettek, az kitűnik abból, hogy a jezsuiták könyvtára velük együtt 7500 kötetre növekedett. A könyveket ők két csoportban helyezték el: az emeleten a 3500 „heretikus és botrányos" könyvet, a földszinten a 4000 katolikus és közömbös tartalmút. A más vallású könyvek mintegy 2000 kötetet kitevő duplumait ugyanakkor megsemmisítették.

A másik nagy jezsuita könyvtár a nagyszombati volt, a mai budapesti Egyetemi Könyvtár őse. Ennek a gyűjteménynek eredete elvben a nagyszombati kollégium első alapításának idejére, 1561-re megy vissza. 1632-ben már 1489 kötetből állt, s 1635-ben, az egyetem alapításakor annak a könyvtára lett. 1690-ben már az ország legnagyobb könyvgyűjteménye. Az ebből az évből fönnmaradt katalógus 5331 kötetet sorol fel, 90%-a latin. A 23 szakcsoportban fölállított anyag tartalma változatos; a 2126 vallásos vonatkozású mellett 417 a történelem, 362 a filozófia, 339 a matematika területéhez tartozik. Ez a könyvtár állományát zavartalanul megtarthatta és fejleszthette, nem úgy, mint azok a jezsuita könyvtárak, amelyek a vallási viszályok áldozataivá váltak, így a znióváraljai „legjobb könyvekkel megrakott gazdag" könyvtár, amelynek köteteit az evangélikusok széthasogatva vízbe hajigálták, vagy a kolozsvári Báthory István alapította jezsuita egyetem könyvtára, amelyet a reformátusok pusztítottak el.

A jezsuitáknál sokkal kisebb szerepet játszottak az újjászervezett más szerzetesrendek. Közelebbit ezek közül csak a bencések ebben a korszakban újratelepített fő kolostorának, a pannonhalminak könyvtáráról tudunk. Itt 1639-ben kezdődött meg ismét a bencés élet. A kolostor mindjárt újjáépítésekor tekintélyes könyvtárhoz jutott az elveszett középkori állomány helyett. Az apátságot már előzőleg javadalomként élvező Himmelreich György ugyanis 1628-ban saját könyvtárát az újjászervezendő apát-

ságnak ajándékozta. Saját kezűleg írt könyvjegyzéke 454 tételt tartalmaz, mindenféle szakból. (A régi, szétszóródott anyagból Himmelreich mindössze 10 kötetet tudott visszaszerezni.) A könyvtár további gyarapodása is gyors volt, mert 1658-ban a vagyonleltár már 1341 művet ír le, 1614 kötetben. Ebből 142 a liturgikus könyv, a többinek mintegy harmadrésze világi tartalmú, köztük meglepően sok a világtörténet, de sok a filozófiai, természettudományi, csillagászti, matematikai, orvostudományi könyv is.

XVII. század folyamán egymás után újjáalakuló ferences kolostorok könyvtárairól csak keveset tudunk. Még legtöbb adatunk a szakolcai bibliotékáról van, amelynek 1662-ben készült katalógusa ránk maradt. Ekkor a könyvtár már tekintélyes méretű volt, 1009 művet tartalmazott. Ezeket hét szakcsoportba sorolták, közülük három valiási vonatkozású, azután történelem, jog, egyéb világi művek. Külön hetedik csoportként voltak elválasztva a nem latin, hanem magyar, cseh, német, lengyel, görög nyelvű könyvek.

A szakolcainál is nagyobb könyvtár lehetett a rend főiskolával is ellátott kolostorában Nagyszombatban. Ez a könyvtár kapta meg Pázmány Péter nagyszombati könyveit, de - amint már föntebb láttuk - ez a gyűjtemény a XVII. század végén megsemmisült.

7. BAROKK FŐÚRI ÉS NEMESI KÖNYVTÁRAK

Az ellenreformáció érvényre jutásával a főúri udvarok éppen úgy megmaradtak a főrangú és nemesi társadalom központjai, az ifjúság nevelő iskolái, mint korábban, csak a protestáns udvari pap helyét most jezsuita gyóntatók és nevelők foglalják el, ők irányítják ott a szellemi életet, maguk a többségükben katolikussá lett főurak most már a katolikus nyomdák, könyvkiadás és iskolák támogatóivá lesznek. Sajnos a kutatás eddig még keveset tárt fel könyvtáraikról. Így nem ismerjük a legnagyobb birtokos, az ország sorsát döntő módon irányító Eszterházy Miklós nádorét. Pedig ő még feleségét is arra buzdította, hogy az ő távollétében „magad maradván is vigasztald magadot, ha nem egyébbel is, olvasgatással".

Fiának, a herceggé lett Esterházy Pál nádornak szintén csak egyes, könyvtárára vonatkozó intézkedéseit ismerjük, ezekből jelentős könyvtárra következtethetünk. Először 1664-ben úgy rendelkezett, hogy halála esetén „bibliotheca vitessék mindenestől a kismartoni barátok klastromába, úgy azért, hogy öregbik fiam, Miklóska s annak öregbik successorinak keze légyen rajta". Később, 1678-ban már azt rendeli, hogy „a kismartoni galéria s bibliotheca maradjon ugyan Kismartonban, ki mindenik sok pénzembe tölt, s légyen az is mint fidei commissum [hitbizomány], semmi ne alienáltassék [idegeníttessék el] azokból, s az öregbik viselje gondját".

Nem ismerjük Wesselényi Miklós nádor és felesége, Széchy Mária könyvtárát sem, pedig mindketten sokat olvasó emberek voltak, és a Murányban lefoglalt javak összeírása többször említi a könyvtárat.

Fönnmaradt gróf Batthyány Ádám (1609–1659) dunántúli főkapitány könyvtárának katalógusa, de a 269 tételt tartalmazó jegyzék még kiadatlan.

Nagyobb könyvtára volt Révay Ferenc Turóc megyei főispán, királyi tanácsosnak (megh. 1656). Szklabinai könyvtárának katalógusa 1647 táján készült, és 313 tételben sokoldalú gyűjteményt mutat be.

Saját kezűleg írt könyvjegyzékéből ismerjék Zrínyi Miklós, a költő könyvtárát, amelynek nagy része fönn is maradt, de sajnos a múlt század végén érthetetlen közömbösség folytán Zágrábba került, és így ma nincsen Magyarországon. A csáktornyai könyvtár 1662-ben készült jegyzékében 424 tétel szerepel. Zrínyi széles körű műveltségének tükörképe. Könyvtárában a fő helyet a történelem foglalta el: latin és görög történetírók, reneszánsz olaszok, de nem hiányzik a többi ország története sem, beleértve kora európai eseményeit. Gazdag az elméleti politikai irodalom (Machiavelli és követői, Justus Lipsius, Grotius) meg a hadtudomány.

A legnagyobb világi főúri könyvtár a kivégzett gróf Nádasdy Ferencé volt, mert a halála után fölvett leltárban értékét 9–10 000 forintra becsülték. Ez a könyvtár helyileg nem Magyarországon volt, hanem Nádasdynak 1665-ben Alsó-Ausztriában vásárolt pottendorfi birtokán. Könyvei egy részét a lorettomi (Sopron megye) szerviták kapták meg, de előzőleg a bécsi császári könyvtár számára kiválogatták közülük azt, amit szükségesnek tartottak. Ilyen könyv pedig 441 volt, jeléül annak, hogy a Nádasdy-könyvtár tartalmilag nagyon gazdag lehetett. A szervita anyag a II. József-

kori rendfelosztásokkor szétszóródott, így ma a könyvtárról nem tudunk magunknak képet alkotni.

Kisebb nemeseknek természetesen csak szerényebb gyűjteményeik voltak, de hogy a nemességnek ez a rétege is érdeklődött a könyvek iránt, arra jó példa a Wesselényi-összeesküvésben részes Bónis Ferenc 39 kötetes könyvtára. A kicsi, de értékes gyűjtemény valószínűleg több generáció olvasmányaiból gyűlt össze, mert éppen úgy megvan benne egy „igen szép *Károlyi-biblia,* aranyas, igen kis volumenben", mint „egy ezüstös öreg volumenben Káldi *Bibliája*", Béza homiliái, Szenczi Molnár Albert imádságoskönyve, Pázmány beszédei, az *Elzevirek magyar respublikája,* Zrínyi *Szigeti veszedelme,* Kempis Tamás, Comenius munkái, Werbőczy *Tripartitum*a stb.

Jóval nagyobb könyvtára volt kortársának, Berényi György Nyitra megyei alispánnak, akinek 1650-ből ránk maradt könyvjegyzéke 170 tételt tartalmaz, mindenféle területről, közte sok a magyar nyelvű könyv. A jegyzék egyébként még kiadatlan.

Korszakunk legvégéről még két barokk fűúri könyvtárról kell megemlékeznünk, II. Rákóczi Ferencéről és Bercsényi Miklóséról. Rákóczi könyveinek még a fejedelemsége előtti időből, 1701-ből maradt ránk egy jegyzéke. A 169 tétel közt 75 francia, 69 latin, 14 német, 8 olasz, 2 magyar és 1 görög van. A francia könyvek főleg a gáláns irodalom körébe tartoznak, valószínűleg főként feleségének olvasmányai lehettek ezek. Az 52 vallásos tartalmú könyvből 27-nek a szerzője jezsuita, ezek valószínűleg még neveltetésének korából valók voltak, mert a jegyzékben szereplő kortárs szerzők mind világiak. Ez lehetett a fölkelést megelőző életének érdeklődési köre, míg Rodostóban már túlnyomóan vallásos irányba fordult, ezt bizonyítják ottani könyvei is. Rákóczi életének ez a szakasza azonban már nem tartozik ebbe a fejezetbe.

Barátja és főhadvezére, gróf Bercsényi Miklós művelt és könyvszerető ember volt. Tudjuk, hogy ládaszámra érkeztek számára a könyvek. Könyvtárából annyit ismerünk, amit 1701-ben foglaltak jegyzékbe, amikor ungvári otthonából menekülnie kellett. Körülbelül 300 könyve lehetett ekkor, sokoldalú, értékes anyag: katonai és polgári építészet, magyar történelem, földrajz, fizika, hadtudomány, politika, vallásos irodalom, klasszikus szerzők. Könyvei nagy részét, 72 darabot, kézikönyvtárában

tartotta, íróasztala fölötti aranyozott, festett tékában. Ezenkívül feleségének a szobájában is volt mintegy 50 kötet könyv: Gyöngyösy, Lippay *Hortus Posoniensis*e (Pozsonyi kert), Beniczky Péter versei, egy magyar *Comedia* stb. Bercsényi még a táborba is vitt magával könyveket „könyves zöld ládácská"-jában.

8. VÁROSI POLGÁROK KÖNYVEI

A könyvnyomtatás tette lehetővé, hogy a XVI. század közepe tájától kezdve mind több polgár tudott könyveket szerezni a maga számára. Még mielőtt a hazai könyvnyomtatás megindult, találkozunk már egyes városokban könyvkereskedőkkel is, akik a külföldi könyveket ott piacra hozták. Így Bártfán már 1539-ben van egy „bibliopola", Eperjesen pedig 1547-ben, Kassán 1583-ban Gallen János könyvkereskedő és könyvkötő raktárában már több mint 600-féle kiadványt foglalnak jegyzékbe, körülbelül kétszer annyi példányban, illetve kötetben. A többespéldányok közt természetesen sok az iskolai könyv, az egyik 200 példányban! Tartalmilag a jegyzék nagyon változatos, annak jeléül, hogy az olvasóközönségnek már sokoldalú igényei voltak. Gallen egyébként éppen egy évvel előbb kapott engedélyt Báthory Zsigmond fejedelemtől, hogy Erdély területén is árusítson külföldi könyveket.

A könyvek beszerzése külföldről kereskedők nélkül, közvetlenül is lehetséges volt. Nemcsak ott tanuló diákok közvetítették ezeket, hanem van adatunk külföldi cégtől való rendelésről is. Ez derül ki Oltárdi András szebeni papnak Basirius Izsákhoz, az Angliából jött gyulafehérvári tanárhoz 1558-ban írt leveléből, melyben ígéri, hogy elküldi neki Berger Frigyes wittenbergi könyvárus jegyzékét, hogy tetszése szerint válogasson belőle.

A polgárok könyvtárai természetesen a legkülönbözőbb nagyságúak voltak. Sokszor nincs szó többről, mint néhány darabról, vagy éppen pusztán egy bibliáról és imádságoskönyvről a végrendeletekben. Még 1629-ben is mindössze 9 könyvről van szó egy vagyonos nagybányai polgárnak, Váradi Ötvös Pálnak a hagyatékában, akinek két háza van, ékszerei közt 32 gyűrű. Viszont az ugyancsak Nagybányán meghalt Szentgyörgyi Péter deák hagyatékában már 35 könyvet találnak 1581-ben.

A nagyszámú ránk maradt polgári hagyatékleltárból természetesen csak egynéhányat mutathatunk be. Így 1561-ben Budai Jakab deák (Jacobus literatus de Buda) magyar kamarai jegyzőnek Pozsonyban készített hagyatéki leltárában 21 könyv van, főleg katolikus vallásos anyag, közte még Temesvári Pelbárt egy műve is, azután egy-két Luther és Kálvin elleni irat. Klasszikus auktorok és reformátorok szerzők művei találhatók Feyner Gergely eperjesi polgár (megh. 1547) hagyatékában, ugyanígy Winkler Apolló eperjesi tanító 43 tételből álló könyvjegyzékében.

Az 1580-ban meghalt Henselius János kassai tanító, utóbb harangozó után 52 könyv maradt: a lutheri reformáció körébe tartozó néhány köteten, Erasmus *Adagiá*ján (példabeszédek) és még egy-két humanista szerzőn kívül főleg a görög–latin klasszikus auktorok gazdag sorozata, Homérosz görögül is, latinul is megvan. Pedig fizetése segédtanító korában a természetbeni ellátás mellett mindössze évi 24 forint volt. Nem valószínű, hogy harangozó korában sokkal jobb anyagi helyzetben lett volna.

62 kötet könyv volt Joachim Benkner brassói polgár „bibliothecá"-jában 1588-ban. Az ő könyvtára sokkal kevésbé humanista jellegű, mint az előzőké. Inkább a jómódú átlagember műveltségére lehetett jellemző: Luther sok munkája, mégpedig nem is a kis röpiratok, hanem 25 folió kötet. Van egy *Chronica Hungarica,* néhány orvosi könyv. Bizonyosan Honter brassói iskolájában szerezte műveltségét, mert 3 görög nyelvű könyve is volt.

Pontosan ugyanennyi, 62 nyomtatott könyvről és néhány írottról végrendelkezett 1635-ben Szüney István kassai kántor. Könyveinek egyharmadát a helybeli iskolára hagyta, a többit barátaira. Érdekes megjegyezni, hogy könyvei közt megvolt Janus Pannonius *Eranemos*a (A szelek versenye).

Nagyobb könyvgyűjtemények a városi polgárság körében főleg orvosok, ügyvédek, tanítók tulajdonában találhatók, 100–200, sőt ennél is több kötet. Így Csanaki Márton iskolamester, erdélyi fejedelmi orvos (1594–1636) kolozsvári könyvtáráról 1638-ban készült leltár. Az egyelőre még kiadatlan jegyzék 103 tételt tartalmaz. Főleg klasszikus auktorok, filozófiai meg protestáns teológiai munkák voltak Simándi István (megh. 1710) sárospataki tanár birtokában. Szám szerint a kiadatlan jegyzék 294 tételt sorol fel.

Igen sok könyvjegyzék maradt ránk Sopron városának polgársága köréből. Néhány példa ezek közül: Alexander Pischof orvosé 1618-ban 104 tétel; Daniel Gruberé 1619-ben 140; Johann Raibstann orvosé 1629-ben 194 tétel; Erhard Artner polgármesteré 1651-ben 253 tétel. Ezeknél is nagyobb Andreas Schwert (megh. 1685) kiadatlan könyvjegyzéke, 420 tétel. Jobban ismerjük nála Posch György városbíró (megh. 1665) könyvtárát, amelynek 596 kötete közt francia és olasz könyvek is vannak. Tartalmilag ez a gyűjtemény minden szakterületre kiterjedt: 120 vallásos (protestáns és katolikus, de nem polemikus jellegű irodalom), 30 jogi, 45 klasszikus irodalmi mű, de van matematika, asztronómia, földrajz, és sok könyv foglalkozik az egykorú eseményekkel.

Soproni polgár volt, de rokonságban állt az ország vezető főnemesi családjaival Zrínyi Miklós bizalmi embere, Vitnyédi István. Hatalmas történelmi és politikai műveltségét könyvtárából merítette. Mintegy 450–500 kötetet gyűjtött össze. Ezek közt ott voltak a magyar, az antik és a külföldi történetírás fontos alkotásai, de föltűnően nagy volt benne a politikaelméleti irodalom: Machiavelli, Botero, Bodin, Grotius, Justus Lipsius, Bacon. Az egyébként minden más területre is kiterjedő könyvtárnak csak katalógusa maradt ránk.

9. ERDÉLYI FEJEDELMEK KÖNYVTÁRAI

Újkori történelmi fejlődésünknek újra és újra szemünkbe ötlő negatívuma, kulturális fejlődésünknek súlyos akadálya volt a magyar királyi udvar hiánya. Más országokban – úgy, mint nálunk is még a középkorban – az uralkodói udvar volt a könyvkultúra kisugárzó központja, a legnagyobb, legfényesebb, később nemzeti könyvtárrá alakuló könyvtár helye. Csak kisebb mértékben, szegényesebben és a politikai, háborús bonyodalmaktól meg-megszakítva lépett Mátyás király fényes budai udvarának nyomdokaiba Erdély fejedelemsége. A nyugati részeknek, a királyi Magyarországnak sok kulturális értékét, legfontosabb könyvgyűjteményeit (Zsámboky, Dernschwam, Nádasdy) Bécs szívta magába; láttuk, hogyan.

Valószínű, hogy Erdélyben mindjárt az első uralkodónak, János Zsig-

mond „választott magyar király"-nak (1540–1581) lehetett értékes könyvgyűjteménye, de az ő tulajdonából mindössze 3 fönnmaradt könyvet ismerünk, amelyeket Náprághi Demeter vitt magával Győrbe, és ma is ott vannak: Erasmus: *Institutiones principis Christiani* (A keresztény fejedelem oktatása), Simlernek egy műve, amelyet Méliusz Juhász Péter ajándékozott neki, hogy „olvassa, nehogy a blandratánusok, tehát az unitáriusok hatással legyenek rá" – tudjuk, hogy hiába; a harmadik Xenophón összes művei. Ennek az utóbbinak első tábláján János Zsigmond rányomott címere, a hátsón az ő neve. Ebből bibliofil hajlamára következtethetünk.

Báthory Istvánnak valószínűleg nem Erdélyben volt könyvtára, hanem Lengyelországban. Tőle is van azonban Győrött egy könyv, egy Krakkóban nyomtatott katolikus polemikus munka, melyet ajándékba küldött rokonának, Báthory Miklós országbírónak.

A nagy reneszánsz udvart tartó Báthory Zsigmond föltehetően jelentős könyvtárral rendelkezett, de uralkodásának és az utána következő időknek zűrzavaraiból neki is csak 7 kötet könyve maradt fönn. Ugyanúgy, mint az említettek, ezek is Náprághinak köszönik megmaradásukat: Platón összes művei 3 kötetben, egy ugyancsak háromkötetes latin szótárból 2 kötet és egy kétkötetes, Lengyelországban nyomtatott mű: Fauntenus *De Christi in terris ecclesiája* (Krisztus földi egyháza). Mindegyik egyforma bőrkötésben, a hátsó táblán a Báthoryak sárkányfogas címere, az elsőn Jézus neve körirattal.

A Báthory család fejedelemi tagjai közül az 1594-ben rövid uralkodás után meghalt Báthory András bíboros könyvtára az egyetlen, amelynek legalább méreteit ismerjük. Őt nagybátyja, István király Lengyelországban gondos taníttatásban, neveltetésben részesítette, ő gondoskodott könyvekkel való ellátásáról is, mert van egy adatunk arról, hogy 1580-ban udvari történetírójának és titkárának Brutus Jánosnak elküldött egy listát arról, hogy az ő költségére milyen könyveket szerezzen be és juttasson el Andráshoz. Később maga Báthory András is nagy könyvszerzővé lett; 1583–1584-i római útjáról, ahonnan a bíborosi méltósággal tért haza, 7 láda könyvet hozott magával. Korai halálakor, 1599-ben 400 kötet könyvet hagyott hátra, de ezek nem kerültek a fejedelmi könyvtárba, hanem 1608-ban elárverezték őket. Jegyzékük nem maradt fönn, a gyűjtemény tartalmát tehát nem ismerjük.

Az erdélyi fejedelmi könyvtárt, amely egyúttal a gyulafehérvári főiskola könyvtárául is szolgált, Bethlen Gábor építette ki uralkodásának elejétől fogva. Könyvtárosának, Barsi Mihálynak a nevét is ismerjük, 1628-ból. Bethlen annyira könyvolvasó ember volt, hogy külön kocsit készíttetett abból a célból, hogy kedves könyveit utazásain is mindenhova magával vihesse és olvashassa. Ez volt korát megelőzve, az első magyar „mozgó könyvtár". Sajnos nagyszerű gyűjteményéből eddigi ismereteink szerint mindössze 9 darab menekült meg 1658-ban, amikor a török–tatár hadak földúlták Gyulafehérvárt. Szalárdi János *Siralmas krónikájának* ez a könyvtártörténeti szempontból legsiralmasabb része így szól erről: „Bibliothecát, különb-különb tudományokhoz tartozó gyönyörűséges jó könyvekkel rakottat szerzett vala ugyanazon [gyulafehérvári] collegium szükségére, amellynek is megszerzése sok ezer tallérokban kerülhetett. Melynek gondviselése hit alatt egyik ott való káptalan [!] hűségére bízatván, registrum szerint, amikor minemű könyveket a mesterek kívánnak vala, kiadnák és azokat ismét az ő idejében beszednék szorgalmatosan, minden kár nélkül, mellyre a bibliothecariusnak ugyan fizetése is jár vala." A „levél- és könyvtárházak" a székesegyház sekrestyéjében voltak elhelyezve, s ott 1658-ban a veszedelem közeledésének hírére elfalazták, de a fosztogatók fölfedezték, és „a sok munkával, költséggel szereztetett sok szép könyveket s leveleket... azon könyvtartóháznak közepére rakásra hordván úgy gyújták és égeték meg rettenetes és becsülhetetlen kárral".

Szerencsére a könyvek mégsem pusztultak el akkor mind, mert a duplumokat már előbb Sárospatakra szállíttatta az ottani könyvtár részére Lorántffy Zsuzsanna. Mennyivel gyarapította még elpusztulása előtt a gyulafehérvári könyvtárat a két Rákóczy György, nem tudjuk.

Valamennyi erdélyi fejedelem közül I. Apafi Mihály (1661–1690), az utolsó valóban uralkodott erdélyi fejedelem könyvtáráról vagyunk a legjobban tájékozva. Könyveit nem elődeitől örökölte, hiszen a gyulafehérvári könyvtár az ő trónra lépte előtt három évvel teljesen elpusztult, tehát egészen maga gyűjtötte. Egy jóval halála után, 1714-ből fönnmaradt jegyzék szerint birtokában 165 mű volt, 187 kötetben. A gyűjtemény megfelelt tudós hajlamú, klasszikus műveltségű, de egyetemes érdeklődésű egyéniségének. Könyvtára sokoldalú, értékes anyagával a kor színvonalán állt, „modern" anyag volt, amennyiben 72 olyan darab volt közte, amely

már az ő fejedelemsége idején jelent meg. Könyvei túlnyomóan világi tartalmúak. Csak néhány példát emelünk ki: Comenius, Descartes, Bacon, Grotius, Justus Lipsius, Machiavelli, Euklidész, munkái, egy 11 kötetes „cosmographiai" atlasz. A protestáns teológiai irodalom mellett megvan Pázmány *Kalauza* és imádságoskönyve, a trentói zsinat határozatai. Széles körű nyelvtudására jellemző, hogy a latin, görög és 23 magyar nyelvű könyv mellett volt héber, francia és török nyelvű könyve is. Könyvtárának legnagyobb értéke egy eredeti korvina volt, a ma Bécsben őrzött Catallus. Neki tehát legalább egy kötetet sikerült megszereznie Mátyás király könyvtárából, nem úgy, mint elődjének, I. Rákóczy Györgynek, aki többször is tett sikertelen kísérletet arra, hogy a budai várban őrzött és tévesen a Corvina maradványaiból származóaknak tartott könyveket a törököktől megszerezze.

1690-ben véget ért az önálló erdélyi fejedelemség élete, 1699-ben befejeződött a török hódoltság szomorú korszaka, 1711-ben véget értek a Rákóczi-szabadságharc küzdelmei. A könyvtártörténetben is lezárult egy hosszú korszak, amely 1526-ban kezdődött, és telve volt a pusztulás tragikus képeivel. Az 1711-ben kezdődő béke végre egy időre a könyvtárak számára is lehetővé tette Magyarországon az új alapokon való építést, a zavartalan fejlődést.

JEGYZETEK

A) A KÖZÉPKORI KÖNYVKULTÚRA KIBONTAKOZÁSA

A magyarság találkozása a könyvvel. A tatár levél: Bendeffy László: *Fr. Julianus utazásának kéziratos kútfői.* Bp. 1937. 38. - Bonipert levele: Gombos, Albinus Franciscus *Catalogus fontium.* Bp. 1937-38. II. 902. - Sz. István törvénye uo. I. 177. - A verduni kanonokokról uo. II. 1395.

A bencés kolostorok könyvei. A pannonhalmi sz. Benedek rend története. I/1. Bp. 1902. 357., X. 495. - Csapodi Csaba: *A középkori könyvtári katalógusok eszmetörténeti tükröződése. (Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról. Szerk.: Székely György. Bp. 1984. 55-69.)* - Csánki Dezső: *Magyarországi bencések... inventáriuma* 1508-ból. *MKSzle,* 1881. 289-299. -Váczy Péter: *A bakonybéli összeírás. Levéltári Közl.* 1930. 314-335. - Szentpétery Imre: *Sz. István király pécsváradi és pécsi alapítólevelei.* Bp. 1918.

A „Könyves király" százada. Kálmánról: Gombos, Albinus Franciscus: *i. m.* I. 648., III. 2581. - Fejér, Georgius: *Codex diplomaticus.* Buda, 1829-44. II. 13. - Cerbanusról: Zalán Menyhért: *Árpádkori... kéziratok. Pannonhalmi Szemle* 1926. 52-53. - A Csatári Bibliáról: Fejérpataky László: A *Guthkeled-biblia. MKSzle,* 1893.; Wehli Tünde: *Az admonti biblia.* Bp. 1977. - Lovas Gyula: *Egy középkori francia kolostor könyvei Magyarországon. Egyetemes Philol. Közl.* 1938. 264-266. - Oszvald Ferenc: *Adalékok a premontreiek árpádkori történetéhez. Művészettört. Ért.* 1957., 235. - Varjú Elemér: *Bernát spalatói érsek kódexe. MKSzle,* 1902. 199-201. - Lukács érsekről: Marczali Henrik: *Árpádkori emlékek. Történelmi Tár,* 1878. 170-172. - Az esztergomi zsinatról: Endlicher, Stephanus: *Rerum Hung. monumenta Arpadiana.* Sangalli, 1849. 357. - Baratkáról: Fejér Georgius: *I. m.* II. 138. - Csóka Lajos: *Adalbert és Vata pannonhalmi okleveleinek hitelessége. Levéltári Közl, 1964. 56-65.*

Váratlan pusztulás. A „Siránkozás": Gombos Albinus Franciscus: *i. m.* III. 1981.

A királyi család tagjainak könyvei. Fraknói Vilmos: *Árpád-házbeli Sz. Erzsébet imádságos könyvei. MKSzle,* 1882. 175-8. - Csapodi Csaba: *Egy XIII. századi magyarországi psalterium Wolfenbüttelben. MKSzle,* 1975. 231-242. - Saloméról: Pichosinski: *Codex dipl. Poloniae.* Kraków, 1878. 92. - Ágnes királynéról: Lhotsky: *Zur Frühgeschichte der Wiener Hofbibliothek. Mitteilungen des Inst. f. Österr. Gesch.* 1951. 349. - Mária királynéról: Wenzel Gusztáv: *Magyar diplomáciai emlékek.* I. Bp. 1875. 229-254.

Egyházi testületek és a papság könyvei. Veszprémről: Fejér Georgius: *i. m.* V/2. 547., VII/2. 46-49. - Jakubovich Emil: *A gyulafehérvári könyvpusztulás. MKSzle,* 1923. 135-140. - Muthmerről: *Monumenta eccl. Strigon.* II. Esztergom, 1982. 27-28. - Ivánka Endre: *László mester esztergomi prépost könyvtára. Theologia* 1937. 216-226. - Harsányi András: *A domonkosok Magyarországon.* Debrecen, 1938. - Ágoston atyáról: Bunyitay Vince: *A vá-*

radi püspökség története. I. Nagyvárad, 1883. 158. - A budai zsinatról: *Mon. eccl. Strig. i. m.* II. 132. - Juliánék útja: Gombos Albinus Franciscus *i. m.* 2047. - Sz. Margitról: Csapodi Csaba: *i. m.* - Jogi doktorokról: Bónis György: *A jogtudó értelmiség.* Bp. 1971. 24.

Az Anjou királyok könyvei. A nyitrai könyvpusztulásról: Fejér Georgius: *i. m.* VIII/2. 94-96, 181-184. - Harrsen, Meta: *The Nekcsei-Lipócz Bible.* Washington 1949. - A *„Magyar Anjou Legendárium" facsimile kiadása Levárdy Ferenctől* 1973. - A *Képes Krónika fakszimile kiadása.* Bp. 1964. - Dercsényi Dezső: *Nagy Lajos kora.* Bp. 1941. - Harsányi István: *A sárospataki lengyel biblia. MKSzle,* 1909. 15, 197.

Székesegyházi könyvtárak. Fejérpataky László: *A veszprémi káptalan könyvtára. MKSzle,* 1885. 136-151. - Szigeti Kilián: *Meskó... pontificaleja. MKSzle,* 1972. 5-14. - *Visitatio capituli ecclesiae metrop. Strigoniensis. Történelmi Tár,* 1901. 249-257. - Körmendy Kinga: *A Knauz-hagyaték kódextöredékei és az esztergomi egyház könyvtárának sorsa.* Bp. 1979. -Ua.: *Az esztergomi Collegium Christi. MKSzle,* 1983. 1-20. - Ipolyi Arnold: *A pozsonyi káptalan XIV. századi könyvtára. Új Magyar Múzeum,* 1856. 161-191. - Ortvay Tivadar: *Pozsony város története.* II. 4. Pozsony 1903. 341. - Tamás mesterről: *Mon. eccl. Strig. i. m.* III. 506-8. - Pál kanonokról: Fejér Georgius: *i. m.* VIII. 4. 534-538. - János prépostról: *Mon. eccl. Strig. i. m.* III. 667-668. - A váradi káptalanról: Fejér Georgius: *i. m.* IX. 4. 397-398. és Bunyitay Vince: *i. m.* I. 6. - Bitay Árpád: *Horatius-idézet a nagyváradi káptalan egy középkori oklevelében. Erdélyi Múzeum,* 1934. 373-374.

A „néma barátok" és más szerzetesek. Fodor Adrienne: *Die Bibliothek der Karthause Lechnitz.* Armarium Bp. 1976. 49-70. - Csapodi Csaba: *Egy pesti domonkos kódex. MKSzle,* 1978. 157-158. - A pannonhalmi könyvekről: *Pannonhalmi rendtört. i. m.* II. 51., 360. - Töredékekről: Szendrei Janka: *A magyar középkor hangjegyes forrásai.* Bp. 1981. - Mezey László: *Fragmenta codicum.* I. Bp. 1983.

Egyes könyvtulajdonosok. Weytenről: Fejérpatakay László: *Adatok a hazai könyvtárak történetéhez. MKSzle,* 1890. 49-52. - Domonkos deákról: Fejér Georgius: *i. m.* IX. 3. 278.

B) A MAGYARORSZÁGI KÖNYVKULTÚRA FÉNYKORA

Káptalani könyvtárak. Veszprémről és Pozsonyról: Lásd Fejérpataky László és Ipolyi Arnold *i. m.* - Fejérpataky László: *A zágrábi káptalani könyvtár 15. századi könyvlajstroma. MKSzle,* 1880. 303-308. - Váradról: Jakó Zsigmond: *Írás, könyv, értelmiség.* Bukarest, 1976. 138-168.

Plébániai könyvtárak. Ivánka Endre: *Két magyarországi plébánaiai könyvtár. Századok,* 1938. 137-166. 320-334. - Ábel J.: *A bártfai Sz. Egyed templom könyvtárának története.* Bp. 1885. - Szentiványi Róbert: *Catalogus... librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyanae.* 4. kiad. Szeged, 1958. - Csontosi János: *Adatok a szepességi XV. századi könyvtárakhoz. MKSzle,* 1880. 343.

Világi „litterátusok" könyvei. Ortvay Tivadar: i. m. II. 4. 342-347. - Szelestei N. László:*Liebhard Egkenvelder egy kódexe. MKSzle,* 1977. 283. - Iványi Béla: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon 1331- 1600.* Bp. 1937. 10-11.

Humanista könyvtárak.

Vitéz János könyvtára. Csapodiné Gárdonyi Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz.* Bp. 1984.

Janus Pannonius könyvtára. Csapodi Csaba: *Janus Pannonius könyvei és pécsi könyvtára. Janus Pannonius.* Bp. 1975. 189-208.

A Corvina Könyvtár előzményei.

A bibliotheca Corviniana. Csapodi Csaba-Csapodiné Gárdonyi Klára: *Bibliotheca Corviniana.* 3. bőv. kiad. Bp. 1981. - Csapodi Csaba: *The Corvinian Library. History and Stock.* Bp. 1973. - Csapodi Csaba: *Újabban ismeretessé vált hiteles és ál-korvinák. MKSzle* (sajtó alatt).

A pozsonyi egyetem könyvtára. Csapodi Csaba: *Az Academia Istropolitana egy fönnmaradt kódexe. MKSzle,* 1976. 262-265.

Humanista főpapi könyvtárak. Hoffmann Edit: *Régi magyar bibliofilek.* Bp. 1929. - Csánki Dezső: *Debrente (Himfi) Tamás könyvjegyzéke. MKSzle,* 1891. 76-77. - V. Kovács Sándor: *Garázda Péter. Irodalomtört. Közl.,* 1957. 48-62. - Csapodi Csaba: *Filipec (Pruisz) János... könyvei. MKSzle,* 1967. 243-249. - Csapodiné Gárdonyi Klára: *Die Reste der Bibliothek eines ungarischen Humanisten, Péter Várdai. Gutenberg Jahrbuch* 1977. 363-368. - Csapodi Csaba: *Bakócz Tamás, a humanista. Irodalomtört. Közl.,* 1983. 59-66. - Ua. *Báthory Miklós Cicero-kódexe. Antik Tanulmányok,* 1972. 97-98. - Thurzó Zsigmondról, Haczakiról, Henckelről és Farkas Bálintról: ld. Jakó Zsigmond: *i. m.* - *Estei Hippolit könyvjegyzékei. MKSzle,* 1878. 144-153. - Handóról: Vespasiano da Bisticci: *Le vite.* I. Firenze, 1970. 341.

A nyomatott könyv elterjedése. Fitz József: *A magyar nyomdászat, könyvkiadás és könyvkereskedelem története a XV. században.* Bp. 1959. - A második magyarországi nyomdáról: Csapodi Csaba: *Wo war die zweite ungarische Inkunabeldruckerei tätig?* Gutenberg Jb. 1983. 163-165.

A királyi kápolna könyvtára. Csapodi Csaba: *A budai királyi palotában 1686-ban talált kódexek és nyomtatott könyvek.* Bp. 1985.

Az egyházi könyvtárak növekvése. Városi plébániák. Csontosi János: *Adalékok a szepességi 15. századi könyvtárak történetéhez. MKSzle,* 1880. 343-346. - Szentiványi Róbert: *i. m.* - Ivánka Endre: *i. m.* 320-328. - Ábel J. *i. m.* - Ruperól: Mályusz Elemér: *Egyházi társadalom a középkori Magyarországon.* Bp. 1971. 130-131. - Polirer könyvei: Kulcsár Péter: *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Battyhyányanae.* Szeged, 1965.

Szerzetesek. Tagányi Károly: *A kolozsmonostori konvent könyvtára. MKSzle,* 1889. 88-91. - Leleszi könyvek: Bp. Egyetemi Könyvtár Cod. Lat. 51, 74, 96, Inc. 245, Bp. OSzK Inc. 570, Matica Slovenska Inc. B 67, 12, 166, Jászó Inc. 112. - Zákonyi Mihály: *A Buda melletti szentlőrinci pálos kolostor története.* Bp. 1911. - A domonkosokról: Harsányi András: *i. m.* - Illésy J.: *A kassai Szt. Erzsébet székesegyház könyvtárának jegyzéke 1604-ből. MKSzle,* 1890. 22-28. - Nagyszebenről: Jugareunu.: *Catalogul colecţiei de incunabule.* Sibiu, 1969. - Brassóról: Gross, J.: *Zur ältesten Geschichte der Kronstädter Gymnasialbibliothek. Archiv des Vereins f. siebenb. Landeskunde* 1887. 591-708. - Lehnicről: Fodor Adrianne: *i. m.* - Lövöldi kötetek: Esztergom. Főegyházm. könyvt. Inc. I. 1, OSzK Inc. 558/d, Bécs Cod. 12989, Bp. Egyetemi K. Cod. Lat. 72. és Koroknay Éva: *Magyar reneszánsz könyvkötések.* Bp. 1973. Ursula asszony könyveiről: Csernátoni G.: *Az erdélyrészi szászok oktatásügye. Századok,* 1893. 483. - Kelénpatakról: Házi Jenő: *Sopron szabad királyi város története.* II. 1921. 313-314.

Világi humanisták könyvei. Steckről: Sopko, J.: *Codices Latini.* 1981. - Wolfról: Iványi Béla: *Az írás és könyv Eperjesen. MKSzle,* 1911. - Krisztus Teste Cehről: Ortvay Tivadar: *i. m.* II. 4. 362-363, 399.

A középkori könyvanyag pusztulása. Berlász Jenő: *Die Entstehung der ungarischen Buchkultur im 16, 17. Jahrhundert. MKSzle,* 1974. 14-28. - Kemalpasazáde idézet: *Török történetírók* I. Bp. 1893. 266. - Karácsonyi János: *Báthory István országbíró végrendelete. Századok,* 1890. 126-127. - Veszprémről: Iványi Béla: *Könyvek... i. m.* 28. - Esztergomról: Körmendy Kinga: *i. m.* - A kolozsvári domonkosokról: *Oklevelek a magyarországi reformáció korából. Történelmi Tár,* 1881. 675. - Karácsony János: *Szt. Ferenc rendjének története Magyarországon.* I-II. Bp. 1922-1924. - Leleszről, Sopronról és a bencésekről: Iványi Béla: *Könyvek... i. m.* 57-58, 53, 103, 56, 34.

Késő reneszánsz világi könyvtárak. Berlász Jenő: *Dernschwam János könyvtára. MKSzle,* 1963. 301-316, 1964. 1-32. (Teljes könyvtárjegyzékének kiadása, ugyancsak Berlásztól, A Dernschwam-könyvtár. Szeged 1984.) - Gulyás Pál: *Sámboky János könyvtára.* Bp. 1941. - Batthyányról: Fejérpataky László: A német-újvári sz. ferencrendi zárda könyvtára. MKSzle, 1883. 100-137. - Thurzóról: Iványi Béla: *Egy magyar főúr könyvtára a XVI. században. MKSzle,* 1909. 94-95. - Berlász Jenő: *Istvánffy Miklós könyvtáráról. Az Orsz. Széchényi Könyvtár évkönyve* 1959. 202-240. - Bessenyei J.: *Zay Ferenc. MKSzle,* 1981. - Gulyás Pál: *Haunolt János könyvtára. MKSzle,* 1922. 125-180. - Rimayról: Deák Farkas: *Jelentés a Radvánszky család radványi könyvtáráról. Századok,* 1875. 107-108. Gyulai Pálról: *Két végrendelet. Tört. Tár,* 1900. 145-146. - Lukinich Imre: *Bethlen Elek könyvtárjegyzéke. MKSzle,* 1922. 171-174. - Szabó K.: *Serédi Benedek... könyvtárának jegyzéke. MKSzle,* 1879. 184-189.

Protestáns városi és iskolai könyvtárak. Luther írása: Lange: *Das Buch im Wandel der Zeiten.* Wiesbaden, 1951. 216. - Nagyszeben: Jugareanu: *i. m.* - Brassó: Gross: *i. m.* - Debrecen: Varga Zsigmond: *A kollégiumi nágykönyvtár.* Debrecen, 1945. - Thaly Kálmán: *Kőszeg város könyvtára 1614-ben. MKSzle,* 1894. 114-120. - Sárospatak: Harsányi I.: *A Rákóczy-könyvtár. MKSzle,* 1913. 138-144. és Ua.: *A legrégibb helyi jelzettel is ellátott hazai könyvtári katalógusunk. MKSzle,* 1928. 77-85.

Protestáns lelkészek könyvtárai. Csulyak könyvjegyzéke *Régi Magyar Költők Tára.* XVII. sz. II. Bp. 1962. 336-348. - Koncz J.: *Geleji Katona István könyveinek lajstroma. MKSzle,* 1899. 270-275. - Unglerusról: Gündisch, G.: *Eine siebenbürgische Bischofsbibliothek. MKSzle,* 1881. 127-138. - Török Balázs könyvjegyzéke. *Tört. Tár,* 1888. 572-575. - Demétei könyvjegyzékét közölte: Zovány Jenő: *MKSzle,* 1907. 381-383. - Tatai jegyzéke: Joó Tibor: *Könyvbecslés a XVII. században. MKSzle,* 1938. 162-165. - Károli G. könyvjegyzékét közli a *Tört. Tár,* 1889. 790. - Weber könyvei: *Könyvbecslés Modor városában 1608-ból. MKSzle,* 1882. 100-102. - Szimonidesz Lajos: *Három protestáns parókiai könyvtár. MKSzle,* 1941. 44-45.

A katolikus restauráció főpapi könyvtárai. Oláh Miklós végrendelete. *Történelmi Tár 1896.* 156-157. Csontosi János: *Adalék Oláh Miklós könyvtárához. MKSzle,* 1883. 61-66. - Verancsicsról: Kollányi Ferenc: *Könyvek... MKSzle,* 1895. 210. - Jenei Ferenc: *Náprági Demeter győri püspök könyvtára. Győri Szemle,* 1936. 25-28. - Nagy Gyula: *Telegdi Miklós püspök könyvtára. MKSzle,* 1880. 37-50. - Monoszlóiról: Vásárhelyi Judit: *A győri székesegyházi könyvtár possessorai. MKSzle,* 1977. 118-130, 236-263, 327-349. - Kuthassyról: Acsády Ignác: *Könyvek régi összeírásokban. MKSzle,* 1894. 211. - Heressényiről: Iványi Béla: *Könyvek... i. m.* 101-103.

Új és újjáéledő szerzetek könyvtárai. Bitskey I.-Kovács B.: *A pozsonyi jezsuita kollégium.*

MKSzle, 1975. 25–36. – Szimonidesz Lajos: *A pozsonyi evangélikus lelkészek könyvtárai. MKSzle,* 1941. 170–174. – Vértesy Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár 1690. évi katalógusa. MKSzle,* 1957. 368–372. – Dümmerth Dezső: *A budapesti Egyetemi Könyvtár gyűjteményeinek keletkezése. MKSzle,* 1963. 43–58. és ua.: *A budapesti Egyetem Könyvtár állományának alapjai.* uo. 1964. 292–309. – Himmelreichről: *Könyvtári Füzetek* I. Szeged, 1981. 60. és *Pannonh... tört. i. m.* IV. 65. – Majláth Béla: *A szakolcai ferences könyvtár. MKSzle,* 1882. 289–305.

Barokk főúri és nemesi könyvtárak. Merényi Lajos: Gróf Eszterházy Pál 1664. évi végrendelete. Tört. Tár, 1911. 154. – Mednyánszky D.: *Révay Ferenc szklabinai könyvtára. MKSzle,* 1881. 336–345. – Kende A.: *Die Bibliothek des Dichters Nikolaus Zrinyi.* Wien, 1894. – Klaniczay Tibor: *Zrínyi Miklós.* 2. kiad. Bp. 1964. 374. – Sitte A.: *Gróf Nádasdy Ferenc művei és könyvtára. MKSzle,* 1902. 141–158. – A tolcsvai Bónis-család levéltárából. *Tört. Tár,* 1886. 162–163. – Berényiről: *Könyvtári Füz. i. m.* 83. – Heckenast Gusztáv: *II. Rákóczi Ferenc könyvtára. Irodtört. Közl.,* 1958. 25–36. – Thaly Kálmán: *Bercsényi Miklós könyv- és kézirattára. MKSzle,* 1881. 276–289.

Világi polgárok könyvei. Bártfai könyvkereskedő: Lásd Ábel J.: *i. m.* 112., az eperjesi Iványi Béla: *Könyvek i. m.* 30. – Gallenről: Kemény Lajos: *Egy 16. századbeli könyvkereskedő raktára. MKSzle,* 1895. 310–320. és Ernyei J.: *Adalékok a 16. századi kassai könyvkereskedelemhez. MKSzle,* 1928. 85–86. – Nagy Gy.: *Adalékok Basirius Izsák... könyvtárához. MKSzle,* 1883. 258–266. – Schönherr Gyula: *Könyvek Váradi Ötvös Pál hagyatékában. MKSzle,* 1888. 323–328. – Szentgyörgyi könyveiről: Acsády Ignác: *i. m.* – Budai Jakabról: Iványi Béla: *Könyvek... i. m.* 46. – Henseliusról: Kemény Lajos: *Egy kassai harangozó könyvtára. MKSzle,* 1888. 328. – Benknerről: Iványi Béla: *i. m.* 96–98. – Szüney könyveinek jegyzékét közli Kemény Lajos: *Történelmi Tár,* 1892. 573–575. Csanaki és Simándiról: *Könyvtári Füzetek, i. m.* 67., 166. – Kerner K.: *Két soproni polgár könyvtára. MKSzle,* 1977. 111–133. – Vitnyédyről: Klaniczay Tibor: *i. m.* 533.

Erdélyi fejedelmek könyvtárai. János Zsigmondról, Báthory Istvánról és Báthory Zsigmondról: Vásárhelyi Judit: *i. m.* 231, 234. – Veress Endre: *Báthory András bíboros püspök könyvtára. MKSzle,* 1905. 1–126. – Bethlenről: Tarnócz Márton: *A magyar könyv a XVII. század elején. MKSzle,* 1973. 315–332. és Gindely A.: *Bethlen Gábor.* Bp. 1890. 248. – Herepei János: *Miképpen került el a gyulafehérvári bibliotékának egy része az 1658. évi tatárpusztítást? MKSzle,* 1961. 170–172. – Thallóczy Lajos: *Öreg Apafi Mihály könyvtára. MKSzle,* 1881. 121–134.

II

1711-1867

A) AZ ÚJJÁÉPÍTÉS KORA (1711–1772)

1. BEVEZETÉS

A Rákóczi-szabadságharcot befejező szatmári békekötés a magyar történelem jelentős fordulópontja – nem csupán politikai, hanem gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténeti vonatkozásban is. Véget ért egy közel két évszázados korszak, mely után, a török ellen, a nemzeti függetlenségért és szabadságért, az önálló nemzeti létért folytatott küzdelem során, a három részre szakított, szinte teljes mértékben a tönk szélére jutott, nagyrészt romokban heverő országot kellett a szó szoros értelmében újjáépíteni, az élet alapfeltételeit megteremteni. Különösen vonatkozik ez a török uralom alól felszabadított középső országrészre, hazánk mai területére, ahol az elemi létfenntartás is komoly nehézségeket okozott. A Felvidék és Erdély viszonylag kedvezőbb helyzetben volt. Bár a hadi események ott sem múltak el nyom nélkül, ezeken a területeken – hála az erdélyi fejedelmek hagyományos művelődésszeretetének és a felvidéki városi polgárság fejlett kultúrájának – fennmaradtak a művelődési folytonosság elemei. Ezzel szemben az alföldi tájakat – Debrecen és környéke kivételével – valóban újra kellett építeni.

Az újjáépítés a gazdasági-pénzügyi helyzet normalizálását tűzte ki fő célként: a földművelés, az ipar és a kereskedelem problémái voltak mindenekelőtt fontosak. A közművelődés – benne könyvtárkultúránk – ekkor és még számos évtizeden át csak másodlagos szerepet játszhatott. Az államigazgatás legfontosabb feladata az első időkben utak építése, községek újratelepítése, a mocsarak lecsapolását célzó vízügyi munkálatok megszervezése volt, s csupán később lehetett gondolni a magasabb szintű művelődési feladatok megoldására. Mindezek mellett az e feladatok megoldására hivatott állami apparátus számára a jelentős katonai kiadások miatt is csu-

pán korlátozott anyagi lehetőségek álltak rendelkezésre. Az állam pedig – s ezt nyomatékosan hangsúlyoznunk kell – nem volt nemzeti, magyar állam, hanem az a Habsburg Birodalom, mely a dinasztia ellenes, jogvédő, nemzeti szabadságharcok és politikai összeesküvések évszázada után bizalmatlanul tekintett minden magyar jellegű kezdeményezésre, s csupán az összbirodalmi érdekeket tartotta szem előtt. S ezek az érdekek azt kívánták meg, hogy a töröktől visszahódított (neoacquista) „új" ország – s vele együtt az újra császári irányítás alá került Erdély – teljes egészében dinasztiahű, engedelmes és elsősorban jó adófizető szervezetté alakuljon át. Az egész országgal kapcsolatban tehát a gazdasági, merkantilista jellegű elgondolások valóra váltása volt az elsőrendű cél; ezért nem foglalkozott az állami apparátus kezdetben a magasabb szintű művelődés kérdéseivel. S ha foglalkozott is, ez csupán alsóbb szinten – a népiskolai oktatás terén – nyilvánult meg. A közművelődés ügyével való törődés az államtól anyagilag független szervezetekre, kivételes esetekben egyénekre várt.

2. EGYHÁZI KÖNYVTÁRAK

A század első fele csak kezdeti próbálkozásokkal telt el, s csupán az 1750-es évek táján lehetünk tanúi komolyabb, látványosabb eredményeknek.

A kor szellemének megfelelően és anyagi helyzetük viszonylag kedvező volta következtében elsősorban az egyházakra hárult a közművelődési feladatok nagy részének megoldása. A századfordulón működő könyvtárak szinte kivétel nélkül egyházi alapításúak voltak. Ezek közül a katolikus egyház szerzetesrendjei voltak azok, melyek – a nyilvánosság számára természetesen csak igen kis mértékben – hozzáférhető könyvtárakkal rendelkeztek. A számos ferences rendi könyvtár mellett a jezsuita, bencés és piarista rend iskolai könyvtárai biztosították a könyvtárkultúra viszonylagos folytonosságát. A protestáns egyházak közül a református és az evangélikus kollégiumi könyvtárak játszottak jelentős szerepet; ezek az akkori könyvtárak több mint egynegyedét tették ki. A folyamatosságot azok az intézmények képviselték – mindkét felekezetben –, melyek közoktatási funkciójuk következtében szinte kötelesek voltak arra, hogy könyvtáraikat fejlesszék.

A római katolikus egyházat illetően ezt a folyamatosságot a jezsuita rend nagyszombati könyvtára, Pázmány Péter 1635. évi egyetemalapítása óta az ország egyetlen egyetemi könyvtára képviselte. Az egyetem – mely 1667-ben a hittudományi és bölcsészeti fakultások mellett jogtudományi karral is bővült – komoly gondot fordított könyvtárára. A gyarapodás a nehéz időkben, a XVII. században is jelentős volt. Két legrégibb fennmaradt katalógusa alapján megállapítható, hogy az egyetem alapításakor összeírt mintegy 1500 kötetes állomány 1690-re elérte az 5300 kötetet. Még a Rákóczi-szabadságharc előtt megindultak a nagyszombati rendház nagyobb arányú építkezései, melyek az anyagi nehézségek miatt csak lassan haladtak. Mégis, 1715-ben már arról szólnak a rendi évkönyvek, hogy a rendház új szárnyában a könyvtár részére tágas helyiséget jelöltek ki. A feljegyzésekben arról is olvashatunk, hogy a könyvek számára díszes, aranyozott könyvszekrényeket készíttettek. Ezek közül kettő ma is látható a nagyszombati Szt. Adalbert Egyesület helyiségeiben. A század közepén a könyvtár az újonnan épült, úgynevezett Transylvania-épületszárny első emeletén 300 négyzetméter alapterületű, 8 méter magas helyiséget kapott, melyet – fokozatos fejlesztés és képekkel való díszítés után – 1761-ben ünnepélyesen nyitottak meg. Az évkönyvírók az új könyvtártermet „kollégiumunk fő díszének" tartották. Ebben a teremben működött a könyvtár egészen 1777-ig, Budára történt átköltöztetéséig.

A könyvtár az ország akkori életében jelentős funkciót töltött be. Az új államrendszer vezető katolikus rétegének felsőfokú képzésére hivatott egyetem számára életbevágóan fontos volt, hogy mind oktatói, mind hallgatói el legyenek látva a szükséges tudományos és tanulmányi könyvekkel. A jezsuita rend tanulmányi szabályzata kezdettől fogva hangsúlyozta, hogy a rend tagjai könyvek nélkül olyanok, mint a fegyvertelen katonák. Éppen ezért arra igyekeztek, hogy a könyvbeszerzés anyagi alapjait megteremtsék, s a könyvtárak használatát biztosítsák.

A gyarapítás egyik legfontosabb forrása az egyetem nyomdája volt. A nyomda saját kiadványaiból több példányt juttatott a könyvtárnak, és gondoskodott a legfontosabb külföldi sorozatos művek beszerzéséről. Bécsi bizományosa az új könyvek megjelenését kísérte figyelemmel. Állománygyarapításra csekély, évente változóan 100–400 forint körüli összeget fordítottak; az összeg kicsiny voltát cserepéldányok, hagyatékok, aján-

dékok ellensúlyozták. A cserepéldányok lehetővé tették a nevesebb külföldi jezsuita szerzők műveinek megszerzését. Kéri Borgia Ferenc – akinek a könyvtár XVIII. századi fejlesztése terén kiemelkedő érdemei voltak – fontosnak tartotta a nyugati tudós társaságokkal való kapcsolatok kiépítését. Jelentősek voltak egyes főurak és köznemesek hagyatékai is. A század közepétől rendszeressé vált az új szellemű természettudományos, fizikai művek (Beccaria, Khell, Boscovich stb. művei) beszerzése. Ez a folyamat szorosan összefüggött Mária Terézia oktatási reformintézkedéseivel. Még a jezsuita egyetemnek is igazodnia kellett a filozófia és egyéb tudományok új áramlataihoz, hiszen a jövendő állami tisztviselők nevelése és képzése állandó feladat maradt. Ezt az ideológiai átállást azonban csak fékezett ütemben hajtották végre. Newton és követői művei nem sokkal megjelenésük után olvashatóak voltak a könyvtárban, azonban a XVI–XVIII. század nagy „forradalmár" tudósainak (Leibniz, Galilei, Pascal, Spinoza stb.) műveivel jószerével csak másodlagos forrásokból ismerkedhettek meg a könyvtár olvasói.

Az állomány jellege megfelelt az intézmény jellegének, és nagyjából a kor kívánalmainak. 72%-a hittudományi, 8%-a természettudományi, 4,5-4,5%-a jog- és történettudományi művekből tevődött össze. A nyelvi megoszlás sem okoz meglepetést: 91%-ban latin, 3,7%-ban német, 2,7%-ban magyar, 1,3–1,3%-ban görög, illetve olasz-francia-spanyol nyelvű könyvekből állt. A gyarapodás jelentékeny volt. A második katalógus szerkesztése és a jezsuita rend feloszlatása között (1690–1773) a gyarapodás mintegy 6000 kötet, tehát 113%. A gyarapítás céltudatos irányvonalat mutat: az alapvetően fontos művek több kiadásban, az oktatásban jelentős művek több példányban voltak meg. A többkötetes és sorozatos kiadványok beszerzése folyamatos volt. Az 1690-es katalógus a könyvtár használatát meglehetősen nehézkessé tette: betűrendes volt, az anyagot az egyes betűkön belül szakok szerint tagolta. Ez a rendszer megfelelt az európai könyvtári katalogizálási gyakorlat akkori átmeneti állapotának; a bejegyzés időpontjának rögzítése arról is tájékoztat, hogy a gyarapodás milyen mértékben és ütemben tudta követni az európai tudományos fejlődést.

A kéziratokat a könyvekkel együtt kezelték: többségük oktatási segédlet volt. A könyvtár – ez ekkor természetes – nem volt nyilvános. Csak a professzorok és a hallgatók használhatták, ez utóbbiak pedig csak az olvasóteremben.

A jezsuita rend valamennyi intézménye rendelkezett kisebb-nagyobb könyvtárral, különösen azok, melyek magasabb szintű oktatással foglalkoztak. Ez utóbbiak közül jelentősek voltak a jezsuita akadémiák könyvtárai. Kolozsvárott a főiskolai jellegű oktatás – a különleges erdélyi viszonyok függvényeként – számos változáson ment keresztül. Az 1581-ben hittudományi és bölcsészeti karokkal alapított egyetem nem sokáig működött; a XVII. század elején már csupán lyceumként, tehát középiskolaként állt rendi irányítás alatt. Könyvállománya szerény volt. 1752-ben csupán 2724 kötettel, a rend 1773-ban történt feloszlatásakor mintegy 6000 kötettel rendelkezett, mint a rendház és a lyceum egyesített könyvtára. Jellege, funkciója nem sokban különbözött a nagyszombati könyvtárétól, csupán hatóköre volt szűkebb. Kiemelkedő volt a kassai jezsuita főiskola könyvtára is, mely 1660-tól „Universitas Episcopalis" (püspöki egyetem) könyvtára néven szerepelt, majd 1773-tól a kassai akadémia (főgimnázium), később királyi jogakadémia könyvtáraként működött. A feloszlatáskor kb. 4000 kötetből állt. Komolyabb fejlődése 1784-től figyelhető meg. 1795-ben újrarendezték az akkor már mintegy 9000 kötetes könyvtárat, az Egyetemi Könyvtár rendszerének figyelembevételével. Szabályzata is e könyvtár előírásai szerint készült el. Állománya különösen gazdag volt jog- és természettudományos művekben. Őrei közül Koppi Károly és Weszerle József érdemelnek említést; később mindketten az Egyetemi Könyvtárba kerültek. A minimális beszerzési keret miatt fejlődése lassú ütemű volt: a kiegyezés táján csupán 12 666 kötet volt állománya.

Az egyéb jezsuita és más szerzetesrendi könyvtárak állománya felől azok a jegyzékek nyújtanak tájékoztatást, melyek a rendfeloszlatások alkalmával készültek. Ezek a jegyzékek – melyek az Egyetemi Könyvtár kézirattárában találhatóak – azt mutatják, hogy ezek a rendi könyvtárak túlnyomó többségben hittudományi jellegűek voltak. Más tudományszakokban tartozó művekkel csak az oktatással is foglalkozó rendházak könyvtáraiban találkozunk. Ez utóbbiak a Mária Terézia és különösen II. József alatt történt rendfeloszlatások (az úgynevezett abolíciók) alkalmával gyakorlatilag (mint könyvtártörténeti egységek) részekre bomlottak. Csupán kevés esetben rekonstruálták állományukat úgy, hogy az legalább részben egy helyen maradt. Ezek a könyvtárak azonban ennek ellenére – összefoglalóan – említést érdemelnek. Elsősorban azért, mert jegyzékeik azt jelzik, hogy az

ország egész területét behálózták. Számszerűen megállapítható, hogy a jezsuita, pálos, ferences, trinitárius, bencés, kamalduli, bazilita és az egyéb szerzetesrendek különböző intézményeiben mintegy 80–85 000 kötet állt a polcokon. Igaz, hogy elsősorban teológiai, hitoktatási célt szolgáltak, s kevésbé az oktatás céljait; igaz, hogy csupán a rendtagok, illetőleg a tanulók használhatták, mégis kétségtelen, hogy játszottak bizonyos szerepet a magyar közművelődés és tudományosság fejlődésében. Másik jelentőségük pedig az volt, hogy számos értékes kódexet és ősnyomtatványt, illetve XVI–XVII. századi régi magyar és külföldi nyomtatványt őriztek. Ezeket szinte kivétel nélkül az Egyetemi Könyvtár kapta meg. Kiemelkedően gazdagok voltak a jezsuita és pálos kolostorok, így például a jezsuiták pozsonyi, szakolcai, soproni és besztercebányai rendházai. A pozsonyi jezsuita gyógyszertárból számos értékes orvostudományi mű került át az Egyetemi Könyvtárba. A pálos rendházakból pedig 207 ősnyomtatványt kapott a könyvtár (ezek közül 47 a lepoglavai kolostorból származik).

Könyvtártörténeti viszontagságos sorsa miatt említést érdemel a máriapócsi görög katolikus (bazilita) rendház könyvtára, mely elkerülte a jozefinista abolíciót, s fennmaradt a szerzetesrendek 1950-ben történt államosításáig. Akkor szétszóródott anyagának összegyűjtését s a könyvtár állományának rekonstrukcióját most a debreceni Egyetemi Könyvtár vette kézbe.

A magyar könyvtár- és művelődéstörténet egyik jövendő, nehéz feladata lenne e jegyzékek részletes – akár számítógépes úton – történő elemzése. Csupán egy ilyen alapos elemzés nyújthatna megbízható képet a XVIII. század első felének szerzetesi könyvtárkultúrájáról.

A protestáns egyházak régi, nagy múltú főiskoláinak könyvtárai a Habsburg-uralom és az erősödő ellenreformáció évtizedeiben is tovább éltek, míg azonban a katolikus intézmények számára ez a felfelé ívelés kora volt, a protestáns intézményeknek komoly nehézségekkel kellett megküzdeniök. A debreceni főiskola könyvtára volt az egyetlen, mely az ellenreformáció idején is helyén maradhatott. Állománya 1706-ban 1813 kötet volt. 1702-ben készült el első könyvtári utasítása, mely szigorú kölcsönzési szabályokat vezetett be: csak a városban lakók kölcsönözhettek könyveket, s csak a rektor engedélyével. Ez a szigor mégis bizonyos árnyalati különbséget mutat a nagyszombati könyvtárral szemben: a városi polgárság

hozzájuthatott a könyvtár kincseihez, melyek nem csupán az államilag engedélyezett művekből állottak, hanem a protestáns nyugati államok könyvkiadásának termékeiből is. A nyitvatartás korlátozott volt: hetente kétszer két órában használhatták a helyben olvasók. Látogatók - különösen a más felekezetekhez tartozóak - csak igazgatói engedéllyel léphettek be a könyvtárba.

A könyvtári utasítást katalogizálás követte. Említést érdemel, hogy meglehetősen korán láttak hozzá szakkatalógus készítéséhez. 1704-ben készült az első ilyen címjegyzék, majd 1714-ben egy új, betűrendes katalógus. Ezeket 1737-1738-ban megújították. A könyvtár élén mindig neves professzorok álltak; így például 1753-1760 között a természettudományos kísérleteiről nevezetes Hatvani István, majd 1760-1790 között a század legkitűnőbb protestáns könyvtárosa, a neves egyháztörténész, Sinai Miklós. A könyvtár állománya - hasonlóan minden felekezeti oktatási intézmény könyvtárához - az oktatás igényét szolgálta. Ez a protestáns főiskolai könyvtárak esetében azt jelentette, hogy - különösen a német, svájci, holland és angol területről - számos protestáns szellemű hittudományi, történeti és egyéb mű került a könyvtárba, sokszor a katolikus szellemű állami könyvcenzúra megkerülésével. Külföldet járt diákok voltak az ilyen „felforgató" művek legfőbb közvetítői.

A sárospataki kollégium, valamint könyvtárának töredéke 1704-ben térhetett vissza erdélyi száműzetéséből, melybe a XVII. század második felében az ellenreformáció kényszerítette. A könyvtár tekintélyes része Gyulafehérvárott maradt. A visszakerült állomány vásárlás útján való fejlesztésére alig lehetett gondolni. Könyvtári pénzalap nem volt, a vásárlások csak 1755 tájt kezdődtek. A kollégium és könyvtára mögött azonban széles társadalmi háttér állt, mely nem engedte meg a kálvinizmus sárospataki könyvtári bástyájának tönkretételét. Már 1710 után számos ajándékot kapott a könyvtár: a feljegyzések az ezt követő korból több mint 200 adományozó nevét említik meg. Ennek a gyarapodásnak nyomán már 1726-ban megindult a rendező és feltáró munka is.

A pápai református kollégium könyvtára viszonylagos épségben élte túl a szintén az ellenreformáció által kikényszerített adászteveli száműzetést. Komoly fejlődése azonban csupán a század második felében indulhatott meg. A kecskeméti református egyházközség könyvtára, mely a Dunamel-

léki Református Egyházkerület legjelentősebb művelődési intézménye volt, szintén csak a század elején támadhatott új életre. Voltaképpeni alapítását 1701-től számíthatjuk. Ez a könyvtár is lassan, de állandóan fejlődött a hívek adományaiból és az egyházközség támogatásával. Állománya az 1860-as években 6300 kötetre emelkedett.

Az evangélikus egyház oktatási intézményei közül különös említést érdemel a soproni lyceum könyvtára, melynek alapjait a XVII. század közepén vetették meg, s mely „konventi könyvtár" néven kezdetben a gyülekezeti könyvtár szerepét is betöltötte. A XVIII. században a gyülekezeti és iskolai könyvtár jogilag két különálló intézmény volt, azonban már ekkor is egységesen elsősorban az oktatás célját szolgálta. A két könyvtárat véglegesen a reformkor elején egyesítették. Ekkor kapott új épületet és önálló tanári könyvtárost. Még nem volt nyilvános. Állománya kb. 10 000 kötetből állt, mely a kiegyezés korára megkétszereződött. Elsősorban a német tudomány műveit gyűjtötte, de mindig erős érdeklődést tanúsított – a lakosság igényeit követve – a magyar nyelv, irodalom és művelődés iránt is.

Értékes könyvtárai voltak a felvidéki evangélikus városok középiskoláinak is. Ezek közül is kiemelkedtek a pozsonyi, késmárki, lőcsei és iglói gimnáziumi könyvtárak, valamint a körmöcbányai egyházközségi könyvtár.

A magyar evangélikus könyvtárügynek egyik neves, mindmáig élő intézménye a wittenbergi egyetemen tanuló magyarországi diákok könyvtára, melyet (a diákközösség korábbi könyvgyűjteményét is hasznosítva) 1724-ben alapított Kassai Michaelis György. A könyvtár állománya a század végére elérte a 2000 kötetet, annak ellenére, hogy kezelése nem volt mindig körültekintő. Később Wittenberg és Halle an der Saale egyetemei egyesültek, s a könyvtár Halléba került. Az első világháború után az anyag egy részét a berlini Magyar Intézet akkori igazgatója – teljesen indokolatlanul – Berlinbe szállíttatta át, ahol az 1945-ben elpusztult. Hallében kb. 800 kötet könyv és 107 tétel kézirat maradt meg, s ma is az ottani egyetemi könyvtár külön kezelt és nagy becsben tartott egységét alkotja.

Az erdélyi protestáns oktatási intézmények könyvtárai az ellenreformáció korában igen szerény anyagi keretek között működtek. A nagyenyedi református kollégium könyvtárában 1752-ben kb. 4000, a marosvásárhelyi könyvtárban pedig pár évvel később 1200 kötet volt található. Az unitáriusok kolozsvári könyvtárát 1655 és 1697 között három tűzvész pusztí-

totta el, s csupán püspökei, papjai és tanárai ajándékai révén tudott a XVIII. század első felében pár ezer kötetes állományt kiépíteni. Erőteljesebb fejlődése a századfordulón kezdődött meg, amikor fenntartását az egyházközség vette át. A régi könyvtár állománya csak 2547 kötet volt. A rendszeres gondoskodás és az adományozók bőkezűsége nyomán az állomány rohamosan gyarapodott, és a kiegyezés korára közel 20 000 kötetre emelkedett. A neves adományozók között szerepeltek például Bölöni Farkas Sándor és Brassai Sámuel is. Az 1670-ben alapított székelyudvarhelyi református kollégium könyvtárában – mely a diákközösség, az úgynevezett coetus tulajdona volt – csupán pár száz kötet állt a polcokon. Ennek ellenére volt könyvtári szabályzata, s a XVIII. század első felében több főúri hagyaték anyagával gazdagodott. A nagybányai református gimnáziumot 1712-ben, mintegy 1000 kötetes könyvtárával együtt kitelepítették a városból, majd 1755-ben maga az iskola is megszűnt. A könyvtárat a jezsuiták vették át és egyesítették ottani saját rendházuk könyvtárával. Az állományból nem sok maradt meg, mert az 1773. évi abolíciós könyvjegyzék csupán 250 kötetről tesz említést.

A román művelődési és politikai célokat szolgáló értékes könyvtár alakult ki a XVIII. század közepén Balázsfalván, a román görög katolikus egyház oktatási intézményei és nyomdája mellett. Ez a könyvtár sokáig egyik központja, fontos szellemi háttere volt az erdélyi román nemzetiségi mozgalmaknak.

Mint láttuk, a XVIII. század első felében csak a már régebben létesült oktatási intézmények könyvtárai képviselték hazánkban a könyvtári kultúra – nem mindenben töretlen – vonalát. Ezekben a könyvtárakban összességükben az akkori európai művelődés minden irányzatának jelentősebb alkotásai megvoltak, azonban nem volt olyan intézmény, melyben az azokat megismerni kívánó olvasó egy helyen megtalálhatta volna, s így alkothatott volna képet az európai művelődés és tudományosság eredményeiről.

A század második felében erőteljesebb és rendszeresebb fejlődés indult meg. Az ország ekkorra túljutott a gazdasági mélyponton, s elsősorban főpapjai, főurai, de oktatási intézményei is több gondot tudtak fordítani művelődési és tudományos kérdésekre. Ugyanekkor fordulat következett be az általános könyvtári szemléletben is. Eleinte – a barokk felfogásnak megfelelően – a könyvtár szinte csak kötelező dísze volt a főpapi és főúri udva-

roknak. Monumentális könyvtártermek polcain díszes kötésű könyvek sorakoztak. A felvilágosodás eszméinek terjedésével ez a felfogás – sokáig együtt élve a korábbi szemléletmóddal – fokozatosan átalakult. A könyv, az olvasás, az élő ismeretanyag, a valóságos világ tudományos megismerése egyre fontosabbá vált, s előtérbe kerültek a közművelődés, a könyvtárak nyilvánosságának kérdései.

B) A FELVILÁGOSODÁS KORA (1772-1799)

A felvilágosodás eszméinek terjesztésében a vezető szerepet főpapjaink, főuraink könyvtárai, valamint a későbbi évek során a különböző típusú kölcsönkönyvtárak és olvasóköri könyvtárak játszották.

1. FŐPAPI KÖNYVTÁRAK

A főpapi könyvtárakról elöljáróban meg kell jegyeznünk, hogy - mint ez a korábbi évszázadok során kialakult - valamennyi római katolikus főpap udvarában volt könyvtár. A püspöki székhelyeken papnevelés is folyt, s ehhez megfelelő tudományos apparátusra volt szükség. Ezekre a könyvtárakra általában jellemző, hogy szinte minden esetben más gyűjteményekkel együtt keletkeztek és fejlődtek. A könyvtár mellett természettudományi múzeum, pénz- és régiséggyűjtemény és rendszerint képtár is gazdagította a főpapok palotáit. Ezeknek a főpapi könyvtáraknak többsége a korai barokk szellemiségnek felelt meg: reprezentatív, díszes létesítmények voltak, elsősorban csak belső használatra. Ilyen volt például Erdődy László nyitrai püspök könyvtára, mely korán, még a XVIII. század első éveiben keletkezett.

Akadtak természetesen kivételek is. Ezek a megújuló szellemi érdeklődés jegyében létesült főpapi könyvtárak később is kiemelkedő szerepet játszottak a magyar közművelődésben és tudományosságban. Az ilyen új típusú könyvtáralapító főpapok közül kiemelkednek Klimó György (1710-1777) pécsi, Esterházy Károly (1725-1799) egri és Batthyány Ignác

(1741–1798) erdélyi püspökök. A két főúri származású egyházfő, Esterházy és Batthyány külföldön, a római Collegium Germanico-Hungaricumban fejezte be tanulmányait, s ott ismerkedett meg az európai szellemi és tudományos élet haladó áramlataival. Mindkettőjük mögött hatalmas családi vagyon, Batthyány szeme előtt családi könyvtáralapító és nyomdafenntartó ősök emléke állt. Klimó jobbágycsaládból származott, s tanulmányai során nem jutott túl hazája határain. Viszont mindhárman egyaránt magas művelődéspolitikai tervekkel foglalkoztak. A pécsi és az egri egyházfő főiskolát, egyetemet óhajtott létesíteni a maga székhelyén, s bár céljukat nem érték el, a könyvtárszervezés során erre is gondoltak. Az erdélyi püspök a kor szellemének megfelelően tudományos társaságot kívánt létrehozni Erdély számára, s ennek hátteréül szánta könyvtárát és egyéb gyűjteményeit.

Elsőként Klimó György pécsi könyvtáráról kell szólnunk – különösképpen azért, mert a pesti Egyetemi Könyvtár 1773-ban történt államosítása után egy évvel ez a könyvtár nyitotta meg kapuit a nyilvánosság előtt: „publicae omnium utilitati" (minden ember közös hasznára), mint ezt ma is olvashatjuk a régi könyvtárépületen levő emléktáblán. Klimó tudatos könyvtárszervező volt. A könyvtárba olvasztotta elődjének, Berényi Zsigmondnak a káptalanra hagyott 3000 kötetes könyvtárát s magát az 1000 kötetes káptalani könyvtárat is. Püspökségének első két évtizede alatt a könyvtár közel 10 000 kötettel gyarapodott. A gyarapításban segítette könyvtárosa, a kiváló történész Koller József. Klimó püspök nagy könyvgyűjtőkkel állt közeli kapcsolatban: P. B. Giordano római kanonokkal és P. M. Gazzanigával, a Bécsben élő dominikánus tudóssal, akiknek tevőleges támogatása révén módjában állt a hiányzó régebbi művek és a legújabb kiadványok beszerzése. Figyelemmel kísérte a hazai vásárlási lehetőségeket is. Évek során sok ezer forintot fordított a könyvtár fejlesztésére, sokkal többet, mint amennyit ezekben az években az ország legrégibb tudományos könyvtára, az Egyetemi Könyvtár fordítani tudott. Értékes kéziratokat vásárolt a neves oklevél- és könyvgyűjtő Dobai Székely Sámuel eperjesi tanártól. Tőle szerezte meg a könyvtár egyik legnagyobb értékét, az úgynevezett *Nyirkállói kódex*et, és feltehetően a *Budai Krónika* Menestarfer János által készített másolatát is. Nevezetes ősnyomtatványokat is vásárolt, így például Temesvári Pelbárt Pomeriumának 1489-es (egyetlen

ismert) példányát. Sok értékes művet szerzett meg a jakabhegyi kolostortól és a feloszlatott pécsi jezsuita rendház köznyvtárából is. Külföldi beszerzései közül kiemelkednek a korabeli francia nyomtatványok. Klimó György és utódai könyvtára ma – letétként – a pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem könyvtára legértékesebb, műemlék jellegű részét alkotja.

Esterházy Károly püspök egri könyvtára szintén egy műértő gyűjtő keze nyomát viseli magán. Könyvtárának gyarapítását – melynek technikai gondviselését szintén önálló könyvtáros, Büky József látta el – kiterjedt szakmai hálózat segítségével intézte. Rómában, Velencében, Strassburgban, a német városokban, Bécsben és Prágában egyaránt tudós „levelezői" éltek, akik figyelemmel kísérték az ottani könyvpiacokat. Magyarországon is vásárolt. Beolvasztotta könyvtárába az egri püspöki szeminárium és a gyöngyösi plébánia könyvtárainak számos kötetét, valamint a bártfai plébánia könyvtárának jelentős részét, benne a korai protestáns hittudományi és hitvitázó irodalom számos termékét. Ősnyomtatványokat és értékes kéziratokat is szerzett. Köztük a legnevezetesebb egy 1417-ben készült *Dante-kódex*. Egy XII. századi, csillagászattal foglalkozó kódexben Regiomontanus kéziratos megjegyzéseit olvashatjuk. Magyar vonatkozásban kiemelkedik a Miskolczi László-féle, 1394-ben készült *Missale* – benne egy kánonkép, mely feltehetően a legrégibb magyar mester kezéből kikerült ilyen jellegű műalkotás. A könyvtár – állománya az 1793-ban történt megnyitáskor 16 000 kötet volt – napjainkban az egri Tanárképző Főiskola épületében egyházi intézményként működik.

Batthyány Ignác 1780-ban lett erdélyi püspök. Pályafutását Egerben kezdte, s ott Esterházy püspöktől tanulta meg a könyvek szeretetét, tudományos értékelésüket. Hosszabb időt töltött Rómában, ahol a San Apollinare-kollégium nevezetes könyvtárát vezette. Ezekben az években kb. 5000 kötet könyvet vásárolt, s ezzel alapozta meg könyvtárát, melynek számos kötete származik az egri könyvtár másodpéldányai közül, az eperjesi plébániáról és a lőcsei Szent Erzsébet-székesegyház könyvtárából. 1786-ban mintegy 20 000 forintért megvásárolta Migazzi Kristóf váci püspök könyvtárát. Így került Gyulafehérvárra a IX. századi híres *Arany Evangeliarium*, Számos értékes könyvet szállíttatott be s mentett meg a szétszóródástól a kisebb erdélyi plébániákból és szerzett meg a feloszlatott rendházak könyvtáraiból. Értékes volt mintegy 800 kötetes kéziratgyűjteménye

is, melynek 273 darabja a Mohács előtti korban keletkezett. Ezek közül kiemelkedik az 1377-ben készült, úgynevezett *Esztergomi Missale* - egyik legrégibb hazai könyvminiatúra-alkotásunk. Neki is önálló könyvtáros, Dániel Imre nyújtott segítséget a könyvtár gondozásában. Dániel - hasonlóan Klimó könyvtárosához - Rómában is másolt magyar vonatkozású dokumentumokat. Az ősnyomtatványok mellett az európai nyomdászat legkiválóbb mestereinek (Aldus, Elzevir, Plantin, Bodoni) kiadványait is szívesen vásárolta. Nagyobb gondot fordított két másik főpap gyűjtőtársánál a magyar könyvek és irodalmi ritkaságok megszerzésére. Gyűjtésének széles köre nem csekély anyagi áldozatot követelt. A Batthyaneum összköltsége (ideértve a könyvtárral egy időben létesített csillagvizsgálót, a múzeumi gyűjteményeket és a trinitárius templom könyvtári célra történt átalakítását) mintegy 80 000 forintot tett ki. Ez az összeg több annál, mint amennyit később Széchényi Ferenc a nemzeti könyvtár alapítására és fejlesztésére fordított. A gyűjtemény alapítólevelét halála évében, 1798-ban írta alá, s művét azzal koronázta, hogy azt teljes egészében nyilvánossá tette.

Mint említettük, valamennyi katolikus püspöki székhelyen működött könyvtár. Ezek azonban közel sem voltak olyan értékesek és oly méretűek, mint a közművelődést és a köznevelést oly fontosnak tartó három nagy főpap alkotása. A többiek közül említést érdemelnek Padányi Biró Márton és Koller Ignác veszprémi püspökök (sümegi, illetve veszprémi könyvtáraikkal) és Patachich Ádám (1717-1784) nagyváradi püspök, majd kalocsai érsek. Patachich könyvtárát eredetileg budai palotájában helyezte el, s katalógusának elkészítését kitűnő szakemberre, Pray Györgyre bízta. Még püspök korában 15 000 kötetes könyvtárat gyűjtött, majd később azt egyesítette a kalocsai káptalan és székesegyház könyvtáraival. A könyvtártermeket Maulbertsch festményei díszítették. 1784-ben avatták fel, de nem a nyilvánosság számára. Végrendeletében jelentős összeget hagyott a könyvtár gondozására és fejlesztésére: a 13 000 forint kamataiból kellett fedezni egy könyvtárőr és egy szolga fizetését és az állomány gyarapítását.

Könyvtártörténeti szempontból érdekes alakja ennek a kornak Herzan Ferenc (1735-1804) szombathelyi püspök is, aki hosszú évekig tartó római császári diplomáciai szolgálat után, sorsával elégedetlenül, mintegy száműzetési helyként kapta stallumát. Könyvtárának alapjait még Róma-

ban vetette meg. Bibliofil-polihisztor könyvgyűjtő volt, a század utolsó évtizedében azonban figyelme a janzenizmus és főként a francia felvilágosodás történeti-politikai irodalma felé fordult. Az alapvető művek mellett (Rousseau, az *Enciklopédia,* Montesquieu, Bayle, Voltaire) Martinovics 1791-ben Bécsben kiadott *Testament politique* (Politikai végrendelet) című műve is megvolt könyvtárában. Gyűjteménye ma is díszét alkotja a szombathelyi püspöki könyvtárnak.

Neves könyvgyűjtő volt Migazzi Kristóf (1714–1803) váci püspök, egyúttal bécsi érsek is, aki azonban anyagi gondjai miatt eladta könyvtárát Battyhány Ignác erdélyi püspöknek, amikor II. József megfosztotta a jól jövedelmező váci püspöki stallumtól.

Hányatott sorsú volt az esztergomi főszékesegyház könyvtára. Eredeti állománya Esztergomban maradt. A török elől Esztergomból Nagyszombatba menekült káptalan új könyvtára számára még Forgách Ferenc érsek vásárolt külön házat, majd állománya Pázmány, Lippay és Szelepcsényi érsekek könyveivel, valamint a Fuggerek könyvtárával gyarapodott. Később az érsekség Pozsonyba költözött, s a könyvtárat elsősorban Batthyány József érsek fejlesztette tovább, főként – s ez különös érdeme – magyar vonatkozású történeti, politikai és genealógiai vonatkozású könyvekkel és kéziratokkal. A könyvtár csupán a XIX. század első felében költözött vissza Esztergomba. Állományának országos jelentőségére utal, hogy 1781-ben Pray György arra kérte az érseket – hiába –, hogy az akkor még Pozsonyban lévő gyűjteményt nyilvánítsa közkönyvtárrá. Ezt a javaslatot a minden vonatkozásban gazdag állomány indokolta. Ritkaságai közül megemlítjük Batthyány érsek hatalmas kéziratgyűjteménye mellett (benne Bél Mátyás számos kézirata) a *Jordánszky-kódex*et, az úgynevezett *Bakócz-gradualét*, az *Esztergomi missalét,* s egy XV. századi *Biblia pauperum*ot (Szegények bibliája).

Különös sorsa volt a pannonhalmi bencés Főapátság Könyvtárának, melyet hazánk első ismert könyvgyűjteményeként tartunk számon. A töröktől visszavívó 1683-as ostrom és a Rákóczi-szabadságharc katonai eseményei során a gyűjteményt súlyos károk érték. Egy 1658-ban készült katalógus 2318 kötetről tud, míg 1768-ban csupán 1801 kötet volt az állomány. Ezután Somogyi Dániel főapát erőteljes könyvtárfejlesztéshez kezdett, s így az állomány 1786-ra elérte a 4232 kötetet. A bencés rend II. Jó-

zsef alatt történt feloszlatásakor a könyvtár értékes anyagát az Egyetemi Könyvtárba szállították. 1802-ben, a rend visszaállítása után a könyvtár anyagának egy része visszakerült, és megindult lendületes újjászervezése. Ekkor épült meg az építészet- és művészettörténeti szempontból egyaránt nevezetes könyvtárterem is. A gyűjteményt 1818-ig a főapát, attól kezdve önálló könyvtáros kezelte. Köztük a legnevesebb Czinár Mór volt. 1837-re a könyvtár állománya 36 000 kötetre emelkedett. A pannonhalmi könyvtár azóta is lendületesen fejlődik, s ma is egyike legértékesebb katolikus tudományos gyűjteményeinknek.

2. FŐÚRI KÖNYVTÁRAK

Főpapjaink mellett a XVIII. század folyamán a magyar főurak tettek legtöbbet könyvtári kultúránk felvirágoztatása érdekében. Céljaik ugyanolyan változatosak voltak, mint azt a főpapok könyvtárlétesítéseivel kapcsolatban megfigyelhettük. Voltak közöttük olyanok, akik csak hivalkodni akartak könyvtárukkal, a díszes kötésekkel és könyvtártermekkel. Mások művelődni, olvasni, szellemiekben haladni kívántak. Ismét mások – a kevesebbek – szeme előtt magasabb cél lebegett: hazájuk, nemzetük fejlődését, művelődését óhajtották könyvtárukkal szolgálni, mivel tudatában voltak annak, hogy nincs magyar szellemű központi, királyi hatalom, mely ezen buzgólkodnék. A legkülönbözőbb forrásokból merítették a művelődés iránti vágyat, a szellemi és tudományos élet szeretetét. A katolikus főurak többsége – részben a nagyszombati egyetemi tanulmányok után – a bécsi Theresianumban nevelkedett. Itt ismerték meg a felvilágosodás, majd többen közülük a szabadkőművesség eszméit. Bécs volt a birodalom művelődési központja, s ennek következtében könyvforgalmának központja is. A könyvkereskedések, a rendszeres könyvárverések, a feloszlatott szerzetesrendek könyvtárai egy részének piacra kerülése bő kínálatot nyújtott. A gazdag Udvari Könyvtár igazgatója, Michael Denis, a modern könyvtártan megalapítója, szakmai, bibliográfiai és könyvészeti előadásokat tartott a negyedévesek számára a Theresianumban, ahol többek között Széchényi Ferenc, Batthyány Ignác, Csáky István, Apponyi Antal is ne-

velkedett - később mindmegannyi híres név a magyar könyvtártörténetben. Protestáns főurak Svájcban, Hollandiában és Németországban végezték felsőbb fokú tanulmányaikat - így például Teleki Sámuel Bázelban, Leydenben, Brüsszelben, majd Párizsban, Ráday Gedeon az Odera melletti Frankfurtban. Valamennyiükre egyformán jellemző a tudomány- és könyvszeretet, az enciklopédikus és haladó szellemű tudásra való törekvés. Könyveiket elsősorban bécsi könyvkereskedők révén szerezték be, de sokat vásároltak külföldi utazásaik során is; több nyugati országban voltak könyvbeszerzéssel megbízott szakembereik.

Régi múltja miatt elsőként a Ráday Könyvtárról kell szólnunk, melynek alapjait Ráday Pál, II. Rákóczi Ferenc fejedelem belső udvari embere vetette meg ludányi kastélyában. A szabadságharc bukása után visszavonult a közélettől, és 1714 táján saját kedvtelésére kezdett hozzá ekkor még meglehetősen rendszertelen könyvgyűjtéséhez. Fia, Ráday Gedeon (1713-1762) már a rendszeres könyvtárfejlesztés eredményeként szépen gyarapodó könyvtárát péceli kastélyában helyezte el, két nagy teremben. Leginkább használt könyveit dolgozószobájában őrizte. Utódai is gondot viseltek a könyvtárra, mely a század végén mintegy 10 000 kötetes volt, 130 000 forint értékben. A könyvtár gazdái a szokásos kereskedelmi utakon kívül a kor tudós szakembereivel is kapcsolatban álltak - hasonlóan a többi nagy könyvtárépítőhöz. A Ráday Könyvtár esetében Bod Péter, Szilágyi Sámuel, Batsányi János és Kazinczy Ferenc voltak a legnevesebb segítőtársak, informátorok. Hogy ez akkor nem lehetett Magyarországon könnyű feladat, jelzik azok a sorok, melyeket Bod Péter 1756-ban írt Ráday Gedeonnak: „a könyvek szerzésekben igyekeztem, de kevésre lehetett menni, minthogy a régiségeket hazánknak sokféle vesződései, amelyek voltanak is, megemésztették; de csuda, hogy e tatár égette, török hamvazta hazában csak ennyit is lehet találni, holott itt egymást érte a sok pusztulás azelőtt". Egyébként Ráday Gedeon könyvtára minden tudós kutató előtt nyitva állt. Szívesen adott kölcsön is könyveket, s kívánságra egyes szövegrészeket másolatban is megküldött az érdeklődőknek. A könyvtár fejlődése a XIX. században lelassult, s szóba került külföldre történő eladása is. Ezt a tervet szerencsére meghiúsította, hogy 1861-ben Török Pál püspök kezdeményezésére a Dunamelléki Református Egyházkerület megvásárolta. A könyvtár ma az egyházkerületi gyűjtemény Ráday Könyvtáraként működik.

Az erdélyi Teleki Sámuel (1739–1822) fiatal korában, európai tanulmányútjai alatt kezdte meg könyvtára gyűjtését. Már útja első állomásán, Bázelban 1000 forint értékben vásárolt, s 1763-ban 9 láda könyvvel indult haza. Közel négy évtizedes közéleti tevékenysége Bécshez kötötte. Így állandó kapcsolatban volt az ottani könyvkereskedelemmel, s tájékozott a kor nyugati tudományos életében. Könyvtárát hosszú ideig Bécsben tartotta, az erdélyi udvari kancellária épületében. Neki is volt állandó könyvtárosa, Mihelyes Sámuel személyében, azonban a katalógusokat idős koráig maga szerkesztette. Könyvtárát – melyről azt írta, hogy annál „drágább kincsem életem, feleségem és gyermekeimen kívül nincsen" – 1801-ben Marosvásárhelyre szállíttatta, egy külön erre a célra emelt épületbe. Ezt az épületet máig is Thékának nevezik. Már az épület felirata: *Musis patriis* (a honi múzsáknak) jelzi, hogy könyvtárával közösségi, nemzeti célt óhajtott szolgálni. Egy eljövendő erdélyi tudományos társaság alapjai egyikének szánta. Könyvgyűjtése rendszeres volt: csak szép, hibátlan példányokat szerzett be, számos olyan ritkaságot és drága kiadványt, melyeket szerényebb anyagi lehetőségekkel rendelkező intézmény vagy magánember nem tudott megvásárolni. A könyvtárat természetesen nyilvános használatra szánta, s 1794-ig 60 000 forintot fordított gyarapítására. Ekkor a könyvtár állománya 13 000 kötet volt.

Könyvtára jövendő sorsát óhajtotta biztosítani, amikor azt családi, hitbizományi jellegű intézménnyé, majd 1800-ban írt végrendeletében alapítványi jogi személlyé alakította át. Ebben a végakaratban anyagilag nagyvonalúan rendelkezett a könyvtár felől. Marosvásárhelyi két házának (az egyik vendégfogadó), valamint több földingatlannak jövedelmét rendelte az állomány gyarapítására és a személyzet (könyvtáros, írnok, szolga) fizetésére. Az alapítvány jogi jellege – az alapító minden jó szándéka ellenére – már korán problémákat okozott. Az örökhagyó a mindenkori elsőszülött fiút rendelte ki gondviselőül, azonban kikötötte, hogy biztosítja az erdélyi református egyházkerület consistoriumának felügyeleti jogát. Ez a felemás jogi helyzet itt is – mint számos más főúri alapítású könyvtár esetében – nézeteltérésekhez vezetett, majd hosszas pereskedések oka lett, és korántsem járult hozzá a könyvtár egészséges fejlődéséhez. Egyébként is az alapító Teleki Sámuel halála után a könyvtár iránti érdeklődés csökkent, a rendszeres állománygyarapítás szinte teljesen megszűnt, s az érté-

kes gyűjtemény élő könyvtárból könyvmúzeummá vált. Ez a helyzet csak később, a XIX. század második felében változott meg.

Közösségi cél, erdélyi szász népének szolgálata vezette tudományos gyűjteménye létesítése során Bruckenthal Sámuelt is. Az egyszerű polgári sorból bárói rangra emelkedett nagy tekintélyű szász politikus hithű evangélikus és népének hű szolgája volt. A szászok történetére vonatkozó értékes könyvtári és muzeális anyagot gyűjtött össze Nagyszebenben. A gyűjtemény Erdély egyik legjelentősebb művelődési intézményévé vált. A XVIII. század végén közel 13 000 kötetes könyvtára volt. Ma is működő, nevezetes, tudományos kutatóműhely.

XVIII. századi főúri könyvtáraink közül még számosat sorolhatnánk fel, azonban ezen a téren sem törekedhetünk teljességre. Csupán azokról teszünk említést, melyeknek sorsa, későbbi szerepe, állományuk nagysága vagy különleges volta ezt indokolja. A többi könyvtárat általában az jellemzi, hogy gyűjtőkörük általános jellegű, egész Európára kiterjedő, szinte „sablonos" volt, s anyaguk nagy részben a felvilágosodás szellemét tükrözte. Jellemezte őket az is, hogy nem voltak nyilvánosak, polcaikon viszont a régi magyar irodalom és könyvkiadás számos értékes darabját őrizték.

Erdély egyik említésre méltó, szomorú sorsú könyvgyűjteménye volt Bethlen Kata könyvtára. Tulajdonosa a nagy fejedelem, Bethlen Gábor családjából származott, s nagybátyja volt Bethlen Miklós, a neves történetíró. A Bethlen család, valamint Bethlen Kata második férjének, Teleki Józsefnek családja egyébként az Erdélyben mindig erős angol orientáció támogatója volt. Mindkét család szívén viselte a gyulafehérvári Bethlen-kollégium sorsát. Amikor 1704-ben a császári csapatok a kollégiumot és benne lévő könyvtárat is felégették, a Teleki család egyik tagjának kezdeményezésére Angliában egyetlen vasárnapi templomi gyűjtésen 11 000 fontsterling gyűlt össze az újjáépítésre. A külföldet járt családtagok, tanárok és diákok állandóan hoztak magukkal könyveket a könyvtár számára. A Teleki–Bethlen házaspár azonban a kollégiumi könyvtár mellett saját könyvtáruk fejlesztésére is komoly áldozatokat hozott. Magánkönyvtáruk állományát két katalógusból ismerjük. Az 1747-ben készült jegyzék azokat a könyveket sorolja fel, melyeket Bethlen Kata még életében a nagyenyedi kollégium könyvtárának adományozott. A másik jegyzék (melyet szintén Bod Péter, Bethlen Kata udvari lelkésze állított össze) az elsőnél telje-

sebb: 228 szerző 372 művét tartalmazza, számos angol vonatkozású művel. Érdekes a jegyzék célja is: a Teleki család egyik tagja Angliába utazott, s tájékozódni óhajtott, hogy milyen műveket *ne* vásároljon meg rokona részére. A művek egyébként arra is utalnak, hogy a könyvtár tulajdonosai nagy érdeklődést tanúsítottak az Erdélyben akkor nem jó szemmel nézett puritanizmus iránt. A könyvtár különben Bethlen Kata halála után a nagyenyedi kollégiumba került, s ott a város felégetésekor, 1849-ben teljesen elpusztult.

A könyvtárpusztulásnak szomorú példája a Rákóczi-könyvtár sorsa is. A valamikor tekintélyes gyűjtemény, mely I. Rákóczi György és III. Rákóczi Zsigmond könyvtárait foglalta magában, a Rákóczi-szabadságharc után részben a jezsuita rend birtokába jutott; másik része viszont a sárospataki kollégium könyvtárában kerülte el a pusztulást. A Nádasdy-könyvtár alapjait a Wesselényi-féle összesküvésben való részvétel miatt kivégzett Nádasdy Ferenc vetette meg. Az eljárás során elkobzott könyvek egy részét fia 1722-ben visszaszerezte, a gyűjtést újrakezdte, majd a 614 kötetes könyvtárat a lékai Ágoston-rendi kolostorra hagyományozta. Ezt a könyvtárat a szerzetesrendek feloszlatásának szele sodorta el. A Nádasdy Lipót Flórián által léteseített új családi könyvtár 1791-ben 588 kötetet számlált. A XIX. század folyamán a család rendszeresen gyarapította a később a Fejér megyei Nádasdladányban egyesített könyvtárat, mely az 1881-ben kezdett újrarendezéskor 25 234 kötet könyvet, 2000 térképet és 1155 metszetet őrzött.

Tipikusan barokk jellegű volt az Apponyi család könyvtára, melyet 1774-ben Bécsben alapított Apponyi Antal György. Fia, Apponyi Antal a birodalom római, londoni és párizsi nagykövete volt, s külügyi szolgálata alatt számos értékes, elsősorban történeti vonatkozású művel gyarapította a könyvtárat. 1827-ben - nyilván Széchenyi István akadémiaalapító bejelentése nyomán - könyvtárát *litteris in patria agendis* (a hazai irodalom szolgálatára) jelszóval közkönyvtárrá nyilvánította, és Pozsonyban állította fel. Itt a könyvtár 1846-ig működött. Ekkor - mivel a családi könyvtáros, Gruber Károly halála után a város nem volt hajlandó könyvtárosi állást szervezni - megnehezelt Pozsonyra, s a könyvtárat családi birtokára, a Nyitra megyei Nagyapponyba szállíttatta. A közhasználat szempontjából szerencsésebb sora volt Csáky István és felesége, Erdődy Júlia illyésfalvi

(Szepes megye) könyvtárának. Mindketten bécsi nevelésű, a francia szellemi élet és a felvilágosodás eszméi iránt érdeklődő vagyonos főúri családból származtak. Esküvőjük (1764) óta közös kedves gondjuk volt könyvtáruk fejlesztése. Rendszeresen vásároltak könyveket Bécsben és Pesten, s azokat a neves lőcsei mesterekkel köttették be. Így otthonukban mintegy 5000 kötetes, a szemnek is kedves látványt nyújtó könyvtár keletkezett a francia felvilágosodás történelmi, filozófiai és szépirodalmi anyagából. A könyvtár fejlesztése a napóleoni háborúk korában – politikai és anyagi okokból – megszűnt, különösen ami a francia műveket illeti. A gyűjteményt 1807 tájt eladták Atzél Péternek, aki azt aradi házában helyezte el. Ott már a könyvtár inkább csak dísz volt, s később átkerült az Aradi Közművelődési Palota könyvtárába.

Más főúri családok is rendelkeztek nagyobb könyvtárakkal. Köztük említést érdemel a Viczay család hédervári, 15 000 kötetes könyvtára (benne mintegy 6000 francia művel), az 5000 kötetes Sztáray családi könyvtár Nagymihályban, Forgách Miklós szintén erősen francia szellemű gyűjteménye (melyet Batsányi és Hajnóczy is használt), az Esterházy család kismartoni és cseklészi könyvtárai, a Beleznay, Radvánszky és Prónay családok gyűjteményei, valamint a nemesi ellenállás egyik szellemi vezérének, Orczy Lőrincznek 8700 kötetes tarnaörsi könyvtára. Orczy szoros kapcsolatban állt például Bessenyei Györggyel is. Éppen ezért itt idézzük Bessenyeinek 1790-ben írt sorait a magyar tudós társaság felállítását szorgalmazó híres művéből. Ezek a sorok arra utalnak, hogy milyen közgazdasági problémák merültek fel egy-egy nevesebb könyvtár létesítése során. Bessenyei így ír: „De meg kell gondolni, hogy a mi pénzünkkel az idevalósi könyvárosok a lipsiai, frankfurti, göttingai, kolmári, lioni, párisi könyvárosoknak fizetnek: és így valami idegen országi könyv béjön a mi hazánkba, annak ára mind kitakarodik az országból" – ezért lenne indokolt a hazai könyvkereskedelem célszerűbb megszervezése.

Mindezeknek a főúri könyvtáraknak egyik különleges és fontos funkciója az volt, hogy – mint ezt Kosáry Domokos írja – bennük „akadálytalanul férhettek hozzá... az új irodalomhoz a nagyurak szolgálatában titkári, könyvtárosi teendőket végző értelmiségiek" (mint láttuk, Batsányi, Hajnóczy és mások). De nemcsak ők, hanem a könyvtártulajdonosok kiterjedt, többségében felvilágosult, sok esetben szabadkőműves felfogású arisztokratákból, birtokos nemesekből álló ismeretségi köre is.

3. SZAKKÖNYVTÁRAK

Az ország újjáépítésével kapcsolatban szükségessé vált a legfontosabb szakágazatok fokozottabb művelése. Ez elsősorban a műszaki tudományok vonalán figyelhető meg. Szakoktatási intézményeinkben elsőnek a bányászattal és földméréssel foglalkozó könyvtárak indultak fejlődésnek. Ezek természetesen nem voltak általános gyűjtőkörű könyvtárak, s így méreteikben is ennek megfelelően kicsinyek.

Hazánkban az első ilyen szakoktatási intézmény a selmeci Bányászati Akadémia volt, melynek alapjai az 1735-ben létesített bányaiskoláig nyúlnak vissza. Könyvek már ekkor is rendelkezésére álltak a hallgatóságnak, s azokat a diákok szabad óráikban egymásnak olvasták fel. Az első szakkönyveket a főkamaragrófi hivatal, az intézmény felettes szerve ajándékozta az akadémiának. E könyvek közül több a XVI. század elejéről származik. Az alapításkor történt az első tudatos szakmai könyvbeszerzés, a kitűnő szakkönyvtár alapjainak megvetése. Nagy előrelépést hozott az 1763. év, amikor Nikolaus Jacquint nevezték ki a bányászat és a kémia professzorává. Hamarosan újabb tanszékek létesítésére került sor, ami újabb szakágazatok fejlesztését tette szükségessé. 1770-ben például már 109 kötetet vásároltak. Adataink szerint a könyvtár fejlesztése évenként rendszeres és céltudatos volt. Így vált ez a gyűjtemény az egész Habsburg Birodalom egyik legnevezetesebb szakkönyvtárává. Állománya a XVIII. század végén mintegy 3600 kötet volt. Az akadémia 1808-ban erdészeti tanszékkel egészült ki, s ez egy újabb szakágazat könyvanyagának beszerzését kívánta meg. A kiegyezés korában a könyvtári állomány kb. 10–12 000 kötetre rúgott. A régi selmeci könyvtár anyaga ma műemlékkönyvtárként részben a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem, részben a soproni Erdészeti és Faipari Egyetem könyvtárainak gondozásában áll, és megtekinthető, használható.

Egy másik, kisebb jelentőségű gyakorlati oktatási intézményünk, az 1763-ban létesített és a piaristák irányítása alatt állott szenci Collegium Oeconomicum volt. Alapvető feladata a bányászati, geometriai, térképészeti, mechanikai és kereskedelmi ismeretek fejlesztése volt. Az uralkodó az alapítólevélben évi 1500 forintot biztosított oktatási segédleteinek és szakkönyveinek beszerzésére. A könyveket a leltárba regius (királyi) jelzéssel vezették be. A könyvtár összetétele megfelelt az intézmény funkcióí-

nak. A merkantilizmus szellemében – az említett ágazatok szakkönyvei mellett – beszerezte az államgazdaságtan (Cameralwissenschaften) szakkönyveit is. A világnézeti oktatásban elsősorban a Leibniz hatása alatt álló, tapasztalati-racionalista Christian Wolff szemlélete érvényesült, s ez tükröződött a könyvtár állományában is. A kollégiumot a szenci épület tűzvész okozta pusztulása után Tatára helyezték, majd 1780-ban megszüntették, mivel szerepkörét ekkorra szinte teljesen átvette a selmeci akadémia, illetve az ekkortájt létesített Institutum Geometricum.

Az Institutum Geometricum létesítése műszaki oktatásügyünk fejlődésének jelentős állomása volt. II. József 1782-ben szabályozta (az intézet létrehozatalával) a hazai mérnökképzést, kezdetben az egyetem bölcsészeti karának keretében. Az Institutum éppen ezért eleinte nem rendelkezett saját könyvtárral, mivel – a szűkmarkú felsőbb szervek elképzelése szerint – az Egyetemi Könyvtár lett volna hivatott a szükséges könyvanyag beszerzésére. Ez a könyvtár azonban köztudottan szűkös anyagi viszonyai és számos egyéb teendője miatt ennek a feladatnak nem tudott megfelelni. A két intézmény sokáig tartó kényszerű együttélése miatt a műszaki képzéshez elengedhetetlenül szükséges és meglehetősen drága könyvek rendszeres beszerzése csupán a reformkor végén, a József Ipartanoda megalakításával egy időben indulhatott meg – akkor is igen szerény mértékben.

A mezőgazdasági szakoktatás iránti igény csak később jelentkezett. Ezen a téren a szakszerű földművelésben érdekelt nagybirtokos főurak voltak az úttörők. Az ilyen jellegű könyvtárak alapítása időben már átnyúlik az abszolutizmus korára, azonban kétségtelen, hogy velük kapcsolatos igények gyökerei már a felvilágosodás évtizedeiben fellelhetőek.

Főúri és szakmai könyvtár érdekes együttélését, átmeneti jellegét mutatja a keszthelyi Georgikon könytára. Festetics György az 1798-ban alapított mezőgazdasági szakoktatási iskola, a Georgikon mellé 1810–1812 között könyvtárat is létesített –, régi magyar vonatkozású kéziratokban és egyéb ritkaságokban gazdag családi könyvtára kiegészítéseként. A 8000 kötetes könyvtárat hitbizományi jellegűvé tette, és korszerű könyvtárhasználati szabályzatot léptetett életbe. A könyvtár ugyan nem volt nyilvános, a Georgikon tanárai azonban szabadon, mások pedig a tulajdonos hozzájárulásával használhatták. 1839-ben fia a szakkönyvtárat függetlenítette a családi könyvtártól. Hasonló jellegű és funkciójú volt a mosonmagyaróvá-

ri mezőgazdasági akadémia könyvtára is. Az 1818-ban alapított akadémia részére a birtokos Albert Kázmér szász-tescheni herceg az alapítólevélben évi 1000 forintot biztosított könyv- és tanszerbeszerzésre. Ami az állomány minőségét illeti: amikor Kölcsey Ferenc meglátogatta az akadémiát, feljegyezte, hogy a könyvtárban „az előadott tudományok szakkönyvei" megtalálhatóak. Egyébként az állomány 1863-ban 1300 kötet volt.

4. KÖLCSÖNKÖNYVTÁRAK, OLVASÓKÖRÖK

Lényeges szerepet játszottak a magyar közművelődés, politikai gondolkodás és könyvtárkultúra terén a kölcsönkönyvtárak, olvasókörök is. A XVIII. század első felében a nyomdászok és könyvkötők műhelyeiben olvashattak azok, akik nem jutottak iskolai vagy más könyvtárakhoz. Sopron járt az élen: a harmincas évekből vannak erre adataink. A felvilágosodás, majd különösen a jozefinizmus évtizedei hoztak ezen a téren jelentős fellendülést. A legújabb adatok szerint 1782-ben Anton Martin létesítette az első kölcsönkönyvtárat Pozsonyban, majd Kleinod Antal 1788-ban Sopronban kapott engedélyt egy Lectur-Cabineth (olvasókabinet) létesítésére. Ugyanekkor Pesten Gleixner János, Pozsonyban Doll Alajos alapított hasonló intézményt. Ezeket követte Győrött 1789-ben Müller Ferenc, majd az 1790-es évek elején ismét Sopronban Haas Ignác és Pfundtner Mátyás (ez utóbbi 771 német művel), valamint Németi Mihály, akinek könyvtárában már számos magyar mű is helyet kapott. Pesten Mossóczi-Institoris Gábor létesített kölcsönkönyvtárat. Elképzelését a konkurenciától tartó könyvkötő céh ellenkezése miatt csak nehezen tudta megvalósítani. Rögös utat tett meg „míg felvett tzélomnak jégtöréssel utat nem nyitottam", írja könyvtárkatalógusának „előbeszédé"-ben. Ez az olvasóköri könyvtár volt kétségkívül a legmagyarabb jellegű. A 272 katalógustétel közül 178 volt magyar mű. Az „erkölcsi könyvek" (84) között Aquinói Tamás, Kempis és Pázmány mellett Péczeli József és Bod Péter is szerepelt. A legbőségesebb és legszínesebb - 119 művel - a „versezetek, történetek, románok" (regények) szakcsoportja, „a magyar próza zsenge hajtásaival". Az olvasóközönség többsége a tanuló ifjúság köréből került ki, feltehetően azért,

mert az Egyetemi Könyvtárban éppen ettől a műfajtól igyekeztek - felsőbb utasításra - lehetőleg eltanácsolni az ifjúságot.

A kölcsönkönyvtárak, olvasókörök szigorú politikai ellenőrzés alatt álltak, azonban mindig megvolt a lehetőségük arra, hogy a szabadabb, „felforgató szellemű" művek olvasását lehetővé tegyék. A legutóbbi kutatások tisztázták, hogy az eddig összefoglalóan „olvasókörök"-nek nevezett intézmények közül elsősorban a voltaképpeni olvasókörök voltak a jozefinista-forradalmár szellemű radikális magyar értelmiségi réteg titkos szervei, eszmei forrásai. A titkosrendőri jelentések ezeket „klub"-oknak nevezték, mint a párizsi forradalmi köröket. Tudjuk, hogy a pesti kör látogatói közé tartozott többek között Hajnóczy, Szentmarjay és Verseghy is. Hasonló körök működtek Kassán, Nagyváradon, Késmárkon és Lőcsén is. Az olvasókörök mellett tevékenykedtek - kevésbé hangsúlyozott politikai jelleggel - az olvasótársaságok, melyek havi összeg lefizetése mellett kölcsönöztek is könyveket. Ezeket - melyek szinte minden német anyanyelvű felvidéki és nyugati városunkban működtek - könyvkereskedők és könyvkötők tartották fenn, s bennük nem csupán olvasni, hanem vásárolni is lehetett.

A széles néprétegeknek, a parasztságnak könyvvel való ellátása ekkor csupán keveseknek jelentett gondot. Ez a kérdés csupán a *Mindenes Gyűjtemény* című lapban merült fel 1789-1790-ben. A külföldi tanulmányútjáról hazatérő Kovács Ferenc Veszprém megyei főmérnök írt először erről a lap 1789 végén megjelent számában, majd sorozatosan a következő számokban is. Ő a haladó szellemű kisnemességtől várta az elképzelés támogatását. Cikksorozatának alig volt visszhangja; csupán Bertits Ferenc katolikus lelkész hozzászólását ismerjük. Elképzelései a jozefinizmust követő, egyre reakciósabbá váló politikai viszonyok között természetesen nem valósulhattak meg.

A ferenci abszolutizmus szigorodásával még az olvasókörök is fokozatosan megszűntek. Az olvasóköröket rögtön a Martinovics-összeesküvés véres felszámolása után, majd 1798-ban, illetve 1799-ben betiltották az olvasókabineteket és a kölcsönkönyvtárakat is. Ekkor (1798-ban) írta Csokonai Vitéz Mihály Széchényi Ferencnek, hogy „. . . újra szunnyadozunk. Oda vagyon minden igyekezetünk", az olvasni vágyó közönség csak imádságos könyveket és kalendáriumokat talál, „teátrumunk a maga bölcsőjében meghalt, az olvasás a közönségben" megszűnt, s nincs, aki a még életben

lévő írókat „serkentgetné". Ezek a szélesebb és szabadabb gondolkodású olvasóközönség szolgálatára szánt intézmények csupán lassan éledtek újra. Tudjuk, hogy 1812-ben Magyarországon csak négy kölcsönkönyvtár működött: kettő Pesten, egy-egy Budán és Pozsonyban –, tehát a politikailag legkönnyebben ellenőrizhető városokban.

Említettük, hogy ezeket a nagyközönségnek szánt művelődési intézményeket állandó politikai ellenőrzés alatt tartották. Szakirodalmunk részletesen foglalkozott a korabeli cenzúra intézkedéseivel, melyeknek elsőrendű feladatuk lett volna, hogy a felvilágosodás, a szabadkőművesség és a radikális forradalom eszméit hordozó művek beáramlását, olvasását akadályozzák vagy legalábbis csökkentsék. Az eddigiekből is világosan kitűnik, hogy feladatukat az ellenőrző szervek nem tudták maradéktalanul ellátni. A könyvek különösen főuraink és főpapjaink könyvtáraiba, a peregrinus (vándorló) diákok tarisznyáiból a protestáns főiskolák könyvtáraiba, de még a kölcsönkönyvtár jellegű intézményekbe is beérkeztek. Eszméik közvetlenül vagy közvetve hatottak, és alakítani tudták a politikai és tudományos közvéleményt.

Itt nincs módunk arra, hogy részletesen ismertessük: mikor, mely cenzúrázó szervek működtek és milyen művek szerepeltek tételesen a nem kívánatos könyvek között. Csupán egyetlen példát említünk, mely nem is annyira a tudományos és a politikai jellegű művek csoportját érinti, de tanulságos jelzést ad a kor könyv iránti érdeklődése és a cenzúra tehetetlensége felől. Még Mária Terézia uralkodásának vége felé örökösök nélkül hunyt el O'Neill grófné, Maholányi Judit. Ingó és ingatlan vagyonát az előírásoknak megfelelően a magyar kamara (a legfelsőbb pénzügyi hatóság) leltározta és bocsátotta árverés alá. Az iratokból kitűnik, hogy a cenzúra működése az esetek túlnyomó többségében hatástalan volt, de kitűnik az is, hogy nem csupán politikai, hanem erkölcsi szempontból kifogásolható könyvek is kerültek a különböző könyvtárak polcaira. Ezeket a jegyzék „gáláns" műveknek nevezi. Ilyenek nem csupán ebben az egyébként jelentéktelen könyvtárban, hanem szinte valamennyi akkori hazai magánkönyvtár polcain találhatóak voltak.

5. TUDÓSOK, ÍRÓK, KÖZNEMESEK, POLGÁROK KÖNYVTÁRAI

A főpapi, főúri könyvtárak, a kölcsönkönyvtárak mellett a tudósok munkaszobáiban, íróink, költőink könyvespolcain és számos köznemesi udvarházban, polgárlakásokban is voltak kisebb-nagyobb könyvtárak.

Elsősorban a könyvtárakhoz legközelebb eső rétegre, tudósainkra és könyvtáraikra kell figyelmünket fordítani. Ezek a túlnyomóan polgári értelmiségi származású, sok esetben az egyházi rendhez tartozó szakemberek tudták leginkább értékelni a könyv és a könyvtár ön- és nemzetművelő, művelődéspolitikai jelentőségét. S ők voltak azok, akik számára kéznél volt az a tudományos apparátus is, mely a megfelelő szakanyag kiválogatását lehetővé tette. Többségük szoros kapcsolatban állt a külföldi tudományos körökkel is, s így módjuk volt látókörük és könyvismeretük kiszélesítésére.

A magyar tudományos közgondolkodásnak e korszakban kétségtelenül Bél Mátyás (1684–1749) volt a legkiemelkedőbb alakja. Felvidéki evangélikus polgárcsaládból származott, Halléban fejezte be tanulmányait, majd Pozsonyban telepedett le, mint gimnáziumi igazgató és városi lelkész. Magyarország általános honismereti leírását óhajtotta elkészíteni, s ehhez széles körű forrásanyag áttekintését tartotta szükségesnek. Kutatómunkáját nagy egyházi könyvtárainkban kezdte meg, s ekkor ismerte fel a magyar vonatkozású könyv- és forrásanyag rendszeres feltárásának hiányosságait. Számos műve közül kiemelkedően fontos a nyomtatásban csupán részben megjelent *Notitia Hungariae novae historico-geographica* (Az új Magyarország történeti és földrajzi adatai) című, illetve az azt megelőző, az adatfeltárás módszerét vizsgáló *Hungariae antiquae et novae prodromus* (A régi és az új Magyarország ismertetője) című értekezése. Jelentékeny könyvtárral is rendelkezett.

Tanítványainak – elsősorban felvidéki evangélikus lelkészeknek, tudósoknak és polgároknak, katolikus történészeknek – soraiban találhatjuk azokat a tudósokat, akik már rendszeresen gyűjtötték a munkásságukhoz szükséges könyv- és kéziratanyagot. Sajnos, könyvtáraikról kevés írásos forrás maradt fenn. Cornides Dániel (1732–1787) egyetemi tanár és könyvtárőr könyvtárának jegyzéke már mintegy 2000 kötet könyvet és

100 köteg kéziratot sorol fel a neves történész, az Anonymus-kutatás úttörője tulajdonaként. Ez a könyvtár – mint általában a kor tudóskönyvtárai – a szakmai jelleg mellett enciklopédikus érdeklődést mutat. Benne a főszerepet a magyar történelem, jog- és természettudományok vitték. Az ily jellegű tudós gyűjtemények – Bél Mátyás szellemében – honismereti könyvtárak voltak. Egyébként Cornides könyvtára közgyűjteménybe, a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárába került.

Szomorúbb a sorsa a valamivel idősebb s már többször említett Bod Péter (1712–1769) könyvtárának. Ő, aki korának számos könyvgyűjtőjével (például Ráday Gedeonnal, Bethlen Katával) állt szoros kapcsolatban, s volt a beszerzés terén szorgos segítőtársuk, magánkönyvtárát – mely közel 1000 műből állt, köztük mintegy másfél száz 1711 előtti hungarikummal (magyar vonatkozású nyomtatvánnyal) – nem tudta egységben megőrizni és továbbadni. Az értékes könyvtár végül is árverésen kelt el, melyen a debreceni kollégiumi könyvtár 61 művet szerzett meg. Nevezetes volt az erdélyi szász származású hallei professzor, Schmeizel Márton (1679–1747) könyvtára is. Schmeizel haláláig dolgozott egy magyar nemzeti bibliográfia összeállításán. Könyvtárát halála után Agnethler Mihály professzor vásárolta meg egy Nagyszebenben felállítandó nyilvános könyvtár céljaira, megelőzvén ezzel Bruckenthal Sámuel könyvtáralapítási szándékát.

Értékes könyvtárakkal rendelkeztek a különféle szerzetesrendek – elsősorban a jezsuita rend – történészei is. A piaristák közül itt Révai Miklóst, Horányi Eleket és különösen Koppi Károlyt kell említenünk. Ez utóbbi – aki belekeveredett a Martinovics-összeesküvésbe, s emiatt elbocsátották pesti egyetemi tanári állásából – könyvei egy részét az Egyetemi Könyvtárnak juttatta. A tudós jezsuita történészek közül az első hely illeti Pray Györgyöt (1723–1801), a *historiographus regius*t (királyi történészt), az Egyetemi Könyvtár igazgatóját. Pray jelentékeny magánkönyvtárat (2000 kötet), számos kéziratot és érmet gyűjtött. A kiemelkedően értékes gyűjtemény hosszas tárgyalások után, vételár és évjáradék ellenében az Egyetemi Könyvtárba került. Szintén az Egyetemi Könyvtárban dolgozott Wagner Károly (1732–1790), a történeti segédtudományok tanára, aki több mint 800 kötetes könyvtárat gyűjtött össze szakmája széles területéről. A könyvtár 87%-a történeti vonatkozású volt, s szintén közel ilyen arányú

a latin nyelvű művek aránya. A válogatást maga végezte, s a gyűjtés tudatos tájékozódás eredménye volt. Számottevő könyv- és kéziratgyűjteménye volt a jezsuita történetírói iskola más tagjainak is, így Kaprinay Istvánnak, Schönvisner Istvánnak és Katona Istvánnak is.

Nem maradtak el a könyvgyűjtés terén a katolikus és protestáns, magyarországi és erdélyi értelmiség világi képviselői sem. Itt is csupán pár kiemelkedő példát tudunk említeni. Kollár Ferenc Ádám (1718–1783), a bécsi udvari könyvtár – egyébként közismerten dinasztiahű felfogású – könyvtárosa Bél Mátyás könyvtárának maradványaira építve hozott létre egy közel 1300 kötetes, elsősorban jogi és történeti jellegű gyűjteményt, mely halála után a bécsi udvari könyv- és levéltárba került. Egyes darabja a második világháború utáni osztrák–magyar egyezmény alapján magyar közgyűjteményekbe jutottak. Kovachich Márton György (1744–1821) jogtörténész két nagy pesti könyvtár tisztviselője elsősorban a kéziratok gyűjtésére fordította figyelmét, s ezekből, illetve a fővárosi és vidéki nagyobb gyűjtemények anyagának másolataiból értékes gyűjteményt hozott létre, mely később az Országos Széchényi Könyvtárba jutott. Fiával együtt járta végig az országot a források felderítése érdekében; munkájuk eredményeként mindketten neves forráskiadványokat bocsátottak közre.

Neves protestáns gyűjtemények keletkeztek Erdélyben is. Bod Péter már említett könyvtárán kívül Nagyenyeden Hermányi Dienes József, Középajtán Benkő József, Marosvásárhelyt Aranka György gyűjtötte össze gazdag könyv- és kézirattárat. Ez utóbbi felvetette – mint említettük – egy erdélyi magyar nyelvművelő társaság létesítésének gondolatát is, és szorgalmazta egy erdélyi forrásgyűjtemény kiadását. Fontos hivatalt töltött be mint az erdélyi tábla elnöke; így anyagi helyzete lehetővé tette számára a rendszeres könyvgyűjtést. Zágoni Gábor (megh. 1787) erdélyi orvos természettudományi művekben gazdag könyvtára az enyedi kollégium könyvtárába került. A Felvidékről is számos példát említhetnénk. Csupán egyetlenként a losonci református gimnázium igazgatóját, Kármán Andrást nevezzük meg, aki Debrecenben és Sárospatakon, majd Utrechtben, Leydenben és Boroszlóban végezte tanulmányait, iskolájában történelmet és matematikát tanított. 1760 tájt 526 kötetes könyvtárral rendelkezett, melyben szaktudományait kiemelkedő hazai és külföldi művek képviselték.

A középnemesség körében is számosan hoztak létre magánkönyvtárat.

Nevezetes közülük a már említett Dobai Székely Sámuel (1704–1779) birtokos professzor eperjesi könyvtára, melynek bibliofil ritkaságaiból több főpapi és főúri könyvtár szerzett meg kiemelkedő értékeket. Sándor István (1750–1815) lukai földbirtokos egy általános magyar vonatkozású bibliográfia összeállítását tűzte ki célul. Elképzelését nem tudta valóra váltani, azonban az előkészületi munkák során értékes, nagy könyvtárat gyűjtött össze, mely később az Országos Széchényi Könyvtárba került. A Jankovich családban is hagyomány volt a könyvek szeretete. Az idősb Jankovich Miklós (1723–1797) jászkun kapitány a szerzetesrendek feloszlatásakor jutott értékes könyvekhez. Fia, az ifjabb Miklós (1772–1846) a XIX. század egyik legértékesebb magánkézen lévő könyvgyűjteményét hozta létre, mely később szintén az Országos Széchényi Könyvtár részévé, egyik büszkeségévé vált. Tudjuk azt is, hogy Reviczky János felvidéki birtokosnak 1742-ben 439 kötetből álló, francia és lengyel műveket is szép számmal tartalmazó könyvtára volt. Csépán István (1759–1830) Zala megyei birtokos Debrecenben és Pesten végezte jogi tanulmányait. Diákoskodása és ügyvédi útjai alkalmával állandóan vásárolta a könyvpiac újdonságait. Így – kiegészítve lelkész apja könyvtárát – 1802-ben 333 műből és 42 térképből álló könyvtárral rendelkezett. Nem mindegyik könyvtár fejlődése volt folyamatos. Így például a Beleznay-könyvtáré sem, melyet tulajdonosai Pilisen őriztek. A gyűjtő Beleznay Sámuel halála után, 1795-ben már árverésre került. A nyomtatott árverési katalógusból tudjuk, hogy a könyvtár állománya ekkor 2500 kötet volt.

A századfordulón és a reformkorban egyébként az ország egész területén számos megyei nemesi udvarházban volt kisebb-nagyobb könyvtár. Ezek ugyanúgy behálózták az országot, mint korábban a szerzetesrendek könyvtárai. Jóllehet nem volt nagy olvasóközönségük, létükkel mégis a köznemességnek a művelődés iránti érdeklődését, állományukkal a modern politikai eszmék elterjedését jelzik. Sajnos, nincsenek adataink róluk országos vonatkozásban. Egyedül Bács-Bodrog vármegyéről maradt ránk részletes kimutatás, ennek alapján azonban feltételezhetjük, hogy az ilyen kis- és középnemesi könyvtárak száma országosan is jelentős lehetett. Ebben a megyében 23 könyvtárról van a mondott korszakban tudomásunk, melyekből 20 nemesi, 2 papi és 1 orvosi gyűjtemény volt. Nem voltak nagy könyvtárak; állományuk általában 300–500 kötet körül mozgott, azonban

tudjuk, hogy például a Latinovics család könyvtára lényegesen nagyobb volt: több ezer kötetes lehetett, mivel a század végi kimutatások arról számolnak be, hogy katymári könyvtárukban ekkor már 15 000 kötet volt. Állományuk megfelelt a kor általános jogi és történelmi érdeklődésének.

Az idők változását mutatja Szüts Adolf Győr megyei jegyző könyvtára, melynek jegyzéke egy csődeljárás során maradt meg. Nagysága nem jelentős (200 mű és mintegy 1000 kisnyomtatvány), állománya azonban jellemző a jómódú városi kereskedő polgárság, a polgárosuló birtokos nemesség és a radikalizálódó értelmiségi ifjúság szemléletére. A könyvtárból teljesen hiányoznak a klasszikus szerzők és a vallásos irodalom, viszont nagy számban szerepelnek az antiklerikalizmus, a felvilágosodás és a reformkor politikai irodalmának termékei. Ez már egy modern ember korszerű könyvtára, melynek alapját egy jól kezelt kisbirtok, tárgyi keretét pedig egy polgári jellegű városi lakás szabják meg.

Számos adat maradt fenn költőink, íróink könyvtárairól. Ezek általában jellemzőek a korra, a költő személyére és az irodalomban betöltött szerepére, azonban nincsen különleges művelődéstörténeti jelentőségük. Tudjuk például, hogy Kisfaludy Sándor (1777–1844) kicsiny könyvtára – mely az Országos Széchényi Könyvtárba került – 65 műből állt. Ebből 9 a balettművészettel foglalkozik; a költő nagy szerelme volt ugyanis Maria Medina, a neves bécsi táncművésznő. Batsányi János (1763–1845) Linzben hunyt el száműzetésben, mivel része volt a győri csata évében Napóleonnak a magyarokhoz szóló felhívásának összeállításában. Tekintélyes, több mint 1000 kötetes könyvtára elsősorban francia, német és magyar irodalmi vonatkozású műveket tartalmazott, s később szintén az Országos Széchényi Könyvtárba került. Komoly könyvtára volt Dugonics Andrásnak (1740–1818) a nemesi ellenállás konzervatív felfogású piarista költőjének is. Gyűjtőköre általános jellegű, a gyűjtött művek nyelve általában latin volt. Ez a könyvgyűjtemény kalandos úton, csupán 1983-ban érkezett méltó helyére, a költő szülővárosába, a szegedi Somogyi Könyvtárba. Jelenlegi adataink szerint 376 műről tudjuk, hogy biztosan Dugonics könyvtárába tartozott. Kazinczy Ferenc (1759–1831) könyvtáráról fennmaradt adatok azt jelzik, hogy abból hiányoztak a filozófiai jellegű művek, a klasszikus szerzők, s meglehetősen kis mértékben fordultak elő a régi magyar nyomtatványok. Viszont értékes volt metszetgyűjteménye.

Könyvtárát a sárospataki kollégiumnak adta el, talán éppen azért, mert tapasztalatból tudta, hogy onnan számos fontos mű hiányzik. Egyébként a tudományos könyvtárak iránt nagy érdeklődést tanúsított, s a legjelentősebb magyar és erdélyi gyűjteményeket végig is látogatta. Látogatásairól a különböző szaklapokban számolt be. Az idősb Péczeli József (1750–1792) könyvtáráról annyit tudunk, hogy az halálakor 658 kötet hittudományi és 779 kötet világi jellegű műből állt. Péczeli Voltaire nagy rajongója volt; ezt több száz francia nyelvű mű jelzi könyvtárában.

Érdemes pillantást vetnünk a XVIII. század kisembereinek könyvgyűjtésére is. Őket nem a tudományos érdeklődés, hanem csupán a könyv megbecsülése, az írott betű iránti tisztelet és gyakorlati szempontok vezették beszerzéseik során. Az ilyen kiskönyvtárakra vonatkozó forrásadatok hagyatéki leltárak részeiként a levéltárakban rejtőznek. Feltárásuk – mely nagyrészt csupán a közelmúltban indult meg – aprólékos, hosszadalmas munkát igényel. Ezeknek a kiskönyvtáraknak további sorsa szinte kivétel nélkül ismeretlen.

Természetes érdeklődés kíséri a két főváros, Pest és Buda polgárainak művelődését, könyvtári kultúráját. Az első ilyen feltárás a török alóli felszabadulást közvetlenül követő évek pesti adataival foglalkozik. Ezekben az években a legfőbb gondot az újjáépítés műszaki, építészeti problémái okozták. Így természetesen az akkor csak szórványosan jelentkező könyvanyag a tulajdonosok technikai és nem általános művelődési igényeit jelzi. Egy másik munkálat már a XVIII. század elejétől tárja fel a helyzetet, s egy már megállapodottabb korszak művelődési igényeivel, érdeklődésével foglalkozik a két testvérváros 27 névtelen könyvtulajdonosának végrendeleti adatai alapján. A XVIII. század első felében 8 tulajdonos 236 könyvéről, 1750 után 19 tulajdonos 444 könyvéről ad számot. A tulajdonosok közül 12 budai és 15 pesti polgár volt. A könyvek túlnyomó többsége latin és német nyelvű; csupán 49 magyar művel találkozunk. Szakmai szempontból a legszámosabb volt az orvos-, jog- és hittudományi anyag; kevésbé a történelem, a politika és a matematika. Az orvosi művek feltűnően nagy száma és jellege nem csupán az orvosok könyvigényét, hanem a XVIII. századi medicína átalakulását is jelzi. A század elején még a hagyományos, középkori orvoslásmesterség termékeivel találkozunk, míg a század közepétől feltűnik a felvilágosodás korának új orvostudományi korsza-

ka, a diagnosztika előtörése (például R. Mead és van Swieten művei). A század végén már a kortárs hazai szakirodalom is használatban volt (például Plenck művei). Az általános orvostudomány mellett feltűnnek a szakágazatokkal (például nőgyógyászat) kapcsolatos művek. Feltűnően nagyszámú a nemi betegségekkel kapcsolatos irodalom, ami jól mutatja azt is, hogy ilyen kisebb gyűjtemények látszólag jelentéktelen adatai nem csupán könyvtártörténeti, hanem tudománytörténeti és történeti, szociológiai szempontból is érdekesek. A könyvanyag általában a megtelepedett vagyonosabb polgári réteg igényeit jelzi. Feltűnően kevés ezekben a gyűjteményekben a spekulatív, filozófiai jellegű mű, viszont bőségesen szerepelnek bennük (nyilván családi kívánalmaknak megfelelően) a teológiai szerzők és az imakönyvek.

A közelmúltban Szegeden megindult könyvtártörténeti munkaközösségi vállalkozás hasonló jellegű hagyatéki forrásanyag alapján egy korábbi korszak (1551–1721) könyvgyűjtési szokásainak, olvasmánykultúrájának feltárására tesz kísérletet. Tagjai városi levéltári iratanyag alapján az ország egyes tájegységeit vizsgálják. Eddigi megállapításaik szerint igen fejlett érdeklődést mutat a könyv iránt Nyugat-Magyarország. E tájegységgel kapcsolatban 145 felhasználható könyvjegyzéket vizsgáltak meg, az ország más területeiről pedig 202 jegyzéket. A legfejlettebb volt a könyvkultúra az 1640–1661 közötti években. Megállapításuk szerint „nincsenek egzakt módon meghúzható határvonalak a polgárkönyvtár és a főúri könyvtárak között". Ez igaz lehet a tárgyalt korai korszakra, azonban már nem az a XVIII. század második felére vonatkozóan, mikor a gazdag főúri-főpapi könyvtárak már gyökeresen különböznek a kisszerű polgári-nemesi könyvgyűjteményektől. A XVIII. század elejével kapcsolatos egykét adatuk említést érdemel. Sopronban 1707–1721 között egy városi tanácsnoknak 30 történeti, földrajzi és jogi vonatkozású könyve volt; egy kovácsmesternek 7 kötete, egy „udvarmester"-nek (uradalmi tisztviselő) és egy kereskedőnek 8, illetve 22 kötete volt. Ez utóbbi kettőben több francia nyelvű kiadvány is volt. Szirmay András zempléni alispánnak 202 kötete, Simándi István sárospataki tanárnak 294, Fronius Dániel brassói evangélikus lelkésznek 227, Viszth János szintén brassói könyvkötőnek 92, Voigt János selmecbányai evangélikus lelkésznek 123, Benkner Pál brassói tanácsnoknak 56, egy fegyverneki református lelkésznek 150 köte-

tes könyvtára volt. Az adatok az értelmiségi réteg természetszerűen magasabb könyvigényére mutatnak. Tudunk egy 1721-ben keletkezett cenzúrajegyzékről is, mely ismeretlen tulajdonos részére 273 kötet behozatalát engedélyezi. A könyvek a tudomány szinte minden ágát érintik, általában azonban a történelem, a jogtudomány és a természettudományok iránt nyilvánul meg a legnagyobb érdeklődés. Egyébként a szegedi munkaközösség azt tervezi, hogy a jövőben számítógépes módszerrel próbálja meggyorsítani az adatanyag feltárását, feldolgozását.

Szórványos adatainkkal azt kívántuk érzékeltetni, hogy milyen mélységű és jellegű volt a művelődési igény, s hogy kisebb könyvtárak tulajdonosai milyen mértékben igyekeztek könyveiket önművelésük terén hasznosítani. Az ilyen jellegű könyvtárak teljességgel történő felsorolása nem lenne lehetséges, s még akkor sem lenne tanulságosabb, ha sokkal több adatunk maradt volna. Válogatott példáink is elégségesnek tűnnek ahhoz, hogy az általános irányvonalat bemutassuk. Éppen ezért csak a tipikus esetekre hívtuk fel a figyelmet, azzal, hogy egyrészt ezek viszonylag megbízhatóan jelzik az irányvonalat, azonban az adatok szintén viszonylagos kevés volta miatt általánosítanunk csupán a legnagyobb óvatossággal szabad.

C) A XIX. SZÁZAD - A KIEGYEZÉSIG (1800-1867)

Voltaképpen főúri alapítású könyvtáraink között kellene szólnunk két legnagyobb tudományos könyvtárunk, az Országos Széchényi Könyvtár (nemzeti könyvtárunk) és a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára kezdeteiről is, azonban - mivel mindkét könyvtár alapításának célját és későbbi fejlődését tekintve - túlnőtt egy főúri könyvgyűjtemény keretein, és a magyar tudományosság elsőrendű műhelyévé, nélkülözhetetlen segédeszközévé vált, történetük ismertetése külön fejezetekbe tartozik. Alapításuk is már a XIX. században történt, amikor könyvtárügyünk lényeges átalakuláson ment keresztül.

Mielőtt történetük kezdeteivel megismerkednénk, vissza kell tekintenünk az első nagy állami tudományos könyvtár, az *Egyetemi Könyvtár* történetére is, mivel csupán e három könyvtár életének együttes vizsgálata és ismerete nyújt lehetőséget arra, hogy a - sajnálatos módon hosszú ideig -„fővárosközpontú" tudományos élet könyvtári bázisáról képet tudjunk nyújtani. Éppen ennek az egységes szemléletnek érdekében - úgy véljük - nem volna helyes, ha a három nagykönyvtár történetét kisebb korszakokra tagolva ismertetnénk. Fejlődésüket elsősorban nem is a kor szelleme határozta meg, hanem azok az adottságok, melyek - keletkezésük módjától függetlenül - anyagi és kulturális vonatkozásban egy-egy kisebb korszakon belül nem sokat változtak. Az Egyetemi Könyvtárban mindvégig az államhatalom szigorú politikai ellenőrzése érvényesült; a könyvtár elsősorban a felsőfokú oktatás magas szintre törekedő, de anyagilag rendkívül szűkkeblűen támogatott műhelye volt. Az Országos Széchényi Könyvtár, nemzeti könyvtárunk, az abszolutizmus korának nehéz éveiben jött létre, a nemzeti közművelődés szolgálatának jegyében, azonban kibontakozása,

valóban könyvtárrá válása áthúzódott a reformkorba, sőt majdhogy nem a kiegyezésig. Az Akadémiai Könyvtár a reformkor politikai és szellemi lendületének köszönhette keletkezését, azonban könyvtári kibontakozása szintén áthúzódott a szabadságharcot követő abszolutizmus korára. Így történetük folyamatos bemutatása tanulságosabb képet nyújt, mintha azt korszakok szerint tagolnánk.

1. AZ EGYETEMI KÖNYVTÁR

Az Egyetemi Könyvtár újkori, modern története voltaképpen a jezsuita rend feloszlatásakor, 1773-ban kezdődött. Ekkor az egyetem és könyvtára állami intézménnyé vált. Egyébként magát az egyetemet Mária Terézia már négy évvel korábban királyi oltalma alá helyezte, és a még hiányzó orvosi fakultással egészítette ki. 1777-i *Ratio Educationis* című oktatási alaptörvényében megszabta az egyetem tudományos, politikai és nevelési feladatait. Megfelelő működésének alapfeltételeit földbirtokadományokkal teremtette meg. Ezek jövedelméből azonban a könyvtárnak semmi nem jutott. 1777-ben az egyetemet könyvtárával együtt Budára, az ország központjába költöztette, s ott a Várpalotában helyezte el.

A jezsuita rend feloszlatása, majd a Budára költözés súlyos és új feladatokat rótt az Egyetemi Könyvtárra. Lehetővé kellett tennie a mintegy 15 000 kötetes nagyszombati könyvtár működését, valamint a feloszlatott jezsuita intézmények könyvtárainak leltározását, illetve a könyvtárba való beszállítását. A rendelkezések értelmében ugyanis ebből a könyvanyagból az Egyetemi Könyvtárat illette meg az előválogatás joga.

Egyébként a könyvtár fejlesztésére meglehetősen csekély összeget, évi 500 forintot kapott, ami a legszükségesebb anyag folyamatos beszerzését is csak alig tette lehetővé. A személyzet szintén kevés volt: a könyvtárigazgató, egy könyvtáros és egy szolga látta el a tennivalókat. Az első igazgató Lakits György exjezsuita volt, majd pár év múlva a szintén volt jezsuita, neves történész, Pray György került a könyvtár élére. Az igazgató közvetlen felettese az egyetemi tanács lett; az egyetemi szervek irányító tevékenysége általában kicsinyes és bürokratikus volt.

A Budára költözés során – jóllehet állandóan hangsúlyozták a könyvtár fontosságát – a palotában az intézmény csupán öt helyiséget kapott, s ezekből is kettőt az igazgató foglalt el. Bár a könyvtári anyag egy része Nagyszombatban maradt, nagyon szűkös volt az elhelyezés; ezt még súlyosabbá tette a vidéki jezsuita könyvek beáramlása. Nőtt viszont az állások száma: az igazgató mellett ekkor már egy másodkönyvtáros, két könyvtárőr, két írnok és egy szolga végezte a munkát. Az új követelmények, az egyetemi tananyag és a politikai, világnézeti gondolkodásmód átalakulása miatt az állomány összetételében hiányok mutatkoztak, elsősorban a magyar történelem, az orvostudományok, a természettudományok és a gyakorlati (műszaki, gazdasági) ismeretek terén. Az állami szervek (tévesen) úgy vélték, hogy a jezsuita könyvanyagból ezek nagyjából pótolhatóak lesznek. Elképzelésük tévesnek bizonyult, hiszen a jezsuita rendházak könyvtárai éppen ezeken a területeken voltak szegényesek. A hiányok pótlása ekkor elmaradt, s később is csak nehézkesen haladt előre. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy az egyetem tanárai és hallgatói nem a kívánatos mértékben és ütemben jutottak hozzá a számukra szükséges művekhez. Erre pedig komoly volt az igény, s ez a haladó eszmék terjedésével egyre inkább nőtt. Külföldet járt magyarországiak, könyvgyűjtő főurak és főpapok, tanuló diákok és tovább tanuló tanárok mindenkor felkeresték az útjukba eső nevesebb könyvtárakat, s azokban elsősorban a szabadabb könyvhasználat lehetőségére figyelhettek fel. Erre mutatnak Kis Jánosnak, a soproni magyar nyelvművelés és tudományos élet egyik vezetőjének szavai a göttingai könyvtárról: „Alig lehet eléggé ditsérni azt a készséget, mellyel a *tanulókkal* közöltetnek a szebbnél szebb könyvek."

Mária Terézia uralkodásának utolsó éveiben két fontos intézkedés történt a könyvtár fejlesztése érdekében. 1779-ben elkészült a könyvtár első szervezeti szabályzata. Leglényegesebb intézkedése a könyvtár közhasználatúvá, nyilvánossá tétele volt. A beszerzések terén a karok és a szaktanárok kívánságaihoz kellett igazodnia. A szabályzat előírta többek között azt is, hogy a könyvtár évente állítson össze és adjon közre egy tudományos jellegű tájékoztató jegyzéket a magyar könyvtermésről. Egyéb feladatai mellett ezt a könyvtár nem tudta megvalósítani, viszont ezért kapta meg 1780-ban, Magyarországon elsőként, a kötelespéldány-jogot.

II. József uralkodása alatt a könyvtár életében újabb jelentős átalakulások történtek. A hátralékos beszerzési összegeket folyósították. A korábbi volt jezsuita igazgatók és könyvtárőrök helyét világi emberek, Bretschneider Henrik és Kovachich Márton György vették át. Ők készítették el a már régóta esedékes és minden állami anyagi támogatás előfeltételét képező általános könyvjegyzéket *(Index Generalis)* a beszállított jezsuita könyvanyagról, mely ma is 47 volt jezsuita könyvtár mintegy 58 000 kötetéről nyújt tájékoztatást. Személyi, világnézeti és politikai ellentétek miatt Bretschneider és Kovachich 1784-ben távoztak a könyvtárból, s a vezetést ismét Pray György vette át. A távozó könyvtárosok működésének viszont komoly eredményeként könyvelhetjük el azt is, hogy a könyvtár állománya átalakult. A hittudományi művek aránya 10%-kal csökkent, s ugyanennyivel emelkedett a társadalom- és természettudományos könyvek aránya.

1784-ben más, alapvető változás is történt a könyvtár életében. A budai Várpalotát a Pozsonyból Budára költöző központi közigazgatási hivatalok foglalták el, a könyvtárat pedig uralkodó parancsra a pesti ferences rendház épületébe költöztették át. A kettős főváros nehezen megközelíthető budai részéből a könyvtár – s az egyetem is – a bal parti város mozgalmasabb szellemi, politikai és gazdasági életének vérkeringésébe kapcsolódhatott be s válhatott annak szellemi fegyvertárává. Az új épület azonban nem volt alkalmas könyvtári célra, s ez a hátrány hosszú évtizedekre megszabta a könyvtár további küzdelmes sorsát. Az épület az átköltözéskor még be tudta fogadni a könyvtárat, azonban a II. József korában feloszlatott újabb szerzetesi könyvanyag beáramlása már katasztrofális helyhiányt okozott. A források szerint ebben a korszakban a könyvtár további mintegy 8–10 000 kötettel gyarapodott, s állománya 1790-ben már 20–22 000 kötet volt.

Az ingyenes gyarapodás (a feloszlatott rendházak könyvei és a kötelespéldányok) mellett kevesebb jelentőségük volt a vásárolt műveknek. 1777–1790 között az éves beszerzési keret 125 és 1000 forint között mozgott, ami nevetségesen csekély összeg volt – különösen ha az említett főpapi és főúri könyvtárak fejlesztésére, létesítésére szánt összegekre gondolunk. Csupán egyes esetekben került sor nagyobb rendkívüli keret kiutalására. Így például a Pestre költözéskor a könyvtár és a tanszékek együttesen kaptak fejlesztésre 7000 forintot. Hasonlóképpen külön összeg jutott – ritkán

- a külföldi könyvárveréseken való részvételre. Viszont meglehetősen nagy figyelmet fordítottak a folyóiratok folyamatos beszerzésére. Különös gonddal kezelték a természettudományos, illetve az általános tájékoztatást nyújtó, bibliográfiai szempontból nélkülözhetetlen folyóiratokat.

A ritkaságtár anyagát ekkor még nem kezelték külön. Az abolíció ezen a téren különösen értékes gyarapodást jelentett: kb. 900 ősnyomtatvány és 450 kézirat (köztük 66 kódex) került ekkor a könyvtárba, elsősorban -mint említettük - a pálos és jezsuita rendházakból. A három nagy jezsuita történész (Hevenesi Gábor, Pray György és Kaprinay István) rendkívül értékes kézirat- és másolatgyűjteményeit az államigazgatási szervek politikai okokból csak nehezen engedték át a könyvtárnak, s használatukat külön engedélyhez kötötték. Ezekben ugyanis az elmúlt évszázad szabadságharcaival kapcsolatos fontos dokumentumok is voltak.

A könyvtár és a vidéki akadémiák (állami főgimnáziumok) könyvtárainak használati módját, gyarapításuk irányelveit azok a művelődéspolitikai rendeletek szabták meg, melyeket II. József 1785-ben és 1786-ban bocsátott ki. Ezek megállapították a beszerzendő művek fontossági sorrendjét. Első helyre tették az egyes tudományágak rendszerező kézikönyveit és azon szerzők műveit, akik „megalapozták a gondolkodás forradalmi átalakulását". Megszabták a tudományágak fontossági sorrendjét is: első helyre került a fizika, azután a természettudományok, az orvostudomány; ezeket követték a filozófia, a jogtudomány, a történelem, és végül a hittudomány. Ezek az utasítások nem sokáig maradtak érvényben. A jozefinizmus lassú elhalása, majd a Martinovics-féle összeesküvés véres felszámolása után a ferenci abszolutizmus ezen a téren is vissza óhajtotta állítani a régi rendszert. Teljes mértékben ez persze nem sikerülhetett, mivel a gondolat szabadságát nem lehetett már gátak közé szorítani, azonban újból arra törekedtek, hogy a hittudományok visszanyerjék primátusukat, s hogy a „forradalmi eszmék" lehetőleg ne nyerjenek teret a könyvtárak polcain.

A feloszlatott szerzetesi könyvtárak anyaga nem teljes egészében került be az Egyetemi Könyvtárba, illetve az akadémiák könyvtáraiba. Ezekből a könyvtárakból a lelkipásztorkodás terén hasznosítható műveket szétosztották a helybeli és a környékbeli papok között. Tekintélyes részük árverés útján került magángyűjtők (főpapok, tudósok stb.) gyűjteményeibe. Az ideológiai és a tudományos szempontból lényegtelennek minősített köny-

veket az Egyetemi Könyvtár is árveréseken értékesítette a másodpéldányokkal egyetemben. Így 1781–1797 között kb. 25 000 kötet került kalapács alá. A befolyt összeget a könyvtár saját állománya gyarapítására használhatta fel. Az árverések után visszamaradt anyagot országszerte papírmalomba küldték vagy csomagolópapírnak adták el.

A jozefinizmus évei minden nehézség ellenére forradalmi változást hoztak a könyvtár életébe. A könyvállomány felfrissült, a könyvtár az ország központjába került; hozzáférhetővé vált nem csupán az egyetem tanárai és hallgatói, hanem írók, politikusok, jogtudósok számára is. Ezek az új igények elményültebb könyvtári szakmunkát követeltek meg. Ha mindehhez még hozzávesszük a könyvtár kötelespéldány-jogát, elmondhatjuk, hogy az Egyetemi Könyvtár ekkor vált az ország első nemzeti könyvtárává: nyilvános könyvtárként késedelem nélkül szolgálta ki a társadalom széles rétegeiből álló közönségét. A beszerzésben hasznosította az egyetem tudós professzorainak szaktudását, folyóirat-állományával pedig tájékoztatást nyújtott a legfrissebb tudományos eredmények felől. Ezt a helyzetet rögzítette, illetve fejlesztette tovább az 1806-ban kiadott új nevelésügyi szabályzat (az úgynevezett *II. Ratio Educationis*), mely már külön fejezetben foglalkozott a felsőoktatás és a tudományos kutatás segédintézményeivel, a könyvtárakkal, múzeumokkal, klinikákkal. A könyvtárakról szóló fejezet élén az Egyetemi Könyvtár szerepel, s benne kifejezésre jut az egyetemi oktatás és a könyvtárfejlesztés minőségének gondolata is. Az új szabályzat már írásban is lefektetett magas igényeket támaszt a könyvtárosok – különösen az igazgató – szaktudásával, tudományos munkásságával és közéleti magatartásával szemben is.

Az 1802-ben alapított Országos Széchényi Könyvtárral az Egyetemi Könyvtár kapcsolata normálisan alakult. Annál aggasztóbb volt azonban a könyvtári épület állapota. Kisebb hibák mellett a tartógerendázat korhadása a tetőzet beomlásával fenyegetett. A napóleoni háborúk súlyos gazdasági válsága csupán szükségmegoldást tett lehetővé: a közismerten szép, szinte műemléki értékű, márványborítású olvasótermet tíz faoszloppal kellett alátámasztani. Tűzrendészeti problémák is felmerültek. A legnagyobb gondot mégis az egyre fokozódó raktári helyhiány okozta: a könyveket a polcokon kát-három sorban egymás mögött kellett elhelyezni, s ez lassította a kiszolgálást, nehezítette a könyvtárosok amúgy sem könnyű

munkáját. Nem nőtt a könyvtárosok száma sem. Pray György távozása után Gabelhofer Gyula, a bécsi titkosrendőrség besúgója lett az új igazgató. Őt felelőtlen pénzkezelés miatt mozdították el. Utóda 1794-ben a neves régész Schönvisner István lett, aki kollégájával, Schwartner Mártonnal együtt mintaszerű gondossággal vezette a könyvtárat közel három évtizeden át. Utóbbi lett egyébként – Schönvisner távozása után – az első protestáns (igaz, csupán megbízott) igazgató. Széles körű külföldi tudományos és könyvkereskedői kapcsolataik segítették az állomány szakszerű és folyamatos fejlődését. Az igazgatók mellett elvileg két könyvtárőr és két írnok látta el a könyvtári munkát, az állások azonban sokszor évekig betöltetlenek voltak. A feszített munka, a felsőbb szervek szinte teljes érdektelensége több esetben lelki betegséget, testi összeroppanást okozott. Még nyomorúságosabb volt persze a szinte éhbérért dolgozó könyvtári szolgák sorsa.

Az állomány gyarapítására ebben az időben évi 500 forint, majd az 1815-ös gazdasági krízis után 1000 forint jutott. Ez az összeg – a Habsburg Birodalom többi egyetemi könyvtáraihoz viszonyítva – csekély volt. Az esetleges rendkívüli igényeket külön kérésre, hosszadalmas eljárás után elégítették ki. Tudjuk, hogy 1774–1821 között a könyvtár fejlesztésére összesen csak 30 500 forintot fordítottak: ebből a tanulmányi alap 3000 forintot, az egyetemi alap 10 500 forintot, az Egyetemi Nyomda 17 000 forintot fedezett. Ez éves átlagban 650 forintot jelentett. A vásárlásokat pesti könyvkereskedők beszerzései, illetve bécsi árveréseken való részvétel útján bonyolították le.

Külön gondot jelentett a folyóiratok beszerzése. 1815-ben csupán négy politikai és kilenc szakirodalmi folyóirat megrendelését engedélyezték. Pár év múlva ez a szám kissé emelkedett, azonban korántsem a kívánatos és lehetséges mértékben. Ezekben az években ugyanis a bécsi főpostahivatal útján 30 politikai (köztük 4 angol, 4 francia, 2 olasz, 17 német) és 30 szaktudományos (3 francia és 27 német) folyóirat lett volna megrendelhető. A szűk, az anyag alig egyharmadára kiterjedő lehetőséget elsősorban a pénzügyi korlátok szabták meg.

Állandó panaszok merültek fel a kötelespéldányok szolgáltatása terén is. Sok értékes mű csonkán érkezett be, a hazai nyomdászok nem tartották kötelességüknek, hogy az ország legfontosabb állami könyvgyűjteményét

a hazai nyomdatermékekkel ellássák. A vétel- és kötelespéldány útján történő gyarapodás 1819–1844 között mindössze 8757 kötet volt, tehát éves átlagban 350 kötet, melynek kétharmad része vétel útján került be a könyvtárba. Több értékes ajándékkal is gyarapodott a könyvtár. A nevesebbek: Trnka Vencel orvosprofesszor könyvtára, Kaprinay István kéziratgyűjteménye, Winkler Mihály plébános hagyatéka (benne az 1506-ból származó, *Winkler-kódex*nek elnevezett és Ráskai Lea kézírásával készült magyar nyelvemlék), József nádor és Lenhossék Mihály orvosprofesszor ajándékai.

A politikai cenzúra is éreztette befolyását a beszerzések terén, a mindenkori politikai és katonai helyzetnek megfelelő szigorral. A tilos könyvek jegyzékén szerepelt például Kant és Fichte számos műve. Ezek a tilosnak minősített írások azonban a főúri, a professzori és a protestáns főiskolai könyvtárakban sok esetben olvashatóak voltak. A könyvtár használata egyébként megfelelt a nyilvánosság akkori kívánalmainak és a politikai lehetőségeknek. Helyben bárki olvashatott, a kölcsönzés már szűkebb keretek között történt. Csak professzorok, később budai és pesti tanárok, orvosok, ügyvédek, tisztviselők, majd a magyar Tudományos Akadémia tagjai vehettek kölcsön könyveket. A cenzúra azonban ezen a téren is éreztette hatását. A felvilágosodás irodalmához (például Montesquieu, Voltaire, Rousseau, Helvétius, a francia *Enciklopédia)* és az úgynevezett kalandregényekhez mind az olvasóteremben, mind kölcsönzés útján már nehezen lehetett hozzájutni.

A ferenci abszolutizmus korában a hivatalos művelődéspolitika a reakció irányába tolódott el. Ennek a haladásellenes irányzatnak engedelmes kiszolgálója volt a pesti egyetem s az irányítása alá tartozó Egyetemi Könyvtár is. A felsőbbség tudta, hogy minden könyvtár veszedelmes intézménnyé válhat, ha nem ellenőrzik kellőképpen. Személyi beavatkozás és a cenzúra volt hivatott erre az ellenőrzésre. Mindezek ellenére azonban az Egyetemi Könyvtár minőségi és mennyiségi szempontból egyaránt gyarapodó állománya közvetlenül és közvetve is kedvezően hatott a társadalmi haladásra. Joggal vélhetjük, hogy még a „tilos művek" haladó eszméi is kiáramlottak a társadalom szélesebb rétegei felé a katedrákról és egyéni beszélgetések útján. Az új korszak, a reformkor éveit a könyvtár nem várta felkészületlenül.

A reformkor első két évtizedében a könyvtár mégsem váltotta be a hozzá fűződő reményeket. Ennek elsőrendű oka az volt, hogy élén ezekben az években a könyvtári munkáért egyáltalán nem lelkesedő igazgató állt, akit ráadásul nem fűzött jó viszony a felettes egyetemi hatóságokhoz. Az őri állások is betöltetlenek voltak, s az államhatalom a könyvtár életébe minden téren kicsinyesen beleszólt. Az új igazgató, az egyébként elismert tudós történész Fejér György 1824-ben sértődött lélekkel került az igazgatói székbe, s az egyetemmel való rossz viszonya még hozzájárult ahhoz, hogy az államhatalom politikai irányvonala az egyetemi tanács útján fokozott mértékben érvényesülhessen a könyvtár életében. Az egyetem vezetősége például fokozatosan kivette az igazgató kezéből a beszerzés irányítását. A személyzeti helyzet vigasztalan volta mellett nehézséget okozott a beszerzési keret változatlanul csekély összege. Az igazgató ugyan – azért is, hogy borsot törjön az egyetemi hatóságok orra alá – többször öntevékenyen túllépte ezt a keretet, ez azonban csak elmérgesítette a helyzetet.

A könyvtár gyarapodása mindezek következtében lassú volt. Az állomány 1845-ben 54 344 kötet volt; a külön kezelt állatorvosi, csillagászati és hittudományi fiókkönyvtárakkal együtt is csak 69 186 kötet. A könyvtár épületének állaga tovább romlott. A 607 négyzetméter alapterületű szép olvasótermet – melyet az 1835–1836-os tanévben 4539 olvasó használt – továbbra is támfaoszlopok sora csúfította el. A polcok magassága a földszinten 4,3 méter, a galérián 3,5 méter volt, s a zsúfolt elhelyezés a kiszolgálást egyre nehézkesebbé és fárasztóbbá tette.

Az egész korszakot az igazgató és az egyetemi tanács állandó éles, sokszor goromba vitatkozása jellemezte. Vizsgálat vizsgálatot követett, melyek során az egyetem az igazgató egyébként jogos kívánságait is mereven visszautasította, majd 1843-ban igazgatói tiszte alól – eleget téve kérésének – felmentette. Azért, hogy a reformkorban az Egyetemi Könyvtár nem tudott feladatainak kellő mértékben megfelelni, egyaránt terheli a felelősség a nehéz természetű igazgatót és a politikai szempontból teljes mértékben maradi egyetemi tanácsot. Ilyen körülmények között az új igazgatónak, Toldy Ferencnek szinte mindent elölről kellett kezdenie, hogy az Egyetemi Könyvtár tekintélyét és helyzetét a megfelelő tudománypolitikai szintre hozhassa.

Toldy Ferenc az Egyetemi Könyvtár első kinevezett világi igazgatója volt. Kinevezésével a felettes szervek részben irodalomtudományi szaktudását, az Akadémia könyvtárával kapcsolatos szervezési munkája eredményeit és könyvtárszaki ismereteit óhajtották elismerni; részben pedig kívülről hozott, nagy tekintélynek örvendő vezető beállításával óhajtották végét vetni a könyvtár és az egyetem ádáz, már-már nevetséges, a könyvtár fejlődését mindenképpen gátló vitájának.

Toldy Ferenc 38 évesen került a könyvtár élére. Mögötte ekkor már sikerekben és küzdelmekben gazdag irodalmi, tudományos és tudományszervező múlt állt, és jó kapcsolatai voltak kora szinte minden irányító közéleti egyéniségével és hatóságával. Több mint egyéves nyugati tanulmányútja során megismerkedett a német, francia, angol és svájci tudományos és könyvtári élettel, részt vett a Magyar Tudományos Akadémia megalapításában, annak titkára volt, és ő szervezte meg könyvtárát. A politikai életben nem vett részt: elméleti jellegű felvilágosult liberalizmusa ettől visszatartotta, s ilyen jellegű feladatot csupán kifejezett utasításra, életében egyszer látott el. Hirdette viszont a tudományos, tapasztalati megismerésnek a kutatásban való kizárólagosságát és a forrásanyag feltárásának alapvető fontosságát.

Már az Akadémiai Könyvtár szervezési munkálatai során megszületett benne egy összefoglaló könyvtártani mű összeállításának gondolata. Ha megjelenik, ez lett volna az első ilyen természetű magyar szakkönyv. Azonban csupán bevezetésszerű tervezete látott napvilágot. Ebből kitűnik, hogy Toldy jól ismerte az akkor modern könyvtártani szakirodalmat, s tudatában volt annak, hogy a könyvtár lelke a tudós könyvtáros. Elvi megállapításait a gyakorlatban is igyekezett megvalósítani. A már-már összeomlással fenyegető könyvtárépület felújítását igazgatóságának első éveiben sikerült felvétetnie az egyetemi építkezések általános tervébe. Ezt az egyetemi tanáccsal ügyesen alakított jó viszonyának és a minden tudományos célkitűzést támogató József nádorhoz fűződő személyes kapcsolatának köszönhette. Az építkezés megindítását azonban a központi igazgatás bécsi szervei halogatták, majd 1848-ban végleg lekerült a napirendről.

A könyvtár állománya Toldy igazgatóságának kezdete óta ugrásszerűen, évente mintegy 1000 kötettel gyarapodott. Beszerzéseit tudományos céltudatosság és jól megfontolt tudománypolitikai szempontok irányították.

Tekintettel volt mind a professzorok és a hallgatók, mind pedig a könyvtár egyéb használóinak igényeire. Beszerzési elképzeléseit tervszerű belső könyvtári munkával párosította. Ez akkor egyet jelentett a rendszeres katalogizálással. Könyvtárpolitikai alapelve volt, hogy „egy könyvtárat minden módon hasznosítani kell". Állandó gondot fordított a könyvállomány megőrzésére is; szakemberek (például a kémia professzora) véleményét kérte ki a rovarkártevőkről. Mindenre kiterjedő gondoskodása nyomán a könyvtár használóinak száma jelentősen emelkedett: 1836–1849 között a korábbinak szinte kétszeresére nőtt.

Működésének első – a szabadságharcig tartó – korszakát korszerű, új szervezeti szabályzat elkészítésével fejezte be, melyet 1848. március 14-én hagyott jóvá a kancellária. A szabályzat Toldy modern és szakszerű könyvtári elveit tükrözte a beszerzés, a könyvtárhasználat, az épület- és állományvédelem minden vonatkozásában. Bizonyos változtatásokkal ugyanezt a szabályzatot vette át – és adta ki nyomtatásban – az Akadémia is a maga könyvtára számára. Az általános ügyrendi szabályzat mellett külön olvasótermi szabályzatot is készített, mely a bécsi egyetemi könyvtárban alkalmazott előírásokat a tudományos kutatás és a közművelődés szabadabb mozgása érdekében fellazítani igyekezett. A könyvtári igazgatást odaadó gondossággal szinte minden területen személyesen végezte, illetve irányította. Ő maga készítette el a szabályzatot, fogalmazta az ügyiratokat, részt vett a katalogizálási munkában, és megszabta a beszerzés irányvonalát. Igazgatásának első hat évében a könyvtár megindult a modern fejlődés útján, s minden remény megvolt arra, hogy – ha a beszerzési keret megfelelő emelése is sikerül – hamarosan eléri a birodalom többi nagy, tudományos könyvtárának szintjét. Ezt a szabadságharc, illetve annak bukása akadályozta meg.

1849 után új korszak kezdődött a könyvtár életében. A politikai nehézségek elhárítása után Toldy – aki az új abszolutizmus korában a magyar tudományos közélet egyik legkiemelkedőbb szervezője volt – a könyvtárat továbbra is a hazai szellemi élet központjává óhajtotta fejleszteni, sőt ezt a szerepét a lehetőségekhez mérten fokozni is igyekezett. Ezt a törekvését bizonyítja az is, hogy 1850-ben új folyóiratolvasó szobát létesített, azzal a kifejezett céllal, hogy az a tudományos eszmecserének, a kollégiális szellem erősödésének tűzhelye, a magyar tudományos közélet tagjainak talál-

kozóhelye legyen. Így jött létre – elsősorban Toldy érdeméből – az első magyar tudósklub.

A könyvtár gyarapodása és használata a harci események megszűntével ismét gyorsan emelkedett. Az állomány 1851-ben 72 630 kötet volt; ez a szám másfél évtized elteltével 108 000-re emelkedett. Az olvasók száma az 1851–1852-es tanévben 10 785 volt, az 1868–1869-es tanévben már 35 229. S mindez a szinte hihetetlen fejlődés egy régi, teljesen elavult épületben, korszerűtlen raktározási viszonyok és keserves olvasási körülmények, rendkívül szűkös anyagi viszonyok és személyzeti helyzet közepette. Funkcionális kifogások a könyvtárral szemben nem is akadtak, elsősorban azért, mert az igazgató a rendelkezésre álló eszközöket céltudatosan, a tudományos szükségletek és igények személyes tapasztalaton alapuló ismerete segítségével használta fel. Elsősorban a kutatás alapvető segédeszközeinek beszerzésére törekedett, s így különös gondot fordított a könyvtár ma is gazdag kézikönyvtárának fejlesztésére és a szaktudományos alapművek beszerzésére.

A kötelespéldány-szolgáltatás – hasonlóan a nemzeti könyvtár és az Akadémiai Könyvtár esetéhez – sajnálatos módon rendszertelen maradt, a felsőbb szervek minden erélyes utasítása ellenére. Még a legnagyobb pesti nyomdák sem tettek rendszeresen eleget ennek – a tudományos és irodalmi élet szempontjából oly jelentős – kötelezettségüknek. Jelentősebb gyarapodást figyelhetünk meg a hagyatékok terén. Az abszolutizmus korában a legkiemelkedőbb gyarapodást a nádori család könyvtárából származó művek, a neves szlavista Kollár János ajándékai, az Egyetemi Nyomda juttatásai, Szilasy János hittudományi professzor hagyatéka, különösen pedig Almási Balogh Pál (Széchenyi István kezelőorvosa) és Frank Ignác jogászprofesszor hagyatéka jelentették. Ez utóbbit tulajdonosa egy létesítendő városi könyvtár céljaira helyezte letétbe a könyvtárban, azonban ez a könyvtár ebben a korban nem jött létre, s a könyvanyag az Egyetemi Könyvtárban maradt.

Az abszolutizmus korában váltak fontossá a külföldi cserekapcsolatok is. Toldy – nyilván az Akadémiai Könyvtár ez irányú sikerein felbuzdulva – egyre több egyetemi könyvtárral vette fel a kapcsolatot. 1862-ben már 18 könyvtár és 13 más európai és amerikai tudományos intézmény állt cserekapcsolatban az Egyetemi Könyvtárral. Lendületesen fejlődött a kézirat-

és ritkaságtár is. Első katalógusát az ötvenes években Garay János, a neves költő és a kézirattár első függetlenített őre készítette el.

Hasonlóan a másik két fővárosi tudományos nagykönyvtárhoz, az Egyetemi Könyvtárban is kisszámú és rosszul fizetett volt a személyzet. A kiegyezés korában az igazgató mellett két őr, egy írnok, két napidíjas és egy szolga látta el az egyre nehezebbé váló szolgálatot. S ez a létszámhelyzet is csak hosszas, elkeseredett küzdelem után alakult ki. A kor könyvtárosai közül említést érdemelnek Csery János (akit Toldy a könyvtár élő katalógusának nevezett), Garay János, Horvát Árpád (a nemzeti könyvtár igazgatójának, Horvát Istvánnak fia, az Egyetemi Könyvtár egyik későbbi igazgatója) és Márki József. A könyvtár alkalmazottai egészségtelen helyiségekben, az előmenetel minden kilátása nélkül, de megbízhatóan és szorgalmasan végezték munkájukat.

A kiegyezést megelőző években már nyilvánvaló lett, hogy a könyvtár a régi épületben, kis személyzetével működésképtelenné vált. A hatvanas évek közepén forgalma is csökkent. Feltétlenül új könyvtári épületre volt szükség. Ennek felépítése azonban már a kiegyezés korának új polgári, parlamentáris kormányzatára várt.

Az abszolutizmus korának a könyvtár szempontjából talán legizgalmasabb eseménysorozata a könyvtár roskatag épületének birtoklásáért a ferences renddel vívott küzdelem volt. Voltaképpen ennek a harcnak végeredményeként jött létre az új könyvtárépület.

A könyvtári épület egykori tulajdonosa, a ferences rend, már a XIX. század első felében többször megkísérelte, hogy az épületet – melytől II. József rendelkezése fosztotta meg – visszaszerezze. Ezek a kísérletek azonban akkor nem jártak sikerrel. A szabadságharc bukása után az abszolút kormányzat reakciós szelleme új reményt élesztethetett bennük. A ferencesek igényét Pest város tanácsa és az esztergomi érsek is támogatta. Az egyetemi tanács viszont – mely a reformkorban a kormányzat engedelmes kiszolgálója volt – ekkor teljes súlyával kiállt könyvtárának ügye mellett. Toldy kezdettől fogva azt az egyedül józan álláspontot képviselte, hogy a szóban forgó telken olyan épületeket emeljenek, melyek lehetővé teszik mind a könyvtár, mind a ferences rend méltó és kielégítő elhelyezését. Az ötvenes évek közepén – szintén uralkodói parancsra – mégis vissza kellett adni egyes helyiségeket a ferenceseknek, sőt felmerült az az elképzelés is,

hogy a könyvtárat más épületben helyezzék el. Ez a terv azonban - Toldy és az egyetem makacs kitartása eredményeként - megbukott. Különösen élessé vált a küzdelem a kiegyezést megelőző években. Ekkor a városi tanács még egy erőszakos épületbontási akciótól sem riadt vissza, melyet végül is az államhatalom legfelsőbb szerve, a kancellária állított le. A kiegyezés után a jogvita bírói útra terelődött, s végül - a könyvtár kárára részrehajló ítéletek után - kompromisszumos megoldással ért véget. Toldy korábbi elképzeléseinek megfelelően 1872-ben a vitatott ingatlant két részre osztották, ezt a telekkönyvben is rögzítették, s így az egyetemnek jutó részen megindulhatott az Egyetemi Könyvtár új, ma is álló épületének létrehozatala.

Ebben a küzdelemben - melynek végeredménye az 1876-ban felavatott új épület volt - Toldy Ferenc játszotta a vezérszerepet. Könyvtárigazgatói működésének három évtizede alatt mindvégig országos tekintélynek örvendett. A tudományban és a közművelődésben tudatosan felismerte a politikumot, közéleti és könyvtárigazgatói tevékenységét ennek a meggyőződésnek a jegyében látta el. Bízvást mondhatjuk, hogy az Egyetemi Könyvtár történetének máig legkiemelkedőbb egyénisége volt: szakmai tudását, könyvtári ismereteit, tapasztalatait és társadalmi befolyását elsősorban annak szentelte, hogy a könyvtárat megindítsa, majd továbbvigye a modern fejlődés útján. Törekvése sikerrel járt: a könyvtár állománya tervszerűen gyarapodott, hozzáférhetőségét rendszeres katalogizálás tette lehetővé (ezt jelzi a sok ezer olvasó és kölcsönző), a könyvtár új épületéért - melynek felavatását már nem érhette meg - szívós harcot vívott, s ezzel megteremtette további fejlődésének, kibontakozásának minden lehetőségét.

2. AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

A XIX. század főúri alapítású könyvtárai közül elsőnek mai nemzeti könyvtárunkról, az Országos Széchényi Könyvtárról kell szólnunk. A könyvtár alapítója, gróf Széchényi Ferenc (1754-1820) Magyarország egyik leggazdagabb családjából származott. A család birtokai a Dunántúlon voltak; tagjait a dinasztiához való hűség és a katolikus valláshoz való

ragaszkodás jellemezte. Széchényi Ferenc - elődeivel ellentétben - nem a katonai, hanem a politikai pályát választotta. A bécsi Theresianumban nevelkedett, ahol számos arisztokrata kortársával együtt a kor legnevesebb professzorainak irányításával ismerkedett meg a felvilágosodás politikai és művelődési eszméivel. Itt kapott bevezetést a könyvtárismeret alapjaiba is, Denistől, az udvari könyvtár igazgatójától. II. József felfigyelt a tehetséges ifjú főúrra, és különféle magas állásokba kinevezve igyekezett őt az államigazgatásban hasznossá tenni. Széchényi azonban nem sokáig szolgálta a jozefinista állam gépezetét; hamarosan átlátta annak magyarellenes irányzatát. Ekkor fordult művelődéspolitikai kérdések felé, és tűzte maga elé célul a hazai műveltség és tudományosság szolgálatát.

Külföldi tapasztalatok gyűjtése érdekében 1787–1788-ban hosszas nyugati utazást tett Csehországon, a német államokon, Hollandián keresztül Angliában, majd pár év múlva Olaszországban. Hazatérve kapcsolatba lépett a magyar tudományos élet képviselőivel. Érdeklődését elsősorban azok a törekvések keltették fel, melyek egy magyar tudós társaság (Akadémia) alapítását tűzte ki célul. Ismerte a kérdésre vonatkozó javaslatokat és a kitűnő főúri és főpapi könyvtáralapításokat (Esterházy, Batthyány, Teleki, Klimó stb.), melyek szintén a nemzeti művelődés előmozdításának jegyében jöttek létre. A Martinovics-összeesküvésben több bizalmas embere (így volt titkára és első könyvtárosa, Hajnóczy József) belekeveredett. A mozgalom véres, kíméletlen felszámolása után visszavonult Sopron melletti nagycenki birtokára, s ott hozzálátott könyvtárának rendezéséhez, hungarikumgyűjteménye rendszeres kiépítéséhez. Számos hazai szakember segítette munkájában, az osztrák és a német könyvkereskedőket pedig körlevélben kérte fel a magyar vonatkozású kiadványok megküldésére. Könyvtárosa, Tibolth Mihály rendezte és katalogizálta a könyvanyagot, Denis rendszere alapján. A *Collectio librorum per Hungaros et de Hungaria scriptorum* (Magyar szerzőktől és Magyarországról írt könyvek gyűjteménye) elnevezésű, több mint 7000 darabból álló gyűjteménye katalógusát nyomtatásban is kiadta, s a kiadványt 469 példányban Európa-szerte szétküldte barátainak, ismerőseinek, neves tudósoknak és tudományos intézményeknek.

Széchényi Ferenc célja a nagycenki könyvtár létesítésével és jegyzékének kiadásával elsősorban az volt, hogy megmentse az ország szellemi

örökségét, bizonyítsa annak kilenc évszázados folyamatosságát – mégpedig nem csupán bibliográfiai felsorolással, hanem magával a könyvanyaggal is. A nyomtatott katalógus hazai és nemzetközi sikere, valamint a magyar és magyar vonatkozású művek iránt megnyilvánuló érdeklődés, nemkülönben a kül- és belpolitikai viszonyok alakulása megérlelték Széchényiben azt az elhatározást, hogy könyvtárát a fővárosba költözteti s a nemzetnek ajándékozza. 1802-ben engedélyt kért erre az uralkodótól, s II. Ferenc november 26-án erősítette meg a nemzeti könyvtár alapítólevelét. Ennek értelmében Széchényi Ferenc hazájának ajándékozza könyvtárát és egyéb muzeális jellegű gyűjteményeit, s jogot nyer arra, hogy azokat saját költségén gyarapíthassa, továbbá hogy ő és utódai a könyvtár alkalmazottait kinevezhessék és az éves gyarapodásról nyomtatott katalógust adhassanak ki. A kinevezés jogát a család hosszú évtizedeken át gyakorolta. A gyűjtemény teljessé tétele érdekében a könyvtár – az Egyetemi Könyvtár után másodikként – megkapta a kötelespéldány-jogot is. Az alapítólevél előírta, hogy az új könyvtár az Egyetemi Könyvtártól teljesen független legyen, s hogy ugyanaz a személy egy időben ne lehessen mindkét könyvtár alkalmazottja. Így indította meg rögös útjára az alapítólevél Magyarország későbbi nemzeti könyvtárát.

A könyvtár élete, fejlődése nem volt egyenletes, és működésének első korszakában számos nehézséggel kellett megküzdenie. Első főkönyvtárosa, Miller Jakab Ferdinánd és munkatársai 1803 elején kezdték meg a könyvtár felállítását az egykori pesti pálos kolostor (ma Pázmány Péter Hittudományi Akadémia) díszes barokk könyvtártermében. Az év végén, november 10-én a könyvtár fővédnökének, József nádornak jelenlétében ünnepélyesen megnyitották. A könyvtárat hamarosan használatba is vette a professzorokból, írókból, tudósokból álló olvasóközönség. Ám már kezdetben sok nehézség merült fel. A könyvtárnak nem volt rendszeres pénzalapja, kiadásait csak az alapító által kiutalt alkalmi juttatásokból tudta fedezni. A kötelespéldányok hiányos beszolgáltatása miatt – az Egyetemi Könyvtárhoz hasonlóan – állandóak voltak a panaszok, s ezeken a felsőbb szervek gyakori intézkedései sem tudtak véglegesen segíteni.

A könyvtár nem sokáig állt rendszeresen a közönség rendelkezésére. A napóleoni háborúk során két ízben (1805-ben és 1809-ben) kellett értékesebb darabjait az ország biztonságosabb, távoli vidékeire menekíteni.

Közben azonban a hazai közgyűjtemények ügyében fontos lépés történt. 1808-ban az országgyűlés törvényt fogadott el a Magyar Nemzeti Múzeum megalapításáról, és tekintélyes összeget szavazott meg „múzeumi alap" néven az új intézmény számára. Az új Magyar Nemzeti Múzeum alapját a Széchényi alapította könyvtár és az alapító értékes éremgyűjteménye alkotta. A háborús korszak minden pénzügyi nehézsége ellenére az új intézmény részére (mai helyén) jelentős ingatlant vásároltak, melyen egy egyemeletes épület állt. Ezt a vásárlást az is lehetővé tette, hogy Grassalkovich Antal egy értékes pesti telket ajánlott fel a Magyar Nemzeti Múzeum céljaira. Az újonnan birtokba vett épület renoválása ütemének megfelelően a múzeum gyűjteményei fokozatosan átköltöztek új helyükre, utoljára a könyvtár, 1817 nyarán. A Múzeum megalakulásával bonyolult jogi helyzet állt elő: a könyvtár „de jure" megtartotta önállóságát, és a Széchényi családtól való függését, „de facto" azonban a Magyar Nemzeti Múzeum szervezeti keretébe és irányítása alá került.

A könyvtár folyamatosan gyarapodott. A gyarapodás fő forrása Széchényi Ferenc rendszeres és bőkezű gondoskodása volt. Az alapító elsősorban XVI–XVII. századi kiadványokat, magyar vonatkozású ősnyomtatványokat és kódexeket juttatott a könytárnak, melyet mindig sajátjának érzett. 1820-ban családi könyvtárából 9200 kötet könyvet, 6000 térképet és metszetet ajándékozott a könyvtárnak, és anyagilag lehetővé tette egy gazdag tájékoztató kézikönyvtár létesítését is. A többi adományozó közül említenünk kell a pozsonyi káptalant (rendkívül értékes kódexekkel) és különösen József nádort, a Magyar Nemzeti Múzeum elnökét és protectorát (fővédnökét), aki az új ingatlan és épület megszerzésével kapcsolatos hathatós tevékenysége mellett értékes közép- és újkori kéziratos anyagot ajándékozott a gyűjteménynek. A kötelespéldányok beszolgáltatásának nehézségei mellett problémák merültek fel a vétel útján történő gyarapodás tekintetében is. A múzeumi alapot az ingatlan megvásárlása erősen igénybe vette, így a beszerzésre fordítható kamatösszeg is jelentéktelen volt.

A könyvtár alapítása óta folyamatosak voltak azok a kísérletek is, melyek a külföldre került korvina kötetek visszaszerzésére irányultak. A könyvtár alapítása évében történt az első ilyen kísérlet, az országgyűlés támogatásával. Azóta a kérdés minden országgyűlési ülésszakon felmerült, azonban a megvalósításra – a legnagyobb múltú magyar könyvtár köteteinek magyar

közgyűjteményben való elhelyezésére - anyagi okok miatt nem került sor. A reformkor végén, 1847 tájt politikai indokokból maga Metternich kancellár is szorgalmazta a kérdés megoldását, azonban eredmény nélkül.

Jobb eredménnyel jártak a katalogizálási munkálatok. Az alapító az 1799-1800-ban kiadott alapkatalógus kiegészítéseként 1803-ban, illetve 1807-ben két pótkötetet s az ezekkel kapcsolatos szakmutatót (index) bocsátott közre, neves tudósok (Engel János Keresztély és Szerdahelyi György Alajos) előszavával. A nyomtatott katalógusok azonban gyakorlati használatra, feltárásra nem voltak alkalmasak, mivel a nemzeti könyvtárnak ekkor még nem volt kialakult jelzetrendje. Ez a művek kikeresését, az olvasók kiszolgálását meglehetősen nehézkessé tette.

A napóleoni háborút követő abszolutizmus kora (1812-1825) ismét számos nehézséget okozott a könytár életében. Az országgyűlést nem hívták össze, s így a rendek (az alsóház és a felsőház), melyeknek feladatuk lett volna az anyagi gondoskodás, a múzeumi alap célszerű felosztása, nem voltak abban a helyzetben, hogy a nemzeti gyűjtemény (könyvtár és múzeum) sorsa felől intézkedhessenek. Károsan befolyásolta a könyvtár fejlődését az első igazgató, Miller személye körül kialakult fegyelmi természetű botrány is. Miller - aki egyébként József nádor tudományos munkatársa és tanácsadója volt, s aki a nádort a múzeum ügye iránt érdekeltté tette - hasznos munkát végzett a gyűjtemény érdekében. Ő gondozta a múzeum tudományos folyóiratát, a kézirattár és más különgyűjtemények katalógusait. Emberi magatartása azonban nem volt megfelelő: beosztottjaival szemben ellentmondást nem tűrően, elbizakodottan viselkedett, s végül felmerült ellene az a vád is, hogy eltulajdonított olyan köteteket, melyek az alapító könyvtárából származtak. Az ellenőrző leltározás nem mindenben kedvező végeredményét már nem érte meg: 1823-ban, húszéves szolgálat után elhunyt. Utóda a könyvtár élén a neves történész Horvát István lett.

Pótolhatatlan veszteség érte a könyvtárat Széchényi Ferenc 1820-ban bekövetkezett halálával, aki mindvégig szemmel tartotta és gyarapította a gyűjteményt, s további sorsát végrendeletében fiai gondviselésére bízta.

A könyvtár állománya - mint ezt a nyomtatott katalógusok mutatják - 1807-ben meghaladta a 13 000 művet. Az állomány felét a történettudomány és segédtudományai alkották. Ehhez járult a mintegy 2000 darabot

számláló kézirat- és okmánygyűjtemény. A számok – minden anyagi nehézség ellenére – folyamatos gyarapodást mutatnak. S azzal, hogy Széchényi Ferenc a könyvtár nyomtatott katalógusait Európa-szerte megküldte neves tudósoknak, tudományos intézményeknek, a külföld is tudomást szerzett a nemzeti könyvtár megléte, a magyar irodalmi és tudományos élet múltja, fejlődése és európai színvonala felől.

1825-ben az uralkodó összehívta az országgyűlést. Történetírásunk ettől az évtől számítja azt a reformkor néven ismert korszakot, mely az ország politikai és kulturális életének gyökeres átalakulását eredményezte. Ugyancsak ebben az évben jött létre a könyvtáralapító Széchényi Ferenc fiának, Széchenyi Istvánnak kezdeményezésére a Magyar Tudományos Akadémia (akkori nevén Tudós Társaság). Az átalakulás hatott a könyvtár fejlődésére is. A nádor 1826-ban jelentést terjesztett az országgyűlés elé a Magyar Nemzeti Múzeum állapotáról. Ebben beszámolt a múzeumi telek és épület megvételéről, a legfontosabb személyi kérdésekről, a kötelespéldány-szolgáltatás helyzetéről, a múzeumi folyóirat *(Acta Musaei)* megjelentetéséről, a gyűjtemények ellenőrző leltározásáról, valamint a kiemelkedő adományokról.

A Magyar Nemzeti Múzeum ekkor három szervezeti egységből állott: a könyvtárból (Széchényi Országos Könyvtár néven), az érem- és régiségtárból és a természettudományi-iparművészeti tárból. A könyvtár állománya ekkor közel 23 000 mű volt (sokkal több kötetben); ehhez járult még több mint 2000 kézirat és kb. 40 000 kisnyomtatvány. A jelentés kitért arra is, hogy a múzeumi alap kamatai az illetmények fedezésére sem elégségesek, így komolyabb beszerzésekre alig lehet gondolni. A gyűjtemények elhelyezése szegényes; ezért feltétlenül szükségesnek vélte egy új múzeumi épület létesítését a már birtokolt telken. Az országgyűlés azonban – tekintettel az anyagi nehézségekre – „boldogabb időkre" halasztotta az ügyek érdemi tárgyalását. Komoly segítő szándékot jelentett a könyvtár számára Széchenyi István testvérének, Széchenyi Lajosnak értékes alapítványa, 10 000 forint értékben. Az alapítólevél értelmében az 500 forint évi kamatból 400 forintot hungarikumbeszerzésre, 100 forintot a könyvtárigazgató illetményének kiegészítésére kellett fordítani.

A következő országgyűlés elé 1830-ban újabb jelentést terjesztett a nádor, azonban a nehézségek megoldása ekkor is elmaradt. A reformeszmék

politikai erővonalának hatására viszont az 1832–1836. évi országgyűlés elé terjesztett nádori jelentés már jobb eredményekről adhatott számot. Ezek közül a legnagyobb a már említett Jankovich Miklós műgyűjtő táblabíró gyűjteményének megvásárlása volt. Jankovich 150 000 forintra becsült, de valójában felbecsülhetetlen értékű gyűjteményét 100 000 forintért adta el a Magyar Nemzeti Múzeumnak; a fennmaradó 50 000 forintot „a haza iránti fiui kegyeletből" a múzeumi alapnak ajánlotta fel. Az országgyűlés hozzájárult a vételhez, s ugyanekkor 500 000 forintot szavazott meg egy új múzeumi épület létesítésére. Egy évvel korábban pedig Illésházy István jelentette be a nádornak, hogy több nemzedéken át gyűjtött, értékes, 6000 kötetes családi könyvtárát ajándékként átadja a nemzeti könyvtárnak.

A harmincas évek lendületesnek ígérkező fejlődését 1838-ban elemi csapás, a dunai árvíz akasztotta meg. Az ár elöntötte Pest alacsonyabban fekvő részeit. A múzeum gyűjteményeit, valamint a Jankovich-házban lévő értékeket gyors és hősies munkával kellett megmenteni és átszállítani a Ludovika Akadémia épületébe. Ez a művelet a könyvtár addig sem teljes rendjének szinte teljes felbomlását jelentette. Használhatósága – a távoli elhelyezés miatt – gyakorlatilag megszűnt, annak ellenére, hogy az új helyen is megkísérelték egy ideiglenes rendszer kialakítását. A Magyar Nemzeti Múzeum s vele együtt a könyvtár is csak kezdetleges állapotban tudta fogadni meggyérült számú látogatóit, egészen 1845-ig, az új múzeumi palota megnyitásáig.

Az állománygyarapítás – a nagyobb ajándékoktól eltekintve – nem volt számottevő mértékű. A kötelespéldányok (Erdélyből is) rendszertelenül érkeztek be. Az ajándékozásban kifejeződő társadalmi érdeklődés csökkenő irányzatot mutatott. A legáldozatosabb ajándékozó a már említett Illésházyn kívül József nádor volt, aki vásárlásokkal és a neki tiszteletpéldányként felajánlott művekkel gazdagította a könyvtárat. A kisebb vásárlásokat az eredeti Széchényi-alapból fedezték, az alapító hungarikum-központú elgondolásának megfelelően. A könyvtár – minden nehézség ellenére – a Széchényi-gyűjtemény, a Jankovich- és az Illésházy-könyvtárak anyagával s más beszerzésekkel gyarapodva (állományát tekintve) Közép-Európa egyik jelentős, könyvészeti és tudományos szempontból gazdag gyűjteményévé fejlődött. Súlyos problémája maradt azonban feltárásának hiányos volta és hogy az épület nem volt megfelelő. Ezeknek a nehézségeknek a

megoldását próbálta elérni szakszerű gondoskodásával József nádor, a múzeum legfőbb pártfogója, amikor az építkezést és a belső személyi és tárgyi kérdések megoldását szorgalmazta.

Az új épület tervét a magyar klasszicizmus nagynevű építésze, Pollack Mihály készítette el, aki már több jelentős fővárosi épület (Ludovika Akadémia, a régi Vigadó, pesti Német Színház stb.) tervezését végezte. Az építkezés 1837 nyarán indult meg; az árvíz kevés kárt okozott, s így 1840 végére az épület tető alá került. A belső berendezés már lassabb ütemben haladt, nem utolsó sorban az építkezés költségeinek megnövekedése miatt. Ezeknek a nehézségeknek elhárítása volt a nádor egyik legfőbb gondja, aki ekkor gyakorlatilag az egész múzeum igazgatásának feladatkörét is ellátta. Erre azért volt szükség, mert Miller halála óta a múzeumigazgatói állás betöltetlen volt. A könyvtárőr és a természettári őr mellett csupán egy-egy segédőr és a szolgák végezték el a napi teendőket. Az igazgatói állás betöltésére csupán 1843-ban került sor. A nádor választása Kubinyi Ágostonra esett, aki ugyan nem volt tudományos képzettségű szakember, de családi hagyományai és egyéni érdeklődése szoros szálakkal fűzték a magyar tudományos élethez. A könyvtárral kapcsolatos kérdések ismeretébe a nagy szakértelemmel bíró Horvát István könyvtárőr vezette be. Horvát halála után (1846) Mátray Gábor, az ismert zenetudós lett a könyvtár őre, aki már évek óta dolgozott a könyvtárban, illetve a Nemzeti Zenede gyűjteményében.

1846 nyarán megkezdődött az akkor már 100 000 kötetre gyarapodott állomány átköltöztetése az új múzeumi épületbe. A költözködés nehéz feladat volt: a Ludovika Akadémián és több más helyen tárolt gyűjteményrészeket meg kellett mozgatni, új felállításukról gondoskodni, és ugyanakkor hozzálátni a már évtizedek óta szünetelő feldolgozás, katalogizálás munkájához. A könyvtárosoknak mindezt szinte minden segítség nélkül maguknak kellett elvégezniök. A költözködéssel egy időben vásárolták meg és szállították a könyvtárba Horvát István elhunyt könyvtárőr 80 000 forint értékű, szakmailag kitűnő könyvtárát.

A Horvát-könyvtár megvétele után pár nappal (1847) elhunyt a könytár és az egész múzeum ügyének lelkes patrónusa, az intézmény elnöke, József nádor, akinek jóindulatú támogatását, az ügyek intézésében való aktív részvételét mindkét intézmény élete szinte utolsó napjáig élvezte.

A legsúlyosabb probléma ez idő tájt a könyvtár felállítása és használhatóvá tétele volt. Kubinyi Ágoston igazgató kidolgozta az egyes tárak működési szabályzatát, s így az átköltözés befejeztével - a könyvtár kivételével - a gyűjtemények fokozatosan megnyíltak a közönség számára. A könyvtár azonban nem, mivel súlyos személyi és technikai gondokkal küzdött. A könyvtárőr mellett csupán kis létszámú személyzet dolgozott, a helyiségek nem voltak bebútorozva, s a különböző könyvtári egységeket még nem lehetett egységes rend szerint felállítani. Mátray gondosan áttanulmányozta a különböző külföldi rendszereket, s a jelek szerint az úgynevezett müncheni tudományrendszertani módszert kívánta alkalmazni. Ez azonban az Országos Széchényi Könyvtár esetében nehezen volt megvalósítható, mivel az alapítványi egységekkel kapcsolatos különkezelési kikötések egy ilyen egységes rendszer kialakítását erősen gátolták. A kérdést csak a könyvtár egészének adottságait figyelembe vevő rendszerrel lehetett volna megoldani, s ezzel foglalkoztak is. A végleges megoldás azonban ismét elmaradt, ezúttal a politikai események következtében.

A szabadságharc hónapjai és az abszolutizmus első évei ismét csak tervek készítésével teltek el. Az állománygyarapítás rendszertelenné vált. Csökkent az ajándékozók száma, tovább akadozott a kötelespéldányszolgáltatás, és a pénzért történő vásárlásra alig volt lehetőség, hiszen a tisztviselők munkabérét is csak nehezen tudták fizetni. Mindezek ellenére a könyvtár 1848-1849-ben 2500 nyomtatvánnyal és 102 kézirattal gyarapodott. Nem haladt azonban a felállítás, a rendezés és a feltárás, annak ellenére sem, hogy Mátray már 1849-ben hozzálátott a Széchényi-törzsanyag, majd a következő évben a kézirattár rendezéséhez és katalogizálásához. A már rendezett és feltárt anyag korlátozott mérvű használatát a felsőbb szervek elrendelték, azonban a nyilvános olvasóterem a katalogizálás munkálatainak elhúzódása miatt még sokáig nem nyílt meg. A könyvtárőr és egyetlen írnoka a 100 000 kötetnyi állományból 1857-ig csak 12 000 kötetet tudott katalogizálni. Valamivel biztatóbb volt a kézirattár helyzete: 1858-ig közel 13 000 egység címleírása készült el. Tudósok, akadémikusok, egyetemi tanárok és közéleti személyek - felsőbb utasításra - kölcsönözhettek is. Ez az intézkedés is csupán azt tette lehetővé, hogy 1851-1860 között 107 kölcsönző 876 tételt használt a könyvtár állományából. Vagyis gyakorlatilag azt jelentette, hogy a könyvtárat a közönség nem használhatta.

Nem sok változást hoztak a hatvanas évek sem. A Magyar Nemzeti Múzeum igazgatója 1861-ben emlékiratot adott át az országgyűlésnek az intézmény helyzetéről. Ebben a könyvtárat illetően a már korábban felsorolt kívánalmak szerepeltek: rendszeres éves beszerzési keret biztosítása, a kötelespéldányügy rendezése, a Corvina Könyvtár külföldre került és fellelhető anyagának visszaszerzése, a katalogizálás befejezése, mindezek érdekében új állások szervezése, a könyvtár rendszeres helybeni használatának lehetővé tétele. Az igazgató egyszeri 100 000 forintot és évente folyamatosan mintegy 50 000 forintot kért. Az emlékirat ügyében az országgyűlési királyi biztost küldött ki, aki újabb jelentést szerkesztett, ezt újabb adminisztratív lépések követték - mindez azonban a könyvtár problémáinak megoldását nem mozdította elő. Csupán 1865-ben született meg az uralkodói döntés, mely egyszeri 50 000 forint „kegyelmi adomány" kiutalását engedélyezte. Ezt kiegészítette egy 14 000 forintos összeg az épület és a kert rendbehozatalára. A rendszeres államsegélyt 12 000 forintban állapították meg. A személyzet bővítésére 1866-ban került sor. A könyvtárban ettől kezdve egy őr (Mátray Gábor), két segédőr, egy írnok és két szolga munkálkodhatott. Mindezek eredményeként 1866. június 4-én megnyitották az Országos Széchényi Könyvtár nyilvános olvasótermét. Ezt végső fokon a közvélemény és a sajtó kényszerítette ki. A közönség számára érthetetlen volt, hogy az új épületben miért késik a könyvtár nyilvánossá tétele.

Ennek - mint tudjuk - súlyos tárgyi okai voltak. Ekkor még csak a Széchényi-féle alapkönyvtár, a kézikönyvtár, a kézirat- és ritkaságtár volt feldolgozva. A harmincas évek óta beszerzett és ajándékba kapott értékes különgyűjtemények rendezetlenül, felhalmozva álltak a nagyrészt polcozatlan raktártermekben. Az állomány a hatvanas években - a politikai viszonyok fokozatos enyhülésével - újabb értékes anyaggal gyarapodott. Ezek közé tartozott Kölcsey Ferenc és Sándor Móric könyvtára is. Mindezek azonban csak a még feldolgozatlan állomány arányát növelték.

A kiegyezés utáni korszakra - a kétségtelen eredmények ellenére - számos súlyos probléma megoldásra várt. Az állomány növekedése oly mértékű volt, hogy ekkor már mintegy 110 000 kötet állt feldolgozatlanul, a térképeken, metszeteken és kisnyomtatványokon kívül. Ezt a munkát a hatfőnyi, rosszul fizetett személyzet nem tudta elvégezni. A berendezés

hiányos volt, s ami a legfontosabb: nem történt még döntés a jelzetek és felállítások rendszerének kérdésében sem. A kiegyezés évében így zárult az Országos Széchényi Könyvtár előtörténete, „hősi korszaka", mely szorgalmas könyvtárosok munkájával, az adományozók megértésével csupán lerakni tudta a jövendő fejlődés alapjait, a kibontakozás útját azonban nem tudta megtalálni.

3. AZ AKADÉMIA KÖNYVTÁRA

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára szintén főúri alapítású könyvtáraink közé sorolható, azonban - az Országos Széchényi Könyvtárhoz hasonlóan - kezdettől fogva úgy tekinthetjük, mint a magyar társadalom alapítványát, a reformkor egyik jelentős közművelődési létesítményét.

A Magyar Tudós Társaság alapítását megelőző évtizedekben, Bod Péter és Bessenyei György elképzelései óta országszerte számos olyan terv született, mely a magyar tudományos élet szervezett összefogását tűzte ki célul. Minden olyan magyar tudós, író és politikus, aki egy ilyen társaság létrehozatalát szorgalmazta, kivétel nélkül hangsúlyozta, hogy az effajta intézmény működése könyvtár nélkül elképzelhetetlen. A könyvtáralapító Teleki József grófnak a közvetlen indítékot Széchenyi Istvánnak az Akadémia megalapítását célzó bejelentése adta meg. Két nappal azután, hogy az országgyűlés elfogadta a Magyar Tudós Társaság alapításáról szóló tervezetet (1826. március 17-én), Teleki megvetette az új tudományos intézmény könyvtári alapjait is.

A Teleki családban mindig élénk volt és hagyománynak számított a tudomány iránti érdeklődés. Az alapító nagyapjának, a koronaőr Teleki Józsefnek (1738-1796) köszönhető a családi könyvtár létrejötte. Apjának, Teleki Lászlónak, a hétszemélyes tábla bírájának (1764-1821) gondoskodása nyomán a Teleki-könyvtár nagyértékű tudományos gyűjteménnyé fejlődött. Az idősb Teleki József rokonságban állt a XVIII. század már említett nagy könyvtáralapítóival. Nagybátyja Ráday Gedeon, egyik nagynénje Bethlen Kata, vele egykorú másik nagybátyja Teleki Sámuel volt, a

tudományokban pedig mestere Bod Péter. Könyvtára így közeli „rokonságban" állt a század több ismert tudományos gyűjteményével.

A könyvtár ekkor még Marosvásárhelyt volt, s közel 2500 kötetet számlált. Teleki saját maga dolgozta ki – francia mintára – annak szakrendszerét. Gyűjteménye nem volt barokk jellegű főúri magángyűjtemény, hanem a legfrissebb irodalom termékeire támaszkodó, a felvilágosodás eszméit hordozó munkakönyvtár. Az erdélyi gyűjtemény mellett Pesten is létrehozott egy 3200 kötetes könyvtárat, mely a magyar vonatkozású művekben különösen értékes és általában modernebb volt, mint a marosvásárhelyi könyvtár. Időközben megvásárolta Péczeli József és Cornides Dániel könyvtárait is. Erdélyi hivataloskodása idején részt vett az Aranka György szellemi vezetésével létrejött Erdélyi Nyelvművelő Társaság munkájában. A XIX. század elején ő is egy magyar tudós társaság létesítésén fáradozott, s ő volt a magyar tudományos és szépirodalmi művek jutalmazására létesített Marczibányi-alapítvány egyik védnöke is. Könyvtáráról kéziratos jegyzéket készített; e tekintetben Széchényi Ferenc könyvtárának nyomtatott katalógusait tartotta szem előtt. Az idők folyamán könyvtára több mint 12 000 kötetre növekedett.

Állománya két részre oszlott: a magyar és magyar vonatkozású művek mellett gyűjtése kiterjedt a tudomány minden ágára. A könyvritkaságok mellett a könyvtári katalógusok rendszeres gyűjtésével is foglalkozott. Különös gondot fordított a nagy nyugati tudós társaságok kiadványaira, s így megteremtette az Akadémiai Könyvtár jövendő külföldi kapcsolatainak alapjait. Gyűjteményét rendszeresen, komoly anyagi eszközökkel fejlesztette. Halálakor (1821) az állomány már közel 24 000 kötet volt, az öt évvel később kelt alapítólevél pedig már 30 000 kötetről szól. Fia, a könyvtáralapító József, maga is kitűnő nyelvész és történész, szinte apja ki nem mondott elképzelésének tett eleget akkor, amikor a gyűjteményt a Magyar Tudományos Akadémiának ajánlotta fel.

Az alapítólevélben Teleki József maga és testvérei nevében ezt az apjuktól örökölt értékes gyűjteményt – számos külföldi tudós társaság zártkörű könyvtárával ellentétben – „a haza minden polgárának" szánta, tehát nyilvános tudományos közkönyvtárat óhajtott létesíteni. Az alapítólevél bevezető sorai a szándékot a főváros könyvtári helyzetét ismertető indokolással egészítik ki. Ezek a sorok jelzik, hogy Pesten ugyan működik két másik

nagy tudományos könyvtár is, azonban ennek ellenére is szükségesnek tartják, hogy az Akadémiának külön könyvtára legyen. A Magyar Nemzeti Múzeum Könyvtárának feladata „kiváltképen Magyarországra korlátozva" a hungaricum-anyag gyűjtése, az Egyetemi Könyvtár pedig „a szükséges pénzalap hiánya miatt szűkebb korlátok közé szorítva" nem képes a megfelelő fejlődésre. Így ketten együtt is „az emberi ismeretek mezején mindmáig sok kívánnivalót hagynak fenn". Ezen a hiányon kívánt segíteni könyvtáralapításával Teleki József. Az volt az elképzelése, hogy a három könyvtár működjék együtt a magyar tudományosság fejlesztése érdekében.

A szép és nemes szándék megvalósulását azonban - a hazai politikai viszonyok, az anyagi helyzet és a jogi formulákban fogalmazó közgondolkodás ismeretében nem meglepő - nehézségek hosszú ideig korlátozták, lassították. Jogi vonatkozásban a nehézséget az okozta, hogy a könyvtáralapítás korában még tisztázatlan volt a Magyar Nemzeti Múzeum és a Magyar Tudományos Akadémia jogviszonya. Teleki József maga is úgy gondolta, hogy a két intézmény egymással szoros kapcsolatban fog működni, s ezért az alapításkor a könyvtárat a Magyar Nemzeti Múzeum fennhatósága alá rendelte. Közben azonban világossá vált, hogy két intézmény önálló jogi személy volta ezt nem teszi lehetővé. Az Akadémia és Múzeum funkciója, feladatköre is világosabban elvált egymástól, s így ez a jogi viszony ugyan nem valósult meg, azonban hosszas és érdektelen jogvitákra adott alkalmat.

A felemás jogi helyzetet csak súlyosbították az új könyvtár elhelyezési gondjai. A Magyar Tudományos Akadémiának alapításakor nem volt önálló épülete, ezért a könyvtár kezdetben az akkor még a Szervita téren állott Teleki-palotában maradt, akkor is, amikor az Akadémia hivatali helyiségeit a Duna-parti Deron-házban berendezték. Az akadémikusok a könyvtárat itt is használhatták, illetve kölcsönözhettek anyagából. A könyvtár csupán 1836-ban költözött át a Petőfi Sándor utca 3. alatt ma is álló, úgynevezett Trattner-Károlyi-házba. Ekkor fogtak hozzá a könyvanyag hozzáférhető felállításához és katalogizálásához. A munka lassan folyt - a magyar tudományos nagykönyvtárakban közismert kis létszámú személyzet és a rossz fizetések miatt -, s csupán 1844-ben fejeződött be. Ekkor adta át Teleki József a könyvtárat valóságosan is a Magyar Tudo-

mányos Akadémiának és a nagyközönségnek. A megnyitás alkalmával született meg Vörösmarty Mihály *Gondolatok a könyvtárban* című ódája.

Az alapítás és a megnyitás között eltelt közel két évtized folyamán a könyvtár erőteljesen gyarapodott, állománya a megnyitáskor mintegy 50 000 kötet volt. Kezdetben két külön egységből állott. Az alapítólevélben ugyanis Teleki József kikötötte, hogy az alapkönyvtárat „Teleki Könyvtár" néven külön kell kezelni. Emellett a törzsanyag mellett külön egységet alkotott a már teljes mértékben az Akadémia tulajdonát alkotó további gyarapodás. A két részleget csupán a kiegyezés utáni években egyesítették, amikor az Akadémia beköltözött új palotájába.

A könyvtár az alapítás utáni években több forrásból gyarapodott. A beszerzési keret - melyet 1836-ban helytartótanácsi rendelet, majd 1840-ben országgyűlési törvénycikk biztosított - igen csekély volt: évente 100-300 forint. Nehézkes volt a beszerzés lebonyolítása is: az Akadémia tagjainak javaslatai alapján végső fokon az Akadémia elnöki tisztjét is betöltő Teleki József döntött a beszerzések kérdésében. A csupán szórványosan megmaradt források alapján feltételezhető, hogy saját vagyonából is hozzájárult - Széchényi Ferenchez hasonlóan - az anyagi alapokhoz, különösen a külföldi tudományos folyóiratok beszerzése esetében. Tudjuk, hogy 1831-ben 7 ilyen folyóirat járt a könyvtárba; számuk 1841-ben már 17 volt. A legnagyobb gyarapodást a könyvtár egyre rendszeresebbé váló kiadványcseréje útján érte el. A külföldi társintézmények az Akadémia alapítását követő években maguktól jelentkeztek kiadványaikkal. Ezeket az Akadémia hamarosan viszonozni is tudta, saját kiadványaival. Így hamarosan széles körű kapcsolat alakult ki Európa és Amerika számos jelentős tudományos intézményével - annak ellenére, hogy az Akadémia a külföldi csereanyagot csak magyar nyelvű kiadványokkal tudta viszonozni.

A hazai könyvtermést a kötelespéldány-szolgáltatás lett volna hivatott biztosítani. Ez azonban - hasonlóan a két másik nagy tudományos könyvtárhoz - állandóan akadozott. Az Akadémiai Könyvtár 1836-ban nyerte el ezt a jogot, azonban a beszolgáltatás rendszertelensége miatt a nélkülözhetetlen magyar kiadványokat is a szűkös beszerzési keretből kellett megvásárolni. A gyarapodás legértékesebb részét az ajándékok jelentették. Itt is a könyvtáralapító Teleki József járt az élen. 1834-ben 4000 forintért megvásárolta Kresznerics Ferenc nyelvész, szombathelyi hittudományi akadé-

miai tanár hagyatékát, mely értékes régi könyvekből, kéziratokból, értékes pénz- és éremgyűjteményből állt. A következő évben a tudománypártoló Marczibányi család egyik tagja ajándékozott egy 400 kötetes könyvgyűjteményt a könyvtárnak. Pár évvel később a Batthyány család két tagja adományozott számottevő gyűjteményeket a könyvtárnak. Batthyány Gusztáv rohonci könyvtárát – melynek értéke felől egymásnak ellentmondó vélemények hangzottak el – helyhiány miatt egyelőre nem szállították Pestre. A 30 000 kötetes könyvtár a tudományok minden ágára kiterjedt. Batthyány Kázmér – feltehetően a rohonci könyvtár minőségével kapcsolatos megjegyzések miatt – 2600 kötetes (valóban értékes) klasszikus és francia művekből álló kisbéri könyvtárával lépett az adományozók sorába. Ugyanekkor került a könyvtárba Pázmándi Horvát Endre nyelvész, papköltő 677 kötetes gyűjteménye is.

Külön érdemes megemlíteni Sándor Istvánnak, a neves bibliográfusnak és szerkesztőnek hagyatékát, aki halálakor (1814) könyv- és éremgyűjteményét egy 100 000 forintos alapítvánnyal együtt egy létesítendő magyar akadémiára hagyta. A nádor rendelkezése szerint az Akadémia létrejöttéig a hagyatékot és az alapítvány kamatait a Magyar Nemzeti Múzeumnak kellett átadni. Az Akadémia csupán 1840-ben tett lépéseket a hagyaték megszerzése érdekében, de ekkorra már a gyűjteménynek maradványait lehetett csak felderíteni; hosszas pereskedés után az örökösök csupán 1154 kötetet adtak át az Akadémiai Könyvtárnak.

Teleki József a családi gyűjteményen kívül sok értékes egyedi ajándékkal is gyarapította a könyvtárat. Egyebek között egy korvina kötetet, egy XIII. századi missalét, egy 1488-as Koberger-bibliát adományozott. 1850-ben ősnyomtatványokban és Aldinákban gazdag saját könyvtárát is az Akadémiának ajándékozta. A kézikönyvtárat pedig az akadémiai szótárszerkesztési munkálatokhoz nélkülözhetetlen értékes német és francia szótárakkal egészítette ki. Az Akadémi tagjai is kötelességüknek érezték, hogy műveiket a könyvtárnak megküldjék. Széchenyi István szinte minden munkája szerepel, rajta kívül Bolyai Farkas, Vörösmarty Mihály, Fáy András, Bugát Pál, Toldy Ferenc, Czuczor Gergely nevével találkozhatunk az ajándékozók között – egy-két külföldi tudós mellett. Az Akadémia az ajándékozók nevét évkönyveiben közölte; nagy számuk miatt sokszorosított űrlapon köszönték meg az ajándékokat.

A hagyatékok és ajándékok között számos értékes kézirat is volt. Különösen gazdagok voltak e téren a Teleki-, Kresznerics-, Batthyány- és Pálóczi Horváth-gyűjtemények. A kódexek közül kiemelkedtek a *Czech-*, *Guary-* és az úgynevezett *Érsekujvári-kódex*. A korabeli hagyatékok között kéziratokban leggazdagabb Kazinczy Ferenc hagyatéka volt.

A Magyar Tudományos Akadémia fontos feladatai közé tartozott a magyar nyelvemlékek és a külföldön található magyar vonatkozású könyv- és levéltári anyag gyűjtése. Ennek érdekében indult meg – neves tudósok részvételével – a külföldi felderítés és dokumentumok másoltatása. Elsőnek a British Museumban indult meg a munka, majd a bécsi Udvari Levéltár mellett berlini, drezdai, wolfenbütteli, hamburgi, göttingai, brémai, párizsi, bázeli és más gyűjteményekben és a dalmát városok levéltáraiban folytatódott.

A kéziratok rendszeres katalogizálására azonban helyhiány miatt nem kerülhetett sor. Ugyanez a nehézség akadályozta a könyvtár nyilvános használatát is. A Teleki-házban a helybeni használat havonta két alkalomra korlátozódott. A könyvkölcsönzés szinte megoldhatatlan volt. A könyvtár irányításával kezdetben megbízott Toldy Ferenc elsősorban a folyóiratok használatát óhajtotta biztosítani. A könyvtárhasználat nehézkes volta miatt az akadémiai tagok inkább a másik két nagykönyvtárat, elsősorban az Egyetemi Könyvtárat látogatták.

A könyvtár végleges elhelyezése és berendezése nagyon lassú ütemben haladt. A Trattner-Károlyi-házba való átköltözés után komoly formában felmerült az a – jogi érvekkel is alátámasztott – gondolat, hogy az Akadémiát könyvtárával együtt a Magyar Nemzeti Múzeum épületébe költöztessék át. Az átköltöztetés azonban a helyiségekkel kapcsolatos nézeteltérések miatt szerencsére elmaradt. Az akkori könyvtári berendezésről keveset tudunk; feltehetően nagyon egyszerű lehetett. Nyitott, részben a Teleki-könyvtárból, részben a rohonci Batthyány-könyvtárból származó fapolcokon állt a könyvanyag, s az olvasók részére készíttettek egy-két asztalt és széket.

A könyvtárnak a Teleki családtól történő átvételére az Akadémia bizottságot rendelt ki, melynek tagja volt természetesen Toldy Ferenc is. Az átvétel módját részletes előírás szabályozta. Az anyagot tudományáganként, fokozatosan vették át, s azt három csoportba osztották. A „közönséges"

könyvtár a külföldi szerzők műveit, a „magyar" könyvtár a széles értelemben vett hungarikumokat foglalta magában. Az ősnyomtatványokat a harmadik csoportba, a kézirattárhoz csatolták. Az előírás három katalógus készítését rendelte el: betűrendes, szakrendi és helyrajzi katalógus készült. A nyitvatartási rend szerint az Akadémia tagjai naponta 11-12 között látogathatták a könyvtárat, a közönség pedig heti három alkalommal, délelőtt és délután, összesen 5-6 óra időtartamban. Szigorúan szabályozták a kölcsönzés módját is. Továbbra is meghagyták a Múzeum felügyeleti jogát, azonban ez csupán elvileg és csak a Teleki-féle törzskönyvtárra volt érvényben. Az egyéb anyagot illetően az Akadémia és a Teleki család közösen rendelkeztek. Gyakorlatilag a törzskönyvtár különállása fokozatosan megszűnt, s a tulajdonjogot csupán az átvételi jegyzék, illetve az ex libris tüntette fel.

Az átadásnak ezzel az ésszerű és szakszerű módszerével kapcsolatban a Múzeum ellenvéleménnyel élt - ami a tisztázatlan jogi helyzet sajnálatos következménye volt. A múzeumi (nemzeti) könyvtár vezetője az alapítólevél egy valóban félreérthető szakaszára hivatkozva úgy vélte, hogy a könyvtár tulajdonjoga valójában a Múzeumra szállt, s annak az Akadémia csupán haszonélvezője. Ez az erőszakolt vélemény azonban a felettes hatóságoknál nem talált meghallgatásra, viszont késleltette a végleges megoldást. Ezért fejeződött be az átvétel munkája - melynek java részét Toldy Ferenc saját kezűleg végezte - csupán 1844-ben.

Nem tekinthető egyedi esetnek a kibontakozásnak ez a furcsa módja. Láttuk, hogy az Országos Széchényi Könyvtár is küzdött hasonló nehézségekkel. Ennek okai bonyolult társadalmi, tulajdonjogszemléleti kérdésekkel függenek össze. Az alapítók jó szándéka nem volt elegendő gyors megoldáshoz, különösen akkor nem, ha a könyvtáralapítók nem feltétel nélkül adták át nemzeti tulajdonba kincseiket, hanem biztosítani igyekeztek családi érdekeiket is. Ez nagyrészt azzal is magyarázható, hogy az állam, melynek adományoztak, nem volt a magyar nemzet igazi állama. Anyagi kérdések is okoztak nehézségeket. Bár az alapító főurak vagyonos emberek voltak, az alapítványi összegek mégsem voltak elegendőek ahhoz, hogy akár a Múzeum, akár az Akadémia könyvtárának rendszeres fejlődését, a beszerzési és személyi kiadásokat fedezni tudják. Ehhez állami támogatásra, rendszeres és bőséges évi költségvetési hitelkeretre lett volna

szükség. Az államhatalom azonban nem volt érdekelt abban, hogy a magyar tudományosság és közművelődés bástyái a kívánatos mértékben fejlődjenek. Így érthető, hogy ezek a hitelkeretek minden könyvtár esetében nevetségesen csekélyek voltak.

Az Akadémiának a könyvtárán kívül számos más feladatkör anyagi fedezetét is elő kellett teremtenie, (forrásfeltárás, kiadványok, folyóiratok, régészeti munkálatok stb.), így nem állt módjában, hogy ezekben az években célszerű elhelyezésről, kellő személyzet alkalmazásáról is gondoskodjék. Ezért volt alacsony a beszerzett művek száma is. A legmagasabb szintet 1848-ban érték el (1719 darab), de ez a szám korábban 500–600 körül mozgott.

Nagyjából zökkenőmentes volt a könyvek és folyóiratok helybeni használata. Már nehezebben ment a személyzeti kérdés megoldása. Az alapítólevél előírta, hogy a főkönyvtárnok az Akadémia tagja legyen. Csekély tiszteletdíjat (évi 300 forintot) kapott. Kinevezését a Teleki család egészen a kiegyezésig (sőt bizonyos fokig még az után is) magának tartotta fenn. A családi törzskönyvtár mellett kezelni kellett volna az alapítás utáni jelentékeny gyarapodást is. Mivel azonban a család a könyvtárat oly hosszú ideig nem adta át, könyvtárnokot sem nevezett ki. Ezért volt kénytelen Toldy Ferenc akadémiai titkári teendői (s egyéb elfoglaltságai) mellett ezt a munkát minden segítség nélkül ellátni. Ez a helyzet csupán akkor szűnt meg, amikor az Egyetemi Könyvtár igazgatójává nevezték ki. S ekkor vált halaszthatatlanná a könyvtárnok kinevezése is. Jóllehet az Akadémia többször tett javaslatot, a különben oly bőkezű alapító csupán 1850-ben nevezte ki Hunfalvy Pált főkönyvtárnokká. Az Akadémia a saját tulajdonában lévő könyvanyag gondozásával alkönyvtárnokként Reviczky János levelező tagot bízta meg. Toldy szakismereteit azonban továbbra is igénybe vették. Ő dolgozta ki a könyvtár első szabályzatát, illetve alkalmazta az Egyetemi Könyvtár részére már kidolgozott szöveget az Akadémia könyvtárára.

Az utasítás könyvtártani értelemben szinte teljesen azonos az Egyetemi Könyvtár részére készült szöveggel. A bevezetés szerint a könyvtár elsősorban az Akadémia tagjainak szolgálatára áll, de idővel – ha a katalógusok elkészülnek – minden tudós kutató igénybe veheti. Ebből a megkötésből kitűnik, hogy az alapító kezdeti jószándékának, egy nyilvános könyvtár létesítésének megvalósulását milyen mértékben akadályozták a tárgyi és

anyagi nehézségek. A szabályzat természetesen utal a könyvtár kettős (alapítványi és akadémiai) jellegére is. Előírja, hogy csupán oly műveket szabad megvásárolni, melyeket a tagok kívánnak, s melyek más pesti könyvtárakban nincsenek meg. Az elképzelés elvileg helyes volt, azonban nem mindenben valósult meg, márcsak azért sem, mivel voltak (s vannak) oly művek, melyekből egyetlen példány bármilyen súlyos anyagi helyzetben sem elegendő.

Súlyos napokat élt át a könyvtár a szabadságharc során, 1849 tavaszán a budai vár ostroma idején. A kézirattárat és a legértékesebb könyvanyagot az utolsó percekben szállították le az épület első emeletére. Pár nappal később azután a házat találat érte, padlása leégett, s csupán a tűz gyors eloltása akadályozta meg a könyvtár teljes pusztulását.

A szabadságharc bukása után, az önkényuralom nehéz évei alatt a működésében erősen korlátozott Akadémia csak kevés gondot tudott fordítani könyvtárára, mely azonban ezekben az években is szépen gyarapodott. Az 1844-ben 60 000 kötetre becsült (valójában feltehetően kisebb) állomány két évtized múlva 100 000 kötetre növekedett, elsősorban adományok útján. Ekkor került a könyvtárba többek között a Jancsó-, Czech- és Somssich-könyvtár, Gaál György és Döbrentei Gábor kéziratgyűjteménye. A gyarapítás másik értékes forrása volt a már említett kiadványcsere: a könyvtár 1865-ben már 100 intézménnyel állt kapcsolatban.

Az 1860-as évek döntő változást hoztak az Akadémia és a könyvtár életében. Egy nemzeti közadakozás 900 000 forintra emelte fel az Akadémia alaptőkéjét, és külön 600 000 forint gyűlt össze egy új akadémiai palota építésére. Itt kapta meg – négy évtizeddel alapítása után – méltó (mai) helyét a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára is, mely 1864-ben külön 15 000 forintot kapott állománya kiegészítésére és fejlesztésére. Az új épületbe átszállított könyvtárat két év alatt (1865–1867) új szakrend szerint rendezték át. Ekkor olvasztották egybe a két állományrészt: csupán a „G. Telekiek adománya" feliratú bélyegző jelzi ma is, mely művek tartoztak az alapító könyvtárába.

Az átköltözés és átrendezés munkálatait szakbizottság irányította, melynek Hunfalvy Pál főkönyvtárnokon és Budenz József alkönyvtárnokon kívül tagja volt természetesen Toldy Ferenc is. A bizottság elvetette egy külön hungarikum-könyvtár létesítésének gondolatát, mivel erre a Magyar

Nemzeti Múzeum Könyvtárát mint nemzeti könyvtárat vélte hivatottnak. Részletes szakrendszert dolgoztak ki, és javaslataikat a Teleki család elé terjesztették. A család nevében Teleki Sándor, az 1855-ben elhunyt könyvtáralapító unokaöccse minden javaslathoz hozzájárult. A költözés megkezdése előtt a kikölcsönzött könyveket visszakérték, majd – csekély számú személyzettel megkezdődött az átköltözés bonyolult művelete. Ebben a munkába a két könyvtárnokot csak Rómer Flóris, a neves régész, a kézirattár őre és egyetlen szolga támogatta. A költözéssel egy időben új könyvtári szabályzatot is kidolgoztak. Az olvasóterem és a kutatószoba berendezése után 1868 szeptemberében a könyvtárat átadták a nyilvánosságnak.

Ezzel megvalósult a könyvtáralapító Teleki József eredeti elképzelése: a magyar olvasóközönség birtokába vehette az Akadémia könyvtárát. A megnyitást megelőzően megalakult az új könyvtári bizottság, mely Toldy elnökletével a továbbiak során rendszeresen foglalkozott a könyvtár minden ügyes-bajos dolgával. A bizottságban szakmájuk oly jeles tudósai vettek részt, mint Pauler Tivadar jogász (később igazságügyminiszter), Jedlik Ányos fizikus (a dinamó feltalálója), Petzval Ottó matematikus és a három könyvtáros. A jegyzőkönyveket, mint főtitkár, Arany János vezette.

Alapításuk módjától, alapítóik elképzelésétől és állományuk jellegétől függetlenül ezek a nagy gyűjtemények voltak nemzeti művelődésünk, fővárosi tudományos közéletünk legfontosabb bázisai. Olvasóikból, kölcsönzőikből kerültek ki a jövendő generáció tanítói, tanárai, professzorai, a tudományos és a politikai közélet vezető egyéniségei. Hatásukat elsősorban azok a tudományos eredmények jelzik, melyek használóik – igen sok esetben könyvtárosaik – nevéhez fűződnek. Természetesen hatottak politikai közéletünk alakulására is.

4. SZAKKÖNYVTÁRAK

Szakkönyvtáraink fejlődése – annak ellenére, hogy ezt az ország gazdasági fejlődése és az ezzel kapcsolatos igény megkívánta volna – nem volt megfelelő mértékű és ütemű. Csupán 1846-ban került sor a Műszaki Egyetem

elődjének, a József Ipartanodának felállítására. A sokra hivatott intézménynek ekkor egyetlen saját könyve sem volt. Eleinte a csekély összegű beiratkozási díj szolgált a beszerzési keret céljára. 1848-ban a kormányzat és a hallgatóság erélyes hangon követelte használható könyvtár létesítését; erre azonban nem került sor. A szabadságharc bukása után, 1850-ben a régi Institutum Geometricumot hivatalosan is az Ipartanodához csatolták, s ekkor kezdődött meg a könyvtár lassú kiépítése. Első könyvtárőrét 1853-ban nevezték ki: az intézmény egyik professzorára bízták a könyvtár gondozását. Ez a rendszer hosszú évtizedeken keresztül fennmaradt. Egy évvel később az Ipartanodát a budai Várpalotába helyezték át, majd 1856-ban politechnikummá (műegyetemmé) alakították. Ekkor már egy írnok is működött a könyvtárban, azonban az állomány fejlesztésére továbbra is csak a beíratási díjak szolgáltak. 1858–1867 között összesen 10 000 forint jutott gyarapítási célra, s ennek az összegnek csupán 10%-a volt rendkívüli államsegély.

„Az egész könyvtár egyetlenegy ablakos szobában volt elhelyezve, és a hallgatók hozzá nem férhettek" – írta a hatvanas években a neves kémiaprofesszor, Wartha Vince, a majolikatechnika később világhírűvé vált szaktudósa. A döntő változást a kiegyezés hozta meg. 1867-ben az igazgató professzor mellé főfoglalkozású könyvtárost neveztek ki, majd 1869-ben a könyvtárat megnyitották a hallgatóság számára is. Állománya ekkor 2369 kötet volt.

A mezőgazdasági szakképzés helye továbbra is a nagy múltú keszthelyi Georgikon és a mosonmagyaróvári akadémia volt. Egy kisebb jelentőségű, de érdekes intézménye volt ennek a szakágazatnak a Vincellér és Kertészképző Gyakorlati Tanintézet. Az intézetet a mai Állatorvostudományi Egyetem helyén Entz Ferenc hozta létre, azonban – s ez rendkívül jellemző tünete volt az akkori korszak szakkönyvtári helyzetének – nincs tudomásunk arról, hogy az intézménynek könyvtára lett volna. A hallgatók gyakorlati „füzetkék" leírásával készültek vizsgáikra. Volt tehát olyan oktatási szakintézmény az országban, mely könyvtár nélkül kezdte meg működését. Ez a helyzet csupán 1860-ban változott meg, amikor az Országos Magyar Gazdasági Egyesület vette át az intézetet, áttelepítette a Gellérthegy déli lejtőjére, ahol utóda most már mint egyetem működik. Ekkor intézkedtek szakkönyvek beszerzéséről is. A könyvtár nagyon szerényen fejlődött, s 1880 tájt is csupán mintegy 1000 kötetet számlált.

A szakkönyvtárak közül különleges helyet foglalnak el azok a kézikönyvtárnak tekinthető gyűjtemények, melyek színházaink működésével kapcsolatosak. Kelemen László színtársulatának könyvtáráról 1792-ből maradt fenn az első jegyzék. Ebből kitűnik, hogy a könyvtár szinte kivétel nélkül színdarabokból, legtöbb esetben külföldi művek magyar fordításaiból állt. Az anyagot szerepmásolatok egészítették ki. A társulat 1806-ban Losoncon feloszlott; vagyona - így könyvtára is - bírósági zár alá került, a könyvtári anyag nyomtalanul elkallódott. A kolozsvári színtársulat 1798-1810 között Debrecenben működött, majd visszatért Kolozsvárra. Korabeli színház- és művelődéstörténeti anyagban gazdag könyvtára felől egy levéltárban fennmaradt jegyzék tájékoztat. Egyéb művészeti szakkönyvtáraink közül elsőnek a Nemzeti Zenede könyvtára létesült, 1836-ban; állománya zenetudományi szakművekből és kottatárból állott. Első igazgatója Mátray Gábor volt, aki később a nemzeti könyvtár vezetője lett.

Szakkönyvtáraink közé számíthatjuk az egyetem önállósuló kari és tanszéki könyvtárait is. A pesti egyetem könyvtárhálózatának lassú és csupán 1867 után lendületesebb alakulása előzményeként két kari és két tanszéki könyvtár ért el az egyetemen belül viszonylagos önállóságot. Idő- és nagyságrendben elsőnek kell említenünk a hittudományi kar könyvtárát, mely az abolíció során nagyszámú, az Egyetemi Könyvtárba nem került kötettel gyarapodott. A könyvtárat a kar épületében, a már említett régi pálos könyvtárteremben helyezték el. Állománya nem tartozott az Egyetemi Könyvtárhoz; tulajdonjogát illetően - különösen Toldy igazgatósága alatt - állandó vita folyt a kar és a központi könyvtár között. Az orvosi kar könyvtárát az egyre sürgetőbb igények és szükségletek önállósították. 1828-ban Schordann Zsigmond, az anatómia és a sebészet professzora létesítette ezt az önálló könyvtári egységet, melyet jobb híján a lakásán helyezett el. Halála után 1861-1865 között Semmelweis Ignác gondozta a könyvtárat. Ő költöztette át azt a kar épületébe és adta ki nyomtatásban katalógusát is.

A két tanszéki könyvtár viszonylagos önállóságát elsősorban annak köszönhette, hogy a tanszékek nem az egyetem központi épületében voltak. Az állatorvosi intézet (mely az orvosi kar keretében működött) a XVIII. század végén létesített önálló könyvtárat, Tolnay Sándor professzor kezdeményezésére. Tolnay 1790-ben az Egyetemi Könyvtár tudta nélkül

könyveket vásárolt a tanszék számára. Akkor elrendelték, hogy ezeket be kell szállítani a központi könyvtárba, s csak onnan lehet kölcsönvenni. Erre nem került sor, s a könyvtár önálló egységgé vált. Tolnay halála után a központi könyvtárat csupán leltározásával bízták meg. A gyakorlat így megoldotta a kérdést, s létrejött az egyetem első önálló tanszéki könyvtára. Hasonlóan alakult a Gellérthegyen működő egyetemi csillagvizsgáló könyvtárának sorsa is. A csillagászatnak az egyetemen nagy múltja volt: Hell Miksa, Weiss Ferenc és Taucher Ferenc neve nemzetközi fémjelzést adott hazánkban ennek a tudományágnak már a múltban is. Pasquich János professzorsága alatt az intézmény és könyvtára szinte függetlenné vált az egyetemtől, majd 1820-tól a központi könyvtári kerettől független anyagi ellátást is kapott. Az 1849-i ostrom alkalmával a „csillagda" műszereit és könyvtárát Toldy Ferenc öntevékenyen, az utolsó pillanatban, biztos helyre, a pesti oldalra szállíttatta át.

Ami a többi tudományágat illeti, ezen a téren is fokozatos fejlődés figyelhető meg. 1808-ban a helytartótanács engedélyt adott arra, hogy a fizika, a kémia és a fiziológia professzorai részére a központi könyvtár példányain kívül az alapműveket tanszékeik számára is beszerezhessék. Erre a laboratóriumok folyamatos működése miatt volt szükség. Egyes karok és professzorok tekintélye, szaktudományuk súlya és kutatási módszereik jellege így vetette meg a XIX. század első negyedében azt az alapot, melyből a tudományszakok differenciálódása nyomán a későbbi évtizedekben kialakult az egyetemi tanszéki könyvtárhálózat. 1867 után szélesedett ki és vált ez a könyvtártípus az oktatás és a tudományos kutatás fontos szakmai bázisává.

A szabadságharc bukása után, az ország ipari és gazdasági fellendülése nyomán számos szakintézmény és szakegyesület létesült. Ezek mind létrehoztak kisebb-nagyobb szakkönyvtárakat, amelyeket azonban csak kisszámú olvasóközönség látogatott. Közülük csupán néhányat említünk meg, a kép teljessé tétele érdekében. Már a szabadságharc előtt is működött egykét ilyen szakintézmény. Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (1837) mellett nagyobb könyvtára volt az Országos Magyar Iparegyesületnek (1842), a Természettudományi Társaságnak (1841) és az orvosegyesületnek (1842). Ezek a könyvtárak számottevő könyvállománnyal rendelkeztek; a kor szaktudósai rendszeresen használták őket, és számos szak-

munka köszönhette keletkezését létüknek. A szabadságharc után elsőnek a kereskedelmi és iparkamarák jelezték a fejlődés új irányát. Megszervezésük egyúttal könyvtáralapítást is jelentett. Elsőként 1850-ben Sopron és Temesvár, majd Pest és Kolozsvár (1851), Brassó és Fiume (1852) kamarai könyvtárai jöttek létre. Utánuk számos más ilyen könyvtárat hoztak létre. Keletkezésüket annak köszönhették, hogy – mint ezt a felsorolt városnevek is bizonyítják – országszerte felélénkült a gazdasági és ipari tevékenység. A kiegyezés előtt nem sokkal keletkezett az Országos Erdészeti Egyesület és a Kereskedő Ifjak Társulatának könyvtára.

5. NEMZETISÉGI KÖNYVTÁRAK

A hazánkban élő nemzetiségek körében szintén a XIX. század első felében tűnnek fel a tudatos könyvtáralapítás első jelei. Előzményként említjük itt a múlt századra visszatekintve Bruckenthal Sámuel gyűjteményét, amelyet az erdélyi szászság számára hozott létre, valamint a balázsfalvi román görög katolikus püspökség papneveldéje mellett szervezett könyvtárat, mely nagy szerepet játszott az erdélyi románság kulturális és politikai fejlődésében. Figyelemre méltó volt a hazai görögség könyvtári kultúrája is. 1804-ben Zavirasz György kereskedő a pesti görögkeleti közösségre hagyta több száz kötetes könyvtárát azzal, hogy abból nyilvános könyvtárat létesítsenek. Elképzelése – a bürokrácia kicsinyessége miatt – csupán 1824-ben vált valóra, amikor hosszas tárgyalások és számos leltározás után a könyvtárat átadták a nyilvánosságnak. Egy másik görög kereskedő, Athanasziosz Polüsziosz szintén értékes könyvtárat gyűjtött. Popovics Dénes budai görögkeleti püspök könyvtára a ma is működő szentendrei püspöki gyűjteménybe került. Kallonasz György görög iskolamester 1792-ben került előbb Pestre, majd Gyöngyösre. Értékes könyvtárát örököse 1837-ben hagyományozta a pesti görögkeleti egyházközségre. Közel ezzel egy időben, 1826-ban létesítették, szintén Pesten, a Szerb Matica – a hazai szerbség életében mind művelődési, mind politikai szempontból fontos szerepet játszó egyesület – könyvtárát, mely később (1861) Újvidékre került, s ma is ott működik. 1863-ban keletkezett Turócszentmártonban a

szlovákság nevezetes közművelődési létesítménye, a Szlovák Matica is, természetesen szintén könyvtárral együtt.

Az erdélyi románok között Timotei Cipariu (1805–1887) foglalkozott elsőként rendszeresen a románságra vonatkozó könyvanyag gyűjtésével. Ifjúkorában szerény anyagi lehetőségek közepette kezdte meg a gyűjtést, s ahogy pályáján emelkedett – 1835-ben a balázsfalvi nyomda prefektusa, 1845-ben ugyanott kanonok lett – emelkedett a beszerzések száma is. 1845-ben már mintegy 3000 kötetes könyvtára volt. Az 1849-es erdélyi események során könyvtára is károkat szenvedett, Cipariu azonban folytatta a gyűjtést, és halálakor 7000 kötetes könyvtárat hagyott a balázsfalvi gyűjteményre. A világi könyvtárak közül az erdélyi románság számára esemény volt a Román Irodalmi és Közművelődési Egylet nagyszebeni könyvtárának megnyitása 1863-ban. A szlovákok körében a híres szlavista Kollár János (1793–1852) volt a legnevesebb könyvgyűjtő. Három évtizeden keresztül volt a pesti szlovák evangélikus gyülekezet lelkésze; ez alatt az idő alatt közel 10 000 kötetes könyvtárat gyűjtött össze, s azt az egyházközségre hagyta. Szoros kapcsolatban állt Toldy Ferenccel, illetve az Egyetemi Könyvtárral.

6. NYILVÁNOS KÖZKÖNYVTÁRAK

A XIX. században – a felvilágosodás kori olvasóköri mozgalmak egyenes folytatásaként, a reformkor politikai szellemének megfelelően – több mozgalom tűzte ki céljául nyilvános közkönyvtárak létrehozatalát.

Első helyen azok az elképzelések érdemelnek említést, melyeknek célja megyei könyvtárak létesítése volt. Festetics László, a Georgikon-alapító Festetics György fia, 1826-ban felhívást bocsátott ki, melyben azt javasolta, hogy minden megyében és szabad királyi városban „nemzeti könyvtár"-at létesítsenek. Erre a célra egy Zala megyei könyvtár létesítésére 2000 forintot ajánlott fel. A mozgalmat – mely, sajnálatos módon, nem keltett országos visszhangot – Deák Ferenc, Zichy Károly kamarai elnök és Kisfaludy Sándor támogatta. Bizonyos mozgás azonban megindult ezen a téren. Skublics Károly zalai táblabíró 1831-ben 2000 kötetes érté-

kes könyvtárával gyarapította a közkönyvtárat. Somogy vármegyében szintén létesült megyei könyvtár. Alapjait - 4000 kötet ajándékozásával - már 1816-ban vetette meg Festetics Lajos, majd 1825-ben 1000 forintot adott a könyvtárnak. A következő évben a megyegyűlés megszabta a gyűjtőkört (magyar vonatkozású történeti, jogi és földrajzi művek). 1828-ban közművelődési jellegű olvasótársaság alakult. A könyvtár naponta 8-12 és 15-18 óra között volt nyitva, s polcain a több mint 3000 magyar és külföldi mű mellett 23 különféle újság állt az olvasóközönség rendelkezésére. A könyvvásárló bizottság tagjai közt Berzsenyi Dániel és a már említett Csépán István is helyet foglalt. 1849 után működése gyakorlatilag megszűnt. Állományát 1866-ban a kaposvári gimnázium vette át. Komárom megyében 1827-ben Kultsár István volt bencés, a neves szerkesztő és tudományszervező, Festetics László nevelője ajánlotta fel megyei könyvtár céljára többezer kötetes könyvtárát. Kísérőlevelében a közművelődést „fensőbb cél"-ként jelölte meg. A könyvanyag szervezési nehézségek és a megyei szervek értetlensége miatt hosszú ideig a megyeháza pincéjében hevert, s csupán 1884-ben nyílt meg a közönség számára. Árva megye székhelyén, Alsókubinban a Csaplovits család létesített „megyei és nyilvános" könyvtárat, melynek 1840-ben készült szabályzatát ismerjük. Eszerint abból a megyei birtokosok aláírásra kölcsönözhettek, mások csupán óvadék ellenében. A szabályzat - s ez már a humor határát érinti - előírta, hogy a könyvtári helyiségekbe tilos kutyával belépni.

A nyilvános könyvtárak ügyében a reformkor későbbi évei természetesen bizonyos fellendülést hoztak. Ezt a politikai viszonyok változása, a cenzúra enyhülése mellett az is magyarázza, hogy a könyvkiadói és a könyvkereskedelmi háttér kiszélesedett, a könyv hozzáférhetőbbé vált.

Ez tette lehetővé, hogy 1834-ben Wesselényi Miklós, Kölcsey Ferenc és Deák Ferenc ösztönzésére megalakulhatott az Országgyűlési Ifjúság Társalkodási Egyesületének könyvtára. Az országgyűlésekre ezekben az években már több mint 300 jurátus - a képviselők joggyakornokai, fiatal jogászok - gyűlt össze. Ők voltak a reformeszmék legradikálisabb, legmeggyőződésesebb képviselői. Könyvtáruk kicsiny volt, mintegy 100 kötetnyi csupán, azonban könyveik mind a leghaladóbb politikai irodalmat képviselték. Pár évvel később, 1839-ben, Heckenast Gusztáv nyitott Pesten kölcsönkönyvtárat. Körlevélben tájékoztatta a közönséget arról, hogy 8000

kötetes könyvtárában magyar, német, francia, angol és olasz nyelvű művekkel áll olvasói és kölcsönzői rendelkezésére.

A harmincas-negyvenes években számos vidéki városban létesült kaszinói, olvasóegyleti könyvtár. Ezek a társadalom különböző rétegei számára álltak nyitva: polgárok, városban lakó birtokosok, az iparosok művelődésre vágyó rétegei kereshették fel őket, azonban a néptömegek, különösen az iparostársadalom alsóbb rétegeinek és a falusi parasztságnak közművelődési szükségleteit nem elégíthették ki. Ilyen könyvtárak keletkeztek 1830 után időrendben a következő városokban: Balassagyarmat, Győr, Liptószentmiklós, Rozsnyó, Marosvásárhely, Pápa, Ipolyság, Nagykároly, Abony, Bártfa, Besztercebánya, Hajdúböszörmény, Kiskunfélegyháza, majd a negyvenes években Kisujszállás, Szabadka, Szekszárd, Kézdivásárhely, Törökszentmiklós, Nagykőrös, Békéscsaba, Munkács, Rimaszombat.

Ezeket a könyvtárakat általában az jellemezte, hogy – kevés kivétellel – elsőrendű céljuknak tartották a reformeszmék terjesztését. Könyv- és folyóirat-állományuk jellege is általában ennek a célnak felelt meg. Az olvasás mellett célként tűzték ki azt is, hogy az érdeklődők között a társadalmi élet művelt formáit is kialakítsák, az együttes beszélgetések révén a közszellemet formálják. Több városban előfordult, hogy a különböző társadalmi rétegekből származó érdeklődők számára különféle olvasóegyleteket, kaszinókat hoztak létre. Így például Szegeden külön ilyen intézmény működött a nemesek és gazdag birtokosok, a polgárok és az „őstermelő" gazdálkodók számára. Kolozsvárott is három egylet működött: a kaszinó, a polgári olvasótársulat és a város egyéb lakosai részére létesített olvasótársulat. Győrött az olvasóegylet könyvtára kiemelkedően radikális könyv- és folyóiratanyagával tűnt ki. Fontos szerepet játszott a kaszinói könyvtárak között a pesti Nemzeti Kaszinó könyvtára is. A kaszinó kezdetben csak a főnemesi és nagyobb birtokosi családok tagjai számára állt nyitva, azonban a reformeszmék – nem utolsósorban annak oly kiemelkedő képviselői, mint Széchenyi István és Wesselényi Miklós – befolyására megkezdődött a feudális korlátok fellazítása: a város vezető polgárai és a tudományos élet neves képviselői is helyet kaphattak tagjai között. A Nemzeti Kaszinónak 1847-ben már 577 tagja volt, mintegy 2000 kötetes könyvtára a minőséget illetően kiemelkedően fontos szerepet játszott, nem csupán művelődési,

hanem politikai szempontból is. Nem csodálható, hogy erre a bécsi titkosrendőrség is felfigyelt, és jelezte, hogy a kaszinó működésében politikai veszedelmet lát.

Már korábban elsőrendűnek ítélte a Nemzeti Kaszinó könytárát Almási Balogh Pál, a neves hasonszenvi (homeopata) doktor, Széchenyi és Kossuth orvosa is. Ő, amikor 1841-ben az Akadémiának beszámolt a fővárosi könyvtárakról, és felsorolta az Egyetemi és az Akadémiai Könyvtár közismert nehézségeit, úgy vélte, hogy „új könyvek dolgában e kettőnél sokkal gazdagabb a Casino könyvtára, mely azokra többet is fordít". Ekkor még a nem tagok számára nehéz volt a könyvtár használata; Balogh azt javasolta, hogy az Akadémia tagjai legalább helyben használhassák.

Az országban az évek során - ugyanúgy, mint a felvilágosodás korának olvasóegyletei esetében is - bizonyos differenciálódás következett be. A megyei és az egyéb városi kaszinók közül sokban kialakult a később „kaszinózás"-nak nevezett, a henye, kártyázással egybekötött, csupán a szórakozást kereső szellem, és ellanyhult a könyv, a művelődés iránti érdeklődés. Ezzel szemben az olvasókörökben - a nagyobb és a kisebb helyeken egyaránt - a könyv és a politikai haladás maradt az intézmény vezető eszméje. Így például tudjuk, hogy Békéscsabán a Pesti Hírlap előfizetését a tagság Kossuth személyéhez kötötte, s amikor szerkesztőváltozás történt, a lap előfizetését lemondták.

Általában azonban megállapítható, hogy mindezek az intézmények könyvtáraik útján is komoly szerepet játszottak az országos politikai közvélemény alakításában. Horváth Mihály véleménye szerint szinte nagyobb jelentőségük volt, mint a megyegyűléseknek, mert lehetővé tették a közvetlen eszmecserét, a könyvtárakban olvasott szépirodalmi és politikai gondolatok megvitatását. Könyvtáraik anyagi alapjai is erősebbek voltak, mint általában a nagy tudományos könyvtárakéi. Így például tudjuk, hogy az 1832-ben keletkezett egri kaszinó könyvtára évi 200 forintot fordíthatott könyvbeszerzésre, ami az akkori közkönyvtári beszerzési keretek ismeretében jelentékeny összegnek mondható. Tekintettel azonban arra, hogy ezek a könyvtárak valamennyien fiatal intézmények voltak, nagy állománnyal nem rendelkeztek; az állományuk azonban általában jó minőségű, politikai szempontból pedig haladó jellegű volt.

Fontos szerepet játszottak a hazai könyvtár- és olvasáskultúra fejlődésében az iskolai diáktársaságok (a későbbi önképzőkörök elődei) is. Valamennyien rendelkeztek kisebb-nagyobb könyvtárral. Ezeknek általánosan jellemző vonása állományuk modern, haladó jellege volt. Az első ilyen társaság 1790-ben alakult Sopronban, Kis János irányításával. 1817-ben Pozsonyban, 1826-ban Selmecen, 1827-ben Eperjesen létesült ilyen diáktársaság. A reformkorban ugrásszerűen megnőtt a számuk: 1832-ben Késmárkon, Debrecenben és Sárospatakon, 1833-ban Kolozsvárt és Nagyenyeden keletkezett ilyen társulás. Az 1830-as évek végén nyilvánvalóvá vált, hogy a diáktársaságok a radikális reformeszmék hívei; emiatt 1835-ben Erdélyben, 1836-ban Magyarországon is betiltották működésüket. Az 1840-es évek elején azonban a hatóságok a reformeszmék hatására kénytelenek voltak újra engedélyezni szervezésüket. A régiek mellett újak is alakultak, így Kecskeméten, Miskolcon, Pesten, Pápán, Nagykőrösön, Pesten, Szegeden, Győrött és néhány katolikus papneveldében (Eger, Nyitra, Pest és Vác). A diákságnak ugyan csak kis hányada vett részt az egyletek munkájában, akik azonban éltek a kínálkozó művelődési lehetőséggel, a legkiválóbbak voltak, és később részt vettek a politikai közélet és a tudományosság szervezésében. Itt csupán néhány kiemelkedő személyt említhetünk: Petőfi Sándor, Irányi Dániel, Szemere Bertalan, Jankovich Miklós, Nyáry Pál, Hunfalvy János, Kazinczy Gábor, Jókai Mór, Tompa Mihály, Szeberényi Lajos, Gyulai Pál és Szász Károly nevét.

Nagy számuk és haladó jellegű könyvállományuk ellenére - mint már említettük - a kaszinók, olvasóegyletek és diáktársaságok könyvtárai a falusi nép és a városi kisiparosság közművelődési gondjait nem oldották meg, noha e rétegek igényei egyre sürgetőbben jelentkeztek. Jellemző az ilyen kívánalmakra az a megjegyzés, melyet az akkor éppen vándorúton levő Táncsics Mihály tett az 1840-es években az izsáki kántor könyveiről: „Nem sokára valék Zémán kántornál, s megtanulhatám, mire valók a könyvek. Ő nem végzett ugyan latin iskolákat, de azért sok szép ismerettel bírt, miket könyvekből merített. Csakhamar átláttam, mily nagy haszna van a könyveknek; az ő feje az enyémhez képest egész káptalan vala." Pedig majdnem egészen bizonyos, hogy az izsáki kántornak nem volt sok száz vagy ezer kötetes könyvtára.

Az 1848-as forradalom idején komoly politikai kérdésként merült fel ennek a problémának a megoldása. Egy egyszerű közművelődési ember, Sallai Pál református tanító a nagyon népszerű *Pesti Divatlap*ban (1848. 27. sz.) „Kétgarasos olvasókör a népnek" címmel írt cikket, melyben azt javasolta, hogy a falvakban a lelkészek, tanítók, jegyzők irányításával alakuljanak olyan olvasókörök, melyekben a falvak népe olcsón, kevés hozzájárulás lefizetésével juthat jó olvasmányhoz. Javaslata megtételekor józan politikai meggondolások is vezették: úgy vélte, megfelelő politikai előrelátással szükséges a nép forradalmi lendületét úgy irányítani, hogy az túlzásokba ne csapjon át. Véleménye szerint a jobbágyságnak „úgy tűnt fel e nagyszerű öröm [ti. a jobbágyfelszabadítás], mint Noénak az azelőtt soha nem látott szivárvány, míg annak megjelenését isten neki meg ne magyarázá... Az egyszerű nép esze megzavarodott, s a neki kellően meg nem magyarázott szabadságról maga csinált magának fogalmat... Sóvárog a nép a tudás, az ismeretek után", de a veszedelmes jelenségeket kivédő útmutatást jó könyvek megfelelő irányítás melletti olvastatásával el lehet érni. A népkönyvtárak megszervezésére azonban a szabadságharc katonai eseményei miatt nem nyílt lehetőség.

A szabadságharc bukása után a kérdés újból napirendre került. Ekkor már természetesen csak rendkívül óvatos, az önkényuralom által is elfogadható formában. A széles körű közművelődési igényt a kormányzat nem pártolta, s inkább arra törekedett, hogy az olvasni vágyó közönség a világi és az egyházi egyesületek, kaszinók könyvtáraiban található, politikailag akkorra már veszélytelenné selejtezett könyvanyag felé forduljon. Ilyen volt például a szombathelyi kölcsönkönyvtár, melyben 1161 kötet német mű mellett csak 124 volt a magyar művek száma.

Az igazi népkönyvtárak létesítésére irányuló szándékot azonban nem lehetett elfojtani. Ennek a gondolatnak volt kiemelkedő képviselője Török János (1809–1874), a neves szerkesztő és újságíró, 1866 óta országos főlevéltárnok. Első cikke 1853-ban, a *Pesti Napló*ban jelent meg, majd Vörösmarty halála alkalmával (1855) a *Magyar Sajtó*ban azt javasolta, hogy az ország kétezer leggazdagabb községe állítson fel községi könyvtárat. Két év múlva megjelent újabb cikkében községi könyvtárak közművelődési funkcióját abban jelölte meg, hogy azok „összekötő láncszem gyanánt szolgálnak az ifjúság tanintézetei és az élet iskolája között". Véleménye

szerint a községi könyvtárak fontosabbak, mint akár a legnagyobb magángyűjtemények – s ebben igaza is volt, mert az ország többségét alkotó falusi lakosság közművelődési könyvellátása megoldatlan volt, a nagy magángyűjtemények pedig (kevés kivétellel) nem voltak nyilvánosak. A nehézséget – józan előrelátással – elsősorban abban látta, hogy rendkívüli gondosságot kíván az állomány kiválogatása, oly módon, hogy az egyaránt alkalmas legyen a mezőgazdaságban és az iparban dolgozó olvasók általános irányú és szakmai továbbművelésére. Szerinte ez olyan nagy feladat, mely a Magyar Tudományos Akadémia közreműködése nélkül nem oldható meg. Török János természetesen nem egyedül képviselte a népkönyvtári-közművelődési eszmét. Mellette az ötvenes évek közepén Szeberényi Lajos és Boros Miklós jelentkezett a lapokban hasonló témájú cikkekkel.

Gyakorlatilag próbálta ezeket az elképzeléseket megvalósítani a kisnemesi származású Doby Antal tiszaújlaki szabómester. Tevékenysége eredményeként a községben olvasóköri csoport jött létre, melynek könyvtára 1860 körül több mint 1000 kötetből állt. A könyvtár sorsát szívén viselte az Akadémia is, elsősorban annak főtitkára, Arany János, aki már régen, az 1840-es évek óta foglalkozott – személyes tapasztalatai alapján – a könyvtáraktól el nem választható népművelés kérdéseivel. A tiszaújlaki kezdeményezés szomorú véget ért: az akkor már 1600 kötetes könyvtárat 1869-ben a Szamos árvize pusztította el.

A kiegyezés előtt a közművelődés ügyében a falusi közkönyvtárak kérdésén kívül ismét felmerült a megyei könyvtárak felállításának kívánalma. Schwarz Gyulának, az ókori történelem pesti professzorának szűkebb szakmáján kívül szívügye volt a köznevelés. Amikor 1864-ben az angol Anthropological Society elnöke egy levélváltás során azt a kérdést tette fel neki, hogy magántársulások miért nem hoznak létre megyei könyvtárakat hazánkban, így felelt: „A felelet erre röviden ez: nincs pénz... azok, akik ezen eszméért lelkesülni képesek lennének... már annyi mindenfélére adakoztak, hogy a magas adó miatt koldusbotra jutottak." Kifejtette, hogy iskola, könyvtár és az Akadémia hatnak egymásra, s hogy Magyarországon – a közművelődés terén előrehaladottabb államokkal ellentétben – nem továbbtanulás végett kellenek a könyvtárak, hanem „hogy a még szendergő rétegekben kíváncsiságot, tudományos részvétet gerjesszenek".

Írása sok szempontból figyelemre méltó. Mutatja, hogy milyen súlyos gazdasági körülmények között várta az egész magyar társadalom – de különösen annak az a rétege, mely anyagilag képes lett volna áldozatokra a népművelés és a közkönyvtárak ügyében – a politikai kibontakozás, a kiegyezés megtörténtét. De jelzi azt is, hogy mindaz a sok szép elképzelés és szándék, mely mindennek jelszavát írta zászlajára, mindaddig mily kevés komoly eredménnyel járt. A valóságot tükrözte az a megjegyzése, hogy a „még szendergő" rétegekhez, a falvak és kistelepülések népéhez, az iparosság alsóbb rétegeihez – még mindig – nem érkezett el a közművelődés tudatformáló tevékenysége, annak ellenére, hogy már az abszolutizmus korában működött hazánkban egy-két nyilvános falusi könyvtár és (elsősorban a fővárosban és nagyobb ipari központjainkban) egy-két munkáskönyvtár.

A kiegyezés idején – a politikai korszakváltás küszöbén – Eötvös József, az új kormány illetékes minisztere nyilatkozott ebben a kérdésben. Nyilatkozata a *Néptanítók Lapjá*ban 1868 elején jelent meg. Eötvös már előre sejteti mindazokat a nehézségeket, melyek az új korszakra vártak. „Ha van feladat, melynek megoldására az állam minden hatalma elégtelen – ez a népművelés." A miniszter az államhatalom birtokában és a lehetőségek teljes ismeretében ekkor már egy új szemponttal bővítette a népnevelés (s ezzel együtt a népkönyvtárügy) problémakörét. „A népnek csak magának lehet önmagát művelnie" – jelenti ki, s ugyanekkor magyarázatot is fűz ehhez a kissé meglepő nyilatkozathoz. Véleménye szerint a népnevelés ügye elsősorban nem az állam anyagi támogatására számíthat, mivel ez a terület szinte teljes egészében a népiskolák túlnyomó többségét fenntartó felekezetek kezében van, és „onnét a közérzület sértése nélkül ki sem vétethetik". Az akkori körülmények között – amikor az állam és egyház viszonya még tisztázatlan volt, s ezen a téren rendkívüli politikai óvatossággal kellett eljárni – az állam nem szólhatott bele a kívánatos mértékben a közművelődés kérdéseibe, s nem lehetett arra gondolni, hogy az egyházak ellenében egy állami szellemű, világias közművelődési rendszert alakítsanak ki. Megállapítása viszont már előrevetette az állam és egyház közötti jövőbeli nézeteltérések, világnézeti és politikai természetű küzdelmek lehetőségét. A népnevelés, a népkönyvtárügy kibontakozásának következő lépései már a magyar könyvtártörténet újabb fejezetébe tartoznak.

D) ÖSSZEFOGLALÁS

1867 után az új polgári, parlamenti kormányzat feladatává vált, hogy a múlt nehéz örökségét átvegye és a lendületesebb fejlődés lehetőségeit megteremtse. A fentiekben áttekintettük ezt az örökséget. Mielőtt összefoglalóan visszapillantást vetnénk rá s kiemelnénk az eltelt másfél évszázad jellemző vonásait, egy - az olvasó számára sem haszon nélkül való - megjegyzést kell tennünk.

Áttekintésünk során nem szóltunk részletesen minden egyes olyan magyarországi könyvtárról, mely hazánkban ebben a korszakban működött. Erre - mint már korábban említettük - nem csupán terjedelmi okokból nem vállalkozhattunk, de tartalmi szempontból sem lett volna szükség. S utaltunk arra is, hogy elsőrendűen jellemző, az általános fejlődés irányvonalát meggyőzően jelző példákat mutattunk be. Az a nagyszámú többi főúri, főpapi, nemesi, iskolai és egyéb könyvtár, mely - bár nem említettük - a valóságban megvolt, ugyanolyan része a magyar könyvtári kultúrának, mint az említettek. Szerepük azonban művelődéstörténetünk szempontjából jelentéktelenebb volt. A maguk módján mégis szolgálták a magyar művelődés ügyét.

A szatmári békével kezdődő korszakban könyvtári kultúránk szempontjából is szomorúan meghatározó és döntő tényező, hogy az országnak nem volt nemzeti uralkodóháza. Az osztrák uralkodóház - a dinasztia és a birodalom érdekeit védve - szigorúan ellenőrizte a megbízhatatlannak ítélt magyar politikai közéletet, az irodalmat és a tudományt. S az egyéni kezdeményezések ellenőrzésén túlmenően nem is gondolt arra, hogy magyar közintézményt támogasson. Ezért nem lehetett Magyarországnak nemzeti könyvtára akkor, amikor a francia, az angol és az osztrák uralkodóházak

magánkönyvtárai már a XVIII. század közepétől kezdve betöltötték a nemzeti könyvtár szerepkörét.

Az ellenőrzés szigora hullámzó volt, és függött a mindenkori bel- és külpolitikai helyzettől. A szatmári béke után a rebelliótól, a szabadságharctól való rettegés szabta meg a török nyomás alól éppen csak felszabadult bécsi politika irányvonalát. Ez a nyomás csupán fokozatosan enyhült a felvilágosodás eszméinek és a gazdasági fellendülés kívánalmainak hatására. Az enyhülési folyamat a jozefinizmus évtizede alatt érte el csúcspontját, mind az eszmék szabadabb áramlása terén, mind pedig a művelődéspolitika magyarellenes jellegében.

A Martinovics-összeesküvés dinasztiaellenes gócainak felszámolása, majd a napóleoni háborúk kedvezőtlen fordulatai után ismét a kemény szigor évtizedei következtek. Az enyhülés újabb jelei csupán a reformkor beköszöntével, a polgári demokratikus politikai eszmerendszer térhódításával váltak érezhetővé. A harmincas-negyvenes évek reményteljes lendületét a szabadságharc bukását követő, a kezdeti években véresen kegyetlen, majd – az osztrák birodalom külpolitikai válságából következő – ismét fokozatosan enyhülő politikai és szellemi önkényuralom követte. Az abszolutizmusnak ez a formája sem pártolta a valóban magyar szellemű közművelődés kibontakozását. A magyarságnak, minden rétegének és kisebb társadalmi egységének – a szigor és az enyhülés hullámvölgyeinek és hullámhegyeinek időszakában egyaránt – saját erejéből kellett megoldania közművelődésének, tudományosságának, könyvtárpolitikájának fejlesztési alapkérdéseit.

Tudományos nagykönyvtáraink helyzete nem volt rózsásnak mondható. Köztük a legrégibb, az Egyetemi Könyvtár, roskatag épületben, politikai jellegű küzdelmek közepette várta sorsa jobbrafordulását. Nemzeti könyvtárunk csupán a kiegyezés előtti évben nyithatta meg olvasótermét; anyaga nagyrészt feldolgozatlan volt. Az Akadémiai Könyvtár csupán 1868-ban nyílt meg az olvasóközönség számára. Szakkönyvtáraink kezdetleges állapotban voltak; a Műegyetem könyvtárát a hallgatók nem használhatták. Az ország fővárosának nem volt nyilvános városi közkönyvtára. Főpapi és főúri könyvtáraink a régi keretek között szolgálták kis számú olvasóközönségüket.

Kevés kivételtől eltekintve hasonló volt a helyzet vidéken is. Folyamatos könyvtári munkát és fejlődést, a szélesebb körű közművelődési igényekkel való kapcsolatot úgyszólván csak a protestáns oktatási intézmények esetében figyelhetünk meg. A református egyházak könyvtárai – az egyházi önkormányzat bástyái mögé húzódva – nehezen és több-kevesebb sikerrel védték meg eredményeiket. Ez a megállapítás elsősorban vonatkozik a debreceni kollégium könyvtárára, de az ellenreformáció súlyos kényszerének enyhülése után Sárospatakon és Pápán is megindult a könyvtári élet. A Dunamelléki Református Egyházkerület pedig korszakunk végén létesített új nagykönyvtárat, amikor 1861-ben megvásárolta a nagy múltú Ráday-könyvtárat. A különféle vidéki református és evangélikus oktatási intézmények – különösen a Felvidék evangélikus gimnáziumainak – könyvtárai lassan, de folyamatosan fejlődtek, s mindig jellemzte őket könyvanyaguk modernsége, az állami közművelődési elvektől eltérő, „nonkonformista" szerzeményezési politika.

A katolikus egyház nagykönyvtárai közül a legjelentősebbek a XVIII. század második felében keletkeztek. Közülük a legkiemelkedőbbek Pécsett, Egerben és Gyulafehérvárott nyilvános jellegükkel szolgálták a tudományos kutatás és a közművelődés ügyét. Biztos és bőséges anyagi eszközök tették lehetővé folyamatos fejlődésüket. A főúri könytárak közül a legtekintélyesebbek a nemzet tulajdonába kerültek, s így a köz szolgálatában álltak.

Tudósaink, köznemeseink, polgáraink könyvtárai a szellemi igények és anyagi lehetőségek keretei között szerényen fejlődtek, de behálózták az ország egész területét. Sok esetben bekerültek nagykönytárainkba, de számos esetben szétszóródtak. Megoldatlan maradt a vidéki közművelődési és a falusi népkönyvtárügy kérdése. A megyei és a falusi könyvtárak létesítését célzó szórványos elképzelések anyagi és politikai okból jámbor szándékok maradtak.

A meglévő és működő könyvtárakban azonban mindazok, akiknek erre szükségük, igényük és lehetőségük volt – kevesen voltak, de közművelődésünkben nagy értéket jelentettek! –, az általános szűkös anyagi kereteknek megfelelően hozzájuthattak a keresett anyaghoz. A könyvtárak állománya – még a legjobban felszerelteké is – elmaradt ugyan Európa és az osztrák birodalom más könyvtárainak állományától, az alapvető műveket (össze-

foglaló kézikönyvek, lexikonok, bibliográfiák, szótárak, a legfontosabb szakfolyóiratok és monográfiák) azonban forgathatták az olvasók.

Az új korszakra, a parlamentarizmus korszakára várt tehát a szervezés munkája, a tudomány- és művelődéspolitikai alapelvek országos érvényű kidolgozása s az anyagi előfeltételek megteremtése. A könyvtárpolitika ügyében is szükség volt tehát a tudósok, szakemberek, mérnökök, közgazdászok és nem utolsósorban a közművelődési szakemberek munkájának egybehangolására, egy új könyvtári szervezet megteremtésére.

JEGYZETEK A II. RÉSZHEZ

ÁLTALÁBAN

Korszakunkra vonatkozó összefoglaló könyvtártörténeti monográfia nem áll rendelkezésre. A leghasználhatóbb tájékoztatást nyújtja a Kovács Máté szerkesztésében megjelent *A könyv és könyvtár a magyar társadalom életében* c. kétkötetes szöveggyűjtemény (Bp. 1963–1972), melynek első kötete az államalapítástól 1849-ig, második kötete az ezt követő korszakra ad válogatott szövegeket, az egyes fejezetek élén tudományos bevezetést, a szövegrészekre vonatkozó magyarázó jegyzeteket, ill. a kötetek végén rendkívül bőséges bibliográfiai tájékoztatást. (A továbbiakban: Kovács M. I–II.)

A magyar könyvtártörténet egészéről szól Gulyás Pál: *A könyv sorsa Magyarországon a legrégibb időktől napjainkig* c. tanulmánya (*MKSzle* 1923–1924), mely csupán röviden foglalkozik az egyes könyvtártípusok kialakulásával. Művét az OSzK 1961-ben, ill. 1963-ban újra kiadta.

A XVIII. század magyar könyvtártörténetére ma is alapvető Szarvasi Margit: *Magánkönyvtáraink a XVIII. században. Főpapok, főurak, nemesek és polgárok gyűjteményei.* Bp. 1939. (Az Országos Széchényi Könyvtár kiadványai VII.) tanulmánya. Újabb összefoglalás Berlász Jenő: *Könyvtári kultúránk a XVIII. században.* (*Az Irodalom és felvilágosodás* c. kötetben, Bp. 1974. 283–332.)

Az olvasóközönség, könyv és könyvtár kapcsolatáról sok adat található az alábbi művekben: Alszeghy Zsolt: *A könyv és olvasója.* (*Magyar művelődéstörténet* IV. kötet. Barokk és felvilágosodás. Bp. 1942.) – Farkas Gyula: *Író és olvasó a XIX. században* (Uo. V. kötet. Az új Magyarország. 359–410.) – Trócsányi Zoltán: *A XVIII. század magyar könyveinek olvasóközönsége és példányszáma.* (*MKSzle,* 1941. 22–37.) – Kulcsár Adorján: *Olvasóközönségünk 1800 táján.* Bp. 1943.

AZ ÚJJÁÉPÍTÉS KORA

Egyházi könyvtárak

A XVII. század végi egyházi könyvtárak számszerűségeiről írt Kulcsár Péter: *A szegedi ferences könyvtár helyreállításáról* (*MKSzle,* 1964. 84–85.)

Az Egyetemi Könyvtár történetére vonatkozó bőséges irodalom részletes bibliográfiáját nyújtja Tóth András–Vértesy Miklós *A budapesti Egyetemi Könyvtár története* 1561–1944. c. kötete (Bp. 1982). Az egyes korszakok történetére vonatkozó részlettanulmányokat –

amennyiben ez szükséges – a fenti mű bibliográfiája alapján adjuk meg. – A külföld számára ad tájékoztatást Tóth András: *Geschichte der Universitätsbibliothek Budapest 1561–1918.* c. tanulmánya. (*Bibliothek und Wissenschaft.* Bd. 6. 1969. 197–242.)

Az Egyetemi Könyvtár korai történetéről Pajkossy Györgyné írt: *Az Egyetemi Könyvtár története 1690-től 1774-ig.* (*Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* IV. Bp. 1968. 63–88.)

Az Egyetemi Könyvtár és az Egyetemi Nyomda kapcsolatairól Tóth András: *L'Université, son imprimerie et sa bibliothèque.* (*Typographia Universitatis Hungaricae Budae.* Bp. 1983. 69–71.)

A kolozsvári jezsuita könyvtárról és általában az erdélyi könyvtártörténetről a legjobb: György Lajos: *Az erdélyi könyvtárügy és a kolozsvári egyetemi könyvtár.* (Az *Erdély magyar egyeteme* c. kötetben. Kolozsvár, 1941. 207–246.) – A kassai könyvtárról írt Röszkei István: *Adalékok a Kassai Kir. Jogakadémia könyvtárához 1774–1880.* (*MKSzle,* 1882. 1–30.) és Gárdonyi Albert: *Könyvtárrendezés a XVIII. század végén.* (*MKSzle,* 1939. 142–148.)

A szerzetesrendek feloszlatásának korához Tóth András: *Az Egyetemi Könyvtár története a szerzetesrendek feloszlatása korában.* (*Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei.* III. Bp. 1966. 101–146.)

A máriapócsi könyvtárról Ojtozi Eszter: *A máriapócsi bazilita cirill betűs könyvei.* (*Régi tiszántúli könyvtárak 2.* Debrecen, 1982.)

Varga Zsigmond: *A debreceni református főiskola nagykönyvtára írásban és képben.* I–II. kötet. Debrecen, 1934. – Géresi Kálmán: *A főkönyvtár története.* Debrecen, 1895. (*A debreceni ev. ref. főgymnasium értesítője* 1894/95. 334–344.) – Révész Imre: *Sinai Miklós és kora.* Bp. 1959.

Szinyei Gerzson: *A sárospataki főiskolai könyvtár története.* Sárospatak, 1884.

Borsos István: *A pápai ev. ref. főiskola könyvtárának katalógusa és rövid története.* I–II. köt. Pápa, 1901–1912. – Rexa Dezső: *A pápai ref. főiskola könyvtára 1843-ban.* (*Könyvtári Szemle,* 1915. 171–180.)

Szabadi Sándor: *A kecskeméti református egyház könyvtára* (*MKSzle,* 1961. 308–314.)

Müllner Mátyás: *Adatok a soproni ev. lyceumi könyvtár történetéhez.* (*MKSzle,* 1880. 1–8) – Németh Sámuel: *A soproni ev. liceum könyvtárának érdekességei.* (*Soproni Szemle* 1938. 289–299.) – Schmidt Károly-Markusovszky Sámuel: *A pozsonyi ág. ev. egyházközség története.* I–II. köt. Pozsony, 1906.

A wittenberg-hallei könyvtárról: Fitz, Joseph: *Georg Michaelis Cassai und seine Bibliothek.* (*Aus den Forschungen der Mitglieder des Ungarischen Instituts und des Collegium Hungaricum in Berlin.* Berlin, 1927. 122–141.) – Bucsay Mihály: *Régi magyar könyvek a hallei magyar könyvtárban. – Altungarische Bücher der Ungarischen Nationalbibliothek in Halle a. d. Saale.* Bp. 1941. – Pálfy Miklós: *Katalog der Handschriftensammlung der Hallenser Ungarischen Bibliothek.* (*Arbeiten aus der Universitäts – und Landesbibliothek Sachsen-Anhalt in Halle a. d. Saale.* Bd. 4. Halle/S., 1965.)

Jakó Zsigmond: *Könyv és könyvtár az erdélyi magyar művelődésben.* (Műveinek *Írás, könyv, értelmiség* c. gyűjteményes kötetében. Bukarest, 1977. 284–304.) – Uő: *A székelyudvarhelyi Tudományos Könyvtár története.* Uo. 219–251.

Mihályi Károly: *A nagyenyedi ev. ref. collegium könyvtára.* (*MKSzle,* 1884. 87–101.) – Koncz József: *A marosvásárhelyi helv. hitv. főtanodai könyvtár rövid ismertetése.* (*MKSzle,* 1879. 215–233., 313–332.) – Simén Domokos: *Az unitáriusok kolozsvári főiskolájának könyvtára.* (*Keresztény Magvető,* 1877. 193–107.) – Morvay Győző: *Két nagybányai régi könyvtár* (*MKSzle,* 1896. 16–51.) – Jakó Zsigmond: *A balázsfalvi nyomda kezdetei.* (*Idézett kötet* 252–256.) – Lupeanu A.: *Blajul şi biblioteca lui.* Blaj, 1934.

Főpapi könyvtárak

Összefoglalóan ír a kérdésről Travnik Jenő: *Zur Entstehung der kirchenfürstlichen Bibliotheken Ungarns im 18. Jahrhundert.* (*Festschrift für Gedeon Petz.* Bp. 1933. 177–188.) és Berlász Jenő: *Magyarország egyházi könyvtárai a XVI–XVIII. században.* (*Régi könyvek és kéziratok.* Bp. 1974. 211–226.), valamint Szarvasi Margit: *i. m.* 51–82.

A Batthyány család könyvtáralapítói hagyományairól ír Fejérpataky László: *A németújvári szent ferencrendi zárda könyvtára.* (*MKSzle,* 1883. 100–137.) és Iványi Béla: *Batthyány Boldizsár a könyvbarát.* (*A magyar kultúra múltjából.* Iványi Béla cikkei és anyaggyűjtése. Szeged, 1983. 389–435.) – Erdődy László könyvtáráról Travnik Jenő: *i. m.* 184. és Szarvasi Margit: *i. m.* 40–41.

Klimó püspök könyvtáráról részletesen, a korábbi művek bibliográfiai felsorolásával írt Fényes Miklós: *A Pécsi Egyetemi Könyvtár története I.* (*Jubileumi Évkönyv 1774–1974.* Pécs, 1974. 7–109.)

Esterházy püspök egri könyvtáráról Varju Elemér: *Adatok az egri érsekmegyei könyvtár ismertetéséhez.* (*MKSzle,* 1902. 27–49.) és Michalek Manó: *Az egri érsekmegyei könyvtár története.* (*Irodalmi Szemle,* 25–28., 33–34.)

A gyulafehérvári Batthyaneumról írtak Varjú Elemér: *A gyulafehérvári Batthyány-könyvtár.* (*MKSzle,* 1899. 134–175., 209–243., 329–345.) – Szentiványi Róbert: *Catalogus concinnus librorum manuscriptorum Bibliothecae Batthyanyanae.* Szeged, 1947. – Kulcsár Péter: *Catalogus incunabulorum Bibliothecae Batthyanyanae.* Szeged, 1965.

A kalocsai könyvtárról Winkler Pál: *A kalocsai érseki kastély és főszékesegyházi könyvtár története.* Kalocsa, 1932. – Vértesy Miklós: *Patachich Ádám ősnyomtatványgyűjteménye.* (*MKSzle,* 1968. 54–61.)

A szombathelyi könyvtárról Géfin Gyula: *A szombathelyi püspöki könyvtár története.* (Vas vármegye és Szombathely város Kulturális Egyletének Évkönyve II. Szombathely, 1927.) – Nagy Rezsőné Géfin Margit: *A szombathelyi Herzan-könyvtár francia könyvei és kéziratai.* Győr, 1934.

Pannonhalma könyvtáráról Kuncze Leó: *A pannonhalmi Szentbenedekrend könyvtárának története és jelen állapota.* (*MKSzle,* 1878. 167–190.) – Szabó Flóris: *A Főapátsági Könyvtár rövid története.* (*A Pannonhalmi Főapátsági könyvtár kéziratkatalógusa.* Bp. 1981. 7–16.)

Esztergomról Kovács Zoltán: *Az esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár történetéből.* (*Komárom megyei Könyvtáros, 1971. 42–48.)*

Főúri könyvtárak

Általában Szarvasi Margit: i. m. 51–82. és Trócsányi Zoltán: Főuri könyvtárak. (*Könyvtári Szemle,* 1935. 132–133.)

A Ráday-könyvtárról Péter Zoltán: *A jubiláló Ráday Könyvtár (1711–1861–1961.).* Bp. 1962. (Kny. *MKSzle*-ből.) – Pruzsinszky Pál–Hamar István: *A budapesti református Theológiai Akadémia Ráday Könyvtára.* Bp. 1913. – Bori István *A Ráday-könyvtár.* (*Irodalomtörténeti dolgozatok Császár Elemér 60. születésnapjára 1934. 52–57.) – Segesvári Viktor: Egy magánkönyvtár a XVIII. században.* (Ráday Pál és Ráday Gedeon a magyar kultúra szolgálatában.) (*A Ráday Gyűjtemény Évkönyve I.* Bp. 1955. 27–36. 1.) A legújabb kutatások eredményeit foglalja össze és egészíti ki könyvművészeti adalékokkal is Koós Judit: *A Rádayak könyvgyűjteményének kialakulása és könyvművészeti ritkaságai.* (*A Ráday Gyűjtemény Év-*

könyve. II. 1981. Bp. 1982. 97–119.) – Kozma L. Borbála–Ladányi Sándor: *A Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Gyűjteményének kéziratairól.* (A Gyűjtemény kéziratkatalógusában. Bp. 1982. 7–15.) – Somkuti Gabriella: *Ráday Gedeon bécsi könyvbeszerzője. Nagy Sámuel 1730–1802.* (*MKSzle,* 1968. 147–170.) Bod Péter szavait lásd Kovács M. *i. m.* I. 227.

A Teleki Tékáról Teleki Domokos: *A marosvásárhelyi Teleki-Könyvtár története.* (*Erdélyi Tudományos Füzetek* 29. Cluj-Kolozsvár, 1931.) – Somkuti Gabriella: *A Teleki-téka pere.* (*Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1976/1977. Bp. 1979. 235–303.) – A könyvtárral kapcsolatos számos dokumentumot kiadott bevezetéssel Deé Nagy Anikó: *Teleki Sámuel és a Teleki-téka.* Bukarest, 1976. – A könyvtár olvasóiról írt Somkuti Gabriella: *Egy XVIII. századi főúri könyvtár olvasóforgalma a múlt század első felében.* (*Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1961/1962. Bp. 1963. 291–303.)

A Bruckenthal-gyűjtemény könyvtárának anyagáról tájékoztat a *Katalog der Bibliothek des Baron Bruckenthal'schen Museums in Hermannstadt. Bd. I–III.* Nagyszeben, 1896–1900.

Bethlen Kata könyvtáráról írt Kerékgyártó Elemér: *Angol szellem Bethlen Kata udvarában.* (*Angol Philológiai tanulmányok.* IV. Bp. 1942. 82–93.) – Könyveinek jegyzékét kiadták *Lukinich Imre–Köblös Zoltán: Gr. Bethlen Kata könyveinek lajstroma.* (*Erdélyi Múzeum,* 1907. 29–48. és 1912. 162–190.)

A Rákóczi-könyvtárról Harsányi István: *A Rákóczi-könyvtár és katalógusa.* (*MKSzle,* 1913. több helyen). – Bakos József: *Rákóczi György könytárának történetéhez.* (*MKSzle,* 1966. 244–245.) – A Viczay család könyvtáráról: Pray György: *Bibliotheca comitis Wiczai.* (Kéziratos jegyzék. Egyetemi Könyvtár kézirattára, Coll. Prayana XXVII. 117–229.) – Az említett többi család könyvtárairól: Horváth József: *A nádasdi gróf Nádasdy család nádasdladányi elsőszülöttségi könyvtárának története és ismertetése.* Bp. 1889. – Ballagi Aladár: *A nádasdladányi könyvtár.* (*MKSzle,* 1889. 311–320.) – Jambrekovich László: *A gr. Apponyiak nagy-apponyi könyvtára.* (*MKSzle,* 1925. 56–67.) – Eckhardt Sándor: *Az aradi közművelődési palota francia könyvei.* Arad, 1917. – Uő: *Les livres français d'une bibliothèque privée en Hongrie au XVIIIe siècle.* (*Revue des Études Hongroises.* 1923. 145–157.) – A többi főúri könyvtár felől tájékoztat Kovács M. *i. m.* I. 297. – Bessenyei sorait lásd uo. I. 338.

A főúri könyvgyűjtemények politikai hatásáról lásd Kosáry Domokos: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon.* Bp. 1983. 558. (A mű egyébként a megfelelő helyeken részletesebben szól az eddig említett könyvtárakról is.) – Széchényi Ferenc és Hajnóczy József kapcsolatáról ír Kókay György: *Hajnóczy József, a Széchényi Könyvtár első könyvtárosa.* (*MKSzle,* 1978. 11–24.) és uő a *„Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában"* c. gyűjteményes kötetében. (Bp. 1983. 179–190.) – Többek között a könyvtáralapító főurak külföldi tapasztalatairól szól szintén Kókay György: *Külföldet járt magyarok könyvtári élményei a XVIII. század végén.* (*MKSzle,* 1962. 197–203.)

Szakkönyvtárak

A selmeci könyvtárról legújabban: *Selmeci Műemlékkönyvtár. A miskolci Selmeci Műemlékkönyvtárban lévő 1850-ig kiadott könyvek kötetkatalógusa.* (A NIM Központi Könyvtárának kiadványai 15. Miskolc, 1973. I–II. köt.) és Zsámboki László: *A Selmeci Műemlékkönyvtár.* Miskolc, 1976. (a régebbi irodalom bibliográfiájával), valamint Hiller István: *Hazánk első szakkönyvtárának kialakulása. Az Erdészeti és Faipari Egyetem könyvtárának története.* Sopron, 1975. – A szenci könyvtárról Hegyi Ferenc: *A szenci piarista Collegium Oeconomicum könyvtára.* (*MKSzle,* 1978. 167–176.) – Az Institutum Geometricumról legújabban: Szögi László: *Mérnökképző Intézet a bölcsészeti karon 1782–1850.* (*Fejezetek az Eötvös*

Loránd Tudományegyetem történetéből 5. Bp. 1980.) - A Georgicon könyvtáráról írt Klempa Károly: *A keszthelyi Festetich Könyvtár.* Keszthely, 1938. - Kostyál István: *Festetich György könyvtárosi instrukciója.* (*MKSzle,* 1956. 293-303.) és uő: *Festetich László kísérletei közkönyvtárak alapítására.* (*Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1960-1962. Bp. 1963, 280-285.) és Walleshausen Gyula: *A mezőgazdasági könyvtárügy történetéhez.* (*MKSzle,* 1960. 325-332.), valamint Süle Sándor: *A keszthelyi Georgicon 1797-1848.* Bp. 1968. - Magyaróvárról: Vörös Antal: *Óvár! Óvár! A Mosonmagyaróvári Agrártudományi Főiskola 150 éve.* Bp. 1968. (Benne Kölcsey megjegyzése.)

Kölcsönkönyvtárak, olvasókörök

A kérdés legújabb összefoglalását nyújtja Fülöp Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban.* (*Irodalomtörténeti Könyvtár* 33. Bp., 1978. 24-77.) Itt ír a cenzúráról és a diáktársaságok könyvtárairól is. - Az újabb irodalomból: Hegedüs Judit: *A Győri Olvasó Társaság történetéhez.* (*MKSzle,* 1983. 86-87.) - Az egyes részletekre: Kókay György: *Az első magyarországi kölcsönkönyvtár. Olvasókabinét Pozsonyban 1782-ben.* (*MKSzle,* 1984. 34-44.) - Csatkai Endre: *Régi soproni könyvgyűjtők, könyvesboltok és olvasókabinétok.* (*MKSzle,* 1939. 54-61.) - Kókay György: *Az első magyar kölcsönkönyvtár történetéhez.* (*MKSzle,* 1957. 271-275.) - Léces Károly: *A pesti magyar olvasó-kabinet megalapítása és könyvállománya.* (*MKSzle,* 1959. 345-356.) (Benne Csokonai megjegyzése.) - Szemző Piroska: *A magyar kölcsönkönyvtárak kezdetei.* (*MKSzle,* 1939. 165-175.) - Bíró Ferenc: *A XVIII. század végi magyar lésekabinétok történetéhez.* (*MKSzle,* 1961. 81-83.) - Kovács Ferenc népi olvasómozgalmi elképzeléseiről: Kókay György: *Javaslatok a könyvolvasás népszerűsítésére 1789/1790-ből.* (Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1959. 292-301.)

A cenzúra működéséről: Wertheimer Ede: *A magyarországi cenzúra történetéhez.* (*Századok,* 1898. 294-316.) - Schermann Egyed: *Adalékok az állami könyvcenzúra történetéhez Magyarországon Mária Terézia haláláig.* Bp. 1928. - Sashegyi Oszkár: *Német felvilágosodás és magyar cenzúra 1800-1830.* (Minerva-könyvtár 130. Bp., 1938.) - Donáth Regina: *Újabb adatok a Mária Terézia-kori cenzúra történetéhez.* (*MKSzle,* 1970. 173-181.) O'Neill grófné könyveiről uő: *Tiltott könyvek egy Mária Terézia korabeli főúri könyvtárban.* (*MKSzle,* 1972. 210-219.)

Tudósok, írók, köznemesek, polgárok

Radvánszky Béla: *Bod Péter könyvtárának jegyzéke.* (*MKSzle,* 1884. 58-86.) - Dézsi Lajos: *Bod Péter könyvtárának sorsa.* (*MKSzle,* 1895. 191-192.) - Cornides könyvtáráról: *Clarissimi Danielis Cornides in Regia Universitate Hungarica quondam professoris ac Bibliothecae custodis Bibliotheca Hungarica.* Pest, 1792. (nyomt. jegyzék.) - Schmeizel könyvtáráról: Kosáry Domokos *i. m.* 127. és Berlász Jenő: *i. m.* könyvtári kultúránkról 319. A könyvtár jegyzéke nyomtatásban is megjelent *Index bibliothecae...* c., Halle/S., 1751. (Lelőhelyek: EK Misc. 8r 150/8 és MTAK kézirattára Könyvészet 2-rét 1/XXIII.) - Wagner gyűjteményéről: Hölvényi György: *Wagner Károly és a Bél-iskola.* (*Az Egyetemi Könyvtár Évkönyvei* V. Bp., 1971. 329-350.) - Wagner és a jezsuita történészek könyvtárairól: uő: *Ungarische Jesuiten als Historiker und der Jesuitenorden.* (*Armarium.* Studia ex historia scripturae, librorum et ephemeridum. Bp. 1976. 177-199.) - Kollár, Kovachich és más tudósok könyvtárairól írt: Berlász Jenő: *i. m.* 320-321. - Kármán András könyvtárának jegyzéke az EK kézirattárában Ms. G. 114. jelzet alatt.

A Jankovich-könyvtárról: Berlász Jenő: *Jankovich Miklós könyvtári gyűjteményeinek kialakulása és sorsa.* (*Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve* 1970–1971. Bp. 1973. 146–149.) – Reviczky könyvtáráról: Horváth Ignác: *Revisnyei Reviczky János Ferenc könyvtára 1742-ből.* (*MKSzle,* 1905. 246–258.) – Csépán könyvtáráról, annak jegyzékével: Szarvasi Margit: *i. m.* 92–95., 101–118. – Beleznay gyűjteményéről: Barcza József: *Egy felvilágosodáskori magyar főúri könyvtár árverése.* (*MKSzle,* 1966. 145–152.)

A közép- és kisnemesség könyvtárairól: Fülöp Géza: *i. m.* 195–230. – A Bács-Bodrog megyei könyvtárakról D[udás] Gy[ula]–Muhoray [Alfonz]: *Régi könyvtárak Bács megyében.* (*A Bács Bodrogh vármegyei történelmi társulat évkönyve XIII.* Zombor, 1897. 90–92., 115–119.) – Szüts Adolfról: Vörös Károly: *Egy győri nemes könyvtára a forradalom előtt.* (*MKSzle,* 1955. 72–87.)

Költőink, íróink könyvtárairól számos adat: Szarvasi Margit: *i. m.* 95–97. – Az egyes részletekre példaként: Császár Elemér: *Kisfaludy Sándor könyvtára 1795-ben.* (*MKSzle,* 1908. 314–318.) – Kozocsa Sándor: *Batsányi János könyvtára.* (*Könyvtári Szemle,* 1934. 49–50.) – Gyuris György: *Dugonics könyvtára. Katalógus.* Szeged, 1972. – Bíró Ferenc: *Péczeli József könyvtáráról.* (*MKSzle,* 1962. 326–333.) – Barcza József: *Kazinczy első könyvtára Sárospatakon.* (*MKSzle,* 1962. 203–206.) – Kókay György: *Kazinczy Ferenc és a korabeli magyar könyvtárak.* (*Könyv, sajtó és irodalom a felvilágosodás korában* c. kötetében. Bp. 1983. 177–179.)

Kisemberek, polgárok könyvtárairól: Dümmerth Dezső: *Régi pesti könyvek és tulajdonosok.* (*MKSzle,* 1961. 175–178.) – Holl Béla: *Pest-Buda polgárainak könyvkultúrája a XVII–XVIII. században.* (*Tanulmányok Budapest múltjából* XV. Bp. 1963. 289–327.) – A szegedi könyvtártörténeti munkálatokról: Monok István (szerk.): *Könyvtártörténeti füzetek I–III. Magángyűjtemények Magyarországon.* Szeged, 1981–1983. és Tóth András: *Bemutatjuk a szegedi egyetemi könyvtártörténeti műhelyt.* (*Könyvtáros,* 1985. 1. 40–42.)

A XIX. SZÁZAD A KIEGYEZÉSIG

Az Egyetemi Könyvtár történetének erre a korszakára is lásd Tóth András–Vértesy Miklós i. m., részletes bibliográfiai hivatkozásokkal. – Kis János megjegyzését idézi Kókay György idézett tanulmányában. (*MKSzle,* 1962. 202.) – Az Egyetemi Könyvtár szervezeti szabályzatának kivonatos magyar fordítása: *Dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéből 1760–1790.* (*Felsőoktatástörténeti kiadványok.* 7. Bp. 1981. 63–70.) – A kötelespéldányszolgáltatás történetéről általában és mindhárom nagy tudományos könyvtár vonatkozásában: Tóth András: *A kötelespéldány-szolgáltatás története Magyarországon.* (*A Budapesti Egyetemi Könyvtár kiadványai* 12. Bp. 1964.) és uő: *L'évolution du dépôt légal en Hongrie.* (*Vjesnik Bibliotekara Hrvatske* 1964. 169–177.)

II. József művelődéspolitikai-könyvtári rendeleteiről részletesen ír: Gárdonyi Albert: *A magyar könyvtárpolitika kezdetei.* (*MKSzle,* 1940. 134–146.). Cikkében közli az 1786. évi rendelet szövegét. Az 1785. évi rendeletet közli Kovács M.: *i. m.* I. 543–548.

Fejér György igazgatásáról: Tóth András: *Az Egyetemi Könyvtár Fejér György igazgatósága alatt.* (*MKSzle,* 1959. 265–279.) Kinevezésének körülményeiről Wertheimer Ede: *Fejér kineveztetése a pesti egyetemi könyvtár prefektusává.* (*Irodalomtörténeti Közlemények,* 1896. 431–433.)

Toldy Ferenc tudománypolitikai szerepéről számos irodalom- és könyvtártörténeti tanulmány jelent meg. Legújabban és összefoglalóan Tóth András: *Toldy Ferenc, a hagyományőr-*

ző és tudományszervező. (*Irodalomtörténet,* 1980. 428–442.) – A ferences rend és a könyvtár jogvitájáról Tóth András: *Haladás és reakció küzdelme az Egyetemi Könyvtár új épülete körül.* (*MKSzle,* 1955. 47–71.)

A nemzeti könyvtár első korszakának történetét legújabban Berlász Jenő: *Az Országos Széchényi Könyvtár története 1802–1867.* Bp. 1981. c. minden részletre kiterjedő kötetében foglalta össze. Alapvető művében megtalálhatók az összes bibliográfiai hivatkozások.

Az Akadémiai Könyvtár történetéről az Akadémia 150 éves jubileuma alkalmával jelent meg *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára 1826–1976.* Bp. 1976. és *Fejezetek a 150 éves Akadémiai Könyvtár történetéből.* Bp. 1976. A részletekre Haraszthy Gyula: *A 130 éves Akadémiai Könyvtár.* Bp. 1956. – F. Csanak Dóra: *Az Akadémiai Könyvtár története a szabadságharcig 1826–1849.* Bp. 1959. – Fráter Jánosné: *Részletek az Akadémiai Könyvtár történetéből* (1865–1875). Bp. 1965.

A Műegyetem könyvtárának kezdeteiről: Szögi László: *i. m.* és Móra László: *A Műegyetemi Könyvtár alapítása 1848-ban.* (*MKSzle,* 1964. 146–154.), valamint uő: *A Műegyetemi Könyvtár története* 1848–1948. Bp. 1971.

A vincellérképző intézet könyvtáráról Geday Gusztáv: *A Kertészeti és Szőlészeti Főiskola könyvtárának története 1860–1894.* Bp. 1967.

Színházi könyvtárainkról: Kerényi Ferenc: *Az első magyar színtársulat könyvtárának története.* (*MKSzle,* 1974. 331–338.) és uő: *A kolozsvár-debreceni színtársulat könyvtára 1810-ben.* (*MKSzle,* 1978. 255–267.) – A Nemzeti Zenedéről: Vajdafy Emil: *A Nemzeti Zenede története.* Bp. 1890.

Az egyetemi tanszéki és kari könyvtárakról: Tóth András–Vértesy Miklós: *i. m.* a megfelelő fejezetekben, különösen 121–122. és 179–180. – Semmelweis könyvtári tevékenységéről Palatkás Béla: *Semmelweis Ignác, mint könyvtáros.* (*MKSzle,* 1965. 234–235.)

A hazai görögség könyvkultúrájáról Graf András: *Jeorgiosz Zavirasz budapesti könyvtárának katalógusa.* (*Magyar–görög tanulmányok* 2. Bp. 1935.) – Horváth Endre: *Zavirasz György élete és munkái.* (*Magyar–görög tanulmányok* 3. Bp. 1937.) – Füves Ödön: *Bibliothek eines Griechen in Pest im Jahre 1820.* (O Eranistes – Athen, 1966. 58–63.) – Uő: *Fejezetek a pesti Zavirasz-könyvtár történetéből.* (*MKSzle,* 1968. 61–64.) – Uő: *La Bibliothèque Kallonas à Gyöngyös.* (*MKSzle,* 1972. 101–102.)

A két Matica szerepéről: *Matica Srpska 1826–1926.* Novi Sad, 1927. 704. és *Matica Slovenská v násy dejinách.* Bratislava, 1963. – T. Cipariuról: Jakó Zsigmond: *A Cipariu-könyvtár kialakulása és története.* Lásd gyűjteményes kötetében 257–283. – Kollárról: Podhradszky György: *Kollár János és a budapesti Egyetemi Könyvtár kapcsolatai.* (*MKSzle,* 1972. 40–45.)

A nyilvános könyvtárakról alapvető: Fülöp Géza: *i. m.* 77–169. – A megyei könyvtárakról: uo. 120–124., 165–169. – A megyei könyvtári mozgalomról: Jakab Géza–Németh László: *Országos Nemzeti Könyvtárépítő mozgalom a reformkor elején Zalában.* (*MKSzle,* 1958. 267–271.) – Somogy vármegye könyvtáráról és az olvasótársaságról: Kanyar József: *Somogy vármegye könyvtárának története (1846–1950). és uő: Berzsenyi és a Somogy megyei olvasótársaság.* Mindkét tanulmányt l.: *„Múzsáknak szentelt kies tartomány". Tanulmányok Somogy művelődéstörténetéből (XVIII–XX. század).* Kaposvár, 1983. (227–260., 130–136.) – Major Sándor: *Berzsenyi Dániel és „Nemes Somogyvármegye Könyvtárá"-nak kapcsolata.* (*Könyvtáros,* 1956. 575–576.) – Erdélyi Pál: *A Komárom megyei Kulcsár-könyvtár.* (*MKSzle,* 1896. 75–90.) – Alapy Gyula: *Kultsár István és könyvtára.* Komárom, 1928. – Pázmány Lajos: *Az árvamegyei Csaplovics-könyvtár szabályzata 1840-ből.* (*MKSzle,* 1899. 319–320.) – Rexa De-

zső: *Az árvamegyei Csaplovics-könyvtár története.* (*Múzeumi és Könyvtári Értesítő* 1907–1908.)

A pozsonyi jurátusok könyvtáráról: Fejős Imre: *Az Országgyűlési Ifjúság Társalkodási Egyesületének könyvtára.* (*MKSzle,* 1961. 319–321.)

A Nemzeti Kaszinó, a vidéki kaszinók és olvasóegyletek könyvtáraira elsősorban Fülöp Géza: *i. m.* 87–137., a vidéki kaszinói könyvtárak részletes felsorolásával. Ezekre számos adat található *Magyar Minerva* VI. kötetében is. (1930–1931. Bp. 1932.) – A Nemzeti Kaszinó könyvtáráról, annak az Egyetemi, ill. az Akadémiai Könyvtárról való összehasonlításáról írt Almási Balogh Pál: *Indítvány a magyar tudós társasági könyvtár és folyóiratok ügyében* 1841. (*Egyetemi Könyvtár kézirattára* D.20.)

A diáktársaságok könyvtárairól: Fülöp Géza: *i. m.* 62–69. és 137–143., valamint Bodolay Géza: *Irodalmi diáktársaságok 1785–1848.* Bp. 1963. 390–436.

Heckenast kölcsönkönyvtáráról: Indali György: *Heckenast Gusztáv körlevele kölcsönkönyvtára megnyitásakor.* (*MKSzle,* 1973. 68–71.) – Sallai Pál írását közli Kovács M.: *i. m.* I. 648–650. – Táncsics Mihály megjegyzése uo. I. 541.

A szombathelyi kölcsönkönyvtárról: Indali György: *Egy kölcsönkönyvtár állománya a Bach-korszak kezdetén.* (*MKSzle,* 1968. 76–80.) – Török János írásait közli Kovács M.: *i. m.* II. 64–73.

Doby Antal könyvtáráról: Papp Istvánné: *Könyvtár Tiszaújlakon.* (1858–1869). (*MKSzle,* 1959. 98–103.) és uő: *Arany János és a tiszaújlaki könyvtár.* (*MKSzle,* 1960. 177–183.) –Galambos Ferenc: *Újabb adatok Doby Antal könyvtáralapítói és mécénási tevékenységéhez.* (*MKSzle,* 1972. 275–280.) – A munkáskönyvtárak kezdeteiről: Szelle Béla: *Iparos segédek könyvtára 125 évvel ezelőtt. Adalékok a munkáskönyvtárak kezdeteihez.* (*MKSzle,* 1984. 114–118.)

Schwarz Gyula írása megjelent a *Magyar Sajtó* 1864. aug. 30. számában. (Közli Kovács M.: *i. m.* II.70–73.) – Eötvös József írása megjelent a *Néptanítók Lapja* 1968. febr. 6. számában. (Közli Kovács M.: *i. m.* II. 120–122.)

III

1867–1945

A) A MAGYAR KÖNYVTÁRAK A KAPITALIZMUS KIFEJLŐDÉSÉNEK KORÁBAN (1867–1918)

1. A KIEGYEZÉS UTÁN

A kiegyezés előtt – mint könyvünk előző részében olvashattuk – könyvtárügyünk kezdetleges fokon állt. Kivételt csak az egyházi intézmények jelentettek, az érseki, püspöki, szerzetesi gyűjtemények és a református kollégiumok könyvtárai, valamint néhány főúri magángyűjtemény. Ezeket nemzetközi viszonylatban is jónak lehetett mondani, össze lehetett hasonlítani a külföldi rokon gyűjteményekkel. Egyetlen nagy állami könyvtárunk, az Egyetemi Könyvtár azonban szánalmasan kis beszerzési kerettel, összedűléssel fenyegető épületben sínylődött. A közművelődési és a szakkönyvtárak majdnem teljesen hiányoztak.

A lakosság többsége sem tartotta fontosnak az iskoláztatásnak, a magasabb műveltséget megszerzők számának s ezzel együtt a könyvtárügynek nagyobb arányú fejlesztését. Csak kevés, az elemi iskola negyedik osztályánál magasabb végzettségű mezőgazdasági és ipari munkásra volt szükség. Nem érezték szükségesnek az állami, megyei, városi tisztviselők képzettségének emelését. Az országgyűléseken, a megyék közgyűlésein, a városok tanácsaiban a megvitatandó javaslatok közt nem szerepelt a könyvtárügy fejlesztése, ennek érdekében nem akartak áldozatokat hozni.

Nemzeti könyvtárunknak és a legtöbb jelentős egyházmegyei (Kalocsa, Gyulafehérvár, Székesfehérvár stb.) és városi (Alsókubin, Komárom, Nagyszeben) könyvtárunknak alapítása, nagymérvű gyarapítása – mint láttuk – egy-egy hazafias érzelmű, könyvkedvelő főúr, főpap buzgólkodásának köszönhette létét. Csak kevés politikus, a centralisták aránylag szűk köre hirdette, hogy a gazdasági jólét, a politikai függetlenség és a közügyek számos más és fontos kérdése szorosan összefügg a művelődés fejlesztésével, a közoktatással s így a könyvtárüggyel is.

Az abszolutizmus korában a bécsi kormánynak sem állt érdekében, hogy a magyar művelődést erősebben fejlessze. A rendelkezésére álló bevételek amúgy is korlátozottak voltak, túlnyomó részüket felemésztették a hadügyi és rendőri kiadások. A hazai lakosságra kivetett adókból alig 100 000 forintot* fordítottak a középfokú oktatásra. A népiskolák fenntartása már a községekre és egyházakra hárult.

A könyvtárak hiányát a nagyközönség nem nagyon érezte. A városokban ugyan akadtak még – ha kis számban is – magukat művelni akaró értelmiségiek, de falun majdnem teljesen hiányzott ez a réteg. A Thun Leó közoktatási miniszter nevéhez fűződő 1854-es rendelet ugyan kimondta az iskoláztatás kötelezettségét, de hatását eleve kétségessé tette németesítő szándéka és az a rendelkezése, hogy száz gyerek oktatását bízta egy tanítóra. A tankötelesek 70%-a távol maradt az iskolától. Népnevelésünk visszamaradottságáról beszédes képet rajzol Eötvös József *A vallás- és közoktatási miniszternek az országgyűlés elé terjesztett jelentése a népiskolai közoktatás állapotáról 1870-ben* című beszámolójában. Ebből kiderül, hogy a tankötelesek csak 48%-a járt iskolába, és télen még kevesebb, csupán 34%-a. 1 132 626 gyerek iskolázatlan maradt. Egy tanítóra 134 tanköteles, illetve 70 ténylegesen iskolába járó gyerek jutott. 1712 községben hiányzott az iskola; a szükségesnél 10 767 tanítóval volt kevesebb. Az iskolák nagy részéből hiányoztak a taneszközök. Számos tanítónak nem volt képesítése, legfeljebb a templomi szertartások szövegét ismerte. Zemplénben 17 felekezeti tanító írni-olvasni (!) sem tudott. Fizetésük nem volt elég a megélhetésre, ezért kántorságot, jegyzőséget, mezei gazdálkodást vállaltak. Egy óra alatt felemésztett levegőben fél napig kellett egy tanítónak néha 150-

* Magyarországon a kiegyezés után a forint volt a pénzegység, ezt váltotta fel az 1892. évi valutareform alapján a korona. 1 forintért 2 koronát adtak. Ez az árakban nem jelentett jelentős változást, az egyszerű váltószám miatt.

A korona vásárlóértékét a következő adatok érzékeltetik: a munkások átlagkeresete havi 100–120 korona volt. Budapesten szoba-konyhás munkáslakás bére 20–25 korona, háromszobás, fürdőszoba nélküli lakásé 60–70 korona, az élelmiszerek kiskereskedelmi árai kilogrammonként: kenyér 0,32, fehérliszt 0,30, sertéscomb 1,16, zsír 1,20, szalonna 1,17, cukor 0,91, bab 0,24 korona, 1 liter tej 0,21 korona. A magyar könyvek átlagára 3–4, egy télikabáté 30–40 korona volt.

Ezek természetesen átlagárak, amelyek minőség szerint és a különböző években változtak, így például az élelmiszerárak 1901–1911 közt átlag 50%-kal drágultak.

200, földes szobában kuporgó gyereket oktatni. Az elemi iskolát elvégzetteknek csak 16%-a (!) tudott jól írni-olvasni. Így érthető, hogy miért nem volt magasabb igény könyvtárakra.

Az 1867-es kiegyezés lényeges fordulatot jelentett az ország életében. Nem adott ugyan teljes függetlenséget, de lehetővé tette a kapitalizmus kibontakozását, az önálló bel- és művelődéspolitikát, a polgári fejlődést, a vasúti hálózat nagymérvű kiépítését, a külföldi tőke beáramlását, a hazai tőke felhalmozódásának megkezdését, a mezőgazdaság gépesítését, gyárak alapítását. A birtokos osztály megtarthatta ausztriai terményértékesítési lehetőségeit, s ennek folytán fokozódott a nagybirtok árutermelése. A minisztériumokban, a közigazgatásban, a pénzintézetekben, kereskedelmi vállalatoknál hivatalnokokra volt szükség, a gyárakban mérnökökre, technikusokra, szakmunkásokra, a bíróságokon jogvégzett bírókra, ügyvédekre, a népiskolákban, tanítóképzőkben, gimnáziumokban nagyszámú tanítóra, tanárra. Mind többen iratkoztak be az egyetemekre. Nőtt a jogtudomány, irodalomtörténet, történelem, matematika, fizika, kémia és más tudományok kutatóinak a száma. Új napilapok, folyóiratok, képeslapok jelentek meg. Mindez korszerű könyvtárakat követelt.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium élére 1867-ben a centralista Eötvös József került, aki szívügyének tekintette a kulturális színvonal emelését. Ezen belül - hirdette - „fő és első teendő a népművelés, mert teljes meggyőződésem, hogy magasabb tudomány kifejlődése csak ott lehetséges, hol ezen magasabb tudomány egy művelt népnek egészséges talaján nyugszik". Legfontosabb feladatának új népoktatási törvény megalkotását és rendelkezéseinek végrehajtását tartotta. Ez volt a sok vita után megszavazott 1868: XXXVIII. törvény, amely azonban Eötvös elgondolását csak eltorzítva tükrözte vissza, mert nem valósította meg az állami népoktatást, és az államnak a felekezeti iskolákra csak erősen korlátozott felügyeleti jogot adott.

A megfelelő anyagiak hiánya miatt a törvény nem kötelezte a népiskolákat könyvtár felállítására, bármennyire is szerette volna ezt Eötvös. Csupán azt mondta ki, hogy a tanítóképzők mindegyike „egy lehetőleg szakmunkákból álló, s a tanulók által is szabadon használható könyvtárral" látandó el.

Maradéktalanul azonban még ennek a törvénynek az előírásait sem tar-

tották be, különösen azokon a helyeken, ahol a lakosság elszórva, kis községekben, tanyákon élt. Az anyagiak hiánya, a közöny és néhol a csendes feudális és egyházi reakció megakadályozta, hogy mindenütt szervezzenek iskolákat, s oda megfelelő tanerők kerüljenek. Így történt – csak egy példát említve –, hogy Hódmezővásárhelyen, ebben a nagy lélekszámú alföldi városban, a 10 304 tanköteles közül még a XIX. század végén is csak 4335 járt iskolába, és sok közülük csupán az osztatlan tanyai iskolák 2-3. osztályát végezte el. Itt legfeljebb az írás-olvasás elemeit sajátíthatták el. Az analfabéták száma országos viszonylatban mégis jelentősen csökkent. 1880-ban a hat éven felüliek 58,7%-a tartozott ide, 1910-ben pedig 33,3%-a.

A népoktatás újraszervezésének eredményeként mégiscsak nőtt az írástudók száma, és ezzel együtt nőtt az olvasási kedv, bár ez a hatás csak többéves késéssel mutatkozott.

A könyvtárügyet Eötvös fontosnak tartotta, mert tudta, hogy a felnőttek tömegei számára más művelődési lehetőség alig adódott. Már első miniszterségé idején készített egy „javallat"-ot a múzeumi és könyvtári reform ügyében. Második miniszterségé alatt a könyvtárakért mégsem tudott sokat tenni. Reálpolitikus lévén ismerte az ország szegénységét. Magyarország költségvetése 1868-ban 110 millió forint volt, és ennek az összegnek több mint a fele az államadósság törlesztésére (31 millió), plusz a közös ügyekre (29 millió) és az udvartartás költségeire (3 millió) kellett. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, vagy ahogy röviden emlegetni szokták a Kultuszminisztérium részesedése alig haladta meg az egymilliót! A költségvetés összege később gyorsan emelkedett, a kiadások 1870-ben már elérték az 500 millió forintot, de ebből a kultusztárca csak 2 191 000 forintot kapott. A népművelésre feleannyi jutott, mint az udvartartásra, a fegyintézetek költsége meghaladta a népoktatásét.

Ebből a kevés pénzből nem tellett új könyvtárak alapítására. Eötvös így elsősorban a már meglevő nagykönyvtáraknak, a Széchényinek, az Egyetemnek és az Akadémiainak zavartalan működését, fejlesztését igyekezett biztosítani, és részükre az országgyűléssel szerény 5–5000 forintos beszerzési keretet szavaztatott meg. A Széchényi Könyvtár állományának, katalógusának rendezése érdekében személyes megbeszéléseket is folytatott.

Megpróbálkozott azzal, hogy a helyi közösségeket rábírja népnevelési

intézetek és ezek révén népkönyvtárak létesítésére. Kezdeményezése a közömbösség és a felekezetek részéről tapasztalt ellenszenv miatt majdnem teljesen hatástalan maradt. Az egyetlen eredményesen működő ilyen egyesület az Irányi Dániel és Türr István közreműködésével alakult Központi Népoktatási Kör volt, amely később a Budapesti Népoktatási Kör nevet vette fel. 1921-i megszüntetéséig mintegy 50 000 felnőttet tanított meg írni-olvasni, de könyvtárat nem szervezett.

Eötvös szerette volna elérni, hogy minisztériumának feladatává tegyék a közgyűjtemények felügyeletét, de a feudális reakció, amely a népiskolai törvény megalkotása elé annyi akadályt gördített, ebben a szándékában is megakadályozta. Ezért második utóda, Trefort Ágoston ezt a célt nem a törvényhozás útján, hanem királyi határozattal próbálta elérni. Az 1874. július 13-án kelt leirat megengedte, hogy egy országos főfelügyelői állást szervezzenek, amely az egyházi és világi hatóságok birtokában levő vagy ezután létesítendő közgyűjtemények berendezése, kezelési módja, használata felett ellenőrzést gyakorol. A főfelügyelő kötelességévé tette, hogy az észlelt hiányokat és fogyatékosságokat a miniszternek jelentse, s egyben javaslatot készítsen megszüntetésükre.

Ez a királyi határozat nem valósult meg, csak 1898-ban, akkor is erősen leszűkítve, a felügyeletet csak kevés könyvtárra korlátozva.

2. EGY NAGYKÖNYVTÁR TERVE

Eötvös és munkatársai egy országos nagykönyvtár felállítását tervezték, ahol a különféle tudományszakok művelői, a jogi kérdésekre választ keresők, a művelődésüggyel foglalkozók, tudósok, kutatók, professzorok megtalálhatják az őket érdeklő irodalmat. Szemük előtt egy olyan országos intézmény létesítése lebegett, mint amilyen Párizsban a Bibliothèque Nationale vagy Londonban a British Museum.

Az országgyűlésen is sokan pártolták ezt a tervet, a költségvetési tárgyalások során ismételten utasították a kormányt: az egyes minisztériumok részére könyvtárfejlesztési célokra engedélyezett összeget úgy használja fel, hogy a beszerzett művek egy „létesítendő országos könyvtár első alapjait képezzék".

A kérdés tanulmányozására és megoldási javaslat tételére Szász Károly, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium osztálytanácsosa kapott megbízást 1869-ben.

Ilyen országos intézményt természetesen nem lehetett a semmiből létrehozni. A legkézenfekvőbb megoldásnak valamelyik meglevő könyvtár erőteljes fejlesztése látszott. A három legnagyobb gyűjtemény, amely a 10 000 kötetesnél nagyobb könyvtárak állományából összesen 21%-kal részesedett, Budapesten működött, és – az állománynagyság sorrendjében – az Egyetem, a Nemzeti Múzeum és az Akadémia birtokában volt. Szász először ezeket kereste fel, megvizsgálta épületeiket, állományukat, beszélt vezetőikkel. Tapasztalatait, véleményét jelentette Eötvösnek, majd ennek lényegéről hosszabb cikket közölt a *Pesti Napló*ban, *Közkönyvtáraink és egy országos könyvtár* címmel, s ezt 1871-ben különlenyomatban is megjelentette.

Szász úgy vélte, hogy ilyen intézmény létrehozása csak nagyon-nagyon távoli cél lehet. Viszont azonnali hatállyal el kellene rendelni a többespéldányok kicserélését és a jövőbeli beszerzések tervszerűbbé tételét. Nevezzenek ki – javasolta – egy országos főigazgatót, aki a három intézmény igazgatóival kollégiumot alkotna. Ez a kollégium negyedévenként – esetleg gyakrabban is – összeülne, és döntene az állam által az állománygyarapításra kiutalt összeg háromnegyedének hováfordításáról, s így a beszerzést összehangoltabbá lehetne tenni. A fennmaradó negyedrészt a három intézménynek előre folyósítanák, s ebből mindhárom megrendelné azokat a munkákat, amelyek kétség nélkül saját gyűjtőköréhez tartoznak, és ebből fedezné az alkalmi vásárlásokat, a kéziratok, ritkaságok, okiratok, hungaricumok (magyar vonatkozású külföldi munkák) beszerzését.

A tervezet elkészült, de könyvtárügyünkre semmi befolyást nem gyakorolt. Semmi sem történt a három intézmény együttműködése érdekében, nem állították fel a javasolt kollégiumot, az igazgatók sohasem egyeztették a beszerzéseket, sőt még a gyűjtőköri elhatárolásra sem hoztak intézkedést egészen a felszabadulásig.

A három könyvtár egyesítésének terve később még sokszor felmerült. Például Tisza Kálmán 1871-ben javaslatot nyújtott be a képviselőháznak egy országos könyvtár létesítéséről. Azt ajánlotta, hogy amíg ez megvalósul, az állománygyarapításról a minisztériumok (!) döntsenek, hogy az ily

módon „beszerzendő könyvek nagy részben legalább a létesítendő országos könyvtár első alapját képezhessék".

1872. január 10-én P. Szathmáry Károly író fejezte ki rosszallását az állandó pénzügyi bizottságban az előző évben hozott könyvtári határozatok végrehajtásának elmulasztásáért. Ezután a könyvtárügy hosszú ideig nem szerepelt a parlamentben.

Lényegében Szász Károly javaslatát ismételte meg Szily Kálmán akadémikus, mikor 1905-ben az Akadémiai Könyvtár vezetőjévé nevezték ki. Jelentést írt az Akadémia igazgató tanácsához, s ebben kifejtette, hogy „sokkal jobban szeretném, ha a három nagy könyvtár helyett már ma is egy könyvtárunk lenne". Ezek a könyvtárak „csak ideiglenes különítménynek tekintendők, amelyeknek az lesz végső rendeltetésük, hogy majdan egy fedél alatt tömör egésszé egyesüljenek". Addig, amíg ez megvalósul, az állománygyarapításban tartsák szem előtt a jövőt. Beszéljék meg időnként a teendőket. A Széchényi és az Egyetemi Könyvtár vezetőit, akik amúgy is akadémikusok, hívják meg tagnak az Akadémiai Könyvtár bizottságába. Ez a javaslat sem valósult meg.

Még 1912 elején is tartottak a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumban egy értekezletet, amelyiknek egyik fő témája a nagykönyvtárak egyesítése volt. Ez alkalommal a tervezgetés csupán nagy általánosságban mozgott.

Utoljára a Tanácsköztársaság idején vették tervbe az Akadémiai és az Egyetemi Könyvtár egyesítését, de a proletárdiktatúra bukása miatt ennek megvalósítása is elmaradt.

Az „országos könyvtár" terve egy vonatkozásban mégis megvalósult: az időszaki kiadványok terén.

Az Egyetemi Könyvtár őre, Szinnyei József volt hazánkban az első, aki felismerte a hírlapok fontosságát a különféle kutatásokban. Sajtórepertóriumainak készítésekor látta, hogy a folyóiratokat több-kevesebb gondossággal mindenütt őrzik, de „a hírlapokat minden könyvtárban mostohagyermekként szokták tekinteni, nem ápolják, nem dédelgetik, sőt nem ritkán lábbal tiporják". Tapasztalatainak hatása alatt harcot indított egy olyan könyvtár érdekében, amely az összes Magyarországon megjelent periodikumot összegyűjti, feldolgozza, és az olvasók rendelkezésére bocsátja. A létesítendő intézményt Országos Hírlapkönyvtárnak nevezte, noha ez a

cím megtévesztő, mert gyűjtőkörébe a tervezet szerint a folyóiratok is beletartoztak.

Ilyen irányú propagandáját 1872-ben kezdte meg, s ez tizenkét esztendővel később vezetett eredményre. Kezdeményezésére az Egyetemi Könyvtár felterjesztést küldött a Kultuszminisztériumba, és javasolta, hogy a három nagykönyvtár anyagából állítsák fel az Országos Hírlaptárt. 1884-ben Trefort kultuszminiszter megbeszélésre hívta össze az érdekelt intézmények igazgatóit és az Akadémia főtitkárát. Itt megállapodtak abban, hogy mivel a legtöbb anyagot, 6580 évfolyamot a Múzeumi Könyvtár őrzi, ez lehet a legjobb alapja az új intézménynek, a két másik könyvtár ennek adja át állományából mindazt, ami ott hiányzik. Az értekezlet határozatát Trefort július 2-án kiadott rendeletével kötelezővé tette.

Az új gyűjtemény szervezésével és később vezetésével Szinnyeit bízták meg, és ő már ugyanennek a hónapnak 23-án két díjnok segítségével megkezdte a hírlapok korszerű feldolgozását. A közönség számára 1889-ben megnyitott gyűjtemény a Múzeumi Könyvtár egyik osztályává alakult át; ide osztották át a korábban a könyvek közt őrzött folyóiratokat is.

3. AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

Az 1860-as években a három budapesti nagykönyvtár működését a megfelelő helyiségek hiánya, a rendezetlen állomány, a személyzet kis száma és sok más nehézség akadályozta.

A Magyar Nemzeti Múzeum gyönyörű klasszicista stílusú épülete ugyan már 1846-ban elkészült, de a könyvtárnak szánt részt nem állványozták be, erre csak a hatvanas esztendők elején került sor. Az állomány az 1838-as árvíz óta rendezetlenül, összecsomagolva feküdt, a közönség három évtizedig nem használhatta. 1866-ra végre rendezték a hungaricum-anyagnak egy részét, s így legalább ez hozzáférhetővé vált a tudományos kutatás számára.

Eötvös a tarthatatlan helyzet megszüntetése érdekében Hegedűs Kandid Lajos osztálytanácsos javaslatára 1868. október 12-én megbízta Barna Ferdinánd segédőrt az általa legjobbnak tartott könyvtár, a müncheni

Hof- und Staatsbibliothek tanulmányozásával, és az ott tapasztaltak felhasználásával egy részletes rendezési terv készítésével. A tudományos munkatársak számát nem sokkal korábban öt főre emelték, mellékük a rendezés idejére még tíz díjnokot és egy szolgát szerződtettek. E célra az országgyűlés pénzsegélyt szavazott meg.

Barna és társai a müncheni könyvtár némileg módosított katalogizáló, raktári és szakrendszerét fogadták el. Az állományt 12 főszakba és 120 alosztályba sorolták; a matematikának például 4, a teológiának 17 és a történelemnek 20 alszakja volt. A szakokon belül a műveket a szerzők betűrendje szerint állították fel, és eszerint kaptak az egyes művek növekvő sorszámot. A később beszerzendő művek számára üres helyeket és számokat hagytak ki. Természetesen nem lehetett előre kiszámítani, hogy a jövőben milyen szerzőknek milyen műveit fogják beszerezni, ezért ez az úgynevezett ugrószámos rendszer rendkívül bonyolult jelzeteket eredményezett (például P. O. Hung. 5387/kz). Ez később rendkívül megnehezítette az állmányellenőrzést, és emiatt kellett gyakran a polcokon a könyveket ide-oda tologatni.

A rendezés 1868-tól 1875-ig tartott. Ezekben az években a közönség nem látogathatta az intézményt.

Az 1875. évi újranyitással egy időben a Múzeum épületébe bevezették a központi fűtést, s ettől kezdve télen is fogadhattak látogatókat.

Az intézmény szervezetileg alapításától kezdve a Magyar Nemzeti Múzeum egyik tára volt. Ezért néha Múzeumi Könyvtárnak nevezék, máskor pedig alapítójáról Széchényi Könyvtárnak vagy teljesebb névvel Országos Széchényi Könyvtárnak. Mint nemzeti könyvtárnak feladatává tették, hogy beszerezzen: *a)* minden Magyarországon megjelent nyomtatványt nyelvre álló tekintet nélkül, *b)* a magyar szerzőktől külföldön megjelent könyveket, *c)* minden, bárhol és bármilyen nyelven megjelent, Magyarországot részletesen tárgyaló művet, *d)* a magyar összehasonlító nyelvészet tárgykörébe vágó minden dokumentumot, *e)* a hazai nem magyar nyelvű szerzők jelesebb munkáit. A kurrens állománygyarapítással párhuzamosan sürgős feladatként jelentkezett a múltból származó hiányok pótlása, annál inkább, mert a régebben megjelent kiadványok beszerzése az esztendők múlásával egyre nehezebbé vált.

A dotáció azonban rendkívül alacsony volt 1870 után is, amikor évi

5000 forintra emelték fel. Ebből kellett a köttetési költségeket is fedezni. Így a külföldi hungarikumok beszerzésére ugyancsak kevés pénz jutott, a hiányok pótlása pedig végképp megoldatlan feladat maradt. A kevés anyagi támogatás akadályozta meg azt is, hogy – Eötvös szándéka szerint – nemzeti könyvtári feladatai mellett általános gyűjtőkörű tudományos könyvtár is legyen.

Tudós könyvtárosai a dualizmus idején sok jelentést és tanulmányt írtak a könyvtár múltjáról, különleges ritkaságairól és értékeiről. Ennél azonban fontosabb lett volna, hogy az intézmény mint nemzeti könyvtár kezdje meg a nemzeti bibliográfia kiadását. Erre csak szerény kezdeményezés történt az 1876-ban megindított és még ma is megjelenő folyóiratban, a *Magyar Könyvszemle*ben. A nemzeti könyvtári feladatok más vonatkozásban is elsikkadtak, mert az intézmény nem tett semmit a hazai könyvtárak együttműködése, a nemzetközi kapcsolatok kiépítése, a könyvtárosképzés és a külföldel való könyvtárközi kölcsönzés kérdésében.

A rendszeres állománygyarapítás elsősorban a kötelespéldányokra épült. Az 1867. július 17-én kiadott igazságügyminiszteri rendelet újra életbe léptette az 1848-i sajtótörvény rendelkezéseit: minden hazai üzemben készült könyvből, folyóiratból a nyomdák díjtalanul küldjenek egy példányt a múzeum könyvtárának. (Ugyanekkor megszüntette a nyomdák kötelezettségét arra, hogy az Egyetemi Könyvtárnak is szolgáltassanak be egy példányt.)

Súlyos hibának bizonyult, hogy a rendelkezés nem tartalmazott büntetőszankciót. Ennek következtében sok volt a mulasztás, nemtörődömség, a rendelet be nem tartása. A Széchényi Könyvtár hiába reklamált, hiába panaszolta, hogy „több vidéki nyomda évek óta semmit sem küldött be", hogy felszólításaival nem törődtek. Állománya így csonka maradt, a nemzeti irodalom teljességének megőrzésével kapcsolatos kötelességét nem tudta hiánytalanul teljesíteni. Ezen a visszásságon csak az 1897. évi XLI. törvény segített valamit, mert 12.§-a csekély pénzbírsággal sújtotta a beszolgáltatás elmulasztását.

A bibliotéka rendszeresen gyarapodott ritkaságokkal, írók, tudósok kisebb-nagyobb gyűjteményeivel. Ezeket részben hagyatékként kapta, részben pedig a Kultuszminisztérium által e célra adott különkeretből vásárolta meg, az 1867 és 1883 közt több részletben kiutalt 30 000 forintból.

Érdekes figyelemmel kísérni, hogy ilyen módon a különböző években milyen értékekkel gyarapodott a könyvtár:

1869: négy korvinakódex, a török szultán ajándéka - a megszüntetett Helytartó Tanács 1208 kötetes könyvtára - Jászay Pál történész kéziratgyűjteménye.

1873: egy korvina - Farkas Lajos jogászprofesszor 1386 kötet könyvből és 223 kéziratból álló gyűjteménye.

1874: Vörös Antalnak, Kossuth volt titkárának könyvei, kéziratai - Tunyogi Csapó József jogtörténész Erdélyről szóló oklevélgyűjteménye.

1875: Nagy István Pest megyei főjegyző 4500 oklevélből álló gyűjteménye.

1880: Petőfi kéziratai és könyvei.

1886: egy korvina.

1889: Széchenyi Istvánnak titkárához, Tasner Antalhoz intézett levelei.

1891: két korvina.

1894: Kossuth 4303 kötetes könyvtára.

1896: Horvát Árpádnak, az oklevéltan professzorának 4200 kötetes hagyatéka.

1897: egy korvina - Kisfaludy Sándor, Szigligeti Ede és Hugó Károly drámaíró hagyatékai.

1898: Pulszky Ferenc művészettörténésztől örökölt könyvek.

1899: Véghelyi Dezső történész 5507 darabból álló oklevélgyűjteménye, ebből 2121 középkori eredetű.

1909: Gyurkovits Ferenc jogászprofesszor és Egressy Gábor színész könyvei, kéziratai.

A felsorolást még soká folytathatnánk, de jellemzésül ennyi is elég.

1876-ban az intézmény négy osztályra tagozódott. Ezek állománya 1912-ben számszerűleg a következő volt:

a) nyomtatványosztály: 273 149 kötet, köztük 1066 ősnyomtatvány, 2759 régi magyar nyomtatvány, köztük a *Budai krónika,* az első magyar nyelvű könyvek, továbbá 210 000 aprónyomtatvány.

b) kézirattár: 20 000 kézirat, sok ezer irodalmi levél, 380 kódex, köztük VIII. századi is, 11 korvina, 19 magyar nyelvemlék (a Pray-kódex a *Halotti beszéd*del, a *Margit-legenda* stb.), Erkel, Liszt, Goldmark eredeti kéziratai stb.

c) hírlaptár – ez lett az Országos Hírlapkönyvtár neve – 5369 hazai hírlap 32 255 évfolyama.

d) levéltár: kb. egymillió (!) oklevél, ebből 35 000 középkori eredetű, köztük Kálmán király 1109. évi adománylevele a veszprémvölgyi apácáknak, Kossuth levelezése stb. Itt őriztek 95 örökletétbe helyezett családi levéltárat is.

Az állomány nagymérvű szaporodása már a századfordulókor helyhiányt okozott, az újabb beszerzéseket csak nehezen, új állványok megrendelésével, folyosók bepolcozásával sikerült elhelyezni.

A kiegyezés után készült jelentések kifogásolták, hogy a könyvtár nem törődik a múzeum többi gyűjteményével, nincsenek benne olyan segédkönyvek, amelyek a régészeti, éremtani, természetrajzi, néprajzi tárak és a képtár dolgozóinak munkáját segíthetnék. Ez a hiányosság a tárak egyre növekvő önállósága révén szűnt meg, mert a szükséges segédkönyvekből mindegyik különgyűjteményt állított fel.

A könyvtár 80 férőhelyes könyv- és 20 férőhelyes folyóiratolvasóját a két nyári hónap kivételével hétköznapontkén 9-től du. 4-ig – később azonban csak 2-ig – tartották nyitva. A rendezés befejezése után egyre többen keresték fel, mégpedig nemcsak a kutatók aránylag szűk köre, hanem a művelődésre vágyó nagyközönség is.

A látogatások száma a századforduló idején évi 20 000 körül mozgott, és 1912-ben elérte a 34 486-ot, tehát a napi 138,7-es átlagot.

4. AZ AKADÉMIAI KÖNYVTÁR

A Magyar Tudományos Akadémia 1865-ben költözött a Lánchíd pesti hídfője mellett emelt pompás palotájába. Addig teljesen alkalmatlan, szűk helyen szorongó könyvtára is itt kapott otthont. A Duna-parti szárny földszintjén; két, összesen 70 személy befogadására alkalmas olvasótermet, egy 430 négyzetméter alapterületű, kettős oszlopsorral díszített, 7 méter magas nagy és két kisebb udvari raktárat.

Az állományt, amelyet erősen túlozva 180 000 kötetre becsültek – holott legfeljebb 60–70 000 volt –, az új helyen új alapokon újjárendezték. 50

szakra osztották, és megkezdték címfelvételeinek elkészítését. Ez a munka csak lassan haladt előre, mert a gyűjteménynek csupán öt alkalmazottja volt: főkönyvtárnok, alkönyvtárnok, tiszt és két raktáros. 1884 végéig összesen 37 212 mű katalogizálásával készültek el. A kiegyezés évében az olvasótermeket így is megnyitották a közönség számára.

Az Akadémia büszke volt könyvtárára, valójában nem sokat tett fejlesztése érdekében. A főkönyvtárnokokat egészen a felszabadulásig a Teleki család fizette és nevezte ki az Akadémia belső tagjai közül. Állásukat életük végéig megtarthatták, és meg is tartották. Sorukban első volt Hunfalvy Pál nyelvész, aki 1851-től 1891-ig, 81 éves koráig töltötte be ezt a tisztséget. A gyűjteménynek az új helyen való sikeres berendezkedése főleg neki köszönhető. Halála után, 1892-ben Fröhlich Róbert archeológus követte, majd 1894-ben Heller Ágost fizikus. Szily Kálmán akadémiai főtitkár 1905-ben, 67 évesen került a könyvtár élére, és ott maradt 85 esztendős koráig. Valamennyien kiváló tudósok voltak, de - Hunfalvy kivételével - nem rendelkeztek könyvtárosi ismeretekkel, nem lehetett könyvtárpolitikai változtatásokat, reformokat várni tőlük, annál kevésbé, mert idejük java részét szaktudományuk művelésének szentelték.

A nemzetközileg elfogadott nézet tudományos nagykönyvtárakban minden 10–20 000 kötet állományra javasol egy tisztviselőt. Az Akadémia könyvesháza lényegesen ez alatt a szám alatt maradt, még akkor is, ha az idős főkönyvtárnokot teljes értékű munkaerőnek vennénk. Később a helyzet tovább romlott, mert a nagyarányú állománygyarapodás mellett a tisztviselők számát csak eggyel szaporították.

A Szász Károly által a kiegyezés után készített jelentés szerint a könyvtárnak gyűjtenie kellett a világ akadémiáinak, tudós társaságainak, jelesebb egyesületeinek évkönyveit, értesítőit, egyéb kiadványait, és általában a folyóiratokat a teológiai, az orvosi, a technikai tárgyúak és a napi politikával foglalkozók kivételével. Gyűjtőkörébe tartoztak a tudományos utazásokról szóló beszámolók, a történelem, az állam- és jogtudomány, továbbá a gyakorlati célú (orvosi, csillagászati, mérnöki) munkák kivételével a természettudományok alapvető művei és kútfői. Az Akadémia alapításától kezdve nyelvművelő társaság, s ez azt a kötelezettséget jelentette, hogy beszerezze a nyelvészetnek és az irodalomnak fontosabb, beccsel bíró műveit - beleértve a magyar irodalom remekeit, végül a nagy enciklopédiákat, bibliográfiákat.

Nyilvánvaló, hogy ennyi mindenfélét csak egy rendkívül jól dotált, nagy személyzettel rendelkező intézmény tud beszerezni. Az Akadémiai Könyvtárról pedig abban a korban egyik sem volt elmondható.

Az évi gyarapodás 1885-ig átlagban évi 1500, 1897-ig 2300 kötet körül mozgott, ettől kezdve az 1918-i összeomlásig felülmúlta a 10 000 kötetet. 1900–1919 közt a tényleges gyarapodás 186 520 mű. Ennek a mennyiségnek jelentős része, 85%-a kötelespéldány. A könyvtár részére ugyanis a nyomdáknak az „irodalmi értékű" művekből egy példányt be kellett szolgáltatniuk. Számuk jelentősen megnövekedett az 1897. évi kötelespéldány-törvény óta, mert ettől kezdve a kötelességüket nem teljesítő nyomdákat pénzbüntetésre ítélhették.

Az új szerzemények 8%-a a külföldi akadémiákkal és tudományos intézetekkel folytatott cseréből származott. A kiegyezés idején kb. 100 külföldi cserepartnernek küldte meg kiadványait a Magyar Tudományos Akadémia. A partnerek száma állandóan emelkedett, és 1914-ben meghaladta a 250-et.

Vásárlásra csak szerény összeg állt rendelkezésre, az országgyűlés által megszavazott évi 5000 forint. Jóllehet, ezt az összeget a korszak végére 20 000 koronára emelték, ebből is kevés külföldi monográfia vásárlására nyílt lehetőség. Csak a gyarapodás 5%-a származott vételből.

A gyarapodásban darabszámra és százalékban (2%) aránylag kicsi, de annál értékesebb gazdagodást jelentettek a hagyatékok és az ajándékok. Például 1880-ban megkapta az intézmény Széchenyi István kéziratait, könyveit, 1895-ben Elischer Boldizsár Goethe-gyűjteményét, 1905-ben Ráth György könyveit, 1906-ban Kaufmann Dávid hagyatékát, és majdnem minden esztendőben legalább egy-egy elhunyt tudós szakkönyvtárát.

Az akadémiai palota és a palotán belül a könyvraktárak tervezésekor nem számoltak az állomány megsokszorozódásával. A raktárak – a múzeum könyvtárához hasonlóan – már az 1890-es évek közepén zsúfolásig megteltek. Pótállványokat állítottak fel, de az új szerzemények így is csak egymás mögött, kettes-hármas sorokban fértek el, egyes szakokat össze kellett csomagolni, és a használatból ideiglenesen kivonni. Valami kevés és átmeneti segítséget jelentett, hogy két szolgálati lakást átalakítottak raktárrá.

A nagyarányú állománygyarapodás nehéz gondot okozott a katalóguskészítő munkában. Még a régi anyagot sem tudták teljesen feldolgozni, az új beszerzéseknek pedig több mint kétharmada feldolgozatlan s emiatt látogatók számára hozzáférhetetlen maradt.

Emellett egyéb feladatok is felmerültek. Sürgős volt például a 11 000 oklevélből és a nagyszámú kötetes kéziratból álló kézirattár rendezése és katalogizálása. Ezt a munkát Rómer Flóris kezdte el, a kiváló régész, aki 1869-ig vezette a kézirattárat, és 1876–1891 közt Jakab Elek történész, az Országos Levéltár alleveltárnoka fejezte be. A katalógus azonban több tekintetben nem felelt meg a kutatók jogos igényeinek, és ezért az állományt 1904 után újra fel kellett dolgozni.

Az intézmény szerette volna a tudományos világ figyelmét felhívni különleges értékeire. Ennek érdekében nyomtatott katalógusokat jelentetett meg az ősnyomtatványokról (1886), Ráth György régi magyar könyveiről (1906), az Elischer-féle gyűjteményről (1896), a Kaufmann-hagyatékról (1906), a meglevő periodikumokról (1906), valamint a történetírók számára elsőrendűen fontos diplomatáriumokról és monumentákról (nyomtatott oklevélgyűjtemények) (1909).

A feldolgozó munka e sok feladat ellenére – mégsem vezetett csődhöz, s ez elsősorban Hellebrant Árpád alkönyvtárnoknak köszönhető, aki 1877-től 1924-ig, tehát 47 esztendeig dolgozott itt. Az akadémikus főkönyvtárnokok mellett ő képviselte a szakértelmet és nem utolsósorban a munkát. Mindazt, ami később nem több tisztviselő, hanem több osztály feladata lett, egymaga végezte.

Az állomány 1913-ban 240 000 kötet körül mozgott – a pontos szám nem ismeretes – ennek felét nem katalogizálták. Az intézmény az Akadémia elgondolása szerint általános gyűjtőkörű tudományos könyvtár volt, valójában erős többséget értek el az irodalmi, a nyelvészeti, a történelmi és a bölcseleti művek. A természettudományos anyag alig haladta meg a 8%-ot. Külön kell kiemelni az itt őrzött számos ritkaságot, a 11 magyar nyelvemléket, 466 ősnyomtatványt, számos régi magyar könyvet, Széchenyinek és más nevezetes személyeknek a kéziratait és a különgyűjteményeket (Goethe, Hebraica stb.).

A könyvtárat bárki használhatta, akadémikusok és egyetemi tanárok korlátozás nélkül, mások azonban csak helyben olvashattak, és egyszerre

csak egy művet kaphattak kézhez. A nyitvatartási időt akadémikusok számára napi 6, másoknak 3, illetve később 4 órában szabták meg. Napi átlagban 22 látogatója volt.

5. AZ EGYETEMI KÖNYVTÁR

Legrégibb és legnagyobb könyvtárunk, az Egyetemi Könyvtár – amint erről már szó volt – hosszú ideig régi, túlzsúfolt és összeomlással fenyegető épületben működött. 1875-ben költözött a Barátok terén (ma Károlyi Mihály utca) emelt palotaszerű épületbe.

A költözés után állományát teljesen újjárendezték és újból feldolgozták. Az akkor megkezdett és később egyre pontosabban vezetett leíró (szerzői) katalógus ma is az intézmény alapkatalógusa, a másik címjegyzék, a szakkatalógus azonban nem tudta kielégíteni az olvasók jogos igényeit. A költözés gyorsan megtörtént, az újrakatalogizálás ugyan csak 11 év múlva fejeződött be, de ez nem akadályozta az olvasóforgalmat.

E bibliotékának mint az egyetem könyvtárának elsőrendű feladata volt, hogy ennek tanárait ellássa az oktatás és továbbképzésük szempontjából fontos irodalommal, hallgatóit pedig a tanuláshoz, dolgozatok, disszertációk készítéséhez szükséges könyvekkel, folyóiratokkal. Mint a legtöbb külföldi anyagot őrző könyvtár, mindig szívesen látta az egyetem kötelékébe nem tartozó tudósokat, tudósjelölteket is. Sokan szerették volna, ha a főváros lakosságának közművelődési igényeit is kielégíti, erre azonban az alacsony beszerzési keret, a megfelelő hely és a kellő létszámú személyzet hiányában nem vállalkozhatott. Szabályzata nyíltan kimondta, hogy „regények, színművek s más mulattató könyvek csak bebizonyított tudományos célból adhatók ki".

Az állománygyarapításra 1870-ig 2000, ettől kezdve 5000 forintot fordíthatott évente. Ugyanennyit szavazott meg az országgyűlés a Múzeum és az Akadémia könyvtárának is. A három intézmény közül az egyetemé volt a legnehezebb helyzetben, mert nem kapott akadémiai cserepéldányokat, és 1867 óta kötelespéldányokat sem, és mert aránytalanul sok és többféle érdeklődésű olvasót kellett kiszolgálnia. A keret később emelkedett 1892-

től 12 000 forintra, 1913-tól pedig 40 000 koronára. Időnként rendkívüli átalányokat is kiutaltak egyes különgyűjtemények vásárlására. A pénz azonban így sem bizonyult elegendőnek, még a legfontosabb külföldi irodalom vásárlására sem. Ezért, és az egyre növekvő könyvtermés miatt, a korábban általános gyűjtőkörű intézmény gyűjtőkörét szűkíteni kellett. Már a korszak elején megszűnt a régebben sem számottevő műszaki és mezőgazdasági jellegű beszerzés. A vásárlási keretet eleinte pontosan meghatározott kulcs szerint osztották szét, a teológiai kar 12, a jogi 22, az orvosi 30 és a bölcsészeti 36%-kal részesült belőle. Abban az időben a természettudományi kar nem vált külön a bölcsészettudományitól, s így a 36%-ból kellett megvásárolni a történelmi, irodalmi, nyelvészeti, pedagógiai, filozófiai, néprajzi munkák mellett a földrajz, matematika, fizika, kémia, biológia, természetrajz oktatásához szükséges műveket is. Később a beszerzésben a humán tárgyak kedvezőbb elbírálásban részesültek. Megnőtt a történelmi, nyelvészeti, irodalomtörténeti és filozófiai munkák aránya, s ezzel a könyvtár további lépést tett a szakosodás irányában.

Az állomány az új épületbe költözéskor megközelítette a 200 000 kötetet, majd a századfordulóig évente átlag 3200, utána pedig 4400 kötettel emelkedett, és így 1918-ban elérte a 523 925 kötetet.

A gyarapodás legnagyobb része vételből származott. Korábban kötelespéldányokat is kapott a könyvtár, de a nyomdáknak ez a kötelezettsége 1867-ben megszűnt, s ettől kezdve a hazai kiadványokat is pénzért kellett beszerezni. Az ajándékok között megemlítendők a külföldi egyetemektől rendszeresen kapott disszertációk.

A bekebelezett könyvtárak közt a legjelentősebb Frank Ignác pesti jogtudós 14 000 kötetes gyűjteménye, amelyet Pest városára hagyott, s amelyet a főváros 1875-ben az egyetemnek ajándékozott, arra való hivatkozással, hogy nincs pénze sem megfelelő épületre, sem a gyűjtemény kiegészítésére. Ezenkívül részben vétel útján, részben ajándékként az Egyetem birtokába került 7–8 magángyűjtemény, továbbá a Nemzeti Színház, az Egyetemi Nyomda és a feloszlott Francia Kör könyvtára.

A kézirattár különösen értékes ajándékot kapott 1877-ben. Az egyetemi ifjúság az orosz–török háború kitörése előtt rokonszenve jeléül díszkardot adományozott a török hadsereg fővezérének, Abd-ul Kerim basának. A szultán az ajándékot 35 olyan kódexszel viszonozta, amelyek egykor ma-

gyar tulajdonban voltak, a XVI. században hadizsákmányként kerültek török kézre, s azóta Isztambulban őrizték őket. A kódexek közül 14 (de lehet, hogy több is) korvina, Mátyás király könyvtárából származik. Különleges értékű egy XIII. századi, orvosi kódex, valamint Dante *Isteni színjáték*ának 1345 körül készült, számos művészi miniatúrával díszített másolata.

A kézirattár másik megemlítendő gyarapodása az a 800 céhlevél, amelyet a Helytartótanács által őrzött anyagból kapott.

A gyűjtemény látogatottsága az országban a legmagasabb volt. A világháború előtti években valamivel többen keresték fel, mint a többi budapesti könyvtárat együttesen. A beirakozott olvasók száma folyamatosan növekedett 1886-tól (korábban beiratkozás nélkül bárki látogathatta a könyvtárat) 1913-ig, majd 1916-ban, a háború hatására, hirtelen lecsökkent. 75%-uk egyetemi hallgató volt, százalékos arányuk az olvasóteremben a 85–90-et is elérte.

A beiratkozottak számának növekedésével párhuzamosan az olvasóterem forgalma is emelkedett, és a világháború előtti évben 93 263 látogató 100 036 kötetet használt. Az olvasóterem túlzsúfolt lett, a látogatóknak gyakran várniuk kellett, amíg egy-egy hely megürült. A folyóiratosztályt is egyre többen keresték fel, kétharmad részben (64%) történelmi, nyelvészeti és irodalmi műveket vittek haza. A dualizmus egész ideje alatt a könyvtár vidéki gimnáziumoknak, intézményeknek is adott kölcsön, így már 1882-ben 36 intézménynek 89 esetben.

A tudományos szempontból fontos anyag tekintélyes része hiányzott a hazai könyvtárakból. Az Egyetemi Könyvtár ezért rendszeresítette a külföldről való kölcsönzést. 1890-ben például 45 osztrák, német, francia, svéd, belga, olasz, svájci, dán, orosz és amerikai intézetbe jutottak el kölcsönkérő levelei. A vidéken élő tanárok, írók, könyvtárosok igényeit is igyekezett kielégíteni; kívánságukra készséggel hozatott meg kölcsön külföldi könyveket, s ezeket megérkezésük után továbbította a hozzájuk legközelebb eső iskola, könyvtár címére. Toldy Ferenc, a könyvtár igazgatója nem sokkal a költözés előtt nyugdíjba ment, majd hamarosan elhunyt. Utódának, Horvát Árpádnak, nem voltak megfelelő képességei feladata ellátásához, helyette mindent, a költözést és a rendezést is Szinnyei József első őr - és Horvát lemondása után (1876) megbízott igazgató - intézett.

1878-ban Szilágyi Sándor történettudóst bízták meg az igazgatói teendőkkel. Vezetői érdemeit jól jellemzi Dézsi Lajos nekrológja. Eszerint alig jelent meg abban a korszakban tudományos dolgozat, „melynek szerzője hálásan el nem ismerte volna" a források megszerzésénél Szilágyinak és az Egyetemi Könyvtárnak „készséges közreműködését".

Szilágyi helyét halála után (1899) Ferenczi Zoltán, az ismert Petőfi-kutató foglalta el, aki sokat tett a katalogizálás színvonalának magasra emelése és a könyvtárhasználat megkönnyítése érdekében.

Az igazgatónak a könyvtár rendeltetésszerű működtetésében 1875-ben 6 tisztviselő, 5 raktáros és 1 fűtő segített. Számuk 1914-ig 15, illetve 9 főre emelkedett. A tisztviselők sorában sok későbbi tudós kezdte meg itt a pályát, többek közt Angyal Dávid, Dézsi Lajos, Fitz József, Hóman Bálint.

A közvélemény általában keveset foglalkozott az Egyetemi Könyvtárral, de 1906-ban az olvasóterem állományának rosszul sikerült felújítása után sok oldalról kapott többé-kevésbé jogos kritikát. Kifogásolták a kölcsönzés nehézkességét, a vasárnapi és az esti zárva tartást, a szakkatalógus rendszerét, az olvasótermek kevés férőhelyét, a tervszerűtlen beszerzést és a legújabb szak- és tankönyvek hiányát, csupa olyan dolgot, ami a korabeli tudományos könyvtárak közös hibája volt. A bírálók közt találunk két kitűnő, haladó szellemű művelődéspolitikust, Szabó Ervint és Madzsar Józsefet, valamint a konzervatív Gulyás Pált; elmarasztaló határozati javaslatot fogadott el a Galilei Kör, az országgyűlésen interpellált Benedek János függetlenségi képviselő. A hibák megszüntetése érdekében több értekezletet tartottak, de ezek semmiféle lényeges változást nem hoztak.

Az egyetemhez két kari könyvtár tartozott, a teológiai amelynek állományát közösen kezelték a Központi Papnevelde könyveivel, és az orvosi, amely már 1864-ben és 1895-ben nyomtatott katalógust adott ki. Ez utóbbi szerint állománya 7740 műből és 380-féle folyóiratból állt. A hallgatók nem használhatták, más karhoz tartozó tanár is csak külön engedéllyel.

A kiegyezés után sorra alakultak meg a tanszéki, szemináriumi, klinikai könyvtárak, 1917-ig 7 a jogi, 23 a bölcsészeti és 20 az orvosi karon. Szakmai és egyéb szempontból a központi könyvtártól teljesen függetlenül működtek. Állományuk különböző nagyságú volt, pár száz kötettől 6–8000-ig terjedt, a legjelentősebbet a Földrajzi Intézet mondhatta a magáénak, 7000 műből és 20 000 kötetből álló anyagával, amely már 1912-ben a leg-

nagyobb földrajzi gyűjteményünk volt. 1890-ben keletkezett, Hunfalvy János földrajzprofesszor könyvtárának megszerzése révén.

Még egy, az egyetemmel tágabb kapcsolatban álló bibliotékáról kell megemlékezni. 1895-ben alapították – a párizsi École Normale Supérieure mintájára – a jó előmenetelű középiskolai tanárjelöltek állami internátusát, az Eötvös József-kollégiumot. Történészeink, irodalomtörténészeink, nyelvészeink, természettudományi szakembereink számos kiválósága itt végzett. Szakmai fejlődésüket nagyban elősegítette a kollégium sokat emlegetett nagy hírű könyvtára, amelynek helyiségeiben időbeli és egyéb korlátozás nélkül minden művet szabadon használhattak a kollégisták.

6. A KOLOZSVÁRI KETTŐS KÖNYVTÁR

Vidéki városaink közül Kolozsvárott volt a legnagyobb és legjobban működő közművelődési könyvtár. Az Erdélyi Múzeum Egyesület által történt alapítása visszanyúlik az előző korszakra, 1859-re. Állománya – a kiegyezés idején 40 000-nél több kötet – rendkívül gazdag volt ritkaságokban; egyebek közt 83 ősnyomtatványt és 1766 kötet 1711 előtt megjelent magyar könyvet őrzött. Ez a tény adott indítást igazgatójának, Szabó Károlynak, hogy összeállítsa *Régi magyar könyvtár* című hézagpótló bibliográfiáját. Munkáját a kolozsvári állomány leírásával kezdte, s ezt egészítette ki először az erdélyi és később más magyarországi gyűjtemények anyagával.

Mikor az országgyűlés az 1870-es évek elején a második egyetem felállításáról tárgyalt, sokat vitatkoztak, hogy Pozsony legyen-e a székhelye, vagy Kolozsvár. Az utóbbi mellett döntöttek, részben azért, mert az Erdélyi Múzeum Egyesület felajánlotta, hogy könyvtárát ötven évig használhatja az egyetem.

Az univerzitás emellett saját könyvtárat is alapított. Ennek 18 000 kötetes állománya a megszüntetett Főkormányszék, a volt kolozsvári jogakadémia, az Orvos-Sebészeti Tanintézet és Benigni József Nagyszebenből származó könyvtárából tevődött össze. Később több kisebb gyűjtemény bekebelezése folytán gyarapodott, ilyen volt az 1890-ben feloszlatott nagyszebeni jogakadémia, továbbá Halász Ignác, Pethő Gyula, Staub Móric, Kuun Géza stb. egyenként több ezer kötetből álló könyvtára.

A két intézmény vezetése kezelés és cél tekintetében egységesen, tulajdonjogi szempontból külön történt. A múzeum a közművelődési igények kielégítésére törekedett, dotációjából főleg Erdély és egész Magyarország irodalmával, történelmével foglalkozó honismereti műveket szerzeményezett, az egyetem a négy kart szolgáló tudományos irodalmat vásárolta. A fejlődést előmozdította, hogy Szabó Károlyt halála után, 1890-ben az igazgatói székben egy másik kiváló könyvtáros követte, Erdélyi Pál.

Az állománygyarapodás jelentékeny volt, a kettős könyvtár a harmadik legnagyobb magyar gyűjteménnyé fejlődött. Kötetszáma 1919 elején elérte a 368 000 kötetet, ebből 177 000 múzeumi és 191 000 egyetemi tulajdonban volt. A növekedést elősegítette, hogy 53 külföldi orvosi, természettudományi egyesülettel csereviszonyba lépett, kiadványaikat díjtalanul megkapta a Múzeum Egyesület, megküldött kiadványainak viszonzásául.

Az állományt számos különgyűjtemény egészítette ki: térképek, iskolai értesítők, színlapok, gyászjelentések. Egyedül az utóbbiak száma meghaladta a 60 000-et.

A zavartalan üzemeltetést hosszú ideig nehezítette, hogy a két gyűjtemény szétszórtan, több épületben, alkalmatlan helyen szorongott. Ezt az áldatlan állapotot szüntette meg az 1906–1909 közt elkészült, teljesen modern, tágas könyvtárépület. Olvasótermeiben egyszerre 252-en kaphattak helyet. Jellemző, hogy az egyik nagy termet „népkönyvtári olvasóterem"-nek nevezték el, ezzel is jelezve, hogy az intézmény nemcsak az egyetemet, hanem a város minden lakosát szívesen kiszolgálja. A gyűjteményt a látogatók részére napi 10 órán át tartották nyitva.

7. EGYHÁZI KÖNYVTÁRAK

Az egyházi könyvtárak a legrégibb időktől fontos szerepet játszottak a magyar könyvtárügyben, közéjük tartozott gyűjteményeink legnagyobb része a legértékesebb állománnyal, számos ritkasággal. A külföldi hasonló intézményekkel összehasonlítva is kimagasló értéket képviseltek.

György Aladár statisztikája szerint egyházi hatóságok tulajdonában 1884-ben 312 könyvtár volt, 1 368 477 kötetes állománnyal. Megoszlá-

suk: 82%-uk a római katolikus egyházé. Közülük 108 egyházmegyei és 149 szerzetesi tulajdon, ide nem számítva a tanító rendek által vezetett iskolák gyűjteményeit. A legnagyobb állománnyal a pannonhalmi bencések (a statisztika szerint 100 000, de a valóságban ennél jóval több kötet), az esztergomi főszékesegyházmegye (54 000 kötet), a zirci ciszterciták (50 000 kötet) és a kalocsai érsekség (46 000 kötet) könyvtára rendelkezett. Tizenhét gyűjtemény tartozott a görög katolikusokhoz és a görögkeletiekhez.

Protestáns kézben volt az egyházi gyűjtemények 12%-a, szám szerint 38. Nem szabad azonban elfelejteni, hogy a nagy, jelentős gyűjtemények (Debrecen, Sárospatak, Pápa) főiskolákhoz tartoztak, ezek nyilvántartásában szerepeltek.

A könyvtárak közül soknak az alapítási ideje megelőzi a XVIII. századot. A dualizmus idején – két kivétellel – csak néhány kisebb állományú gyűjteményt létesítettek a katolikus plébániák, rendházak, evangélikus egyházmegyék. A többi – általános művelődési szempontból is fontos – bibliotéka történetét e munka előző fejezetei részletesen tárgyalták.

A kiegyezés utáni időben gondozásukat sok helyen elhanyagolták, gyarapításukról sehogy sem vagy csak szűkösen gondoskodtak. A kivételek közé tartozott Pannonhalma, amelynek fenntartására évi 5000 forintot költöttek, az esztergomi, kalocsai érseki, a gyulafehérvári püspöki, a zirci apátsági és még néhány más könyvtár.

Az elhanyagoltságot mutatja, hogy 312 gyűjtemény közül csak 148-ban lehetett címjegyzéket találni, de ezek nagy része is régi volt, nem következetesen készítették, a legújabb beszerzéseket nem vezették be, nem nyújtottak hű felvilágosítást a valódi állományról, több helyen nem haladták meg egy leltár színvonalát.

Az állomány jelentékeny hányada – természetesen – teológiai jellegű, ezen belül a praktikus teológia vezetett, a lelkipásztorkodástan, hitszónoklat, szertartástan, erkölcstan. Néhány gyűjteményben különleges szempontok érvényesültek: egyes szerzetesrendek vagy egyes korszakok történetének irodalmát gyűjtötték. Sok munka foglalkozott a skolasztikus filozófiával. Majdnem mindenütt lehetett olvasni történelemmel, irodalomtörténettel és sok más tudománnyal foglalkozó köteteket, és elég bőven szépirodalmat is. A tanító rendek könyvtáraiban meg lehetett találni a gimnáziumokban előadott tárgyak irodalmát és a pedagógiai könyveket.

Fokozott mértékben érvényes ez a megállapítás a pannonhalmi főapátsági könyvtárra. Az irgalmas rend sok orvostudományi és gyógyszerészeti munkát őrzött.

A gyarapítás, a tanító rendek központi könyvtárait kivéve, nem volt elég tervszerű, az új állomány jelentős része hagyatékból származott. Egyházi előírások szerint ugyanis a kanonokok könyvtárát az egyházmegyék, a szerzetesekét rendjeik öröklik. Emiatt sok volt a többes példány; kedvelt imakönyvekből, híres klasszikusokból, népszerű történeti művekből nemegyszer tízet is lehetett találni egy helyen. Másrészt viszont bibliofilek, szenvedélyes könyvgyűjtők hagyatéka révén különleges értékek is kerültek a bibliotékák birtokába.

E könyvtárakban kevesen kutattak, zárt körök igényeinek kielégítésére szolgáltak; a szerzetesi gyűjteményeket jóformán csak a rendtagok használták, a többit is főleg papok. A statisztika szerint az 1 370 012 kötetből, amely az ország számba vett állományának - 7 632 236 kötetnek - ötödét jelentette, 1884-ben csak 26 000 kötetet kölcsönöztek, amely az országos összesítésnek - 632 000 kötet - majdnem pontosan 4%-át jelentette. Különösen feltűnő, hogy a pécsi püspöki könyvtárat, amelyet Klimó György püspök már az alapításkor nyilvánossá tett, 1912-ben csak 73-an látogatták, és 94-en kölcsönöztek belőle.

A vidéki tanárok, kutatók részére azért mégis ezeknek a gyűjteményeknek régi anyaga nyújtott nagy segítséget, itt hozzájuthattak az elmúlt századok irodalmához, régi folyóirat-évfolyamokhoz. Az új irodalom aránylag kevés volt, annál több a régi és ritka könyv. Az egyházmegyei (Esztergom, Kalocsa, Gyulafehérvár, Szombathely stb.) és a szerzetesi gyűjtemények (Pannonhalma, Zirc, Csíksomlyó, Gyöngyös stb.) számos ősnyomtatványt, régi magyar könyvet, unikumot, első kiadásokat őriztek. Ezekre a ritkaságokra, főleg az 1711 előtti magyar nyomdatermékekre különösen felhívta a figyelmet Szabó Károly régi magyar könyveket számba vevő bibliográfiájának a megjelenése.

A *Magyar Minervá*nak az 1912-1913-as adatokat közlő kötete az előző évfolyamokban említetteknél jóval kevesebb egyházi könyvtárat sorol fel, csak 103-at (91 katolikus, 7 református, 4 evangélikus és 1 görögkeleti), összesen 976 889 kötet állománnyal. A kisebb adat nem a könyvtárak számának csökkenését jelenti, hanem azt, hogy György Aladártól eltérően

nem vette számba a plébániák, kisebb rendházak, különféle gyülekezetek könyvtárait. Ennek okai: 1. nem voltak nyilvánosak, 2. állományuk aránylag jelentéktelen volt, nem érte el az ezer kötetet (például a garádi evangélikus egyházmegye csak 44, a vadosfai 72 darabot őrzött), 3. hiányoztak belőlük a ritkaságok, értékes régi kiadványok.

Ötvenezer köteten felüli állománnyal 1914-ben négy egyházi gyűjtemény rendelkezett: Pannonhalma (1912-ben 161 311 kötet), Esztergom (105 932), Kalocsa (66 125) és Zirc (56 192), 30 000-en felülivel Jászóvár, Nagyvárad és Szatmárnémeti.

Újonnan csak három nagyobb egyházi könyvtár alakult. Az egyiket, a nyitrai egyházmegyéét 1886-ban alapította Roskoványi Ágoston püspök, saját, 30 000 kötetes, sok régi nyomtatványt tartalmazó gyűjteményéből, a régi székesegyházi könyvekből és két elhunyt pap hagyatékából. Összesen 41 209 művet tartalmazott. Jellege a többi egyházmegyei gyűjteményhez hasonlóan túlnyomóan teológiai, de a történelmi, filozófiai és jogi irodalomban is bővelkedett. A püspök betűrendes és szakkatalógust készíttetett, 100 000 forint költséggel díszes olvasótermet rendeztetett be, de olvasók nem jelentkeztek, s ezért 1892 óta nem is tartottak benne hivatalos órákat.

A Ráday Pál és Gedeon által alapított magángyűjteményt - mint már említettük - a református egyház már 1861-ben megvette a Budapesten létesített teológiai akadémia részére. A könyvtárat 1885-1888 közt katalogizálták, de nem tudtak részére megfelelő helyiségeket biztosítani, emiatt csak gyéren használták. Értékes állománya 31 unikumot, 44 ősnyomtatványt, 1128 régi magyar könyvet, sok első kiadást, rézmetszetet, kéziratot tartalmazott. 1905-ben 13 674 műből, 44 451 kötetből állt.

A helykérdés 1912-ben oldódott meg, amikor megvásárolták a Ráday utca 28. szám alatti dohánygyári épületet, és itt helyezték el a hittudományi akadémiát, a püspöki hivatalt és a könyvtárat. A tanuló ifjúság 1909-től, a nagyközönség 1913-tól használhatta. Olvasói az akadémia professzorai, hallgatói, lelkipásztorok, az internátusban lakó diákok köréből kerültek ki, de más, külső érdeklődőknek is rendelkezésére állott.

A korszak új egyházi gyűjteményének tekinthető a Bruckenthal Múzeum. Bruckenthal Sámuelnek, Erdély 1803-ban elhunyt kormányzójának a XVIII. század második felében keletkezett nagy értékű könyvtára 1872-ben, a család férfiágának kihalta után az alapító végrendelete szerint a

nagyszebeni evangélikus egyházra szállt. Az egyház egyesítette gimnáziuma Kapellen-Bibliothekájával (Kápolna-könyvtárával) és később a feloszlatott jogakadémia könyvtárával. Az állomány az első világháború előtt 120 000 kötetből állt, sok unikummal, régi magyar könyvvel, metszettel, kézirattal. Olvasóterme naponta 4 óra hosszat mindenki számára nyitva tartott, díjtalanul kölcsönzött is.

8. A VÁROSI, MEGYEI KÖZMŰVELŐDÉSI KÖNYVTÁRAK

A kiegyezés idején csak 5 városi közművelődési könyvtár működött. Közülük az esztergomi, kőszegi és pozsonyi egészen jelentéktelen volt, 4000 kötetnél kisebb állománnyal, a zombori 25 000 és a losonci 15 000 kötettel rendelkezett. Az első világháború kitöréséig a könyvtárak száma megtízszereződött.

Sok városban funkcionált azonban jó egyetemi (Kolozsvár), főiskolai (Debrecen, Sárospatak) vagy egyéb (az Erdélyi Múzeum Egyesület Kolozsvárott) könyvtár, amely szívesen bocsátotta állományát a nagyközönség használatára, és emiatt nem tartották szükségesnek külön városi gyűjtemény felállítását. Más helyeken pedig a dualizmus fél évszázada alatt a város, a megye, a közművelődési vagy a múzeumegylet olyan múzeumot létesített, amelyhez kisebb-nagyobb könyvtár tartozott. Általában ezek is a helyben lakók rendelkezésére álltak, ott pedig, ahol a körülmények akadályozták a forgalmat – például hányzott az olvasóterem – legalább a tudománnyal foglalkozó szakembereknek megengedték a bibliotéka használatát.

Ezeknek az intézményeknek sokáig semmiféle szerv nem adott tanácsot, útmutatást gyűjtőkörük kialakítására, kezelésükre, olvasói propagandára, katalógusok készítésére. Ilyen vonatkozásban csak a századforduló után történt változás, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének szervezésével. Különböző voltuk miatt különösen nehéz összefoglaló képet rajzolni róluk, majdnem mindegyik más jellegű.

Állományuk összetétele a legkülönfélébb, az 1880-as években még a latin nyelvű irodalom dominált benne. Tartalmuk java része történeti és

bölcseleti mű. Később lényeges változás következett be, de a művek többsége még hosszú ideig ismeretterjesztő vagy tudományos jellegű maradt. Egyes helyeken a jogi, közigazgatási irodalom gyűjtését tartották fontosnak. A századforduló után egyre nagyobb százalékban szerepel a szépirodalom.

A kötetszám nagyon különbözött, egy-két ezertől harminc-negyven ezerig terjedt. Néhány példa: (az adatok 1912-ből származnak) Selmecbánya 1950, Nagybánya 5262, Nagyvárad 11 144, Losonc 25 075, Győr 22 687 kötet, és az utóbbi helyen még 35 457 aprónyomtatvány.

A legtöbb gyűjteményt az olvasók ingyen használhatták. Gyarapításukra a városok évi 2–4000 koronát folyósítottak. Ehhez járult a századforduló után a közvetlenül vagy a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa útján kiutalt államsegély, amelynek összege 500–4000 korona közt mozgott.

Forgalmukról György Aladár lesújtóan írt. Megállapította, hogyha a három nagy budapesti könyvtárnak 78 298 olvasóját kivesszük a statisztikából, akkor a nyilvános közművelődési könyvtárakra csak évi 6624 olvasó jut, s ezeknek a fele a szegedi Somogyi Könyvtárat használta. Már maga ez a tény is bizonyítja, hogy kezelésük, elhelyezésük, minimális forgalmuk miatt „valódi nyilvános könyvtáraknak" nem nevezhetők.

A használók száma a századforduló után megnőtt, de mindenütt erősen függött a kölcsönzési és a helyben olvasási lehetőségektől. Győrött, Nagyváradon a könyvtár minden hétköznap nyitva állt, másutt hetente csak egy vagy két nap. Sok helyen helyhiány miatt nem tudtak olvasótermet berendezni.

Ezek után vessünk egy futó pillantást néhány könyvtár helyzetére. A jó példák közül elsőnek Szeged említhető. A haladó gondolkozású papság egyik képviselője, Somogyi Károly esztergomi kanonok az 1879-i árvíz által elpusztított Szegednek adományozta 1881-ben 43 701 kötetes könyvgyűjteményét, azzal a kikötéssel, hogy nyilvános könyvtárat létesítsenek belőle. A város az adományt először a reáliskolában helyezte el, majd az 1896-ban 400 000 korona költséggel felépült közművelődési palotában. A költségvetésben három állást biztosított számára (igazgató, díjnok, szolga). Az állományt folyamatosan gyarapította, s ez 1913-ban elérte a 40 811 művet, 82 514 kötetben. Naponta hat óra hosszat tartották nyitva,

s ennek eredményeként az 1884. szeptember 1-jén megnyitott és az alapítóról elnevezett Somogyi Könyvtárt már az első csonka évben 1763 olvasó kereste fel. Ez a szám 1913-ig 14 949-re nőtt.

A látogatók foglalkozásának megoszlása azonban egyoldalú. Reizner János igazgatónak a *Magyar Könyvszemlé*ben 1901-ben közzétett beszámolója szerint az olvasóknak 83,5%-a diák, a felnőttek kevéssé veszik igénybe. Közülük a legnagyobb a tanítók száma, az összes olvasó 5,2%-a. A nők a látogatók másfél százalékát sem érték el.

Szombathely 1880-ban alapított könyvtárát az egyik városi iskolában helyezték el. Állománya aránylag kicsi volt, az alapításkor 2500, a századfordulón 4000 kötet, de ezt jól hasznosította. A könyvtárat a város 1900-ban átengedte Vasvármegye Kultúregyesületének, amely 40 000 korona állami támogatással 1908-ban múzeumi palotát emelt. A könyvtár a régiségtárral, néprajzi és természetrajzi gyűjteménnyel együtt itt kapott helyet. Állománya 1913-ra 6546 kötetre nőtt.

Nagyváradon csak 1912-ben nyitottak városi könyvtárat, de ettől kezdve erőteljesen fejlesztették. Évi költségvetése meghaladta a 10 000 koronát, állománya 1913-ban a 11 000 kötetet. Olvasótermei mindennap 6 órán át voltak nyitva, rövidebb ideig még vasárnap is, s itt egy év alatt 26 933 kötetet vettek kézbe a látogatók.

A sepsiszentgyörgyi Székely Nemzeti Múzeum könyvtára 1875-ben 8–10 székely család adományaiból és letétjeiből keletkezett. Felállításáért legjobban Cserey Jánosné buzgólkodott, megkezdve a székelység múltjáról szóló emlékek gyűjtését. A könyvtárat a régiségtárral, néprajzi, természetrajzi és szépművészeti gyűjteménnyel együtt Háromszék, Csík és Udvarhely megyék közönségének tulajdonává nyilvánították. Felügyeletét a három megye vezetőiből és Sepsiszentgyörgy polgármesteréből álló bizottság gyakorolta.

Állománya 1913-ban 61 606 egységet számlált, ebből 28 620 oklevél volt, 533 egyéb kézirat, a többi könyv, köztük egy XV. századi nagy értékű nyelvemlék, az *Apor-kódex*. Olvasótermét naponta nyitva tartották, kellő biztosíték mellett bárki kölcsönözhetett is. A forgalom csekély volt.

Aradon hosszú ideig nem működött közkönyvtár, ilyen csak az 1881-ben alakult Kölcsey Egylet alapított. Állománya 1900-ig 4268 kötetre szaporodott, ehhez járult több kisebb adomány és Atzél Péter 12 000 kötetes

gyűjteményének megvásárlása. Ekkor az egylet a városnak ajándékozta a könyvtárat, s az a szabadságharci ereklyemúzeummal, néprajzi és képzőművészeti gyűjteménnyel együtt a csaknem egymilliós költséggel épült Közművelődési Házban helyezte el. A szakszerűen rendezett könyvtár hamarosan népszerűvé vált, és 1913-ban anyagából 4431 személy 9054 kötet kölcsönzött.

Kaposvár arra mutatott példát, hogy együttműködés révén miképp lehet növelni két intézmény hatékonyságát. Gimnáziuma szép tanári könyvtárat gyűjtött össze. Ehhez csatolták a kiegyezés idején Somogy megye nyilvános könyvtárát. Az egyesített gyűjtemény a századforduló idején 14 248 kötettel rendelkezett. Gyarapítására egyrészt a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium, másrészt a megye jelentékeny beszerzési keretet biztosított. A két állományt külön tartották számon, de együtt kezelték. A tanári könyvtár állománya 1913-ra 15 036, a megyeié 7369, összesen tehát 22 405 kötetre emelkedett. Az előbbi elsősorban az iskolai oktatáshoz szükséges könyveket szerzeményezte, az utóbbi főleg magyar irodalmi és történelmi műveket. A gimnázium tanárai, tanulói és a város közönsége egyaránt használhatta a bibliotékát.

Sok helyen viszont a könyvtárüggyel a legmostohábban bántak. Erre is érdemes példákat mondani. Láthatjuk belőle, hogy az olvasás, a könyvek népművelő fontosságát mennyire nem ismerte fel a városok, megyék vezetőinek jelentős része.

Kultsár István, első hazai magyar nyelvű hírlapunknak, a *Hazai Tudósítások*nak a szerkesztője könyvtárát Komárom megyére hagyta. A megye a több ezer kötetből álló értékes anyagot 1828-tól a megyeház folyosóján felbontatlanul hevertette. Csak 1884-ben (!) helyezte el állványokon, de akkor sem katalogizáltatta. Az 5000 forintos könyvtári alapból semmit sem fordítottak vásárlásra, csupán a könyvtárat kezelő levéltárnok kapott belőle évi 50 forintot. Akadt olyan esztendő, hogy mindössze négy olvasó tévedt oda.

1910-ben azután változás következett be: a megye a könyvtárat a tulajdonjog fenntartásával átengedte kezelésre a Jókai Közművelődési és Múzeum Egyesületnek. Ez egyesítette a városi könyvtár anyagával, az egészet az általa épített kultúrházba szállította, s ott olvasótermet nyitott. Az állomány 39 160 kötetből állt, és noha hetenként csak kétszer tartották nyitva, 1913-ban már közel 20 000 kötet vittek kölcsönbe belőle.

Hasonló történt a Csaplovics Könyvtárral. Csaplovics Lőrinc táblabíró 1839-ben Árva megyének ajándékozta 40 000 kötetes, értékes gyűjteményét. A megye ezt Alsókubinba szállíttatta, de azután nem törődött vele, nem rendeztette, nem gyarapította. 1900-ban a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének ellenőrzése alá rendelte, majd a Kultuszminisztériumtól kapott segélyből megfelelő épületről gondoskodott. A kölcsönzés, amely papíron mindenki számára lehető volt, 1900-ban megindult (de csak 95 kötetet vittek el!), majd újból bezárták a könyvtárat, és csak 1912-ben nyitották meg újra.

Mint már volt róla szó, Frank Ignác pesti jogtudós 14 000 kötetes, harmadában jogi tartalmú könyvgyűjteményét 1850-ben Pest városára hagyta, azzal a feltétellel, hogy városi könyvtárat alapítsanak belőle. A város hosszú ideig nem tudott mit kezdeni a hagyatékkal, majd 1858-ban átadta az Egyetemi Könyvtárnak, és kérte, hogy letétként őrizze meg egy városi könyvtár szervezéséig. 1874-ben az Egyetemi Könyvtár választás elé állította a fővárost: vagy vigyék el a Frank-hagyatékot, vagy adják végleg az egyetemnek. A főváros 1875. március 11-i közgyűlése szerint Budapest „jelenlegi pénzhiánya közt sem könyvtári épületet nem emelhet, sem a Frank-féle gyűjtemény könyvtárrá kiegészítésére és folytonos gyarapítására szükséges összegeket e célra nem folyósíthatja", s ezért az egyetemnek ajándékozza. Így fővárosunknak még sokáig nélkülöznie kellett a közművelődési könyvtárat.

Hódmezővásárhely tanácsa 1880. július 10-én egyhangú lelkesedéssel kimondta egy közkönyvtár létesítésének szükségességét, és erre évi 100 forintot szavazott meg. A lelkesedés azonban hamar lelohadt, és a könyvtárat csak 1907-ben nyitották meg, 3441 kötetes állománnyal, bepréselve a városházán levő főispáni lakás hátsó szobáiba. Csak vasárnap délután 2–5-ig fogadta az érdeklődőket. (Szinte csodálatos, hogy 1908-ban így is 879-en 1678 kötetet kölcsönöztek.) A gyűjteményt három éven belül háromszor költöztették. A könyvtár csak akkor kezdett jól működni, amikor vezetését Székely János városi írnok vette át. Egy kéthetes tanfolyamot elvégezve tapasztalt és főképp lelkes könyvtárossá vált. A kölcsönzési időt heti tíz órára emelte, buzgólkodására a forgalom jelentősen növekedett. Az állomány forgási sebessége elérte a 3,3-et. A ránk maradt statisztika arról is felvilágosítást nyújt, hogy milyen műveket olvastak a legszívesebben Hódmezővásár-

helyen. Jókai vezetett, 1815 kötettel, második Beniczkyné Bajza Lenke volt, 1250 kötettel, őket követte Verne és Herczeg Ferenc.

Kecskeméten is feléledt a kultúra iránti érdeklődés. 1897-ben könyvtárbizottság alakult. Az új városháza földszintjén helyet is jelöltek ki egy könyvtár számára, és Szilády Károlyt megbízták a vezetésével. Szilády az 1912-re 13 000 kötetre nőtt állományt rendezte, katalogizálta, de a megnyitást évről évre halasztotta. Ebben része volt a helyhiánynak – nem sikerült megfelelő kölcsönzőszobát berendezni – de Szilády személyének is. Ő ugyanis a könyvtárosoknak ahhoz a – szerencsére – ritka csoportjához tartozott, aki a rábízott könyveket még az olvasók elől is védeni akarta, elzárva tartotta.

A városi közművelődési könyvtárak szempontjából döntő jelentőségűnek bizonyult az első világháború előtt a Fővárosi Nyilvános Könyvtár alapítása. Ennek tárgyalása azonban külön fejezetbe kívánkozik.

9. HIVATALI, HATÓSÁGI KÖNYVTÁRAK

1867 után az önállósult magyar állam feladatai gyors iramban szaporodtak. Egyre több ügy igényelte, hogy törvényekkel, rendeletekkel, utasításokkal szabályozzák. Ennek megfelelően szaporodtak a különféle hivatalok és hatóságok. A bennük dolgozókat képezni kellett, és tájékoztatni az elvégzendő munkáról. Ezért egyetlen hatóság sem nélkülözhette – még a kisközségekben sem – a törvények, rendeletek tárát, a hivatalos közlönyöket (*Pénzügyi, Távirati Közlöny, Néptanítók Lapja* stb.), a sematizmusokat, azaz a név- és címtárakat, pedagógiai, jogi, mezőgazdasági stb. szakműveket. Ezek megőrzésére alakultak a különféle hatósági könyvtárak; a jelentősebbek száma Budapesten a századforduló idején meghaladta a negyedszázat.

Sok minisztérium már 1867-ben létesített saját könyvtárat (miniszterelnökség, Kereskedelemügyi, Pénzügyi, Vallás- és Közoktatásügyi stb. Minisztérium), a többi pár évi késéssel követte a példát. Közülük többnek az állománya már az első világháború előtt meghaladta a 20 000 kötetet, a Belügyminisztériumé a 25 000-et is. Hasonlóképp tekintélyes nagyságú

könyvgyűjteményekkel rendelkeztek a különféle bíróságok (Kúria, Ítélőtábla, Közigazgatási Bíróság, Főügyészség) is. Az egyéb hatóságok közül említsük meg az 1896-ban felállított Szabadalmi Bíróságot, ahol az érdeklődőket 1912-ben 800 000-nél több hazai és külföldi szabadalmi leírás várta. A Postaigazgatóság a postairodalommal, földrajzzal, távbeszéléssel foglalkozó szakmunkák közül 1912-ben 3974 könyvet és 49 szakfolyóiratot őrzött.

Néhány a vidéki hatósági könyvtárak közül: kereskedelmi és iparkamarák (Arad, Debrecen, Fiume, Győr stb.), postaigazgatóságok (Kassa, Kolozsvár, Pécs, Temesvár), pénzverde (Körmöcbánya), főbányahivatal (Aknaszlatina), ügyvédi kamarák (Besztercebánya, Eperjes stb.).

Ezek általában zárt gyűjtemények voltak, csak a tulajdonos minisztériumok, bíróságok, hatóságok tisztviselői használhatták.

Előkelő helyet foglaltak el az országgyűlés könyvtárai. Kettő volt, külön a képviselőháznak és külön a főrendiháznak. Az előbbit 1870-ben létesítették. Fejlődésének hatalmas lökést adott Ghyczy Ignác képviselő 16 000 kötetes adománya. 1878 után rendszeres cserét indított a belga, dán, francia, német, norvég, svéd országgyűlési könyvtárakkal. Hosszú ideig nem alakított ki külön profilt, a társadalomtudományok legkülönfélébb területéhez tartozó munkákat gyűjtötte. 1917-ben a beszerzendő könyvek jellegét a történelemre, állam- és jogtudományra, államigazgatásra, politikára és a nemzetközi kérdések irodalmára korlátozta.

Hosszú ideig a Főherceg Sándor utcai (ma Bródy Sándor u.) régi képviselőházban működött, és csak 1912-ben költözött az új országház dunai frontján számára kialakított galériás teremkönyvtárba. 1912-ben magába olvasztotta a főrendiház 5107 kötetes gyűjteményét. Állománya ekkor elérte a 77 830 kötetet, és 1918-ig 91 296 kötetre szaporodott.

A többi könyvtárhoz mérve jól dotálták, 1912-ben beszerzésre 16 000, köttetésre 10 000 és régi országgyűlési iratok gyűjtésére még külön 10 000 koronát szavaztak meg számára. Csak az országgyűlés tagjait szolgálta, mások nehezen, külön engedéllyel juthattak be olvasótermeibe. Így kevés látogatója akadt, számuk némely évben meghaladta az ezret, de néha még a négyszázat sem érte el.

A Központi Statisztikai Hivatal könyvtára 1871-ben kezdte meg működését. Eleinte csupán a hivatal alkalmazottai használhatták, de az 1897.

évi XXXV. törvénycikk úgy intézkedett, hogy nyilvános könyvtár és térképtár legyen.

Ugyanez a törvény elrendelte, hogy a nyomdák és kiadók statisztikai célokra, a szépirodalmi tartalmúakat kivéve, minden írói műből s az időszakos folyóiratból egy példányt kötelesek a hivatalnak beszolgáltatni.

A Statisztikai Hivatal könyvtára a külföld hasonló intézményeivel csereviszonyt létesített, s ezen a réven a nemzetközi statisztikai irodalomból viszonylag teljes különgyűjteményt sikerült kialakítania. A teljes állomány 1912-ben 118 132 kötetből állt.

10. SZAKKÖNYVTÁRAK

A XIX. század közepéig egy-egy tudomány- vagy ismeretág köréből aránylag szerény számú szakmunka jelent meg, s a velük foglalkozó szakemberek csoportja sem volt népes. Ezért egy intézmény sem gondolt arra, hogy csak kémiai, meteorológiai vagy néprajzi könyveket gyűjtsön. A század második felében megváltozott a helyzet, a tudományok rohamosan fejlődtek, s ennek következtében számos szakkönyvtár alakult, amelyek múzeumhoz, tudományos intézethez vagy egyesülethez kapcsolódtak. Területi elhelyezkedésükre jellemző, hogy a nagyobbak mind Budapesten székeltek.

1914-ig 144 városban 351 múzeumot alapítottak. Közülük sok csak kisebb, oktatási célt szolgáló gyűjtemény volt, de Kassa, Nagyvárad, Nyitra, Szabadka, Vác és más városok nagy múzeumai sok ezer kötetes könyvtárral is rendelkeztek. Többségük nyilvános volt, de a kutatók elől a többi sem zárkózott el. Szabadkán a múzeum könyvtári szabályzata hangsúlyozta, hogy csak írók-tudósok részére engedélyezik a kölcsönzést.

A nagyobb múzeumok nagy értékű szakkönyvtárakat gyűjtöttek össze, például a Magyar Nemzeti Múzeum tárai az első világháború kezdetén a következő állományt őrizték: ásvány- és őslénytár 16 000, állattár 26 000, növénytár 12 000, érem- és régiségtár 12 000, néprajzi osztály 5000 kötet.

Az 1871-ben alapított Szépművészeti Múzeum – eleinte Országos Képtárnak nevezték – könyvtára számára igyekezett beszerezni mindazon mű-

veket, amelyek az európai festészetnek, szobrászatnak, építészetnek a klasszikus ókortól napjainkig terjedő történetével foglalkoznak, az egyiptológiai munkákat és a művészettörténeti folyóiratok teljes évfolyamait. Ámbár állománya számbelileg aránylag kicsi volt - 1914 körül mintegy 4000 mű - számos művészettörténész szerint világviszonylatban a legjobbak közé tartozott.

Az Iparművészeti Múzeum könyvtárát az 1870-es évek közepén a múzeumi tisztviselők könyvadományaiból hozták létre. Iparművészeti és építészeti munkákat és katalógusokat tartalmazott. 1912-ben 9013 kötetből és 26 400 műlapból, azaz reprodukcióból állt. A látogatók részére külön olvasótermet rendeztek be.

A Pedagógiai Könyvtár az Országos Tanszermúzeummal együtt Wlassics Gyula kultuszminiszter rendeletére 1877-ben nyílt meg. Megkapta a *Tanítók Lapja* 3000 kötetes könyvtárát, a bírálás végett benyújtott tankönyveket, segédkönyveket. 1906-tól rendszeresen gyűjtötte a teljes hazai pedagógiai irodalmat, a külföldi művekből pedig a tudományos becsűeket s azokat, amelyek a hazai viszonyokra alkalmazható problémákat tárgyaltak.

1883-ban nyílt meg a Rákóczi úti Beleznay-házban a Technológiai Iparmúzeum, és benne nyilvános könyvtár. 1889-ben a József körútra költözött, ahol a könyvtár egyesült az Ipariskola könyvtárával. Tágas helyiségeket kapott. Az ország egyetlen ipari és műszaki nyilvános szakkönyvtára volt, vasárnap is nyitva tartó 50 főre berendezett olvasóteremmel. Állománya meghaladta a 23 000 kötetet, 271 féle folyóiratra fizetett elő. Forgalma 1908-ban tetőzött, 57 000, többségében iparos látogatóval. Főleg az új műszaki eljárások leírásait keresték, mert az 1881. évi XLI. törvénycikk 15 éves adómentességet biztosított olyan üzemeknek, amelyek a legújabb technikai vívmányokat alkalmazták. A könyvtár érdekessége volt az 1884-ben bevezetett élőszavas dokumentáció, ahol a tisztviselők külön előadásokban összefüggően ismertették a szakfolyóiratokban megjelent cikkeket.

A Mezőgazdasági Múzeumot Darányi Ignác földművelésügyi miniszter alapította, 1896-ban. Könyvtára a teljesség igényével gyűjtötte a magyar nyelvű mezőgazdasági irodalmat és a hazai mezőgazdaságról szóló bármilyen nyelvű nyomtatványokat. Állománya az első világháború kitörése idején valamivel meghaladta a 20 000 kötetet.

A tudományos intézetek szakkönyvtárai közt a legnagyobb az 1868-ban alapított Földtani Intézeté volt. Sok adománnyal támogatta Semsey András, a kiváló mineralógus: jövedelme tekintélyes hányadát az intézet felvirágoztatására fordította. 1876-ban megkapta a Magyarhoni Földtani Intézet könyvtárát. Gyűjtötte a teljesség igényével az összes hazai és a fontosabb külföldi geológiai, mineralógiai, petrográfiai és paleontológiai irodalmat. 25 463 kötetből és 6573 térképből álló gyűjteményét 1911-től a nagyközönség is használhatta.

A Meteorológiai és Földmágnesességi Intézet az Akadémia kezdeményezésére létesült, 1870-ben. A külföldi hasonló profilú intézetekkel, nem sokkal megalakulása után, csereviszonyba lépett, s e réven megkapott minden jelentős meteorológiai művet. Állománya 1912-ben 8246 kötet és 3646 füzet volt.

A Kémiai Intézet 1881-ben alakult, mint borvizsgáló állomás. Tevékenységét lényegesen kibővítve, 1887-től a mezőgazdaságilag fontos anyagok kémiai vizsgálatát végezte. Könyvtára, mely 1912-ben 5204 kötetből állt, az új profilnak megfelelő műveket gyűjtötte.

Az egyesületi könyvtárak nem kaptak sehonnan támogatást, állományukat a tagdíjakból vásárolták. Közülük a legrégibb, a Természettudományi Társulaté, 1841-ben keletkezett. Mintaszerűen kezelt, naponta nyolc órán át nyitva tartó intézmény volt. Ötvenszemélyes olvasótermében a magyar és külföldi szaklapok szabad polcon feküdtek. Állománya – 1912-ben 14 160 mű 32 381 kötetben – nagyon gazdag volt a legkülönfélébb nyelvű monográfiákban és szaklapokban. Nem társulati tagok is használhatták.

Vele majdnem egyidős az Orvosegyesület könyvtára. 1842-ben keletkezett, Stessel Lajos 2500 kötetes ajándékából. Stessel példáját később számosan követték. Az állomány 1912 végén 16 517 mű volt, 30 000 kötetben, nagyobbrészt orvosi, kisebb részben természettudományi mű. Az egyesületi tagokon kívül mások is engedélyt kaphattak a 24 személyes, napi kilenc óra hosszat nyitva tartó olvasótermének látogatására, sőt kölcsönzésre is. 1884-ben költözött a Szentkirályi utcába, ahol utóda, az Országos Orvostudományi Könyvtár ma is működik.

A kiegyezés után számos más szakegylet is alakult. Ilyenek a Földrajzi Társaság, a Magyar Mérnök- és Építészegylet, a Gazdasági, Erdészeti,

Kertészeti, Méhészeti, Turista és több más egyesület. Mindegyik berendezett olvasóteremmel rendelkező, a fontosabb szakműveket tartalmazó könyvtárat, s így sokat tett a szakmájukkal foglalkozó tagok képzettségének emeléséért.

11. FELSŐOKTATÁSI KÖNYVTÁRAK

A felsőoktatási könyvtárak jelentős része a közművelődési és egyházi gyűjteményekhez hasonlóan elsősorban a jogi, teológiai, történelmi, nyelvészeti, irodalmi műveket gyűjtött. Az egyetemi könyvtárak az oktatás szükségleteinek megfelelően a humaniórák mellett az orvosi és természettudományi műveket is beszerezték.

Az 1912. évi XXXVI. törvénycikk Debrecenben és Pozsonyban új egyetemet alapított. Az egyes karok 1914-ben, illetve 1918-ban kezdték meg működésüket. A saját könyvtárat egyik intézmény sem nélkülözhette.

Pozsonyban az új gyűjtemény a 30 000 kötetes városi és a 15 000 kötetes jogakadémiai könyvtár egyesítésével alakult meg. 1915-ben – bár még rendezési munkái folytak – megnyitották a diákok és a közönség számára. A magyar könyvtárügyre nem gyakorolt érdemi hatást, mert rövid négyévi működése után az újonnan alakult Csehszlovákia tulajdonába került.

Debrecen egyetemi könyvtárát 15 000 kötettel csak 1918-ban nyitották meg. Ezért a következő korszak történetének keretében ismertetjük.

Az új egyetemek alapításakor az Egyetemi Könytár egyik tisztviselője, Kudora Károly javasolta a régi és új egyetemek, s ezeken belül a központi és tanszéki könyvtárak központosításának, szoros együttműködésének a megvalósítását, a beszerzések összehangolását. Javaslata visszhang nélkül maradt; helytelenül értelmezett önállóságát minden egyetem, mindegyik tanszékvezető professzor féltette és erősen védte.

Az országban 1875-ben hét állami és felekezeti jogakadémia működött. Még a szabadságharc előtt alapították a kassait, nagyszebenit, nagyváradit és pozsonyit; ezek könyvtárainak állománya már a kiegyezéskor meghaladta egyenként a 10 000 kötetet, az 1867 után létesített győrié, egrié és kassaié jóval kisebb volt. 50–80%-ban jogi tartalmú szakkönyvekből, tan-

könyvekből álltak. Az akadémiai professzorokon és a diákokon kívül mások is használhatták, de ezt a kedvezményt nem sokan vették igénybe. A hallgatók is keveset olvastak; kivétel a kassai.

Az akadémiák közül kettő még a XIX. században megszűnt. A nagyszebeni főiskola könyvtára a Bruckenthal Múzeumba került, a győrié pedig a kassai akadémiára.

Szép, számottevő állománnyal rendelkeztek a protestáns főiskolák, a debreceni, sárospataki, pápai, kecskeméti református, a kolozsvári unitárius főiskola, a nagyenyedi Bethlen-kollégium a soproni és pozsonyi evangélikus líceum könyvtárai. Valamennyit a XVI–XVII. században alapították – mint már volt róla szó –, s ezért polcaikon sok ritkaságot, régi magyar könyvet, ősnyomtatványt őriztek. Egyik sem szakosodott, jellegük tudományos közkönyvtár volt és maradt. Nemcsak a főiskolájukon tanított tárgyak irodalmát igyekeztek beszerezni. A bölcsészeti, jogi, nyelvészeti, történelmi, természettudományi művek és a szépirodalom arányosan volt képviselve állományukban.

Fejlesztésük a dualizmus korában sem szünetelt, különösen Debrecenben, ahol a kollégiumot egyetemi rangra akarták emelni. A rendszeres beszerzést mindegyik helyen állandó költségvetés biztosította, amely két részből tevődött össze, az egyház, illetve a főiskola által adott hozzájárulásból és az államsegélyből. Ezenkívül az állományt állandóan sok kisebb-nagyobb ajándék gyarapította, és Debrecen folyamatosan megkapta az ott székelő ügyészséghez beérkező kötelespéldányokat is.

A könyvtár székhelye	Kötetszám a kiegyezéskor	Kötetszám 1912-ben
Debrecen	50 000	151 128
Sárospatak	30 000	56 048
Pozsony	38 000	44 784
Pápa	15 000	39 916
Nagyenyed	16 000	38 319
Máramarossziget	15 000	34 584
Kolozsvár	17 000	kb. 35 000
Kecskemét	16 000	31 916
Sopron	17 000	24 007

Sopront nem számítva mindegyik gyűjteménynek volt olvasóterme, a nyári szünet kivételével mindennap nyitva tartottak, és kiszolgálták a városi lakosságot is. Mindazonáltal kevesen látogatták. A legnagyobb forgalmat Debrecen érte el, jóval felülmúlva társintézményeit.

Ezek a főiskolák az ifjúság legfontosabb tanulmányi igényei kielégítésére ifjúsági vagy kiskönyvtárakat is szerveztek. Forgalmukra csak egy adat! Debrecenben ennek 2200 kötetes állományából jóval többet használtak, mint a nagykönyvtár értékes és javarészt régi, magas tudományos szintű anyagából.

A húsz katolikus és a három görögkeleti papnevelde túlnyomó részét a kiegyezés előtt alapították – az esztergomit például a török elől Nagyszombatba menekült káptalan 1574-ben, a győrit 1688-ban – ennek következtében bibliotékáikban sok régi, bibliofil szempontból értékes, de keveset olvasott, főleg latin nyelvű művet őriztek. A ciszterci és a premontrei tanárképző és hittudományi főiskola kivételével érsekségek, püspökségek mellett működtek, s így a közérdeklődésre számot tartó új könyveket az egyházmegyei könyvtárak inkább saját részükre vásárolták meg. Állományuk általában pár ezer kötetet ért el; kivétel az esztergomi érseki (1912-ben 13 366 kötet), a budapesti központi (17 061), a győri (29 484) és a szombathelyi (11 959 kötet) papnevelde. Olvasóik majdnem kizárólag a szemináriumok tanárai és növendékei közé tartoztak.

Bárki beülhetett olvasni az Országos Rabbiképző Intézet könyvtárába, amely Lelio della Torre, Oppenheim Dávid, Ehrlich Ede, Bloch Mózes és több más rabbi gyűjteményének megvásárlása, illetve hagyományozása révén keletkezett. 1912-ben 32 231 kötetből állt.

A Zeneakadémia könyvtárának alapítási éve 1875, egyidős az 1918-ban főiskolai rangot kapott intézménnyel. A zenetudomány minden köréből gyűjtötte a zeneműveket, zenei vonatkozású könyveket, zenei kéziratokat, beleértve a leveleket is. 1886-ban megkapta Liszt Ferenc hagyatékát, 3000 külföldi és 300 magyar zeneművet, 200 könyvet, továbbá a művész bútorait és egyéb relikviáit. Állománya 1914-ig elérte a 70 000 kottát (10 000 zeneművet) és a 12 000 zenei könyvet. Így hazánknak nemcsak legjelentősebb, hanem sokáig egyetlen jelentős zenei könyvtárává fejlődött. Az 1840-es alapítású, már említett Nemzeti Zenede állománya ezernél keve-

sebb könyvből, 2-3000 kottából és több XVIII. és XIX. század eleji zenetörténeti tárgyú kéziratból állt.

A Képzőművészeti Főiskola - régi nevén Mintarajziskola és Rajztanárképző - Eötvös József elgondolása alapján, 1871-ben alakult. Könyvtára 1912-ben 9981 képzőművészeti tárgyú könyvet és 87 794 műlapot (reprodukciót) őrzött. Az iskola tanárai és növendékei ebben az esztendőben 4057 alkalommal 11 739 könyvet és műlapot vettek kézbe, emellett 579-en 1686 kötetet kölcsönöztek. Mások csak igazgatói engedéllyel látogathatták.

A XIX. század utolsó harmadában világossá vált, hogy az ország jövője, jóléte, haladása szempontjából elkerülhetetlen a termelő erőknek, a mezőgazdaságnak, iparnak, közlekedésnek és a természettudományok különféle ágainak erőteljes fejlesztése. Ez nem történhetett meg a régi technológiák, módszerek megváltoztatása nélkül. Nélkülözhetetlenné vált a jobb technikának a keresése, a külföldön elért eredmények megismerése és felhasználása. Ehhez a feladathoz a meglevő, túlnyomórészt társadalomtudományi gyűjtőkörű könyvtárak nem tudtak segítséget nyújtani. Elodázhatatlan lett a legújabb természettudományi és műszaki könyveket gyűjtő s ezeket a szakemberekhez eljuttató szakkönyvtárak alapítása, illetve a régiek fejlesztése. Nagy részük felsőoktatási intézményekhez kapcsolódott. Közülük a legfontosabb a Műszaki Egyetem könyvtára volt, amely 1848-ban alakult, mint a József Ipartanoda - későbbi nevén József Politechnikum - könyvtára. Állománya a kiegyezés idején szerény volt, mindössze 2361 kötetes, s ez jóval kevesebb művet jelentett. A hallgatók részére csak 1869-ben nyitották meg.

Rohamos fejlődése 1871-ben kezdődött, amikor az anyaintézet egyetemi rangot, címet és jelleget kapott. A vásárlásra és köttetésre fordítható összeget először 500 forintban állapították meg, s ez a dotáció az első világháborúig fokozatosan 31 000 koronára emelkedett.

Állománya 1874-ben 3783, 1892-ben 11 200 s az első világháború előtt 40 873 mű volt, 118 711 kötettel. Ezzel már a múlt század végén az ország mennyiségileg is, minőségileg is legelső szakkönyvtára lett. Igazgatói, Wartha Vince (1870-1896) és Rados Gusztáv (1896-1933) tervszerű gyarapítási politikát folytattak. Igyekeztek beszerezni minden számottevő magyar és a legfontosabb külföldi matematikai, erőműtan-géptani, elektro-

technikai, bányászati, vegyészeti és egyéb természettudományi művet. Az állományról három nyomtatott katalógus jelent meg (1874, 1893, 1910), s ezek a megfelelő szakkönyvészetek hiánya miatt a magyar műszaki irodalom bibliográfiájaként is használhatók voltak.

A Műegyetem hallgatóinak száma állandóan emelkedett: a kezdeti 400-ról a századfordulóig 1827-re, és 1913–1914-ben tetőzött, 2461-gyel. Ennek megfelelően 1901-ig nőtt az olvasótermi látogatások száma. Ettől kezdve azonban a növekedést csökkenés váltotta fel – nem tudni miért? – Pedig 1909-ben a Műegyetemmel együtt a könyvtár is minden szempontból megfelelő épületet kapott, benne 250 személyt befogadó szellős, tágas, világos olvasóteremmel. Vezetői hibát követtek el azzal, hogy létszámhiányra hivatkozva csak délután fél 5-től este fél 10-ig tartották nyitva. Így aránylag kevesen használták, az 1600–2400 hallgató közül naponta átlag csak 64-en ültek be olvasni. Emellett évente 5–7000 kötetet kölcsönöztek ki.

Az 1765-ben alapított selmecbányai Bányászati és Erdészeti Akadémia könyvtára volt hazánkban az első és hosszú ideig az egyetlen szakkönyvtár. Vezetői kezdettől fogva igyekeztek minden számottevő magyar és német nyelvű bányászattal és erdészettel foglalkozó művet beszerezni. Nemcsak az Akadémiát szolgálta, ennek tanárain és diákjain kívül mindenki rendelkezésére állt, más városokba is készséggel kölcsönzött könyveket, noha állandóan sok nehézséggel, hely-, pénz- és személyzethiánnyal küszködött. Gyarapítására a felsőbb hatóságok 1871-ig kevés gondot fordítottak, azután se túl sokat, mert könyvek, folyóiratok vásárlására és köttetésére csak évi 3000 koronát kapott.

Állománya 1914-ben meghaladta a 13 000 művet, 36 000 kötetet, az évi gyarapodás 1000 kötet körül mozgott. Harmincszemélyes olvasótermét naponta hat órán át tartották nyitva.

A mezőgazdasági jellegű országban fontos szerepet töltöttek be a mezőgazdasági szakkönyvtárak. Közülük a legrégibb a több mint egy évszázados múltra visszatekintő, 1787-ben alapított Állatgyógyászati Intézeté, amely az egyetem állatorvosi tanszékéből vált önálló intézménnyé. A század végén Állatorvosi Főiskola nevet és ezzel együtt főiskolai rangot kapott. 1912-ben 11 171 műből és 14 424 kötetből álló, kitűnően összeválogatott állományát a főiskola professzorai és diákjai olvashatták helyben és kikölcsönözve.

A gazdasági akadémiák közül a debreceni, kassai, keszthelyi és kolozsvári 1864 és 1875 közt alakult, a magyaróvári 1818-ban. Ez utóbbi állománya 1912-ben 15 930 kötetet számlált, a többié 10 000 alatt maradt. Jóllehet mindegyik rendelkezett olvasóteremmel, nyomtatott katalógussal, a tanárok és a hallgatók 500 kötetnél kevesebbet kölcsönöztek belőlük. A helyben olvasásról nincsenek statisztikák.

Az alsó fokú mezőgazdasági oktatási intézmények közül az 1880-as évek közepén öt földművesiskolának és négy vincellérképzőnek volt könyvtára, de csak kicsi, 100 kötetnél kevesebb állománnyal. Közülük a budapesti vincellérképzőt 1894-ben Állami Kertészeti Tanintézetté szervezték át, ez a mai Kertészeti Egyetem őse. Könyvtára az első világháború kitöréséig 4000 műből és 5000 kötetből álló, túlnyomóan német nyelvű, országos jelentőségű szőlészeti és borászati gyűjteménnyé fejlődött.

A katonai jellegű könyvtárak közül a legjelentősebb a Ludovika Akadémiáé. 1872-ben alapították. 1912-ben 18 416 kötetből és 4586 térképből állt. Több részlegre oszlott (tanári, parancsnoksági, ifjúsági, altiszti), a leggazdagabb a katonai szakművekből álló tanári nagykönyvtár volt. Ezt a budapesti helyőrség tisztjei és tisztviselői is használhatták.

A Ludovika Akadémia könyvtárától nagyságra nem sokkal maradt el a pécsi honvéd hadapródiskoláé. A gyűjtemény itt is több részből állt - tanári nagy- és kézikönyvtár, ifjúsági nagy- és osztálykönyvtár, legénységi könyvtár - az összes kötetszám 16 740 volt, de természetesen sok többespéldánnyal.

12. KÖZÉPISKOLAI KÖNYVTÁRAK

A gimnáziumok és a reáliskolák könyvtárainak számát pontosan ismerjük, mert róluk különböző időben három statisztika készült, s ezek nagy egyezést mutatnak. György Aladár 1886-ban kérdőíves összeírás alapján 263 középiskolai könyvtárat sorolt fel, de a tanári és ifjúsági részlegeket külön számítja. Tanári könyvtár mindegyikben működött, ifjúsági csak 89 helyen, s innen az eredmény: 174 középiskolának volt könyvtára. Számszerűen majdnem ugyanennyit, 186-ot említ Morvay Győző jegyzéke, ame-

lyik 12 évvel később az iskolai értesítők és a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1896. évi jelentése alapján készült. Egyedül a rákospalotai Wagner-féle magániskolában hiányzott a könyvtár.

György szerint a tanári gyűjtemények összesen 1 637 243, az ifjúságiak pedig 350 132 kötetet számláltak. Ez azt jelenti, hogy a gimnáziumok, reáliskolák tanári könyvtáraiban átlag 8800, az ifjúságiakban 1882 kötetet őriztek. Középiskoláink tehát kitűnően voltak ellátva az oktatáshoz szükséges munkákkal, annál inkább, mert az állomány túlnyomó része szakmunkákból, tudományos folyóiratokból állt, az ifjúsági könyvtárakban pedig 15%-ban tankönyvekből és 85%-ban ifjúsági művekből, ajánlott olvasmányokból. Ez főleg annak köszönhető, hogy a fenntartók, a Kultuszminisztérium, a szerzetesrendek és az egyházak állandóan biztosították a megfelelő összegű beszerzési keretet.

Az állomány növekedése a századforduló után tovább tartott. A *Magyar Minerva* V. kötete szerint 1912-ben 187 iskolában 2 241 258 kötetet tartottak nyilván. Ehhez még hozzá kell adni a 28 felsőbb lányiskola 71 672 kötetét.

A kimutatásokból az is kiderül, hogy az állományt majdnem mindenütt külön szobában tartották. Tizenhat-tizennyolc könyvtár (Brassó, Esztergom, Igló, Kecskemét, Medgyes, Pozsony, Sopron stb.) nyomtatott címjegyzéket is megjelentetett. Az azonban súlyos mulasztás, hogy a gyűjteményeknek csak harmadrészéről, 93-ról készült katalógus.

A vidéki városok legnagyobb részében az iskolai könyvtárakon kívül más kulturális intézmény nemigen akadt, ezeknek kellett kielégíteni a tudományos érdeklődésű tanárok – ilyenek aránylag sokan tevékenykedtek az országban – olvasási igényeit, és ellátni a diákokat kötelező olvasmányokkal, szórakoztató művekkel. A közönségtől, a városi polgárságtól azonban mereven elzárkóztak. Morvay Győző *Középiskoláink könyvtárai* című, 1898-ban megjelent tanulmánya sajnálattal említette meg, hogy számukra „úgyszólván hozzáférhetetlenek".

A használt művek számát illetően kevés az adatunk, de György Aladár közölt néhány elgondolkoztató számot: a losonci állami gimnázium 14 504 kötetéből egész évben helyben 17-et olvastak, és 65-öt vittek kölcsön. A pozsonyi állami főreál 11 207 kötetéből helyben 7-et használtak, és 9-et kölcsönöztek ki. A hódmezővásárhelyi református gimnázium

10 300 kötetéből 43, illetve 537 kötetet olvastak. Szabó Ervin a főváros nép- és középiskolai könyvtárairól állapította meg, hogy „alig használják, és sokszor értékes könyvanyaguk szinte parlagon hever".

Természetesen az ellenkezőjére is akad sok példa. Ilyen a ceglédi gimnázium könyvtára, s ez elsősorban vezetőjének, Vajticzky Emánuel tanárnak az érdeme. Az ő fáradozásának köszönhető, hogy az állományban minden számottevő magyar író művei megtalálhatók voltak, a latin és a görög auktorok eredetiben is, fordításban is, például egyedül Platóntól 15 eredeti nyelvű és 15 magyarra fordított mű. A természettudományi rész is kora színvonalán állt. A tanári könyvtár állománya 1913-ban 3737, az ifjúságié 2734 kötet, 32 folyóiratra fizettek elő, külföldiekre is, emellett minden osztálynak külön kis könyvgyűjteménye volt. Forgalom: a tanári részlegben 19-en 975, az ifjúságiban 336-an 5975 kötetet olvastak. Az egy tanulóra jutó könyvek száma magas, 13–37 közt változott.

A besztercei evangélikus gimnázium 1550 körül keletkezett gyűjteménye ugyancsak tanári és ifjúsági részlegből tevődött össze, összesen 29 068 kötettel (1912-es adat). A tanárokon, gimnazistákon kívül a város és környéke lakói is használhatták. 1885-ben a tanári részlegből 130-an 3600, az ifjúságiból 166-an 4000 kötetet vittek el otthoni olvasásra, 1912-ben pedig 3772 alkalommal 7921, illetve 2720 esetben 3871 kötetet.

A minisztérium az állomány összetételével hosszú ideig nem törődött, bár a *Hivatalos Közlöny*ben a századforduló idején több sorozatot és folyóiratot javasolt beszerzésre, így a *Pallas Nagy Lexikon*át, az *Ókori Lexikon*t, Szalay József és Baróti Lajos munkáját: *A magyar nemzet történet*ét, a Marczali Henrik által szerkesztett *Nagy képes világtörténet*et, a *Magyar Nyelvőr*t, a *Századok*at, a *Történelmi Tár*at. 1913-ban azonban megbízott egy nyugalmazott középiskolai igazgatót, Szemák István írót egy mintajegyzék kidolgozásával. Az *Ifjúsági könyvtár jegyzék a középfokú iskolák könyvtárai számára* nyomtatásban jelent meg, s a minisztérium minden iskolának megküldte két-két példányban.

A könyvtárosok jó munkájukért nem számíthattak különös megbecsülésre. Erre vonatkozóan egy adat: a budapesti VII. ker. állami főgimnázium igazgatója 1917-ben kérte a minisztériumtól, hogy az ifjúsági könyvtár kezelőjének buzgósága, lelkiismeretessége és sok munkája elismeréseképpen utaljanak ki 200–300 korona jutalmat. A minisztérium a kérvényt

arra hivatkozva utasította el, hogy teljesítése esetén más iskola is előállhat hasonló javaslattal.

A szabad tanítás pécsi kongresszusán 1907-ben Móczár József gimnáziumi tanár beszélt a középiskolai könyvtárakat kezelő pedagógusok nehéz munkaviszonyairól. A könyvtár használatára nincs jogszabály, kezelőjüket azonban jogok nélkül is teljes anyagi felelősség terheli; munkájukért nem kapnak díjazást, órakedvezményt is csak kevés helyen. Olvasóterem sehol sincs, a kölcsönvett könyveket nehezen hozzák vissza. Sok becses munka hever parlagon. Nem ritka eset, hogy egy-egy drága művet az egyik tanár kívánságára beszereznek, az átlapozza, s utána tíz évig senki sem nyitja szét. Móczár megismételte Morvay korábbi javaslatát: az állam kis áldozattal valamennyi középiskola anyagát közkinccsé tehetné, ehhez csak olvasóterem kellene, továbbá a könyvtárak őreinek óraszámát leszállítani, s az állományt kiegészíteni a helyi kaszinók, társaskörök könyvgyűjteményeivel. Így könnyen ki lehetne elégíteni a városok közönségének olvasási igényeit is.

A javaslatot sok helyen nem lett volna könnyű megvalósítani, de legalább néhány városban meg lehetett volna kísérelni. Azonban nemcsak ez nem történt meg, a javaslatnak még ellenzője sem akadt, semmi visszhangja nem volt.

13. NÉPISKOLAI KÖNYVTÁRAK

A népiskolai könyvtárakról a korabeli statisztikák keveset beszélnek. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium jelentése szerint 1869-ben 870 népiskolában működött könyvtár. A hetvenes években a népkönyvtárakkal közösen akarták megszervezni az iskolák könyvekkel való ellátását. György Aladár többször idézett műve 207 népoktatási intézmény könyvtárát említette meg, ebben vegyesen szerepelnek elemi, polgári iskolák és tanítóképzők, nagyjából egyharmad-egyharmad arányban.

Az ifjúsági gyűjtemények értékét lényegesen befolyásolta a korabeli magyar ifjúsági könyvkiadás alacsony színvonalú „választéka". A *Néptanítók Lapja* 1878-ban közölte *A népkönyvtárak számára ajánlható művek jegyzékét*, amely visszatükrözi ezt a helyzetet, mert irodalmilag értékes művek

mellett sok selejtes népiratkát is javasol. Az ajánlott műveket két csoportra osztja: könnyebbekre és olyanokra, amelyek az olvasó részéről már némi készültséget feltételeznek. Megtaláljuk benne Jókai, Cervantes, Andersen, Swift, Cooper nevét, egy-két mezőgazdasági művet, Jelky András és Washington életrajzát, néhány történelmi és földrajzi művet. A költők közül csak magyarok kerültek be a jegyzékbe: Vörösmarty, Petőfi, Arany, Tompa.

A tanítói könyvtárak tantervek, útmutatások, atlaszok mellett főleg pedagógiai jellegű kézikönyveket szereztek be.

Számottevő változás kezdődött a hetvenes évek végén: az iskolai és a népkönyvtárak különválasztása. Rendeletet hoztak a népiskolai könyvtárakról. A miniszter 1877-ben elrendelte, hogy az elemi iskolákban tanulókként fizetett 25 és a felsőbb iskolákban beszedett 50 krajcár beiratási díjat a könyvtárak fejlesztésére kell fordítani.

Ettől a rendelettől felbuzdulva Bács-Bodrog megye 1879-ben balul sikerült intézkedést hozott. Elrendelte, hogy mindenütt legyen iskolai és külön népkönyvtár, mégpedig úgy, hogy a népiskolai tanítói könyvtárakat alakítsák át népkönyvtárakká. E célra kell fordítani a 25 és 50 krajcár beíratási díjakat és a megye községei által minden ezer lakos után fizetendő évi 10-10 forintokat. Az összegyűlt pénzt azonban nem használták fel, tőkésítették, s úgy gondolták, hogy akkor szerveznek belőle könyvtárakat, ha jelentős összeggé növekszik. A világháborúig 400 000 korona gyűlt össze, s ez a háború alatt és után teljesen elértéktelenedett. A könyvtárügynek semmi haszna nem származott belőle.

Több más megye is hozott hasonló határozatokat. Pest megyében például azt rendelték el, hogy „könyvtárak létesítése végett minden község harminc éven át házi költségvetésébe oly összeget vegyen be, mely a községi birtokosok által fizetett egyenes adó egy százaléka ötödrészének felel meg".

Noha ezeknek a rendeleteknek a nyomán nem alapítottak könyvtárakat, a fejlődés ettől kezdve mégis lényegesen meggyorsult. A könyvtárak száma 1881-ben 4444-re, 1884-ben 6135-re nőtt.

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot eleinte csak a falusi iskolák jogi és pénzügyi problémái érdekelték, bár *Hivatalos Közlöny*ében – a középiskolákhoz hasonlóan – néha ajánlott részükre beszerzendő könyveket és sorozatokat, így Benedek Elek *Magyar mese- és mondavilág*át, a *Pallas*

*Nagy Lexikon*át, az Ágai Adolf által szerkesztett *Kis Lap*ot, az *Iparosok olvasótár*át, a *Magyar Könyvtár* több füzetét. 1904-ben azután tanárokból, írókból Népiskolai Könyvtárakat Intéző Bizottságot szervezett. (Tagjai közé azonban tanítót nem neveztek ki.) Ennek feladata lett volna a központi irányítás, a módszertani tanácsadás, a könyvtárosképzés. Működése a gyakorlatban kizárólag az ifjúsági könyvtárakba beszerezhető művek elbírálására szorítkozott: nincs-e bennük izgatás, valláserkölcsi szempontból kifogásolható rész, értékesek-e a hazafiság, nemzeti érzés ápolása tekintetében, nyelvük, stílusuk magyaros-e.

A Bizottság 1903-ban 923 iskolában vizsgálta át az állományt, és megállapította, hogy a meglevő 100 000 kötetnek csak a fele tartható meg. A következő esztendőben kiadott egy annotáció, azaz ismertetés nélküli ajánló könyvjegyzéket, s ezt 1909-ben és 1912-ben pótjegyzékek követték, majd 1917-ben életrajzi jegyzetekkel, magyarázatokkal kiegészítve újból megjelentették.

A válogatás jónak mondható, a névsorban Mikes Kelementől Bródy Sándorig, Krúdy Gyuláig, Tömörkény Istvánig minden jelentősebb magyar író szerepel, a külföldiek közül pedig Andersen, Campe, a *Robinson* átdolgozója, Cervantes, Cooper, De Amicis, Kipling, Nansen...

1907–1908-ban 3687 tanítói könyvtárban 488 595 és 4873 ifjúságiban 968 000 kötetet tároltak. Az állami iskolákban minden három iskola közül kettőben működött tanítói és majdnem mindegyikben, tíz körül kilencben, ifjúsági könyvtár. A felekezeti iskolaügyben jóval rosszabb volt a helyzet, mert négy és fél iskolára jutott egy tanítói és három és félre egy ifjúsági könyvtár.

A statisztika azonban megtévesztő, mert ezek az úgynevezett iskolai könyvtárak egyike-másika csak „tankönyvek kisebb-nagyobb készleté"-nek volt nevezhető. Ha legalább húsz kötet összegyűlt, már külön gyűjteményként vették számba. Az átlagállomány nem haladta meg a 135 kötetet. A városi iskolák kétszer annyi kötetet birtokoltak, mint a falusiak, több ezer kötetes állomány is előfordult. Pest megyében viszont a tanfelügyelő jelentése szerint 185 könyvtár működött, 6168 művel, egy-egy könyvtárra tehát itt átlagosan csak 33 mű esett.

Használatukról alig van adatunk. Ritkaság az olyan hely, mint a hódmezővásárhelyi Gorza-tanya népiskolája, amelynek kölcsönzési naplója ránk

maradt. Kezdetben tekintélyes forgalmat bonyolított le – a szülők is kölcsönözhettek –, de ez fokozatosan csökkent, mert a kis, alig százkötetes állományt hamar kiolvasták. Az 1905–1906-os tanévben 70 olvasó 485 művet, 1909–1910-ben 52-en 295 művet és 1911–1912-ben csak 9-en 73 művet vettek kölcsön.

A népiskolai gyűjtemények hatékonysága függött az állomány nagyságától, összetételétől, és még inkább a könyvtáros-tanító egyéniségétől. Közülük számosan a népoktatás apostolainak nevezhetők, mindent megtettek, hogy a gondjaikra bízott gyermekekből olvasó embereket neveljenek. Ám az ellenkezőre is bőven akad példa. Egy, talán nem gyakori, de jellemző eset: egyik elemi iskola igazgatója egy könyvtárosnak követendő példát ajánl: „A gyermekekkel azért van annyi baj a könyvtárakban, mert ők választják ki, hogy mit olvassanak. Nálunk egyszerűbb a kezelés. Nem sokat kérdezünk, hanem adunk egy könyvet a fiúnak, olvassa azt." Sok iskolában még rosszabb volt a helyzet, a könyvtárat kényelmi okból teljesen elzárták a diákok elől.

A kimutatások szerint a használók túlnyomó többsége a tanulók közül került ki, számszerűen 276 200, ezenkívül 60 000 más olvasó vette kezébe az ott őrzött műveket.

A statisztika hitelességében azonban kételkedni lehet. Nem valószínű, hogy a könyvtárakat néha kényszerből kezelő, elég rossz kereseti viszonyokkal rendelkező, külön javadalmazást nem élvező, sokszor házi és gazdasági munkával megterhelt falusi tanító-könyvtárosok pontos statisztikát vezettek volna. A jelentett számok egy része csupán becslések felfelé kerekített adatai. Volt olyan iskola, ahol a lehetséges olvasókat jelentették be tényleges olvasónak, azaz az összes tanulót.

Gondolkozásra késztet Apponyi Albert kultuszminiszternek 1908-ban a főigazgatóságokhoz és a tanfelügyelőkhöz intézett körrendelete: az országos közoktatásügyi tanácstagok jelentései alapján meggyőződött arról, hogy az iskolai könyvtárakat „a tanulók alig használják", és ezért nyomatékosan felhívta a tanítók figyelmét az olvasási kedv felélesztésének fontosságára.

Wlassics Gyula kultuszminiszter 1902-ben elrendelte, hogy minden állami és községi népiskola szervezzen ifjúsági könyvtárt. Felállításukra, fejlesztésükre a tanulóknak 50 fillér beíratási díjat kellett fizetniük. Nagyon

hamar kiderült azonban, hogy ez az összeg alig elegendő néhány munka beszerzésére. Ezért a Minisztérium engedélyezte, hogy az iskolák saját költségvetésükből fedezzék a könyvvásárlás költségeinek egy részét.

Végül egy táblázat a népoktatási intézetek állományának nyelvi megoszlásáról: magyar 65,55, német 28,46, francia 1,13, angol 0,27, latin 2,58, egyéb vagy több nyelvű 2,01%. Ebből az derül ki, hogy a szlovák, román, szerbhorvát, rutén tanulók az iskolai könyvtárakban anyanyelvükön gyakorlatilag semmit sem olvashattak.

14. A NÉPKÖNYVTÁRÜGY KEZDETE

A kiegyezés után nehéz, de fontos feladat volt a kevés iskolát végzett falusi lakosság műveltségének emelése. Ennek egyik hatékony tényezője lett volna a kulturális központoktól távol eső települések közművelődési könyvtárakkal - akkori szóhasználattal népkönyvtárakkal - történő ellátása, s a lakossággal való megkedveltetése.

Eötvös is így gondolkozott. Általa ismételten hangoztatott és könyvünkben már idézett véleménye szerint az állam minden hatalma elégtelen a népnevelés hathatós fellendítésére, mert „a népnek csak magának lehet önmagát nevelni". Sajnos, második miniszterségé is csak rövid ideig tartott, s így sok egyéb, hasonlóan fontos közoktatási teendői mellett nem tudott időt és fáradságot fordítani népkönyvtárak létesítésére. Erre pénz sem állt rendelkezésére. Csupán egy felhívást bocsátott ki népnevelési intézetek alapítására, hangsúlyozva, hogy ezeket könyvtárakkal is el kell látni, mert máskülönben nem tudnak eredményes munkát végezni.

Felhívásának hatására egy ideiglenes népoktatási szövetség alakult. Ez a népművelési intézetek számára alapszabály-tervezetet készített, s ennek 6.§-a szerint „helyenkénti körülmények szerint választott könyvekből s a művelődést előmozdító egyébfajta eszközökből könyv- és gyűjteménytárakat fognak alapítani".

Sajnos, a felekezeti széthúzás, a féltékenység s a közöny miatt két év alatt összesen csupán 20-25 ilyen egylet alakult, s ezek működése is a legcsekélyebbre korlátozódott.

Sipőcz Ferenc tanító a *Néptanítók Lapja* 1868-as 1. számában felhívta kartársai figyelmét olvasóegyletek szervezésére, mert a tanítónak tovább kell művelnie magát. Az alapításra – szerinte – már 3–4 tag is elegendő. Arra nincs adat, hogy felhívásának bármi eredménye lett volna.

Schwarcz Gyula képviselő 1872. január 15-én javaslatot terjesztett a képviselőház elé: A vallás- és közoktatásügyi, valamint a belügyminiszter hívja fel a törvényhatóságokat, s ezek útján a községeket, hogy „a közművelődés minél nagyobb mérvben s minél sikeresebb terjeszthetőségére" nyilvános könyvtárakat alapítsanak, s a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium törvényjavaslatot terjesszen elő ezek államsegélyben való részesítéséről. Semmi sem történt.

A népkönyvtárak szervezésére az első komolyabban vehető mozgalom az 1870-es évek közepén indult meg. Türr Istvánnak, Garibaldi tábornokának elnöklete alatt 1875-ben megkezdte működését a Népkönyvtárak Alapítására és Terjesztésére Alakult Központi Bizottság. Ez elnevezését később Iskolai és Népkönyvtárakat Terjesztő Bizottságra változtatta.

A mozgalom lelkes hívéül szegődött egy fiatal író, Dolinay Gyula, több ifjúsági lap szerkesztője. 1878 szeptemberében *Iskolai és Népkönyvtár* címmel egy új, havonta megjelenő folyóiratot indított, s ezt a népkönyvtári bizottság hivatalos lapjának ismerte el. Ebben jelent meg a bizottság 1876-ban kiadott szervezési utasítása, amely kimondta, hogy a „népkönyvtárak felállítása a népoktatási intézményekkel szerves összeköttetésben történjék... A népkönyvtárak szorosabb értelemben véve tisztán csak az elemi népiskolát végzett felnőtt egyének számára állítandók, s így a népkönyvtárak alapítása alkalmával sem a tanuló ifjúság sem az úgynevezett értelmiség, sem pedig a magasabb oktatásban részesült ifjúság igényei nem veendők tekintetbe". Alapításukkor javasolja, hogy „a tanító mindenekelőtt hasson oda, hogy, mint a törvény rendeli, bármily csekély iskolai könyvtár legyen. Ezután a legfelsőbb osztályok növendékeinek... adjon oly könyveket, melyeket a szülők is hasznosan s gyönyörködve olvashatnak". Ha kérnek, adjon a szülők számára is olvasmányt, és ha ily módon öt felnőtt egyént nyert meg, beszélje rá őket, hogy fizessen mindegyik 20 krajcárt, ezért rendeljen meg folyóiratokat, s ha már húszan vannak, kérjen számukra a községházában olvasóhelyiséget. Az ily módon beszervezettektől – az első elgondolás szerint – havi 10 krajcár tagsági díjat kérje-

nek. Az összeg túlnyomó részét könyvbeszerzésre szánták, hatodát pedig az év végén a könyvtáros-tanító kapja tiszteletdíjul.

Később az olvasók által fizetendő tagdíjról nem esett szó. A szükséges anyagiakat máshonnan próbálták előteremteni. Elsősorban a népiskolai tanulók beíratkozási díját akarták felhasználni, tanulónként 10, 20, illetve 50 krajcárt, hiszen a minisztérium ennek beszedését könyvtárfejlesztési célból rendelte el. Számítottak arra is, hogy a községek is támogatják a mozgalmat legalább évi 15–20 forinttal. Az Arad megyei Ágya község tanítója például javasolta, hogy minden adóforint után 1 krajcárt áldozzon a falu erre a célra, így évente 12 forint gyűlne össze. Néhány megye rendeletet hozott, hogy a községek a fizetett egyenes adó arányában áldozzanak pár forintot. Heves megye 5–20 forintban szabta meg ezt az összeget. Egyúttal azt is elrendelte, hogy egy személy egyszerre csak egy könyvet kaphat kölcsön, ezt is csak két hétre.

A tervezgetések nagyon naivak voltak, ebből a pénzből – ha ugyan befolyt volna – csak nagyon kevés könyvet lehetett beszerezni. Dolinay szerint ugyan elég, ha kezdetben 50–60 jó könyv gyűlik össze, de ha csak 5–6 van, akkor se várjanak a megnyitással. Nem gondolt rá, hogy még a 100 kötetes állomány is kevés, ha hiányzik az utánpótlás. Ily módon a népkönyvtári eszmét csak lejáratni lehet.

Az *Iskolai és Népkönyvtár*ban közölt egyik cikkében Dolinay azt fejtegette, hogy a hatvanas évek végén szervezett népkörök, olvasókörök azért buktak meg, mert a népnek nincs érzéke az olvasáshoz. Ezért javasolta, hogy a könyvek megszerettetését, az olvasási kedv ébresztését külön tárgyként illesszék be a népiskolák tantervébe, hogy tanítsák meg a népet „szellemi képességeinek használatára". Megokolja azt is, hogy az iskolai és a népkönyvtárat miért akarja összekapcsolni: az elemiből 10–12 éves korára kerül ki a gyermek, a népkönyvtári olvasás viszont legkorábban a 18. évben kezdődik. A kettő közt nagy az ugrás, amit az iskolában tanultak, azt 18 esztendős korukra elfelejtik. Talán hangsúlyozni sem kell, hogy javaslatát nem tárgyalták meg.

A nép azonban, vagy legalább egy része, mégis olvasott, főleg ponyvairodalmat, rémtörténeteket, boszorkányhistóriákat. Nehogy ilyen könyvek is bekerüljenek a népkönyvtárakba, Dolinay a könyvtárosok tájékoztatására folyóiratában ajánlójegyzéket is közölt, a könyveket két csoportra oszt-

va, az első könnyen megérthető, a második az olvasók némi előképzettségét igénylő műveket tartalmazta. Szerény jegyzék volt, az elsőben 59, a másodikban 22 tételt sorolt fel, igaz ugyan, hogy a művek száma ennél jóval nagyobb, mert a *Történelmi könyvtár* 17 füzetét, Jókai 6 regényét csak egy-egy tételnek számította. Az összeállítás legtöbb tétele szerepelt a *Néptanítók Lapja* 1878 januári számában közölt ajánlójegyzékében.

Több író javasolta „közművelődési csarnokok" - mai szóhasználattal kultúrházak, művelődési otthonok - létesítését. György Aladár szerint ezekben kell 3-4 helyiség könyvtári, iskolai célra, egy-egy nagyterem előadások, táncmulatságok, hangversenyek tartására. Ez a javaslat sem talált meghallgatásra.

Az *Iskolai és Népkönyvtár* 1879 közepén - tízhavi fennállás után - pártolás hiányában megszűnt, s a következő esztendőben az Iskolai és Népkönyvtárakat Terjesztő Bizottság is feloszlott. A mozgalomnak voltak olyan elgondolásai is, amelyeket ma helytelennek tartunk, de komolyabb eredményeket az általános közöny, az akkori gazdasági, művelődési és politikai viszonyok közt máskülönben sem érhetett volna el. Célja azonban nemes volt, mai közművelődésünk sem törekedhet másra, mint arra, hogy „a nép képzését egész életen keresztül általánosítsa".

Érdekes lenne tudni, hogy számszerűen milyen eredményeket ért el a mozgalom, de erre nézve csak egy adatot találunk Dolinay folyóiratában: 1879-ben az iskolai és népkönyvtárak együttes száma 2988. Ez első hallásra szép szám, de többségük csak kevés kötettel rendelkező iskolai könyvtár lehetett, sőt elég sok csupán nevelői könyvtár.

Részletes adataink csupán Nyitra megyéről vannak. Ennek tanfelügyelője, Libertiny Gusztáv ugyanis 1883-1884-re vonatkozóan kimutatást készített. A megye 452 községe közül 172-ben volt iskolai és népkönyvtár, de ő sem közli, hogy ezek közül melyik iskolai könyvtár. Többségük valószínűleg egyesítette a két típust. Állományuk rendkívül szerény volt, a 172 gyűjtemény közül 19-ben csak 10-20 darab volt, 69-ben 21-50, a 300 darabot 8 könyvtár, az 500 darabot pedig csak Galgóc múlta felül, 651 kötettel, és kimagasló teljesítményként Szakolca, 4230 kötettel.

15. A MÚZEUMOK ÉS KÖNYVTÁRAK ORSZÁGOS TANÁCSA ÉS FŐFELÜGYELŐSÉGE

A múlt század nyolcvanas éveiben a művelődéspolitika irányítói közt is kezdett már meggyökeresedni az a nézet, hogy a tudatlanság ellen nem elég egyetlen fegyver, az iskola, hanem az onnan kikerült embert is segíteni kell, s erre a célra a tudományos és szakkönyvtárak nem alkalmasak, tehát népkönyvtárakat kell alapítani.

A közgondolkozás megváltozásának első jele volt 1884-ben az Erdélyrészi (későbbi nevén Erdélyi) Magyar Közművelődési Egylet – általában csak nevének kezdőbetűivel emlegették: EMKE – alapítása. Ez rögtön megalakulása után népkönyvtári albizottságot választott, amely feladatául a népkönyvtárak létesítését kapta. Számukra a következő irányelveket tűzte ki: 1. Gyűjtőkörükből ne zárják ki sem az erotikai elemet, sem a komolyabb gondolkozáshoz illő könyveket. 2. A könyvek legyenek hazafiasak, erkölcsnemesítők és ízlésfejlesztők, óvakodjanak a vallásos érzés megsértésétől. 3. Az ajándékba kapott könyvekből csak a fenti feltételeknek megfelelő és érdemes műveket tartsák meg. 4. A könyvek erős kötésben, kész katalógusokkal küldendők a községekbe.

Az EMKE összeállított egy 130 címet tartalmazó mintajegyzéket. Az ebben felsorolt művekből minden évben 80–120 forint közti beszerzési áron kis egységcsomagokat küldtek szét a falvakba, hogy ebből az állományból népkönyvtárakat tudjanak szervezni. Az első, 1888-ban szétosztott 13 kollekciót 1908 végéig további 219 követte. Ebből 62-re államsegélyt is kaptak.

Az EMKE példáját – kisebb mértékben ugyan – utánozta a Felvidéki, a Délmagyarországi és a Dunántúli Magyar Közművelődési Egylet. Meg kell azonban említeni, hogy ezek nem sok anyagi áldozatot hoztak, mert a felvidéki egylet ugyan 20 könyvtárat a saját erejéből létesített, de a másik kettő kizárólag államsegélyre támaszkodott.

A Dunántúli Közművelődési Intézet kezdeményezésére a közművelődési, irodalmi és tudományos egyesületek Országos Múzeum- és Könyvtárbizottságot szerveztek. Az alakuló ülés 1894. április 27-én a községi könyvtárak szaporítását, az iskolai könyvtárak gyarapítását, az elhanyagolt

könyvtárak összeírását, rendezését és katalogizálását, minta-könyvtárjegyzék készítését, könyvtárosi tanfolyamok szervezését és országos felügyelőség létrehozását tűzte ki feladatául.

A bizottság megalakult, de tevékenysége egy ideig arra szorítkozott, hogy a titkárnak megválasztott Porzsolt Kálmán újságíró beutazta az országot, összegyűjtötte a különböző intézmények adatait, tervezett egy mintajegyzéket, a jegyzőket buzdította könyvtáralapításra, felszólításokat küldött fürdőkönyvtárak létesítésére, és két ízben értekezletet tartott több könyvtárossal. Agitációjával csak csekély hatást ért el: Nyitra megye közgyűlése megszavazott 20 000 forintot nyilvános könyvtár és múzeum céljára, Tiszafüreden és néhány más helyen fürdőkönyvtárat nyitottak.

A könyvtárügy irányítása már a kiegyezés után a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak a feladata lett volna, de ezzel behatóan csak a közművelődési egyesületek mozgalmának hatására kezdett foglalkozni. 32.538/1894. VKM. számú leiratában helyeselte a Bizottság működését, és javasolta, hogy alakítsa ki a gyakorlati szükségletnek megfelelő szervezetet, mert „a könyvtárak jövő fejlődése főleg attól függ, hogy a társadalom mennyire fogja azokat felkarolni". Legérdemesebb feladata az, hogy a társadalmi tényezők érdeklődését és áldozatkészségét állandósítsa és fokozza. A szakszerű ellenőrzés is ebben a keretben oldható meg a legcélszerűbben.

Ennek megfelelően a bizottságot 1897-ben átszervezték a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsává (a továbbiakban: Tanács), és hivatalosan is a könyvtárügy egyik irányítója lett. Tagjai a közművelődési, irodalmi és művészeti egyesületek képviselőiből, a nagy múzeumok és könyvtárak, valamint az illetékes minisztériumok kiküldötteiből állt. Feladatává tették a népkönyvtárak alapítását, számukra szabályzat és mintajegyzék szerkesztését, az államsegély elosztását és a rendszeres gyarapítás biztosítását.

Emellett a hivatalosan társadalmi, de valójában állami irányítású szerv mellett vele egyidejűleg alapították a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségét (a továbbiakban Főfelügyelőség). Ez teljesen a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium fennhatósága alá tartozott, s így ettől kezdve beszélhetünk a könyvtárak állami felügyeletéről.

Országos főfelügyelővé a történetíró Fraknói Vilmos akadémikust nevezték ki, helyettesévé Szalay Imrét, a Nemzeti Múzeum főigazgatóját.

A felügyelők muzeológusok és könyvtárosok lettek: Fejérpataky László, Hampel József, Horváth Géza, Krenner József, Kammerer Ernő és Radisics Jenő. A szakmai ismerettel bíró felügyelők kinevezését a minisztérium megtartotta saját hatáskörében.

A Főfelügyelőség szervezésének fő célja az volt, hogy „a hazánkban létező és létesítendő nyilvános és közhasználatra szánt állami, törvényhatósági, községi, felekezeti és társadalmi összes gyűjtemények között a rendszeres gyarapítás, a tudományos alapra fektetett egyöntetű berendezés, az avatott igazgatás és csereviszony szabályozása révén mentől szorosabb összeköttetés létesüljön, s az ország különböző részein elszórt, megőrzésre és megismertetésre érdemes gyűjtemények anyaga a nemzeti tudomány és művészet közös kincse s a nemzeti művelődés egységes forrása legyen". (A szabályzat 6. §-a.)

Ezekből a célkitűzésekből nem sok valósult meg. A Főfelügyelőség tevékenysége az államsegélyek szétosztásában, a tervezett múzeumépítések elbírálásában, szűk körű tanfolyamok rendezésében, néhány szakkönyv és egy folyóirat kiadásában, továbbá nem kötelező erejű javaslatok hangoztatásában merült ki. Felügyelete általános sem volt, csak arra a 78 könyvtárra terjedt ki, amelyek önként elfogadták irányító szerepét, s ennek fejében segélyeket, könyv- és egyéb adományokat kaptak.

A könyvtárügy központi irányítása ennek következtében a felszabadulás utánig túlnyomórészt megoldatlan feladat maradt. Hiányzott a katalóguskészítés szabályozása, a rendszeres módszertani útmutatás, az egymás közti állománycsere, a gyűjtőkörök megállapítása és szétválasztása. Ennek egyik káros következménye volt, hogy ugyanazt a drága külföldi munkát két vagy több intézmény is beszerezte, ugyanakkor más, esetleg fontosabb munka megvételére nem maradt pénz. Az olvasók a gyűjtőkörök elhatárolatlansága miatt sokszor nem tudták, hogy hová forduljanak, ha egy könyvet vagy folyóiratot kerestek.

A Főfelügyelőség és a Tanács közös javadalmazása szerény keretek közt mozgott, az első három évben a tudományos és népkönyvtárakra fordítható összeg 45 000 koronát tett ki. (Ugyanekkor lóversenyek támogatására 89 505 koronát áldoztak.) Ez az összeg később fokozatosan emelkedett, de 1913-ban sem sokkal haladta meg a 140 000 koronát. Ebből kellett 78 városi, megyei könyvtárat, sok múzeumot és 1200 népkönyvtárat támogatni.

A rendelkezésre álló pénzt 1912-ben a következőképp használták fel:

új népkönyvtárak alapítása	51 120 korona
közművelődési és könyvtári egyesületek segélyezése	72 500
gazdasági és népkönyvtárak kiegészítése	3 600
régebbi könyvtárak gyarapítása, javítási költségei	2 176
30 kötetes vándorkönyvtárak alapítása	2 000
kezelők jutalmazása	6 000
	137 396 korona

16. A NÉPKÖNYVTÁRAK

A századfordulótól kezdve egyre gyorsuló ütemben szaporodtak a népkönyvtárak. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa meghatározta céljukat: jó, irányzatosság nélkül összeválogatott anyaggal szórakoztassák a népet. Legyenek alkalmasak arra - mint Gulyás Pál, a Múzeumi Könyvtár dolgozója írta -, hogy „a magasabb fokú iskolai képzést nem nyert egyének kedélyét nemesítsék, bennük a tudás vágyát és a közélet iránti érdeklődést felkeltsék, vagy őket kellemesen szórakoztassák". A népkönyvtár - folytatta - „az egyházhoz és az iskolához hasonló jelentőségű, általános népművelői intézmény, mely általában megerősíti és kiegészíti az egyház és iskola tevékenységét".

A népnevelő célon felül az alapítók előtt egy második, nem hangoztatott cél is lebegett. A nehéz megélhetési viszonyok, az általános nyomor, az idényszerű és az általános munkanélküliség miatt egyre jobban terjedt a szegényparasztság közt az agrárszocializmus, a földosztás követelése, a munkásság körében pedig a szociáldemokrata szervezkedés, s ezzel együtt a munkaidő csökkentéséért, a társadalombiztosításért, a munkakörülmények javításáért és az általános választójogért indított küzdelem. Az adminisztratív védekező eszközök nem bizonyultak elegendőnek a szocialista eszmék terjedésének megakadályozására, s ezért az államhatalom ideológiai síkon is megpróbálta a védekezést. Ennek egyik formája volt a hatósá-

gi népkönyvtárak szervezése. Wlassics Gyula, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Szövetségének elnöke állandóan a „pártatlanság"-ot hangsúlyozta, s azt, hogy a könyvtárak csak az egyetemes művelődést szolgálhatják, s ezért nem állhatnak a felforgató elemek terrorizmusának szolgálatában.

A legtöbb népkönyvtárat a Tanács szervezte, részben közvetlenül, részben a közművelődési egyletek útján. Ez utóbbiak egyre növekvő, bár így sem jelentékeny összegeket kaptak e célra, a világháború kitörése előtt mindegyik évi 40 000 koronát.

A falvaknak, a városok külterületeinek, ha gondoskodtak valamilyen helyiségről és kezelőről, 2000, 1000, 500, 400 és 300 korona értékű könyvekből álló egységcsomagokat küldtek, és mellé ládákat a kötetek elhelyezésére. Ilyen egységcsomagokkal a már meglevő gazdaköröket, népköröket és más egyesületeket is támogatták, ha vezetőik nem tartoztak a radikális eszmék hívei közé. Tájékoztatásul: a népkönyvtárakba ajánlott kötetek átlagára 2,80 korona volt. Ez azt jelentette, hogy a 300 koronás típus 107, az 1000 koronás 357 kötetből állt.

A Tanács reménykedett, hogy a hatóságok, a községek vezetői anyagilag segíteni fogják az oda telepített könyvtárakat, ez azonban csak kivételes esetekben történt meg: az egész országban összesen 55 (!) község állított be költségvetésébe néhány koronát a könyvtár fejlesztésére. A Tanács a hatáskörébe tartozó 730 népkönyvtár közül 41-nek, vagyis 5,6%-nak adott összesen 9733 korona segélyt állománykiegészítésre, s ez 238 koronás átlagnak felel meg, a tőle független könyvtárak közül pedig 14-et részesített átlag 44 korona adományban.

Kölcsönzésre alkalmas helyet azonban - mivel ez nem került pénzbe - mindenütt biztosítottak az iskolában vagy a községházán. A *Magyar Minerva* kimutatása szerint 2026 népkönyvtárból 1208-at iskolában helyeztek el.

A kis gyűjtemények kezelésével főleg tanítókat bíztak meg, és nekik ezt a feladatot a legtöbb esetben anyagi ellenszolgáltatás nélkül kellett elvállalniok. Évente legfeljebb 40-50 könyvtárkezelőnek adtak csekély, 50-100 korona jutalmat.

A Tanács javasolta, hogy mindenütt alakítsanak fejlesztéssel foglalkozó könyvtárbizottságokat. Ebben kapjanak helyet az elöljárók, tanítók, lelkészek, orvosok, s ezenkívül válasszanak be kereskedőt, iparost, földművelőt

is. A nyitvatartási időt a helyi szokásoknak megfelelően állapítsák meg, erre legalkalmasabbnak sok helyen a „templomozás" utáni időt találták. Helytelen volt az a hivatalos rendelkezés, hogy csak 16 éven felüliek iratkozhatnak be, mert így az olvasásra leginkább nevelhető réteg, a 12–16 évesek tábora kimaradt a könyvtárhasználatból.

A Tanács irányelvei közt olvashatunk úgynevezett teljes népkönyvtárakról, amelyekhez tágas raktár tartozik, és 3 olvasószoba, egy a könyvek, egy a hírlapok használói és egy az ifjúság részére. Ilyenek felszerelésére azonban hiányzott a pénz. A másik fajtában, az úgynevezett „csonka" népkönyvtárakban a helyben olvasásra egyetlen helyiség sem szolgált. Ezeknek is két fajtája volt, az egyik állandó, egy helyen működő intézmény, a másik vándorkönyvtár, amelynek állományát a kisebb falvak egymás közt 2–3 évenként kicserélték.

Az első világháborúig a különböző szervek összesen 2026 típuskönyvtárat alapítottak. Ezek – nem beszélve a később tárgyalandó munkásgimnáziumokról – elsősorban a falusi lakosság politikai és kulturális nevelését szolgálták.

Az akcióval párhuzamosan a Földművelésügyi Minisztérium 3815, átlag 120 kötetből és füzetből álló gazdasági könyvtárat hozott létre, 447 708 kötet és füzet összállománnyal. Túlnyomóan kevéssé értékes mezőgazdasági jellegű szakmunkákból álltak. Később az állományt – mivel csekély volt iránta az érdeklődés – 30–40 szépirodalmi munkával egészítették ki.

A Honvédelmi Minisztérium 1907 és 1909 közt hasonló gyűjteményeket ajándékozott altiszti és legénységi olvasókörök részére. Számuk valamivel meghaladta a százat. Forgalmukról hiányzanak az adatok.

A népkönyvtárak egyik különleges fajtája a munkásgimnáziumok mellett létesült. Ezek az intézmények esti iskolák voltak, egy-egy, már korábban meglevő elemi vagy középiskolához csatolva. Félig jótékony, félig politikai célzattal az Uránia Magyar Tudományos Egyesület alapította őket, szám szerint 47-et, ebből 10-et Budapesten. Mindegyik kapott könyvtárat, közülük a legkisebbnek, a miskolcinak állománya 95, a legnagyobbnak, a kassainak pedig 1275 kötetből állt.

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa a túlnyomóan nemzetiség lakta helységeket előnyben részesítette, itt magyarosítási célzattal több

népkönyvtárat alapított, mint másutt, noha ezek látogatottsága érthető okból alacsonyabb maradt: a túlnyomóan magyarlakta vidéken átlagosan évi 1178 kötetet, a nemzetiségi vidéken pedig csak 733 kötetet kölcsönöztek ki.

A Főfelügyelőség és a Tanács a nemzetiségi népkönyvtárakat még a statisztikába sem vette fel. A *Magyar Minerva* 1915-ben kiadott V. kötete 2026 népkönyvtárat sorol fel, de egyetlen nemzetiségit sem említ, noha ilyenek is léteztek. Erdélyben a szász egyetemi hallgatók a szász községeknek jóformán mindegyikében szerveztek német népkönyvtárat, a román Astra közművelődési egylet pedig 1899 és 1912 közt 429 helységben alapított román gyűjteményt. Igaz, hogy ezek az utóbbiak kis könyvtárak voltak, 56 kötetes átlagállománnyal, összesített kötetszámuk alig haladta meg a 25 000-et.

A népkönyvtárak ügye – sajnos – megrekedt az első szakaszon, az alapításon, rendszeres fejlesztésükkel már nem törődtek, a folyamatos állománykiegészítés elmaradt, a Tanács és a Főfelügyelőség csak kevés helyen és ritkán adott további támogatást. Az állomány a legtöbb faluban még az 500 kötetet sem érte el, ezeket az érdeklődők hamar kiolvasták, és utána lecsökkent a forgalom. Ezt bizonyítja egyebek közt a Tanács irányítása alá eső intézmények forgalmáról készített statisztika:

Év	Könyvtárak száma	Ebből jelentést küldött	Kölcsönzött kötetek száma	Átlagos forgalom kötetben
1907	544	357	464 043	1300
1909	826	552	589 844	1069
1911	1158	872	725 210	832
1913	2026	1333	992 560	744

A részletekre vonatkozóan érdemes megnézni néhány teljesen más vidéken fekvő 1000 koronás könyvtár kimutatását:

Helyiség	Évente kölcsönadott kötetek száma				
	1905	1906	1907	1908	1909
Alberti-Irsa	536	248	263	72	20
Kolozsborsa	448	195	164	234	71
Szigliget	718	603	511	497	279

Ha a könyvtárak néha kaptak kisebb könyvadományt vagy pénzsegélyt állományuk gyarapítására, ez azonnal visszatükröződött a statisztikában. A használók száma megnőtt, de a kedvező hatás nem tartott soká, a második évben újra visszaesés követte.

Más községekből hasonló, de néha sokkal kedvezőtlenebb adatok érkeztek. A Pest megyei főispán jelentése szerint 1910-ben az erzsébetfalvi népkönyvtárat csak 20, a fülöpszállásit 5, a szigetcsépit 5 és a taksonyit 11 olvasó látogatta, azaz a magyarul írni-olvasni tudó lakosság 0,20, 0,15, 1, illetve 0,4%-a vette igénybe.

1909-ben Ferenczi Zoltán a Tanács megbízásából sok intézményt látogatott meg, s a következőket tapasztalta:

a) A községi tisztviselők által gondozottak sokkal rosszabbul működnek, mint a tanítói kezelésben levők.

b) Az érdeklődés a könyvtárak iránt hamar megcsappan, mert állományukat nem frissítik fel.

c) Ezért javasolja egy központi könyvtár felállítását, amely az állomány kicserélését és pótlását intézi.

Hasonló szellemű az az emlékirat, amellyel a Tanács 1913-ban fordult a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz. Megállapította, hogy a 23, ezer koronás könyvtár összforgalma az alapítás utáni évről, 1908-ról 1909-re, tehát a használat második évében 6078 kötettel apadt. Ennek okát az állomány fel nem frissítésének tulajdonítja. Ellenszerül ajánlja, hogy vidéken létesítsenek közművelődési házakat, és bennük központi könyvtárakat, és ezek gondoskodjanak az állománycseréről. Másik javaslata a képzésről szól: a könyvtárkezelőket szakfelügyelők instruálják, a nyári szünidőben pedig tanfolyamokon oktassák őket könyvtári ismeretekre.

A Tanács figyelmen kívül hagyta, hogy a legtöbb gyűjteményt tanítók kezelik, mégpedig gyakran nem lelkesedésből, ügyszeretetből, hanem engedelmeskedve egy 1897-es miniszteri rendeletnek, amely a tanítók kötelességévé tette, hogy a népkönyvtárak szervezésében és vezetésében részt vegyenek. 1300 népkönyvtár kezelői közül csak 63, tehát 5% kapott díjazást, s így a 95%-tól nehezen lehetett elvárni, hogy nyári szabadságát továbbképzésre használja fel.

A kis és fel nem frissített állományon kívül a népkönyvtárak gyér látogatottságának volt egy másik, talán még nyomósabb oka, az igényeket kielégíteni nem tudó könyvanyag. Ez - Szabó Ervin megállapítása szerint -, túlnyomórészt úgy van összeválogatva, mintha az olvasók valamifajta szellemi kiskorúak, szép dolgokra éretlenek és az élő világból kikapcsolt alvajárók volnának. Népies könyvek, a nép számára lepárolt irodalom, a gazdasági, társadalmi, politikai, vallási küzdelmek »kényes« kérdéseivel szemben a pártatlanság hazug mezébe öltözött és elavult tudomány - szóval amolyan szellemi gyámság alatt állóknak szánt szegényház koszt: ez a régimódi népkönyvtárak anyaga és programja".

Az állomány összetételéről jól tájékoztat a tanács által 1902-ben és 1905-ben kiadott mintakatalógus. A szépirodalomban kevés az Arany-, Shakespeare-, és sok a Herczeg-, Rákosi Viktor-, Szomaházy-, Beniczkyné Bajza Lenke-, Szabóné Nogáll Janka-, Verne-, May-, Cooper-, Ohnet-, Montespin-mű. Jelentéktelen magyar írókat javasol, mint amilyen Bánfi János, Böngérfi János, Büttner Lina... Marlitt három művel szerepel a jegyzékben, Tolsztoj kettővel. Hiányzik Dosztojevszkij, Gorkij, Victor Hugo, Zola, Anatole France. A gyermekirodalomban Gegus Ida, Hentaller Erna, Lőcsei Emma meséi találhatók.

Az ajánlott történelmi irodalom elég jó, tartalmazza egyebek közt Kossuth, Teleki Sándor, Garibaldi emlékiratait, Horváth Mihály magyar történelmét. A jegyzékben gyógynövényekről, méhészetről, baromfitenyésztésről több cím található, de nincs benne könyv a szociális problémákról, a magyar parasztlázadásokról, a kivándorlásról, a munkáskérdésről. A felsorolt egészségtani művek múlt századi, elavult salabakterek.

Gárdonyi Géza kérdezte 1906-ban a népkönyvtárakkal kapcsolatban: „Ér-e valamit a könyvtár, ha nincs benne könyv? Nincs azonban tíz olyan könyv sem, ami a népnek lenne írva, s ha van is, sok szalma mag nélkül."

A konzervatív Négyesy László irodalomtörténész 1907-ben a népkönyvtárak rosszul kiválasztott állományának hibájául rótta fel, hogy „népünk még Petőfit sem ismeri úgy, mint kellene. Arany nem jutott el a néphez, költészete megmaradt a műveltebb körök élvezetének, mialatt a nép Tatár Péter verseit olvasta".

Ehhez a „hivatalos" vonalhoz a tanács által alapított gyűjteményeken kívül sok más egyesület is alkalmazkodott, köztük számos iparoskör, például Budapesten, Békéscsabán, Cegléden, Csornán, Dunapatajon, Karádon, Kiskundorozsmán... Állományukat csak a mintakatalógusok által ajánlott művekkel gyarapították, csak a *Vasárnapi Újság*ra, *Képes Családi Lapok*ra, *Új Idők*re, *Tolnai Világlapjá*ra, *Borsszem Jankó*ra, *Ország-Világ*ra és hasonló semleges világnézetű lapokra fizettek elő. Működésük elismeréseképpen a tanácsa ismételten küldött számukra kisebb-nagyobb könyvadományokat.

Két fővárosi intézmény előnyösen különbözött az országos átlagtól. Az egyik az 1891-ben alakult Budai Könyvtár Egyesület volt. Két részleget alapított, jól összeválogatott, értékes tartalmú könyvekkel, egy úgynevezett szakkönyvtárat, 10 518 kötetes állománnyal (1899-es adat), és iparosok és munkások részére egy 5000 kötetes népkönyvtárat, szépirodalmi és ismeretterjesztő anyaggal. Használatáért negyedévenként 50 fillért kellett fizetni. 1907-ben állományából 32 000 kötetet kölcsönöztek ki a látogatók, kilenctized részben középiskolai diákok.

Ez volt a századforduló idején a legjelentősebb társadalmi úton fenntartott közművelődési könyvtár. Először egy Toldy Ferenc utcai iskolában működött, 1902 után a Budai Vigadóba költözött, és öt kis fiókot is létesített kórházakban, kaszárnyákban (Fő utcai Nyúlkaszárnya, Helyőrségi Kórház, Pálffy és Radetzky laktanya). Működését a főváros egész területére ki akarta terjeszteni, de anyagi eszközei erre elégtelenek voltak. 1919-ben beolvadt a Fővárosi Könyvtárba, ennek lett 6. számú fiókja.

A másik intézményt az 1902-ben alapított Erzsébet Népakadémia tartotta fent. Állománya 1917-ig 10786 műre, 12 333 kötetre szaporodott. A selejtes könyvek jóformán teljesen hiányoztak innen, a szépirodalomban nem a „hazafias" vagy „erkölcsös" tartalmat kereste, hanem az irodalmi értéket. Zrínyitől és Pázmánytól Móricz Zsigmondig és Adyig, Homérosztól Gorkijig a magyar és a világirodalom minden klasszikusa helyet

kapott polcain. Jóformán az összes tudományszakról lehetett benne olvasnivalót találni. Az érdeklődők a konzervatív akadémikusoktól kezdve Kunfi Zsigmondnak, Madzsar Józsefnek, Pikler Gyulának és a szocialista-kommunista mozgalom külföldi képviselőinek, Marxnak, Engelsnek a műveit egyaránt kölcsönvehették. Nyomtatott katalógusa a szerzői betűrendbe beillesztette a különféle fogalmak tárgyszavait, címszavait, mindegyik után közölve a rá vonatkozó irodalmat. Ez a szótárkatalógusnak vagy keresztkatalógusnak nevezett forma jól informálta a tájékozatlan olvasót, segítségével könnyen és gyorsan találhatták meg az általuk keresett kérdésekről szóló irodalmat. Mindez elsősorban társadalmi munkában dolgozó könyvtárosának, Vörösváry Ferencnek, a Szabad Tanítás pécsi kongresszusa egyik fő rendezőjének az érdeme.

Aránylag fejlettek voltak hazánkban a börtönkönyvtárak. Megszervezésük érdekében már a reformkorban agitált Eötvös József. György Aladár sokszor említett statisztikai összeállítása 145 olyan letartóztatási intézetről, azaz börtönről tud, amelyik könyvtárat tartott fenn; Brassóról, Beregszászról, Csíkszeredáról, Désről és még 19 helyről adatokat is közöl. Az átlagos kötetszám 300–400 volt, Munkácson ugyan 2772 kötetet szereztek be, de ez csak 241 művet jelentett, mert egyes füzeteket 20–30 példányban vásároltak meg. Az állomány vallásos, erkölcsnemesítő és ismeretterjesztő művekből, iskolakönyvekből állt, a szépirodalom hiányzott. Kezelésükről a börtönlelkész, fogházfelügyelő, fegyintézeti tanító gondoskodott, forgalmukról nem készült kimutatás.

Érdemes megemlíteni, hogy 1881-ben *Magyar könyvtár* elnevezéssel külön vállalat jött létre, amelynek célja fogházi könyvtárak részére szolgáló füzetes kiadványok megjelentetése volt. Ezek kis példányszámban üzleti forgalomba is kerültek. Témájuk ismeretterjesztés és egy-egy erkölcsi kérdés taglalása volt. Megírásukban a tanító-nevelő célzat túlságosan előtérbe került, ezért nem arattak sikert. Kiadásuk már 1882-ben megszűnt.

A népkönyvtár fogalma és elnevezése egyébként Szabó Ervin és köre előtt annyira lejáratta magát, hogy az elgondolásuk szerinti népkönyvtárat az angol-amerikai public libraryk mintájára akarták megszervezni, és közművelődési könyvtárnak nevezni. A legnagyobb és a legtöbb vitát kiváltó ilyen intézményről, a Fővárosi Könyvtárról, külön fejezetben emlékezünk meg.

A Tanács által szervezett népkönyvtári hálózat tervezése és megvalósítása sok tekintetben hibásnak bizonyult, sok pénzt félig hiába fecsérelt el. De helyenként így is jó eredményeket ért el a népművelés területén, sok emberrel kedveltette meg az olvasást, sok emberbe oltott vágyat a több tudás megszerzésére.

17. EGYESÜLETEK, KASZINÓK, TÁRSASKÖRÖK KÖNYVTÁRAI

A kiegyezés után lassan ugyan, de egyre fokozódó ütemben nőtt az olvasás utáni vágy. Nagy számban alakultak művelődési egyesületek, kaszinók, társaskörök, gazdakörök, szakegyletek, amelyek tagjaik számára könyvtárakat is rendeztek be. Ezek a vidéki értelmiség, a jobb módú iparosok és – kisebb mértékben – a nagygazdák olvasási igényeit elégítették ki; a kaszinókban leginkább a többi szórakozásból kizárt nőkét, mert a férfiak többsége beérte újságolvasással, vitatkozással, kártyával, biliárddal. Feleségeik, leányaik részére hazavitték a könyveket, mert az uralkodó középkorias előítélet még azt sem engedte meg, hogy a kaszinókban, könyvtárakban a nők számára külön szobák legyenek.

Ezekről a könyvtárakról pontos adatokat először György Aladár közölt. Szerinte 1884-ben 328 kaszinó, olvasóegylet, ipartársulat birtokában 396 617 könyv volt, és belőlük 25 022 olvasó 131 825 művet olvasott. Egy könyvtárra átlag 105 forintot költöttek, és átlag 76 olvasó használta.

Megjegyzések a statisztikához: György Aladár csoportosításában néhány olyan társaság is szerepel, amelynek gyűjteménye a szakkönyvtárak közé tartozik. Ilyenek a Földrajzi és a Természettudományi Társaság, a Mérnök- és Építészegylet. A használatra vonatkozó adatokat az egyesületeknek körülbelül fele nem küldte be, tehát a valódi szám itt nagyobb a közöltnél.

Az állomány 70,2%-a magyar, 24%-a német, 4,7%-a francia, angol és latin, 1,1%-a egyéb nyelvű. Ezeknek az egyesületeknek a szerzeményezését nem irányította hatósági vagy egyéb magyarosítási törekvés, s így a nyelvi megoszlás azt tanúsítja, hogy szlovák, román, horvát olvasóegylet alig mű-

ködött. A német művek magas számát indokolja egyrészt a sok városlakó német, főleg a Szepességben és Erdélyben, másrészt a múlt öröksége: a művelt emberek közül ugyanis sokan értettek németül, harmadrészt könyvkiadásunk, amely kevés magyar nyelvű ismeretterjesztő művet adott ki, s emiatt sokszor kényszerűségből idegen nyelvű könyvet kellett vásárolni.

A *Magyar Minerva* V. kötete, amely az 1912–1913. évi állapotról számol be, 516 egyesületi és társadalmi könyvtárról közölt adatokat, de az alacsony kötetszámmal rendelkező és a nem működő tetszhalott könyvtárakat nem említi meg. Az 516 könyvtárból mintegy negyvenet külön kell tárgyalni, mert gyűjteményük komoly tudományos jellegű szakkönyvtár volt (Orvosegyesület, Természettudományi Társulat stb.). Ezeket leszámítva fennállt 41 irodalmi, kulturális- és tanítóegylet, 113 ipari, kereskedelmi és gazdasági egyesület és 373 kaszinó, társaskör, önképzőegylet birtokában levő gyűjtemény.

A kaszinói könyvtárak közül a legnagyobb a – korábban már említett – Széchenyi István által 1827-ben Pesten alapított Nemzeti Kaszinóé. Állománya 1885-ben 18 109, 1912-ben 28 353 kötet, benne klasszikusaink, a magyar tudományos irodalom legtöbb terméke, ritka hírlapok. Fejlesztésére sokat költöttek, a legtöbbet 1877-ben, 5273 forintot. A gyűjteményt tiszteletdíjas könyvtáros kezelte, háromféle katalógus tájékoztatott anyagáról, ám zárt jellegű volt, csak a tagok használhatták, s ők is csak helyben.

Cegléden a Kereskedelmi Ifjak Kaszinója beszerezte egyebek közt Darwin, Bebel műveit, a legtöbb modern külföldi klasszikust, Flaubert, Anatole France, Stendhal, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Turgenyev, Gorkij alkotásait. A ceglédi Népkör könyvtárát is csak dicsérni lehetett az 1880-as évek végén. 800 kötetből állt, és képviselve volt benne a reformkor és a szabadságharc írónemzetéke, köztük Jókai 200, Jósika 70, Vas Gereben, Eötvös 10–10 kötettel. Megvették a legfontosabb népszerű ismeretterjesztő műveket, a szabadságharccal kapcsolatos feldolgozásokat (Kossuth, Mészáros Lázár stb. emlékiratait). Sajnos, a fejlődés ezután megtört, az 1890 után beszerzett kötetek kispolgári bestsellerek, Beniczkyné 50, Ohnet 15 kötettel. Szakkönyvet ettől kezdve nem vásároltak.

Ezek azonban kivételek voltak, a kaszinói könyvtárak többségéről kevés jót lehet mondani, mert eléggé selejtes állománnyal rendelkeztek. A beszerzést gyakran irányította a hozzá nem értés, a sekélyes ízlés, a reklám, a könyvügynökök élelmessége. Mindenütt meglehetősen sok volt az ajándék, s ez természetesen tovább növelte a tervszerűtlenséget.

114 könyvtár, köztük éppen azok, amelyeket sokan használtak, nyomtatásban is kiadta katalógusát; ezek alapján következtetni lehet a többiek állományára is. A művek egytizednél nagyobb részét Paul Kock pajkos históriáinak, Xavier Montespin szentimentális történeteinek, Pierre Alexis, Ponson du Terrail fantasztikus, bűnügyi hátterű regényeinek magyar fordításai foglalták el. A bonyhádi polgári kaszinó 900 kötetet felsoroló jegyzékében Petőfitől csak *A hóhér kötele* szerepel, Mikszáthtól, Keménytől semmi, Ponson du Terrailtól viszont 5 regény, és sok a pápák bűneivel, szerelmi pikantériákkal, detektívhistóriákkal foglalkozó kötet. A mezőhegyesi méntelep kaszinójában 55 művet őriztek Beniczkyné Bajza Lenkétől, Vörösmartytól semmit. A tabi kaszinóban hiába keresték Kemény Zsigmondot, Paul Kock műveit azonban tömegesen vásárolták meg. A sort hosszan lehetne folytatni. Mindenesetre ebben könyvkiadásunk is hibás, mert más értékes művek helyett 192 regényt jelentetett meg Ponson du Terrailtól.

Szomaházy István író a 150 tagnál nagyobb létszámú és az átlagosnál jobb Veszprémi Polgári Társaskör példáján mutatja be 1883-ban a kaszinói könyvtárak állományát: „. . . nincs meg Arany János sem. Hiányzik Katona József *Bánk bán*ja, az újabb magyar költői irodalomról pláne szó sincs. No de ez ellen azt a könnyen megcáfolható kifogást lehet tenni, hogy ha meg is volna, kevés akadna, aki elolvassa. Ámde a regény- és beszélyirodalom is, melyet a kisvárosi közönség leginkább fogyaszt, nagyon szánandó módon van képviselve. Jókai és Jósika megvan. Igaz. De hol lehet megtalálni Tolnait, Mikszáthot, Ábrányi Kornélt, Peteleit, Gyulai Pált, Vadnai Károlyt, Vértesi Arnoldot, s a műfaj sok egyéb jelesét." A külföldi szépirodalmat is csak rossz fordítású ponyvaművek képviselik. „Hol vannak Thackeray, Daudet és a többi jelesen fordított elbeszélés?" – kérdi Szomaházy.

A kisebb kaszinókban majdnem kizárólag regényeket olvastak. Ezért feltűnő, hogy a kiadott statisztikában viszonylag magas számban, 46%-kal,

szerepelnek az ismeretterjesztő művek. Ez az arány annak köszönhető, hogy a városi és főleg a fővárosi egyesületek gyűjteményeit is ebbe a kategóriába sorolták.

Az ismeretterjesztő munkák közül a legtöbb, az egész állomány 9%-a történeti tárgyú, többségében hazafias, lelkesítő tartalmú, szabadságharcokkal foglalkozó mű.

Az egyesületi könyvtárak területi eloszlása teljesen egyenetlen. A Vas megyei Jánosházán például külön-külön könyvtárat állított fel a Berzsenyi Kör, a Társaskör, a Polgári Kör és az Önkéntes Tűzoltó Egylet. Az állomány mindegyikben egészen kicsi, 294, 209, 220 és 70 kötet. A négy helyen együttvéve sem haladta meg a kötetszám a 800-at, s így egyik sem lehetett életképes. Nagykőrösön a városi könyvtár mellett működött kaszinó, polgári kör, iparos olvasókör, iparos ifjúsági kör, egyenlőségi kör, főgimnázium, mindegyik külön könyvtárral, ezenkívül a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsától kapott állománnyal 14 olvasókör utcánként, falurészenként, tanyaközpontok szerint csoportosítva. Cegléden külön-külön gyűjteményt alapított a Népkör, az Iparos Ifjak Önképző Egyesülete, a kaszinó, a Kőműves Munkások Egyesülete, a Kereskedelmi Ifjak Kaszinója és még 5 helyi olvasókör.

Békéscsabán külön könyvtára volt a Múzeumegyesületnek, a gimnáziumnak, a felsőbb leányiskolának, a Magántisztviselők és a Kereskedelmi Alkalmazottak Egyesületének, a kaszinónak, három iparos olvasókörnek, összesen kb. 16 000 kötettel. Ezenkívül az Országos Tanács 1903–1910 közt a külvárosokban még 10 népkönyvtárat alapított.

Ugyanekkor Újpest 55 000 lakosának a katolikus legényegylet és egy polgári iskola összesen 923 kötetével kellett beérni. Erzsébetfalva 31 000 főnyi népességének olvasási igényeit egy iparoskör és egy iskola 595 kötete próbálta kielégíteni.

A felhalmozott példák meggyőzően bizonyítják, hogy könyvtáraink mennyire önkényesen fejlődtek, mennyire nélkülözték a központi irányítást, a tervszerű telepítést, a módszertani útmutatást, szakértelmet. Annyi munka, annyi pénz, amennyit ezekbe a könyvtárakba fektettek, sokkal jobb olvasási lehetőségeket teremthetett volna sokkal több olvasó számára. Mindazonáltal így is hézagpótló munkát végeztek, mert nagyon sok olvasni akaró nélkülük nem juthatott volna könyvhöz, még ha ezek a könyvek a színvonalat tekintve sokszor kifogásolhatók voltak is.

Az ország kölcsönzői forgalmának 21%-át, számszerűen 133 000 kötetet az első világháború előtt a hivatalos statisztika szerint ezek az egyesületi könyvtárak bonyolították le. Megjegyzendő azonban, hogy az agrárszocialista olvasókörök, szakszervezeti könyvtárak adatait nem tartották számon, nem tüntették fel az országos kimutatásokban. A 21% túlzottan sok, a valóságban talán a 15%-ot sem éri el.

A két legjelentősebb nemzetiségi művelődési egyesület közül a túrócszentmártoni Matica Slovenská 1863-ban alakult – mint már az előző fejezetben volt róla szó. Könyvtárában letétként őrzött több családi és egyházi gyűjteményt, állománya – túlnyomóan szlovák és cseh nyelvű művek – ezekkel együtt 1912 végén kb. 8000, más adat szerint 24 000 kötetet ért el. A könyvtárat helyben mindenki szabadon használhatta, de kölcsön csak kivételes esetben adtak belőle. Ezt a gyűjteményt fejlesztették 1919 után szlovák nemzeti könyvtárrá.

A – szintén említett – Matica Srpska szerb irodalmi és művelődési egyesület 1828-ban Pesten alakult meg, és 1864-ben könyvtárával együtt Újvidékre költözött. A jelentős százalékban szerb nyelvű állomány 1912-ig 39 878 kötetre nőtt. Megszorítás nélkül naponta bárkinek a rendelkezésére állt. 1912-ben 229 olvasó 739 kötetet kölcsönzött ki. Ebből a gyűjteményből fejlődött ki később a jugoszláviai Vajdaság központi könyvtára.

18. AGRÁRSZOCIALISTA OLVASÓKÖRÖK

A kiegyezés után pár évvel az ország különböző helyein, főleg a nagy alföldi parasztvárosokban, falvakban az olvasni akarók egyesületekbe kezdtek tömörülni. Egy-egy ilyen csoportosulás tagjai azonos osztályból vagy rétegből kerültek ki, így a nagygazdák, középparasztok, kisparasztok, nincstelenek, kereskedők, iparosok külön-külön alakítottak egyesületeket, s ezeket elnevezték népkörnek, társaskörnek, olvasókörnek, földművelő munkásegyletnek. Mi, ha olvasókörről beszélünk, elsősorban az Alföldön alakult agrárszocialista egyesületeket nevezzük így.

Az ország számbelileg legnagyobb osztálya, a parasztság, a kiegyezés után rendkívül nehéz körülmények közé került. A kisparasztok és a nincs-

telenek nem juthattak földhöz, kénytelenek voltak olcsó bérért robotolni, mint gazdasági cselédek, sommások, napszámosok, kubikusok. Sorsukat a kilencvenes évek végén a kubikusoknak sok munkaalkalmat nyújtó nagy közmunkák, gátépítések befejezése és az agrárválság még jobban megnehezítette.

Kulturális színvonaluk az Eötvös-féle népoktatási törvény hatása alatt lényegesen emelkedett. Helyzetükön maguk is igyekeztek javítani, s erre egyik módszernek látszott, hogy szervezkedjenek, megbeszéljék egymással problémáikat, és olvasás révén olyan ismereteket szerezzenek, amelyek tájékoztatják őket a világ folyásáról és megkönnyítik életüket.

Ilyen könyveket azonban keveset találtak a hatóságilag alapított népkönyvtárakban. Ezek vezetői amúgy is „kaputos" emberek voltak, azaz főleg tanítók, kisebb számban papok, jegyzők, esetleg módos gazdák, akikre a nincstelenek évszázados elnyomásuk miatt eleve bizalmatlanul tekintettek, akikkel nem beszélhették meg panaszaikat. Ezek a vezetők és az őket felülről ellenőrző hatósági közegek ügyeltek arra, hogy az állományba ne kerüljenek a meglevő társadalmi és gazdasági rendszert kritizáló művek, nem engedték meg a könyvtárakban a közállapotokról szóló vitákat, a fennálló rend bírálatát. Emiatt a szegényparasztok nem érezték ott jól magukat, és megpróbáltak a szájuk ízének megfelelő egyesületeket alapítani.

Az első agrárszocialista jellegű intézmény, a hódmezővásárhelyi Általános Munkás Olvasóegyesület már 1872-ben megünnepelte a május 1-jét. Hasonló egyesületek a század végén nagy számban keletkeztek, de csak kevés pontos adattal rendelkezünk róluk. Ilyen a következő: 1866 és 1890 közt egyedül a Viharsarokban (Békés, Csongrád, Csanád megye területe) belügyminiszteri jóváhagyással 62 olvasóegylet alakult. Egy másik kimutatás szerint Békésen legalább 8, Hódmezővásárhelyen 6, Gyulán 5, Szarvason, Orosházán, Mezőberényben 3–3 működött. Ezeket a számokat nem lehet elfogadni, mert jóval alatta maradnak a valóságnak. Teljes számuk valószínűleg a 200-at is meghaladta, hiszen a konzervatív Gulyás Pál kimutatása szerint 1890-ig egyedül Hódmezővásárhelyen 57 olvasókört alapítottak, és a körök száma 1919-ig további 72-vel nőtt.

Ezek az egyesületek nehezen, néha csak egy-két esztendő elteltével kaphatták meg alapszabályaik jóváhagyását, vagy akkor sem, gyakran feloszlatták őket, vagy legalább felfüggesztették működésüket. Ezért sok helyen

meg sem próbáltak engedélyt szerezni, főleg a kisebb körök, s így semmiféle statisztikába nem kerültek be.

A beiratkozottak száma változó, Hódmezővásárhelyen 1700 Orosházán 1000, Békésen 950-nél többre nőtt a legnagyobb egyletek taglétszáma, másutt 100–200 volt, vagy még annál is kevesebb, néhány helyen csak 40 körül mozgott.

Könyvtárost mindenütt választottak. Ezek leltárt készítettek az állományról, és nyilvántartást vezettek a kölcsönzésekről. Munkájukat díjazás nélkül végezték, képzésben, továbbképzésben nem részesültek, de a többség igyekezett az olvasóknak lehetőleg jó irodalmat ajánlani.

A könyvet mindenütt kincsként kezelték, gondosan vigyáztak rá. Mikor 1894-ben Hódmezővásárhelyen a csendőrség a legnagyobb olvasókörben házkutatást tartott, és könyveket, röpiratokat foglalt le, másnap a tagság összegyűlt a csendőrlaktanya előtt, és felháborodottan követelte az elkobzott anyag visszaadását. A tüntetés csak akkor szűnt meg, mikor a csendőrség az elnököt, Szántó Kovács Jánost három társával együtt letartóztatta és a tömeget szétverte.

Az olvasókörök politikai irányvonalát két gondolat határozta meg, az egyik negyvennyolcnak, a szabadságharcnak, Kossuth eszméinek a tisztelete, a másik az agrárszocializmus. A középparasztok olvasóköreiben inkább az előbbi, a nincstelenekéiben az utóbbi volt az uralkodó. Nagyon sok körben a falon függött Kossuth és Táncsics, Marx és Lassalle képe. A függetlenségi eszmét szocialista tartalommal töltötték meg.

Saját helyiséget béreltek vagy építettek, s ez lett a falu vagy a kisváros szegényeinek társadalmi központja. A legszegényebbek – ha nem volt pénzük bérleti díjra – egy-egy évre az egyik tag otthonában kaptak helyet az összejövetelekre. A tagdíjat – ezt majdnem mindenütt 1 forintban állapították meg – és az évente rendezett táncmulatságok jövedelmének túlnyomó részét újságokra és könyvekre fordították. Mindegyik kör járatott újságot, néha kettőt-hármat is, elsősorban a *Népszavát*, a *Világosság*ot, *Világszabadság*ot és a helyi lapokat. Az érdekesebb cikkeket a körben az egyik tag felolvasta, azután megvitatták.

Nyaranta, dologidőben a körök általában üresen álltak. Annál zsúfoltabbak voltak télen, amikor ráértek a vitatkozásra, mert a tagok nem kaptak munkát, s otthon a zsúfolt nyomortanyákon amúgy is útban voltak. Tag

csak 16 évet betöltött férfi lehetett, a nőket a feudális hagyomány szellemében kizárták.

Az állomány mennyisége mindenütt más volt. Sok helyen félszáz kötet beszerzésére sem volt pénzük, másutt viszont a kötetszám meghaladta a félezret, sőt néhol még az ezret is elérte. Összetételét általában jónak lehet mondani. A magyar irodalomból Petőfi, Arany, Jókai, Mikszáth, Vas Gereben, Jósika, Garay, Tompa, a külföldiek közül Zola, Anatole France, Tolsztoj, Gorkij műveit a legtöbb olvasókör beszerezte. Történelemből Kossuth, Garibaldi, Teleki Sándor emlékiratai, Horváth Mihály és Szilágyi Sándor írásai voltak a legkedveltebb olvasmányok, de nem hiányoztak Táncsics, Külföldi Viktor, Marx, Engels, Kautsky, Darwin, Jászi Oszkár művei sem. Természetesen a kevéssé iskolázott könyvtárosok értéktelen, erősen reklámozott műveket is beszereztek, de csak keveset. Volt olyan kör, ahol tájékoztatóul a könyvek címei szolgáltak, Zolától például megvették *A munká*t, az *Igazság*ot, de az idegenül hangzó *Germinal*t már nem. Jókaitól elsősorban az *Ahol a pénz nem isten* és az *Egy az Isten* című regényeket rendelték meg.

Arra vonatkozóan, hogy milyen könyvek szerepeltek az állományban, fényt vet a *Ceglédi Kisgazda* című lap 1923. március 11-i számában közölt cikk. Cegléden a szociáldemokrata beállítottságú földmunkások Mátyás királyról elnevezett olvasóegyletet alakítottak. Ennek nevét később Újvárosi Földművesek és Munkások Egyesületére változtatták. Könyvtárukat a Tanácsköztársaság bukása után különböző helyeken rejtegették, de a rendőrség felfedezte. A ceglédi lap szerint ez a könyvtár „tele van a legveszedelmesebb kommunista könyvekkel, füzetekkel... Vajon csodálkozhatunk azon, hogy a kommunizmus gyökeret vert nálunk, mikor már az 1900-as évek elején marxi kiáltványokat olvastak az Újvároson?"

Az olvasók számáról nem készítettek statisztikát. Még megközelítő becslésekbe sem merünk bocsátkozni, de az tény, hogy - különösen télidőben - az olvasókörökben nagy volt a forgalom. Több forrásból tudjuk, így Veres Péter írásaiból is, hogy sokan olvastak, a keresett könyvekhez nehezen lehetett hozzájutni, elő kellett őket jegyezni az igénylőknek, s így is hetekig vártak néha rájuk. Egyes műveknek a kölcsönzési idejét ezért le is rövidítették négy vagy hat napra.

Legjobban talán Veres Péter mutat rá arra, hogy ezek az egyletek mit je-

lentettek a szegényparasztoknak. „Tulajdonképpen az olvasóköröknek köszönhetem – írta – még talán azt is, hogy íróvá lehettem. Az irodalommal, de az emberi gondolkozással általában és különösen a szocializmussal én a balmazújvárosi földművelő egyletben, de különösen annak könyvtárában ismerkedtem meg."

Ezek az olvasókörök, mint Veres Péter szavaiból is láthatjuk, a szegényparasztságnak nemcsak művelődési intézményei voltak, hanem egybeforrtak politikai tevékenységükkel. A függetlenségi pártok nem létesítettek helyi pártszervezeteket, s így ezeket pótolták. Ennél azonban sokkal fontosabb, hogy ők közvetítették elsőnek a parasztságnak a szocialista tanokat. Az agrárproletárságnak nevelőiskolái voltak, az aratósztrájkok kezdeményezői, a földosztás követelői.

A hatóságok hamar rájöttek erre. 1898-ban belügyminiszteri rendelet hívja fel a figyelmet, hogy az olvasókörök „nem az alapszabályaikban megjelölt közművelődési célok elérését tekintik feladatuknak, hanem ily törvényesen megengedett irányú egylet szervezésének örve alatt tulajdonképpen céljukat legtöbbször a jogrend megzavarása, jelesül az osztálygyűlölet felidézése, a tulajdon és a törvényes rend ellen való izgatás képezi".

A rendelet a hatóságokat figyelmezteti, hogy kötelességük az olvasókörök rendszeres ellenőrzése és feloszlatása, ha nem az alapszabályokban előírt célt követik, izgatnak a törvényes rend és a magántulajdon ellen, és osztálygyűlöletet szítanak.

Az alapszabályokban mindenütt szerepelnie kellett „a felekezeti és pártpolitikai vitatkozások" tilalmának. E tilalom megszegésére való hivatkozással oszlattak fel nagyon sok olvasókört és akadályozták meg újak alapítását. A hatósági erőszak következtében a századforduló után az agrárszocialista olvasókörök száma csökkent, és a megmaradtak politikai aktivitása erősen meggyengült.

19. SZAKSZERVEZETI KÖNYVTÁRAK

1915-ben jelent meg a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének kiadásában a *Magyar Minerva* V. kötete, amely az 1912–1913. évi adatokat tartalmazza 1353 hatósági, egyházi, iskolai és egyesületi, 2026

nép-, vándor- és ifjúsági, valamint 3815 gazdasági könyvtárról, összesen tehát 7194 gyűjteményről. Hatásos és tiszteletre méltó szám ez, de mutatja, hogy a hivatalos Magyarország semmibe sem vette, nem tartotta említésre érdemesnek a szakszervezetek, agrár olvasókörök sokat olvasott könyvtárait, viszont megtalálhatók a központi nyilvántartásokban olyan munkásotthonok, iparoskörök, olvasóegyletek gyűjteményeinek adatai, amelyek jelentéktelen, keveset használt állományukat az Országos Tanácstól kapták. Így a szakszervezeti könyvtárakról csak aránylag hiányos és kései adatokat ismerünk. Azt azonban tudjuk, hogy 1906-ban 28 országos szakszervezet működött, 130 000 taggal. Ezek 346 könyvtárat szerveztek, amelyek egyenként havonta 80–100 kötetet kölcsönöztek.

A XIX. század folyamán Európa-szerte elterjedtek a munkáskönyvtárak, amelyek olvasói kezdeményezésre alakultak, működésüket tagsági díjakra alapozták, és szellemük demokratikus volt. Nálunk az elsőt 1876-ban a nyomdászok szervezték, de már előbb, az 1868-ban alakult Általános Munkásegylet programjába vette „egy hasznos iratokból álló könyvtár" létesítését, olyan időszerű nyomtatványok megszerzésével, „melyekben a munkás felvilágosításokat és utasításokat nyerhet".

Munkáskönyvtáraink célját, gyűjtőkörét részletesebben fejti ki a Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetsége budapesti helyi csoportjának 1914-ben megjelent katalógusa: „Könyvtárjegyzékünkben, mint öntudatos munkásokhoz illik, a pártirodalom foglal elsősorban helyet. Van itt Marx és Engels tanítómestereinktől kezdve minden szocialista írónak több műve. Utána a tudományos művek következnek. Megtudhatjuk belőle, hogy nem volt mindig így... Majd a színművek és költemények jönnek sorra. Az előbbiek a való életet törekszenek visszatükrözni, az utóbbiak harcra buzdítanak az igazságtalan társadalmi rendszer ellen, lelkesedést öntenek a küzdőkbe... E könyvekből tanuljátok meg azt, amire nem tanítottak meg benneteket az iskolában, e könyvekből cáfoljátok meg azt, amire az iskolában tanítottak meg benneteket."

A legjobban szervezett és legtanultabb munkásokból álló szakma a nyomdászoké, egyletüknek egyik fő vonzereje a központi könyvtár volt. 1869-ben már nyomtatott katalógust adtak ki, s ehhez később, öt-tíz évenként pótlást. Programjukhoz híven az első helyet a szocialista és pártirodalom foglalta el, Marx, Engels, Lassalle, Bebel, Mehring, Liebknecht.

Munkáikat a többi szakszervezeti könyvtár is beszerezte. Mellettük helyet kapott a nyomdászati szakirodalom és az ismeretterjesztés is (Darwin és mások). A szépirodalomból említsük meg Dickens, Walter Scott, Thackeray, Fielding, Diderot, Anatole France, Victor Hugo, Maupassant, Goethe, E. T. A. Hoffmann, Gogol stb. műveit. A magyarok közül 1907-ben Jókai 280, Gárdonyi 27, Bródy 7, Herczeg Ferenc 21 kötettel volt képviselve. Akadt azonban néhány ponyvatermék is (Beniczkyné, Ponson du Terrail).

Az állomány 1914-ben 1246 műből állt, megoszlása a következő: szociológia és szociális mű 225, tudományos mű 62, történelem 120, természettudomány és technika 40, filozófia 28, lexikonok, törvények, útleírások stb. 20, költemények, színművek 80, elbeszélések 670 mű.

Erről a könyvtárról állapította meg Szabó Ervin, hogy „1917-ben egymaga 4000 koronát költött könyvekre, és 27 000 kötetet kölcsönzött, tehát kötetjét 4,3-szer forgatta. Ugyanakkor az összes budapesti népkönyvtárak 10 000 koronán vásároltak könyvet, összesen 90 000 kötetnyi forgalmat értek el, és kötetenként 1,7 kölcsönzést". A tagok 1883-ban 1273 magyar és 1659 német nyelvű művet olvastak. (A nyomdászok közt sok osztrák és német dolgozott.) A forgalom 1909-ben nőtt a legnagyobbra, amikor 59 600 művet kölcsönöztek. Az újonnan alakult szakszervezeti könyvtárak vezetői ide jártak tanulni.

Olyan vidéki városokban, ahol több nyomda működött, a nyomdászszakszervezetek a fővároshoz hasonlóan értékes, csak jóval kisebb könyvtárakat hoztak létre. Példa rá a győri nyomdászok 60–100 főből álló csoportja, amelynek könyvtárában 1908-ban 511 kötetben 421 mű sorakozott. Említsük meg, hogy gyarapítására az adományok, mulatságok jövedelme mellett a könyvtárosok egész tiszteletdíjukat is felajánlották.

A szakmai szervezkedés a nyolcvanas évek közepétől fokozódott, és még inkább a szakszervezetek 1899-ben tartott első kongresszusa után. Itt határozatban hívták fel a figyelmet a szakegyletek könyvtáralapításának fontosságára, s arra, hogy ezekben csak művelődésre alkalmas és tudományos értékű könyveket tartsanak.

A vasiparban a különféle szakegyletek (öntők, bádogosok, kovácsok, lakatosok stb.) 1903-ban egyesültek Magyarországi Vas- és Fémmunkások Központi Szövetségévé, összevont könyvtáruk a Thököly út 58-ban ka-

pott helyet. Ezek a könyvtárak eredetileg nagyon kis állománnyal rendelkeztek, kötetszámuk az összevonás után is csak 346 volt. A tagok érdeklődését azonban jól mutatja, hogy már 1903 első felében 559 kötetet kölcsönöztek ki.

Az Építőmunkások Szövetsége 1903-ban alapított könyvtárat. A budapesti szaktársaknak csak kb. 5%-a használta. A kölcsönzések száma 1911-ben 1073 kötet szépirodalmi és 429 ismeretterjesztő és tudományos mű.

A Budapesti Szabómunkások és Munkásnők Szakegylete a birtokukban levő könyvekről nyomtatott katalógust, s ehhez 3 pótfüzetet (1906, 1910, 1912) adott ki. Az utolsó szerint az állomány majdnem elérte a 2000 kötetet.

Szakszervezeti könyvtárat alapítottak a bányászok, az aranyművesek és vésnökök, a húsipari munkások, a mintakészítők, mészárossegédek, cipőfelsőrész-készítők, vasúti munkások és még sokan mások. E könyvtárak egy részének állományáról pontos tudomásunk van, mert közölük soknak a katalógusa megjelent nyomtatásban, még az olyan kicsiké is, mint a Vasúti Munkások Országos Szövetsége Keleti pályaudvari helyi csoportjáé, bár az állomány csak 150 kötetre rúgott. A fejlettebb, nagyobb gyűjteményekben az állomány megoszlása a nyomdász szakszervezetéhez hasonló, a kisebbekben viszont kevesebb a szocialista irodalom, s a klasszikusok mellett helyet kaptak a ponyva- és detektívregények is.

20. A SZABAD TANÍTÁS PÉCSI KONGRESSZUSA

A századforduló után kezdtek megerősödni hazánkban a radikális-szocialista törekvések. Ezeknek volt harcosa Szabó Ervin, akinek művelődéspolitikai tevékenységében központi helyet foglalt el a könyvtár, mint az elnyomott osztályok öntudatra ébresztésének, politikai és kulturális nevelésének egyik fő eszköze.

A régi, maradi könyvtárosgondolkozás elleni első komolyabb támadás 1906-ban kezdődött, az Egyetemi Könyvtár olvasótermi katalógusának kinyomtatásával kapcsolatban. Fóti Lajos újságíró a *Pesti Napló* október 16-i számában, *Kultúrpolitika* című cikkében erősen támadta az Egyetemi

Könyvtár maradiságát, a használatot megnehezítő kölcsönzési szabályzatot, az olvasótermi állomány összeválogatása terén mutatkozó tudatlanságot. A kialakult vita során Szabó Ervin és Madzsar József hozott fel súlyos vádakat a könyvtár alapvető feladatainak elhanyagolására, a raktárosok megvesztegethetőségére, a szakrendszer alapvető hibáira és a diákok nyelvtudásának hiányaira. Különösen helytelenítették, hogy hiába keresik a legfontosabb szakműveket az olvasóteremben, s azt, hogy egyetlen művet sem lehet ott találni a mezőgazdasági munkáskérdésről, az önálló vámterületről, a kivándorlásról és más, hasonlóan fontos közéleti kérdésekről.

Ezek a támadások szakmai vonalon történtek, ám a konzervatív és radikális beállítottságú könyvtárosok és politikusok közt a könyvtárüggyel kapcsolatban komoly világnézeti összecsapáshoz vezetett a Szabad Tanítás - ma iskolán kívüli népoktatásnak hívjuk - 1907 októberében Pécsett tartott kongresszusa. Ezen 140 egyesület kiküldöttei vettek részt, a Vallás- és Közoktatásügyi, a Földművelésügyi Minisztérium, a Nemzeti Múzeum, a Petőfi Társaság, a különböző katolikus körök, szabad líceumok, irodalmi, feminista, közművelődési, iparos és turista egyesületek, azaz kulturális életünk jóformán minden hivatalos és nemhivatalos szervének képviselői. Öt szakosztályban tartottak üléseket, s ezeken megtárgyalták a népművelésnek a felnőttekkel foglalkozó minden ágát.

A legtöbb és sokszor szenvedélyes hangú előadás, hozzászólás a könyvtári és múzeumi szakosztály ülésein hangzott el. Az előadók és a 18 felszólaló majdnem kivétel nélkül a népkönyvtárakkal foglalkozott. Csak abban értettek egyet, hogy szabad tanítás könyvtárak nélkül elképzelhetetlen.

Az első előadást Ferenczi Zoltán, az Egyetemi Könyvtár igazgatója tartotta. Sürgette a kölcsönzésre berendezett és olvasóteremmel ellátott népkönyvtárak létesítését. Felszólította ilyenek alapítására a törvényhatóságokat, a nagy puszták, tanyák birtokosait, a gyártelepek tulajdonosait. Hangsúlyozottan kérte, hogy a kultuszminisztérium a jövőben ne építsen és ne engedjen építtetni iskolát külön tanulói és külön népkönyvtár nélkül.

Elmondta, hogy a népkönyvtár célja „az iskolázás után gyorsan terjedő tudatlanság legyőzése". A népkönyvtár elő akarja mozdítani a maga jól megválogatott olvasmányaival „a szülőfaluhoz, szülőföldhöz való ragaszkodást, a házias erények és munkásság ápolását... a népfölvilágosítás által el kívánja érni, hogy ne váljék könnyen hívő áldozattá a csalók kezé-

ben; terjeszteni akarja a nemzeti irodalom jeleseinek népszerűségét és közérthetőségét, küzdeni kíván a rossz irodalom ellen... harcolni akar a magyar nemzetre végzetessé válható internacionálé és a nép kihasználása ellen, emelni kívánja a politikai érettséget..."

Szabó Ervin a népkönyvtárak állományának megválogatására szóló általános irányelveket fejtegette. Szerinte a népkönyvtárak „eleinte azzal a bevallott tendenciával létesültek, hogy a tudásnak és műveltségnek félelmes különbségeit a vagyonos osztályok és a proletárság között áthidalják, be nem vallott, de összeállításuk elveiből igen sokszor kétségbevonhatatlanul kitűnő feladatuk ellenben az, hogy az úgynevezett hazafias, erkölcsös, vallásos irodalommal nem tudásukat, hanem erkölcsüket hozzák közelebb a vagyonos osztályokéhoz, vagyis a »lázadás« szellemét öljék ki belőlük". Ez a törekvés, mondta, csütörtököt mondott. A népkönyvtárak ennek ellenére fönnmaradtak, sőt növekedtek, és már-már minden tekintetben háttérbe szorítják a régi, tudományos könyvtárak jelentőségét is.

Szabó Ervin a következő elvek érvényesítését követelte: a népkönyvtárak legyenek a népé, a munkásságé. Minél kezdetlegesebb valamely ország könyvtárügye, annál inkább igyekeznek a népkönyvtárakat népművelő hivatásuktól eltéríteni, és a fönntartók, a gyárosok és az egyház szolgálatába állítani. Pedig nem lehet más céljuk, mint a nép művelődés és szórakozás iránti szükségleteit szolgálni. Vagyis a tudományok köréből azt kell nyújtani, ami a munkásság gazdasági, társadalmi és politikai törekvéseivel összefügg; fegyvereket az egészségesebb, emberiesebb létért való küzdelemhez. A szórakoztató irodalomból azt, amit a tömegek valóban élvezettel olvasnak. Külföldi tapasztalatok szerint a népnek nem kell vallásos és teológiai irodalom, viszont annál jobban érdeklik a természettudományi, technikai és szociális problémák.

Ezután Szabó Ervin felolvasott egy sillabuszt, azaz tervezetet, amely irányelveket ad a népkönyvtárak állományának válogatásához. Eszerint: 1. Cél az olvasók ismereteinek gyarapítása jelenről, múltról, természeti, társadalmi és tudományos eseményekről, és az hogy a szépirodalom és művészet kiváló termékei útján szórakoztatásukról és érzelemvilágúk differenciálásáról gondoskodjék. 2. „Ezen céljai követésében csak az igazság és a szépség elvei vezethetik". 3. Ezek az elvek osztályok és pártok folytonos harcainak reflexeként változók, s „a népkönyvtár is eltéveszti hivatását, ha egyetlen

társadalmi, politikai vagy tudományos irányzat szolgálatába szegődik". 4. Nem tartozik feladatai közé, hogy a „hazafiságot", a „vallást", a „nemzeti eszmét" védelmezze és terjessze. „Hazafisága, vallása, nemzeti eszméje minden osztálynak van, s mindenkié más." Ezt legkevésbé azok a könyvek fejezik ki, amelyek „irányzatosan egy általános, a nép minden osztályát és rétegét egyformán felölelő hazafias eszmét konstruálnak". 5. „Az egyetlen irányelv: öntudatos igaz és bátor embereket nevelni, hogy minden ember ismerje helyét és szerepét a természetben és társadalomban." 6. A népkönyvtár ezt azzal segíti elő, hogy „a múlt és jelen összes világmozgató problémáit legjobb képviselői útján ismerteti". 7. Egyetlen követelmény az, hogy „tudománya színvonalán álló becsületes munka legyen". 8. A szépirodalmi rész megválogatásában is csak a legfejlettebb esztétikai ítéletek vezethessenek. Nem „hazafias" vagy „erkölcsös" irodalom kell, sem elavult régi művek, hanem „szép" irodalom.

A kialakult vita során nagyjából ugyanannyian foglaltak állást Ferenczi, mint Szabó Ervin mellett. Tóth Rezső gimnáziumi tanár szerint a népkönyvtár adjon lelki táplálékot, vigaszt, és ne ismertesse a „múlt és jelen összes világmozgató problémáit", mert nincs nagyobb rossz a meg nem értett vagy félig értett tudásnál. Hasonlóan nyilatkozott Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök: a népnek eszmények kellenek, de az újak ne rontsák a régieket. Ember Károly tanítóképző intézeti tanár arra hívta fel a figyelmet, hogy nem ember az, akinek nincs hite és hazaszeretete.

A legreakciósabban Szilvek Lajos beszélt: Magyarországon egyazon hazafisága van úrnak, parasztnak. Akinek ez nem tetszik, az kivándorol vagy forradalmár. Ő csak egy politikai irányzat jogosságát ismeri el, ez nem lehet kozmopolita, amorális, mert ellenkező esetben megszűnik a vagyon- és személybiztonság. Felháborítja az a gondolat, hogy a népkönyvtárban ott kell lenniük a szociáldemokrata irodalmi termékeknek, mert így a tanulatlan munkások olvasni fognak panteista és materialista világnézetekről, evolúcióról, a természeti kiválásról, a létért való küzdelemről, a kozmosz és a psziché keletkezéséről, a történelmi anyagelvűségről.

Nagyjából hasonló nézeteket nyilvánított ki – enyhébb fogalmazásban ugyan – Bernolák Nándor jogakadémiai tanár, a későbbi népjóléti miniszter, Négyesy László irodalomtörténész, Vass József hitoktató, a későbbi népjóléti miniszter és mások is.

Szabó Ervin nézeteit teljes egészében helyeselte két tanár, Jócsák Kálmán és Faber Oszkár. Mindketten megbélyegezték a klerikálisok internacionáléját, amelyik arra törekszik, hogy az embereket igénytelenségben tartsa, amely elítélte Galileit, Rousseau-t, Petőfit, Eötvös *Karthausi*ját, Vörösmartyt. Fényes Samu ügyvéd a néppel olyan könyveket kívánt olvastatni, amelyekben van természettudomány, szociológia, bölcselet, de nem áll egy tendencia szolgálatában. A történelmi művek tanítsák meg az olvasókat arra, hogy a világot nem a királyok és a hadvezérek építették.

Ágoston Péter jogakadémiai tanár és Harkányi Ede szociográfus tévedésnek minősítette azt a nézetet, hogy a nép nem érti a tudományt. A népkönyvtárakból nem lehet kizárni Darwint, Marxot, Spencert és a hozzájuk hasonlókat.

A kongresszus az előzetesen elfogadott tervezet szerint nem hozhatott határozatokat, de ha hozott volna, akkor sem lettek volna kötelező erejűek senki számára. Így arról sem döntöttek, hogy milyen művekből válogassák ki a népkönyvtárak anyagát.

Mégis jelentős volt ez a találkozás, mert tisztázta és sarkította a nézeteket. A népkönyvtárügy fő irányítói, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége, valamint a közművelődési egyesületek a Ferenczi-vonalhoz tartották magukat, az akkor alakult Fővárosi Könyvtár pedig Szabó Ervin sillabuszaihoz. Legjobban bizonyítja ezt a kongresszust követően kiadott két ajánlójegyzék. Az elsőt 1910-ben az Országos Tanács adta ki, Gulyás Pál szerkesztésében, a másodikat a Fővárosi Könyvtár 1913-ban, Madzsar József összeállításában. Mindkettő anyagát félszáznál több tudós, író és más szakember nézte át, rostálta meg és egészítette ki. Gulyás 1680 szépirodalmi és 874 ismeretterjesztő művet sorol fel, Madzsar körülbelül két és fél ezer irodalmit és másfélezer ismeretterjesztőt.

Gulyás – bevezetése szerint – a felvett műveket „elsősorban általános erkölcsi és hazafias szempontból mérlegeli", és „nem szegődik egyik párt, sem valamely egyház szolgálatába". Ennek jegyében nem sorol fel a szocializmussal, szociálpolitikával, munkáskérdéssel, szekularizációval (egyházi javak államosításával) foglalkozó írásokat, hiába keressük benne Bölsche, Darwin, Bebel, Kunfi, Garami, Sombart stb. műveit. Összesen 9 vallásos tartalmú könyvet említ, de nincs ezek közt a könyvek könyve, a *Biblia*.

Madzsar – Wlassicshoz hasonlóan – egyik fő szempontnak a pártatlansá-

got vallja, de Wlasiccsal ellentétben úgy, hogy az olvasó lássa: mit állítanak az egymással szemben álló nézetek védelmezői, hogy ezek alapján maga alkossa meg véleményét. „A könyvtár számára egyetlen lehetséges álláspont, hogy csak anyagot ad, irányt nem." Ennek megfelelően a Gulyás-jegyzékből hiányzó munkák és szakok mind megvannak, többek közt 29 egyháztörténeti és vallásos mű, köztük 3 biblia és Prohászka Ottokár 4 írása.

Néhány feltűnő adat a szépirodalomból. A Fővárosi Könyvtár jegyzékében Bródy Sándortól 26 és Molnár Ferenctől 7 munkát találunk, a Tanács jegyzékén mindkettőtől csak egy-egy ifjúsági művet *(Az egri diákok – A Pál utcai fiúk).* Egy-két külföldi író szerepeltetése (az első szám a Madzsar, a második a Gulyás jegyzékben közölt művek száma): Paul Bourget 6-0, Dosztojevszkij 7-1, Anatole France 15-1, Maupassant 8-0, Turgenyev 12-3, Zola 9-1.

21. A FŐVÁROSI KÖNYVTÁR

Az ország szellemi és anyagi erőinek nagyon nagy százaléka Budapesten összpontosult. Így volt és így van ez a könyvtárügy területén is. A három nagykönyvtár mellett itt működtek a Műszaki Egyetemnek, számos hivatalnak, hatóságnak, az országos hatáskörű tudományos intézeteknek, a jelentős egyesületeknek a könyvtárai. Csak éppen a közművelődési igények java része maradt sokáig kielégítetlenül. Az említett gyűjtemények ezt a feladatot nem vállalták, és – tegyük hozzá – helyiségeik, dotációjuk, személyzetük meg nem felelő volta miatt nem is vállalhatták. Ezt a hiányt az Erzsébet Népakadémia, a Budai Könyvtáregyesület és néhány kis népkönyvtár nem tudta megszüntetni. A városi hatóság, miután a Frank-könyvtárat átengedte az egyetemnek, nem gondolt közművelődési könyvtár alapítására.

Az összes nagy-, kis-, szak- és népkönyvtár együttesen sem tudott a főváros 800 000 lakosának 2500-nál több olvasótermi férőhelyet biztosítani, s ezt is naponta legfeljebb öt órán át. Számszerűen

4 nyilvános könyvtár 100-nál több látogatónak
4 nyilvános könyvtár 50-nél több látogatónak
8 nyilvános könyvtár 25-nél több látogatónak
18 nyilvános könyvtár 10-nél több látogatónak és
8 nyilvános könyvtár 4–10 látogatónak tudott egyszerre helyet adni

A főváros – mint igazgatási egység – a századforduló idején két nagyobb könyvtárral rendelkezett. Az egyiknek, az 1893 óta fennálló Budapest Székesfőváros Könyvtárának állománya elérte a 12 000 kötetet. Toldy László főlevéltárnok kezelte; a városi hivatalnokok és a törvényhatósági bizottság tagjai használhatták. A másik a Fővárosi Statisztikai Hivatalhoz tartozott, 1870-ben keletkezett, 30 000 kötetet meghaladó állománya főleg statisztikai és közigazgatási munkákból állt. Közülük a legtöbbet kiadványsorozatának, a *Budapest Székesfőváros Statisztikai Havi Füzetei*nek cseréje révén szerezte be.

1902-ben a közgyűlés úgy határozott, hogy a két intézményt Fővárosi Könyvtár néven egyesíti, profiljául közigazgatási és várostörténeti művek gyűjtését jelölte meg. 22 445 műből és 53 456 kötetből álló állományát ideiglenesen a Központi Városházán helyezték el. (Az intézmény neve többször változott, a következő elnevezéseket viselte: Fővárosi Könyvtár – Budapesti Városi Nyilvános Könyvtár – Városi Nyilvános Könyvtár – Fővárosi Nyilvános Könyvtár – Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. A következőkben egységesen csak a Fővárosi Könyvtár és a Szabó Ervin Könyvtár elnevezést használjuk, az utóbbit az 1919-es és az 1945 utáni események tárgyalásakor.)

Vezetésével 1903-ban Szabó Ervint bízták meg – a magyar forradalmi munkásmozgalom nagy elméleti felkészültségű alakját, aki erős befolyást gyakorolt kora legtöbb haladó szellemű szervezkedésére –; irányítása alatt 1905 közepéig elkészült a két gyűjtemény állományának egyesítése.

A gyűjtőkört Szabó Ervin merész kezdeményezéssel már ekkor kibővítette, a várostörténeti, közigazgatási, statisztikai anyag mellett társadalomtudományi műveket is beszerzett, marxista és szindikalista kiadványon kívül klerikális, antiszocialista, szélső konzervatív szelleműeket is. 220-féle folyóirat legújabb számai sorakoztak a szabadpolcokon.

A forgalom lassan emelkedett. A főváros hivatali gépezetében dolgozók

ritkán használták, a látogatók főiskolai hallgatók, ügyvédek, magántisztviselők, középiskolások közül kerültek ki, munkásolvasó kevés akadt. Pedig korlátozás nélkül kölcsönözhettek „munkások, kereskedelmi vagy ipari alkalmazottak, akiknek működéséért valamely szakegylet felelősséget vállal".

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa 1910-ben felhívással fordult a fővároshoz: szervezzen egy angol-amerikai minta szerinti közművelődési könyvtárat, és később létesítsen mellé fiókokat is. Ennek programját Szabó Ervin dolgozta ki, *Emlékirat községi nyilvános könyvtár létesítéséről Budapesten* címmel. Legelső követelménynek „az olvasók körének legtágabb kiterjesztését"-t jelölte meg, „jó olvasmánnyal kell ellátni azokat – írta –, akik maguk gyönyörűségére vagy okulás céljára máris olvasnak; és föl kell kelteni az olvasás és önművelés vágyát azokban..., akik ezt a szükségletet még nem ismerik. »A legjobb könyveket a lehetőleg legtöbb olvasónak a legolcsóbb úton« – mint az amerikai könyvtárak jelszava szól..." Az állománynak változatosnak kell lennie. Elsősorban az anyag tekintetében: képviselve kell lennie az irodalom minden ágának, tudománynak és szépirodalomnak, művészetnek és természettudománynak, ifjúsági irodalomnak és bölcsészetnek. Másodszor a tartalom tekintetében: az irodalom minden ágában szóhoz kell jutnia minden jelentékeny véleménynek, irányzatnak, iskolának, pártnak. Harmadszor a forma tekintetében: „ugyanazon tárgynak az intelligencia különböző fokára szabott különböző előadásai kell hogy meglegyenek".

A főváros az új intézményhez elég bőkezű volt, az alkalmazottak létszámát és a beszerzésre fordítható összeget magyar viszonyok közt szokatlanul nagy mértékben emelte. Az alkalmazottak száma 1904-ben 5 volt, 1909-ben 13 és 1914-ben 42. Soraikba számos baloldali értelmiségi került be – Márki Hugó, Fáber Oszkár, Pikler Blanka, Kőhalmi Béla, Dienes László, Braun Róbert.

A beszerzési keret az 1910. évi 11 000 koronáról 1914-re 54 000 koronára nőtt, és ezen felül többször kapott pénzt a könyvtár különböző gyűjtemények vásárlására. Állománya így gyorsan gyarapodott, annál inkább, mert ajándék útján is sok mű került birtokába. A vásárolt és az ajándékba kapott értékes kollekciók közül említsük meg Szüry Dénes editio princepseit (első kiadású könyveket), Ballagi Géza politikai röpiratait, Vámbéry

Ármin könyvtárát, Zichy Jenő balkáni gyűjteményét. Ezek java része történelmi, politikai, szépirodalmi anyag volt, s így gyengült a könyvtár eredetileg megszabott jellege, egyre általánosabb társadalomtudományi gyűjteménnyé vált. Profilját a közgyűlés hivatalosan csak 1913-ban módosította, eszerint a központban főleg jog- és államtudományi műveket kell gyűjteni, a kiépítendő fiókhálózatban pedig az ismeretterjesztő és szórakoztató irodalmat.

Valójában ennél az elgondolásnál sokkal bővebb lett a gyűjtőkör: új típusú közművelődési könyvtár született, amely kielégítette a lakosság különböző műveltségű rétegeinek tudományos és közművelődési olvasási igényeit.

Az időközben 145 000 kötetre szaporodott állomány sok felesleges kettőspéldányt tartalmazott. Ezért első feladat a selejtezés volt, a második az újrarendezés. A raktárban numerus kurrens rendszert alkalmaztak, azaz a beérkezett könyvek tartalmukra, szakjukra való tekintet nélkül folyamatosan kaptak raktári jelzetet és helyet. A könyveknek tartalom szerinti osztályozásában szakokba sorolásában viszont bevezették az angolszász országokban akkorra már nagyon elterjedt tizedes rendszert. Egyszerűsítették a kölcsönzési eljárást.

Újságkivágatokból és egyéb művekből külön „Budapest" gyűjteményt rendeztek be. Számos annotált (magyarázatokkal ellátott), ajánló katalógust adtak ki. A *Fővárosi Könyvtár Közleményei* című sorozat a lakáskérdésről, a választójogról, a községi pénzügyről, a magyar társadalomtudományi irodalomról közölt bibliográfiákat, az *Aktuális kérdések irodalma* pedig röplapszerű rövid összeállításokat a drágaság, a kétéves katonai szolgálat, a Balkán-kérdés, a szennyirodalom elleni harc és más hasonló problémákat tárgyaló művekről.

A könyvtárat a főváros lakossága hamar megszerette, de a helyszűke a forgalmat eléggé megbénította. Az olvasószobákban tolongtak a látogatók, sokaknak ülőhely sem jutott, és kénytelenségből állva olvastak.

A Városházán, a szűk könyvtári helyiségekben dolgozók munkakörülményei egészségtelenek is voltak. Minden talpalatnyi hely megtelt az újabb szerzeményekkel. A fejlődéshez, a zavartalan munkához új tágas otthon kellett. 1910-ben komoly formában tárgyaltak egy könyvtárpalotával egybekötött népház építéséről a Tisza Kálmán (ma Köztársaság) téren,

amely nyugat-európai viszonyokhoz mérten is kiváló épülettel gazdagította volna a fővárost. Létrejöttét – sajnos – a kicsinyeskedő, kultúraellenes elemek megakadályozták.

Ilyen körülmények közt, hosszas huzavona után a könyvtár a Gróf Károlyi (ma Ferenczy István) utca 8. szám alatti, lebontásra ítélt, ócska elemi iskolai épületet kapta meg ideiglenesnek szánt megoldásképp (de ez az ideiglenesség 17 évig tartott!). Itt nyílt meg 1914. május 1-jén a könyvtár, 48 személyes könyv- és 11 személyes folyóiratolvasóval. Ezek reggel 10-től este 9-ig tartottak nyitva. Szabadpolcon 2500 kötetes kézikönyvtár és 500 kurrens folyóirat állt az olvasók rendelkezésére. Az olvasótermeket a nyitás utáni első három hónapban 7600-an vették igénybe.

A további fejlődést a háború sem akadályozta meg. Ezt bizonyítják a statisztikai adatok: 1915-ben 153 892 kötetet kölcsönöztek ki és 117 268 kötetet használtak az olvasóteremben. 1916-ban ezek a számok 281 158-ra, illetve 52 040-re módosultak. (Az olvasótermi forgalom a szénhiány miatti bezárás következtében csökkent le.) Az olvasók a következő foglalkozásúak közül kerültek ki: főiskolai hallgatók, középiskolás diákok, magánalkalmazottak, szabad foglalkozásúak, és utánuk messze elmaradva köztisztviselők, tanárok, tanítók, munkások.

A fiókok megszervezése lassan folyt. Állományuk beszerzésekor a Madzsar József által összeállított és a Fővárosi Könyvtár által kiadott ajánlójegyzéket tekintették irányadónak.

Az első, de a 2. számot viselő fiók a Deák Ferenc szabadkőműves páholy 20 000 koronás adományából 1913 decemberében az Almássy téren nyílt meg, önálló, erre a célra készült kis épületben, külön felnőtt és külön ifjúsági részleggel, több mint 20 000 kötetes állománnyal. Egyszerre hetvenen olvashattak benne. Már 1914 januárjában 1488 felnőtt és 2703 gyerek 4191 kötetet használt. A forgalom később tovább nőtt, úgy, hogy egy-egy hónapra kétszer is fel kellett függeszteni az újabb beirakozásokat. A gyerekeket csak turnusokban tudták beengedni, a kölcsönzés számára pedig egy bérházban kellett helyiséget bérelni. Senki sem számított rá, hogy a nem forgalmas ponton levő kis könyvtárat ennyi látogató keresi fel.

1914 májusában az Állatkertben nyílt meg egy mozgókönyvtár két kis csacsi által húzott kocsiban, amely 122 napi működése alatt 19 000 kötetet forgalmazott. Egy hét múlva nyitották meg a Százados úti fiókot, 48 ülő-

hellyel, 2000 kötetes állománnyal, az 1. számú, mintának tervezett fiók pedig a könyvtár központi épületében közvetlenül a világháború kitörése után tárta ki kapuját a közönség előtt.

22. KÖLCSÖNKÖNYVTÁRAK

Az olvasási igény mindenütt nőtt, az értelmiség körében is, de a megfelelő közművelődési könyvtár sok helyen hiányzott. Az egyesületek, kaszinók tagdíját elég magasan állapították meg, könyvtáraik színvonala pedig sokszor alacsony szinten mozgott. Ezért a városok polgársága, a hivatalnok családjai gyakran tértek be könyvet kölcsönözni a kölcsönkönyvtárakba.

Ezek üzleti vállalkozások voltak, haszonra dolgoztak, a műveltség emelését legfeljebb másodlagos célnak tekintették, állományuk gyarapításakor csak arra törekedtek, hogy minél jobban kiszolgálják látogatóik igényeit. Emiatt statisztikáink, könyvtártörténeti tanulmányaink, művelődési körképeink nem sokat vagy egyáltalán nem foglalkoztak velük. Egyedüli kivétel György Aladár alapvető statisztikai tájékoztatója: 77 kölcsönkönyvtárat sorolt fel. Eszerint 1885-ben a fővárosban 8 ilyen vállalkozás működött, két városban 3-3, ötben 2-2, ötvenháromban pedig 1-1. De György Aladár megjegyzése és több korabeli elszórt adat arról tanúskodik, hogy a statisztika hiányos, mert a kölcsönkönyvtárak száma felülmúlta a százat. Körülbelül harmadrészüket a kiegyezés előtt alapították.

Tulajdonosaik túlnyomó részben könyvkereskedők voltak, akik főfoglalkozásuk mellett dolgoztak ebben a szakmában. Jól értettek a nyomdatermékekhez, az újdonságokat olcsóbban, viszonteladói árban tudták beszerezni, és alkalomadtán eladatlan készletük egy részét átadták a kölcsönző részlegnek. A kölcsönkönyvtárat és a könyvkereskedést rendszerint egymás melletti helyiségekben rendezték be, néha pedig a könyvkereskedés egyik sarkát foglalta el a kölcsönkönyvtár.

György Aladár szerint a 77 könyvtárban 112 404 mű 419 967 kötete közül választhattak az érdeklődők. (A 112 404 szám természetesen erős túlzás, mert ha ugyanaz a regény több vállalat állományában szerepelt, ezt többespéldánynak kellett volna számítani, és nem más, ettől különböző műnek.)

A nyelv szerinti megoszlás a német abszolút fölényét mutatta, a nyolcvanas évek közepén ide tartozott a kölcsönkönyvtárak állományának kereken 60%-a. Ennek oka nem a germanizálási szándék, hanem az a tény, hogy a beirakozott olvasók többsége a városok német anyanyelvű polgárságának soraiból került ki. A magyar nyelvű könyvek aránya 22,5%-ot ért el, a franciáké 13, az angoloké 2,7%-ot. Szlovák, román, szerb-horvát nyelvű művet a katalógusokban hiába keresünk. Ilyen anyanyelvű olvasó alig akadhatott, mert ellenkező esetben a haszonra törekvő tulajdonosok nemzetiségi nyelvű irodalmat is beszereztek volna.

A legnagyobb állománnyal, 46 000 kötettel Mandel Mórnak a budapesti Haris bazárban levő könyvtára rendelkezett, ebből 21 000 német, 19 000 francia és 3-3000 magyar és angol nyelvűvel. Aradon 3 kölcsönkönyvtár várta a látogatókat, ebből 2 25-25 000 kötettel, 8000, illetve 6000 művel. A Lampel Róbert cég tulajdonában levő 21 000 kötetnek felét német, egyötödét magyar, ugyanannyit francia és egy-egy tizedét angol, illetve olasz nyelvű művek alkották.

Ezeken kívül még 9 helyen haladta meg az állomány a 10 000 kötetet, s ez átlagosan feleannyi művet jelentett. Steiner Zsigmond Pozsonyban 6000 művet őrzött, 18 000 kötetben, Révai Samu Eperjesen 4900 művet, 12 600 kötetben. Henicker Rezsőnek az akkor még elég sok német lakta Győrött alapított kölcsönzőjében a 6000 kötetnek alig negyede magyar, de ezek közt is sok a németből fordított mű. A nyelvi megoszlás tekintetében szélsőséges és egyúttal érthetetlen példaként említsük meg a tiszta magyar Rimaszombatot, mert kölcsönkönyvtárában csak német nyelvű kötetek sorakoztak. Igaz ugyan, hogy előfordult olyan esztendő, amikor egyetlen kölcsönző sem jelentkezett.

Ezeknek a gyűjteményeknek igénybevételéért az olvasóknak fizetniök kellett, mégpedig különböző helyeken más és más összeget, egy kötetért naponta 4-5 krajcárt vagy egy hónapra 30-tól 80 krajcárig terjedő összeget. Emellett óvadék letételét is megkövetelték.

György Aladár a használókról is közölt adatokat. Eszerint 1885-ben 5189 olvasó 75 843 művet vitt haza. Ez a szám az összes közkönyvtári kölcsönzésnek 12%-a. A legnagyobb forgalmat Mandel Mór érte el, több mint kétszer annyi kötetet kölcsözöntek tőle, mint a három nagy budapesti közkönyvtárból összesen. A fővárosban, Aradon, Nagyváradon sok köl-

csönző dicsekedett 400–500 olvasóval, de 20 helyen az a szám 100 alatt maradt.

A valódi szám a kimutatott 75 843 műnél lényegesen nagyobb, talán a kétszeresét is elérte. Ugyanis a 77 könyvtár közül 30 egyáltalán nem közölt forgalmi adatokat, és feltételezhető, hogy sok intézmény a valóságosnál jóval kisebb számot jelentett be, nehogy a nagyobb bevétel miatt nagyobb adót vessenek ki rájuk.

Az állomány túlnyomó része, 86,7%-a szépirodalom, s ezen belül regény volt, mégpedig nem klasszikus értékű mű, hanem selejtes rémtörténet, sikamlós tartalmú „irodalom" vagy olyan érzelgős szerelmi regény, amilyeneket főleg Eugénie Marlitt írt tucatszám. A hatalmas tömegű német könyv között Goethe, Schiller, Heine alig akadt, a magyar nyelvűek többsége idegenből magyartalanul fordított, komolyabb értéket nélkülöző regény. A kevésbé művelt polgárság főleg ezeket kereste, annál inkább, mert az olvasók többsége a nők közül toborzódott.

Az ismeretterjesztő irodalomban kevés filozófia, irodalomtörténet szerepelt; közgazdaság, társadalomtudomány jóformán semmi, de elég sok történelem, életrajz, útleírás, országismertetés, nagyobbára Németországban kiadott művek. Igaz, hogy ilyen természetű magyar könyv a hetvenes, nyolcvanas években csak kis számban jelent meg, s emiatt válogatni sem nagyon lehetett köztük.

A kölcsönkönyvtárak valóban fennálló igényt elégítettek ki, s ebből a szempontból hasznosak voltak. A nyelvgyakorlást is elősegítették, hiszen például Mandel Mórnál bőven találhattak az érdelődők angol és francia nyelvű irodalmat. A közművelődési könyvtárakat mégsem pótolták, főleg azért, mert az olvasókat nem nevelni, tanítani akarták, hanem csak szórakoztatni. Káros voltukra világított rá Székely János publicista, amikor egy 1884-ben megjelent írásában így panaszkodott: „Városokban a 12–14 éves gyerekek... mohón hordják haza a sok »érdekes« regényt, legnagyobbrészt idegen és selejtes műveket, amelyekről ragad és terjed a piszok testökre, lelkökre."

A legtöbb kölcsönkönyvtár nyomtatott katalógust adott ki, amely rendszerint szakosítva volt; a szépirodalmat mindenütt gondosan elkülönítették az ismeretterjesztő anyagtól. Az állománynak megfelelően eleinte két nyelven jelentek meg, magyarul és németül, az 1900-as évektől már csak magyarul.

A századforduló idején változás állt be a kölcsönkönyvtáraknál. Sokasodtak a magyar nyelvű művek, százalékos arányuk egyre nagyobb. A ponyva aránya csökkent: helyette főleg az aktuális, másod-, harmadrangú művek és a legújabb magyar irodalom termékei szaporodtak.

Megnőtt a vállalatok száma, különösen a rohamosan fejlődő fővárosban (az első világháború előtt 19 volt). 1911-ben három kapitalista jellegű kölcsönkönyvtár alakult. Közülük a legnagyobb a Modern Könyvtár Könyvkölcsönző Vállalat, 25–30 000 kötetes, többségében az utolsó esztendőkben megjelent állománnyal, a második a Kultúra Könyvtár. Művelődési szempontból a legjelentősebb a harmadik volt, a részvénytársasági alapon működő Irodalmi Szalon Kölcsönző. Diner-Dénes József vezette, a kitűnő szociáldemokrata publicista és művészettörténész. Ő állította össze katalógusát is, amely meleg, elismerő szavakkal népszerűsítette a nyugatos írók munkáit.

Ebben a három könyvtárban a kölcsönzők a szórakoztató regények mellett hozzájuthattak Ady, Babits, Bródy, Gellért Oszkár, Ignotus, Krúdy, Móricz, a külföldiek közül pedig Leonyid Andrejev, Balzac, Csehov, Dickens, Flaubert, Anatole France, Gogol, Gorkij, Victor Hugo, Maupassant, Sienkiewicz, Zola munkáihoz is. A Kultúra Könyvtár állományának korszerű voltát bizonyítja, hogy nagy részét később megvásárolta a Fővárosi Könyvtár.

A nagyobb vidéki városokban hasonlóképp javultak a kölcsönkönyvtárak szolgáltatásai. Cegléden például Sebők Béla könyvkereskedő rendezkedett be kölcsönzésre. Az állomány aránylag csekély volt – mintegy 400 mű –, de köztük meg lehetett találni a szépprózа jó és kevésbé jó képviselőit, Jókai, Herczeg, Bródy Sándor, Pekár Gyula, Bársony István, Gárdonyi, Victor Cherbuliez, Alphonse Daudet, Octave Feuillet, Georges Ohnet, Marcel Prévost, André Theuriet legújabban kiadott műveit. Az érdeklődők havi 50 krajcárért olvashatták a legfrissebb fővárosi lapokat is.

Bizonyos mértékben kölcsönkönyvtári feladatot vállalt több fővárosi és vidéki kávéház. Számos folyóiratra, újságra fizettek elő, s ezek utolsó számait vendégeik feketéjük mellett rendszeresen olvashatták. A budapesti Valéria kávéház tulajdonosa az első világháború előtt állandóan járatott 7 magyar és 7 német orvosi szaklapot. Sok orvos, medikus, sőt egyetemi tanár járt ide esténként a szomszédos klinikákról, hogy tanulmányozhas-

sák ezeket. Közben olcsón vacsorázhattak vagy kávézhattak, nem zavarta őket cigányzene. Jó üzletnek bizonyult a tulajdonos részére, és szolgálta az orvostudomány fejlődését.

23. MAGÁNKÖNYVTÁRAK

A tudományos, közművelődési, egyházi, kaszinói, iskolai, egyleti, szakszervezeti könyvtárak mellett sok gyűjtemény volt magánkézben. Íróink, tudósaink legnagyobb része rendelkezett kisebb-nagyobb könyvtárral, ezekről azonban csak hézagos adataink vannak. Csak egyszer készült róluk rendszeres összeírás: jegyzéküket 1885-ben a Statisztikai Hivatal megbízásából György Aladár állította össze. 1001 tulajdonos összességében kétmillió kötetes állományát jegyezte fel, de ez a statisztika is hiányos. A tulajdonosokat nem lehetett adatszolgáltatásra kötelezni, sokan kényelemszeretetből nem adtak bejelentést, és bizonyára akadtak olyanok is, akik nem tudtak az összeírásról.

A tulajdonosok osztályhelyzete tekintetében 1867 után lényeges változás következett be. A főúri családok gyűjteményeinek száma csökkent, legalábbis százalékos arányban (9,8%). A legnagyobb bibliotékák azonban változatlanul az Apponyiak, Nádasdyak, Telekiek, Zayok birtokában voltak, közülük az Esterházy hercegi családé 40 000 kötetet számlált. Ide sorolhatjuk a György által „családi könyvtár"-nak nevezett gyűjteményeket (2,7%). Ez a 12,5% birtokolta a magánkönyvtárak állományának 28,1%-át.

Mellettük a kiegyezés előtt többséget alkottak a középbirtokosok. A reformkorban nőtt a műveltség iránti igényük, a Bach-korszakban pedig, a politikából kiszorulva, a közügyektől visszahúzódva, sok szórakozást találtak könyveikben. Ez az osztály a kiegyezés után egyre nagyobb szerepet vállalt és kapott a politikában, egyre többen lettek közülük állami, megyei, városi tisztviselők, és sokirányú elfoglaltságuk miatt az újságokon kívül keveset olvastak, kevesebb könyvet gyűjtöttek.

Megnőtt viszont a könyv iránti érdeklődés a lelkészek, tanárok, tanítók, ügyvédek, orvosok és mérnökök közt. Foglalkozás szerint a tulajdonosok többsége tanár, tanító (19%), hivatalnok (15%) és lelkész (13%), tehát

azok, akiknek munkakörük, hivatásuk megfelelő ellátásához olvasniok is kellett. A magángyűjtemények kétharmada az ő birtokukban volt.

Iparost, kereskedőt csak elvétve találunk a György-féle összeírásban, szám szerint tizenkettőt. Az a makói paraszt, aki Arany, Petőfi, Tompa, Horváth Mihály műveiből 500 kötetet gyűjtött össze, éppúgy kivételnek számít, mint az a szerény jövedelmű tiszaújlaki sótiszt, akinek dolgozószobájában több ezer kötet sorakozott a polcokon.

A gyűjtőket három csoportra oszthatjuk. A tudósok, professzorok, kutatók általában az őket érdeklő szakkönyveket szerezték be. A bibliofilek száma aránylag kicsi, ők a régiségeket, ritkaságokat gyűjtötték, a többség pedig válogatás nélkül mindent, ami érdekelte őket, ami divatos volt.

A *Könyvtári Szemle* egyik rovata, a *Könyvtári séták* elkalauzol bennünket egy sereg egykori gyűjtőnek, Bayer Józsefnek, Ernst Lajosnak, Glück Frigyesnek, Horánszky Lajosnak, Krejcsy Rezsőnek, Todoreszku Gyulának a könyvtárába, és bemutatja, hogy ezeket milyen hozzáértéssel, szeretettel és milyen válogatási szempontok szerint gyűjtötték össze. A magánkönyvtárak állománya általában értékes volt. A szépirodalom nem haladta meg a 20%-ot, utána a történelem következett 17,6%-kal.

Ezeknek a gyűjteményeknek a köteteit általában kevesen olvasták, a tulajdonoson kívül családja és legfeljebb néhány jó barát. Jellemző erre egy 1915-ben megjelent tanulmány megjegyzése: „A keszthelyi herceg Festetics család hitbizományi könyvtára kötetszámra (s bizonyára anyagára nézve is) előkelő helyen áll a magyarországi könyvtárak között, de használat szempontjából jelentéktelenebb a tenkegörbedi kaszinó könyvtáránál, mert 36 000 kötetjéből 8 olvasó 14 kötetet kölcsönzött egy év alatt."

Kivétel természetesen e tekintetben is akad. Ilyen a gróf Teleki család 40 000 kötetes marosvásárhelyi könyvtára, Erdély egyik legértékesebb gyűjteménye, amelyet – mint volt róla szó – az 1798-ban kelt alapító levél családi hitbizománnyá minősített, de ugyanakkor úgy rendelkezett, hogy a család a közönség részére állandóan tegye lehetővé az állomány használatát. (Olvasója azonban alig akadt, csak vasárnaponként keresték fel a vásárhelyiek, hogy megcsodálhassák díszterme szépségét.)

A főurak, kiváló bibliofilek könyvtárának – vagy legalább ezek egy részének – a közösség számára más, „jövőbeli" értéke volt. Olyan állomány gyűlt bennük össze, amit a közkönyvtárak nem tudtak beszerezni, vagy

azért, mert gyűjtőkörük meghatározása nem történt meg, és kezelői nem válogatták meg elég gondosan a beszerzendő műveket, vagy azért – s az esetek többségében ez volt a fő ok –, mert kevés pénz állt rendelkezésükre beszerzés céljára. A bibliofil magánkönyvtárak állománya később sokféle közkönyvtárba került be, s ma ott közkincs. Közismert, hogy a Múzeumi, Akadémiai, Ráday stb. könyvtár alapját főúri gyűjtők vetették meg.

Természetesen sok gyűjteményre a tulajdonos halála után mostoha sors várt, az örökösök elkótyavetyélték, eladták sajtpapírnak, csomagolópapírnak, vagy egyszerűen kidobták, eltüzelték.

Nagy Istvánnak, Pest megye főjegyzőjének gyűjteménye különleges eset. 4000 röpiratból álló könyvtára sok ritkaságot, unikumot tartalmazott, emellett kéziratokat is, gályarabok periratait, Zrínyinek egy kéziratos művét. Nagy István halála után két lipcsei antikvárius vette meg, 1869-ben, 15 000 porosz tallérért. Egy részét azután továbbadták a British Museumnak, a másik felét a Múzeumi Könyvtár vásárolta vissza.

E korszak magángyűjteményeinek tetemes része is közkönyvtárak birtokába került. Nézzünk néhány példát! Talán a legértékesebb Apponyi Sándor grófé. Fiatal korától, 1876-tól haláláig, 1925-ig gyűjtötte a hungarikumokat, a külföldön megjelent magyar és magyar vonatkozású nyomtatványokat. Fáradhatatlanul járta a nyugat-európai antikváriumokat, és sok olyan művet fedezett fel, amelyek másképp végleg elkallódtak volna. Bibliotékájában – egyebek közt – körülbelül 800 darab XVI–XVIII. századi újságlevél, röpirat sorakozott, nagyobb részben unikumok. Egyedül Budának a töröktől való visszafoglalását száz egykorú nyomtatvány tárgyalja. Katalógusát nyomtatásban is kiadta – első két kötetét 1900–1902-ben, a másik két kötet már halála után jelent meg –, s ezzel országos viszonylatban is felhívta a figyelmet a hungarikumok gyűjtésére. Sok áldozattal összegyűjtött könyveit végrendeletében a Múzeumi Könyvtárra hagyta, s így lett belőle nemzeti kincs.

Az 1919-ben elhunyt Todoreszku Gyula – hasonlóképp sok fáradozással – ezernél több rendkívül becses, 1711 előtt hazánkban készült nyomtatványt gyűjtött össze. Ebből 565 magyar nyelvű, közülük 54-et Szabó Károly bibliográfiája sem ismer. Könyvtárában őrizte az első cirill betűs nyomtatványt és sok más inkunábulumot (ősnyomtatványt). Mindezt ugyancsak a Múzeumi Könyvtárra hagyta, s ezzel nevét Széchényi Ferenc és Apponyi Sándor mellé írta be a Múzeum történetébe.

Az Akadémiai Könyvtár a századforduló körül sok kisebb ajándék mellett három jelentőset kapott. Időrendben az első Elischer Boldizsár Goethe-gyűjteménye, amely 2500 nyomtatványból, 34 Goethe- és 144 egyéb kéziratból állt. 1905-ben került ide Ráth Györgynek, az Iparművészeti Múzeum főigazgatójának, a híres ritkasággyűjtőnek a hagyatéka, 2364 kötet XVI–XVII. századi, hazánkban nyomott könyv. Ezt követte a következő esztendőben Kaufmann Dávid vallásbölcselőnek, a Rabbiképző tanárának 2620 egységből álló, világhírű kódexeket, nagy értékű kéziratokat tartalmazó hebraika (zsidó történelemmel, héber nyelvvel foglalkozó) gyűjteménye.

A világháború előtt más, páratlan értékeket rejtő könyvtárak is keletkeztek, de ezek csak az 1920-as években, gyűjtőik halála után kerültek akadémiai tulajdonba. Ilyenek Kégl Sándor perzsa, szanszkrit és urdu vonatkozású könyvei, Stein Aurél szanszkrit és közép-ázsiai tárgyú művei, Vigyázó Ferenc ősnyomtatványai és régi magyar könyvei.

Szüry Dénes író és kritikus az 1767 és 1867 közt megjelent első kiadású szépirodalmi műveket és a reformkor politikai irodalmát gyűjtötte. Kollekcióját, melyet 1910-ben a Fővárosi Könyvtár vásárolt meg 22 500 koronáért, irodalomtörténészeink, irodalmáraink azóta is sokat használják. Ugyanide került 1911-ben Ballagi Géza sárospataki jogászprofesszor mintegy 10 000 darabból álló politikai röpiratgyűjteménye, 15 000 korona vételárért.

Ajándék gyanánt kapta meg a főváros 1914-ben Vámbéry Árminnak, a világhírű orientalistának, ázsiai utazónak a magyarság eredetéről, a törökökről és keleti utazásairól szóló könyvtárát, 1911-ben Zichy Jenő Ázsia-kutatónak főleg a magyarság eredetéről vonatkozó és sok régi térképet, útleírást és egy XV. századi kódexet tartalmazó 3000 kötetes gyűjteményét, valamint 1917-ben Thallóczy Lajos történésznek a Balkánnal és Oroszország múltjával foglalkozó hagyatékát.

A Fővárosi Könyvtár működése első éveiben ezenkívül Kautz Gyula, Hentaller Lajos, Hanuy Ferenc, Emich Gusztáv, Hevesi Lajos, Dessewffy Lajos és mások örökségének megvásárlásával növelte állományát, köztük számtalan olyan művel, amelyeket könyvkereskedések útján, vagy egyáltalán nem, vagy csak nagyon sok utánjárással sikerült volna megszerezni.

Mircse János történettudós Olaszországban élt évekig, és számos ritka olasz történelmi és irodalmi művet vásárolt össze. Ezek halála után, 1883-ban az Egyetemi Könyvtárba jutottak. A következő esztendőben Pauler Tivadarnak, a kiváló büntetőjogásznak fia ajándékozta apja 4190 kötetes szakkönyvtárát az egyetemnek. Ugyanebből az évből megemlíthető Szentkirályi Móric hagyatéka, amely ugyan csak kevés műből állt, de tartalmazta az akkor divatos hasonszenvi gyógymódnak teljes magyar és német irodalmát. Csupa római-görög auktorból, klasszika-filológiai műből állt két tanárnak, Básel Aurélnak és Télfy Ivánnak gazdag gyűjteménye. Ezek 1889-ben és 1898-ban kerültek az alma mater birtokába. Wenczel Gusztáv jogtörténész professzor értékes jogi szakkönyvtárát 1891-ben kapta meg az Egyetemi Könyvtár.

Az említetteken kívül még sok kisebb-nagyobb magánkönyvtár került köztulajdonba, de a felhozott példák is eléggé mutatják, hogy a magánszemélyek micsoda felbecsülhetetlen értékeket gyűjtöttek össze.

24. KATALÓGUSOK

Julius Petzhold és más neves szakemberek szerint egy könyvtár berendezésében a zárókő a katalógusok elkészítése. Kis gyűjteményekben, ahol a könyvtárosnak módja van a teljes állomány megismerésére, és kevés az olvasók száma, még nélkülözhető, de a könyvtermelésnek, az állomány nagyságának és a látogatók számának növekedése miatt a jó és pontos katalógus egyre inkább létszükséglet; nélküle nincs könyvtár, csak áttekinthetetlen könyvhalmaz.

Sokféle fajtája tájékoztathat az egész állományról vagy csak ennek egyes részeiről, például a kéziratokról, folyóiratokról, térképekről, különgyűjteményekről. Rendszere szerint megkülönböztetünk szerzői, valamint szak- és tárgyszókatalógust, használata szerint szolgálati és közönségkatalógust, az úgynevezett olvasói katalógust. Formája lehet könyv – ez a kötetkatalógus – vagy cédulákra, kartonokra írt címjegyzék.

A legáltalánosabb és legtöbbet használt forma a betűrendes, szerzői vagy más néven leíró katalógus. Az olvasó, ha egy ismert szerzőjű, ismert

című könyvet keres, ennek révén könnyen megtudhatja, hogy megvan-e az állományban.

A nagyobb és többet látogatott városi, egyházi és egyéb szakkönyvtárakból általában nem hiányzott a betűrendes katalógus, noha színvonalban nagyon különböztek egymástól. Hiányzott egy egységes címfelvételi szabályzat, az intézmények egy része még saját maga részére sem rögzítette a szabályokat, s így a katalóguskészítők egyéni elgondolásainak tág tere nyílt. Gyakran előfordult, hogy egy és ugyanazon szerzőnek a neve a katalógusban két-három különböző formában szerepelt (például Horatius, Horaz, Oratio), különösen akkor, ha nevét vagy nevének írását megváltoztatta (például Grosschmidt Béni műveit egy időben Zsögöd Béni néven jelentette meg). Ilyenkor a címjegyzékben ugyanannak a szerzőnek a művei is távol kerülhetnek egymástól.

Nem volt egységes, általános elfogadott formája az összetett, prepozícióval (elöljáróval) ellátott nevű íróknak, hiányoztak a cirill ábécével írt nevek, címek latin betűkre való átírásának szabályai, az antológiákat egyszer címük, máskor összeállítójuk neve alatt katalogizálták, és a mellőzött névformáról nem készítettek utalót, a használt névformára való hivatkozást... és még soká folytathatnánk a következetlenségre valló példák felsorolását.

Poroszországban már 1899-ben kiadták a *Preussische Instruktionen* (porosz instrukciók) néven ismert címleírási szabályzatot, és használatát kötelezővé tették, 1908-ban pedig Brüsszelben nemzetközi konferencia foglalkozott a leírás nemzetközi egységesítésének kérdésével. Nálunk ilyen törekvés még csak szóba sem került.

A múlt század közepéig a címfelvételeket nálunk is, külföldön is kötetekbe írták, azután terjedt csak el a különálló lapokra írt cédulakatalógus. Az egyes cédulák, kartonok nagysága a különböző katalógusokban különböző volt, általában a negyedrét nagyság (kb. 18×22 cm) dominált.

A kiegyezés után a három nagy budapesti könyvtár állományát újra katalogizálta. Ezek a különálló lapokra írt címfelvételek pontosak voltak, megfelelő tájékoztatást nyújtottak az állományról, és könnyen be lehetett osztani a betűrendbe. De kiderült ezzel kapcsolatban a cédulakatalógus nagy hátránya: az olvasók az egyes lapokat kiemelhették a helyükről, és rossz helyre tehették vissza, sőt magukkal is vihették. Ezért használatát

csak ismert nevű kutatóknak, egyetemi tanároknak engedték meg, akikben bíztak, akikről feltételezték, hogy vigyáznak a sorrendre. Így volt ez az Egyetemi Könyvtárban, az Akadémiaiban pedig csak a szakkatalógusban kereshettek a látogatók. A többi olvasónak az igényelt könyvekről kérőlapot kellett kitölteni, ezek jelzetét raktárosok vagy könyvtárosok keresték ki, s az olvasó csak másnap tudhatta meg, hogy megvannak-e az állományban. Ennek következtében a közönség szempontjából legfontosabb katalógus lényegében csak hivatali használatra szánt jegyzék lett.

Aránylag sok kaszinó, olvasókör és a legtöbb kölcsönkönyvtár nyomtatásban is kiadta katalógusát. Közülük azonban sok azt bizonyítja, hogy összeállítójuk egy része szakmája legelemibb fogalmait sem ismerte, megelégedett a könyvcímek feltüntetésével, a szerzők nevének közlését sokszor feleslegesnek tartotta. A Széchényi Könyvtár raktára sok egylet, olvasókör ilyen egykorú katalógusát őrzi.

A kutatók munkáját nagyon megkönnyítette, hogy több nagy könyvtár és intézmény (Statisztikai Hivatal, Földtani Intézet, Orvosegyesület, minisztériumok) is kinyomatta teljes állományának vagy állományrészlegének (folyóiratok, ősnyomtatványok, régi magyar könyvek stb.) katalógusát. Az Egyetemi Könyvtár minden évben megjelentette új szerzeményeinek szakosított jegyzékét.

A könyvtárak tájékoztató szolgálatot nem szerveztek. A látogatók így nehezen kaphattak választ arra a kérdésre, hogy egy meghatározott tudományágról, különleges kérdésről hol találnak irodalmat. A könyvtárosok általában készséggel segítettek ilyenkor, de ezt csak akkor tehették, ha saját munkájuk révén ismerték a kérdéses témát. Kivételek természetesen voltak. Legendákat meséltek például arról, hogy bármilyen kérdést feltehettek Hellebrant Árpádnak, aki 1877-től 1925-ig az Akadémia könyvtárában dolgozott. Ő rendkívüli olvasottsága és bámulatos emlékezőtehetsége révén többnyire fejből diktálta le a kért irodalmat.

Tájékoztató szolgálat hiányában csak a szakkatalógusok és bibliográfiák adhattak választ a szakirodalom iránt érdeklődő olvasóknak. Szakkatalógust nagyon sok könyvtár állított fel, és mindegyik más rendszer alapján. Feladatának bármelyik rendszerezés meg tud felelni, ha logikus a felépítése, és kellően tagolja az anyagot, azaz egy-egy tudományág összefoglaló munkáiból kiindulva sorolja fel az állományt a kis részletszakokig. Így ki-

merítő tájékoztatást tud adni a különféle matematikai problémákról, a filozófiai iskolákról, a pedagógiai elméletekről, egy-egy város történelméről, a regényirodalom különféle korszakairól és ezerféle más kérdésnek a könyvtárban meglevő irodalmáról.

A magyar könyvtárak éppen erről mondtak le, amikor a szakkatalógust nem függetlenítették a raktári rendtől, amikor a szakokat nem bontották kis alszakokra, holott ezt a raktári felállítás megbontása nélkül is megtehették volna. Külföldi példát bőven találhattak volna rá. Andreas Ernst August Schleiermacher hesseni nagyhercegi könyvtáros szakrendszerében 25 főszakot és 8838 alszakot különböztetett meg. A porosz királyi könyvtár 1845–1851-ben készített szakkatalógusa a magyar történelmet, tehát egy náluk aránylag kevés művel képviselt szakot a következőképp tagolta: irodalom, vegyes és gyűjteményes kiadványok, általános történelem, római kor, a magyarok legrégibb története, régészet, fejedelmek és királyok időrendben, általános genealógia, életrajzgyűjtemények, címertan, rendjelek, egyes családok leszármazása és története, földrajz, statisztika, néprajz, szokások és erkölcsök, alkotmány és közigazgatás, hivatalnoki kar, parlament, államszerződések, pénzügy, ipar, kereskedelem, országutak, csatornák, hadügy, egyház (korszakokra bontva), jótékonyság, egyes országrészek, egyes községek. James Duff Brownnak az angliai városi könyvtárak részére készített rendszere a magyar történelmen belül egyedül a mohácsi vészig 20 alszakot különböztetett meg.

Ezzel ellentétben legnagyobb tudományos könyvtárunk, amelynek gyűjtőkörébe a történelem hangsúlyozottan tartozik bele, az Egyetemi Könyvtár, *egyetlen* szakba osztotta – további tagolás nélkül – az egyetemes történelmet, ókort, középkort, újkort, Egyiptom, India, Hellász, Róma múltját, a népvándorlást, keresztes hadjáratokat, reformációt, forradalmakat, Anglia, Francia-, Olasz-, Németország történelmét, városok, intézmények, erkölcsök kialakulását, genealógiát, kronológiát, diplomatikát, heraldikát, biográfiát, numizmatikát, epigrafikát... Itt már a szakrendszer felállításakor, a múlt század hetvenes éveiben 20–25 000 mű katalóguscédulája zsúfolódott össze egyetlen szakba, s ez a szám az 1930-as évekig legalább a duplájára szaporodott. Ennyi cédulát kellett volna átnézni annak, aki meg akarta tudni, hogy például Abesszínia történetéről vagy a német parasztfelkelésekről mit olvashat; és ez az átnézés maga napokat vett volna igénybe.

Az Egyetemi Könyvtár 47, az Akadémiai 51, a Széchényi Könyvtár 120, a Műegyetemi 25 szakba sorolta egész állományát, és a szakokon belül nem különböztetett meg alszakokat. Mindennek következtében szakkatalógusaink tájékoztatási célra teljesen használhatatlanok voltak. Megdöbbentő azonban, hogy könyvtárosaink erre nem is törekedtek, úgyszólván sejtelmük sem volt a szakkatalógus alapfeladatáról. A tudós Ferenczi Zoltán, *A könyvtártan alapvonalai* című mű szerzője az 1902. évről szóló könyvtári jelentésében a következő meghökkentő kijelentést tette: „Aki tudománnyal akar foglalkozni, szakja irodalmát máshonnan, másképpen kell összeállítani, s a könyvtárba csak azért megy, hogy megtudja mi van belőle... Az, aki maga nem tudja a könyvtárban, mit kell keresni, hanem ezt a könyvtártól kívánja megkérdezni, az lehetetlen feladatot kíván. Ezen segíteni, a közönséget szakszerű felvilágosítással ellátni csak egy mód volna megközelítőleg, az, ha minden tudományszakra külön-külön hivatalnok állna a közönség rendelkezésére."

Gulyás Pál a népkönyvtárak szervezéséről írt munkájában a szakkatalógust feleslegesnek tartja – legalábbis a népkönyvtárakban – mert a tapasztalat – szerinte – azt mutatja, hogy az olvasóknak „csupán jelentéktelen töredéke használja", s e „szerencsés kivételeket az egyes tudományokról írt kézikönyvek irodalmi áttekintése sokkal jobban útba igazítja, mint a szakcímtár".

Angol nyelvterületen már a múlt század utolsó harmadában elterjedt egy új szakkatalógus-rendszer, amely lehetővé tette, hogy a legkisebb tudományszakokról, a legelvontabb problémákról, a legújabb kutatások irodalmáról is pontos tájékoztatást adjanak az olvasóknak. A Melvil Dewey New Yorki-i könyvtáros által 1876-ban kidolgozott táblázat a tízes számrendszer segítségével tíz főszakra osztotta a tudományokat, majd ezek további tízes osztásaival lehetővé tette a rendszernek elvileg a végtelenségig való finomítását. Például a természettudományok az 5. főosztályba tartoznak, a fizika az 51.-be, a mechanika az 531.-be. (Ma használnak 6–9 számjegyes alosztályokat is, így a másodlagos gammasugarakról szóló műveket az 549.166.84. alosztályba sorolják.) Rendszerét a század elején már ezernél több könyvtárban alkalmazták.

Európában Dewey eredeti rendszerének némileg módosított, *Egyetemes Tizedes Osztályozás*nak (röviden *ETO*), nevezett változatát fogadták el, s

ennek részletes kidolgozását a brüsszeli Institut International de Bibliographie (Nemzetközi Bibliográfiai Intézet) tette feladatává.

Az *ETO* előnyeit nálunk elsőnek Szabó Ervin ismerte fel. Kidolgozta a rendszer rövidített magyar kiadását, és eszerint készítette el a Kereskedelmi és Iparkamara szakkatalógusát 1900-ban. Javaslatára így szakozták 1912-től a Fővárosi Könyvtár állományát is. Sajnálatos módon azonban a tizedes rendszernek nem a brüsszeli kidolgozását vette át, hanem ennek – egyébként logikusabb – egyéni változatát.

A magyar könyvtárosok többsége – elsősorban Gulyás Pál – nagy ellenkezéssel fogadta a tizedes osztályozást. Ennek egyik oka, hogy módosítás nélkül nem alkalmas az állomány raktári elhelyezésére, márpedig könyvtárosaink túlnyomó része a raktárban egyedül a szak szerinti felállítást tartotta helyesnek. Ehhez tegyük hozzá, hogy a jó katalógussal rendelkező nagy könyvtárakban, ahol az olvasók nem léphetnek a raktárakba, különösen pedig a helyhiánnyal küzdő magyar bibliotékákban hasznosabb a numerus kurrens (folyószámos) elhelyezés, mert itt nem kell a gyarapodásnak minden szak végén üres helyet kihagyni.

1919-ig mindössze 7 könyvtár alkalmazta a decimális szakrendet, az említetteken kívül a Kereskedelmi Múzeum, 3 tudományegyetemi és 1 műegyetemi tanszéki könyvtár. Az *Egyetemes Tizedes Osztályozás* iránti ellenséges magatartás tovább tartott a két világháború közt is, s ebben része lehetett a radikális gondolkozású Szabó Ervin és munkatársai iránti politikai ellenszenvnek.

A szakkatalógus különleges fajtája a tárgyszókatalógus, amely a dokumentumokat a tárgyukat röviden kifejező szó vagy szókapcsolat betűrendjében írja le. Hazánkban ilyent nem készítettek, külföldön is keveset, például a fejlett német könyvtárakban 1919-ig összesen tíz helyen.

Nem terjedt el az amerikai public libraryk egyik kedvelt katalógusfajtája, a szótár-, kereszt- vagy indexkatalógus. Ez a szerzői betűrendbe illeszti be a különféle fogalmak tárgyszavait, címszavait, mindegyik után közölve a rá vonakozó irodalmat. Jól szolgálja a tájékozatlan olvasók informálását, mert e réven könnyen és gyorsan találják meg az őket érdeklő kérdésekről szóló műveket. Magyarországon csak a budapesti Erzsébet Népakadémia könyvtárosa, Vörösváry Ferenc szerkesztett és nyomatott ki 1917-ben a könyvtár teljes állományáról, 10 786 műről ilyen szótárkatalógust.

Sok gyűjtemény készített helyrajzi vagy raktárkatalógust. Ez az állomány raktározási sorrendjében sorolja a műveket. Nagyon megkönnyíti az állományellenőrzést, de az olvasók tájékoztatására nem alkalmas.

Nagy hátrányt jelentett, hogy nem készültek központi katalógusok, amelyek több könyvtár anyagáról tájékoztatnak, s így az olvasót megóvják attól, hogy egy-egy mű lelőhelyét sokáig keresse. E téren az első szerény kezdeményezés 1908-ban történt, amikor Ferenczi Zoltán, az Egyetemi Könyvtár igazgatója felterjesztéssel fordult a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumhoz, és javasolta, hogy külföldi mintára „hazánkban egy előre legalább a két egyetem és a jogakadémiák évi gyarapodásáról jegyzék adassék ki évenként, mégpedig a budapesti Egyetemi Könyvtárban, s ennek gyarapodási címjegyzékébe olvasztva bele". A javaslatra a minisztérium még csak nem is válaszolt.

Eredményesebbnek bizonyult egy magánkezdeményezés, amely Kőrösy Kornél egyetemi magántanár, orvoskari adjunktus nevéhez fűződik. Kőrösynek számos tanulmánya jelent meg az anyagcsere-vizsgálatról és az örökléstanról. Írásuk közben a forrásul használt folyóiratokat néha soká kellett keresgélnie, mert nem tudta, hol találhatók, márpedig - mint egy értekezésében írta - „a tudományos irodalom hozzáférhetősége minden tudományos dolgozásnak nélkülözhetetlen előfeltétele". Ezt pedig legjobban egy, a folyóiratok lelőhelyét feltüntető katalógus segíti elő. A címjegyzék megjelenése után azt is könnyű lesz megállapítani, hogy milyen folyóiratok járnak feleslegesen több példányban, és hogy melyek hiányoznak. Az előbbiek lemondásával megtakarított pénzt az utóbbiak előfizetésére lehet fordítani. Elgondolásának helyességéről meggyőzte Lenhossék Mihályt, az anatómia professzorát. Ketten közösen felkértek 96 intézményt, kutatóintézetet, egyetemi tanszéket, hogy jelentsék be az oda járó orvosi, természettudományi és mezőgazdasági periodikumokat.

A felhívásnak sikere lett, összesen 106 könyvtár küldte be adatait. Ezek felhasználásával Kőrösy és Lenhossék 1916-ban kiadta *A budapesti könyvtárakba és intézetekbe járó természettudományi, orvosi és mezőgazdasági folyóiratok jegyzékét*. Ebben 1768 különböző periodikum 3542 lelőhelyét közölték, mindegyiknél jelezve, hogy a bejelentő intézmények állományában milyen évfolyamok találhatók meg. Ez volt hazánkban az első központi katalógus.

Kőrösy úgy gondolta, hogy a példát a nyelvészek, történészek, jogászok, technikusok is követni fogják. Ebből semmi sem lett, a kitűnő kezdeményezésnek elmaradt a folytatása, jórészt a háború következményeként, mert a külföldi folyóiratok behozatala egyre csökkent.

25. BIBLIOGRÁFIÁK

„A könyvtáros igazi hivatása - Szabó Ervin meghatározása szerint - mások tudományos munkásságának előmozdítása." Ennek a feladatának nem tud jól megfelelni, ha nem állanak rendelkezésére bibliográfiák, minden tudomány vezérfonalai. Hellebrant Árpád, az Akadémiai Könyvtár munkatársa fontosságukat így jellemezte 1906-ban: „A tudományos irodalom hazánkban évről évre oly mértékben fejlődik, hogy az abban való tájékozódásra a könyvészet nem nélkülözhető. Ha valaki egy kérdéssel foglalkozni akar, első feladata, hogy tájékozódást szerezzen arról, vajon van-e a tárgynak irodalma? Foglalkoztak-e már mások is az illető tárggyal? Mit írtak róla? Ezt pedig úgy érhetjük el, ha a művek címeit... rendszeresen egybegyűjtjük."

Lukinich Imre történettudós pár évvel később publikált írása szerint a bibliográfiák szükségessége „abból is következik, hogy tudományos kiadványaink jelentékeny része... még indexszel sincs ellátva, folyóirataink összefoglaló repertóriumok híján maholnap alig használható tömeggé lesznek; a kutatni vágyó a legtöbb esetben minden irányítás nélkül fog valamely kérdés anyagának összegyűjtéséhez, s bár energiája, munkabírása javát az adatok lehető teljes felkutatására kénytelen fordítani, még mindig ki van téve annak az eshetőségnek, hogy igen lényeges és fontos adatok elkerülik figyelmét".

Így ír a szaktudós, pedig ő még úgy-ahogy tudja, hogy mi jelent meg, ám az egyetemi hallgató, a kezdő kutató, s az, aki rokon szakmája köréből óhajt ismerni valamit, hol kezdje meg a kutatást? Erre csakis a bibliográfiák adhatják meg a feleletet.

Bibliográfiák készültek nálunk Czwittinger Dávid óta (1711), de a tudományos igényű könyvészet megjelenésére várni kellett a XIX. század utol-

só negyedéig. Ekkor kezdte meg működését Szabó Károly, Petrik Géza, id. Szinnyei József és néhány más társa.

Sorukban az első Szabó Károly történettudós, 1860-tól az Erdélyi Múzeum Egylet könyvtárának vezetője. Kiválasztotta a gyűjteményben levő sok régi, 1711 előtt megjelent magyar könyvet, és pontos leírást készített róluk. Ennek befejeztével végigjárta először Erdély, majd egész Magyarország minden jelentősebb könyvtárát, és ott folytatta munkáját.

Összegyűjtött anyagát az Akadémia *Régi magyar könyvtár. Könyvészeti kézikönyv. Az 1531-1711-ig megjelent magyar nyomtatványok* címmel 1879-ben nyomtatásban adta ki. Bibliográfiája a műveket időrendben sorolja fel, és mindegyik cím mellett közölte a lelőhelyet is.

Az *RMK* – röviden így emlegetik ezt a bibliográfiát – hallatlan sikert aratott. Megjelenése bebizonyította azoknak a tévedését, akik kételkedtek abban, hogy a könyvészet egyaránt szívügye a könyvtárosoknak és a tudósoknak. A kutatók jelentékeny része nem is sejtette, hogy mennyi régi magyar könyv rejtőzik könyvtárainkban, milyen sokat alkottak íróink a török uralom hosszú másfél évszázada alatt. Egymás után vették kézbe a Szabó által leírt köteteket, feldolgozták őket, és munkájuk eredményeképp sok új vonással gazdagodott irodalmunk és művelődésünk XVI–XVII. századi története.

Nagy visszhangot váltott ki a könyvtárosok közt is – főleg a régi anyagot őrző gyűjteményekben –, s hatására megkezdődött régi irodalmunk még ismeretlen műveinek felkutatása. Sok olyan kiadványnak bukkantak nyomára, melyet Szabó nem ismert. Hozzáfogtak a nyomtatványtöredékeknek a régi kötéstáblákból való kiáztatásához is. A ritkaságok közül sokat ki is állítottak az 1882-ben rendezett országos könyvkiállításon.

A Régi Magyar Könyvtár megjelenése után választotta külön a Széchényi Könyvtár is régi magyar könyveit, és kezdte meg a kötéstáblákban rejlő irodalmi kincsek kutatását. Az eredmény meglepő volt. Az első száz felbontott táblából 45 addig nem ismert régi magyar nyomtatvány került elő.

A siker hatására az Akadémia megbízta Szabó Károlyt a folytatásnak, a Magyarországon 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványok jegyzékének összeállításával. A *Régi Magyar Könyvtár*nak ez a II. kötete 1885-ben került ki a sajtó alól, és az I. kötet elrendezéséhez hasonlóan hozzávetőlegesen két és fél ezer kiadványt írt le.

Az Akadémia felszólította Szabót a III. kötet elkészítésére is. Ennek feladata volt számba venni a magyar szerzőktől külföldön megjelent nem magyar nyelvű könyveket. A kiváló bibliográfus hozzáfogott ehhez a munkához is, de 1890-ben bekövetkezett halála miatt nem tudta befejezni. Körülbelül kétezer tételből álló gyűjtésének kiegészítésére és nyomdába adására az Akadémia könyvtárosa, Hellebrant Árpád vállalkozott, aki a könyvészetre való rátermettségét már az Akadémiai Könyvtár ősnyomtatványainak magas színvonalú nyomtatott katalógusával bebizonyította. Elődje anyagát háromezer tétellel egészítette ki és adta ki két kötetben 1898-ban.

A munka befejezése lett volna a külföldön külföldi szerzők által írt, Magyarországgal foglalkozó régi nyomtatványoknak, a hungaricumoknak a jegyzéke. Hellebrant ennek az összeállítására is gondolt, de szerencsétlen családi körülményei meghiúsították terve valóra váltását.

Az *RMK* IV. részének, a hungarikumoknak a bibliográfiája így kútba esett. A fontos feladat azonban részben megoldást nyert, mert Apponyi Sándor – akiről már korábban beszéltünk – kiadta gyűjteményének katalógusát, s ez állományának gazdagsága miatt mindmáig a legteljesebb hungarikum-könyvészetünk. Pontosságát, részletességét azóta sem múlták felül.

Sokáig hiányzott az 1711 után megjelent könyvek számbavétele. Akit Balassi, Gyöngyösi költeményeinek utóhatása, a felvilágosodás, reformkor, a szabadságharc irodalma érdekelt, az a szükséges munkákat fáradságos és sokszor csak féleredményt hozó keresgéléssel találhatta meg, esetleg 10–15 könyvtár katalógusainak átnézése után. Az 1711 utáni hatalmas kiadványtömeg jegyzékbe foglalására nem könyvtáros vállalkozott, hanem Petrik Géza, aki pályáját könyvkereskedőként kezdte, antikváriusként folytatta, és emellett több könyvészetet adott ki. 1879 után csak bibliográfiák szerkesztésével foglalkozott, és négy kötetben összeállította *Magyarország bibliográfiája 1712–1860* című művét. Ebben a lelőhelyek feltüntetésével felsorolt minden magyarországi megjelenésű művet, a nem magyarul megjelenteket is, valamint a külföldön megjelent magyar vagy Magyarországra vonatkozó idegen nyelvű műveket. A folyóiratok címe alatt a bennük megjelent fontosabb cikkek címét is közli. (Ez példa nélkül áll a világ nemzeti bibliográfiái közt!)

A rendkívüli türelmet és fáradságot igénylő mű összeállításához Trefort kultuszminiszter anyagi támogatást biztosított, de megjelentetését nem vállalta. Petrik maga adta ki. Kiadóként ugyan Dobrovszky Ágost szerepelt, ő azonban csak nevét kölcsönözte, a kiadás teljesen a szerző műve, ő intézte a terjesztést is. Megrendelési felhívására csak 250-en jelentkeztek, a könyvtárak nagy része sem fizetett elő erre a körülbelül 50 000 címet felsoroló kiadványra, amely 1881–1891 közt 15 íves füzetekben, 4 kötetben hagyta el a sajtót. Petrik szak- és tárgymutatóval, valamint terjedelmes statisztikai összefoglalással akarta kiegészíteni művét – ennek tervével még 1908-ban is foglalkozott –, de ez végképp elmaradt.

A nemzeti bibliográfiának a folytatásai is megjelentek a Magyar Könyvkereskedők Egyesületének a költségén. Az 1860–1875 és az 1886–1900 években megjelent műveket regisztráló köteteket ugyancsak Petrik állította össze, az 1876–1885. évekét pedig – nem tudjuk, hogy miért – Kiszlingstein Sándor könyvkereskedő. Az 1901–1910. évkör bibliográfiája a többiekhez hasonlóan ugyancsak füzetekben jelent meg 1917-től, a kiadás befejezésére azonban a világháborút követő szegénység miatt csak 1928-ban került sor.

Bibliográfusaink közül Kertbeny Károly életcélul tűzte ki a magyar irodalomnak a külfölddel való megismertetését. Állandóan tervezte nemzeti bibliográfiánk megírását, ennek érdekében szívós propagandát folytatott, előfizetési felhívásokat bocsátott ki, beadványokkal ostromolta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumot. Végül némi részeredményt ért el, mert Trefort megbízta a *Magyarországi német könyvészet 1801–1860* összeállításával. Ezt a munkát azonban betegsége és korai halála miatt nem tudta befejezni, a szerkesztést Petrik vette át. A könyvészet két kötetben 1886-ban hagyta el a sajtót.

A harmadik nagy bibliográfus, Szinnyei József nyolckötetes munkát tervezett, *Hazai és külföldi folyóiratok magyar tudományos repertóriuma* címmel, de ebből 1874–1885 közt csak három kötet látott napvilágot, és munkájának 1946-ig nem akadt folytatója. Első kötete a történelmi tárgyú, a második a természettudományi és matematikai cikkeket tartalmazta. Ezután Szinnyei az Akadémia utasítására 172 hírlap 714 évfolyamát dolgozta fel. Ez lett a repertórium, vagyis a cikkek címjegyzéke 2. részének első és egyetlen kötete.

A repertórium hibája, hogy szerzők szerint csoportosította az anyagot, pedig a kutatókat elsősorban nem az érdekli, hogy *ki* mit írt, hanem az, hogy valamilyen kérdésről *mit* írtak. Tárgymutatóval ugyan lehetett volna ezen segíteni, de ez nem történt meg.

Szinnyei nevét elsősorban az a 14 kötetes munka örökítette meg, amelyet általában csak *A Szinnyei* néven emlegetnek, *A magyar írók élete és munkái.* Életrajzi lexikonának tervét először 1877-ben ismertette a *Magyar Könyvszemlé*ben, s ezzel egy időben kiadására javaslatot tett az Akadémiának. Legfőbb tudományos intézetünk azonban nem ismerte fel a terv jelentőségét, és háromszor utasította vissza. Szinnyei ezzel nem törődve folytatta munkájához a cédulázást, anyaggyűjtést és az egyéb rendelkezésre álló adatok mellett feldolgozta a színlapokat, gyászjelentéseket is. Értesüléseit gyakran a még élő íróktól közvetlenül szerezte be. Végül az Akadémia ellenállása is megtört, 1889-ben intézkedett az írói tiszteletdíj kifizetéséről, a kinyomtatásról azonban már magának Szinnyeinek kellett gondoskodni. A kiadást a Horánszky-cég vállalta, füzetenként jelentette meg, az elsőt 1891-ben, az utolsót a szerző halála után, 1914-ben.

Szinnyei József az író fogalmát – szerencsére – nagyon tágan értelmezte, közéjük sorolta jóformán minden nyomtatásban megjelent mű szerzőjét, szám szerint 29 553-at. Mindegyik szócikk tartalmazza az író fontosabb életrajzi adatait, munkáinak jegyzékét, kiterjed a kéziratban maradt művekre, lehetőség szerint közli ezek lelőhelyeit is, és felsorolja az írókról szóló cikkeket, méltatásokat, tanulmányokat. Sok esetben megállapította a névtelenül megjelent tanulmányok szerzőit is. Mindig elsődleges forrásokat használt, a címeket magukról a művekről írta le.

A magyar bibliográfiának ezek a kimagasló alkotásai nem munkaközösségek, hanem egy-egy kiváló könyvtáros, illetve könyvkereskedő egyéni teljesítményei. Összeállításukhoz az állam, a hivatalos szervek csak rendkívül kevés támogatást nyújtottak.

Mellettük részletkönyvészetek is jelentek meg a legújabb kiadványokról a *Magyar Könyvszemlé*ben, a *Magyar Könyvkereskedők Évkönyvé*ben és a *Corvinás*ban, a könyvkereskedők közlönyében.

Emellett – ha késve is – megindult a szakbibliográfiák és -repertóriumok megjelentetése. Rendkívül jelentősek Hellebrant Árpádnak a különböző folyóiratokban évente közölt összeállításai, 1885-től a nyelvészeti (az *Egye-*

*temes Philológiai Közlöny*ben jelent meg), 1905-től a pedagógiai *(Magyar Pedagógia),* 1913-tól a történelmi *(Századok)* és 1919-től a néprajzi (Ethnographia) anyagról. Az új könyvek címein kívül Hellebrant közölte a hazánkban megjelent hírlap- és folyóiratcikkeket, valamint a magyar írók külföldön kiadott műveinek adatait is. Alaposságára jellemző, hogy a nyelvészeti rész évente 2500–3000, a pedagógiai 2000, a történeti 1000-nél több tételt sorolt fel. Székely Dávid a *Művészet* című folyóiratban adta közre 1904-től a művészeti tárgyú irodalom könyvészetét.

Elgondolható, hogy ezek az összeállítások mennyire segítették a gyorsan bővülő tudományos kutatást, annál inkább, mert a kor divatos tudományos irányzata, a pozitivizmus a tények és adatok minél teljesebb összegyűjtését tekintette elsőrendű feladatának. A kutatók a bibliográfiákban bő útmutatást találhattak a múlt dokumentumairól. Megjelenésük után a könyvtárosoknak nem kellett azzal megelégedniük, hogy az olvasók kezébe csak az általuk keresett műveket adják, hanem tájékoztatással is tudtak szolgálni arra vonatkozóan, hogy ezeken kívül milyen könyvek, tanulmányok jelentek meg az őket érdeklő problémákról.

E könyvészetek értékének és korszerű voltának egyik bizonyítéka, hogy még napjainkban sem mellőzhetők. Így került sor a legutolsó években Petrik bibliográfiájának és Szinnyei életrajzi lexikonának új, reprint kiadására.

26. KÖNYVTÁROSOK, KÖNYVTÁRI SZAKIRODALOM

„Minden könyvtárnak két lényeges alkotórésze van, egy anyagi: a könyv... s egy szellemi: a könyvtárnok. Ez t.i. valóságos lelke, életereje minden bibliotékának. Ő tartja fenn, ő neveli tudományrendszeresen, hogy folyvást organikus test, s ne mechanikus halmaz legyen... A könyvtárnok az, ki a könyvtárnak vagy megölő betűje vagy verőszíve, ő képes a leggazdagabb gyűjteményt holttetemmé lelketleníteni, mint képes azt, ha magát nem ragyogó, de annál melegítőbb hivatásának egész lélekkel és szívvel odaadja, élő hatalommá emelni." Ezt írta Toldy Ferenc 1843-ban, egy tervezett, de el nem készült könyvtártani szakkönyvnek az *Athenae-*

*um*ban megjelent bevezetőjében. Jól jellemzi a könyvtáros fontosságát, s egyúttal felveti azt a kérdést, hogy vajon a tárgyalt korszakban milyenek voltak nálunk, jó sáfárai-e a rájuk bízott gyűjteményeknek?

Szervezett könyvtárosképzés a XX. századig hazánkban ismeretlen fogalom. Nagyobb gyűjteményekben, ahol többen is dolgoztak, az újoncok a mindennapi munka közben a régebbi alkalmazottak útmutatása révén gyakorlatban sajátíthatták el a szükséges tudnivalókat. Ilyen hely azonban kevés akadt. 1885-ben háromnál többen csak a Széchényi, a budapesti és kolozsvári Egyetemi Könyvtárban dolgoztak. Másutt a munkamódszereket, a címfelvételi, leltározási, kölcsönzési szabályokat maguk állapították meg, és néhol - György Aladár szavait idézve - „homályos sejtelmekkel is alig bírtak feladatuk fontosságáról".

Az 1884-i felmérés szerint 10 000 kötetesnél nagyobb állományú gyűjteményekben összesen 112 könyvtáros dolgozott - munkájukat 35 raktáros segítette - de többségük, mai szóhasználattal élve, csak részidőben dolgozott. Bibliotekáriusi teendőit tanári, szerzetesi, titkári munkája mellett végezte, gyakran még tiszteletdíjat sem kapva érte. A főfoglalkozású könyvtárosok száma nem haladhatta meg az ötvenet sem. Nem lehet ugyanis ilyennek nevezni az esztergomi főszékesegyházi bibliotékát irányító kanonokot, vagy a pozsonyi evangélikus gimnázium könyvtárát kezelő két tanárt, akik együttvéve ezért évi 100 forintot kaptak, továbbá a minisztériumi fogalmazókat, kamarai titkárokat, fegyintézeti tanítókat, akiket a statisztika könyvtárosokként tüntetett fel.

A XIX. század utolsó harmadában a szakirodalom felduzzadásával és az olvasók számának növekedésével párhuzamosan nemcsak egyre több könyvtáros alkalmazása vált szükségessé, hanem fokozódtak a munkájukkal kapcsolatos követelmények. 1912-ben a 25 000 kötetesnél nagyobb gyűjteményekben a raktárosokkal együtt már 350-en dolgoztak, bár soknak közülük csak melléktevékenysége volt a könyvtárosság. Hat intézménynél volt tíznél több alkalmazott, a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban (46), a Fővárosi (34), a budapesti Egyetemi (31), a Széchényi (25), az Országgyűlési (14) és a Műegyetemi Könyvtárban (12). Munkaidejük intézmények és korszakok szerint változott, általában 9-től 2-ig tartott, de napi nyolcórai munkaidő is előfordult, például az Egyetemi Könyvtárban 1874 és 1882 közt de. 8-tól 12-ig és du. 2-től 6-ig dolgoztak.

Előmenetelük általában lassú volt. Sok fizetés nélkül dolgozó könyvtártisztet, nyugdíjra nem jogosult írnokot alkalmaztak, de a költségvetés által engedélyezett létszámnak, a státusnak korlátozott volta miatt többségüket csak sokára nevezték ki végleges állásba. Csak egy példa: az Egyetemi Könyvtárban 1876-tól 1890-ig, illetve 1895-ig írnokként szolgált Pádly Lajos és Egerváry Potemkin Ödön. Igazgatójuk jelentéseiben mindkettőt állandóan „hűséges és ritka szorgalmú" tisztviselőként emlegette, akik „a könyvtárrendezés minden ágában teljes tájékozottságot és gyakorlatot" szereztek. Mégis halálukig családjukkal együtt formálisan nyomorogtak az 1,50, majd később 1,75 forintra emelt napidíjukból. Emiatt számos tehetséges kezdő hagyta ott a könyvtárat jobban fizetett, gyorsabb előrehaladást ígérő állás kedvéért.

A tudományos könyvtárakban mindenütt megkövetelték az alapos általános műveltséget, a nyelvismeretet, az egyetemi végzettséget.

A szakmai színvonalat és ezzel együtt a tudományos könyvtárakban dolgozók társadalmi megbecsülését emelte, hogy sok főhivatású könyvtáros végzett tudományos munkát, s ennek során tapasztalatból ismerte meg a könyvekkel foglalkozás csínját-bínját. A mondottak igazolására felsoroljuk néhány tudós nevét, akik 1912-ben a Széchényi Könyvtárban dolgoztak: Áldásy Antal, Bártfai Szabó László, Báthy Zsigmond, Bevilaqua Béla, Fejérpataky László, Gulyás Pál, Hoffmann Mária, Kereszty István, Kollányi Ferenc, Melich János, Rédey Tivadar, Sebestyén Gyula, Szinnyei József, Vértesy Jenő... Ennek egyik oka abban rejlett, hogy a múzeumokon kívül kevés kutatóintézet működött, ahol szakjuknak megfelelő tudományos munkát végezhettek volna, a könyvtárakban viszont erre sok lehetőségük nyílt.

A *Magyar Minerva* 1911-re vonatkozó kötete érdekes adatokat közölt a nem főhivatású könyvtárosok főfoglalkozásáról. A javarészt nép- és iskolai könyvtárakban dolgozó 2325 könyvtárosnak több mint kétharmada, 1589 tanár vagy tanító volt, 324 pedig állami, községi vagy magántisztviselő. Pap volt közülük 104, iparos 62, katona 47, földműves 34, kereskedő 23, orvos 10, egyéb (magánzó, ügyvéd, gyógyszerész stb.) 13. A női nemhez a könyvtárosoknak majdnem pontosan 5%-a tartozott, 117 tanítónő vagy óvónő.

A színvonal emelése érdekében az Egyetemi Könyvtárban 1874-ben a

kinevezést szakvizsgához kötötték. Tárgyai: a) könyvészet, b) könyvtártan és ennek keretében a paleográfia és az oklevéltan elemei, c) az egyetemes és magyar irodalomtörténetnek a könyvtári szolgálatban fontos része, d) két vagy három részletes címfelvétel. A jelöltnek emellett bizonyságot kellett tennie a latin, görög és német nyelvben való jártasságáról. A későbbi évek során eltekintettek a vizsgától.

Szabó Ervin kezdeményezésére a fővárosi tanács rendeletet hozott, amelynek értelmében 1912 elejétől az új kinevezéseket és előléptetéseket szakvizsga megszerzéséhez kötötték. Az alsó-, közép- és felsőfokú kinevezésekhez más és más követelményeket írtak elő, emellett középfok esetében feltétel volt az érettségi, felsőfokon pedig az egyetemi végzettség mellett tudományos vagy irodalmi működés.

Az első könyvtárosképző tanfolyamot 1898-ban rendezte meg a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa, majd a tananyagot lényegesen nem módosítva ezt 1913-ig hétszer megismételte. A tanfolyamok négy fő tárgyát összesen 38 órában adták elő. Fejérpataky László könyvtári országos felügyelő írástörténetet adott elő, és beszélt a középkori kéziratok katalogizálásáról, megóvásáról. Varju Elemér művelődéstörténész a nyomdászat történetét, a könyvgyűjtést és a könyvritkaságokat ismertette. Ferenczi Zoltán könyvtárigazgató előadásainak tárgya a könyvtárépítés volt, továbbá a különböző szakrendszerek s a katalogizálás, végül Esztegár László, a fiatalon elhunyt bibliográfus a magyar és külföldi könyvészetekről és a különféle bibliográfiai elméletekről, mozgalmakról tájékoztatta a hallgatókat. Korai halála után Gulyás Pál lett a bibliográfia előadója. A tanfolyam végén a résztvevők meglátogatták és megismerhették legnagyobb könyvtárainkat. A modern könyvtárügy kérdéseivel azonban egyik előadás sem foglalkozott.

A tanfolyamokon kevesen vettek részt. A tanács minden alkalommal csak 10 vidéki könyvtárost hívott meg, és adott részükre 100-100 korona úti átalányt. Saját költségükre mások is beirakozhattak, de ilyen vállalkozó tanfolyamonként legfeljebb 3-4 akadt. A közművelődési könyvtárak dolgozóinak nem adtak alkalmat hasonló képzettség megszerzésére.

Jó, de folytatás nélküli kezdeményezés maradt a Fővárosi Könyvtáré. Tisztviselői részére 1916 elején tizenegy előadásból álló továbbképző tanfolyamot rendezett, amelyen Szabó Ervin, Pikler Blanka, Kőhalmi Béla,

Madzsar József és mások ismertették a könyvtár fejlődését, az osztályozás, katalogizálás, bibliográfiaszerkesztés, olvasószolgálat kérdéseit.

Az egyetemek sokáig nem törődtek sem a könyvtárosképzéssel, sem a könyvtártudománnyal, nem szerveztek könyv- és könyvtártörténeti előadásokat. A kolozsvári egyetem volt az első, amely a könyvtártudománynak helyet adott, és Gyalui Farkast, az Egyetemi Könyvtár helyettes igazgatóját megbízta, hogy magántanári minőségben bibliográfiai előadásokat tartson. Erdélyi Pál igazgató a könyvtárban megfelelő előadótermet és a szükséges anyag szemléltetésére alkalmas helyiséget akart berendezni. Erre azonban megfelelő számú hallgató hiánya miatt nem került sor. A budapesti tudományegyetemen 1914-ben Gulyás Pál kapott könyvtártanból magántanári megbízást. A két magántanár előadásainak hallgatása azonban sehol sem volt kötelező, és nem jelentett semmi gyakorlati előnyt a könyvtárosi kinevezéseknél.

A szakmai képzés elhanyagolását az irodalom is tanúsítja. A Széchényi Könyvtár 1876-ban megindított, még ma is megjelenő folyóirata, a *Magyar Könyvszemle* magas színvonalú könyvtártörténeti tanulmányok mellett ritka könyvek, külföldi könyvtárak ismertetéseit közölte, de a gyakorlati tárgyú cikkekkel adós maradt. Nem foglalkozott a mindennapi munkával, a katalóguscédulák helyes elkészítésével, a külföldi könyvtárak berendezéseit sem hasonlította össze a hazaiakéval. „Tíz év alatt – írta György Aladár 1886-ban – egyetlenegyszer sem talált alkalmat s helyet, hogy hathatósan felszólaljon a nagy fontosságú nyilvános könyvtárak ügyében, avagy figyelmessé téve olvasóit a különféle könyvtárak önálló feladataira, azok különböző gyűjtésmódját s kezelését vitára bocsátotta volna." E tekintetben később sem történt változás, pedig csak az 1950-es években alakult ki sokrétű szakfolyóirat-hálózatunk.

Nem sokkal járult hozzá a képzéshez a *Múzeumi és Könyvtári Értesítő*, az Országos Főfelügyelőség és a Tanács 1907-től 11 éven át megjelenő, díszesen kiállított folyóirata sem. Közölte a Főfelügyelőség és Tanács éves beszámolóit, Wlassics Gyula elnöki megnyitóit, rövidebb-hosszabb tanulmányokat a múzeumokban őrzött kincsekről, az ásatásokról, de könyvtári vonatkozású cikket keveset lehetett benne olvasni. Többségüket Gulyás Pál írta, ismertetéseket az olasz, holland, párizsi, berlini népkönyvtárakról, néhány felmerült aktuális problémáról.

Hasznosabbnak bizonyult Kőhalmi Béla 1914-ben megindított folyóirata, a *Könyvtári Szemle,* bár ez elsősorban nem könyvtárosoknak, hanem bibliofileknek s az olvasók széles rétegeinek szólt. Kevés történeti cikk mellett sokat foglalkozott aktuális kérdésekkel, és rendszeresen ismertette a beszerzendő fontos referensz műveket, azaz a tájékoztató kézikönyveket.

Az első összefoglaló szakmai kézikönyv 1893-ban jelent meg, *Könyvtártan* címmel. Az Egyetemi Könyvtár egyik tisztviselője írta, Kudora Károly. Műve nem könyvtárosok részére íródott – természetesen ők is okulhattak belőle –, hanem más céllal: a közönséggel „megismertetni a könyvet és bemutatni azt ipar, művészet és könyvtári szempontból". Könyv- és nyomdatörténetet is tartalmaz, leghosszabban a könyvek raktári felállításáról beszél. A katalógusok jelentőségét lebecsüli és helyteleníti, „ha a könyvtárosoknak a katalógusokon kívül a könyv kikeresésének más támpontja nincs".

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége két kiadvánnyal próbálta a könyvtárosok képzettségét emelni. Az elsőt, amely 1903-ban jelent meg *A könyvtártan alapvonalai* címmel, Ferenczi Zoltán írta. A 236 oldal terjedelmű műnek több, mint a fele, 120 oldal, a külföldön már korábban befejezett könyvtárépítkezések előnyeit, hátrányait ismerteti. Sokat beszél a raktári felállításról, és részletesen felsorolja több nagy bibliotéka régi, elavult szakrendszerét. A címleírásra, a katalóguscédulák sokszorosítására, a kártevők elleni védekezésre kevés szót veszteget, a szakkatalógusokra még kevesebbet. A könyvtári munkában járatlanok ebből még a szükséges elemi tudnivalókat sem tudták megtanulni.

Sokkal hasznosabb volt Gulyás Pál először 1906-ban és másodszor 1913-ban kiadott munkája, *A népkönyvtárak szervezése, fenntartása és kezelése,* mert jó útmutatást adott a beszerzés, selejtezés szempontjaira, a „címtározásra" vagyis katalogizálásra, s ezzel kapcsolatban a névformák kiválasztására, az olvasószolgálatra, a statisztikák készítésére, a köttetésre és a könyvek egészségügyére. Az állománygyarapítás alapelvei Gulyás szerint: csak a lehető legjobb művek szerzendők be – figyelemmel az olvasók képzettségi fokára – rossz magyarságú mű nem kell – a mulattató könyvek is neveljenek és fejlesszék a lelket – mellőzendők azok a művek, amelyek hazánk bármely népének alsóbbrendű jellemvonásait ábrázolják vagy nevetségessé teszik őket – a szerelem fizikai részét leíró művektől jobb tartózkodni vagy pedig olvasásuk külön engedélyhez kötendő.

A könyvtárak számáról, állományáról, forgalmáról és egyéb adatairól két kiadvány tájékoztat. György Aladár a Központi Statisztikai Hivatal által 1885-ben kezdeményezett országos felmérés eredményeit publikálta. A nyers adatokat nemcsak közölte, hanem összefoglalta, értékelte őket, és történelmi kiegészítésekkel látta el. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége *Magyar Minerva* címmel öt kötetben adta ki könyvtáraink és múzeumaink évkönyvét. Az I. kötet az 1900., az V. az 1912–1913. évi helyzetet ismerteti. Elsősorban címtár, arról informál, hogy hol és milyen gyűjtemények vannak. Valamennyi kötet értékes adatokat szolgáltat a fontosabb intézmények múltjáról, állományáról, forgalmáról és személyzetéről.

27. ÉPÍTKEZÉSEK

Két nagykönyvtárunk, a Széchényi és az Akadémiai közvetlenül a kiegyezés előtt kapott helyet két szép, monumentális épületben, így elhelyezésüket jónak lehetett mondani. Az Egyetemi Könyvtár azonban ócska, szűk, düledező épületben szorongott. Ennek a helyzetnek a tarthatatlan voltáról már az előző részben is sok szó esett, erről számolt be 1867 után Szász Károlynak a fővárosi nagykönyvtárakról készített és már ismertetett jelentése: „Helyiségeiről – írta – nem szólok, szomorú ének volna. A nagy terem a fenyegető ledölés ellen ingadozó oszlopokkal támogatva, a szekrények és állványok még létrával is nehezen elérhető magasságig tornyosulva, a karzat szűk és gyönge, s rajta keskenysége miatt alig megtámasztható létrán a fölmenetel és megállás életveszélyes, mert az egyensúlyból a legparányibb kibillenés nem a karzatra, hanem az alsó talajra lökné a keresőt.” Ha a leggyorsabban nem emelnek egy új épületet – fejezte be Szász – „világra szóló botrány” következik be, egy országos könyvtár összedőlése.

Az építkezés „sürgős, sőt halaszthatatlan voltát” az országgyűlés is elismerte az 1937. évi XXI. törvénycikkében, és költségeire 538 862 forint 53 krajcárt szavazott meg. Hazánkban ez volt az első, csak könyvtár céljára készített épület, ezért részletesen kell foglalkozni vele.

A tervezéskor a könyvtár szükségletein kívül még egy kívánság is helyet

kapott. Ez tűnik ki Trefort Ágostnak az építkezésről szóló végjelentéséből: „Az épületnél nem szabad feledni, hogy nemcsak 200 000 kötetet már is meghaladó és évről évre nagyobbodó könyvkészlet befogadására van hivatva, hanem arra is, hogy az egyetem tanári karának, a főváros értelmiségének, főképp pedig a nagy számmal egybesereglő egyetemi polgárságnak a benne felhalmozott kincsek minél célszerűbb használatára alkalmat, s módot nyújtson... Minthogy az épület rendeltetése már külsejében is kifejezendő volt, s azért más országok példájára az épület külalakját és díszítését is emlékszerűvé kell tenni, még ha ezáltal az eredetileg előirányzott összeg némi meghaladása sem vált volna mellőzhetővé."

Ebből világosan kitűnik az a szándék, hogy egy olyan palotát emeljenek, amellyel az önállósodott magyar állam büszkélkedhet, amelyet mindenkivel megcsodáltathat.

A tervezéssel Skalnitzky Antalt bízták meg, aki a munkába bevonta sógorát, ifj. Koch Henriket. Skalnitzky már sok középületet tervezett, tehetséges volt, de a könyvtári funkciókhoz nem értett, sőt - minden valószínűség szerint - nem is tanulmányozta ezeket. Megbízói nem adtak számára ilyen irányú kimerítő tájékoztatást, nyilván csak azt írták elő, hogy a raktárak, olvasóterem stb. alapterülete mennyi legyen, hogy szolgálati lakásra is szükség van. Így történt, hogy a tervezésnél, berendezésnél a monumentalitást, a díszes külsőt fontosabbnak tartotta, mint az elsődlegest, a könyvtári feladatok célszerű kiszolgálását.

A „könyvtárpalota" közvetlenül a régi épület mellé épült, a Ferenciek tere (ma Károlyi Mihály utca) és a Reáltanoda utca sarkán. A tér felé eső szárny legnagyobb részét a 228 négyzetméter alapterületű üvegtetős, felső világítású olvasóterem foglalja el. Magassága 15,1 méter, s a feleslegesen nagy légtér miatt fűtése, világítása költséges.

A raktáraknál figyelmen kívül hagyva Toldy Ferencnek már 1846-ban hirdetett elgondolását (raktártermek helyett raktárszobák kellenek, ahol sokkal jobb a térkihasználás, könnyebb a keresés), 7 méter magas galériás raktártermeket alakítottak ki. Ezekben aránylag kevés könyvet lehetett elhelyezni, s ezek nagy része is csak létrák, lépcsők segítségével volt elérhető. Az épület használatát korai kezdeményezésként központi fűtés és 164 gázlámpa használata könnyítette meg, de a raktárak világításáról nem gondoskodtak.

A nagyvonalúság mellett a takarékosság is érvényesült, mégpedig nem a legszerencsésebb módon. A homlokzatok nem egy palotához illő nemes anyagból készültek, hanem vakolatból, a kupola körüli négy szobor pedig gyorsan málló kőbányai homokkőből. Az igazgató lakása 10 (!) szobából állt, és két részét 17 méter hosszú folyosó kötötte össze. Viszont a két raktáros és a fűtő a nedves, lakásnak alkalmatlan pincében kapott helyet. A fővárosi tanács először egészségügyi szempontból lakhatatlannak minősítette, és csak hosszas utánjárás után adta meg a lakhatási engedélyt.

A hivatali és közönségszolgálati részt nem választották el egymástól; a raktárakat a hivatali, közönségszolgálati helyiségekkel még csak kezdetleges felvonó sem kötötte össze.

Mindazonáltal a közönség részére 1876 márciusában megnyitott új épület így is betöltötte hivatását, és megfelelő átalakításokkal a mai napig elegendő helyet biztosított a könyvek elhelyezésére, a könyvtárosi munka elvégzésére. Az olvasóterem 102 ülőhelye azonban már kezdetben is kevésnek bizonyult a több ezer egyetemi hallgató részére, az egyéb olvasókat nem is említve.

Az 1872-ben alapított Kolozsvári Tudományegyetem könyvtárának állománya a professzorok és hallgatók könyvszükségletét eleinte nem tudta ellátni, ezért - mint már említettük - az Erdélyi Múzeum Egyesület átengedte ötvenévi használatra saját értékes gyűjteményét. A két közösen kezelt könyvtár működését rendkívül megnehezítette, hogy több épületbe szétszórva, alkalmatlan helyeken szorongott. Ezért - bár több évtizedes késéssel - az országgyűlés 1903-ban elhatározta egy új épület létesítését.

Ezúttal elkerülték a budapesti Egyetemi Könyvtár építésekor elkövetett hibákat. Erdélyi Pál igazgató úgy vélekedett, hogy „a könyvtárnok, aki a maga intézetének eszközeit, közönségét és rendeltetését ismeri és mérlegeli, az igazi és kizárólagos tervező. Az építész, aki a munkát felvállalja, a végrehajtó. A könyvtárosnak kell az építési programot elkészíteni, és az építésznek kell aszerint az épületet megtervezni." Ennek alapján ki is dolgozott egy tervet. Ez lényegében három különálló s egymással csak átjárókkal összekötött részben helyezte el az igazgatási-feldolgozó osztályokat, a közönségszolgálati helyiségeket és a 8-9 emeletes raktárakat. Meghatározta pontosan az egyes szobák, termek alapterületét, nem feledkezett meg

dohányzó-, étkezőhelyiségekről, előadóteremről, könyvkötő, restauráló, fényképészeti műhelyekről sem. Külsőre nézve azt írta elő, hogy az épület nemesen egyszerű legyen, külsejével is fejezze ki rendeltetését.

A minisztérium változtatás nélkül fogadta el elgondolását, és ennek alapján készítette el Korb Flóris építész a végleges tervet, Erdélyivel teljes egyetértésben.

Az építkezést 1906-ban kezdték el, és 1909 januárjában nyitották meg benne a könyvtárat. Alapterülete 12 000 négyzetméter. Hat olvasótermében egyszerre 252 látogatót tudott fogadni, polcai biztonságos, szakszerű tárolási lehetőséget nyújtottak 350 000 kötet részére, és elegendő hely maradt a későbbi gyarapodás számára.

A gazdag levéltári anyagot a második emeleten 1500 újszerű acéldobozban helyezték el. Noha a tűzrendészeti előírásokat a leggondosabban betartották, a levéltárnál további különleges védelemre is törekedtek. Az ablakok melletti lejtős síkon az egész gyűjteményt szükség esetén rövid idő alatt az épület mellé gördített kocsikba lehetett lecsúsztatni.

Kolozsvárott – külföldi vélemények szerint – Európa legkorszerűbb könyvtára épült fel. Raktári állományait is Erdélyi tervezte, és a Schlick-cég gyártotta. Annyira célszerűnek bizonyultak, hogy később más intézmények is ilyent rendeltek, így a Műegyetem 250 000, a kecskeméti városi könyvtár 18 000, a pápai 19 000, a budapesti Egyetem jogi kara 11 000 kötet elhelyezésére, ezenkívül a szekszárdi, szombathelyi és más könyvtárak is.

Nagyjából a kolozsvári könyvtárral egy időben, 1907–1909 közt épült a budapesti Műszaki Egyetem könyvtárának érdekes elrendezésű épülete. Az irattári akták szerint Rados Gusztáv igazgató az erdélyi fővárosba is ellátogatott tapasztalatszerzésre, és ennek alapján beszélte meg az építésszel, Pecz Samu műegyetemi tanárral a részletes terveket.

Az intézmény kellő áttekinthetőség, jó világítás és tűzbiztonsági okok miatt önálló épületet kapott. Három oldalról teljesen szabadon terül el, park közepén. Nemes anyagokból készült, márványból, terméskőből, műkőből, teljesen tűzbiztos. Egyedül külseje bírálható, mert a neogót stílusú épület inkább templomhoz hasonlít, és nincs összhangban a Műszaki Egyetem többi épületével. Belül annál modernebbnek számított.

A feldolgozó, a közönségszolgálati részlegek és a raktár egymástól teljesen elkülönített. 4000 négyzetméter alapterületű nagy olvasóterme 230 látogató részére biztosít kellemes, kényelmes elhelyezést. A raktár hat 2,5 méter magas emeletből áll, alkalmas 400 000 kötet befogadására, de Pecz az épületet úgy tervezte, hogy még öt emeletet lehessen ráépíteni, s így befogadóképességét meg lehessen duplázni. Gondos előrelátásra vall, hogy erre a ráépítésre mindmáig nem volt szükség, az épület kisebb belső átalakítással (fotólaboratórium építése stb.) azóta is zavartalanul használható.

Sok könyvtár kapott szép otthont újonnan épült múzeumi palotákban. Közülük a legjelentősebb a szegedi kultúrpalota, ahol 1897-ben a Somogyi Könyvtárat és a Városi Múzeumot helyezték el, és a komáromi Jókai Közművelődési és Múzeum Egyesület 1913-ban elkészült székháza.

Jól sikerült a Zeneakadémia az 1904–1907-ben szecessziós stílusban épült palotájának földszintjén a könyvtár elhelyezése. Ebben nagy része volt Korb Flórisnak és Giergl Kálmánnak, a két építőművésznek, akik a kolozsvári Egyetem Könyvtár építésekor megtanulták a korszerű könyvtárépítés elveit. Elhelyezésével, berendezésével, bő állománygyarapodással számoló tágas raktárhelyiségeivel, 46 olvasót befogadó galériás olvasótermével ma is jól szolgálja a megnövekedett könyvtári igényeket.

Megemlítendő még egy, a korszakra szomorúan jellemző terv. Megvalósulása esetén a legnagyszerűbb könyvtárpalotát hozta volna létre. A nyomasztó helyhiánnyal küzdő Fővárosi Könyvtár nagyobb arányú fejlesztésére új épület nélkül gondolni sem lehetett. A fővárosi törvényhatóság 1910. június 20-i ülésén vetette fel az új székház gondolatát – a Szabó Ervin által készített emlékirat alapján – Wildner Ödön tanácsnok. Pénz volt rá, az úgynevezett millenniumi alap 1 200 000 koronája. Népházzal, azaz kultúrházzal egyesítve tervezték. A terv szerint helyet kapott volna benne több olvasóterem felnőttek, gyermekek, valamint folyóiratok, hírlapok, könyvek használói részére, laboratóriumok, könyvtárosiskola célját szolgáló helyiségek, egyetemi hallgatók részére tankönyvolvasó, mesélőszoba, a kiszolgálást a lehető leggyorsabbá tevő technikai berendezések, 250 000 kötetet befogadó, de ennek kétszeresére bővíthető raktár, előadások, hangversenyek tartására alkalmas, 800–1000 férőhelyes nagyterem, helyek a különgyűjteményeknek.

Megtervezésére pályázatot írt ki a főváros, s erre 1911. május 5-ig 17 pályázat érkezett be. Úgy döntöttek, hogy a kivitelezéssel Lajta Bélát, a kor egyik legkiválóbb építészét bízzák meg. Az építkezést 1912 tavaszán akarták elkezdeni, és két évet szántak az elkészítésére. Helyéül először a Tisza Kálmán (ma Köztársaság) teret, később a Kálvin teret szemelték ki. Azonban... kicsinyes féltékenységből, kultúraellenes takarékosságból, mondvacsinált ürügyekkel az összes városi fórum által jóváhagyott tervet a közgyűlés leszavazta, azaz az építkezést elhalasztotta, azzal az indoklással, hogy „tekintettel a súlyos gazdasági és pénzügyi helyzetre... ez idő szerint a közművelődési intézet építését sürgősnek nem tartja".

Az első világháború megkezdése után s az inflációs időkben azután természetesen szó sem lehetett az építkezésről, a főváros nem kapta meg a hozzá méltó közművelődési palotát, a meglevő pénz a húszas évek inflációjában teljesen elértéktelenedett.

1910 után újból vita folyt az Egyetemi Könyvtárról, mert raktárai megteltek, olvasótermei, dolgozószobái szűkek lettek.

A megoldásra két javaslatot készítettek. Az egyik a Szerb utcába tervezett egy új épületet. Ide kerültek volna a jogászok, orvostanhallgatók olvasótermei, a tanári dolgozószobák, az adminisztrációs helyiségek és a másfél millió kötet elhelyezésére alkalmas raktártermek. A részletes költségvetés a telekvétellel és berendezéssel együtt 5 millió koronára becsülte a kiadásokat. A másik megoldás a régi könyvtárpalotát akarta kibővíteni a ferences rendház irányában; az épületet szimmetrikussá alakította volna, és szabaddá tette volna a ferences templom déli oldalát.

A terveket sokan támogatták, érdekében interpellációk hangzottak el az országgyűlésen, mellette agitált a Galilei-kör. Látszatra a Kultuszminisztérium is pártolta. 1912 elején értekezletet tartott, s ezen az építkezés mellett a nagykönyvtárak 1867 óta tervezett egyesítéséről és együttműködéséről is szó esett. A könyvtárigazgatókon kívül építész szakértőket is meghívtak, de az eredményre Balogh Jenő államtitkár záró szavaiból már következtetni lehetett; ő ugyanis csak annyit ígért meg, hogy az elhangzott elgondolásokat képviselni fogja.

Nem is történt semmi. A tervezgetéseknek az első világháború kitörése egyszer s mindenkorra véget vetett.

28. A FEJLŐDÉS ÉRTÉKELÉSE

A magyar könyvtárügy a dualizmus fél évszázada alatt sokat fejlődött. 1867 előtt az egyházi könyvtárak és az iskolai könyvtárak egy részének kivételével a legalacsonyabb színvonalon állt. Míg a szak-, közművelődési és népkönyvtárak korábban majdnem teljesen hiányoztak, addig 1914-ben a nép-, vándor- és gazdasági könyvtárak száma megközelítette a hatezret, a városokban közművelődési könyvtárakat alapítottak, és sokan művelődtek a szakegyletek gyűjteményeiben...

A fejlődés azonban csak akkor nevezhető jelentősnek, ha a kiegyezést megelőző állapotokkal vetjük össze, mert az osztrák, német, francia, angol, amerikai könyvtáraktól továbbra is messze elmaradtunk. Néhány példa:

1870-ben nagy örömet keltett, hogy három nagykönyvtárunk, a Széchényi, az Akadémiai és az Egyetemi évi 5-5000 forintot kapott beszerzésre és köttetésre. Ugyanekkor a bécsi Hofbibliothek (udvari könyvtár) erre egymaga 20 000 forintot költhetett (és tegyük hozzá, hogy ezt az összeget a császári-királyi civillistából kapta, vagyis az állami költségvetésből az uralkodó költségeire felvett összegből, aminek 30%-át a magyar állam fizette).

A helyzet később sem változott. Az Egyetemi Könyvtár nemcsak egy sok tanszékkel rendelkező egyetem könyvtára volt – hallgatói számát tekintve az ötödik Európában – hanem emellett az ország legnagyobb, legegyetemesebb gyűjtőkörű, legtöbb külföldi könyvet beszerző könyvtára. Átalányát tekintve mégis legfeljebb a kis német egyetemekével hasonlítható össze. Beszerzésre, köttetésre 1901-ben is csak 30 000 koronát kapott, míg a bécsi egyetem 102 000, a lipcsei 106 000, a prágai 179 000, a hallei 56 000 koronának megfelelő összeget.

Budapest kilenc „különösebb nehézség nélkül hozzáférhető tudományos könyvtára – írta Szabó Ervin 1910-ben – könyvek vásárlására alig költött 1907-ben 100 000 koronánál többet. Vagyis még mindig kevesebbet, mint a bécsi egyetemi könyvtár egymaga... Meg kell állapítanunk, hogy Budapest összes hozzáférhető tudományos könyvtárai együtt még annyira sem követhetik nyomon a világ tudományos könyvtermését, mint a bécsi egyetemi könyvtár egymagában."

Nem jutunk más eredményre, ha a kötetszámokat nézzük. 1913-ban a

fővárosban 9, vidéken 13 könyvtárban őriztek 50 000 vagy annál több kötetet. A Széchényi Könyvtár állománya ugyan papíron két és fél millió volt, de ebben szerepelnek a kéziratok, a plakátok, a gyászjelentések és más aprónyomtatványok. A legtöbb kötettel az Egyetemi Könyvtár rendelkezett, szám szerint 491 831-gyel, Kolozsvár pedig 390 583 kötettel, a többi helyen a kötetszám a 200 000-et sem érte el. Ugyanekkor Németországban 17 egyetemi könyvtár állománya haladta meg a negyedmilliót, köztük a strassburgié 601 000, a göttingaié 441 000 és a lipcseié 438 000 kötetet számlált. Emellett 53 városi könyvtárban lehetett 200–400 000 kötetes állományt találni. A világ nagykönyvtárait emellett még említeni sem lehet, a British Museum és a párizsi Bibliothèque Nationale kötetszáma már 1890-ben felülmúlta a kétmilliót.

A népkönyvtárak terén még kedvezőtlenebb a kép. Párizsban már 1883-ban 26 városi közművelődési könyvtárban 440 679 munkát kölcsönöztek és 109 670-et helyben olvastak, akkor, amikor Pest városa anyagiakra hivatkozva még a városi könyvtár alapjául szánt Frank-könyvtártól is szabadulni igyekezett. „Bécs népességének olvasószükségletét ma nagyjából négy egyesület látja el – olvashatjuk Szabó Ervinnél –, amelyek az 1909. évben 3,4 millió kötetnyi kikölcsönzést értek el. Ez azt jelenti, hogy Bécs egy-egy lakójára átlag 1,7 kölcsönzés esett. Budapesten ellenben az összes népkönyvtárak kölcsönforgalma ugyanakkor kb. 100 000 kötet, tehát fejenként 0,12-t tesz ki. Ez a bécsi hányadnak $^1/_{14}$-ed része."

Pedig a bécsi forgalom is messze elmarad az amerikai könyvtárakétól. Erre csak két adat! A Szabó Ervin által mintául vett chicagói nyilvános könyvtárnak 1909-ben 450 000 kötete, 193 alkalmazottja és 260 000 dolláros költségvetése volt. New York-ban 1913-ban 1,1 millió dollárt költöttek közkönyvtárra. A kölcsönzést 927 könyvtáros látta el. 246 950 érdeklődő az olvasótermekben 911 891 kötetet használt, és 316 908 beirakozott olvasó 7 914 882 kötetet kölcsönzött.

29. AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ

1914. július 28-án kitört az első világháború. Ez könyvtárügyünk fejlődésében teljes megtorpanást, sőt lényeges visszafejlődést okozott.

A hadikiadások növekedésével együtt járt a pénzhígítás. Emelkedett a megvehető és előfizethető könyvek, folyóiratok ára. 1914-től 1917-ig a magyar szépirodalmi könyvek átlagosan 70, a tudományos tartalmúak 200%-kal drágultak meg, a könyvkötés pedig 120–190%-kal. Ugyanekkor a beszerzésre engedélyezett költségvetési összegek nem vagy csak nagyon lassú iramban nőttek. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége a népkönyvtárak, a nagyobb közművelődési könyvtárak és a múzeumok támogatására szánt 285 000 koronából 160 000 koronát visszautalt a hadikiadások fedezésére, és 1915-ben egy fillért sem juttatott kulturális célra.

Az új népkönyvtárak felállítását megszüntette a Tanács, a meglevők állományáról pedig úgy határozott, hogy a szépirodalmi műveket a harctérről sebesülten vagy betegen hazatérő katonák szórakoztatására át kell adni. A *Könyvet a frontra* és a *Könyvet a sebesülteknek* akciót a Fővárosi Könyvtár vezette; 1917 végéig 2 797 000 kötetet küldött szét a frontokra, laktanyákba, hadikórházakba. A háborús állapotok és a háborút követő megszállás miatt az átadott állomány nagy része megsemmisült.

A tudományos könyvtárakat súlyosan érintette, hogy megszűnt először a francia, angol, majd később az olasz, amerikai kiadványok beszerzése. Ezzel kapcsolatos az Egyetemi Könyvtár egy intézkedése, amely azt bizonyítja, hogy a várható infláció következményeiről mennyire tájékozatlan volt a közvélemény. Az igazgatóság a Kultuszminisztériumtól engedélyt kért és kapott, hogy a beszerzési átalány egy részét visszatarthassa a háború végéig. Azt tervezték, hogy ebből fogják pótlólag megrendelni a háború miatt beszerezhetetlen nyugati műveket. Ez az összeg 1918 közepéig elérte a 61 637 koronát, vagyis az egyévi dotáció másfélszeresét, és később a pénzhígulás miatt teljesen elértéktelenedett.

A könyvtárakban túlnyomóan férfi alkalmazottak dolgoztak. Közülük sokat hívtak be katonai szolgálatra, a népkönyvtárosok közül 1917-ig pontosan 400-at. Emiatt sok kisebb intézmény bezárta kapuit, másutt viszont csökkenteni kellett az olvasószolgálat idejét. Telente a tüzelőanyag hiánya

miatt szénszünetet tartottak, másutt a nagyobb olvasótermeket szükségkórház céljára vették igénybe.

Részben emiatt, részben a nagyarányú behívások miatt erősen csökkent az olvasók száma, különösen az egyetemi hallgatók kategóriájában. Egyedül a Fővárosi Könyvtár forgalma növekedett hatalmas iramban fogyás helyett. 1914-ben 12 515, 1915-ben 153 892, 1916-ban 281 158 és 1917-ben 300 915 kötetet kölcsönöztek ki. Ezek a számok tanúsítják, hogy mennyire kielégítetlenek voltak korábban Budapest lakóinak olvasási igényei, mennyire hiányzott egy jó közművelődési könyvtár. De tanúsítják azt is, hogy az ágyúdörgés közben azért egészen nem hallgattak el a múzsák, sokan akartak még a legnehezebb időben is olvasni, művelődni.

B) A TANÁCSKÖZTÁRSASÁG KÖNYVTÁRÜGYE (1919)

1. A KÖNYVTÁRÜGY SZERVEZÉSE

Hazánkban sok jóakaratú, könyvekhez értő ember élt, olyanok is, akik a művelődésért sokat tettek, áldozatokat hoztak érte. Tevékenységük nyomán számos könyvtár keletkezett, fejlődött, de tervszerű könyvtárpolitikáról hosszú ideig nem beszélhettünk. Csak a századforduló táján kezdte meg a kormányzat - szerény mértékben ugyan - a rendszeres könyvtárfejlesztést, egy népkönyvtári hálózat kialakítását. Ennek a politikának egyik mozgató ereje a szocialista mozgalmaktól, munkabeszüntetésektől, aratósztrájkoktól való félelem volt, célja pedig az alsóbb néposztályok ideológiai átnevelése, a „lázadó szellem" megfékezése, s így a nagybirtokostőkés osztályok uralmának konzerválása.

Ez volt a helyzet 1918 októberének végén, amikor a vesztett háború után győzött a polgári forradalom. A hatalmat átvevő Károlyi Mihály és kormánya rendkívül nehéz helyzetbe került. A mezőgazdasági és ipari termelés katasztrofális csökkenése, a rendkívül súlyos nyersanyaghiány, a munkásság és a parasztság elégedetlensége, a nemzetiségek és az ellenforradalmi erők mozgolódása, a pártok torzsalkodásai, a kommunisták elleni belső küzdelem, a szövetséges hatalmak megújuló területi követelései minden erejét lefoglalták. Olyan mellékesnek látszó kérdéssel, mint a könyvtárügy, nem tudott és nem akart foglalkozni. Országos fórumokon a művelődéspolitikáról alig esett szó.

A könyvtárakkal kapcsolatban csak kevés és jelentéktelen kezdeményezés történt. Ilyen a Városi Alkalmazottak Országos Szövetsége tanítói szakosztálya keretében Czóbel Ernő tanár indítványára létrejött Ifjúsági Reformbizottságé. Ez felülvizsgálta az iskolai könyvtárak anyagát, összeállította a megtartandó és a kiselejtezendő könyvek jegyzékét, majd javasolta

a forgalomban levő ifjúsági irodalom túlnyomó többségének kiselejtezését, mert „a mesterkélt morál, a hamisan értelmezett hazafiság, imperializmus, hősi erények, faji gőg, valláserkölcs tobzódása jellemzi ezeket". A bizottság úgy vélekedett, hogy hosszabb távon az iskolai könyvtárak megszüntetendők, és helyettük amerikai rendszerű, nagy kerületi könyvtárak állítandók fel. Ideális megoldás az osztálykönyvtárak létrehozása lenne, de ez a horribilis költségek miatt egyelőre megvalósíthatatlan. Ám a megvalósítás érdekében nem tettek semmilyen konkrét lépést.

A Budapesti Tudományegyetem kormánybiztosa, Jászi Oszkár 1919 elején felszólította az Egyetemi Könyvtárat, hogy készítsen tervet közönségszolgálata megjavítására. A tisztviselők február 27-én átadott válaszukban összefoglalták a korábban elhangzott kritikákat. Ezek a következők: 1. Az olvasást és tanulást gátló akadályok. 2. A rendszeresség hiánya a fejlesztésben. 3. A kevés olvasótermi férőhely. 4. A hiányosan megszervezett belső munka. 5. A könyvtárosok nem megfelelő magatartása. Orvoslásukra javaslatot tettek, de a javaslattevést nem követték megfelelő intézkedések.

A könyvtárügy gyökeres átszervezésére mégis történt előkészület, mégpedig a Fővárosi Könyvtárban. Szabó Ervin olyan könyvtárosgárdát nevelt és tanított be, amely az átalakítást meg tudta és meg akarta valósítani. Ő maga ugyan már nem élt – 1918. szeptember 30-án hunyt el –, de a porondon maradtak munkatársai, Dienes László, aki az igazgatói poszton utóda lett, Kőhalmi Béla lapszerkesztő, bibliográfus, Pikler Blanka bibliográfus, Braun Róbert szociológus, Madzsar József orvos, természettudós.

A kommunista párt nemcsak politikai jogokat akart biztosítani a dolgozóknak, hanem lehetőséget is az általános műveltség megszerzésére. Ezért voltak jelentősek azok a megbeszélések, amelyeket a párt egyik vezetője, Lukács György, a későbbi közoktatásügyi népbiztos folytatott Dienessel és Kőhalmival. Még a Tanácsköztársaság kikiáltása előtt 1919 februárjában megállapították a megvalósítandó könyvtárügyi programot. Ennek lényege: „A könyvtárügy olyan széles bázison építendő ki, mint a népiskola." A kihasználatlan könyvtárakat alakítsák át nyilvános könyvtárakká. A szerény anyagi lehetőségek miatt fontos a központosítás: minden tudományágnak legyen egy alapvető könyvtára, de csak egy. Épüljön ki a közművelődési könyvtárhálózat. Mindehhez új könyvtárosnemzedéket kell

nevelni és kiképezni. Létesüljön egy országos könyvtári iroda, amely tanácsokat ad könyvtárak alapítása, tervezése, berendezése dolgában, amely kiadja a kurrens nemzeti bibliográfiát, elkészítteti a kéziratok, ősnyomtatványok központi katalógusát, a folyóiratok egyetemes repertóriumát, és megszervezi a duplumanyag központi értékesítését.

A terv megvalósítására 1919. március 21-e, a Magyar Tanácsköztársaság kikiáltása után lehetőség nyílt. A könyvtárpolitikát felső fokon Lukács György közoktatásügyi népbiztos és helyettese, Fogarasi Béla irányította. Az általuk április 28-án kiadott alaprendelet kimondta, hogy „az ország lakosságának könyvvel s a könyvhöz vezető segédeszközökkel (bibliográfiák, katalógusok stb.) való ellátása állami feladat". A központosított ellátás és irányítása céljából Országos Könyvtárügyi Tanácsot és ennek segédszervéül Országos Könyvtárügyi és Bibliográfiai Intézetet kell felállítani.

Az Intézet szervezése, szabályzatának kidolgozása elég soká, július 30-ig húzódott el, s így tulajdonképpen meg sem kezdhette érdemi működését. Feladatait azonban addig is ellátta Dienes László és Kőhalmi Béla, akiket a Közoktatásügyi Népbiztosság már március 30-án kinevezett könyvtárügyi megbízottaknak.

Dienesnek és helyettesének, Kőhalminak a munkáját az első napokban nem állami szerv segítette, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelősége vagy a Múzeumi Könyvtár, hanem a Fővárosi Könyvtár. Itt volt a székhelyük egy darabig, ide kellett bejelenteni a köztulajdonba vett könyvgyűjteményeket, és ide kellett a vidéki munkás- és katonatanácsoknak fordulniuk minden könyvtári kérdésben. Később külön hivatalt szerveztek, amely a létesítendő Könyvtárügyi és Bibliográfiai Intézet feladatköre szerint tagozódott osztályokra.

A régi, ismertebb nevű vagy felelős tisztséget betöltő könyvtárosok közül – a Fővárosi Könyvtár alkalmazottai kivételével – egyedül Mihalik József országos főfelügyelő és Vörösváry Ferenc, az Erzsébet Népakadémia könyvtárának vezetője támogatta az új rendszert. Mihalikra bízták a vidéki közművelődési könyvtárak szervezését. Vörösvárynak mint a könyvtártechnikai osztály vezetőjének feladata volt alkalmas helyeket keresni a felállítandó új könyvtárak számára, olvasótermi asztalokat, székeket és egyéb berendezéseket tervezni felnőtt- és gyermekkönyvtárak számára; Pikler Blanka tárgyalt a központosított köttetésekről a Gottermayer-, Dörner-,

Heiberg- és Szigeti Lipót-cégekkel. Fejes Sándor lett a Közkönyvtárak Gyűjtő és Elosztó Telepének vezetője. Kívülük még Enyvvári Jenő, Kovács Ödön és Pfeifer Sándor kapott reszortfeladatokat. A titkári teendőket Szigeti Gabriella és a költő Szabó Lőrinc látta el.

Petrik Gézát, aki korábban a Magyar Könyvkereskedők Egyesületének megbízásából a nemzeti bibliográfia 1901–1910-es ciklusának összeállításán dolgozott, felkérték munkája folytatására, és az akkor engedélyezhető legmagasabb fizetéssel „állami bibliográfus" címmel a Széchényi Könyvtárba nevezték ki. A Szinnyei-féle életrajzi lexikon pótfüzetein dolgozó Gulyás Pált, az Országos Főfelügyelőség előadóját – aki pedig minden baloldali mozgalom és a proletárdiktatúra elkeseredett ellensége volt – egyéb munkái alól felmentve ugyancsak a Múzeumi Könyvtárba helyezték át, és megbízták a lexikonszerkesztés folytatásával.

Szabó Ervin két belső munkatársa más területen kapott fontos megbízást, Madzsar József a népjóléti, Braun Róbert a nemzetiségi ügyeket intézte.

Az illetékeseket a fontosabb rendeletekről, határozatokról, irányelvekről *A Tanácsköztársaság Könyvtárügye* című hivatalos lap tájékoztatta. Május 1-jén indult meg; összesen négy szám jelent meg belőle.

2. A TUDOMÁNYOS ÉS SZAKKÖNYVTÁRAK

A Tanácsköztársaság azt akarta elérni, hogy mindenki lehetőleg gyorsan és könnyen hozzájuthasson az általa olvasni kívánt könyvekhez. Ennek az igénynek a kielégítését két különböző feladatú közkönyvtári hálózattól várták: 1. a tudományos és szakkönyvtárak, 2. a közművelődési könyvtárak szolgáltatásaitól.

A társadalomtudományi (történelmi, irodalmi, nyelvészeti, filozófiai stb.) igények kielégítése elsősorban – változatlanul – a három régi nagy intézményre, a Széchényi, az Egyetemi és az Akadémiai Könyvtárra hárult.

A három intézmény egyesítésének az eszméje, amelyet 1867 óta többször felvetettek, 1919-re korszerűtlenné vált. A világ szellemi termelésének minden fontosabb dokumentumát egyetlen könyvtár sem tudta besze-

rezni, különösen nem egy kis ország könyvtára. Ezért a Széchényi Könyvtár önállóságának megtartása mellett döntöttek, a magyar nyelvű és Magyarországra vonatkozó irodalomnak az addiginál is teljesebb gyűjteményévé akarták fejleszteni, és kijelölték különleges funkcióját: legyen az egyetlen könyvtár, amelyik nem annyira olvastatja, mint inkább őrzi a könyveket.

Az Egyetem és az Akadémia könyvtárának „egy nagy szellemi tudományok könyvtárává" való összeolvasztása továbbra is szerepelt a tervek közt, mint egy jövőben megvalósítandó feladat, de mivel az egyesítés nagyobb beruházást, új épületet igényelt, az adott körülmények közt gondolni sem lehetett rá. Csak annyit mondtak ki, hogy szorosabb kapcsolatba hozandók, hogy a két intézmény „tulajdonképpen egy könyvtár legyen, ha a város két pontján marad is elhelyezve".

Gyakorlatilag csupán annyi történt, hogy elrendelték: az általuk kiadott látogatójegyek mindkét helyen érvényesek legyenek, és hogy az Akadémiai Könyvtár az egyetemi hallgatóknak ugyanolyan feltétellel kölcsönözzön, mint az Egyetemi. A könyvtárügyi megbízottak ugyanekkor kérdést intéztek az Egyetemi Könyvtárhoz, hogy milyen reformokkal akarja megjavítani olvasószolgálatát, s egyben felszólították a teljes állományt feltáró új betűrendes és szakkatológus készítésére. A tisztviselők válasza ennek elkészítését megvalósíthatatlan feltételekhez kötötte, avval a hátsó gondolattal, hogy a proletárdiktatúra hamar megbukik, és így nem lesz szükség reformokra.

Csak az volt újítás, hogy az olvasótermet – 1876 óta először! – a nyári hónapokban sem csukták be.

Olvasóterme zsúfoltságát évek óta állandóan panaszolták. Télen a hallgatók gyakran nem találtak benne helyet, várniuk kellett, amíg egy-egy asztal felszabadul. Ennek elkerülése érdekében határozták el a könyvtárügyi megbízottak diákolvasó-termek szervezését, amelyeket el akartak látni tankönyvekkel – a keresettebbekből 20–50 példánnyal – és szépirodalmi művekkel. A Magyarországi Szimbolikus Nagypáholy Podmaniczky utcai épületében a medikusok részére berendezett olvasóterembe a tankönyvek július 27-én meg is érkeztek, de az augusztus 4-ére tervezett megnyitás elmaradt. További diákolvasó-termek berendezését kezdték meg a pesti és budai Szent Imre Kollégiumban, a piarista és cisztercita rendházban,

a bírói és ügyvédi internátusban és a Mária Kongregációk központi házában. Felavatásukra a Tanácsköztársaság bukása miatt hasonlóképp nem sikerült sor.

„Jól átgondolt, egységes terv alapján – fejtegette Dienes László – a tudományos könyvtárak rendszerét akarjuk kiépíteni, átszervezzük a meglevőket, az összetartozókat egyesítjük, a kutatók és tanulni vágyók céljaira megfelelőbben helyezzük el."

A szakkönyvtárakkal kapcsolatos első rendelet a kutatók és a nagyközönség elöl egyaránt elzárt Képviselőházi Könyvtár könyveit és folyóiratait átengedte az időközben Szabó Ervinről elnevezett Fővárosi Könyvtárnak, azzal a kikötéssel, hogy anyagából szervezzen egy kisebb gyűjteményt a tanácsok országos gyűlésének használatára, a többit olvassza saját állományába.

A műszaki hálózat központjául a Műegyetemi Könyvtár kínálkozott. Olvasótermeiben sokan, egyszerre háromszázan találhattak helyet, 400 000 kötet befogadására épült raktárának pedig 70%-a üresen állt, s így könnyen el lehetett volna benne helyezni a beolvasztandó kisebb, hasonló jellegű gyűjteményeket. Erre azonban augusztus elsejéig nem került sor. Kármán Tódor, Fogarasi Béla helyettese, csupán a könyvtári szabályzatot módosította, elrendelve a vasárnapi nyitvatartást, s azt, hogy olvasótermét ne csak a főiskola tanárai, hallgatói használhassák, hanem minden felnőtt.

A megszüntetett Kereskedelmi és Iparkamara könyvtára a Magyar Közgazdasági Könyvtár és Archívum nevet kapta. Ide kerültek felszerelésükkel együtt a Vasművesek és Gépgyárosok, a Magyar Vegyészeti Gyárosok Országos Egyesülete, az Országos Iparegyesület, a Pesti Lloyd Társulat és a nagybankok könyvtárai. Földműves Szakkönyvtár néven egyesítették az Országos Magyar Gazdasági Egylet, a Földművelésügyi Minisztérium és az Országos Mezőgazdasági Múzeum könyvállományát. Orvosi és természettudományi központi könyvtárt is akartak felállítani, de az erre vonatkozó részletes tervek nem készültek el.

3. KÖZMŰVELŐDÉSI KÖNYVTÁRAK

A főváros és közvetlen környéke közművelődési könyvtárhálózatának megteremtését a Szabó Ervin Könyvtár kapta feladatul, de úgy, hogy központja nagy társadalomtudományi könyvtár is legyen. 1918-ban csak öt fiókkal rendelkezett, feladatának maradéktalan ellátása érdekében viszont minden kerületben szeretett volna fiókot nyitni. A könyvtárügyi megbízottak a lakásügyi hivataltól már április 18-án kérték 23 erre a célra alkalmas, bankokban, kávéházakban, magánpalotákban lefoglalható épületrész kiutalását.

A nagy tervből az idő rövidsége miatt alig valamit sikerült csak megvalósítani. Összesen két fiók berendezése készült el. Az egyiket, melyet a Budai Könyvtáregyesületnek a Budai Vigadóban levő gyűjteményéből alakítottak ki, június 24-én nyitották meg, a másikat a Vág utcai Népházban rendezték be; ezt csak a proletárdiktatúra bukása után vehették birtokukba Angyalföld munkásai.

A programban gyári könyvtárak szervezése is szerepelt, hogy ott „a munkás lelje meg a szocialista és a szocializmushoz vezető tudományos könyveket, találjon egységes és a burzsoá ideológia által nem korrumpált szórakoztató könyveket, de találjon foglalkozása körébe vágó szakkönyveket is". Ötvennyolc gyárban kezdődtek meg az előkészületek könyvtárak létesítésére, és július végéig a Ganz-Danubius Kocsigyárban, a Magyar Ruggyantagyárban és három más üzemben elkészült a berendezés is. Megnyitásukra már nem került sor. Sok párt- és szakszervezet azonban saját könyvtárat létesített, lefoglalva a megszüntetett kaszinók, polgári körök gyűjteményeit.

A vakokról sem feledkezett meg a munkáshatalom. Úgy határoztak, hogy központi könyvtáruk a Vakok Országos Szövetségében legyen. Ennek adják át a nevelőotthonokban levő, az ifjúság nevelésével kapcsolatba nem hozható Braille-írású műveket, viszont a központban levő ifjúsági könyveket osszák szét a tanulóotthonok közt. Meghirdettek egy nyolchetes tanfolyamot pontírású könyvek másolói számára; tantárgyai közt szerepelt a Braille-írás megtanulása és az erre az írásra alkalmas gépek, eszközök ismertetése.

Vidéken jóval kisebb lendülettel folyt a könyvtárügy átszervezése. Legelső intézkedés gyanánt a közoktatásügyi népbiztosság utasította a vidéki munkástanácsokat, hogy addig, amíg részletesebb rendelkezést nem kapnak, foglaljanak le megfelelő helyiségeket, hogy oda tudják átköltöztetni azokat a közkönyvtárakat, amelyek a porletárolvasók számára nehezen megközelíthető helyen fekszenek. Április 28-án ezt egy másik rendelet követte: a tanácsok alakítsanak művelődési osztályokat, és ha szükségesnek látják, külön könyvtári alosztályokat is. A városokban levő tudományos könyvtárak egyesítendők, részükre igénybe vehető egy központi fekvésű épület. Magán- és családi könyvtárak csak akkor foglalhatók le, ha épségük veszélyeztetve van, vagy ha tulajdonosuk elhagyta.

Kecskeméten kérték a református kollégium vezetőségét, hogy a kollégium könyvtárát tegye hozzáférhetővé a proletariátus részére. Pápa könyvtárügyi megbízottja, Török Mihály ugyancsak a református főiskola könyvtárát akarta modern nyilvános gyűjteménnyé fejleszteni. A díszterm et 50 személyes olvasóvá alakíttatta, és 11 feloszlatott egyesület kis, életképtelen könyvtárából 4654 kötetet ideszállíttatott. Győrött Polgár Imre ügyvéd egyesítette a Kereskedelmi és Ügyvédi Kamara könyvtárát a városi könyvtárral. Egyéb gyűjtemények beolvasztását is tervezte, de Dienes László utasította, hogy az iskolai és egyházi könyvtárakat hagyja érintetlenül. Kaposvárott Neubauer Ferenc ügyvéd vett át a megyei könyvtár részére 15 000 kötetet a helybeli kaszinóktól, társaskörökről, szabadkőműves páholytól. Szegeden egyesítették a szakszervezetek könyvtárait, s ez a kétezernél több művet tartalmazó könyvtár tovább működött az ellenforradalom idején is. Hasonló kezdeményezésekkel másutt is találkozunk.

A vidéki közművelődési könyvtárak osztályának vezetője, Mihalik József elkészítette a kecskeméti, ceglédi, nagykőrösi, győri, pápai, kiskunhalasi és soproni központi könyvtár megszervezésének részletes és még tíz könyvtár megszervezésének vázlatos tervét. Ezek a helyi központok látták volna el olvasnivalóval a hozzájuk tartozó falvakat. Mihalik még olyan számításokat is végzett, hogy az egyes városokba hány folyóiratot, hány kötet ifjúsági, szépirodalmi, könnyebb és magasabb fokú ismeretterjesztő művet kell juttatni. Nagykőrösnek például kezdetben 15 000 kötetet szánt. Munkájával július végére készült el, s ez eleve eldöntötte terveinek sorsát.

4. GONDOSKODÁS A KÖNYVANYAGRÓL. A KÖNYVTÁROSKÉPZÉS

A sok tervezett új és a megnagyobbítandó régi könyvtár berendezéséhez könyvek kellettek, nagyon sok könyv. Előteremtésüket a könyvtárügyi megbízottak feladatává tették. A nagymértékű papírhiány miatt legfeljebb néhány sokpéldányos könyv kiadására lehetett számítani, ezért a meglevő állományra voltak utalva. „Könyvet a proletárnak" jelszóval felhívást tettek közzé, hogy aki teheti, könyveinek feleslegét adja át a Szabó Ervin Könyvtárnak. A felhívásnak negyvenhatan tettek eleget, az általuk felajánlott adományok kötetszáma a néhány kötettől 3000 kötetig terjedt.

Az április 28-án kibocsátott rendelet szerint a „kezelés vagy őrizet nélkül maradt vagy bármiként veszélyeztetett magán- és családi könyvtárak"-at köztulajdonba vették. A végrehajtás során több túlbuzgóság történt, főleg a Proletármúzeum részéről, de a könyvtárügyi megbízottak, ha ilyen eset tudomásukra jutott, igyekeztek segíteni. Például Waldbauer Ilona, az Egyetemi Könyvtár egyik tisztviselője Kornfeld Móric régi magyar könyvekből álló, nagy értékű gyűjteményét akarta elszállíttatni. Dienes László, mikor értesült erről, azonnal intézkedett, hogy a tulajdonost ne háborgassák, gyűjteményéhez ne nyúljanak hozzá, mert nincs veszélyeztetve, és mert nem ajánlotta fel közcélra. Nem volt veszélyeztetve s így háborítatlan maradt Chorin Ferenc, Ernst Lajos, Hatvany Lajos, Heltai Jenő, Szomory Dezső, Todoreszku Gyula és mások gyűjteménye. A Tolna megyei Lengyel község tanácsát külön figyelmeztették a megbízottak, hogy Apponyi Sándor könyvtárának háborítatlanságát feltétlenül biztosítsák.

A kezelés vagy őrizet nélkül maradt magánkönyvtárakat, a megszüntetett egyesületek, érdekképviseletek gyűjteményeit, néhány egyházi könyvtárat és az Országos Főfelügyelőség raktárát a volt Központi Zálogházban berendezett Közkönyvtárak Gyűjtő és Elosztó Telepére szállították be. Ez az intézmény működését május 26-án kezdte meg. A július végéig összegyűlt anyag számszerű megoszlása:

4 érdekképviselet	17 197 kötet
25 egyesület és kaszinó	64 792 kötet
5 egyházi rend és kollégium	14 515 kötet
12 nagyobb és több kisebb magánkönyvtár	31 574 kötet
Múzeumok és Könyvtárak Főfelügyelősége	24 356 kötet
Összesen	152 434 kötet

Ez a mennyiség az elérendő célhoz viszonyítva természetesen nagyon kevés volt, a könyvtárak sokkal több könyvet igényeltek. Ezért kiegészítették a kiadók és szortimentkereskedők készleteiből, amelyet már korábban leltároztak. A 125 leltár összesen 34 851 tételt és 22 606 236 példányt vett számba. Ebből 5293 mű (15,01%) 1 128 413 példányát (4,97%) vették igénybe és szállították be a gyűjtőtelepre. Ellenértékként a megjelenéskor megállapított vételár 40%-át fizették ki; az időközben történt áremelkedéseket nem véve figyelembe.

Az igénylők - köztük a Szabó Ervin Könyvtár, a gyári munkáskönyvtárak, diákolvasók, a Vörös Őrség központi könyvtára és sok vidéki intézmény - szerettek volna mielőbb könyveket kapni, de ezeket először rendezték és katalóguscédulákkal látták el, s ez sok időt vett igénybe. Ezért, noha állandóan 40-50 szakmunkás, irodai dolgozó és segédmunkás tevékenykedett a telepen, augusztus elseje előtt csak egészen jelentéktelen számú könyvet tudtak kiadni.

Az új külföldi könyvek rendelésével a Grill-céget, illetve ennek vezetőjét, Gergely Rezsőt bízták meg. Erre a célra Dienes és Kőhalmi július 28-án 110 000 márka kiutalását kérte. Egyéb kezdeményezés is történt. Például Lukács György júliusban Révészné Alexander Magdát nyugatra küldte, hogy a Szépművészeti Múzeum részére pótlólag szerezze meg azokat a francia, angol, olasz művészeti könyveket és folyóirat-évfolyamokat, amelyek a világháború alatt jelentek meg, s emiatt Magyarországra nem juthattak el.

Az új könyvtárakhoz könyvtárosok is kellettek. A Tanácsköztársaság „az egyetemi oktatás egy kiegészítő tagozata gyanánt" másfél éves könyvtárosképző iskolát akart felállítani, de egyelőre, szükségmegoldásképp csak két hónapos tanfolyamot indított. Jelentkezési feltétel betöltött húsz

év volt, és vagy gyakorlati működéssel szerzett előképzettség, vagy megfelelő szellemi képesség. Ez utóbbiról a könyvtárügyi megbízottak személyes megbeszélés során győződtek meg.

A tanrendet széleskörűen állapították meg. Előadások hangzottak el a következő tárgyakról: könyvtárigazgatás és technika, beszerzés, katalogizálás, osztályozás, tájékoztató szolgálat, a legfontosabb 120–150 segédkönyv ismerete, kölcsönzési módszerek, könyvtár és olvasó, raktárrendszerek, statisztikakészítés, bibliográfia, papírgyártás, nyomdászat és sokszorosítás, könyvkötés, könyvkiadás, olvasási lélektan, bibliofília, külföldi és ifjúsági irodalom. A tanfolyam elsősorban népkönyvtári munkaerőket akart kiképezni. A túlterheltség elkerülése végett így az írás-, könyv- és könyvtártörténet ismertetése elmaradt. Ezt némileg pótolja, hogy a Széchényi Könyvtárban tett látogatások során bemutatással egybekötött történeti előadásokat tartott három könyvtáros, Fejérpataky László, Bártfai Szabó László és Holub József.

A tanfolyam előadói közül tízen a Szabó Ervin Könyvtár dolgozói közül kerültek ki (Dienes, Kőhalmi, Braun Róbert, Pikler Blanka stb.). Kívülük említsük meg Trócsányi Zoltán és Hóman Bálint nevét. A nyomdászatot Kner Imre, a könyvkötést Jaschik Álmos, a tudományos antikváriátust Lantos Adolf adta elő. „A külföldi irodalom olvasmányi szempontból" című tárgy ismertetését Szabó Dezső író vállalta, de később lemondott, és helyét Babits Mihály vette át. Todoreszku Gyula és Nógrádi László betegsége miatt nem tudta a meghirdetett előadásokat megtartani.

Tervbe vették az előadások szövegének kiadását, ezért gyorsírókkal lejegyeztették azt, de ezek a szövegek 1919 augusztusa után eltűntek, és csupán Jaschik Álmosé jelent meg, 1922-ben, a *Népszava* kiadásában.

A tanfolyamra 267 jelentkező közül 179-et vettek fel, ehhez járult még 30 fő, akik már könyvtárban dolgoztak. Hatvanketten 600-600 korona diáksegélyt kaptak. Május 12-én kezdődött, majd a június 30-i befejezés után folytatódott a gyakorlati résszel: heti 30 órában három hónapra tervezett szolgálattal a Szabó Ervin Könyvtár valamelyik fiókjában. Erre az időre a régi és újabb magyar irodalomból, valamint az angol és francia irodalomból egyetemi előadások hallgatását is kötelezővé tették.

A Magyar Tanácsköztársaság fennállásának 133 napja alatt ezernyi nehézséggel küzdve, egyszerre harcolva belső és fegyverrel támadó külső ellenség ellen, a könyvtárügy megjavításáért többet kezdeményezett, mint amennyi a megelőző évtizedekben ugyanannyi hónap alatt történt. Ezt az igyekezetet találóan jellemzi az ellenforradalom korának ismert írója, Herczeg Ferenc. A Tanácsköztársaságot megbélyegezni akaró, *A bolsevizmus Magyarországon* című cikkgyűjteményben gúnyosan azt írta a bolsevistákról, hogy „óriási könyvtárakról álmodtak... júniusban már könyvtárosi tanfolyamot indítottak, azonkívül egy könyvtárosi főiskola alakítását is tervezték, százakat szabadítva rá erre a pályára. Még a házmestereket is bevonták a könyvterjesztés munkájába."

Sajnos, augusztus 1-je után minden kezdeményezés folytatás nélkül maradt, a tervezett gyári könyvtárakat, a Szabó Ervin Könyvtári fiókokat, a diákolvasó-termeket nem nyitották meg, nem készítettek központi katalógust, nem állítottak fel tájékoztató-kutató irodát, nem honosodott meg az egységes könyvtártechnika, és elbocsátották a Tanácsköztársaság idején felvett valamennyi könyvtárost.

Kőhalmi Béla megpróbálta elérni, hogy legalább az Országos Könyvtárügyi és Bibliográfiai Intézet fennmaradását engedélyezzék, de be kellett látnia, hogy erre sincs remény. Ezért augusztus 8-án a személyzetnek kifizette augusztusi járandóságát, és bejelentette a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak az intézet megszűnését.

A Fővárosi Könyvtárban még 1919 augusztusában felfüggesztették állásukból Braun Róbert, Dienes László, Kőhalmi Béla, Madzsar József, Pikler Blanka, Szigeti Gabriella, Váradi Irma könyvtárosokat és Matkovits Máté altisztet. Később valamennyit elbocsátották. Állásvesztésre ítélték más könyvtárakba is mindazokat, akik tevékenyen támogatták a Tanácsköztársaságot. Ilyenek azonban aránylag kevesen voltak, mert a könyvtárosok legnagyobb része konzervatív nézeteket vallott, és nem rokonszenvezett a tanácshatalommal. Nem tanúsítottak nyílt ellenállást, de igyekeztek az feladatoktól és intézkedésektől elszigetelődni, mint ahogy ezt az Egyetemi Könyvtárban láttuk.

A minisztérium 1919. szeptember 10-én egy rendeletet adott ki a kommunista és anarchista sajtótermékek kötelező beszolgáltatásáról és „elégetés útján történő megsemmisítésé"-ről. A *Népszava* közlése szerint a Fő-

városi Könyvtár új vezetősége egy másik listát is összeállított, s ebben 244 könyvet és 660 folyóiratot javasolt megsemmisítésre. Pogány József egy harmadik jegyzékről is tud, amely a Tanácsköztársaság valamennyi röpiratán, publikációján kívül 179 munkát ítélt pusztításra, Marx, Engels, Kautsky valamennyi művét, Komját Aladár, Bodrogi Zsigmond, Várnai Zseni verseit, Szabó Ervin, Garami Ernő, Pogány József, Ágoston Péter, Jaurès, Bebel, Proudhon stb. munkáin kívül minden könyvet, amelyben a szocializmus szó előfordul, Werner Sombart, Karl Diehl német polgári közgazdászok műveit is. Egy svájci újság hitelesnek nem tekinthető közlése szerint a rendelet végrehajtása során a Fővárosi Könyvtárból ilyen címen 15 000 kötetet vetettek máglyára.

Ezeknek az intézkedéseknek a végrehajtása után könyvtáraink a régi rend alapján folytatták tovább a Tanácsköztársaság kikiáltása előtti életüket, csak anyagi lehetőségeik szűkültek össze hallatlan mértékben.

C) A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZT (1919-1945)

1. TRIANON UTÁN

Az 1920. június 4-én a Párizs környéki Trianon palotában aláírt békediktátum alapján Magyarország 282 870 km^2 területéből elvesztett 190 037 km^2-t, (67,8%-ot), 18 264 533 főnyi lakosságából 10 284 390-et (56,3%-ot). Idegen uralom alá került három és fél millió magyarul beszélő, magát magyarnak valló fő, a magyar nemzetiségű lakosság 30%-a.

Ez a „békeszerződés" könyvtárainknak is súlyos veszteséget jelentett. Más ország tulajdona lett a pozsonyi, kassai, kolozsvári, nagyváradi, marosvásárhelyi, szabadkai és sok száz más könyvtár; szám szerint az 1348 tudományos és közművelődési könyvtárból 605 (44,8%) maradt a megcsonkított Magyarország területén, 273 Csehszlovákiához, 326 Romániához, 77 Jugoszláviához, 38 Ausztriához és 29 Olaszországhoz került. 9 328 306 kötetet kitevő állományukból 5 241 817 (56,2%) maradt hazánkban.

A veszteség könyvtárfajták szerint részletezve

	volt	maradt
tudományos és közművelődési nyilvános könyvtár	117	55
hivatali, hatósági könyvtár	61	40
főiskolai könyvtár	114	65
középiskolai könyvtár	185	82
szakiskolai könyvtár	184	90
egyházi könyvtár	98	41
társadalmi és egyesületi könyvtár	481	191
egyéb közművelődési könyvtár	108	41
	1348	605

A ritkaságok közül magyar tulajdonban maradt a 91 741 egységre becsült kéziratállományból 67 886 (74%), a 6600 ősnyomtatvány közül 5215 (73,7%) és a 15 513 régi magyar könyv közül 9050 (58,3%).

A nép- és gazdasági könyvtárak együttes száma – nem említve a statisztikákban fel nem tüntetett szakszervezeti könyvtárakat, olvasóköröket – 5961 volt, 1 111 038 kötettel, ebből a hivatalos kimutatások szerint megmaradt 2535 (43,7%) 492 395 (44,4%) kötettel.

Valójában a veszteség még nagyobb, mert a megmaradt területen a háború már korábban is sok pusztítást okozott, főleg a kisebb gyűjtemények anyaga ment tönkre az idegen megszállás, katonai beszállásolások miatt, és elkallódott a katonák, sebesültek részére átadott állomány számottevő része. A népkönyvtárak, gazdakönyvtárak nagyon nagy százaléka elpusztult. A nagyobb bibliotékákban a háború okozta veszteség jelentéktelen volt.

2. MŰVELŐDÉSPOLITIKA

1919 után a foglalkozási és települési viszonyok csak keveset változtak, a gazdaságiak azonban erősen megromlottak. A mezőgazdaság megfelelő technikai felszerelés hiányában nem tudta növelni termelését, a gyáripar produktuma csak 1926-ban múlta felül valamivel az 1913-as szintet. Az országnak a trianoni békeszerződés értelmében évekig 10 millió aranykorona összegű „jóvátétel"-t kellett fizetnie. Az elszakított területekről sokan menekültek a megmaradt országrészbe, eltartásuk hosszú ideig az államkincstárt terhelte. A kapitalista kizsákmányolás sem enyhült, sőt talán még erősödött. Mindezek következtében a lakosság többségének életkörülményei rosszabbakká váltak, mint régen, a reálbérek mintegy 25%-kal alacsonyabbak lettek a világháború előttinél. Az agrárproletárok és a munkásság jelentős része tanulatlansága, munka- és életkörülményei miatt nem kapcsolódhatott be intenzíven a közművelődésbe. A húszas évek közepén kezdődő fellendülést pár esztendő múlva derékban törte ketté az 1929-től a harmincas évek közepéig tartó páratlan méretű gazdasági világválság, amely a megélhetési viszonyok romlásával, a fizetések, munkabérek leszállításával, nagyarányú mezőgazdasági, ipari és értelmiségi mun-

kanélküliséggel és a művelődési célokra fordítható, egyébként is alacsony összegek erős, néha 50%-ot is elérő megnyirbálásával járt együtt. 1932-ben az ipari termelés 24%-kal maradt el az 1929-es színvonaltól, a munkabérek az iparban 25–30, a mezőgazdaságban 50–60%-kal csökkentek.

Mindez természetesen növelte az uralkodó osztályok és az államszervezet iránti ellenszenvet, gyűlöletet, és alkalmas volt arra, hogy a tömegek gondolkozását radikális irányba fordítsa. Az 1919 utáni nyílt terrort 1921 után a nagybirtokosok és tőkések parlamentarizmusnak álcázott uralma váltotta fel, amely diktatorikus eszközöket is alkalmazott azok ellen, akik veszélyeztették „a társadalom és az államrend" biztonságát. A rendszer legerősebb támasza továbbra is a csendőrszurony maradt, de a hatalom érezte, hogy hosszú távon ez nem elégséges.

Ez határozta meg a hivatalos művelődéspolitika célját. Irányítói kétféle nézetet képviseltek. Egyesek azt tartották hasznosnak, ha az elnyomott osztályokat minél nagyobb tudatlanságban tartják, mások viszont azzal próbálkoztak, hogy egyes rétegek, főleg az értelmiség, a polgárság és a jobb módú parasztság műveltségét emeljék, és a rendszer híveivé tegyék. Ezt az irányzatot főleg Klebelsberg Kunó képviselte, aki 1922 és 1931 közt a vallás- és közoktatásügyi miniszteri tisztséget töltötte be. Ő volt a két világháború közt az egyetlen határozott tervekkel rendelkező kultúrpolitikus, aki elgondolásai megvalósítására pénzt is tudott szerezni, ha nem is annyit, amennyit szeretett volna.

Klebelsberg a kultúrfölény nacionalista ízű jelszavát hirdette: a magyarságnak magasabb kultúrával kell bebizonyítania, hogy méltó a Kárpát-medence népeinek vezetésére. Ennek érdekében számos hasznos és fontos törvényt szavaztatott meg az országgyűléssel az egyetemek fejlesztésére, külföldi Collegium Hungaricumok szervezésére, a tanítóképzés színvonalának emelésére, a közép- és a polgári iskolák reformjára vonatkozóan. Ebből a szempontból a legnagyobb horderejű az 1926. évi VII. t. c., amely kimondja, hogy népiskola létesítendő mindenütt, ahol „legalább másfél, legfeljebb négy kilométer sugarú területen... legalább húsz család vagy harminc mindennapi tanköteles lakik". A törvény végrehajtása során a kis falvakban és a tanyákon sok új népiskolát, kb. 3000 tantermet, 1500 tanítói lakást építtetett fel, s ezzel elérte, hogy a hat éven felüliek közt az analfabéták aránya 12,7%-ra csökkent. Igaz, hogy az iskoláknak 1930-ban

majdnem fele osztatlan, egytanítós volt, további 24,3%-a kéttanítós, s az is igaz, hogy az iskolaköteleseknek csak 73,9%-a végezte el a négy elemi osztályt, de a fejlődés így is nagy. Következményeként megnőtt a falusiak közt a rendszeres olvasók száma.

A falusi népiskolák érdekében Eötvös József óta senki sem tett többet, mint Klebelsberg. Jól ismerte a könyvtárak jelentőségét. 1921-ben például a következőket írta az egyetemek szemináriumairól: „Nagy baj, hogy az állam ezeknek az intézeteknek a könyvtárait sem részesítette kellő anyagi támogatásban, úgy, hogy még a legszükségesebb új könyveket és folyóiratokat sem voltak képesek megvenni, ami azzal a veszéllyel is jár, hogy a mai könyvárak mellett maguk a professzorok sem szerezhetnek kellő időben tudomást az egyes szakok eredményeiről."

Könyvünk további fejezeteiben látni fogjuk, hogy a pénzhiány mennyire akadályozta a fejlődést, milyen szegényes viszonyok közt tengődtek könyvtáraink a húszas évek első felében. A könyvtárakról egyébként ezekből az évekből közelebbi adatokkal sem rendelkezünk, ilyeneket nem tettek közzé, mert - mint az 1925. évi kormányjelentés bevallja - „az ide vonatkozó statisztikai adatgyűjtések végrehajtása ez idő alatt a fennforgó nehézségek miatt nem látszott célszerűnek".

1926 után ugyan sokat javultak a viszonyok, de 1930-tól újra a legszigorúbb takarékosság uralkodott mindenütt. Csökkent a beszerzésre fordítható összeg, nem volt fedezet építkezésekre, a könyvtárosok számának növelésére, kevés pénz jutott a tájékoztatásra.

Hóman Bálint 1927-ben írt megállapítása az ellenforradalom egész idejére jellemző: „A tudományt luxusintézménynek minősítő szűk látókörű finánccpolitikai felfogás is bénította közgyűjteményeink rendszeres munkásságát és egész fejlődését." Kár, hogy Hóman később kilenc évig tartó kultuszminisztersége alatt a könyvtárak viszonylatában maga is ezt a „szűk látókörű finánccpolitikát" követte.

A Horthy-korszak könyvtárpolitikájában a túlzott takarékoskodás mellett több helytelen elgondolás érvényesült. Ilyennek mondható a természettudományok és a technikai ismeretek elvi alapon történő háttérbe szorítása. Kornis Gyula, 1927 és 1931 közti kultuszminisztériumi államtitkár, Klebelsberg legközelebbi munkatársa ezt a következőképp fogalmazta meg: „Az ember sajátos szellemiségét kifejező tanulmányoknak - a hang-

súly különböző erejével – valamennyiben közösnek kell lenniök. A vallástannak, nemzeti nyelvnek és irodalomnak, a történelemnek, mint a jövendő nemzedék értékelő állásfoglalását formáló tanulmányoknak mindig primátusuk van az emberré nevelésben a külső természet ismeretére vonatkozó stúdiumok fölött."

Ennek az elgondolásnak egyik következménye volt, hogy a Műszaki Egyetem Könyvtára és a Technológiai Könyvtár még a többi szerényen dotált intézménynél is kevesebb pénzt kapott beszerzésre.

Budapest *kulturális téren* már a kiegyezés után vezető szerepet vitt. A lakosság számához viszonyítva jóval több könyvtárral, múzeummal rendelkezett, mint az ország többi része. Trianon után ez az aránytalanság fokozódott, a vidéki városokat nem fejlesztették kulturális központokká, Kolozsvár, Marosvásárhely, Pozsony, Kassa, Újvidék szerepét nem vették át más települések. A fővárosban a lakosságnak csak valamivel több, mint 11%-a élt (1935-ben 1 060 184 fő), de itt működött a 168 tízezer kötetnél nagyobb állományú könyvtár közül 73 (43,5%), a felmért 7 588 962 kötet állományból 4 452 368 kötettel (70,1%). A forgalmazott 1 827 962 kötetből 1 281 121-et (70,1%) itt vettek kézbe, és itt dolgozott a 761 főhivatású könyvtáros közül 475 (62,4%).

Különösen káros és elítélendő a falusi népkönyvtárak kezdetleges szinten tartása, a részükre juttatott állomány csekély mennyisége és sok tekintetben selejtes minősége. Ez nagymértékben akadályozta az iskolákból kikerült paraszti rétegek ismereteinek, műveltségének növelését.

Helytelennek minősíthető az állomány nagyságának növelésére való sokszor indokolatlan törekvés. Könyvtáraink a gyűjtőkörükhöz nem tartozó adományokat is többnyire válogatás nélkül elfogadták, és a feleslegessé vált, elavult anyagot csak ritkán selejtezték ki. Mindez feleslegesen vett igénybe sok férőhelyet a túlterhelt raktárakból, és jelentős mértékben fokozta a feldolgozáshoz szükséges munkaidőt.

3. A KÖNYVTÁRAK KÖZPONTI IRÁNYÍTÁSA

A XIX. század legvégén létesített két központi könyvtári szervnek, a Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának és Főfelügyelőségének a működése 1919 után nagyon szűk körre szorítkozott. Fő feladatuk, az állami segélyek szétosztása, teljesen megszűnt, mert erre nem állt rendelkezésükre semmilyen pénzforrás. Értelmetlenné vált a közgyűjtemények feletti felügyelet, mert fedezethiány miatt a felmerült panaszok orvoslásában, a minimális fenntartási és beszerzési költségek előteremtésében nem tudtak segédkezni. A tanács 1914 óta népkönyvtárakat sem szervezett. 1924-ben azután anyagi okból, takarékoskodásból mindkét szervet megszüntették.

A felügyeletet és az ellenőrzést a Vallás- Közoktatásügyi Minisztérium vette át, mégpedig a tudományos és szakkönyvtárak ügyét a tudományos, a népkönyvtárakét pedig a népművelési ügyosztály.

A különböző könyvtárak közti együttműködés szükségességének érzése csupán a legnagyobb beszerzési nehézségek idején merült fel.

1920. május 17-én a budapesti könyvtárak közös értekezletet tartottak. Ezen megállapodtak a párhuzamos rendelések megszüntetésében, és memorandumot intéztek Korányi Frigyes pénzügyminiszterhez: kérték, hogy biztosítsa a legszükségesebb folyóiratok beszerzéséhez szükséges összeget, 838 374 koronát, mert „hazánk sokkal szegényebb, semhogy most, midőn romokban heverő gazdaságunk és meggyengült kultúránk újjáépítését lázas munkával kell megindítanunk, a további szellemi elszigeteltség fényűzését magának megengedhetné". A megjelölt összegből a Széchényi Könyvtár 100 000, az Akadémiai 60 000, az Egyetemi 300 000, a Műegyetemi pedig 175 000 koronára tartott igényt. Ennek az összegnek csak töredékét kapták meg, ezt is késve, amikor a korona értéke már sokat esett.

Egy esztendő múlva újabb összejövetelt tartottak, mert az Európai Diáksegítő Akció vállalkozott arra, hogy a legsürgősebbnek tartott könyveket, folyóiratokat megszerzi Magyarországnak.

A kooperáció szükségességét később is többször hangoztatták, de csak hangoztatták. Ezt tette például Fitz József, a Széchényi Könyvtár főigazgatója a *Magyar Könyvszemle*ben 1937-ben a könyvtárak gyűjtőköréről írt cikkében, és ezt a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete

1936. évi kongresszusának záróülésén Pasteiner Iván. „A legelső lépés – mondotta itt –, hogy az azonos gyűjtési körrel bíró s egyetemes jellegű tudományos könyvtáraink – tehát a Széchényi, Akadémiai, Fővárosi, Parlamenti és a budapesti Egyetemi Könyvtárnak – gyűjtési köre összehangoltassék."

A kívánság elhangzott, nem először és nem másodszor, de a több mint félszázados probléma megoldására 1945 előtt még ennek az „első lépés"-nek az érdekében sem történt semmi, nem szorgalmazta ezt még maga az ajánlattevő Pasteiner sem, pedig neki erre, mint az Egyetemi Könyvtár főigazgatójának és mint a közgyűjtemények országos főfelügyelőjének, módja lett volna.

Legjelentősebb gyűjteményeink fejlesztéséről a Minisztérium az 1922. évi XIX. törvénycikkel létrehozott Országos Magyar Gyűjteményegyetem keretében iparkodott gondoskodni. Ez közös szervezetbe foglalta össze a Magyar Nemzeti Múzeum különböző osztályait – köztük a Széchényi Könyvtárat –, a vidéki egyetemi könyvtárakat, az Országos Levéltárat, a Szépművészeti és az Iparművészeti Múzeumot. A budapesti Egyetem saját könyvtárát, noha Klebelsberg többször sürgette, nem léptette be a szervezetbe, ellenben csatlakozott a Gyűjteményegyetemhez a Kultuszminisztérium Pedagógiai Könyvtára, a Földrengési Obszervatórium, a Csillagvizsgáló, a tihanyi Biológiai Kutatóintézet és a három külföldi Collegium Hungaricum.

Igazgatására az intézmények vezetőiből, neves tudósokból, egyetemi professzorokból tanácsot szerveztek. Ennek kellett a magasabb szintű önkormányzatot megvalósítani, az intézmények együttműködését, fejlesztését biztosítani, és véleményt mondani a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium által előterjesztett kérdésekről. A Gyűjteményegyetemnek a miniszteri elgondolás fontos szerepet szánt az országos könyvtári szervezet, a művelődéspolitika irányításában. Ezt bizonyítja az 1929. évi XI. törvénycikk, amely a közgyűjtemények ellenőrzését kivette a minisztérium közvetlen felügyelete alól, és mindazokat a jogokat és kötelességeket, amelyek korábban a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségének a feladatai voltak, a Gyűjteményegyetem Tanácsának mindenkori elnökére ruházta át. Az ő kötelességévé tették a közgyűjtemények elhelyezésének, működésének, kezelésének ellenőrzését, vezetőinek útbaigazítását. A tu-

lajdonosoknak, törvényhatóságoknak és más testületeknek a feladata volt, hogy gondoskodjanak megfelelő épületben való elhelyezésről, a szükséges anyagiakról, személyzetről, a leltárak ellenőrzéséről, évente elszámolás és munkaterv készítéséről. Ha ezt nem tették, ha gondatlanul kezelték a gyűjteményeket, ha hosszabb ideig indokolás nélkül elzárták a nyilvánosság elől, állami kezelésbe vételüket is elrendelhette a tanács. Közgyűjteménnyé nyilvánítani a századfordulón kialakult gyakorlat szerint csak azt a múzeumot vagy könyvtárat lehetett, amelynek tulajdonosa ezt maga kérte. Aránylag kevés nyilvános könyvtár lett közgyűjtemény, így a szegedi, soproni, győri, kecskeméti bibliotéka.

A Gyűjteményegyetem életképtelennek bizonyult, a teljesen különböző feladatú és profilú intézmények együttműködése nem vált be, ezért 1934-ben feloszlatták. Megszüntetése után a Minisztérium külön közgyűjteményi főfelügyelőt nevezett ki, és mellé egy országos előadót. Az előbbi tisztséget Pasteiner Iván, az Egyetemi Könyvtár főigazgatója töltötte be, az utóbbit egy néprajztudós, Viski Károly.

4. AZ ORSZÁGOS KÖNYVFORGALMI ÉS BIBLIOGRÁFIAI KÖZPONT

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium a Magyar Nemzeti Múzeum keretében 1923-ban egy új hivatalt szervezett, amely Kőhalmi Béla megállapítása szerint „az ellenforradalmi kornak úgyszólván egyetlen haladást ígérő intézménye" volt. Neve Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ lett, tevékenysége fontos és sokoldalú. Ezek közül az első a nemzetközi kiadványcsere volt.

1886-ban Brüsszelben nyolc ország egyezményt kötött, és kötelezte magát, hogy egymásnak megküld minden nyilvánosságnak szánt hivatali, parlamenti, közigazgatási nyomtatványt és minden olyan könyvet, folyóiratot, amelyet a kormányok rendeletére és költségére adnak ki. Később több állam csatlakozott az egyezményhez, tizenhetedik szerződőnek 1923-ban Magyarország. Elsősorban ennek a feladatnak a lebonyolítására alapították a központot. Az általa közvetített csere azonban már az első két év-

ben messze túlhaladta a Brüsszelben megállapított keretet. Számos külföldi tudományos és irodalmi intézménnyel kötött külön megállapodást, elsőnek 1923-ban a berlini Notgemeinschaft der deutschen Wissenschafttal (a német tudomány szükségközösségével). Eszerint a központ 94 tudományos folyóiratot kapott onnan rendszeresen, s ezért 43 magyar periodikumot küldött viszonzásképp.

A cseréhez azonban megfelelő anyagra volt szükség, mivel külföldön a csak magyar nyelvű műveket nem olvasták, s így nem is igényelték. Ezért egy miniszterelnöki rendelet úgy intézkedett, hogy pénzsegéllyel csak olyan tudományos, irodalmi és művészeti folyóiratok kiadását támogatja, amelyek vagy idegen nyelvűek, vagy tartalmukról angol, francia, illetve német nyelvű összefoglalásokat, kivonatokat közölnek, és meghatározott számú példányt átadnak a Könyvforgalmi Központnak. A csere révén kapott külföldi dokumentumokat a központ díjmentesen szétosztotta az egyetemi és más tudományos könyvtárak közt, amelyek így sok valutát megtakarítottak, s ezt az összeget egyéb beszerzésre fordíthatták.

A cserepartnerek száma már 1924 végén elérte a 240-et, és 1938-ig 319-re nőtt. Számukra 1928-ban 2608 küldeményt adtak postára, és tőlük 3146-ot kaptak. Ezek a számok a második világháború kitöréséig állandóan nőttek; 1938-ban 5528 csomag érkezett. Az intézmény arra is vállalkozott, hogy a különféle bel- és külföldi könyvtárak, egyesületek, hivatalok egymással – a központ közvetítése nélkül – kötött nyomtatványcseréjét is lebonyolítja.

Az új intézmény átvette az Egyetemi Könyvtártól a nemzetközi könyvtárközi kölcsönzés feladatát. 1938-ban, amikor a kölcsönzés elérte a csúcspontját, 67 kötetet küldött külföldre, de onnan jóval többet kapott, 740 művet, 824 kötetben.

Az egyéb feladatok közül talán a legfontosabb, de mindenesetre a legmunkaigényesebb a központi címjegyzék megszervezése volt. Húsz intézmény jelentette be rendszeresen külföldi szerzeményeit, a Nemzeti Múzeum gyűjteményei – köztük természetesen a Széchényi Könyvtár –, az öt egyetemnek, a központi Statisztikai Hivatalnak, a Tiszántúli Református Egyházkerületnek, a budapesti Orvoskarnak a könyvtárai, a Fővárosi Könyvtár, a Csillagvizsgáló. A könyvcímeket bejelentő kartonok száma a harmincas évek elejétől meghaladta az évi 50 000-et és 1938-ban elérte a 69 467-et.

Elkezdték a katalógus nyomtatásban való megjelentetését is, *A magyar közkönyvtárak gyarapodásának központi címjegyzéke* című sorozatot, amely havonta adott hírt az új bejelentésekről. Az első füzet az 1926 januárjában kapott bejelentéseket közölte, az utolsó, a huszonkettedik, az 1927. októberieket. A kiadványnak a várakozás ellenére kevés használója akadt, nyomdai előkészítéséhez a munkatársak száma elégtelennek bizonyult, a füzetek egyre lassúbb ütemben kerültek ki a sajtó alól, az utolsó már háromévi késéssel, tehát aktualitását teljesen elvesztette. Emiatt 1930-ban beszüntették kiadását.

A gyarapodási jegyzéknek készült egy olyan változata, ahol a lapoknak csak egyik oldalára nyomtak, hogy ezek szétvágva katalógusokba beosztható címleírásokat szolgáltassanak. Így akarták a könyvtárakat legalább részben tehermentesíteni a katalóguskészítés munkájától, de a megjelenésében mutatkozó késés erre eleve alkalmatlanná tette a kiadványt.

A központ 1928-ban kinyomatta a húsz könyvtárba rendszeresen járó folyóiratok jegyzékét, s ezt hét évvel később lényegesen kibővítve újból nyomdába adta. Ez a 2. kiadás 81 intézmény és 178 egyetemi, főiskolai tanszék adatait dolgozta fel: szakrendben közölte az 1935-ben részükre járó 4807 periodikum címét és lelőhelyét.

A központi címjegyzék és a két folyóirat-lelőhelyjegyzék sokat segített kutatóinknak a keresett könyvek megtalálásában, könyvtárainknak pedig a másod-, harmadpéldányos rendelések megelőzésében. Segítségükkel a központ külföldi tudakozóirodáknak, hazai könyvtáraknak könnyen tudott tájékoztatást adni könyvek, folyóiratok lelőhelyéről. 1938-ban írásban 218 műről érdeklődtek – 58 esetben külföldről – a válaszok 88%-a pozitív volt. A szóban és telefonon adott tájékoztatásokról nem készült statisztika.

Ilyen címjegyzékek megszervezésének elengedhetetlen feltétele, hogy a bejelentések azonos szabályok szerint történjenek. Ezért 1926-ban elkészítették, a nagy könyvtáraknak hozzászólásra megküldték, majd 1928-ban nyomtatásban adták ki *A központi címjegyzék katalogizálási szabályait*. A szerkesztő neve nem szerepel a kiadványon, de tudjuk, hogy Prohászka Lajos filozofus műve. A szabályokat legtöbb könyvtárunk elfogadta, s ettől kezdve sokkal egységesebb lett a címfelvétel. A szabályzatot 1944-ben a Diószegi-cég sokszorosításában újból megjelentették.

A hiányzó szakkönyvészetek pótlására a központ 1929-ben *A magyar tu-*

dományos irodalom 1901–1925 címmel nagyszabású kiadványsorozatot indított. Tizenhárom kötetre tervezte, ebből öt jelent meg, a filozófia (szerk. M. Buday Júlia), a matematika (Gáspár Ilona), a klasszika-filológia (Moravek Endre), a kémia (Gáspár Margit) és a növénytan (Gombocz Endre) könyvészete, valamennyi jól használható bibliográfia. Kár, hogy a folytatás elmaradt, és hogy a többi tudományágét nem adták ki. Ennek oka az 1932-ben tetőződő gazdasági válság, a nyomdaköltségekre hiányzott a pénz. Így például tudjuk, hogy Gáspár Margit elkészítette az állattani irodalom könyvészetét is, de kézirata elkallódott.

A kiadványok közül megemlítendő még a *Magyar Minerva*nak, könyvtáraink, levéltáraink, tudományos intézményeink, tanintézeteink évkönyvének az 1930–1931-es állapotot feltüntető VI. kötete. 1087 könyvtár adatait közölte.

5. AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

A Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárát, noha továbbra is a Múzeum szervezetéhez tartozott, 1920-tól kezdve többnyire Országos Széchényi Könyvtárnak nevezték. A többi intézményhez hasonlóan nehéz körülmények közt működött. „Gyűjteményei – jellemezte a húszas évek közepén egyik tisztviselője, Nyireő István – alig használható állapotban szorongnak állványaikon, asztalakon, szekrények tetején, sőt a földön. Egyes részük, mint a Festetics-istállóban elhelyezett hírlap- és duplumanyag, épségében is veszélyeztetve van. A könyvtár első emeleti helyiségeinek padlózatát a ránehezedő könyvrakások és a zsúfolt állványok a megengedettnél jóval nagyobb mértékben, veszedelmesen terhelték meg. A tisztviselők könyvállványok közé torlaszolva, igen gyakran fűtetlen és sötét helyiségekben, csak a legnagyobb nehézségek közt folytathatják munkájukat, amelyet amúgy is egyre improduktívabbá tett az altisztek hiánya és a régi, elavult könyvtári rendszer".

Az állami szubvenció nagymérvű leszállítása miatt 1919 után a könyvtár gyűjtőköre majdnem teljesen a hungarikákra korlátozódott, de a hungarika fogalomba beletartoztak az elszakított területen megjelenő magyar

nyelvű és magyar vonatkozású művek, valamint az emigránsok által Bécsben, Párizsban, Amerikában stb. kiadott könyvek, folyóiratok, amelyeket valutáért kellett megvásárolni.

Ezeket a műveket az első években sokszor csak nagyon nehezen sikerült beszerezni. Például a könyvtár egyik tisztviselője, Síkabonyi Antal nyarait ebből a célból Komáromban és Pozsonyban töltötte, és volt olyan év, 1924, amikor 50 000 periodikaszámot és 1500 könyvet, brosúrát sikerült Budapestre küldeni. A bécsi nyomtatványok összegyűjtését az akkor ott élő Eckhart Ferenc, a jogtörténet későbbi professzora vállalta. Előfordult azonban, hogy a könyvtár kasszája annyira üres volt, hogy az Eckhart által felkutatott művek megvételére szükséges pénzt sem tudta átutalni.

A Széchényi Könyvtár a nyomasztó pénzügyi helyzetében a Lantos-antikvárium közreműködésével ritkaságaiból több harmad-, sőt másodpéldányt árverésre bocsátott, így 1926-ban 285 művet, köztük 25 ősnyomtatványt, 44 kötet 1711 előtti és 161 kötet 1711 utáni magyar és 55 külföldi könyvet. A kapott pénzt hungarikumok beszerzésére, adósságok törlesztésére fordította.

A gyarapodás legnagyobb része a kötelespéldányokból adódott, de a terület, ahonnan ezeket beküldték, a trianoni béke után egyharmadra csökkent. Ráadásul a nyomdák egy része termékeit hiányosan vagy egyáltalán nem küldte meg a könyvtárnak. Ezen a helyzeten valamit segített az 1929. évi kötelespéldány-törvény, mert a Széchényi Könyvtár tisztviselőinek lehetővé tette, hogy betekintsenek a nyomdák nyilvántartásaiba, s így ellenőrizhessék, hogy valóban beküldték-e minden kiadványukat. Azt azonban nehéz megérteni, hogy a törvény végrehajtási utasítása miért csak 1935-ben, hatévi késéssel jelent meg. Szankciók terén a törvény nem volt kellőképp szigorú, a beszolgáltatás elmulasztását csak kihágásnak minősítette, és csekély összegű pénzbírsággal büntette. Ennek az lett a következménye, hogy a Széchényi Könyvtár 1935. évi megállapítása szerint 852 nyomda közül 223 egyáltalán nem küldött kötelespéldányt, és 1937-re is csak 207-re csökkent a mulasztók száma. A mulasztásért kiszabott kártérítés egy-egy évben összesen 5-6000 pengőt eredményezett.

A bibliotéka belső értékre való tekintet nélkül mindent megőrzött, de akkor még nem kapott meg minden nyomtatványfélét. Fitz József főigazgató a következőképp határozta meg a kialakult gyakorlatot: „A könyvtár-

ba csak olyan anyag való, amelyről a bibliográfiai katalogizálás szabályai szerint címleírás készíthető." Zenemű, ex libris, metszet, térkép csak akkor kerüljön könyvtárba, ha egy könyv része, tartozéka, másképp zenetudományi, művészettörténeti, földrajzi gyűjteményben van a helye.

Az ajándékok sorában rendkívüli jelentőségű Todoreszku Gyulának és feleségének, Horváth Arankának régi magyar könyvekből álló gyűjteménye (1919), valamint Apponyi Sándornak az előző részben ismertetett hungarikum-könyvtára (1925). Mindkettőt muzeális gyűjteményként állították fel.

A kézirattár páratlan értékekkel gyarapodott, amikor az 1932. november 27-én kötött velencei egyezmény értelmében a bécsi Staatsbibliothekból megkapta, azaz magyar birtokba visszakapta 37 nagy értékű középkori kódexünket, köztük a *Képes Krónikát*, Anonymus *Gesta Hungarorumát*, a *Sambucus* (Zsámboki) *kódex*et és 16 korvinát. Később, amikor a beszerzési keret emelkedett, a könyvtár aukciókon is sok értékes dokumentummal gyarapította állományát, így például 1938-ban 1 korvinával, 12 ősnyomtatvánnyal, 39 régi magyar könyvvel és egy XV. századi kódexszel, Kálmáncsehi Domokos *Breviáriumával*.

A dologi kiadásokra fordítható összeg 1924 és 1928 közt az utolsó békeév 8%-ára olvadt le, hiányzott a pénz villanyra, szénre, a helyiségek egy részét több télen át zárva kellett tartani.

A beszerzési keret - amiből a köttetéseket is fedezni kellett - 1930-ban volt a legmagasabb, 14 250 pengő*, de 1932-ben a gazdasági válság miatt ez az összeg a negyedére esett vissza. „Csökkent javadalmunk - panaszolja az 1931-1933-ról szóló főigazgatói jelentés - még a mai felettébb szűk

* Az ország pénzneme 1926-ig a korona, de ez gyors iramban értéktelenedett el az infláció következtében. 1924 nyarán 1 aranykorona már csak 18 400 forgalomban levő papírkoronát ért. 1927 elején tértek át a pengőszámításra, 12 500 papírkoronáért adtak 1 pengőt.

A pengő vásárlóértékét a következő adatok érzékeltetik: a gyári munkások átlagkeresete havi 90-100 pengő volt, Budapesten az egy szoba-konyhás lakás bére 30-35, két szoba komfortos lakásé 100 pengő körül. Élelmiszerek ára a kiskereskedelemben kilogrammonként: kenyér 0,38, fehérliszt 0,44, pecsenyehús 3,80, zsírszalonna 1,70, teavaj 4,20 pengő. 1 liter tej 0,37, egy mázsa brikett 5,20 pengő, másodrendű férfiruha 60 pengő, átmeneti kabát 120, félcipő 22, ing 7, egy szokványos könyv átlagára 8 pengő körül mozgott. Az egyetem elvégzése a bölcsészeten 1420, a jogi karon 1750, a mérnökin 1860 pengőt emésztett fel. Ezek természetesen átlagárak, amelyek minőség szerint és a különböző években változtak.

gyűjtési körünk kitöltésére is elégtelennek bizonyult. Esztendőről esztendőre jobban érezzük annak a felelősségnek a súlyát, mely az egyre szaporodó anyag rendszeres köttetésének elmaradása révén a mai könyvtárosnemzedék lelkiismeretére nehezedik. Előbb-utóbb rá kell szánni magunkat a kötetlen anyagnak a könyvtári forgalomból való teljes kivonására."

A helyhiány a húszas évek közepén lényegesen enyhült, s ebben sok érdeme volt a Múzeum főigazgatójává kinevezett Hóman Bálintnak. A néprajzi tár és az állattár kitelepült az épületből, egy szolgálati lakást kiürítettek, s ezáltal sikerült a könyvtár alapterületét 2470 négyzetméterről 4705 négyzetméterre növelni. Visszakerülhetett ide az ideiglenesen a Festetich-palota korábban istállónak használt részlegében ömlesztve elhelyezett hírlapanyag. A levéltári osztály szervezetileg ugyan továbbra is a könyvtár kötelékében maradt, de az Országos Levéltár új épületében kapott helyet 1926-ban. A raktárak befogadóképességét növelték az újonnan felállított Schlick-Vajda rendszerű vasállványok. Beszerzésükkel egy időben korszerű villanyvilágítást vezettek be, modern központi fűtést létesítettek, és berendeztek egy fényképészeti és könyvrestauráló laboratóriumot.

A könyvtár vezetői többször változtak (Fejérpataky László, Melich János, Hóman Bálint, Lukinich Imre), de igazgatásuk alatt a könyvtárosi munka a régi, nehézkes keretek közt folyt. Hátráltatta az intézmény tevékenységét, hogy Lukinich távozása (1929) után nem állítottak élére igazgatót, hanem négy szervezeti egységre bontották (könyvosztály és kéziratár, levéltár, hírlaptár, zenetörténeti osztály), amelyek nem a könyvtár részlegeiként, hanem önálló múzeumi tárakként működtek a Magyar Nemzeti Múzeum főigazgatója, Hóman Bálint ellenőrzésével.

Változást csak Fitz Józsefnek, a kiváló könyv- és könyvtártörténésznek a kinevezése hozott (1934). Kezdeményezésére a szakkatalógus feladatainak csak nehezen megfelelő müncheni rendszert felhagyva áttértek a tizedes osztályozásra, a katalóguscédulák gépi sokszorosítására, a folyószámos raktári felállításra. A színháztörténeti gyűjtemény önálló osztállyá alakult át, és 1937-ben referensz (tájékoztató) osztályt szerveztek, amely nemcsak a használatról, de az egész könyvtár állományáról és az olvasót érdeklő kérdések irodalmáról is felvilágosítást adott. 1940-ig további két gyűjtemény kapott külön szervezetet, az aprónyomtatványok, továbbá a régi és ritka könyvek tára.

A kölcsönzők száma 1920-tól kb. 1935-ig évi 3–8000 közt ingadozott, a kölcsönvitt köteteké pedig 4–16 000 közt. 1936 körül a könyvtár egész állományát prézens jellegűnek, azaz csak helyben olvashatónak minősítették, s erre való tekintettel a kölcsönzést erősen megszigorították, csak intézményekre korlátozták.

A gazdasági válság tetőzése idején megnőtt a helyben olvasók száma. Ez a szám mindenesetre lényegesen nagyobb lett volna, ha a 94 személyes olvasóteremben a látogatási időt 1927-ben nem csökkentették volna négy és fél órára, reggel 9-től du. fél 2-ig. A korlátozást részben anyagi nehézségekre hivatkozva vezették be (kevesebb világítási, fűtési költség kell), részint a késői nyitvatartástól a múzeum egyéb gyűjteményeinek biztonságát féltették, számítva az esti sötétségben besurranó tolvajokra.

6. AZ AKADÉMIAI KÖNYVTÁR

Az 1910-es évekhez viszonyítva a legnagyobb visszaesést az Akadémiai Könyvtárban lehetett tapasztalni. Raktárai már az első világháború előtt zsúfolásig megteltek, képtelenek voltak befogadni az új szerzeményeket. Ezért a kevesebbet keresett szakokba tartozó könyvek közül sokat összecsomagoltak, kivontak a forgalomból, és feltornyozva helyezték el. A húszas évek közepén valamit javult a helyzet, mert az Akadémia hivatala néhány szobát átengedett a könyvtár részére. Itt és a szomszédos ház üzlethelyiségeiben sikerült 1700 polc folyóméter befogadóképességű új raktárt létesíteni, s így az egész állományt polcokon elhelyezni. 1932-től azonban az új beszerzésnek megint csak pótállványokon és a régi anyag tömörítése révén tudtak helyet szorítani.

A gyorsan értéktelenedő és nagyon kevés pénzből 1919-től még a legfontosabb külföldi könyveket, folyóiratokat sem lehetett megvenni. A helyzet később sem sokat javult. 1929-től 1941-ig, 13 év alatt összesen csak 1782 (!) külföldi könyvet vett a Könyvtár. A cserepartnerek száma már a világháború alatt lecsökkent 287-ről 87-re, és 1920-ra már a megmaradtakkal való kapcsolat is megszűnt. Hiányzott a hazai csereanyag, mert az Akadémia a húszas évek elején jóformán semmit sem adott ki. Egyedül néhány

nyugati akadémia (London, Edinburgh, Róma) küldte meg kiadványait ellenszolgáltatás nélkül. Így sokáig csak a kötelespéldányok és néha hagyatékok révén jutott új kiadványokhoz az intézmény.

A céltudatos beszerzés, a tervszerű fejlesztés itt hiányzott a legjobban. Állománya a sok hagyaték miatt mégis rendkívüli értéket jelentett. Kőhalmi Béla a következőképp mutatta be az évtizedek során összegyűlt állományt: itt található „a történész Teleki József 30 000 kötetes könyvtára (a törzsanyag), Marczibányi Livius földrajzi könyvtára, a három Batthyány középkori és újkori kéziratainak gyűjteménye, a bibliográfus Sándor István régi magyar könyvtára, a Weszerle és Jancsó Imre könyvtár ősnyomtatványai, Bugát Pál finn kéziratai, Pulszky Ferenc archeológiai könyvtára, Hadik Gusztáv térképgyűjteménye, Szilágyi Dániel és Kaufmann Dávid keleti kéziratai, Katona Lajos irodalomtörténész könyvtára, Hernádi Mór román filológiai anyaga, Duka Tivadar indiai irodalmi, szanszkrit és tibeti nyelvtudományi gyűjteménye, Siskovits Tamás, a matematikus Kürschák József könyvtárai, Vámbéry Ármin hagyatékából 700 keleti kézirat, Kugler József jogtudományi könyvtára, Herman Ottó levelezése, a Kossuth Könyvtár megvásárlására vonatkozó levelezés, s végül, de nem utolsósorban Ráth György rendkívüli értékű unikumokban gazdag régi magyar könyvtára".

Ehhez járult a húszas évek közepén Stein Aurél 1200 kötetes kasmíri szanszkrit és közép-ázsiai vonatkozású könyvtára, Kégl Sándor perzsa, arab, szanszkrit és urdu anyagot tartalmazó munkákból álló orientalisztikai gyűjteménye, továbbá Vigyázó Ferenc 15-20 000 kötetes hagyatéka, benne 400 ősnyomtatvánnyal, kódexekkel, régi magyar könyvekkel. Ezekkel együtt az ősnyomtatványok száma elérte az 1100-at, a régi magyar könyveké a 6300-at.

A feldolgozatlan állomány sokáig tovább szaporodott. Ez érthető, mert a tisztviselők száma 3-4 főnyi volt, beleértve a mindig idős korban megválasztott és néha minden könyvtárosi képzettséget nélkülöző főkönyvtárnokot. Ilyen volt Szily Kálmán, aki 1924-ig, 86 éves koráig vezette az intézményt. A háború előtt a feldolgozó munkát ideiglenesen alkalmazott írnokok segítették, de 1919-től az alkalmazásukhoz szükséges pénz hiányzott. Ennek következtében a feldolgozás évi 2800 műről 1000-re esett vissza.

Némileg javult a helyzet 1925-ben, amikor Ferenczi Zoltánt nevezték ki

főkönyvtárnoknak. Jóllehet őt sem lehetett fiatalnak nevezni – 69 esztendős korában érte e megtiszteltetés –, de szakember volt, különösen a katalogizálás terén. A feldolgozásban új módszereket vezetett be. Ugyanekkor állami támogatással felvehetett öt tisztviselőt és három altisztet, s ez jelentős mértékben emelte a feldolgozott munkák számát.

1925-től a külföldi megrendelésekre kapott egy szerény összeget a könyvtár. Újból megindult az akadémiai könyvkiadás, ismét megkezdődött a külföldi intézményekkel folytatott csere. 1927-ben az Akadémia a Vigyázó-vagyon örököse lett, de ebből könyvtárának csak 6-9000 pengős javadalmazást juttatott.

1928-ban a 71 éves Szinnyei József finnugor nyelvész lett a főkönyvtáros. Az első esztendőben minden rendelkezésére álló pénzt a háború miatt be nem szerezhető könyvek pótlására fordította, 1929-től pedig katalogizálást végző külső munkaerők alkalmazására. Ennek eredménye egyrészt a külföldi beszerzések számának újbóli csökkentése lett – 1930–1931-ben csak 40 könyvet rendeltek! – másrészt 134 000 felvétetlen mű címleírásának elkészítése. 1932-ben az alkalmazottak száma megnőtt, a Kultuszminisztérium elvállalta négy gyakornok fizetésének folyósítását. Velük együtt tíz könyvtáros és két altiszt szolgálta az intézményt.

1943 nyarán, 71 esztendős korában, Melich Jánost nevezték ki főkönyvtárnoknak. Tevékenysége főleg arra irányult, hogy olyan óvintézkedéseket tegyen, amelyek az állományt a leginkább védik a fővároshoz egyre közeledő háború pusztításaitól.

A látogatók száma 1922-től évi 3–4000 között ingadozott, a legnagyobb volt 1926–1928-ban, a gazdasági fellendülés idején. A beirakozottaknak több mint a fele kölcsönzött is. A helyben olvasott kötetek száma 1921-től 1926-ig állandóan emelkedett 2000-ről 7000-re, 1926-tól 1930-ig megközelítette a 20 000-et, majd 15 000 körül állapodott meg. A kölcsönzési forgalom 1921-től hasonlóképp emelkedett 1400-tól 6000-ig.

7. AZ EGYETEMI KÖNYVTÁR

Az Egyetemi Könyvtár a húszas években társintézményeihez hasonlóan szegényes körülmények közt tengődött.

Egy 1927-es főigazgatói jelentés panaszolta, hogy „a helyszűke miatt kénytelenek vagyunk új szerzeményeinket a könyvtermek ablakain és padlóin elhelyezni, gyűjteményes és sorozatos munkákat pedig a sorozat megbontásával különböző helyeken elraktározni". Valami segítséget jelentett, hogy Ferenczi Zoltán nyugdíjba vonulása után a túlságosan nagy igazgatói lakás 55%-át átalakították 80-90 000 kötetet befogadó raktárnak. A harmincas évek közepére ezek is megteltek. Ekkor Hóman Bálint kultuszminiszter, a könyvtár egykori tisztviselője segített. Több évi részletben kb. félmillió pengőt biztosított az állami költségvetésből az épület átalakítására és korszerűsítésére. A 7 méter magas, galériás raktártermeket három 2,3 méter magas szintre osztották, és modern vasállványokkal szerelték fel. Így a férőhelyet a réginek háromszorosára növelték. A pince egy részét folyóiratraktárrá alakították át. Berendeztek egy kutatótermet, a raktárakat házi telefonnal, könyvliftekkel és csőpostával kötötték össze. Megemlítendő azonban, hogy ez utóbbi technikai megoldása gyatra volt, mindennaposak voltak az üzemzavarok, s ezért pár év múlva leszerelték.

Az olvasóterem zsúfoltságának megszüntetésére az udvar szintjének lesüllyesztése révén terveztek egy új, nagy, üvegtetős olvasótermet, de ez az építkezés nem valósult meg.

A világháború előtti beszerzési átalány 53 000 svájci franknak felelt meg, az 1922-1923-as tanévre engedélyezett 655 000 korona pedig csak 127-nek (!), tehát alig haladta meg a réginek 0,23%-át!

Az infláció megfékezése után a dotációt 250 millió koronára emelték, ebből az összegből a békebeli könyvmennyiségnek mintegy hatodát lehetett megrendelni, s ez azt jelentette, hogy a legújabb tudományos eredményekről hírt adó könyvekből, folyóiratokból még a legszükségesebbek beszerzése is lehetetlenné vált. Ezért 1926-ban az egyetemi tanács a könyvtár kérésére a hallgatók által fizetett könyvtári illetéket 12 500 koronáról 62 500-ra (=5 pengő) emelte.

A vásárlásra fordítható bevétel 1929-1930-ban érte el a csúcspontot, 103 000 pengőt, de már 1935-re, a világgazdasági válság hatása alatt,

78 000 pengő alá süllyedt. Ennek 57%-át a hallgatók fizették, a félévi egyetemi beiratkozások alkalmából.

Az intézmény régebben igyekezett az egyetemen tanított tudományágak mindegyikének irodalmát egyenletesen gyarapítani, 1920 előtt például megrendeléseinek 30%-át orvosi művekre fordította. De a könyvtermelés egyre fokozódó üteme és a szűkös dotáció miatt gyűjtőkörét korlátozni kellett, ezért az orvostudományi könyvek nagyobb mérvű beszerzését átengedte a kari könyvtárnak, maga csak a tankönyveket és az orvostanhallgatók részére legszükségesebb műveket vásárolta meg. Azokból a tudományszakokból viszont, amelyek gyűjtését megtartotta profiljában, elsősorban a történelemből és a filozófiából – ideértve mindkettő segédtudományait – megpróbálta a legjelentősebb angol, francia, német és olasz munkákat állománya részére megszerezni.

A többi tudományból igyekezett minél több bibliográfiát, lexikont és más referensz jellegű művet megrendelni, hogy legalább tájékoztatni tudja olvasóit arról, hogy a különböző kérdésekről mit olvassanak. Tájékoztató művekből álló kézikönyvtára a legjobb volt Magyarországon a két világháború között.

A beszerzés világnézeti szempontból liberális volt, megvették a baloldali, radikális beállítottságú írók munkáit is.

Az állományt számos kisebb-nagyobb adomány növelte, s ezek jól illettek a könyvtár profiljához. Az adományozók között első helyen említendő a Népszövetség (a Nemzetek Szövetsége, Société des Nations), amely 1921-től rendszeresen megküldte valamennyi kiadványát. Egyenként ezernél több kötetből állt a Carnegie – békealapítványnak, a Carnegie Endowment for International Peace-nek az Egyesült Államok történetére, irodalmára, gazdaságára, vonatkozó műveket és az Ente Nazionale Italicának olasz történelmi forráskiadványokat és más történelmi könyveket tartalmazó adománya. A hazai forrásokból való gyarapodás legjelentősebbje egy lehangoló eseményhez kapcsolódott: Az Országos Tanszermúzeum és Pedagógiai Könyvtár megszüntetéséhez, ennek állományából az Egyetemi Könyvtár 9100, többségében filozófiai tárgyú kötetet választhatott ki.

A háború alatt és az infláció idején szünetelt a francia, angol, amerikai és olasz folyóiratok, folytatásos művek beszerzése. Pótlásukra Pasteiner Iván igazgató merész lépésre szánta el magát: 1929–1930-ban majdnem

teljesen leállította a monografikus művek megrendelését, és minden pénzt a hiányzó folyóiratévfolyamok, sorozatkötetek pótlására fordított. Az elgondolás helyesnek mondható, de végrehajtását túlméretezték. A jó eredmény érdekében a könyvtár súlyos adósságokat csinált, többet, mint egyévi összes bevétele. Ráadásul a dotáció 1932-től csökkent, s ilyenformán nemcsak a hiányzó évfolyamok pótlását kellett abbahagyni, hanem számos kurrens folyóirat előfizetését is.

A gyarapodás 1935 és 1943 között minden esztendőben meghaladta az 5000 és gyakran elérte a 10 000 kötetet. Az 1931–1932-es tanévben 5114 kötet volt, de ebből csak 1345 a pénzért vásároltak száma. Erről Nékám Lajos professzor a következőképp vélekedett: „Ezek az adatok oly szomorúak, hogy nem lehet mellettük szótlanul elmennünk. Egy Egyetemi Könyvtár, amely a tudomány összes ágait van hivatva képviselni, de amely csak 1345 könyvet bír egy évben vásárolni és csupán 358 folyóiratot járatni, aligha felelhet meg a hozzá fűzött reményeknek egy olyan országban, amelyben nincsenek egyéb paralel intézetek a feladatok megosztására."

Nékám lesújtó véleményét még azzal kell kiegészíteni, hogy az Egyetemi Könyvtár a felszabadulásig így is a legáltalánosabb jellegű, legtöbb külföldi anyagot beszerző közkönyvtárunk volt. Állományát, 734 803 kötetet (1940-es adat), nagyságra csak a Széchényi Könyvtáré múlta felül, 991 829 kötetével, de ennek kb. harmada aprónyomtatványokból tevődött össze.

Hasonlóan vélekedett egy újságíró, Balogh József, aki 1925-ben a következőket írta: „Az egyetlen könyvtár, amely ma Magyarországon az általános könyvgyűjtemény látszatát adja." Hozzáfűzte azonban, hogy könyvanyagában elmaradt az európai tudomány fejlődésétől, el a milliós magyar főváros tudományos könyvigényétől. Ez súlyos következményekkel járt. „Ha manapság számos elsőrendű tudományszakban a kutatások hazánkban – könyvek híján – lehetetlenek, ennek okát az Egyetemi Könyvtár elszomorító állapotában kell keresnünk... egyetlen általános jellegű közkönyvtárunk mai állapotában, fájdalom, nem alkalmas legsajátosabb feladatainak teljesítésére. Mire van szükség? A válasz egyszerűnek látszik: módszeres, áldozatkész, általános elvekhez ragaszkodó könyvvásárlásra."

A látogatások száma 1921-től (13 986) a harmincas évek közepéig állan-

dóan erős iramban emelkedett, és 1934-ben a 6138 beiratkozott személy 67 303-szor kereste fel az olvasótermet; lényegesen kevesebben voltak, mint a világháború előtt. Az egyetemre beiratkozottak száma is fogyott, egyrészt az ország népességének a trianoni béke következtében történt csökkenése, másrészt az új vidéki egyetemek megnyitása következtében. A használt művek száma 1931-ben érte el a csúcsot.

1929-ben számos új periodikumra fizetett elő a könyvtár. A látogatók számán azonnal megérződött ez a változás, mert amíg 1926-ban 4567 olvasó 7624 folyóiratszámot kért ki a raktárból, addig a következő esztendőben ez a szám 11 990 olvasóra és 25 169 folyóiratszámra ugrott fel.

Az egyetemhez még 2 kari könyvtár (orvosi, teológiai), továbbá 6 teológiai, 13 jogi, 31 orvosi és 38 bölcsészettudományi tanszéki, klinikai könyvtár tartozott. Állományuk pár száz kötettől 7-8000-ig terjedt, és a földrajzi gyűjteményben meghaladta a 20 000-et, az orvoskari könyvtárban pedig a 32 000-et. A tanszéki igényeket többnyire kielégítették, kívülállók nem használták. Köztük és a központi könyvtár közt szorosabb kapcsolat nem jött létre, bár ismételten felmerült az a terv, hogy az egyetem tulajdonában levő összes könyvről készüljön központi katalógus.

8. FELSŐOKTATÁSI KÖNYVTÁRAK

A húszas évek elején három tudományegyetem részére kellett könyvtárat szervezni. A debreceni egyetemen ugyan már 1914-ben megkezdődtek az előadások, és 1918. május 1-jén a könyvtár is megnyílt, de szervezetének kialakítása, állományának megalapozása soká elhúzódott. A fejlődést a helyhiány is nagyon akadályozta. Az univerzitás a városban szétszórva több helyen működött, a könyvtár a Simonffy utca egyik bérházának második emeletén kapott ideiglenes otthont. Az infláció idején új építkezésekre nem is lehetett gondolni, erre csak a húszas évek közepén került sor. Az egyetemi építkezések közül utoljára a főépület fejeződött be, ide 1932-ben költözött a könyvtár. A kezdeti nehézségek közepette nagy segítséget jelentett, hogy a hallgatók használhatták a tiszántúli református egyházkerület tulajdonában levő kollégiumi könyvtár 200 000 kötetnél nagyobb állományát.

Az 1872-ben alapított kolozsvári és az 1912-ben létesített pozsonyi egyetem minden felszerelésével együtt a trianoni békeszerződés rendelkezései szerint külföldre került. Az 1921. évi XXV. törvénycikk a kolozsvári alma matert Szegedre, a pozsonyit pedig Pécsre helyezte át. Szegeden a könyvtár egy 1873-ból származó iskolaépületben kapott „otthont": az olvasóteremmel együtt összesen három helyiséget. A gyorsan szaporodó állomány itt el sem fért, a könyvek egy része 250 fenyőfa ládába csomagolva feldolgozatlanul hevert a folyosókon. A tanárok és a hallgatók könyvigényeit eleinte csak a Polgári Iskolai Tanárképző Intézet gazdag könyvtára, az úgynevezett Pedagógium és a sok régi, értékes művel rendelkező Somogyi Könyvtár révén sikerült kielégíteni. Viszonzásul az Egyetemi Könyvtár a harmincas évek elejétől átvállalta a városi közművelődési könyvtár feladatainak egy részét. Legkönnyebb volt a helyzet Pécsett, mert 1923-ban Zichy Gyula püspök az egyházmegyei könyvtár épületét és 35 000 kötetét letétként átengedte az egyetemnek, azzal a kikötéssel, hogy ha az univerzitás elköltözik a városból, visszaáll egyházi tulajdonba. Ez az adomány hosszú időre megoldotta a helykérdést is.

Mindhárom könytár gyűjtőköre az egyetemen oktatott tudományszakoknak felel meg, ezekből igyekeztek az oktatás és tanulás céljából legszükségesebb műveket beszerezni. Az alapállomány kialakítását kezdetben sok intézmény és testület támogatta nagy könyvadományokkal, többek között az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ, az Akadémia, a budapesti Egyetemi Könyvtár, a Természettudományi és a Földrajzi Társaság. Mindegyik vidéki egyetem kapott ügyészségi kötelespéldányokat is, s így állományuk erős iramban nőtt, Debrecenben 1930-ig 70 000 és 1940-ig 200 000, Szegeden 1931 végéig 140 000 és 1940-ig 230 000, Pécsett pedig 1930-ig 150 000 és 1940-ig 210 000 kötetre.

A gyarapodás számszerűen nagymérvű volt, de az alacsony dotáció miatt elég tervszerűtlen. Csak kevés modern külföldi könyvet tudtak beszerezni. Debrecenben például 1930-ban egy aránylag kedvező évben 24 000 pengőért vásárolhattak könyvet, de a következő években több mint egyharmaddal csökkent ez az összeg. Pécs 1929-ben 10 000 pengő állami dotációt kapott, de ezt 1930–1931-ben majdnem a felére, 5129 pengőre szállították le. Ehhez járult az egyetemi hallgatók beirakozási illetéke, évi 12–14 000 pengő, és csak így sikerült az állománygyarapításra fordítható összeget évi 20 000 pengő körüli összegre feltornászni.

Szegeden valamivel többet költhetett a könyvtár erre a célra, 1930 körül 35 000 pengőt. De – egy tetszőlegesen kiválasztott évet, 1937–1938-at alapul véve – a gyarapodásnak így is csak 11,3%-a származott vételből, 46,8%-a ügyészségi kötelespéldányokból, 16,1%-a ajándékokból, és 25,8%-a kiadványcseréből.

A forgalomról némi tájékoztatást ad az alábbi, 1935-ből származó statisztika:

Helység	Olvasótermi látogatások száma	Kölcsönvett kötetek
Debrecen	30 219	4 692
Pécs	15 768	11 221
Szeged	47 395	7 225

Debrecenben a könyvtár korszerű rendezése, olvasótáborának erős növekedése 1932-ben kezdődött, az új épületbe költözéskor. Szegeden a bibliotéka a húszas évek legvégén megkapta a Dugonics téri épület egész első emeletét. Itt be tudtak rendezni 120 személyt befogadó olvasótermeket és 500 folyóméter hosszú polccal ellátott raktárat. Pécsett a fellendülés kezdetét Fitz József igazgatói kinevezése jelentette (1930). Fitz pontos katalógusokat készíttetett, bevezette a tizedes osztályozást, és kiharcolta, hogy némi átépítéssel új olvasótermet rendezzenek be, amely az addig 24 helyett 110 látogatónak tudott helyet biztosítani.

A kari, tanszéki, szemináriumi, klinikai könyvtárak (Debrecenben 42, Szegeden 53, Pécsett 45) csak lassan fejlődtek, állományuk a legtöbb esetben néhány száz műből állt.

A legszámottevőbb műszaki gyűjtemény, a Műszaki Egyetem könyvtára még a többi, főleg társadalomtudományi profilú intézménynél is nehezebb helyzetben működött. Pénzt alig kapott beszerzésre, pedig a műszaki ismeretek gyorsabban avulnak el, mint a humán tudományok, ezért különösen fontos a legújabb kutatások eredményeit, műszaki újdonságokat ismertető folyóiratok, könyvek beszerzése. Rejtő Sándor rektor joggal panaszolta az 1921–1922. tanévet megnyitó beszédében, hogy a legszükségesebb műveket sem tudják beszerezni, ezért „kénytelenek vagyunk oly szel-

lemi elszigeteltségben élni, mely lehetetlenné teszi, hogy a technikai tudományok terén tett haladásról csak tudomást is szerezhessünk".

A rektor nem túlzott, külföldi művek vásárlására több éven át a beszerzési keret rendkívül alacsony volta miatt jóformán semmi lehetőség sem nyílt. A könyvtár örült, ha ajándék vagy csere révén hozzájutott új anyaghoz, de a csere is kevés partnerre korlátozódott az ellenforradalom első éveiben. Később 27 országra terjedt ki.

A beszerzési keret két fő tényezőből tevődött össze, az állami dotációból, továbbá a hallgatók által fizetett 12 pengő beiratási díjból és a félévenkénti 5 pengő könyvtári illetékből. Az államtól kapott juttatás az infláció megszűnését követő években is csak töredékét tette ki az 1914 előttinek, évi 4000 pengőt. A hallgatók fizették a beszerzési keret 80–90%-át vagyis jóformán ők tartották fenn a könyvtárat. A felhasználható keret 1930–1931-ben 48 242 pengő volt, de két év múlva lecsökkent 32 000 pengőre.

Az állomány 1920-tól 1943-ig 93 331 kötet könyvről (40 149 mű) 134 683 kötetre (64 293 mű) és 25 887 folyóirat-évfolyamról 39 178-ra nőtt.

Az olvasótermi látogatások száma 1928-ig évi 10 000 körül ingadozott, ettől kezdve csaknem a kétszeresére ugrott, mert az addigi szokástól eltérően az olvasótermet délelőtt is nyitva tartották. Még jobban nőtt ez a szám a Műegyetem 1934-i átszervezése után. A csúcsot 1940–1941-ben érte el, 77 257 látogatással.

A kölcsönadott kötetek száma hosszú időn át 6-7000 közt mozgott. 1934 után ez a forgalom is emelkedett, 1942-ben 15 810 kötetre.

1934-ben a Műszaki Egyetemet egyesítették az Állatorvosi Főiskolával, a soproni Bánya- és Erdőmérnöki Főiskolával és a Budapesti Tudományegyetem közgazdaságtudományi karával. Az így létrejött József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemnek 1 központi, 4 kari, illetve osztály- és 107 tanszéki könyvtára lett. Az átszervezés azonban a könyvtárak helyzetén, önállóságán semmit sem változtatott, az együttműködésre ugyan készült tervezet, de ez csak tervezet maradt.

A Tudományegyetem közgazdasági karát 1920-ban szervezték meg. Könyvtára a megszüntetett Keleti Kereskedelmi Akadémia és a Kereskedelmi Múzeum gyűjteményeinek egyesítése révén jött létre, állománya a

Műegyetemmel való egyesítéskor 14 509, 1943-ban pedig 18 220 kötet közgazdasági, kereskedelmi és mezőgazdasági, tárgyú műből állt.

1919 után a selmecbányai Erdészeti Tanintézet Bányász- és Erdészakadémia névvel Sopronba költözött, de könyveinek egy része Selmecen maradt, másik része elpusztult, a harmadik pedig évekig különböző városok raktáraiban, pincéiben kallódott. A tanárok és hallgatók könyvszükségletét jóformán a semmiből kellett megoldani. A könyvtár működése és fejlődése elsősorban Vető Jánosnak köszönhető, aki irodatiszti minőségben közel négy évtizedig lankadatlan buzgalommal jóformán egyedül szolgálta és üzemeltette. Az állomány az egyesítés idejéig 38 270, 1943-ig pedig 42 988 kötetre nőtt.

Hasonló méretű a gyarapodás az Állatorvosi Főiskola könyvtárában, az állomány 1934-től 1943-ig 26 719 kötetről 34 905 kötetre szaporodott.

A Zeneművészeti, Képzőművészeti stb. főiskolák és a gazdasági akadémiák könyvtárai nagyjából a világháború előtti keretek közt működtek. A főiskolák közül a legnagyobb fejlődést a Honvéd Ludovika Akadémia katonai szakkönyvekből álló gyűjteménye érte el. Állománya 1930-ban 36 000 kötetből, 64 000 tankönyvből és 17 000 katonai térképből állt. Ez a fejlesztés annak volt a következménye, hogy a közös hadsereg megszűnése után megnőtt a honvédtiszt-képzés fontossága.

Új intézmény az 1925-ben alakult Testnevelési Főiskola. Könyvtárának alapját a Tornatanító Intézettől átvett művek alkották. Fejlődése meggyorsult 1938-ban, amikor főhivatású könyvtáros került az élére. Gyűjtési köre: sport, testnevelés, sportegészségügy. Nyolcvan szakfolyóiratot járatott. 20 000 kötetes állománya az országon kívül is jól ismertté vált.

A budapesti Pedagógiumot és az Erzsébet Nőiskola Tanárképző Főiskolát 1929-ben egyesítették és Szegedre helyezték, Állami Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola néven. 50 000 kötetes (1930) könyvtára a főiskolán oktatott valamennyi tudományszak irodalmát gyűjtötte. Sokan használták kívülállók is, főleg egyetemi hallgatók.

9. EGYHÁZI KÖNYVTÁRAK

A könyvtári állomány számszerűen jelentős része a Horthy-korszakban változatlanul egyházi tulajdonban volt. Közülük az első kilenc nagyságát és gyarapodásának ütemét a következő, 1930-ból származó táblázat érzékelteti:

A könyvtár neve	Kötetszáma	Évi gyarapodása
Debrecen, Református Főiskola	235 000	3781 kötet
Pannonhalma, Szentbenedek-rend Központi Főkönyvtára	210 000	4320 kötet
Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár	150 000	907 kötet
Kalocsa, Főszékesegyházi Könyvtár	70 031	699 kötet
Sárospatak, Református Főiskola	66 371	1150 kötet
Eger, Főegyházmegyei Könyvtár	64 515	212 kötet
Zirc, Ciszterci Apátság	63 564	265 kötet
Pápa, Református Főiskola	58 249	2037 kötet
Vác, Püspökmegyei Könyvtár	51 872	18 kötet

E könyvtárak túlnyomórészt régi alapításúak. Modern műveket is beszereztek, de fő értékük a középkori kódexek, az ősnyomtatványok, XVI–XVII. századi könyvek, XIX. század előtti magyar tudományos kiadványok és más könyvészeti ritkaságok gazdag tárháza. Sok régi folyóirat teljes évfolyamait is őrizték. Állományuk összetétele a kiegyezés óta keveset változott.

Ha a budapesti tudományegyetem teológiai karának könyvtárát nem vesszük figyelembe, akkor 1930-ban 105 nagy katolikus könyvtár állt fenn, 1 364 000 kötet állománnyal. Ez a 30 000 kötetnél többet őrző gyűjtemények 30%-a. Ebből 8 intézmény egyházmegyei (érseki, püspöki) 313 000 kötettel, és 6 tanító szerzeteseké, 356 000 kötettel. Tervszerűen fejlesztette könyvtárát a pannonhalmi főapátság (évi 10 000 pengőt adott

beszerzésre), az esztergomi érsekség és még egy-két intézmény. A piaristák vidéki rendházaikból, gimnáziumaikból, tanárképzőikből a keveset olvasott és ritka könyveket az 1895-ben alapított budapesti hittudományi és tanárképző intézetükbe szállították, és ezáltal itt nagy, értékes bibliotékát létesítettek. A legtöbb katolikus egyházi gyűjtemény gazdagítását azonban elhanyagolták, s így elmaradtak a fejlődésben; nagyobb gyarapodásra csak az elhunyt kanonokok, szerzetesek, plébánosok hagyatékai révén tettek szert.

Ezeknek a könyvtáraknak egy része, mint az esztergomi és egri érseki gyűjtemény, nyilvános volt. Kalocsán érseki instrukció biztosította a város lakóinak a szabad kölcsönzést, a pannonhalmi bibliotéka naponta hat óra hosszat állt a látogatók rendelkezésére. Komoly kutatók másutt is engedélyt kaphattak az állomány használatára.

A két világháború közt csak kevés egyházi könyvtárat alapítottak, főleg a szerzetesrendek újonnan létesített gimnáziumaiban, tanítóképzőiben, többek közt Budapesten a szaléziánusok (1920), Gödöllőn a premontreiek (1924), Győrött az orsolyarendi apácák (1926).

A reformátusoknak négy nagy könyvtáruk volt, a fővárosban a Ráday Könyvtár, vidéken a debreceni, sárospataki és pápai bibliotéka. Alapításuk idején főiskolai könyvtárak voltak, a debreceni eredetileg a tanuló ifjúság, a coetus scolasticus birtokában volt. A XIX. század utolsó harmadában azonban sok tekintetben függetlenítették magukat a kollégiumoktól. Továbbra is szolgálták ezek nevelő-tanító célkitűzéseit, de emellett mindenki által látogatható és látogatott tudományos könyvtárrá váltak. Nagy érdemük, hogy a Budapest központú művelődéspolitika szolgálata helyett vidéki városainknak segítettek kulturális központokká váló fejlődésükben.

A debreceni főiskola nagykönyvtára nagyságát illetően a negyedik volt az országban, állománya 1935-ben elérte a 250 000 kötetet. Sárospatakon 100 000, Pápán 66 000, a pesti Ráday Könyvtárban 42 000 kötetet őriztek. A protestantizmus életére és történetére vonatkozó műveken kívül a társadalomtudományoknak jóformán összes ágát gyűjtötték. Mivel azonban a rendelkezésükre álló pénzből nem tudtak mindent megvásárolni, elsősorban a magyar nyelvű szakfolyóiratokra fizettek elő.

Az evangélikusok a Felvidéken elvesztett könyvtáraik pótlására 1921-ben Budapesten Luther Könyvtárat alapítottak. Fő feladatául a magyar

reformáció irodalmi és tudományos emlékeinek, valamint a Lutherra vonatkozó irodalomnak a gyűjtését jelölték ki. Fenntartására évi 2400 pengő átalányt kapott. Elsősorban ajándékok révén gyarapodott. Ezek közt különösen értékes volt az 1929-ben kapott számos muzeális értéket tartalmazó kiskartali Podmaniczky-Degenfeld-Schomberg Könyvtár 25 000 kötete.

10. VÁROSI, MEGYEI KÖZMŰVELŐDÉSI KÖNYVTÁRAK

Szabó Ervin olyan nagyvárosi nyilvános könyvtárt tervezett, amely nagy tömegeket tud ellátni a művelődésre, nevelésre és szórakozásra alkalmas irodalommal, tájékoztatni tudja őket minden fontos politikai, társadalmi és gazdasági kérdésben. De az a dinamikus lendület, amelyet ő kezdeményezett, 1919 után eltűnt. Megváltozott a Fővárosi Könyvtár profilja is: az 1925-ben elfogadott szervezeti szabályzat a fő gyűjtőkörből kiiktatta a szociológiát; a városigazgatási, várostörténeti jelleg hangsúlyozása mellett a központot általános tudományos könyvtárrá minősítette. Ezzel a gyűjtési körök szétválasztása, az ésszerű munkamegosztás helyett szaporította az azonos profilú könyvtárak számát; a szociológia háttérbe szorítását nem követte egy más tudományág nagyarányú fejlesztése.

Az inflációs években a Fővárosi Könyvtár – a többi intézményhez hasonlóan – csak töredékét kapta a háború előtti dotációnak. 1925-ben a főváros már 687 millió papírkoronát, azaz átszámítva 55 000 pengőt adott a könyvtárnak, s ezt 1929-re 830 000 pengőre emelte. Ilyen összeg még sohasem állt magyar könyvtár rendelkezésére! A nagy bőkezűség azonban nem soká tartott, pár évvel később a gazdasági válság miatt negyedére csökkent, 203 000 pengőre, de még ez is felülmúlta a többi bibliotéka dotációját. Ebben bennfoglaltattak a központnak és fiókjainak a fenntartási és egyéb költségei is.

A beszerzés erősen jobboldali irányba tolódott el. Nem adott helyet semmiféle „szélsőséges" irodalmi ízlésnek, a cél az lett, hogy Budapest lakosságát „hazafias és nemzeti szellemű" munkákkal lássa el. A nyelvészeti, irodalomtörténeti, természettudományi, orvosi munkák elég színvona-

lasak voltak, de már a filozófiáról nem lehetett ezt elmondani, mert sok spiritizmust, okkultizmust dicsérő művet találunk köztük. A társadalomtudományban kizárólagos helyet foglaltak el az antimarxista művek, később, a harmincas években, ezekhez fasiszta szellemű, bolsevizmust gyalázó kötetek csatlakoztak.

A fiókok anyagában Mikszáth, Gárdonyi, Jókai, Móricz Zsigmond, Karinthy, Babits, Kosztolányi és Ady is helyet kapott, de ezeknél nagyobb számmal sorakoztak a polcokon Altay Margit, Bodor Aladár, Böngérfi János, Harsányi Zsolt, Kosáryné Réz Lola, Lampérth Géza művei. Jávor László újságíró a *Nagyvilág* című lap 1936. március 1-jei számában kifogásolta, hogy József Attilától, Gelléri Andor Endrétől, Bálint Györgytől, Fenyő Lászlótól, Szép Ernőtől és az új magyar irodalom más képviselőitől egyetlen írást sem talált. Enyvvári Jenő igazgató válaszlevele szerint az említett művek a „kérészéletű zsurnalizmus és a politikai természetű agitáció termékei" nem méltók arra, hogy beszerezze a könyvtár.

1929-ben, a pillanatnyi fellendülés évében az intézmény 263 000 pengőért vásárolhatott könyveket, folyóiratokat, 1936-ban pedig csak 102 000-ért. Elsősorban a fiókok számára beszerzett művek számát csökkentették.

A kerületi hálózat csak lassan fejlődött, a várakozástól és a szükséglettől messze elmaradt. A húszas évek legelején több fiókot (Almássy tér, Százados út, Állatkert) pénzhiány s az épületek elhanyagoltsága miatt be is zártak, és csak 1924-ben nyitották meg őket újra. Új fiók összesen 5 alakult, 1923-ban Óbudán, 1924-ben a Hunyadi és a Bakáts téren, 1927-ben a Döbrentei utcában és 1929-ben a Harmat utcában. 1925-ben, a gazdasági fellendülés kezdetén ugyan kimondták, hogy minden évben két új fiókot nyitnak, de a tervből – mint láttuk – alig valósult meg valami. A vezetőség nagy gondot fordított – némileg talán a többi osztály rovására – a „Budapest-gyűjtemény" fejlesztésére. Sok értékes ritkaságot, köztük Buda középkori jogkönyvét, egykori újságlapokat, ősnyomtatványokat, metszeteket, pest-budai kiadók régebbi nyomtatványait vásároltak meg számára, és gyűjtötték a régi és az új aprónyomtatványokat.

Az intézmény forgalma felülmúlta valamennyi más könyvtárét. Igaz ugyan, hogy a számokat növelte a 12 fiók forgalma. 1927-ben volt a legtöbb látogató: 171 633 fő. Érdekes és feltűnő, hogy 1931 után, amikor a

központ a kényelmes olvasási körülményeket biztosító Wenckheim-palotába költözött, ez a szám erős emelkedés helyett 93 619-re esett vissza, évekig ezen a szinten maradt, és csak 1936–1938 közt ugrott fel ismét 140 000 körüli értékre. A kölcsönzők száma az 1926. évi 209 298-ról lassan, de elég egyenletesen állandóan nőtt, és a rekordot 1943-ban érte el, 386 151 fővel. A helyben olvasott és kölcsönvitt kötetek száma 1926-ban 677 675 volt, és 1943-ban másfél milliónál több.

A kölcsönzőjegyért 1941-ig félévenként 2,50 pengőt, azután 5 pengőt kellett fizetni. A munkások egy része ezt soknak tartotta. Talán ez is az egyik oka volt annak, hogy – Szilágyi János számítása szerint – a munkásolvasók aránya csak 6–8% volt. Ehhez azonban hozzá kell számítanunk a tanoncokat, továbbá a munkásfeleségeket és iskolába járó munkásgyerekeket. Velük együtt a munkásolvasók aránya elérhette a 16–18%-ot.

A vidéki városok közművelődési könyvtárainak jelentőségét nem ismerte fel az államvezetés, és a legtöbb városban a helyi értelmiség sem. Ötletszerűen telepítették, tervszerűtlenül fejlesztették őket. Ennek következtében számban, állományuk minőségében, forgalmukban messze elmaradtak Budapest mögött. 1924-ben csak öt város intézményét lehetett megfelelő nagyságúnak és színvonalúnak nevezni, a szegedi, a győri, a debreceni, a miskolci és a szombathelyi gyűjteményeket. Hozzájuk sorolhatjuk még a kecskemétit, de ott nem rendeztek be olvasótermet. Másfél évtizeddel később is csak Sopron, Nagykanizsa és Cegléd nevével lehetett volna kibővíteni a névsort. Rajtuk kívül még 8–10 városban működött kis forgalmú, jelentéktelen állományú könyvtár. A hódmezővásárhelyi közkönyvtárat 1914-től 1926-ig zárva tartották, s ez nem egyedülálló eset.

1940 körül az állomány a kitűnően működő szegedi Somogyi Könyvtárban volt a legmagasabb, 129 000 kötet, utána a Győr Közkönyvtára következett, 45 460 kötettel, Szombathelyen, Sopronban és Debrecenben a kötetszám 25 000 körül mozgott, de Cegléden alig haladta meg a 6000-et.

A könyvtárszervezés nehézkességére, tapasztalatlanságára, vontatottságára jó példa Cegléd. 1920-ban határozták el, hogy a városháza hivatalaiban porosodó jogi, közigazgatási és közgazdasági művekből városi könyvtárat alapítanak, és hozzácsatolják a helybeli kaszinók könyveit is, hogy az új intézmény a városkörnyék művelődési központja legyen. Függetlenített könyvtáros nélkül öt évig tartott a szervezés: az eredmény elmaradt a vára-

kozástól. A könyvtár nem tudta kielégíteni a közművelődési igényeket, inkább csak büszkélkedni lehetett vele: „Ilyenünk is van." Parasztolvasó be sem tévedt, iparos is alig. A látogatók négyötöde a tanulók közül került ki, akik évente 1000–1500 kötetet használtak, s itt írták magyar dolgozataikat. A kölcsönzést nem vezették be.

A beszerzésre és fenntartásra fordítható összeget nagyobb részben a fenntartó testület (város, megye, múzeumegylet) folyósította, kisebb része államsegélyből és beiratkozási díjakból származott. Mindegyik erősen ingadozott, az ország gazdasági helyzetének alakulása szerint. Az infláció idejében ez hihetetlenül kevés volt. A szegedi Somogyi Könyvtárat a társintézményeihez viszonyítva aránylag jól dotálták. Igazgatója, Móra Ferenc 1923-ban mégis így írt: „Kapunk pedig erre az évre városi és állami segélyt, apait, anyait beleszámítva 400 000 koronát, ami majdnem annyi, mintha békében 400 koronát kaptunk volna a 18 000 helyett." Ebből a szinte „szimbolikusnak" nevezhető pénzből még írószerek beszerzésére sem telt, ezért az aktákat hirdetések, díjszabások, plakátok tisztán maradt hátlapjára írták, gubacsból maguk csinálta tintával. Kérőlapoknak a törvényhatósági bizottságban használt és a hajdúk által összeszedett szavazólapok üres oldalát használták. Még kevésbé lehetett ilyen anyagi támogatásból a repedezni, düledezni kezdő épületet renoválni és helyiségeit takarítani.

A húszas évek közepétől a dotációk lényegesen emelkedtek, a legnagyobb összegeket, 8-8000 pengőt Szeged és Sopron városa utalta ki könyvtárának, de Sopron 1931-ről 1932-re már a felére szállította le ezt a támogatást. Nagykanizsa csak évi 7000 pengőt áldozott könyvtárára. A beirakozottaktól általában 1–3 pengő használati díjat szedtek, Sopronban pedig havi 80 fillért. Szombathelyen volt olyan esztendő, hogy csak a Vasvármegyei Múzeum kapott pénzt, a könyvtári részleg nem. Ezen úgy segítettek, hogy a duplumokat sorsjegyakció keretében értékesítették, s így szereztek valami pénzt új beszerzésekre. Szegeden a látogatók Folyóirat Járató Társaságot szerveztek, s a tagdíjakból a könyvtár részére folyóiratokra fizettek elő.

A gyűjtemények jellege az egyes városokban a különbségek ellenére sokban hasonlított egymáshoz. A tervszerű állomány kialakítását nehezítette a sok ajándék. A régebbi alapítású gyűjteményekben nem selejteztek, en-

nek következtében a polcokon sok elavult mű porosodott. A szépirodalmi részlegben a magyar és külföldi klasszikusok nagy része képviselve volt, a szovjet írók közül azonban még olyan klasszikusok is hiányoztak, mint Gorkij. A klasszikusoknál lényegesen több helyet foglaltak el Bús Fekete László, Földi Mihály, Kosáryné Réz Lola, Pekár Gyula, Maurice Dekobra, Elinor Glyn, Edgar Wallace... A vallásos művek közt Bangha Béla és Prohászka Ottokár vezetett, az irodalomtörténetben Császár Elemér és Pintér Jenő, a filozófiát főleg Kant, Nietzsche, Schopenhauer, Kornis Gyula képviselte, a közgazdaságtant Földes Béla és Werner Sombart. A történelemtudományban a régebbi írók (Acsády Ignác, Márki Sándor) éppúgy megtalálhatók voltak, mint az újak (Hóman Bálint, Szekfű Gyula, Asztalos Miklós). A politikai szakban Apponyi Albert, Andrássy Gyula, Bethlen István, Rákosi Jenő művei mellé a harmincas évektől Hitlert, Mussolinit és más fasiszta szerzőket is beosztottak. Egyes városokban azonban – így Debrecenben – a materialista és haladó filozófusok (Spinoza, Diderot, Rousseau) valamint a szocialista-kommunista ideológusok (Engels, Szabó Ervin, Madzsar József) írásait is kézhez kaphatták az olvasók.

A szépirodalom olvasottsága a legtöbb városban meghaladta a 90%-ot (Budapesten csak 75%). Sopronban volt aránylag legmagasabb az olvasók száma, ez annak köszönhető, hogy gazdag választékot kínált bestsellerekből, ponyvákból. Itt a kölcsönvett művek aránya a következő volt: könnyű, szórakoztató regény 30%, modern szépirodalom 30,2%, detektív- és kalandregény 21,1%, klasszikusok 4%, tudományos és ismeretterjesztő irodalom 3%, útleírás 2,3%, egyéb 9,4%. Az ellenkező példa Cegléd: bibliotékáját – mint említettem – túlnyomórészt iskolai dolgozataikat ott készítő diákok keresték fel, s ennek következtében a használt szépirodalom aránya csak 45%, és 32% az irodalomtörténeté.

A nem középiskolás látogatók 30–40%-a háztartásbeli és nyugdíjas volt és, körülbelül ugyanannyi a tisztviselő is. Iparos, munkás olvasó csak kevés akadt, Győrben, ebben a nagy iparvárosban is mindössze 4,6% az ipari munkások aránya, Sopronban pedig 5,3% a közös kategóriába sorolt munkásoké, szolgáké és altiszteké. Ennek egyik oka az volt, hogy este, amikor a munkások jobban ráérnének, a könyvtárakat zárva tartották. A „tisztességes öltözetet" a legtöbb helyen megkövetelték, de ez gyakorla-

tilag csak annyit jelentett, hogy senki se üljön be piszkos munkaruhában az olvasóterembe.

Paraszt olvasó annyira kevés tévedt be a könyvtárakba, hogy százalékkal ki sem lehetett fejezni. Mindennél többet mond Móra Ferencnek, a Somogyi Könyvtár igazgatójának nyilatkozata 1931-ből: „A statisztikában szerepel a »földművelő«, de igazi parasztot én 28 év alatt egyet sem láttam a városi könyvtárban." Pedig a könyvtárvezetők közt Móra volt az, aki leginkább szívén viselte a parasztság művelődésének emelését, s ennek érdekében mindent megkísérelt.

A közgyűjtemények országos főfelügyelője jelentéseiben egyéb hibákat is feltár. Szombathelyen például a harmincas évek végén a kultúrház épülete a teljes elhagyatottság képét mutatta, a fenntartó, a rossz anyagi körülmények közé került kultúregyesület a könyvraktárnak alkalmas helyiségeket bérbe adta egy szobafestőnek, egy dobozkészítő iparosnak és a helybéli vívóklubnak. Cegléden, ahol kölcsön nem adtak könyveket, az olvasóterem nedves volt, levegője pedig áporodott.

A használt kötetek száma – mint az 1938-as adatokat tartalmazó táblázat is mutatja – nagyon különböző volt, még akkor is, ha a városok eltérő nagyságát figyelembe vesszük:

Helység	Kölcsönzött kötetek	Olvasóteremben használt kötetek
Debrecen	70 172	34 765
Győr	15 591	411
Miskolc	669	4 962
Sopron	92 697	1 298
Szeged	134	28 322
Szombathely	43 200	—

A kölcsönvett és a helyben olvasott kötetek közti feltűnő különbséget az magyarázza, hogy Szegeden, Miskolcon csak kivételes esetekben kölcsönöztek, Szombathelyen viszont nem rendeztek be olvasótermet.

Az állomány összetétele, a használók szám és foglalkozás szerinti megoszlása egyaránt azt bizonyítja, hogy vidéki városi könyvtáraink fejlődtek

a dualizmus kora óta, de még mindig nem tudták megközelíteni a Szabó Ervin által propagált és a Fővárosi Könyvtárban részben megvalósított amerikai-angol mintájú public libraryt. Művelődéspolitikánk vezetői nem is ösztönözték őket, hogy erre az útra lépjenek.

Mellettük a városokban, nagyobb falvakban az olvasási igények kielégítésében segédkeztek a kaszinók, önképző egyletek, iparos körök, irodalomnépszerűsítő társaságok könyvtárai. Jelentőségük a közművelődési és szakszervezeti könyvtárak fejlődésével párhuzamosan csökkent. Állományuk minőségéről, összetételükről, a forgalom nagyságáról nem készültek statisztikák, de feltehetően alig különböztek az 1914 előtti állapottól.

11. HIVATALI, HATÓSÁGI KÖNYVTÁRAK

A hatósági könyvtárak között a Központi Statisztikai Hivatalé volt a legnagyobb. Az 1929. évi XI. t. c. elrendelte, hogy a kiadók nemcsak a könyvekből, folyóiratokból küldjenek számára kötelespéldányt, hanem – a Széchényi Könyvtárhoz hasonlóan – az egyetemi jegyzetekből, színlapokból, gyászjelentésekből, falragaszokból és más hasonló kisebb jelentőségű nyomtatványokból is. A törvény végrehajtási utasítása megmagyarázza ennek az intézkedésnek a célját: legyen még egy hely, amely az összes magyarországi nyomdaterméket a teljesség igényével gyűjti és a kutatás rendelkezésére tudja majd bocsátani abban az esetben, ha nemzeti könyvtárunkat súlyos pusztítás érné. Ez a rendelkezés természetesen magával hozta ezeknek a nyomdatermékeknek megőrzési kötelezettségét.

A külföldi rokon intézményekkel folytatott és a világháború alatt megszakadt cserekapcsolatait a húszas évek közepéig sikerült újból felélesztenie. Állománya ennek megfelelően gyors iramban nőtt, 1930-ban még csak 165 000 kötetből állt, 1940-ben viszont már 221 000-ből.

Minden hétköznap 9 és 2 közt a közönség rendelkezésére állt, használóinak száma mégis elég alacsony maradt, 1930-ban 7149 kötetet vettek kézbe olvasótermeiben és 5465-öt vittek kölcsön.

Egy 1922-ben kiadott rendelet kötelespéldányjogot biztosított az Országgyűlési Könyvtár számára is. Ez előmozdította a jogi és a politikai iro-

dalom gyűjtését, s így lehetővé tette, hogy később, a felszabadulás után e két tudományszak alapkönyvtára legyen.

Gyarapítására a képviselőház minden évben jelentékeny összeget szavazott meg: például 1930-ban 12 000 pengőt külföldi művek beszerzésére és 5200 pengőt köttetésre. Rendszeresen megkapta a Népszövetségnek és a külföldi parlamenteknek a kiadványait, s így állománya – a Statisztikai Hivatalához hasonlóan – nagymértékben gyarapodott; 1930-ban 125 000, 1940-ben pedig 181 000 kötetből állt.

Nem volt nyilvános jellegű, az országgyűlés tagjain kívül azonban bizonyos megszorításokkal akadémikusok, egyetemi tanárok, minisztériumi tisztviselők is látogathatták. Ehhez képest forgalma nagynak volt mondható, 1941-ben helyben majdnem 32 000 kötetet használtak és 5465-öt kölcsönöztek ki olvasni.

Nagy közigazgatási gyűjteményeink gyors ütemben növelték állományukat, de használatuk alacsony szinten maradt. A minisztériumi könyvtárak különféle jogi, közgazdasági s az illető minisztérium különleges ügykörére vonatkozó műveket gyűjtöttek. A kisebbek állománya 7–12 000, a nagyobbaké (Pénzügy, Földművelésügy, Igazságügy) 25–30 000, a Belügyminisztériumé, amely főleg ügyészségi példányok révén gyarapodott, 50 000 kötetnél nagyobb volt.

Nem voltak nyilvánosak, kivéve a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Országos Tanügyi és Pedagógiai Könyvtárát. 1867-ben alapították, 1922-ben megkapta a takarékosságból feloszlatott Pedagógiai Könyvtár és Tanszermúzeum anyagának nagyobb részét (10 000, főleg filozófiai tartalmú kötetet az Egyetemi Könyvtárnak adtak). 1926-ban megkezdték a két gyűjtemény egyesítését. Az állomány így 76 779 kötetre nőtt, de ebben a számban nincsenek bent a külön kezelt iskolai értesítők és régi folyóiratok. Naponta 9-től 2-ig volt nyitva, 1930-ban 1491 személy 2272 kötetet kölcsönzött ki.

Számos más fővárosi és vidéki hatóság, hivatal tartott még fenn könyvtárakat, a különféle bíróságok, rendőrség, tűzoltóság, posta, államvasutak, amelyeket csak az intézmények dolgozói használhattak. Kivétel a Kúria 30 000 kötetes jogi és a joggal összefüggő társadalomtudományi-bölcsészeti szakmunkákból álló gyűjteménye, ahol 1930-ban 3400 személy helyben 12 047, 2700 személy 6100 kölcsönvett kötetet használt.

12. SZAKKÖNYVTÁRAK

A leggyakrabban használt könyvtárak közé tartozott a Fővárosi Pedagógiai Könyvtár. A Mária Terézia téren működött, a Fővárosi Pedagógiai Szeminárium épületében. Állományát 1925-ben felfrissítették, és ettől kezdve rendszeresen gyarapították, beszerzésre és köttetésre évi 50 000 pengőt kapott (1930). A főváros tanügyi osztályának felügyelete alatt állt. Fő gyűjtőköre a modern pedagógia volt, emellett rendszeresen beszerezte a többi tudományágnak a szaktanárok továbbképzéséhez szükséges irodalmát. Állománya 1930-ban 52 000 kötet volt, 1940-ben pedig a 80 000 kötetet is felülmúlta. Az ifjúsági irodalomból, iskolai értesítőkből, tankönyvekből különgyűjteményeket állított fel.

Látogatóinak száma 1929-től állandóan évi 10 000 fölé emelkedett, és 1937-ben elérte a 24 415-öt; 1940-től a háború miatt megcsappant a pedagógusok érdeklődése. 1943-ban csak 13 889-en keresték fel. A harmincas években olvasói évente 100 000 kötetnél többet vettek kézbe, a legtöbbet, 138 504-et, 1936-ban. Az állomány forgási sebessége elérte a kettőt, vagyis egy-egy kötetét átlag egy évben kétszer használták, s ez ilyen nagy könyvtárnál említésre méltó eredmény! A nagy szakkönyvtárak közül csak a Technológiai Könyvtár közelítette meg ezt.

A Technológiai Iparmúzeum Könyvtára 1921-ben a Technológiai és Anyagvizsgáló Intézet Könyvtára nevet kapta, általában Technológiai Könyvtár néven emlegették. Korszerű fejlődése 1923-ban kezdődött, amikor Káplány Gézát nevezték ki vezetőjének. Állománya ekkor több gyűjtemény beolvasztása révén kb. 40 000 kötetből állt, és a nem teljesen nyilvános Műegyetemi Könyvtár mellett az ország egyetlen nagy ipari és műszaki irányú könyvgyűjteménye volt. Káplány a teljes állományt egymaga újjárendezte, elkészítette a betűrendes szerzői és a tizedes rendszerű szakkatalógusát, kiharcolt modern vasállványokat, 100 személyes olvasótermet. Sokrétű feladatait hosszú ideig egyetlen munkatárssal és egy altiszttel egymaga látta el.

Könyvek, folyóiratok beszerzésére a könyvtár 1930-ig évi 20 000 pengőt kapott, 1931-től 56%-kal csökkentették az összeget, 8805 pengőre, s ezzel valósággal megbénították működését. Káplány kezdeményezésére ekkor megalakult a Technológiai Könyvtár Barátainak Egyesülete, amely

széles társadalmi bázist teremtve megszerezte több üzem és vállalat anyagi támogatását, de a dotáció csökkentését ez csak aránylag kis mértékben ellensúlyozta. A legkülönfélébb fórumok kezdtek propagandát a beszerzési keret felemelése érdekében, de hiába. A *Népszavá*ban 1934-ben Szélpál Árpád teljesen jogosan háborodott fel: „Iskolapéldája ez a helytelen takarékosságnak. Valóságos kultúrbotrány, hogy egy 1150 milliós költségvetésbe ne tudjanak 20 000 pengőt szorítani ennek az intézménynek a fönntartására és fejlesztésére, amely éppen a gyakorlati tudományok megismerésének, az iparfejlesztésnek, a mérnökök, szakmunkások és iparosok önés továbbképzésének, valamint szaktájékoztatásának egyetlen helye."

Olvasóinak száma 1935 első felében elérte a 30 215 főt. Ez volt egyetlen tudományos könyvtárunk, amelyet kisiparosok, szakmunkások, ipariskolai tanulók és magasabb képzettségűek (mérnökök, főiskolai hallgatók, tisztviselők) nagyjából egyenlő számban látogattak. A legtöbb kötetet, 62 809-et, 1937-ben vették kézbe.

Az elméleti és gyakorlati közgazdaságtani, valamint a gazdaságpolitikai szakirodalmat a Kereskedelmi és Iparkamara könyvtára gyűjtötte. Ez 1851-ben keletkezett, a századforduló után indult meg a gyors fejlődés útján. 1910-ben megjelent katalógusában elsőnek alkalmazta hazánkban a tizedes szakrendszert akkori vezetője, Szabó Ervin. Állománya 1935-ben meghaladta a félszázezer kötetet. 1912-ben alakult meg közgazdasági archívuma, amely 450 bel- és külföldi periodikumból készített rendszeres témafigyelés útján kivágatokat, és ezeket szakok szerint rendezte. A kivágatok száma már 1930-ban megközelítette a félmilliót.

A két világháború közt szakkönyvtáraink fejlődtek a legerősebben és a legzavartalanabbul – ideértve még az érthetetlenül alacsonyan dotált Technológiai Könyvtárat is. Tudományos intézeteink többsége a kutatási igényeket általában ki tudta elégíteni. Ennek igazolására elég megnézni könyvtáraik állományát (mindenütt zárójelben feltüntetve az 1931. évi kötetszám): Földtani Intézet (23 000), Rovartani Állomás (13 000), Meteorológiai és Földmágnességi Intézet (11 000), Ampelológiai Intézet (10 000), Közegészségtani Intézet (7000), Kémiai Intézet (7000), Madártani Intézet (6000). Emellett mindenütt a kötetszámban figyelembe nem vett számtalan különlenyomat is gazdagította az állományt. Nem kétséges, hogy 23 000 kötet, gondosan kiválasztott földtani vagy 10 000 kötet szőlé-

szeti mű magában foglalhatja a szükséges szakirodalom legfontosabb termékeit.

Az intézetek könyvtárainak egy részét bárki szabadon látogathatta, de ha például a csak kebelbeli tisztviselők részére fenntartott Meteorológiai Intézetben egy kívülálló kutató keresett egy szakmunkát, készséggel álltak rendelkezésére. Ha pedig e téren mégis nehézségek merültek fel, a kívánt könyveket az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ kikölcsönözte, és egy nyilvános intézmény, például az Egyetemi Könyvtár olvasótermében az illető használatára bocsátotta.

A tudományos intézetek többsége rendszeresen kiadott valamilyen periodikumot, évkönyvet, közleményt, jelentést; állományuk nagy részéhez ezek cseréje révén jutottak. Például a Madártani Intézet anyagának 90%-át, hozzávetőlegesen évi 4000 pengő értékű könyvet, az *Aquila* folyóirat cserepéldányai révén szerezte be. Ez beszédesen bizonyítja az Országos Bibliográfiai és Könyvforgalmi Központ által lebonyolított nemzetközi csere hasznos voltát.

Kisebb mértékben, de tovább fejlődtek a különböző szakmai egyesülések is. A régi nagymúltú Természettudományi Társaság, Orvosegylet, Mérnök- és Építészegylet, Földrajzi Társaság és a kiegyezés után alakult társaságok mellett számos új keletkezett. A legtöbb könyvtárat is tartott fenn, s ezt a tagok, sőt sok helyen a nem tagok is szabadon használhatták. A *Magyar Minerva* azonban, könyvtáraink és tudományos egyesületeink évkönyvének a két világháború közt megjelent egyetlen, 1930–1931-re vonatkozó kötete a tudományos és közművelődési egyesületek könyvtárait a legtöbb esetben nem sorolta fel. (Kivételek akadtak, ilyenek a pécsi Nemzeti Kaszinó, a szegedi kaszinó és ipartestület, a Csongrád megyei Általános Tanítóegyesület és még néhány.)

A szakkönyvtárak közt előkelő helyet foglaltak el a múzeumok gyűjteményei is. Szűkös hitelkereteket kaptak könyvvásárlásra, de többségük a tudományos intézetekhez hasonlóan adományok és csere útján szépen gyarapította állományát. E téren első helyen áll a Szépművészeti Múzeum. A két világháború közt 58 gazdagon illusztrált, a külföldön is értékelt és cserére szívesen fogadott katalógust jelentetett meg festményeiről, szobrairól, grafikáiról. Ennek eredményeképp a raktáraiban sorakozó kötetek száma 1920-tól 1941-ig 20 000-ről 41 000-re nőtt.

13. KÖZÉP- ÉS NÉPISKOLAI KÖNYVTÁRAK

A közvetlenül a Tanácsköztársaság bukása után, szeptember 16-án kiadott kultuszminisztériumi rendelet (182. 311/1919) nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a nevelést a nemzeti politika szolgálatába kell állítani. Ennek lényegét Kornis Gyula, a korszak befolyásos művelődéspolitikusa a következőkben látta: 1. A nemzeti eszme ápolása. Megteremtendő az irredentizmus leghatékonyabb pedagógiája. 2. Az ifjúság lelkének megvédése az internacionalizmus szellemétől. 3. A nemzet intelligenciájának visszamagyarosítása. Antiszemitizmus.

Ez a szellem érvényesült a könyvtárügyben is, vigyáztak rá, hogy semmi se „fertőzze meg" az ifjúság gondolkodását. 1919 őszén megtiltották, hogy az iskolai könyvtárak könyveket, folyóiratokat rendeljenek meg addig, amíg meg nem kapják a Kultuszminisztérium által engedélyezett művek listáját (185. 132/1919 VKM). Ugyanekkor utasítást adtak ki, hogy a korábban már esetleg beszerzett „destruktív" könyveket selejtezzék ki az iskolai könyvtárakból. Az új jegyzék megjelenéséig a középiskolák alsó fokozatán tekintsék kötelezőnek Szemák István 1913-ban kiadott *Iskolai könyvtári jegyzék*ét. Az ebben nem szereplő művek csak akkor maradhatnak meg a könyvtárban, ha a tantestület erre a Minisztérium jóváhagyását kéri, de a könyveket az engedély megadásáig el kell zárni a tanulók elől.

1923-ban a Népiskolai Ifjúsági Könyvtárakat Intéző Bizottság utódaként Országos Ifjúsági Irodalmi Tanácsot szerveztek. Feladatává tették, hogy az ifjúsági könyvtárakba javasolt magyar és külföldi szerzőkről készítsen jegyzéket, és ügyeljen arra, hogy az ifjúsági könyvtárakban csak ezeket a könyveket őrizzék. Az értékelés szempontjai: nem tartalmaz-e a mű vallásellenes tanításokat, állam vagy a fennálló társadalmi rend elleni izgatásokat, nem nevel-e érzékiségre, milyen a stílusa, művészi értéke?

A kért jegyzék 1926-ban *Szabályzat az ifjúsági könyvtárakba beszerezhető és beszerzendő művek beszerzése tárgyában* címmel jelent meg, és csoportonként sorolta fel az olvasásra ajánlott könyveket az óvodáskortól a felső éves középiskolások korosztályáig. A *beszerzendő művek* listája rövid, összesen 50 művet tartalmaz. Az óvodások és a 8–12 évesek részére egyetlen könyvet sem ír elő, az elsős, másodikos elemisták részére csak Pósa Lajos hazafias verseit, és a 13–14 évesek számára is csak ötöt, köztük Tóth Tiha-

mértól *A művelt ifjút*. A 14 éven felüliek számára elég sok mű beszerzését rendelte el: főleg klasszikusokat és Tóth Tihamér valláserkölcsi műveit.

A *beszerezhető művek* között 1500 könyvet és 12 folyóiratot sorol fel, majdnem kizárólag szépirodalmi műveket, közismert mesegyűjteményeket, Benedek Eleket, Móra Ferencet, Sebők Zsigmondot, a magasabb korcsoportok számára klasszikusokat, sok Vernét, Móricz Zsigmond, Krúdy Gyula, Molnár Ferenc ifjúsági regényeit, de sok silányságot is. A későbbi évek folyamán több kiegészítés jelent meg hozzá, 1941-ben pedig új alapjegyzék az Országos Közoktatási Tanács ifjúsági irodalmi bizottságának szerkesztésében. Ebbe sokat felvettek a kortárs irodalom termékeiből is.

Külön jegyzékek készültek a tanító- és tanítónőképzők (1931), a katolikus (1939) és református iskolák (1935) számára. Ezek az összeállítások az 1926-ban kiadotthoz hasonló jellegűek, egyedül a Református Konventé érdemel figyelmet több szempontból. Ebben érvényesül a gyermekek öntevékeny nevelésére épülő új pedagógiai irány, s ezért tudományszakok szerint csoportosítva számos ismeretterjesztő művet javasol, köztük Darwin két fő művét, *A fajok eredetét* és *Az ember származása és az ivari kiválást*. Sok benne az irodalomtörténeti és a néprajzi munka. A szépirodalomban gazdag választékkal szerepelnek a legjobb magyar és külföldi szerzők. Az idősebbek részére javasolja a „felnőtt" irodalom olvasását.

A középiskolai rendtartás 55. és 67. §-a foglalkozik az iskolai könyvtárakkal és előírja, hogy minden intézetben tanári felügyelet alatt ifjúsági könyvtárat kell szervezni: ezek vezetése „mellékteendő", amiért fizetés nem jár. A beszerzési és karbantartási költségeket a tanulók által fizetett beíratási díj meghatározott hányadából és az iskolában esetleg tartott előadások bevételének 5%-ából kell fedezni.

Az iskolai könyvtárak felettes hatósága, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium csak ennyi intézkedést hozott. Az olvasás megszerettetésével, az olvasási kedv fokozásával, a könyvtári propagandával éppúgy nem törődött, mint 1918 előtt. Nem érdekelte, hogy a diákok közül hányan hány művet olvasnak, ez az iskolák magánügye lett. Volt olyan intézmény, ahol a tanulói könyvtár szekrényei egész esztendőn át zárva maradtak, másutt viszont, ahol a gyűjteményt lelkes pedagógus kezelte, aki az ifjúság nagy részében lappangó vagy élő olvasási kedvet fel tudta ébreszteni és fejleszteni, gyakran cserélődtek a kikölcsönzött kötetek.

A tanulói könyvtárak nagyságáról, forgalmáról nem jelentek meg statisztikai adatok, a *Magyar Minerva* VI. kötete az iskolákkal kapcsolatban csak a tanári könyvtárak nagyságát, kötetszámát tüntette fel. Ezek állománya pár száz kötettől 6–8000-ig terjedt, és a tanárok könyvszükségletét általában kielégítette. A legújabb pedagógiai műveket és a tanított tárgyak irodalmának fontos kézikönyveit többnyire beszerezték, különösen akkor, ha ezt a tanárok kérték.

A tanári könyvtárakkal kapcsolatban két minisztériumi utasítás említendő. Az egyik 1920-ból származik, és felhívja a figyelmet, hogy az 1919-i miniszterelnöki rendelet értelmében ezekből is ki kell selejtezni a „kommunista, bolsevista, anarchista propaganda-sajtótermékek"-et. A másik 1944 nyarán jelent meg a tanítói és tanári könyvtárakba beszerzésre ajánlott művekről. A legjobb régi és új szépirodalmi, tudományos és ismeretterjesztő könyveket javasolja, többek közt a falukutatókat, a népi írókat, a kommunista Nagy István, Kassák Lajos munkáit is. Ez a rendelet azonban hatástalan maradt. 1944 nyara után melyik iskola törődött a nevelői könyvtár gyarapításával?

A falusi és tanyasi iskolák könyvtárairól Kohányi Gyula tanító közölt gondolkodásra késztető számokat. Egyetlen beszerzési forrásuk a tanulók által fizetett 70 fillér beiratási díj, de szegénységi bizonyítvány felmutatása révén az iratkozók 10%-a ez alól is mentesült. A tanyasi iskolákba átlag 50 gyerek járt. A befolyt összegből minden iskolának meg kell rendelni a *Néptanítók Lapját*, s ahol a felügyelőség hivatalos lapot ad ki, azt is. Az ifjúsági könyvtárakban nem nélkülözhetik a *Vasárnapi Könyv* című ismeretterjesztő folyóiratot. Noha a kisebb iskolák jelentős részében ez a három tétel már felemésztette a beiratkozási díjakat, ebből kellett vagy talán kellett volna megvenni a tanítói vezérkönyveket is és gyarapítani az ifjúsági könyvtárat.

14. NÉPKÖNYVTÁRAK

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa és Főfelügyelősége által alapított és a felügyeletük alá tartozó népkönyvtári szervezet a világháború alatt teljesen felbomlott. Kezelőik egy része katonai szolgálatra vonult be, nem helyettesítette őket senki, az állomány könnyen ebek harmincadjára került. Felsőbb utasításra könyveik jelentékeny hányadát átadták a katonák, sebesültek használatára, s ezt többnyire nem kapták vissza. A gyűjtemények körülbelül kétharmada idegen országok területére került, de a felsőbb hatóságok a megmaradtakkal sem törődtek, állományukat nem gyarapították.

1922-ben a Tanácsot és a Főfelügyelőséget feloszlatták, a közművelődési és a népkönyvtárak ügyének intézését a Vallás- és Közoktatási Minisztérium iskolán kívüli népoktatási ügyosztálya vette át. Itt határozták el 1923-ban a népkönyvtárak újjászervezését. Magával a szervezéssel azonban várni kellett, mert nem volt rá fedezet. Erre csak 1927-ben került sor: a Népszövetségtől kapott kölcsön felhasználásával. 650 000 pengős befektetéssel 1500 új népkönyvtárat alapítottak. Később ezt a számot növelték, 1934-ben 1629-re, és 1938-ban 1910-re. Túlnyomórészt falvak kapták – 1910 közül több mint 1700-at –, de a tanyarendszer miatt Szegeden is létrehoztak 62-t, Kecskeméten 48-at és Debrecenben 20-at. Ezeknek a népkönyvtáraknak a szervezése az első világháború előtti mintára történt, csak sokkal kevesebb áldozatkészséggel, anyagi támogatással, és – ennek következtében – sokkal kevesebb haszonnal.

Négyféle típust szerveztek, nagy, közép-, kis és tanyasi könyvtárat, a kötetszám a különböző típusokban 360, 250, 210 és 200 volt, átlagosan 251. Hozzájuk csatolták a régi, világháború előtt alapított gyűjtemények szegényes, tartalmilag elavult maradványait.

1925-től a Földművelésügyi Minisztérium is alapított újból gazdasági könyvtárakat, ezek száma elérte az 1227-et.

Ennek a két számnak, az 1910-nek és az 1227-nek az összegéből nem szabad arra következtetni, hogy az ország 3400 községe közül 3137-ben lett volna könyvtár, mert sok faluban gazdasági könyvtár is, kultuszminisztériumi népkönyvtár is létesült, ez utóbbiból a nagyobb falvakban,

tanyarendszerrel bíró városokban több is. Valójában a települések 37,6%-ában, 1280 helyen működött könyvtár.

1927-ben a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium Népkönyvtári Bizottsága névvel, Kornis Gyula elnökletével külön szerv alakult, amelynek egyetlen feladata volt: a népkönyvtárakba alkalmas könyvek kiválogatása, jegyzékük összeállítása, az újonnan megjelent műveknek ilyen szempontból való felülbírálata. 1928-ban nyomtatásban adta ki az ajánlott művek hivatalos jegyzékét. Ennek szépirodalmi részében Gárdonyi vezet, sok munkával szerepel Abonyi Lajos, Andor József, Bartóky Kálmán, Csathó Kálmán, Pekár Gyula, Szederkényi Anna, Tormay Cecil, de Adyt, Babitsot, Tóth Árpádot, Vajda Jánost, Kosztolányit, Goethét, Heinét kifelejtették belőle. Eötvös Józsefet, Tolsztojt, Mark Twaint, Balzacot 1-1 kötet képviseli, Mikszáthot, Móriczot csak 2-3. Jókai legjobb művei közül sok hiányzik, mint például a *Rab Ráby,* az *Egy az Isten.* Még silányabb a drámai művek választéka, kevés kivétellel csak Szigligeti Ede, Szigeti József és Csepreghy Ferenc népszínműveinek olvasását engedélyezte a minisztérium a falusiaknak! Erénye viszont a jegyzéknek, hogy egyetlen ponyvának minősíthető művet sem találunk benne.

Az ismeretterjesztő részbe 70 vallásos mű mellett csak 15 egészségügyi munka került be, a filozófiát egyedül Kornis Gyula két műve képviseli. A Természettudományi Társaság kiadványai hiányoznak! A válogatásról Schöpflin Gyula egy rövid, a *Nyugat*ba írt kritikájában elszomorító képet festett. Helytelenítette, hogy az egészségügyet hamisan értelmezett puritanizmusból csak néhány jelentéktelen, kisebb munka reprezentálja. Korszerű szexuálhigiéniára támaszkodva „lehet csak széles körű és eredményes népegészségügyi felvilágosítást létrehozni – írta. – A népegészségügy kérdése inkább társadalmi, mint orvosi probléma. De ezen az úton csak jól kiépített könyvtárakon át lehet haladni." Schöpflin erősen kifogásolta a közgazdasági művek hiányát is: „Legalább egy kevés közgazdasági tudásra mindenkinek szüksége van, elsősorban a termelő népnek. Egész közgazdaságunk érdeke, hogy paraszttársadalmunk képzett legyen, de erről szóló műveket hiába keresünk a jegyzékben." A zenei rész az álnépdalkultusz jegyében áll, ezt tanúsítja egy-két jelentéktelen nótáskönyv. A Bartók–Kodály-gyűjtésből semmi sincs benne.

Az alapjegyzéket 1931-ben, 1934-ben, 1943-ban és 1944-ben hasonló

szellemű kiegészítő jegyzékek követték. Egyetlen lényeges változást az 1944-ben kiadott ötödik jegyzék jelentett, mert ebben helyet kapott Móricz Zsigmond hat regénye és a „népi írók"-nak, Veres Péternek, Féja Gézának, Illyés Gyulának több kötete.

A Kultuszminisztérium már 1928-ban figyelmeztette az érdekelteket, hogy az egy évvel korábban létesített gyűjtemények állományát csak a „népkönyvtárak céljaira alkalmas" könyvek jegyzékében felsorolt művekkel szabad gyarapítani.

1934–1935-ben a hivatalos adatok szerint a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium népkönyvtárainak együttes állománya meghaladta a 400 000 kötetet, a kölcsönzött köteteké megközelítette a 750 000-et, az olvasók száma pedig 259 859 volt, az ország lakosságának – dicsekedett a minisztérium – közel 3%-a! De ez a statisztika teljesen megbízhatatlan. Az ezer kötetnél kisebb állományú könyvtárakban nem vezettek nyilvántartást, ötletszerűen jelentettek tetszetős számokat. Sok helyen az olvasók száma nem is a beiratkozottak számát mutatta, hanem azt, hogy hányszor keresték fel a látogatók. Mindennél jellemzőbb azonban a Heves megyéről 1930-ban készített statisztika. Eszerint 18 585, olvasó 11 649 kötetet használt, vagyis egy olvasó átlagban 0,6, azaz csak hattized kötetet! El lehet hinni a 18 585 olvasót?

Egy kirívó példa: Szőregen a községházán egyesítve őrizték a népkönyvtár és a leventekönyvtár 320 kötetes állományát. Ebből 10 kötet volt szépirodalom, s a 10 kötetből évek során át összesen egy Mikszáth-ot, egy Jókai-t és egy Zilahy-kötetet olvastak. Az ilyen helyesbítések figyelembevételével a népkönyvtárak olvasóinak száma talán az ország lakosságának az 1%-át nem sokkal múlta felül.

Folyóiratokra sehol sem fizettek elő, olvasószoba hiányában ez felesleges is lett volna. A népkönyvtárak létesítésében a társadalom, a megyei és a helyi hatóságok teljes közönyt tanúsítottak, anyagiakkal nem járultak hozzá, az egész terhet az állam viselte. Használati díjat nem szedtek, mert ez – hivatalos megállapítás szerint – teljes részvétlenséget eredményezett volna.

Kezelői túlnyomórészt tanítók voltak, akiknek ezt a munkát hivatalból tették kötelességükké, ritkábban papok, jegyzők, gazdaegyleti titkárok. A falusi parasztok közül – bár akadt sok értelmes, több-kevesebb iskolát végzett ember – könyvtárvezetést egyikre sem bíztak.

Ezek a könyvtárosok semmiféle kiképzésben sem részesültek. Tevékenységüket nem honorálták tiszteletdíjjal vagy más módon, csak néhány törvényhatóság adott a legnagyobb forgalmat kimutatóknak évente 50–100 pengő jutalmat. Egy tanító, Csuppay Lajos panaszolta, hogy „a marhalevél-kezelő, a mázsakezelő, a húsvizsgáló, díjazást kap a toronyóra felhúzója [is], csak a könyvtáros nem kap munkájáért semmit". Emiatt a könytárak egy része kezelőik közönye és hozzá nem értése miatt elnéptelenedett, állományából sok elkallódott.

Az eredeti 200–360 kötetes állományt az érdeklődők hamar kiolvasták; a forgalom – az 1910-es évekhez hasonlóan – hamarosan csökkenni kezdett. Ezért a minisztérium 1935 őszén bevezette a „vándorkönyvtár"-ak rendszerét. Ennek lényege: az 1927-ben adományozott, tehát már kellően kiolvasott és feltehetően erősen elrongyolódott szépirodalmi könyvekből 80–90 kötetet kiválasztottak, s ezeket a szomszédos, ellátatlan tanya, község vagy telep rendelkezésére bocsátották.

A harmincas évek közepén elhatározták a népkönyvtári hálózat további bővítését, de lehetőleg kevés pénzből. Nevelős Gyula, az iskolán kívüli népművelési ügyosztály vezetője úgy látta, hogy egy 20–25 kötetes, ismeretterjesztő művekből álló gyűjtemény a parasztság művelődési igényeit „teljesen" kielégíti. Ezeket a köteteket többször is kikölcsönözhetik, ha valaminek később utána akarnak nézni, tehát ennek törzsállománynak kell lennie. Viszont a hozzájuk küldött szépirodalmi műveket hamar kiolvassák, másodszor nem veszik kézbe, így haszontalanul hevernek addig, míg a felnövő fiatalok várhatóan újból érdeklődnek utánuk. Az ilyen szépirodalomból alakítsanak minél több vándorkönyvtárat, azokban a falvakban pedig, ahol nincsen könyvtár, szervezzenek 50-50 kötetes törzskönyvtárakat. Mivel ezek 450 pengő helyett csak 150-be kerülnek – a minisztérium számítása szerint –, ugyanannyi pénzből háromszor annyi települést tudnak ellátni.

1943-ban felszólították a népművelés megyei irányítóit, hogy írják össze: hol nincs könyvtár, hogy oda elküldjék az 50 kötetes törzsanyagot. A kivitelre a háború előrehaladása miatt már nem került sor.

A gazdasági népkönyvtárak állományának 77–83%-a szakkönyvekből állt, elsősorban mezőgazdasági művekből. Sajnos – állapította meg 1933-ban egy tanító, Simándi Béla – „a mezőgazdasággal, állattenyésztéssel fog-

lalkozó, a gazdaemberek érdeklődésére számot tartható egyéb könyvek nagy részének tudományoskodó unalma, doktori disszertációs nehézkessége" elriasztotta az olvasókat. Simándi csak négy élvezhetően megírt munkát talált köztük, Bittera Miklósnak a növénytermesztéssel, Wellmann Oszkárnak az állattartással, Gesztelyi Nagy Lászlónak az Alföld kérdéseivel és Bodrogközi Zoltánnak az agrármozgalmak történetével foglalkozó könyveit. A parasztság a közölt ismereteket - folytatta Simándi - elmaradt gazdaságában, kis parcelláján, rossz felszereléssel, pénz hiányában amúgy sem tudta hasznosítani. A szakkönyvek sorát néhány jogi, kereskedelmi és egészségügyi mű egészítette ki. A 8-10 kötet történelmi könyv soviniszta, nacionalista volt. A szépirodalom pedig nagyon kevés, Arany, Petőfi, Jókai, Mikszáth, Gárdonyi egy-egy munkájából állt.

A gazdasági könyvtárakat vagy a község kapta, vagy a helybeli gazdakör, esetleg hitelszövetkezet. Túlnyomó részben, kb. 90%-ban tanítók kezelték. Tiszteletdíjat nem kaptak, munkájukat a gazdasági felügyelők ellenőrizték.

Szomorúan jellemzi a Horthy-korszak művelődéspolitikáját az a tény, hogy a két világháború közt egyetlen falusi népkönyvtár sem rendelkezett önálló helyiséggel. A többnyire ládákba zárt állományt az iskolában, községházán, népházban, parókián vagy a tanító lakásán helyezték el.

A Kultusz- és a Földművelésügyi Minisztérium saját népkönyvtárait egymástól teljesen függetlenül telepítette és irányította, nem teremtettek egymással semmiféle szervezeti vagy együttműködési kapcsolatot, pedig így nyilván fokozni lehetett volna a kis könyvgyűjtemények olvasottságát.

A különböző statisztikák, adatok és az állomány összetételének vizsgálata után meg kell állapítanunk, hogy népkönyvtáraink még az első világháború előtti állapothoz viszonyítva is - visszafejlődtek. Igazat kell adnunk Kosáry Domokosnak, aki 1935-ben a következőket írta: „A hivatalos könyvtárak nagyrészt távolról irányított és papiroson kigondolt gondoskodás megnyilvánulásai, amelyek közös sorsa, hogy szekrénybe zárva álljanak, és jótékonyan befolyásolják kultúrstatisztikánk adatait."

15. FALUSI OLVASÓKÖRÖK, GAZDAKÖRÖK

A parasztság életkörülményei a két világháború közt semmit sem javultak, sőt több tekintetben még rosszabbá váltak. Iskolázottságuk, műveltségük messze elmaradt a többi osztályétól, még a Klebelsberg-féle népiskolai törvény rendelkezéseinek megvalósítása után is. 1930-ban az ország 750 000 felnőtt írástudatlanja közül 402 000 közülük került ki. Az ő gyermekeik maradtak ki az elemi iskola első-második osztályának elvégzése után, és lettek félanalfabéták. A nagylónyi hitelszövetkezet népkönyvtáráról készített jelentés más falvak könyvtáraira is jellemző: a község lakosai „nyáron a mezőgazdasági munkák végzése, télen világító anyagok hiánya miatt a könyvek olvasásával nem foglalkoznak". A mondottakat egészítsük ki a Szatmár-Szabolcs megyei tanfelügyelő jelentésével: „sok tanyán ázsiai állapotok vannak. Rettenetes lakásviszonyok, tüdőbaj, angolkór és más, az egészségtelen lakásokban és gyenge táplálkozásnál kifejlődő betegségek tanyái."

És a parasztság – legalábbis egy része – mégis olvasott, különösen a harmincas évektől, noha sokuk olvasmányait a hagyományos kalendáriumok mellett a ponyva szolgáltatta, a 10-20 filléres, tehát általuk is megvehető regények.

Olvasási igényeit nem elégítették ki a népkönyvtáraknak a parasztság lelkivilágától gyakran távol álló könyvei. Maguktól idegeneknek érezték ezeket a könyvtárakat, vezetőik nem tudták bizalmukat megnyerni, nem érdeklődtek tőlük, hogy milyen könyveket szerezzenek be részükre. Ráadásul kicsi volt az állomány mindenütt, hamar ki lehetett olvasni.

Ezért alakult az első világháborút megelőző évtizedekhez hasonlóan a világháború után is sok olvasókör. 1919 után ugyan a fehérterroristáktól való félelem miatt csak néhány, nagygazdákat és kispolgárokat tömörítő egylet kezdte meg működését, de a hivatalos adatok szerint 1922 májusában már 3500-ra tehető a polgári, iparos és gazdakörök száma. Ebben a számban bennfoglaltatik 400 tűzoltóegylet és 400 dalkör is, azaz olyan egyletek, amelyeknek nem volt könyvtára.

Az olvasókörökről kiadott statisztikák általában nem a való helyzetet tükrözik, elsősorban azért, mert sok olvasókör működött engedély és alapszabályok nélkül. Az *Országos mezőgazdasági címtár* szerint 1937-ben az

ország 3228 községében 1597 gazda- és olvasókör tevékenykedett, ebből 26 Hódmezővásárhelyen. Más forrás viszont 1938-ban Hódmezővásárhely belterületén 12, külterületén 52, vagyis összesen 64 kört számolt össze. Egy év alatt nem nőhetett számuk 26-ról 64-re!

A legtöbb ilyen egyesületet az Alföldön lehetett találni: Hajdú és Jász-Nagykun-Szolnok megyében községenként hármat-négyet, Békésben még ennél is többet, négyet-ötöt, míg Nógrád, Hont, Abaúj-Torna megyében csak minden nyolc-tizedik faluban alakult ilyen társulás. Egyes vidékeken, a Duna-Tisza köze apró tanyáin, Mezőkövesd környékén akkora volt a szegénység, hogy az ott lakók még a csekély tagsági díjat sem tudták megfizetni, ennek következtében nem működtek olvasókörök.

Arról, hogy a szegényparasztok miért létesítettek ilyen köröket, és hogy miért látogatták őket, Illyés Gyula festett szemléletes képet, *Magyarok* című művében.

„Hódmezővásárhely határa 134 000 hold, nagyrészt középbirtok. A tanyai gazdák el vannak zárva a világtól. Elmaradottaknak érzik magukat. És épp az elmaradottságnak ez a tudata ösztökéli őket, hogy kapcsolatot keressenek a világgal, a kultúrával és egymással. A szétszórt tanyák között elég sűrűn olvasókörök és gazdakörök vannak, és ami csodálatos, működnek is. A tanyai gazda az egésznapi egyedüllét után nem sajnál 10 km-nyi gyaloglást vagy kocsizást, hogy este valami hírhez vagy könyvhöz jusson."

A tagok száma rendkívül változó volt, a lakosság közösségi élet utáni vágya, művelődési igényei, anyagi viszonyai, életkörülményei, politikai öntudata szerint. Orosházán például egy időben a népesség 15%-a valamelyik kör tagja volt, Dunántúlon viszont kevés érdeklődőt lehetett találni.

Az olvasókörök általában szegények voltak, csak kevés művet tudtak beszerezni, de ezt a keveset jól válogatták ki. Jókai, Mikszáth, Anatole France, Zola, Tolsztoj, Gorkij regényei mellett Engels, Marx, Kautsky könyveit is igyekeztek beszerezni. A jobb és nagyobb egyesületek közé tartozott a makói hagymásoké. Könyvtáruk állományáról Féja Géza adott számot. A régi magyar irodalom jelesei majdnem mind megtalálhatók voltak benne: Pázmány, Mikes, Gvadányi, Csokonai, Berzsenyi, Vörösmarty, Eötvös, Petőfi, Jókai, Arany, Petelei István, Gárdonyi munkái. Nem hiányoztak a modernek sem: Ady, Szabó Lőrinc, Tömörkény, Tamási Áron, Nyirő, Zilahy, Erdélyi József, Kós Károly, Makkai Sándor. A világirodalmat

csupa nagy név képviselte: Flaubert, Maupassant, Gide, Goethe, Thomas Mann, Reymont, Tolsztoj, Gogol, Gorkij, Solohov, Gladkov, Istrati, Knut Hamsun... Természetesen ilyen gazdag gyűjteményt csak kevés helyen sikerült beszerezni, de követendő példakép gyanánt sokan elfogadták. Az állomány mindenütt jobb volt, mint a hivatalos népkönyvtárakban, és jobban a falusiak szívéhez nőtt.

Az olvasóköröknek az államrendhez való viszonya a legkülönbözőbb volt. 1920-ben alakult meg a Falu Országos Földműves Szövetség, rövid nevén Faluszövetség. Szervezői, Rubinek Gyula és a két Szabó István, a nagyatádi és a sokorópátkai, a húszas évek elején miniszterek voltak, és a szervezetet igyekeztek a „vörös métely" és a „bűnös városok" munkássága elleni harcra megnyerni. Sikerült a legálisan működő olvasóköröknek majdnem felét oldalukra állítani, elsősorban azokat, amelyek tagjai a dunántúli kisbirtokosok, alföldi zsírosparasztok közé tartoztak. Ezek könyvtáraiból az államot a fennálló társadalmat bíráló, szocialista irányzatú művek hiányoztak.

A többi olvasókör - sok helyen „csutkás kaszinó" néven emlegették - ellenzéki beállítottságú volt, tagjaik szenvedélyesen politizáltak. A pártok, beleértve a kormánypártot is, a falvakban nem létesítettek pártszervezeteket, emiatt a politikai élet az olvasókörökben zajlott. A Faluszövetséghez nem tartozó szervezetekben állandóan kormányellenes viták folytak, különösen a Viharsarokban, ahol elevenen élt a századvég agrárszocialista hagyománya. Állandó harcban álltak a csendőrökkel, akik igyekeztek tevékenységüket korlátozni, összejöveteleiket megakadályozni. Innen került ki a felszabadulás után a Nemzeti Parasztpárt tagjainak nagy része.

Az olvasókörök számáról - mint láttuk - csak megbízhatatlan adatok állanak rendelkezésünkre, könyvtáraik állományának nagyságáról és használatáról pedig még ilyen kimutatás sem készült. Csak abban lehetünk biztosak, hogy a tényleges olvasók száma a tagok számától nem, vagy csak elenyészően kis mértékben tért el. A falusiak, tanyaiak a sokszor megélhetésre is alig elég jövedelmükből nem fizettek évi 1-3 pengő tagdíjat olyan körnek, amelynek könyvtárát nem használták.

Fogyasztási szövetkezetek létesítése és ellátása céljából alakították 1898-ban a Hangya Szövetkezetet. Ez már az első világháború előtt buzdította a falusiakat gazdakörök, könyvtárak megalakítására.

A Tanácsköztársaság bukása után a Hangya Központ könyvosztályt szervezett. Ez propagálta a házikönyvtárak létesítését, és nyilvános kölcsönkönyvtárakat szervezett, elsősorban egyházi, püspöki székhelyeken, 1923-ban 15 helységben kb. 20 000 kötet állt a szövetkezeti tagok rendelkezésére. A vezetőség remélte, hogy ezek segíteni fogják a Tanácsköztársaság tovább élő szövetkezetpolitikai és társadalompolitikai nézetei ellen folytatott harcában. Jóllehet az állomány nagyobb része színvonalas művekből, nemzeti klasszikusokból állt, a szövetkezeti könyvtárakat kevesen használták, s így nem gyakoroltak számottevő hatást a közművelődés fejlesztésében.

16. MUNKÁSKÖNYVTÁRAK

„Alig van társadalmi réteg, amelynek kulturális érdeklődése olyan élénk és állandó volna, mint az üzemi munkásságé" – írta 1942-ben a Kultuszminisztérium népművelési ügyosztályának vezetője, Bisztray Gyula. Ezt az érdeklődést, illetve kielégítését erősen korlátozták az élet- és munkakörülmények. A korszak elején egyes helyeken napi 10–12 órát is dolgoztak. A 8 órás munkanapot csak 1939 tavaszán iktatták törvénybe, de fél év múlva a háború miatt felfüggesztették alkalmazását. Szabad idejükben a férfiak közül sokan vállaltak különmunkát, az asszonyok pedig gyermekgondozással, házimunkákkal foglalkoztak. A lakásviszonyok egészségtelenek voltak, a munkások jókora hányada albérletben vagy ágybérletben lakott, a statisztika szerint a 10 000 budapesti munkáslakásban egy szobában átlagosan öt személy zsúfolódott össze. A lakások 50%-ában hiányzott a villanyvilágítás.

Ilyen nyomasztó viszonyok közt olvasásra csak kevés idő, kedv és energia jutott. A kedvezőtlen körülményeket a szakszervezetek, a szociáldemokrata és az illegális kommunista párt könyvtárak, dalárdák, színjátszó csoportok, előadások szervezésével igyekeztek ellensúlyozni. Az állam azonban nem sokat tett a munkáskultúra érdekében, noha Bisztray hangsúlyozta, hogy a munkások művelődési igényeinek „megfelelő kielégítésétől és egészséges táplálásáról nem gondoskodni súlyos mulasztás, valósá-

gos bűn volna". A főváros nem nagyon törődött ezzel: a Fővárosi Könyvtár fiókjainak többsége nem munkás lakta kerületekben működött.

A fehérterror éveiben a szakszervezeti könyvtárak puszta léte is veszélyben forgott, sokat közülük a terrorista különítmények szétdobáltak, sok könyvtárost bezártak vagy internáltak. Új könyvtárak létesítésére csak 1923 után lehetett gondolni.

A húszas évek közepén mintegy száz szakszervezeti könyvtár működött, ebből 57 nagyobb, kb. 140 000 kötetnyi összállománnyal. A fővárosban a vasasok könyvtára 16 000, a magántisztviselőké 15 000, a nyomdászoké és a famunkásoké 10–10 000 kötetet számlált, a vidéki szervezeteké Pécsett, Szegeden, Debrecenben 5–5000-et. Az állomány is, a könyvtárak száma is a második világháború kitöréséig általában megkétszereződött. Egyedül a vasasok 52 könyvtárt mondhattak a magukénak, ebből 48-at vidéken. A fővárosi nyomdászok vidéki kartársaik műveltségének fejlesztésére 1935-ben 6 vándorkönyvtárat szerveztek, s ezt a számot 1939-ig 16-ra emelték. Az 50-50 kötetnyi, gondosan kiválogatott anyagot háromhavonként cserélték.

A legjobban összeválogatott állományt a nyomdász szakszervezetekben lehetett találni. A harmincas évek elején Budapesten a 15 000 kötetes könyvtárban egymás mellett sorakoztak Aragon, Balzac, Barbusse, Csehov, Dickens, Dreiser, Ehrenburg, Anatole France, Gorkij, Hemingway, Victor Hugo, Ibsen, Jack London, Thomas Mann, Upton Sinclair, Tolsztoj, Traven, Zola és a magyarok közül Csokonai, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Madách, Mikszáth, Ady, Móricz Zsigmond, Móra, Karinthy Frigyes, Babits, Krúdy, Kassák, Tamási Áron és Darvas József művei. A politikai-társadalmi tudomány haladó gondolatait Marx, Engels, Bebel, Lassalle, Kautsky, Jászi Oszkár, Kunfi Zsigmond, Szabó Ervin könyvei képviselték. A filozófusok közt meg lehetett találni Platón, Kant, Nietzsche, Schopenhauer, Spinoza, Descartes, Rousseau, Diderot, Einstein írásait. A történetírók közül említsük meg Fraknói Vilmos, Márki Sándor, Horváth Mihály nevét, a földrajztudósok közül pedig Robert Scottot, Hedin Svent, Vámbéry Ármint. Természettudományi és közgazdasági mű kevés akadt. A kortárs kommunista politikusok és társadalomtudósok munkái hiányoztak, nemcsak a nehéz beszerzési lehetőségek miatt, hanem mert a szakszervezetek reformista vezetői ellenezték. Elég szép számmal

gyűjtötték össze a nyomdászattal foglalkozó műveket, ebből 1941-ben külön szakkönyvtárat alapítottak.

Nagyjából a többi szakszervezeti könyvtár állománya is ehhez hasonlított. A ponyva és a „sikerregények" ellen általában sikerrel harcoltak, noha elkerülhetetlen volt, hogy néhány Tarzan- és Edgar Wallace-könyv ne kerüljön be az állományba.

A legtöbb helyen előfizettek a *Szocializmus, Huszadik Század, Társadalomtudományi Múzeum, Nyugat* című folyóiratokra, néhol a *100%*-ra; sőt az emigrációban élő kommunisták által külföldön megjelentetett és itthon illegálisan terjesztett *Új Márciust* és a *Sarló és Kalapács*ot is beszerezték titokban.

A könyvtárosokat a legolvasottabb és legöntudatosabb szaktársak közül választották, akik a könyvtárat szívügyüknek érezték, és iparkodtak az olvasókat nemcsak kiszolgálni, hanem nevelni is. Fizetést nem kaptak, legfeljebb csekély tiszteletdíjat, költségtérítést (villamospénz). Az általuk készített katalógusok különböző színvonalúak voltak, a vasasoknál létesítettek Egyetemes Tizedes Rendszerű szakkatalógust is, de bizony működött olyan kis gyűjtemény, ahol a betűrendes katalógusban néha összekeverték a vezeték- és keresztneveket.

A könyvtárosok közt voltak meggyőződéses kommunisták és baloldali szociáldemokraták. Ők megbízható olvasóik részére megszereztek olyan forradalmi szellemű könyveket és újságokat is, amelyek címleírásait – a rendőrségi razziáktól tartva – kihagyták a katalógusokból.

A könyvtárhasználatért minimális tagsági vagy beiratási díjat kellett fizetni, a tanoncok mindenütt díjmentesen látogathatták. Évente 30–40 000 dolgozó 150–230 000 kötetet kölcsönzött. A legtöbben a szépirodalmat keresték, de eléggé érdeklődtek a tudományos és ismeretterjesztő irodalom iránt, ezek olvasási aránya elérte a 25-30%-ot. (A közművelődési és a népkönyvtárakban ez az arány csak 4-5%-os volt.)

A háború alatt a szakszervezeti könyvtárak beszerzése, látogatottsága erősen csökkent, a német megszállás után betiltották működésüket, némelyikbe katonaság vagy fasiszta szervezet telepedett be. Ezek a sok fáradsággal összegyűjtött könyveket szétszórták.

Szociáldemokrata pártkönyvtárakat aránylag keveset alapítottak, ezeket is főleg 1934 után, 1937-ig Budapesten 11-et, a főváros környékén és vidé-

ken 12-t. Szervezőjük, az Országos Oktatási Bizottság, könyvtárosképző tanfolyamot rendezett, tanácsokat adott a vásárlásra, és egy jegyzéket is összeállított a mindenütt beszerzendő száz könyvről. Az állomány a legtöbb helyen pár száz kötetből állt, a budapest-erzsébetvárosi gyűjtemény volt a legnagyobb, 3000 kötettel, ezt Óbuda és a Józsefváros követte, 1000-1000 kötetes állománnyal. Sok marxista és antifasiszta művet őriztek, de Lenint és a kommunistákat kirekesztették. A szépírók közül a kritikai realista és a szocializmussal rokonszenvező írók műveit kedvelték. Csak párttagok, tehát ideológiailag fejlettebb munkások használták, ezért a kikölcsönzött szépirodalom aránya nem haladta meg a 65-70%-ot.

Sok gyár szervezett a munkások részére könyvtárakat, főleg a harmincas évek közepétől. 1940-ben a középnagyságú vállalatoknak 23%-ában, a nagyüzemek 70%-ában működött ilyen üzemi könyvtár. Általában nem önállóan, hanem a munkáskaszinók, olvasókörök, sportegyesületek kötelékébe tartoztak. Többnyire csak egy kis szobában kaptak helyet, ahol olvasásra nem nyílt lehetőség. Pár száz kötettől 12 000-ig terjedő állományuk tartalmilag elég vegyesnek mondható. Főleg szépirodalmat szereztek be, Courts-Mahler, Vicky Baum, Ohnet, Szomaházy, Forró Pál regényei mellett a *Pesti Hírlap* sárga könyveit (ez néhol külön szakként szerepelt!), ellenforradalmár írókat, Rachmanova, Tormay Cecile, Somogyvári Gyula műveit és százszámra detektívregényeket. Megvásárolták azonban - ha kisebb számmal is - a régi és újabb klasszikusokat, Ady, Arany, Petőfi, Kosztolányi, továbbá Móricz Zsigmond, Illyés Gyula, Bródy Sándor, Aragon, Gorkij, Barbusse, Anatole France írásait, néhol még József Attiláét, Gábor Andorét és Gergely Sándorét is.

Általában a munkásság 8-10%-a használta, politikailag kevésbé öntudatos része. A forgalom a helyi viszonyok szerint rendkívül különbözően alakult, a Rimamurányi-Salgótarjáni Kőszénbánya 1200 kötetes állományából 1928-ban 3477 kötetet kölcsönöztek ki, az Államnyomda 1000 kötetéből 1932-ben 14-et, 1940-ben 40-et.

Állami támogatással különféle, általában nacionalista-vallásos jellegű egyéb könyvtárat is szerveztek. Ezekhez tartoztak a keresztényszocialista szakszervezetek könyvtárai. Számuk Bodor Antal szerint már 1922-ben 51 volt. Nagy részük nem érte el a 600 kötetnyi állományt, csak a vasutas és villamos szakszervezeteké állt már 1929-ben 1800, illetve 1000 kötetből.

Az egyházközségi Munkásszakosztályok (EMSZO) keretében az Actio Catholica munkásifjak részére létesített kisebb könyvgyűjteményeket. Forgalmuk minimális volt.

17. KÖLCSÖNKÖNYVTÁRAK

A közművelődési és népkönyvtárak nem tudtak minden igényt kielégíteni, a polgárságnak, főleg a kispolgárságnak egyes rétegei nem találták meg bennük az őket érdeklő olvasmányokat. Ezért szívesen fordultak a magántulajdonban levő, kizárólag üzleti haszonra dolgozó kölcsönkönyvtárakhoz.

A statisztikák nem tüntetik fel állományukat, forgalmukat, még számukat sem, de tudjuk, hogy ez a két világháború közt lényegesen megnőtt. Néhány lapkiadó is létesített kölcsönkönyvtárakat – főleg propaganda célból –, ahonnan az előfizetők ingyen vagy legalább olcsóbban vihettek haza könyveket. Ilyen volt a húszas évek elején a *Színház és Divat* című lap Irodalmi Szalonja. Itt egy helyen működött a folyóirat szerkesztősége, a kölcsönkönyvtár, egy színház- és hangversenyjegy-iroda, továbbá egy zeneműkereskedés. Hasonló vállalkozása volt *Az Újság*nak is; ez egészen a harmincas évek végéig működött.

Pár nagyobb cég (Langer Norbert, Lauffer Tivadar kölcsönkönyvtára, a Modern kölcsönkönyvtár) mellett számos kisebb is tevékenykedett. Tulajdonosaik közt nagy számmal akadtak könyv- és papírkereskedők, sőt Tatay Sándor személyében író is. Sok szerényebb viszonyok közt élő nyugdíjas vagy özvegyasszony is alapított házikönyvtárából, férje hagyatékából és néhány hozzávásárolt kötetből kölcsönkönyvtárat, amelyek nem biztosítottak nagy hasznot tulajdonosaiknak, de azok meg tudtak belőlük élni, és 5-600 kötetes állományukkal sikerrel versenyeztek a közkönyvtárakkal.

A kölcsönkönyvtárak egyik nagy előnye az aktualitás volt, megjelenésük után rögtön megvették – lehetőleg több példányban is – a legújabb, legdivatosabb, legkeresettebb műveket, és azonnal az olvasók rendelkezésére bocsátották. Túlnyomóan szépirodalmat vásároltak, mégpedig elsősorban regényeket, legfeljebb néhány népszerű természettudományi vagy áltudományos szociológiai művet.

Sikerük másik tényezőjeként említhetjük, hogy tömegével szereztek be olyan könyveket is, amilyeneket a közművelődési és a népkönyvtárak nem vettek meg. Ilyenek voltak az alacsony színvonalú, ponyvához közel álló kalandos és cowboytörténetek, továbbá olyan regények, amelyekben a gépírókisasszony a gazdag gyároshoz, a milliomos kisasszony pedig a szegény, de tehetséges mérnökhöz megy feleségül.

Az állomány egy rétege az erotika határát súrolta, vagy pedig kifejezetten erotikus volt.

A közkönyvtárakban szigorúan cenzúrázták a kiskorúak olvasmányait, elsősorban erkölcsi szempontból, de néha politikaiból is. Szigorúbbak voltak néha még az iskoláknál is. Előfordult, hogy a gimnáziumban olyan könyvek olvasását írták elő, amelyeket a Fővárosi Könyvtár veszélyesnek tartott számukra. Ilyenkor ezeknek a - helybeli - használatát csak akkor engedélyezték, ha a diákok az iskolától külön igazolást hoztak.

A kölcsönkönyvtárak működését egyedül az üzleti szempontok irányították, a kiskorúak szabadon olvashatták az erotikus könyveket is. Polcaikon jó, vagy legalább elég jó ifjúsági irodalom is sorakozott: Abonyi Géza, Gaál Mózes, Móra Ferenc, Tutsek Anna, Verne Gyula, May Károly regényei.

A hatóságok az állományt és a kölcsönzőket irodalmi, művelődési, erkölcsi szempontból nem ellenőrizték, csupán az érdekelte a rendőrséget, hogy államellenes írások nem kerülnek-e így a közönség kezébe. Egy 1937-es belügyminisztériumi jelentés szerint, ha nem álltak is kimondottan a kommunista propaganda szolgálatában, sok kölcsönkönyvtár katalógusában meg lehetett találni a magyar emigránsok (Károlyi Mihály, Böhm Vilmos, Garbai Sándor) műveit, különféle, Bécsben, Párizsban, Zürichben, Pozsonyban kiadott magyar és idegen nyelvű propagandairatokkal együtt, továbbá német emigráns írók könyveit. Több nagyobb könyvtár - e jelentés szerint - régi előfizetői kívánságára a katalógusukban nem szereplő kommunista műveket is beszerezte.

Lényegében kis kölcsönkönyvtárinak nevezhető számos utcai újságárus tevékenysége is. Ezek a pengős, félpengős regényeket és más hasonló kiadványok használt példányait leszállított áron árulták, és ha a vásárló visszahozta őket, 20 fillérrel olcsóbban visszavették.

18. MAGÁNKÖNYVTÁRAK

A két világháború közti időszak magánkönyvtárainak számáról, profiljukról, tulajdonosaikról nagyon keveset tudunk. Egyedül Győrben készített róluk összeállítást Bay Ferenc, a városi levéltár és könyvtár igazgatója. Eszerint a városban 535 magánkönyvtár létezett, vagyis minden századik lakos rendelkezett kisebb-nagyobb könyvgyűjteménnyel. Az 535 könyvtárban összesen 143 685 kötetet őriztek, kétharmad részben szépirodalmi, egyharmadban tudományos vagy ismeretterjesztő műveket. A gyűjtemények több mint felének az állománya nem érte el a 200 kötetet, harmincnyolcé felülmúlta az ezret. A legterjedelmesebb 8600 kötetet tartalmazott. Tulajdonosaik nagyobb része, szám szerint 238, köztisztviselő volt, iparos csak három, földműves, napszámos, gyári munkás egy sem akadt.

Természetesen egy város adataiból csak egész felületes következtetés vonható le az egész országra, de nyilvánvaló, hogy az alacsony, megélhetésre is alig elég jövedelemből élő, művelődéspolitikailag is hátrányos helyzetben levő parasztság, munkásság körében könyvtártulajdonosokat csak nagyon elvétve lehetett találni. Könyvet, a tankönyveket kivéve, a falvakban jóformán semmit sem vásároltak, a városokban is keveset.

Egyéb forrásokból ismeretes, hogy a régi nyomtatványokat, különleges ritkaságokat gyűjtők tábora nagyon leapadt. Egymás után kerültek árverésre a Csekonics, Károlyi, Karátsonyi és Zichy család könyvtárai.

A magánygyűjtemények sorából ebben a korban értékes, 50 000 kötetes állományával messze kiemelkedett a Festetics hercegi család Keszthelyen levő hitbizományi könyvtára, melyet Festetics Kristóf 1793-ban a *„közhaszon"* érdekében alapított. Használatát azonban az utódok egyre jobban korlátozták. A két világháború közt látogatására tudományos kutatók is csak nehezen, előzetesen, indokolt kérésre kaphattak engedélyt. Fejlesztésére 1918 után a hitbizomány élvezői semmit sem költöttek.

Sok régi magyar könyvet őrzött Kornfeld Móric nagyiparos-bankár, aki tagja volt a Nemzeti Múzeum igazgató tanácsának. Gyűjteményéről -még 1913-ban - nyomtatott katalógust adott ki.

A nagypénzű vásárlók elmaradását nagyon megérezték az antikváriumok és az aukciórendezők. A ritkaságok vételára a háború előttinek 25-75%-ára csökkent. Makkai László történész behatóan tanulmányozta for-

galmukat, és áttekintést készített a gyűjtőkről. Nagyobb részük kispénzű, de jó esztétikai érzékekkel rendelkező személy, tanár, pap, tudós, újságíró, bankigazgató. Makkai szerint ősnyomtatványokkal és kuriózumokkal a harmincas években csak egy-egy, régi magyar könyvekkel négy és világhírű nyomdák kiadványaival öt gyűjtő foglalkozott komolyan.

A többi magánkönyvtár tulajdonosa általában szépen illusztrált, művészi kötésű, bibliofil kiállítású könyveket gyűjtött, előszeretettel Dugonics, Gvadányi, Fazekas Mihály, Csokonai, Kazinczy, Petőfi műveinek és korabeli klasszikusaink első kiadásait, és nagyon sokan az őket érdeklő tudományszakokhoz tartozó műveket, genealógiát, oklevélkiadványokat, helytörténetet, viseleteket ábrázoló köteteket, földrajzi képeskönyveket.

Említsünk meg néhány gyűjtőt név szerint! Ernst Lajos, az Ernst Múzeum alapítója, az antikváriumokban a magyar könyvtulajdonosok nevével és jegyzeteivel ellátott könyveket kereste, Ráth-Végh István pedig a kuriózumokat, amelyekben sok adatot talált művelődéstörténeti furcsaságokról írt könyveihez. Szentkuty Pál, a régi magyar gyermekkönyvekről írt monográfia szerzője a régi gyermekkönyvekre specializálta magát, Träger György, aki másfél évtizedig a gyorsírási ügyek kormánybiztosa volt, a gyorsírásról szóló művekre, Szukováthy Imre sportorvos, a Testnevelési Főiskola igazgatója a sportkönyvekre, Braun Róbert, a Fővárosi Könyvtár egykori igazgatója pedig a szociológiára.

A nagy bibliofilek kora letűnt. Ez azzal a hátránnyal járt, hogy közgyűjteményeink ezután nem számíthattak olyan jelentős adományokra, mint amilyen a dualizmus idején összegyűjtött Ráth György-, Apponyi- és Todereszku-könyvtár volt. Az utolsó ebben a sorban Vigyázó Ferenc hagyatéka, melyet 1925-ben kapott meg az Akadémiai Könyvtár.

19. KATALÓGUSOK, BIBLIOGRÁFIÁK, DOKUMENTÁCIÓ

1920 után könyvtáraink állománya, forgalma s ezzel együtt a rájuk háruló feladatok is megnőttek. A nagyobb állományból az olvasók nehezebben tudták kiválasztani az őket érdeklő műveket: több és jobb katalógust kel-

lett részükre készíteni. Ez szükségessé tette egyebek közt a katalóguscédulák mechanikus sokszorosítását. Erre az útra tért rá a Széchényi Könyvtár: 1936 januárjától adrémagéppel sokszorosította ezeket. Sajnos, ez a modernizálás nem vált általánossá, jórészt az anyagiak miatt. Az adrémagép pontosan tízezer pengőbe került, annyiba, amennyit a Széchényi Könyvtár egyévi állománygyarapítására kapott. (A gép árát a Lantos-cég közreműködésével eladott duplumok árából egyenlítették ki.)

A katalogizálás terén két irányban történt lényeges előrehaladás, mindkettő az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ működéséhez kapcsolódik. A központ munkájának ismertetése során mindkettőről beszéltünk. Az egyik a könyvek és a folyóiratok központi katalógusa, másik pedig egy katalogizálási szabályzat elkészítése és kiadása. Bár ez utóbbi elfogadására nem kötelezték könyvtárainkat, a legtöbb ettől kezdve eszerint készítette címfelvételeit, amelyek így sokkal következetesebbek, pontosabbak lettek, jobban tudták tájékoztatni az olvasókat. Kár, hogy a gyűjteményes munkákról továbbra sem készítettek analitikus címleírásokat, amelyek felsorolták volna a tanulmánykötetekben, antológiákban levő egyes munkák címét, szerzőjét is.

A szakkatalógusok terén nagy jelentőségű, hogy a harmincas évek közepén a Széchényi Könyvtár felhagyva a régi, elavult „müncheni" rendszerrel, áttért az Egyetemes Tizedes Osztályozás szerinti szakozásra. Sajnos nem az eredeti brüsszeli rendszert fogadta el, hanem ennek Szabó Ervin által több vonatkozásban módosított, a Fővárosi Könyvtárban használt változatát. Ez a megoldás könnyebbséget jelentett a két egymás szomszédságában működő könyvtár közös olvasói számára. Később azonban, amikor a legtöbb magyar könyvtár egységesen áttért a hivatalossá nyilvánított eredeti ETO-táblázatok alkalmazására, károsnak bizonyult, mert nagy arányú átdolgozó munkát tett szükségessé. A Széchényi Könyvtár példáját követve vagy megelőzve 1939-ig harminc más bibliotéka is a decimális rendszert tette szakkatalógusa alapjává, egyebek közt két legnagyobb műszaki gyűjteményünk, a Műegyetemi és a Technológiai Könyvtár.

Nékám Lajos orvosprofesszor ezt ajánlotta 1932-ben az Egyetemi Könyvtárnak is, amikor sok, jogos bírálatot kapott szakrendszerén változtatni akart. Az igazgató, Pasteiner Iván azonban hallani sem akart róla, élt benne a tizedes rendszer iránti indokolatlan ellenszenv, és azokat a „lesúj-

tó bírálatokat" emlegette, amelyek „ezt a rendszert elsőrangú könyvtári szaktekintélyek részéről világszerte érték". Helyette a régi szakok némi átalakítását rendelte el, amely a szakkatalógus alapvető hibáját (túl nagy szakok) lényegében nem küszöbölte ki, csak enyhítette.

Több könyvtárvezető - köztük Móra Ferenc - felismerte a tájékoztató szolgálat létesítésének szükségességét, de szándékát megfelelő személyzet hiányában nem tudta megvalósítani. Csak kevés helyen (Fővárosi, Széchényi Könyvtár) kaphattak a látogatók rendszeresen segítséget a könyvtárhasználatban az általuk keresett művek megtalálásában. Arra azonban, hogy az egyes szakterületek legújabb irodalmát gyorsan feltárják és megismertessék az olvasókkal, egyik intézmény sem vállalkozott szervezett formában. Mégis akadt minden ismertebb könyvtárban valaki - s ez könyvtárosaink dicséretére válik - aki külön megbízás nélkül segített a látogatóknak - elsősorban a kutatóknak, vidéki kollégáknak - az adatok kikeresésében, a segédkönyvek használatában, az irodalomkutatásban. Köztük nem egy polihisztor is akadt, akihez bármilyen kéréssel lehetett fordulni. A sok közül néhány példa: a Széchényi Könyvtárban Rédey Tivadar, Trócsányi Zoltán, a Technológiai Könyvtárban Káplány Géza, az Akadémiai Könyvtárban Hellebrant Árpád...

Móra Ferenc a szegedi Somogyi Könyvtárban 1925-ben tárgyszókatalógust készített. Ennek sok ezer tárgyszava az állomány 80%-áról tájékoztatott. Példája nem talált követőkre.

A bibliográfia ügye a két világháború közt fejlődés helyett sok tekintetben visszaesett. A felsőbb fórumokon hiányzott a szükséges anyagi és erkölcsi támogatás, hiányzott továbbá a három nagy bibliográfus, Szabó Károly, Petrik Géza és Szinnyei József, akik fáradhatatlan, önzetlen munkájukkal létrehozták a korszerű magyar nemzeti bibliográfiát. Ennek következményeként a tájékoztatás és a tájékozódás továbbra is nehézségekbe ütközött.

Barcza Imre, a Kereskedelmi és Iparkamara főkönyvtárosa összeállította az 1911-1920-as ciklus nemzeti bibliográfiáját, de az ország szegénységére és a könyvészet iránti általános érdektelenségre szomorúan jellemző, hogy ennek kiadására csak közel két évtizeddel később, a szerző halála után, 1939-1942-ben került sor. Pikler Blanka, a Fővárosi Könyvtár elbocsátott munkatársa könyvkereskedői használatra készítette el az 1921-1923-as

jegyzéket. Ennél több, minden szakra kiterjedő retrospektív könyvészet nem jelent meg.

Fitz József felismerte, hogy „a magyar nemzeti bibliográfia szerkesztése és kiadása elsősorban az országos Széchényi Könyvtár természetes feladatai közé tartozik", mert elképzelhetetlen, „hogy a bibliográfus teljességre törekvő könyvészete anyagához másutt, mint a kötelespéldányok nyilvántartó helyén hozzá tudjon férni".

Főigazgatója álláspontját követve 1936-tól a Széchényi Könyvtár vállalta ezt a feladatot, és minden esztendőről megjelentette a szerzőket, illetve kiadványokat felsoroló éves *Magyar könyvészet*et. Hozzáláttak az 1921–1935 közti ciklus bibliográfiájának szerkesztéséhez is, de ez a munka a kezdet kezdetén abbamaradt. Az 1921–1944 közt megjelent kiadványok könyvészetének összeállítása és sajtó alá bocsátása csak napjainkban kezdődött meg. Az első három kötet 1980 és 1983 közt hagyta el a sajtót.

A tudományos kutatás nagy kárára Hellebrant Árpád betegsége és halála miatt a húszas évek elejétől megszűntek az általa készített folyóirat-repertóriumok, bibliográfiai irodalmunk mintaszerű alkotásai, amelyek minden évben pontosan tájékoztattak az előző esztendőben megjelent történelmi, nyelvészeti, pedagógiai és néprajzi művekről.

A Bibliográfiai Központ a húszas évek közepén megkezdte az 1900–1925-ös évek retrospektív (visszatekintő) szakbibliográfiáinak kiadását. A tervezett 13 kötetből azonban csak 5-re tudott pénzt szerezni, a többi elkészítésére, megjelentetésére hiányzott az anyagi fedezet. Ugyancsak elmaradt az 1925 utáni irodalom összeállítása. Egyedül Gáspár Margit foglalkozott az általa szerkesztett kémiai könyvészet folytatásával, azonban ezt kinyomtattatni csak két évtizedes késéssel, 1957-ben tudta. Staud Géza összeállította a színészet, Gombocz Endre a növénytan és Bodor Aladár Magyarország helyismereti könyvészetét. Ezenkívül csak kevés, aránylag szűk tárgykört feldolgozó szakbibliográfia készült a tankönyvekről, gyorsírásról, könyvkötésről, közegészségügyről, magyar–lengyel kapcsolatokról. Néhány szakkönyvtár katalógusa azonban némileg pótolta ezeket a hiányzó tájékoztató kiadványokat. Közülük a leghasznosabb a *Műszaki bibliográfiai közlemények*, amely a tizedes szakrendszer szerint csoportosítva sorolta fel a Technológiai Könyvtár 1923 óta történt beszerzéseit.

Szinnyei hatalmas életrajzi lexikonát Gulyás Pál folytatta. Részben ki-

egészítette nagy elődje adatait, részben pedig új életrajzokat és bibliográfiákat írt hozzá. Gyűjtésének azonban csak az A–D betűs szerzőket felsoroló kisebb része jelent meg, 1939–1944-ben, hat kötetben.

A kutatók tájékoztatásához jó segítséget nyújtott Gulyás Pál *A bibliográfia kézikönyve* című munkájának 2. kötetében, mert felsorolta a legfontosabb magyar és külföldi segédkönyveket, a lexikonokat, szótárakat, könyvészeteket és más, hasonló jellegű kiadványokat.

A külföldi irodalomról való egyéb tájékoztatás majdnem teljesen hiányzott, csak a folyóiratokban lehetett olvasni ismertetéseket az új szakkönyvekről, de a periodikumokban közölt cikkekről, tanulmányokról még innen sem lehetett tudomást szerezni. Pedig 1930 körül a természettudományok és a technika területén megváltozott a könyv szerepe. A legújabb eredményeket, felfedezéseket monográfiák helyett egyre fokozódó mértékben a folyóiratok közölték. Számuk – csak a tudományos jellegűeket véve – a harmincas években már elérte a negyvenezret. Ezzel kapcsolatban külföldön a tájékoztatásnak új, különleges formája fejlődött ki, a dokumentáció. Lényege az aktualitás, a gyorsaság. Eszközei a bulletin, abstract, index és más hasonló című referáló lapok, amelyek a különböző szakfolyóiratok tanulmányait az érdekeltekkel kivonatok, referátumok, tömörítvények alakjában ismertetik. Közülük a legrégibb a Berlinben 1830 óta megjelenő *Chemisches Zentralblatt,* a kémia egész területének alapvető fontosságú referáló folyóirata. A szabadalmi leírásokat is felöleli. 1884-től jelenik meg New Yorkban a több száz műszaki folyóiratot dokumentáló *The Engineering Index.* Németországban 1937-ben már 250 szakirodalmi ágat dolgoztak fel ilyen formában. A végzett munka nagyságára csak egy példa: az I. G. Farbenindustrie cégnél a kémiai tudományoknak és a technológiának, valamint ezek határterületeinek dokumentálásával állandóan 28 szakember – köztük 7 egyetemi végzettségű – foglalkozott.

A magyar könyvtárak nem ismerték fel, hogy mennyire fontos a szakterületek irodalmának gyors feldolgozása, a „naprakész tájékoztatás". A nyugati országokban egyre jobban terjedő új szolgáltatással, „a dokumentációval úgy vagyunk – állapította meg Veredy Gyula könyvtáros 1943-ban –, mint a tizedes osztályozással. Vörös posztó ez a konzervatív könyvtáros és bibliográfus előtt". A bevezetendő új szolgáltatás legfőbb propagátora Káplány Géza volt, a Technológiai Könyvtár vezetője. Hazánkat több

nemzetközi dokumentációs konferencián képviselte, és jórészt az ő buzgólkodására alakult meg 1937-ben a Magyar Ipari Dokumentációt Előkészítő Bizottság. A szervező munkát megkezdték, de a második világháború kitörése minden további kezdeményezést megakasztott.

Káplány kísérletet tett arra, hogy legalább saját intézetében megindíthassa a rendszeres dokumentációt, de hiába kérte munkatársai számának növelését. Az egész könyvtárban kívüle csak 1 (!) könyvtáros és 1 (!) - később 2 - altiszt dolgozott. Ilyen személyzettel még a legprimitívebb olvasószolgálatot és könyvfeldolgozást is csak hallatlan erőfeszítéssel lehetett ellátni.

Szerény keretek közt ugyan, de azért hazánkban is megkezdődött a dokumentációs tevékenység, csakhogy nem könyvtárakban, hanem üzemekben. 1931-1941 közt a *Lapszemle a bel- és külföldi folyóiratokban jelent vízügyi vonatkozású közleményekről* 30 bel- és 60 külföldi szakfolyóirat anyagából évente 1200-at ismertetett. 1940-től két, házi sokszorosítással előállított kis periodikumban, a *Budapest Székesfőváros Gázművei Lapszemléjében* és a *Budapest Székesfőváros Vízművei Lapszemléjében* még több referátumot találunk, évente 1500-1500-at. Rövidebb ideig jelent meg a *Hídépítési Lapszemle,* az *Építészeti Lapszemle* és a *Közgazdasági Irodalmi Szemle* című kiadvány.

Könyvtáraink az ellenforradalom negyedszázada alatt a tudományok viharos fejlődésén kívül átaludták azt a változást is, amin a nyugati könyvtárak nagy része és természetesen az idehaza még nem ismert szovjet könyvtárügy is keresztülment, hogy tudniillik „közvetlen munkatársai lettek a legfontosabb kormányzati ágakban felhasználható kutatásokat egybehangoló szerveknek" - állapította meg Kőhalmi Béla. Tegyük azonban hozzá, hogy kormányzati szerveink nem is igényeltek ilyen segítséget.

20. KÖNYVTÁROSOK

A tudományok fejlődése és az olvasók számának növekedése miatt az első világháború után szükségessé vált a könyvtárak korszerűsítése, a külföldi beszerzések növelése, a katalógushálózat kibővítése és az olvasószolgálat

javítása. Mindennek magával kellett volna hoznia a könyvtárosi állások szaporítását. Igaz ugyan, hogy a könyvtárosok száma 1914-hez viszonyítva emelkedett, 1930-ban a 30 000 és az ennél több kötettel rendelkező 48 intézményben (ebből 26 fővárosi) 414 főfoglalkozású (ebből 330 a fővárosban) dolgozó tevékenykedett, de ez kevésnek bizonyult. Új állásokat ritkán szerveztek, az 1930-ban kezdődő világválság miatt még a meglevők számát is csökkentették. A húszas években legtöbben, 120-130-an a Fővárosi Könyvtár központjában és fiókjaiban dolgoztak, ez a szám 1936-ra 90-re fogyott.

Mint már említettük, a nemzetközileg elfogadott gyakorlat a tudományos könyvtárakban az állomány minden 10-20 000 kötetére egy-egy tisztviselő alkalmazását tartja kívánatosnak, viszont 1928-ban a Széchényi Könyvtárban 22 000, az Egyetemi Könyvtárban pedig 44 000 kötetre jutott egy tisztviselő. A harmincas évek közepére csak rosszabbodott a helyzet, mert az állomány állandóan nőtt, de a könyvtárosok száma nem. A meglevő létszámmal nem lehetett minden feladatot ellátni. Ezért a könyvtárak különböző módszerekhez folyamodtak. Az Akadémiai Könyvtár oldotta meg legegyszerűbben a dolgot, a gyarapodásnak kb. kétharmadát nem dolgozta fel. Más intézmények különféle mellékjövedelmek terhére ideiglenes díjnokokat fogadtak fel, 60–80 pengős havi fizetéssel. Az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központban például 2 kinevezett tisztviselő mellett 7-8 rosszul dotált gyakornok tevékenykedett.

A hosszan elhúzódó gazdasági világválság miatt nagyon megnőtt a munkanélküliek – és köztük a diplomás munkanélküliek – száma. Helyzetük reménytelennek látszott. A kormány félt, hogy emiatt gondolkozásuk radikálissá, baloldalivá válik. Ennek megakadályozása végett hozták létre az Állástalan Diplomások Országos Bizottságát – rövidítve ÁDOB-ot –, amely több száz munkanélküli diplomást helyezett ideiglenes állásba, 80 pengő fizetéssel, köztük sokat könyvtárakba, levéltárakba is.

Őket és a többi segéderőt – mint a Szegedi Egyetemi Könyvtár igazgatója, Bibó István írta – még kezdőknek sem lehetett tekinteni, mert a „folytatás" gyakran elmaradt, a költségvetési állások hiánya miatt sokan 8-10 évig is hiába vártak a kinevezésre. Az ideiglenes foglalkoztatottság pedig még a nyugdíjba sem számított be. (De a felszabadulás után nyugdíjazottak szolgálati idejébe már beszámították a kinevezés előtti esztendőket is.)

Emiatt a fiataloknak jelentős része igyekezett a könyvtártól menekülni, más munkahelyet keresni. Többen közülük mint tudósok, egyetemi tanárok szereztek később jó nevet. Ilyenek voltak - hogy csak egy intézményt hozzunk fel például - az Egyetemi Könyvtárból Barta István, Benedek András, Bóka László, Bónis György, Entz Géza, Gáldi László, Györffy György, Hadrovics László, Sőtér István, Vargyas Lajos...

De még az ideiglenes díjnokok helyzetét is irigyelték azok, akik a későbbi alkalmazás reményében 2-3 évig teljesen ingyen szolgáltak. E téren a Nemzeti Múzeum vezetett, itt alkalmazták a legtöbb díjtalan gyakornokot. Komikusan hangzik, de igaz, hogy ezeknek a fizetés nélküli dolgozóknak, kinevezett társaikhoz hasonlóan a húszas évek elején még az írószereket (toll, tinta, itatós stb.) is saját pénzükön kellett beszerezniök.

És most lássunk egy jellegzetes „karrier"-t a Horthy-korszakból, olyant, amelyhez hasonlót többet is lehetne említeni. Györke József finnugor nyelvész három évig vezette Észtországban a tartui egyetem magyar intézetét. Mikor 1933-ban, 27 éves korában hazatért, három évet dolgozott a Széchényi Könyvtárban fizetés nélkül, azután négy évig ideiglenes napidíjasként. Hiába bizonyult kitűnő munkaerőnek, csak 1940-ben véglegesítették, mint gyakornokot. A felszabadulás után főigazgatónak nevezték ki.

A főváros „szellemi szükségmunkás"-okat foglalkoztatott, eleinte 30-40, később 60-70 pengő díjazással. Ezt a kizsákmányolást „ínségenyhítő akció"-nak keresztelték el. 1931 végén a Fővárosi Könyvtár 56 ilyen szükségmunkást kért, a kinevezett alkalmazottak számának kb. felét. Noha az ideiglenes jelleg nem jogosította őket semmire, mégis aláírattak velük egy nyilatkozatot, hogy a pénzt nem fizetésképp kapják, hanem segély gyanánt. A könyvtár szellemi szükségmunkásai közt olyan kitűnő írókat lehetett találni, mint Tersánszky Józsi Jenő, Fodor József, Peterdi Andor, Majthényi György, Sztrókay Kálmán... (József Attila azonban már hiába jelentkezett, nem vették fel.)

A kinevezett könyvtárosok javadalmazása is elég szerény volt. Az állami szolgálat minden más területén gyorsabb előléptetést, magasabb fizetést lehetett elérni, mint amilyenben a könyvtárosok részesültek.

A munkatársak közül a könyvtárosképzés hiánya miatt - mint ezt Asztalos Miklós, a Széchényi Könyvtár dolgozója panaszolta 1935-ben - sokan „életük végéig autodidakták maradnak, s - ami még rosszabb - veszélyes álszakemberek lesznek".

Talán az egyetlen pálya volt Magyarországon, amihez nem követelték meg szakvizsga letételét. A felsőbbség is belátta, hogy ez áldatlan állapot. Ennek egyik bizonyítéka, hogy Hóman Bálint, a Nemzeti Múzeum főigazgatója 1928-ban megbízta Gulyás Pált, hogy állítson össze vizsgatervezetet a tudományos könyvtárakban szolgáló könyvtárosok részére.

1922-ben és 1935-ben a képzésről, szakvizsgáról szóló törvények, rendeletek is jelentek meg, de megvalósításuk érdekében a felsőbb szervek semmit sem tettek. Nem rendeztek olyan tanfolyamokat, nem tartottak olyan vizsgákat, amelyek segítségével igazolni lehetett volna a szakképesítést.

Három felsőfokú tanfolyamot mégis létrehoztak a Horthy-korszakban, s ez növelte a képzettséget. Az elsőt 1928-ban az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ szervezte, figyelembe véve a Gulyás Pál által készített vizsgatervezetet. Előadói a nagykönyvtárak tisztviselői közül kerültek ki. Körülbelül 25 résztvevője volt, köztük kezdő, fiatal értelmiségiek, vidékiek is, akik e tanfolyam révén szerettek volna könyvtári alkalmazást kapni. A programban az előadásokon kívül könyvtárak, nyomdák látogatása is szerepelt. A vidékieket az Egyetemi Könyvtárba osztották be gyakorlatra. A résztvevők tandíjat nem fizettek, de bizonyítványt sem kaptak.

1935-ben alakult meg a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesülete. A könyvtárosok szakmai és társadalmi érdekeinek védelmére nem sokat tett, noha ezt is célul tűzte ki. Közgyűlésein előadásokat tartott, évkönyveket jelentett meg, és 1937-től átvette a *Magyar Könyvszemle* kiadását. Belépett a Könyvtárosegyesületek Nemzetközi Szövetségébe, az International Federation of Library Associationsbe (rövidítve IFLA-ba), amely sokat fáradozott a könyvtárügy nemzetközi együttműködése érdekében.

A könyvtárosképzés ügyét is felkarolta. A megalakulását követő évben Fitz József, az elnök és Nyireő István szakosztályi elnök kidolgozta egy tanfolyam szervezeti szabályzatát, tan- és vizsgarendjét s ennek alapján két kurzust rendezett, az elsőt 1937. február elseje és március 25-e közt. Húsz-harminc jelentkezővel számoltak, és meglepődtek, hogy pontosan százan akartak beiratkozni, végül 23 intézményből 82 hallgatót vettek fel. Ezek 100 elméleti és 125 gyakorlati órán ismerkedtek meg a könyvtárüggyel. A tanfolyamnak kitűnő előadói voltak, Asztalos Miklós, Dávid Antal, Fitz József, Gábriel Asztrik, Gulyás Pál, Goriupp Aliz, Halász Gá-

bor, Kner Imre, Trócsányi Zoltán, Veredy Gyula. A résztvevőket két hétre a Széchényi, illetve a Fővárosi Könyvtárba, további két hétre pedig az Egyetemi, illetve a Technológiai Könyvtárba osztották be gyakorlatra.

A hallgatók a Diószegi-céggel megállapodtak, hogy 350 oldal összterjedelemben, több füzetben, sokszorosított technikával kiadják az előadások összefoglaló vázlatát. Ez elkészült, és sok tekintetben pótolta az akkor hiányzó kézikönyvet.

A második tanfolyamot 1937. november 29-e és 1938. április elseje közt tartották. Ezen olyan tényleges szolgálatban álló könyvtárosok vehettek részt – számszerűen huszonkilencen – akiket igazgatójuk küldött a tanfolyamra. Tulajdonképp csak a fővárosiak részvételére számítottak, mert 20 héten át mindennap csak egy-egy elméleti előadást tartottak, 13-14 óra közt, s ez megkövetelte az állandó budapesti tartózkodást. Két vidéki hallgató így is akadt. Az egyetemi végzettségűek számára kézirattant, ősnyomtatványok és régi magyar könyvek meghatározását is előadták.

Érdemes megemlíteni a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium állásfoglalását. Ahelyett, hogy minden erejével támogatta volna a könyvtárosképzést, még azt is megtagadta, hogy az egyesület kérésére a tanfolyamok vizsgáira miniszteri biztost küldjön ki. Indokolása szerint a kérést azért utasította el, mert a tanfolyamot „magántestület" rendezte, hivatalos kezdeményezéstől függetlenül.

Ilyenformán a kiadott bizonyítvány nem lett államérvényes, a kurzus elvégzése nem számított előnynek. Aki jó protektorral rendelkezett, anélkül is bekerülhetett az állami apparátusba, máskülönben annál nehezebben.

Az előadottak után természetesen nem meglepő, hogy a közművelődési intézményekben, városi, falusi könyvtárakban dolgozók részére legfőbb hatóságuk, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium nem rendezett ilyen vagy hasonló tanfolyamokat.

A szakszervezetek jobban törődtek dolgozóik képzésével. A vasas szakszervezet például már 1928-ban négyhetes továbbképzést indított, a következő tárgyakkal: 1. Irodalmi alapismeretek, népköltészet, regényírás, szocialista irodalom, a világirodalom jelesei. 2. Hogyan és mit olvasson a munkás? 3. Tudományos ismeretek. 4. Könyvtártan, a könyvtárak helyes megszervezése, katalógusszerkesztés. Milyen legyen a munkáskönyvtár? A modern könyvtáros szerepe.

A Szaktanács a Szakszervezeti Főiskolán 1937-ben könyvtárosképző iskolát szervezett, ahol tanítottak könyvtártant, ismertették a modern munkáskönyvtárak működését, és közben különféle kulturális intézményeket látogattak a hallgatók. A Szociáldemokrata Párt 1943 őszétől 1944 tavaszáig rendezett tanfolyamán, melyen 40-en vettek részt, még az Egyetemes Tizedes Osztályozást is tanították.

Az egyetemek a könyvtárosok képzése elöl továbbra is elzárkóztak. Fitz Józsefet ugyan Pécsett, Gulyás Pált pedig Budapesten kinevezték címzetes nyilvános rendkívüli tanárnak, Nyireő Istvánt Debrecenben, Máté Károlyt Budapesten magántanárrá habilitálták könyv-, könyvtár-, illetve sajtótörténetből, azonban az előadásaikon való részvételt a könyvtári alkalmazásoknál sohasem vették figyelembe.

A tudományos és szakkönyvtárakban a napi munkaidő öt – öt és fél óra hosszat tartott, a raktárosoknak ennél tovább. Viszont a könyvtárosoktól elvárták – Hóman Bálint fogalmazását idézve – „a könyvanyagnak, különösen a tudományos szakképzettséget igénylő különgyűjtemények (kódexek, ősnyomtatványok, bibliográfiai ritkaságok stb.) anyagának könyvtári feldolgozása folyamán felmerült tudományos problémák megoldása s az eredményeknek speciális leíró katalógusokban, önálló folyóiratokban való publikálásá"-t. Ebben a szellemben fogalmazták meg a Gyűjteményegyetem szabályzatát. A 7.§ kimondja, hogy „meddőnek tekinthető az a tisztviselő, aki a gondjaira bízott gyűjtemény anyagának könyvtári, levéltári, illetve muzeális és tudományos feldolgozása terén huzamosabb időn át nem fejt ki eredményes tevékenységet". A meddő tisztviselő elbocsátható. Ez a rendelkezés több mint tíz évig volt érvényes, de – tudomásunk szerint – gyakorlatilag egyszer sem alkalmazták, senkinek sem mondtak fel „meddőség miatt". A Magyar Nemzeti Múzeum 1936-os szervezeti szabályzata is munkatársai részére a „tudományos búvárkodást" jelölte meg a gyűjtés mellett fő feladatként. A tudományos dolgozóknak megengedték, hogy munkaidejükből naponta egy órát egyéni kutatásra fordítsanak. Említsük azonban meg, hogy ezzel az engedménnyel sokan visszaéltek, elsősorban tudósoknak érezték magukat, és kevés időt fordítottak szakmai kötelességük ellátására. A Széchényi Könyvtár mindenkori vezetőinek beosztottaikat gyakran kellett figyelmeztetniük a munkafegyelem betartására.

A harmincas évek elején különben – a pénzhiány következtében – szá-

mos folyóirat megszűnt vagy korlátozta terjedelmét, s így a publikációs lehetőségek nehezebbé váltak. A könyvtárosok azonban így is sokat foglalkoztak „búvárkodással", tudományos körökben sokuknak a neve jól ismert. A Széchényi Könyvtár dolgozói közül ilyenek többek közt Asztalos Miklós, Bartha Dénes, Bartoniek Emma, Berkovits Ilona, Deér József, Dercsényi Dezső, Dezsényi Béla, Fitz József, Gulyás Pál, Halász Gábor, Hubay Ilona, Isoz Kálmán, Joó Tibor, Kniezsa István, Kozocsa Sándor, Lavotta Rezső, Ortutay Gyula, Pukánszkyné Kádár Jolán, Rédey Tivadar, Sárkány Oszkár, Tamás Lajos, Tolnai Gábor, Varjas Béla.

Az előző évtizedekkel összehasonlítva a szakfolyóiratok tekintetében sem észlelhetünk haladást. A nehéz pénzügyi helyzetben az 1876 óta megjelenő *Magyar Könyvszemlét* két évig erősen redukált terjedelemben adták ki, két évig pedig egyáltalán nem. Profilja nem változott, könyvtári szemle helyett a korábbinál még inkább könyvtörténeti szemle lett.

1934-ben indította meg Asztalos Miklós, a Széchényi Könyvtár dolgozója a *Könyvtári Szemlét*, alcíme szerint *a könyvtárosok, olvasók és könyvgyűjtők félhavi értesítőjét*, amely sok tekintetben hasonlított Kőhalmi Bélának a tízes években megjelentetett, ugyanezt a címet viselő folyóiratához. Számos aktuális kérdésről írt, sok felmerülő problémára keresett választ. Kellő pártfogás hiányában a következő évben megszűnt. Kiadója Lantos Adolf antikvárius volt, sok sikeres könyvárverés rendezője.

A *Literatúra* műfaja szerint nem könyvtári folyóirat volt, hanem irodalomismertető magazin, de kitűnően lehetett használni a beszerzéseknél. A hivatalos irodalmi bibliográfia évről évre ennek füzetei alapján dolgozta fel a magyar irodalmat. Supka Géza szerkesztette, első négy évfolyamát 1926–1929-ben a Lantos-antikvárium adta ki, a többit pedig 1931-től 1938-ig maga a szerkesztő.

21. ÉPÍTKEZÉS, ÉPÍTKEZÉSI TERVEK

A két világháború közt legnagyobb könyvtáraink olyan nagymérvű helyhiányban szenvedtek, ami sokszor komolyan veszélyeztette fejlődésüket. Helyhiányukkal felsőbb fórumon először Klebelsberg kultuszminiszter

foglalkozott. Eleinte csak a Széchényi Könyvtár részére terveztetett egy új, tágas épületet a Pollack Mihály téren, az Esterházy palota és a Nemzeti Lovarda kettős telkén. Ez utóbbit azonban a Magyar Rádió Társaságnak utalták ki. (A Rádió ténylegesen csak a felszabadulás után vette birtokába.) 1928-ban azután egyszerre kívánt gondoskodni három nagy tudományos könyvtárunkról. A Széchényi és az Egyetemi Könyvtárnak a Lágymányoson, a Műegyetemtől délre szeretett volna közös otthont teremteni. Nem akarta összeolvasztani a két intézményt, de olyan épületet képzelt el, amelyben az egyik katalógus- és olvasótermeiből át lehetett volna menni a másikéba. A raktárakat a főépülettől 10 méter távolságban levő hídfolyosókkal és szállítószalagokkal összekötött különálló és később bővíthető épületben akarták elhelyezni. Az Akadémiai Könyvtár eszerint az elgondolás szerint az Egyetemi Könyvtár helyére került volna.

A terveket Nyireő István, a debreceni Egyetemi Könyvtár későbbi vezetője készítette el, megvalósulásukat az 1929-ben kezdődő páratlan méretű gazdasági világválság meghiúsította. Később, Klebelsberg utóda, Hóman Bálint nem tudott pénzt szerezni az építkezésre, de a Festetics- és az Esterházy-palotát megszerezte a Könyvtár részére. A Festetics-palotát a várba való költözéséig (1985) a Széchényi Könyvtár használta, az Esterházy-palota köztársasági elnöki székhely lett Tildy Zoltán idejében, azután a Rádiónak utalták ki.

Klebelsberg egy másik kezdeményezése, a debreceni egyetem otthonának felépítése azonban megvalósult. Korb Flóris építész tervezte, ugyanaz, aki másfél évtizeddel korábban a kolozsvári egyetemi és múzeumi könyvtár épületét. Az egyetemi építkezésekkel kapcsolatban a könyvtárat a főépülettel híddal összekötött különálló épületben akarta elhelyezni, de a Minisztérium takarékosságból úgy döntött, hogy a bibliotékát be kell szorítani a főépületbe. Korbnak így is sikerült a könyvtár részére minden tekintetben megfelelő otthont biztosítani: 4500 négyzetméter alapterületű, kb. félmillió kötet befogadására alkalmas raktárt, tágas adminisztrációs, kiállító- és előadóhelyiségeket, több száz látogatót befogadó olvasótermeket. Az állam kedvezőtlen pénzügyi helyzete azonban megakadályozta a berendezés (liftek, könyvállványok stb.) elkészítésének befejezését, erre csak a felszabadulás után került sor.

A helyprobléma a budapesti könyvtárak közt talán a Fővárosiban volt a legsúlyosabb. A Széchényi, az Akadémiai és az Egyetemi Könyvtár állománya, alkalmazottjai és olvasói szaporodásával csak „kinőtte" helyiségeit, de a Fővárosit már a kezdetben is szűk, más célra tervezett épületben helyezték el. A Tanácsköztársaság hiába utalta ki számára a Hazai Bank palotáját, az ellenforradalom győzelme megakadályozta a költözést.

A háború után egy ideig gondolni sem lehetett új épületre. 1926-ban, a 20 millió dolláros amerikai kölcsön felvétele után megváltozott a helyzet. Több terv készült egy megfelelő, modern épületre, de a főváros építkezés helyett megvásárolta számára a gróf Wenckheim családnak a Baross és a Reviczky utca találkozásánál álló, 1892-ben készült palotáját, amelyet már évek óta kínáltak eladásra. A vásárlás gyanús körülmények közt, több szabálytalanság elkövetésével történt, 760 000 pengőért.

A Wenckheim-palota megfelelt egy főúri család rezidenciájának, de egy modern nagykönyvtár részére teljesen alkalmatlan volt. Központi fűtése elavult. A raktárak, munkahelyek, olvasótermek közti zavartalan közlekedést csak sok átalakítással lehetett biztosítani. Tárolóhelyei csak 10-15 év új beszerzéseit tudták befogadni. Olyan katalógusszekrényeket, székeket, asztalokat kellett terveztetni, amelyek a palota belső rokokó stílusához alkalmazkodtak. Mindez 693 878 pengőbe került, ebből az összegből és a vételárból új, korszerű, a követelményeknek sokkal megfelelőbb épületet lehetett volna emelni.

Az átépítés 1928-ban kezdődött, a könyvtár új otthona a közönség számára 1931 áprilisában nyílt meg.

22. VISSZAPILLANTÁS EGY NEGYEDSZÁZADRA

Könyvtáraink fejlődése az ellenforradalom korában erősen lelassult, és a fejlett nyugati könyvtárügy mögötti lemaradása 1914-hez viszonyítva is megnőtt. Az egyetlen haladást jelentő új intézmény az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ volt, amelyik rendkívül kisszámú személyzettel, szerény anyagi támogatással is létrehozta a könyvek központi katalógusát, elősegítette az egységes címleírást, tekintélyes mennyiségű külföldi könyvcserét és kölcsönzést bonyolított le.

Új nagykönyvtárt mindössze kettőt alapítottak, a szegedi és debreceni Egyetemi Könyvtárat. A könyvtárak állománya a statisztikák szerint jelentékenyen megnőtt. Például Magyarország mai területére számítva 1912-ben az állomány 8 intézményben haladta meg a 100 000-et, 1935-ben pedig 15-ben. 1912-ben 31 helyen őriztek 30 000-nél több kötetet, 1935-ben pedig kereken 50-ben. Az állomány növekedése azonban messze elmaradt a kiadványok számának növekedésétől. A tudományos szempontból fontos külföldi könyveknek, folyóiratoknak sokkal kisebb százalékát tudtuk beszerezni, mint korábban. Gyarapításra, könyvtárépítésre, könyvtárosok fizetésére még a húszas évek végén mutatkozó konjunktúra idején is kisebb összeg állt rendelkezésre, mint az első világháború előtt, az infláció és az 1929-ben kezdődő gazdasági világválság idején pedig a könyvtárak javadalmazása még jobban csökkent, nemegyszer a régi töredékére.

Nem fejlődött kellőképp az olvasók kiszolgálása, tájékoztatása sem. A szakkatalógusok ugyan néhány helyen javultak – főleg az Egyetemes Tizedes Rendszer bevezetése folytán –, de a korszerű dokumentáció bevezetésére még a kezdeti lépések sem történtek meg.

A közművelődési könyvtárak többsége nem találta meg helyét a könyvtári rendszerben. A Fővárosi Könyvtár – hibái mellett is – mintául szolgálhatott arra, hogy miképp kell megszervezni, berendezni és üzemeltetni egy korszerű városi könyvtárat, de példáját a vidéki közgyűjtemények nem követték.

A szakszervezeti könyvtárak a munkásságra nehezedő elnyomás mellett is tovább fejlődtek.

Népkönyvtári vonalon mutatkozott a legfeltűnőbb visszaesés. Újjászervezésük az első világháború előtti mintára történt, csak sokkal kevesebb anyagi támogatással, áldozatkészséggel, s ennek megfelelően sokkal kevesebb eredménnyel.

23. A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ

A második világháború során sok könyv semmisült meg, de ez a pusztulás nálunk nem harci cselekmények következtében kezdődött el. A német megszállás után 1944. április 30-án megjelent 10 800/1944. számú rende-

lettel a miniszterelnökség utasított minden könyvtárt, kaszinót, kiadót és kereskedőt, hogy a rendelet mellékletében felsorolt 120 magyarországi és 35 külföldi, zsidónak minősített szerző műveit haladéktalanul szolgáltassa be. A 44 vidéki és 14 fővárosi gyűjtőhelyen 20-25 vagonnyi mennyiségben kb. félmillió kötetet adtak le. Ezeket zúzdába küldték, hogy ezáltal ezt a - vitéz Kolozsváry-Borcsa Mihály államtitkár fogalmazása szerint - „a magyar szellemtől mindig távol álló" irodalmat megsemmisítsék. Az akcióval „komoly nemzetgazdasági feladatot is teljesítenek, mert a könyvek nyersanyaga ezáltal - hangoztatta - újból nyersanyaggá, a magyar szellemi élet nyersanyagává" válik.

A barbár pusztítás látványos külsőségek közt, számos meghívott jelenlétében kezdődött el. Az első kötetet, Kiss József költeményeit, az államtitkár személyesen dobta a sokmázsás kőkerekek közé. (Ezzel nagyjából egy időben elbocsátották a zsidónak minősített könyvtárosokat - mint Halász Gábort, Waldapfel Esztert -, számuk azonban kevés, mert a harmincas évek közepétől közalkalmazottnak csak keresztény származásúakat vettek fel.)

Az őrlőkövek könyvmegsemmisítő tevékenységét nyomon követte az aknák, bombák, gránátok pusztítása. Sztálingrád és Voronyezs után már biztosra lehetett venni, hogy a főváros és vele együtt az egész ország hadszíntérré válik. Az ostrom és a fenyegető légibombázás pusztítása elől a könyvtárak különböző módon igyekeztek védekezni. A Széchényi Könyvtár már 1943-ban 8143 kötetet, 142 ládában vidékre küldött.

Az Akadémiai Könyvtár a kódexeket, ősnyomtatványokat, a Goethe- és Kaufmann-gyűjteményt és más nagyobb értékeket a Nemzeti Múzeum és a Nemzeti Bank veszprémi sziklapincéibe, a visszamaradó anyag értékesebb részét, elsősorban a kéziratokat, katalógusokat saját pincéjébe költöztette. A Veszprémbe került anyagot 1946-ban Ausztriában találták meg, Spital am Pyhrnben.

Az Egyetemi Könyvtár 1943-ban a régi tetőszerkezet alá, ennek épségben hagyásával új, tűzbiztos, repeszálló vasbeton födémet készíttetett. Nagyméretű, rendkívüli teherbírású födémmel ellátott pinceraktárait óvóhelyekké építtette át, s 1943-ban itt helyezte el kéziratait, ősnyomtatványait, egyéb ritkaságait, az olvasótermi kézikönyvtár egy részét és az alapkatalógust. Legnagyobb értékeit nem szállíttatta el a Dunántúlra, ahogy a minisztérium kívánatosnak tartotta.

A Fővárosi Könyvtár először 15 tonna, majd később, mérsékelve igényét, 50-80 mázsa súlyú könyvállományt akart a főváros balatonkenesei üdülőjében biztonságba helyezni, de a megvalósításra nem került sor. A Műegyetemi Könyvtár mintegy 10 000 kötetet Budajenőre szállíttatott egy uradalmi magtár épületébe. Ennek jelentős része fosztogatás áldozata lett. Egy másik küldeményt Sopronba irányítottak, ez 1947-ben épségben került vissza. A Technológiai Könyvtár könyveinek egy részét Budára, egy Vár alatti pincébe mentette át, ez az ostrom alatt megsemmisült.

A vidéki könyvtárak közül több szállíttatta el állományát nyugatra. A „mentés" a háború elhúzódásával egyre kevesebb gonddal történt, s ráadásul az állománynak ez a része már szállítás közben ki volt téve bombázásnak.

Amikor a hadszíntér közel került a városokhoz, a könyvtárak egymás után zárták be olvasótermeik kapuit, megszüntették a kölcsönzést. A fővárosban ez 1944 nyarán történt, de a Fővárosi Könyvtár fiókjai egy részét még sokáig nyitva tartotta.

A nagy könyvtárak aránylag épségben tudták megőrizni állományukat, jórészt azért, mert helyben maradtak, pincéiket raktározásra is alkalmas óvóhelynek rendezték be, és különféle tűzbiztonsági intézkedéseket tettek. Az ostrom pusztítása azonban így is sok kárt tett az épületekben és természetesen - különböző mértékben - a könyvekben, folyóiratokban is. A Technológiai Könyvtár könyveinek jó része megsemmisült. A Fővárosi Könyvtárban a legnagyobb veszteség a metszetgyűjteményt érte; ennek raktárát a németek lóistállónak használták, s az állatok a metszetek jelentős részét annyira összemocskolták, hogy restaurálni sem lehetett őket. Az Akadémiai Könyvtár első emeletén a fasiszták géppuskafészket építettek ki: a tűzvonalba került épületben 27 akna robbant, tetőzete leégett, de csak az állomány 5%-a pusztult el. A legnagyobb kárt a Goethe- és a Kaufmann-gyűjtemény szenvedte. A Rabbiképző Intézet épületébe nehéz bomba csapódott, az egész II. emelet a könyvtárral együtt az I. emeletre zuhant, nagy kárt okozva a könyvekben. Az ősnyomtatványokat, kéziratokat azonban már korábban egy sziklapincébe szállították.

A kisebb könyvtárak közül a fővárosban és vidéken egyaránt sok teljesen megsemmisült, állományát szétdúlták, helyiségeik kiégtek. Ez a sors érte például Budapesten a legtöbb iskolai könyvtárat, a Fővárosi Könyvtár

több fiókját, a Testnevelési Főiskola 20 000 kötetes állományának kilenctized részét.

A nagy vidéki gyűjtemények közül a legsúlyosabb kárt a sárospataki kollégium könyvtára szenvedte. Ezer kötetnél nagyobb, régi magyar könyvekből álló gyűjteményét nyugaton próbálta biztonságba helyezni. A szállítmány sorsa teljesen ismeretlen ma is: egyik kötetét a Nyugati pályaudvaron találta meg valaki 1944-ben, a többi nyom nélkül eltűnt.

JEGYZETEK A III. RÉSZHEZ

Megjegyzés: *K* = *A könyvtáros* folyóirat rövidítése

ÁLTALÁBAN

Könyvtáraink múltjára és 1885. évi állapotára alapvető: György Aladár: *Magyarország közés magánkönyvtárai 1885-ben.* Bp. 1886-1887. Az 1901-1932. évi állapotra: *Magyar Minerva* I-VI. Bp. 1900-1932. Sok adat: Szabó-András Endre: *Könyvtári adatok (1884-1962).* Bp. 1966. Ugyancsak tőle: *Három országos könyvtári adatfelvétel tanulságai I.* Az 1884. évi felmérés: = *K* 1958. 662-666. Rövid összefoglalás, bőséges bibliográfia és a korszakra vonatkozó szemelvények: *Könyv és könyvtár a magyar társadalom életében 1849-től 1945-ig.* Összeáll. Kovács Máté. A bibliográfia összeállítói: Fülöp Géza és Szelle Béla. Bp. 1970. Rövid összefoglalás: Csapodi Csaba: *Geschichte der ungarischen Bibliotheken.* = *Das ungarische Bibliothekswesen.* Wien, 1971. 21-30. A kötelespéldány-ügyre: Tóth András: *A kötelespéldány-szolgáltatás története Magyarországon.* Bp. 1964. Elszórt adatok: *Magyar Könyvszemle* (1876-), *Könyvtári Szemle* (1913-1918), *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* (1907-1918) és a *Könyvtáros* (1951-) hasábjain.

A) 1867-1918

A kiegyezés után. Ballagi Aladár: *Eötvös József népoktatási politikája* = *Néptanítók Lapja.* 1907. Sőtér István: *Eötvös József.* Bp. 1953. Felkai László: *Eötvös J. közoktatásügyi tevékenysége.* Bp. 1979. *Eötvös felhívása* = *Néptan. Lapja.* 1868. febr. 6. 6-7. Szabadné Szegő Judit: *A könyvtárügy állami támogatása a VKM költségvetési tükrében* = *OSZK Évkönyv* 1978. 123-173.

Egy nagykönyvtár terve. Gárdonyi Albert: *Könyvtárügyünk és a törvényhozás negyven év előtt* = *Könyvtári Szemle,* 1913. 2. sz. 3-4. Panka Károly: *Az országos könyvtár felállításának szerepe a törvényhozás előtt* = *Könyvtári Szemle,* 1913. 4. sz. 26-28. Szinnyei József: *Hírlapirodalmunk és hírlapkönyvtár* = *Nemzet.* 1883. 130. sz.

Az Országos Széchényi Könyvtár. *A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene alapításának századik évfordulója alkalmából.* Bp. 1902. Farkas László: *A Magyar Nemzeti Múzeum államosítása Eötvös minisztersége idején* = *MKSzle* 1971. 896-899.

Az Akadémiai Könyvtár. Divald Kornél: *A Magyar Tudományos Akadémia palotája és gyűjteményei.* Bp. 1917. Berlász Jenő-S. Németh Mária: *Az Akadémiai Könyvtár múltja és jelene.* = *MKSzle,* 1956. 4. sz. Haraszthy Gyula: *A 130 éves Akadémiai Könyvtár.* = *Magyar Tudomány,* 1956. 63-64. Vértesy Miklós: *Hellebrant Árpád.* = *K,* 1958. 653-657.

Az Egyetemi Könyvtár. Tóth András-Vértesy Miklós: *Az Egyetemi Könyvtár története* (1561-1944). Bp. 1982.

A kolozsvári kettős könyvtár. Erdélyi Pál: *A kolozsvári Egyetemi Könyvtár = Uránia,* 1912. 49-54. Nyireő István: *Erdélyi Pál és az erdélyi magyarság kolozsvári nagy könyvtára.* 1961. Egyetemi Könyvtári kézirat C 853.

Egyházi könyvtárak. Varga Ottó: *A régi egyházi könyvtárak = MKSzle,* 1937. 12-18. Péter Zoltán: *A jubiláló Ráday Könyvtár* 1711-1961. = *MKSzle,* 1962. 4. sz.

Városi, megyei közművelődési könyvtárak. Ruszti R. J.: *A szegedi Somogyi Könyvtár. = MKSzle,* 1888. Ujváry Ede: *A Vas vármegyei Kultúregyesület könyvtárának címjegyzéke.* Szombathely, 1910. Medgyesi Lajos: *A kaposvári m. kir. állami főgimnázium és Somogy vármegye egyesített könyvtárának címjegyzéke.* Kaposvár, 1890. Komárom (A Jókai Egyesület évkönyve) I. Komárom, 1913. Rexa Dezső: *Az Árva megyei Csaplovits Könyvtár története. = Múzeumi és Könyvtári Értesítő* I-II. Kőszegfalvy Ferenc: *Hódmezővásárhely közkönyvtárának története = K,* 1982. 291-296.

Hivatali, hatósági könyvtárak. Panka Károly: *A képviselőház könyvtárának története. = MKSzle,* 1917. Jónás Károly: *Az Országgyűlési Könyvtár megalapítása és első könyvtárosai = K,* 1982. 39-41. *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal nyilvános könyvtárának és térképgyűjteményének ügykezelésére és használatára vonatkozó szabályzat.* Bp. 1898. Kovacsics József: *A Központi Stat. Hivatal könyvtára = Statisztikai* Szemle, 1957. 478-486.

Szakkönyvtárak. Teszári Judit: *A szakkönyvtárak kialakulása és fejlődésük a dualizmus kori Magyarországon.* 1969. Kéziratos szakdolg. KMK könyvtára D 3797. Waldapfel Eszter: *Az Országos Pedagógiai Könyvtár a neveléstudomány szolgálatában = Tanulmányok a neveléstud. történetéből* 1962. Bp. 1963. 179-219. *Az Országos Műszaki Könyvtár 75 éve 1883-1958. = Az OMK jubileumi évkönyve.* Bp. 1958.

Felsőoktatási könyvtárak. Varga Zsigmond: *A kollégiumi nagykönyvtár és a vele kapcsolatos múzeum kialakulásának története és egyetemes művelődéstörténeti jelentősége.* Debrecen, 1945. Móra László: *A Műegyetemi könyvtár története 1848-1948.* Bp. 1971. Hiller István: *Hazánk első szakkönyvtárának kialakulása.* Sopron, 1975. Geday Gusztáv: *A Kertészeti és Szőlészeti Főiskola könyvtárának története.* 1860-1894.

Középiskolai könyvtárak. Morvay Győző: *Középiskoláink könyvtárai.* Bp. 1898. Szabó Ervin: *Emlékirat községi nyilvános könyvtár létesítéséről Budapesten. = Fővárosi Könyvtár közleményei* 6. sz. 1910. *A Szabad Tanítás Pécsett 1907-ben tartott magyar országos kongresszusának naplója.* Bp. 1908.

Népiskolai könyvtárak. V. Szabóki Györgyi: *Adatok a népiskolai könyvtárak történetének kezdeteihez* 1868-1903. = *Az Orsz. Pedag. Könyvtár és Múzeum évkönyve.* 1961. 115-127. Csulák Mihály: *Az iskolai könyvtárak irányítása a népoktatási törvény megalkotásától a felszabadulásig. = K,* 1981. 485-488, 536-538. Hajdu Géza: *Vásárhelyi egyletek és könyvtárak* 1821-1944. Szeged, 1973.

A népkönyvtárügy kezdete. Vértesy Miklós: *Első népkönyvtári folyóiratunkról. = K,* 1959. 341-342. Vértesy Miklós: *Falusi könyvtáraink az első világháború előtt. = K,* 1959. 748-750.

A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa és főfelügyelősége. A költségvetésre: *Múzeumi és Könyvtári Értesítő.* 1913. 287-293.

Népkönyvtárak. Gulyás Pál: *A népkönyvtárak szervezése, fenntartása és kezelése.* Bp. 1906. Wlassics Gyula: *Könyvtárpolitikai kérdésekről. = MKSzle,* 1914. 1-4. Ferenczi Zoltán: *A könyvtárak mint a nemzeti művelődés eszközei. = Múzeumi és Könyvtári Értesítő.* 1909. 6. Szabó Ervin: *Népkönyvtár és nyilvános könyvtár. = Könyvtári Szemle,* 1914. 23-23. Munkásgimnáziumok könyvtárai = *Új Élet,* 1914. jan. 89. Gárdonyi kérdése: *Népművelés,* 1906. 12. (Idézi Remete László: *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár története.* Bp. 1966.

120.) *Utasítás a népkönyvtárak szervezésére. A népkönyvtárak számára ajánlható művek jegyzékével.* Bp. 1903. *Népkönyvtárak és kisebb könyvtárak számára általában ajánlható művek jegyzéke. 2. sorozat.* Bp. 1905. Gyürky Ödön: *Katolikus népkönyvtárak mintajegyzéke.* Bp. 1896. Vértesy Miklós: *Vörösváry Ferenc.* = *K,* 1981. 162-164.

Egyesületek, kaszinók, társaskörök könyvtárai. Szomaházy István: *A casinók könyvtárairól* = Veszprém, 1883. 3. sz. Dezsényi Béla: *Még valami a vidéki kaszinók könyvtárairól.* = *MKSzle,* 1943. 297-300.

Agrárszocialista olvasókörök. Simon Péter: *A századforduló földmunkás szegényparaszt mozgalma.* Bp. 1953. Hunya István-Farkas Ottó-Tolnai István: *A magyar földmunkásság életéről.* Bp. 1960. Papp Ivánné: *Adalékok az alföldi olvasókörök és népkönyvtárak történetéhez 1890-1914.* = *Az OSZK Évkönyve.* 1957. 283-300. Kiss Jenő: *Az agrárszocialista olvasókörök történetéből.* = *MKSzle,* 1959. 180-193. Katsányi Sándor-Nagy Dezső: *A ceglédi könyvtárügy története.* = *MKSzle,* 1960. 402-442. Hajdú Géza: *Vásárhelyi egyletek és könyvtárak 1827-1944.* Szeged, 1977. Veres Péter: *Legyenek az olvasókörök a társasélet otthonai.* = *Művelt Nép,* 1955. 9. sz.

Szakszervezeti könyvtárak. Kápolnai Györgyné Forbáth Anna: *Munkáskönyvtárak Magyarországon a XIX. század közepétől 1914-ig.* 1961. Kéziratos szakdolgozat KMK Könyvtár D 3152. Nemes Dezső: *Az Általános Munkásegylet története.* Bp. 1952. *A Magyarországi Vas- és Fémmunkások központi szövetsége budapesti helyi csoportjainak és befizető helyeinek központi címjegyzéke.* Bp. 1914. 3-4. Nyilas Márta: *A budapesti nyomdászkönyvtár.* = *MKSzle,* 1959. 163-178. Szabó Ervin: *Emlékirat községi nyilvános könyvtár létesítéséről Budapesten.* Bp. 1910.

A Szabad Tanítás pécsi kongresszusa. *A Szabad Tanítás Pécsett 1907-ben tartott magyar országos kongresszusának naplója.* Szerk.: Vörösváry Ferenc. Bp. 1908. Gulyás Pál: *Népkönyvtári címjegyzék.* Bp. 1910. Madzsar József: *Mintajegyzék városi nyilvános könyvtárak számára.* Bp. 1913.

Fővárosi Könyvtár. Szabó Ervin: *Községi nyilvános könyvtár Budapesten.* = *Városi Szemle,* 1910. 446-490. Remete László: *A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár története.* Bp. 1966.

Kölcsönkönyvtárak. Kamarásné Kézdi Ágnes: *A kölcsönkönyvtárak története Magyarországon 1772-1945.* Kéziratos szakdolgozat. KMK könyvtár D 3090.

Magánkönyvtárak. Festetics gyűjteményre tett megjegyzés: *Könyvtári Szemle,* 1915. 102. Vértesy Miklós: *Apponyi Sándor* = *K,* 1957. 251-253. Akantisz Viktor: *Dr. Todoreszku Gyula és neje Horváth Aranka régi magyar könyvtára.* Bp. 1922.

Katalógusok. Vértesy Miklós: *Az ETO előtt.* = *K,* 1984. 297-298. A szakrendszerek felsorolása: Gulyás Pál: *A bibliográfia kézikönyve.* 1. köt. Bp. 1941. Gulyás Pál: *A népkönyvtárak szervezése, fenntartása és kezelése.* Bp. 1906.

Bibliográfiák. Lukinich Imre véleménye: *Könyvtári Szemle.* 1914. 3. Borsa Gedeon: *Szabó Károly.* = *K* 1956. 103-105. Gárdonyi Albert: *A magyar folyóirat és hírlapirodalom bibliográfiája.* = *Könyvtári Szemle.* 1913. 33-34. Vértesy M.: *Kertbeny Károly.* = K, 1958. 329-331. Vértesy M.: *Hellebrant Árpád.* = *K,* 1958. 653-655. Kozocsa Sándor: *Petrik Géza szelleme.* = *MKSzle,* 1963. 3. sz. Varga Sándor: *Petrik Géza „Magyarország bibliográfiája 1712-1860" című munkájának kiadástörténete.* = *MKSzle,* 1980. 264-278. Pintér Jenő: *Id. Szinnyei József emlékezete.* Bp. 1914.

Könyvtárosok. A tanfolyamokról minden évben beszámolók a *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* füzeteiben.

Építkezések. Az Egyetemi Könyvtárról bővebben Tóth András-Vértesy Miklós többször idézett művében. Kéki Béla: *Egyetemi könyvtárak építése Magyarországon századunk első év-*

tizedében. = *Bp.-i Műszaki Egy. Központi Könyvtárának évkönyvei.* I. Bp. 1967. 247-267. Erdélyi Balázs-Erdélyi Pál: *70 éves a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár épülete.* = *Könyvtári Figyelő* 1979. 575-579. Szabó Ervin: *A modern könyvtárépítés némely elvéről, tekintettel a főváros terveire.* = *Városi Szemle,* 1911. 120. Erdélyi Pál: *A kolozsvári Egyetemi Könyvtár.* = *Uránia,* 1912. 49-54. Remete László *i. m.*

A fejlődés értékelése Szabó Ervin: *Emlékirat községi nyilvános könyvtár létesítéséről Budapesten.* Bp. 1910.

B) 1919

A Tanácsköztársaság könyvtárügyét részletesen két munka dolgozta fel: Kőhalmi Béla: *A Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye.* Bp. 1959. Gulyás Pál: *Kommunista könyvtárpolitika.* = *MKSzle,* 1920. 1921. Klny is. Bp. 1922, ez utóbbi gyűlölködő hangnemben. Egyes adatok még a következő művekben: *A Tanácsköztársaság könyvtárügye.* 1919. 1-4. sz. Dienes László: *Könyvtárosképzés a Tanácsköztársaságban.* Bp. 1919. *A Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye.* Forrásgyűjtemény. Közzéteszi: Kőhalmi Béla. Bp. 1959. *A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája.* Válogatott rendeletek. Sajtó alá rendezte Petrák Katalin és Milei György. Bp. 1959. Pogány József: *Fehérterror Magyarországon.* Bécs, 1919.

C) 1919-1945

A korszakról két rövid áttekintés. Déri Miklósné: *Könyvek és könyvtárak a két világháború között.* = *K,* 1966. 577-579. Kovács Erika: *A magyar könyvtárügy 1919 és 1945 között.* Kéziratos szakdolgozat. KMK. könyvtára D 3806.

Trianon után. Nyireő István: *A megcsonkított Magyarország könyvtárai, múzeumai és közművelődésügye.* = *Társadalomtudomány,* 1921. 597-602. Gulyás Pál: *Magyarország könyvtárai és a trianoni béke.* = *MKSzle,* 1922. 225-226.

Művelődéspolitika. Balogh Sándor: *Klebelsberg és a magyar nacionalizmus.* = *Valóság,* 1959. Klebelsberg Kuno: *Beszédek, adatok, törvényjavaslatok.* Bp. 1928. 46. Hóman Bálint: *Múzeumok, könyvtárak, levéltárak.* = *A magyar tudománypolitika alapvetése.* Szerk. Magyary Zoltán. Bp. 1927. 295-331. Kornis Gyula: *Kultúrpolitikánk irányelvei.* Bp. 1921.

Központi irányítás. Könyvtárak együttműködéséről: *Egyetemi Könyvtár irattár* 573/920 és 445/921. Pasteiner idézet: *M. Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének évkönyvei.* I. Bp. 1937. 10. *Az Országos Magyar Gyűjteményegyetem kiadványai.* I-VI. Bp. 1920-1930. A Gyűjteményegyetem szervezete: 1922. XIX. t. c.

Az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ. Vértesy Miklós: *Az Orsz. Könyvforgalmi és Bibl. Központ.* = *K,* 1980. 235-237.

Az Országos Széchényi Könyvtár. Nyireő István: *A Magyar Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtárának átszervezési munkálatai.* = *MKSzle,* 1927. 217. Haraszthy Gyula: *Kísérlet az Orsz. Széchényi Könyvtár anyagi gondjainak megoldására 1924-1928.* = *Az OSZK Évkönyve.* 1980. Bp. 1982. Dezsényi Béla: *Szervezet, ügyvitel és igazgatás az Orsz. Széchényi Könyvtárban a Horthy-korszak elején.* = *Az OSZK Évkönyve.* 1967. Bp. 1969. 124-178. Tombor Tibor: *Az Orsz. Széchényi Könyvtár elhelyezésével és berendezésével kapcsolatos tervek és munkálatok az első világháború után.* Kovács Ilona: *Olvasóközönség és olvasószolgálat a Széchényi*

Könyvtárban 1920–1944. = *Uo.* 236–261. Fitz József: *A könyvtár gyűjtőköre.* = *MKSzle,* 1937. 273–297. *Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtári osztályának állapotáról az 1931–33. években.* = *MKSzle,* 1934. 217.

Az Akadémiai Könyvtár. Kőhalmi Béla: *A Magyar Tudományos Akadémia könyvtárügye.* Bp. 1959. Idézet: 74. Berlász Jenő–S. Németh Mária: *Az Akadémiai Könyvtár múltja és jelene* = *MKSzle,* 1956. 4. sz.

Az Egyetemi Könyvtár. Tóth András–Vértesy Miklós *i. m.* Balogh József: *Magyar könyvtárpolitika.* = *Bp.-i Hírlap.* 1925. nov. 22.

Egyetemi és felsőoktatási könyvtárak. Pasteiner Iván: *Az egyetemi könyvtárak.* = *MKSzle,* 1937. 3–11. Módis László: *A Debreceni Egyetemi Könyvtár történetének adatai.* = *A Debreceni Egyetemi Könyvtár évkönyve.* 1954. 39–300. Bibó István: *Könyvtáraink racionalizálása. A Szegedi Egyetemi Könyvtár válságos helyzete. A szegedi EK tíz éve.* Szeged, 1930. Sulica Szilárd: *A Szegedi Egyetemi Könyvtár válságos helyzete.* = *Századok,* 1930. Klny is. Bp. 1930. *Pécsi Egyetemi Könyvtár.* Jubileumi évkönyv. 1774–1974. Szerk.: Fényes Miklós. Pécs, 1974. Móra László: *A Műegyetemi Könyvtár története 1848–1948.* Bp. 1971. Rejtő id.: 109. Hiller István: *Hazánk első szakkönyvtárának kialakulása.* Sopron, 1975.

A városi közművelődési könyvtárak. Drescher Pál: *Nagyvárosi népkönyvtárak.* = *MKSzle,* 1937. 29–34. *A Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőjének felügyelete alatt álló közgyűjtemények működése 1938-ban.* = *MKSzle,* 1939. 2. sz. Radó István: *Vidéki könyvtárak.* = *MKSzle,* 1940. 55–61. Remete László *i. m. Százéves a Somogyi Könyvtár.* Szeged, 1977. Benne: Móra: *Válasz egy kérdőívre.* 1931. ápr. 30. Sáráné Lukátsy Sarolta: *Móra Ferenc könyvtárigazgatói tevékenysége 1920 után.* = *K,* 1984. 416–424. Idézet: 424. *A Somogyi Könyvtár száz éve.* Szerk.: Peter László: Szeged, 1984.

Hatósági könyvtárak. Trócsányi György: *Parlamenti könyvtárak.* = *MKSzle,* 1937. 97–109.

Szakkönyvtárak. Korbuly Zsuzsanna: *Káplány Géza tevékenysége és a magyarországi dokumentáció kezdetei.* Kézirat a KMK könyvtárában D 3314. Szélpál Árpád: *Egy sorvadó könyvtár.* = *Népszava,* 1934. ápr. 8.

Közép- és népiskolai könyvtárak. Kornis Gyula: *Kultúrpolitikánk irányelvei.* Bp. 1921. 20–39. Bonus István: *Iskolai könyvtárügy.* Kézirat. KMK. D 2787. Kohányi Gyula: *A népiskolai könyvtárak jövője.* = *Pest vármegyei Népművelés,* 1929. 214–216.

Népkönyvtárak. *A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter által az 1927. évben létesített 1500 községi könyvtár (népkönyvtár) könyvanyagának 1. jegyzéke.* Bp. 1927. [Schöpflin Gyula] Nagypál István: *Népkönyvtárak.* = *Nyugat,* 1932. II. 479–480. Nevelős Gyula: *A népkönyvtárak élete s a magyar népkönyvtárak továbbfejlesztése.* = *Pest vármegyei Népművelés.* 1934. 241–246. Simándi Béla: *A könyv nélküli falu.* = *Magyar Szemle,* 1933. XIX. 111–118. Bisztray Gyula: *A falusi népkönyvtárak.* = *MKSzle,* 1937. 11–118. *A M. Kir. Földművelésügyi Minisztérium által adományozott gazdasági népkönyvtárak jegyzéke.* Bp. 1931. Kosáry Domokos: *Művelődési szociográfia.* = *Magyar Szemle,* 1935. 3. köt.

Falusi olvasókörök, gazdakörök. László Géza: *Szabolcs és Ung közigazgatásilag egyelőre egyesített vármegyék népkönyvtárügye a Horthy-korszakban.* = *Szabolcs-Szatmár megyei helytörténetírás.* Nyíregyháza, 1979. I. köt. 167–180. Idézi a nagylónyai hitelszövetkezetről szóló és a Szatmár-Szabolcs megyei tanfelügyelői jelentést. Bodor Antal: *Falusi egyletek címtára.* Bp. 1923. Kiss István: *Népkönyvtárak a két világháború között.* = *Népművelési Értesítő,* 1961. 1. sz. 100–112. Kiss Jenő: *Gazdakörök és olvasókörök a két világháború közt.* = Uo. 1963. 3–4. sz. 172–202. Idézi Illyés *Magyarok* c. művét. Veres Péter: *Irodalom és kö-*

zönség. = *Kelet Népe,* 1938. 6. sz. Püspöki Anna: *Népkönyvtárak és agrárszocialista olvasókörök a két világháború között.* Kézirat KMK-ban D 3424.

Munkáskönyvtárak. Bisztray Gyula: *Munka és műveltség* = *Magyar Lélek,* 1942. 11. sz. Jászai Samu: *A magyar szakszervezetek története.* Bp. 1925. Földes Ferenc: *Munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon.* Bp. 1941. Szilágyi János: *A magyar munkáskönyvtárak a két világháború között.* Bp. 1961. Szilágyi János: *A magyar szakszervezetek kulturális tevékenysége 1919–1945.* Bp. 1970. Nyilas Márta: *A budapesti nyomdászkönyvtár.* = *MKSzle,* 1959. 163–178.

Kölcsönkönyvtárak. Kamarásné Kézdi Ágnes: *i. m.* Magánkönyvtárak. Bay Ferenc: *A győri magánkönyvtárak statisztikai megvilágításban.* = *Könyvtári Szemle,* 1935. 1. sz. 4–5. Makkai László: *Könyvek - gyűjtők - könyvtárak.* = *MKSzle,* 1938. 294–312.

Katalógusok, bibliográfiák, dokumentáció. *Nékám és Pasteiner vitájára:* Tóth András–Vértesy Miklós *i. m.* A Fitz idézet: *Magyar könyvészet* 1936. Bp. 1939. IV–V. Veredy [Witzmann] Gyula: *A dokumentáció fejlődése és időszerű kérdései a könyvtáros szemszögéből.* = *Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének évkönyvei.* IV. Bp. 1941–1943. 28–50. Korbuly Zsuzsanna idézett kézirata. Káplány Géza: *A dokumentáció és a könyvtárak.* = *MKSzle,* 1940. 147–156. Kőhalmi Béla: *A tudományos tájékoztatás fejlődése hazánkban.* Bp. 1967. 4.

Könyvtárosok. Vértesy Miklós: *Amíg egy könyvtáros eljutott odáig...* = *K.* 1959. 1. sz. 59–60. Bibó István: *Könyvtáraink racionalizálása.* Szeged, 1930. Haraszthy Gyula: *Könyvtárosképző tanfolyamok a Magyar Könyvtárosok és Levéltárosok Egyesületének rendezésében.* = *Magyar Könyvtárosok Egyesülésének évkönyve,* Bp. 1974. 47–59. Hóman Bálint: *Múzeumok, könyvtárak, levéltárak.* = *A magyar tudománypolitika alapvetése.* Bp. 1927. 314. Gulyás Pál: *A bibliográfia kézikönyve.* I–II. Bp. 1941–42. Káplány Géza: *A könyvtárak korszerű rendezése és fejlesztése.* I–II. Bp. 1943.

Építkezés, építkezési tervek. Vértesy Miklós: *Terveiből kevés valósult meg, de így is sokat tett. Beszélgetés Nyireő Istvánnal.* = *K,* 1977. 393–396. Remete László *i. m.*

IV
1945–1984

A MAGYAR KÖNYVTÁRAK A SZOCIALIZMUS ÉPÍTÉSÉNEK IDEJÉN

1. A KEZDET

A Horthy-rendszer 1945-ben szörnyű megpróbáltatások közt omlott össze, az anyagi és szellemi erők alig jóvátehető pusztulását hagyva maga után. Új szellemben kellett mindent újjáteremteni, újjászervezni.

A könyvtárpolitikában ez az újjászervezés hosszú ideig az államhatalom közvetlen támogatása, számottevő anyagi segítsége nélkül történt. A hatóságok, a koalíciós pártok minden erejét igénybe vette az államrend, a közbiztonság helyreállítása, a termelés és az oktatás megindítása, a földosztás, az üzemek, bankok államosítása, az értékálló pénz bevezetése, a demokrácia megteremtése és megerősítése. A könyvtárakkal sokáig nem tudtak törődni.

A könyvtárak munkája mégis elég hamar megindult, először a nagyobb tudományos, szak- és közművelődési intézményekben, ott, ahol a pusztulás mértéke kisebb volt. Mindenütt megkezdődött a romeltakarítás, a beázástól átnedvesedett, a törmelékektől betemetett állomány biztonságba helyezése, néhány helyiség használhatóvá tétele, az ablakok beüvegezése és – eleinte erősen csökkentett mértékben – az olvasószolgálat megindítása.

A szakszervezeti és a népkönyvtárakban sokkal reménytelenebb volt a helyzet, mert a gyűjtemények java részét elprédálták, szétszórták, felégették. A veszteség pontos mértékét nehéz megállapítani, mert a felszabadulás utáni első években a súlyos gazdasági helyzet még az adatgyűjtést is lehetetlenné tette.

A könyvtárak épségben maradt állományában sok, a világháború idejéből származó, kártékony ideológiájú nyomtatvány rejtőzött, kommunistaellenes, zsidógyalázó pamfletek, Hitlert, Mussolinit, Horthyt magasztaló

könyvek, nyilas pártprogramok. Fontos volt ezektől megtisztítani a könyvtárakat. Ezért rendelte el a Miniszterelnökség sajtóosztálya még 1945-ben, hogy a könyvtárak kötelesek beszolgáltatni a fasiszta politikusok beszédeit, a fasiszta szellemű életrajzokat, a német hadviselést dicsőítő kiadványokat, a fasiszta pártok politikai jellegű sajtótermékeit, valamint az ilyen szellemű szépirodalmi műveket. A megsemmisítendő könyveket a Miniszterelnökség sajtóosztálya *A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke* címmel négy füzetben sorolta fel, kb. 2750 magyar, 800 német, 180 olasz és francia könyvet, aprónyomtatványt, 230 magyar és néhány idegen nyelvű folyóiratot.

A jegyzékek valóban szennyirodalmat soroltak fel, zúzdába küldésüket csak helyeselni lehet. A listákra azonban túlbuzgóság és az összeállítására szolgáló rövid idő miatt belekerült néhány politikailag semleges mű is, iskolák, egyletek történetéről szóló, a trianoni békét és következményeit objektívan tárgyaló könyv, pár hitbuzgalmi munka és két jó kézikönyv: *A Napkelet lexikona* és a *Katolikus lexikon.*

A felszabadulás után nehezen felbecsülhető kár keletkezett a külföldre menekült tulajdonosok, valamint a feloszlatott egyesületek könyvtárainak pusztulása révén. Állományukat a helyi hatóságok sok városban, községben válogatás nélkül zúzdába küldték. Hatástalan maradt az 1949. évi 13. számú törvényerejű rendelet, amely kimondta, hogy a könyvtáraknak, múzeumoknak „leletmentésszerűen minden értéket" őrizniük kell. De csak nagyon elkésve, 1951 nyarán, az Országos Könyvtári Központ ismételt sürgetése után adott ki a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium olyan rendeletet, amelynek alapján a Központ megkezdhette a főurak és a nagybirtokosok kastélyaiban őrzött könyvek összegyűjtését. Addigra a gödöllői Grassalkovich-, a pétervásári Keglevich-, a sopronhorpácsi Széchenyi-, az albertirsai Szapáry-, a bajnai Metternich-, a bároni Mattyasovszky-Zsolnay-kastély könyvtára sok-sok mással együtt elpusztult. Másutt – szerencsére – a Központ kiküldöttei az állományt vagy legalábbis ennek elég nagy részét megtalálták különféle raktárakban, pajtákban, padlásokon összehordva, és biztonságba helyezhették.

Sok magánkezdeményezés is történt. Könyvtárosok, levéltárosok, tanárok több alkalommal közbeléptek kallódó gyűjtemények megmentése érdekében. Néhány ilyen, találomra kiválasztott eset: 1950 júniusában a

Szolnoki Papírgyárban a bezúzásra váró könyvanyagból kb. 13 000 kötetet emelt ki Kaposvári Gyula, a szolnoki múzeum igazgatója. Féja Géza szociográfus író, 1946 után békéscsabai városi könyvtáros. Békés megyében a Wenckheim-kastélyokból gyűjtött be sok könyvet. Soós Imre levéltári igazgató Egerben a líceum értékes könyvtárát mentette meg, mikor az épületet a Pedagógiai Főiskola céljára kezdték átalakítani. Takáts Endre bajai könyvtáros a Hadik-Barkóczy család értékes történelmi könyvtárát vásárolta meg 5000 forintért. Uhlmann Aladár könyvtárvezető a megszüntetett miskolci jogakadémiának egy vasgyári raktárba hurcolt könyveit szerezte meg a Városi Közkönyvtár részére.

Teljesen sértetlenül csupán 3 nagy magánkönyvtár maradt meg, a keszthelyi Festetics-gyűjtemény, a legértékesebb magánkönyvtár, amelyet később a Széchényi Könyvtár műemlékkönyvtárává nyilvánítottak (ma a városi tanács irányítása alatt áll), a sajókazai Radvánszky Könyvtár 25 000 kötete – ez az Egyetemes Evangélikus Egyház birtokába került – és Végh Gyula bibliofil kollekciójának 5000 kötete.

A nagy egyházi könyvtárak épségben vészelték át a világégést, épületeik nem sérültek meg, állományukat nem érte károsodás.

A magán kölcsönkönyvtárak nagyobbik fele harci cselekmények és egyéni fosztogatások következtében elpusztult, feloszlott. A megmaradtakat 1951-ben – a könyvkereskedések államosításával egy időben – szüntették meg. Kevés kivétellel értéktelen anyagból, úgynevezett „limonádé-irodalomból" álló állományukra a közkönyvtárak nem tartottak igényt, s így zúzdába kerültek.

2. SZAKSZERVEZETI ÉS NÉPKÖNYVTÁRAK

A szocialista művelődéspolitika egyik célja a lakosság minél nagyobb részében felébreszteni és növelni az olvasás iránti igényt, rendelkezésükre bocsátani a művelődéshez, tanuláshoz és szórakozáshoz szükséges könyveket.

Az 1945-öt megelőző „száz év alatt – állapította meg 1946-ban Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszter – művelődéspolitikánk ten-

gelyében a középosztály állt". Ezután „a műveltségben való előrehaladást, a képességek mentől gazdagabb kifejtését mindenki számára egyenlő módon kell biztosítanunk".

Ezért igyekeztek minél gyorsabban lehetőleg minden üzem, minden község részére elérhetővé tenni a művelődésnek, az olvasásának a lehetőségét.

A régi olvasókörök, gazdakörök, magán kölcsönkönyvtárak megszűnése következtében ez a feladat teljes egészében a közművelődési könyvtárhálózatra hárult, ennek két fő ágára: a szakszervezeti és a területi könyvtárakra. A háború alatt elpusztult gyűjteményeket sietve pótolták, és alapítottak újakat. Az 1945-tel kezdődő éveket a magyar könyvtárak hőskorának kell neveznünk.

A szervezést először az öntudatos, mozgalmi tapasztalatokkal rendelkező munkásság kezdte meg az üzemekben. A szakszervezeti könyvtárak száma 1945-ben még csak 10 volt, 1950-ben már 2000. Az egyes vállalatok központi könyvtárai mellett gyors iramban honosodtak meg a műhelykönyvtárak. A szakszervezeti vezetők látták, hogy a nagyüzemekben, bányákban, vasútnál, építkezéseknél szétszórtan dolgozó munkások miatt nem elég, ha az üzemeknek egyetlen könyvtára van, hanem ennek állományát el kell juttatni a távol eső munkahelyekre, szálláshelyekre.

A szakszervezeti könyvtárak sokszor akadozó munkájának javítása érdekében 1952-ben a nagy könyvtárak (Széchényi, Országgyűlési, Műszaki Egyetemi, Szabó Ervin stb. Könyvtár) patronáló mozgalmat kezdeményeztek. Megbízottaik többször felkeresték a támogatásra kiválasztott intézményeket, segítettek a rendelendő könyvek kiválasztásában, a feldolgozó munkában, a könyvtár berendezésében, az olvasók igényeinek feltárásában.

A felszabadulás előtt létesített üzemi munkáskönyvtárak csak az államosítás után kerültek a szakszervezetek tulajdonába. 1946-ban az 50 alkalmazottnál többet foglalkoztató üzemeket kötelezték, hogy a munkabérek 1%-ának megfelelő összeget fizessék be kulturális célra az üzemi bizottságoknak, s azok a befolyt pénznek jó részét könyvtárakra költötték.

A szakszervezeti Tanács könyvtárainak jobb, hatékonyabb ellátása érdekében Könyvellátó Kft-t is szervezett, amely 1952-ig, a Könyvtárellátó megalakulásáig működött.

A szakszervezeti könyvtárak szervezését később, több ütemben, előbb társadalmi, később állami támogatással követte a falusi népkönyvtáraké, amelyekben jóindulatú, de szakképzetlen könyvtárosok százai fogtak hozzá társadalmi munkában végzett tevékenységükhöz. (A népkönyvtár elnevezést csak pár évig használták, mert ez a kifejezés a kapitalista korszak silányan ellátott intézményeire emlékeztetett. Később községi könyvtárnak nevezték.)

A könyvtáralapító mozgalom a régi olvasókörök mintájára öntevékenyen kezdődött, de 1947-ben a Magyar Kommunista Párt irányításával megalakult egy központi szerv, a Népkönyvtárakat Szervező Országos Bizottság, amely két év alatt 1100 helyre juttatott el 60–70 kötetes gyűjteményeket. 1948-ban a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium ládákban 600 vándorkönyvtárat küldött a kis településekre. Ezek 1949–1959-ben beolvadtak a körzeti könyvtárak által szervezett falusi népkönyvtárakba.

Szerencsés elgondolás volt, hogy a környező országok példájától eltérően a népkönyvtárakat nem decentralizálták, fejlesztésüket nem bízták a helyi erőkre. Sebestyén Géza, a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium könyvtári osztályának vezetője már 1946-ban kidolgozta a körzeti könyvtárak – a több járás területét átfogó könyvellátó és módszertani irányító központok – rendszerét. A népkönyvtárakba szánt műveket először a Minisztérium, majd később az Országos Könyvtári Központ népkönyvtári osztálya központilag vásárolta meg, beköttette, ellátta katalóguscédulákkal, kölcsönzési kartonokkal, majd a körzeti könyvtárak útján letétként juttatta el a falvakba.

Az első körzeti könyvtár – egyelőre kísérleti jelleggel – 1949-ben nyílt meg Veszprémben, s ezt 1951 végéig 32 másik követte. Ezek az intézmények rendkívül szerény körülmények közt kezdték meg működésüket üres üzlethelyiségekben, kapott hivatali szobákban, eleinte minden felszerelést nélkülözve. Helyi olvasószolgálati tevékenységet nem folytattak, de ha kellett, könyvekkel segítették a város vagy járás székhelyén levő kölcsönző helyi könyvtár létesítését, illetve fejlesztését.

A körzeti könyvtárak jelölték ki a körzetükbe tartozó 80–100 népkönyvtár helyét. Feltételül csak azt szabták, hogy a község vezetősége gondoskodjék helyiségről, ennek fűtéséről és olyan jelentkezőről, aki hajlandó a könyvtárosi feladatot társadalmi munkában ellátni. Az önálló könyvtárhe-

lyiség sokáig ismeretlen fogalom volt, többnyire csak az iskolában vagy a tanácsházán tudtak biztosítani egy szabad sarkot.

A körzeti könyvtárak által létesített első letéti intézményt, a mezőszentgyörgyi népkönyvtárat 1949. április 24-én avatták fel, ez a dátum a tanácsi könyvtárügy születésének napja.

A továbbfejlődés gyors iramban történt. 1951-ben már a kétezredik falusi könyvtárat nyitották meg Balatonszárszón, abban a faluban, ahol József Attila a vonat elé vetette magát, és 1952-ben a háromezrediket Kazinczy egykori lakóhelyén, Széphalmon.

A fejlődés természetesen nem volt töretlen. A felsőbb szervek az egyes intézmények működésének értékelésénél döntő módon a mennyiségi mutatókat vették figyelembe, a kötetszámot és a használati statisztikákat: hányan iratkoztak be, hány művet vittek kölcsön. A sürgősség miatt a minőségnek háttérbe kellett szorulnia a mennyiség mögött.

Hiba volt, bár a sok nehézséggel, belső ellenséggel küzdő fiatal magyar demokrácia helyzetében érthető hiba, hogy a szétküldött állományban az egyes kategóriák közti helyes arány eltorzult. A politikai nevelés és képzés érdekében túltengtek a politikai művek, kevés volt a szépirodalmi és ifjúsági olvasmány, csakúgy, mint a könyvkiadásban. Aránytalanul sok, néha 20–30 példányt szereztek be Sztálin, Rákosi és más politikusok műveiből, a szovjet szépirodalomból. Az állomány egy része kihasználatlan maradt, az olvasók csak a klasszikusok művei iránt érdeklődtek, de ezekből meg a példányszám bizonyult kevésnek.

Alapvető fordulatot jelentett a Szaktanács 1951. évi határozata, amely a szakszervezeti könyvtárak nevelő tevékenységében az új klasszikus irodalomnak és az ifjúsági műveknek a fontosságát hangsúlyozta. A határozat az állomány összetételét a következőképp állapította meg: szépirodalom 60%, ideológiai és ismeretterjesztő mű 30%, szakkönyv 10%. Egyúttal előírta 25–30 mintakönyvtár szervezését.

3. AZ 1952. ÉS 1953. ÉVI FELMÉRÉS

Könyvtáraink száma, szolgáltatásainak minősége sokat fejlődött a felszabadulás után. A mennyiségi növekedés 1952–1953-ban nagyjából befejeződött. A fejlesztés azonban sok tekintetben – különösen a közművelődési könyvtáraknál – ötletszerű, egyenetlen volt. A továbblépés, a könyvtárügy tökéletesítése, az egységes irányítás megkövetelte a meglevő állapot pontos ismeretét. Ezért a Minisztertanács megbízta a Statisztikai Hivatalt a könyvtárakra vonatkozó adatok részletes összeírásával.

Ez a felmérés két részletben történt. 1952-ben a közművelődési intézményeket vették számba, mégpedig ezek minden formáját; az állami, a tanácsi, a szakszervezeti, üzemi, szövetkezeti, kórházi, üdülőhelyi, letartóztatási intézeti könyvtárakat, 1953-ban pedig a tudományos és a szakkönyvtárakat. Az összeírásból csak a honvédségi és a Külügyminisztériumhoz tartozó gyűjteményeket, valamint az egyházi és a magánkönyvtárakat hagyták ki.

A sok statisztikai adat felsorolása talán kicsit száraz, de szemléltető képet ad arról az útról, amelyet hét, illetve nyolc esztendő alatt tettek meg könyvtáraink.

A közművelődési könyvtárak száma 1952-ben 8536 volt. Túlnyomó többségüket, 98,8%-ukat 1945 után alapították, részben teljesen új intézményként, részben régi könyvtárak maradványainak új tulajdonos által történt újjáalakítása révén. 30%-uk (2598 intézmény az állomány 31%-ával) állami hálózathoz tartozott, 47%-uk (4028 intézmény az állomány 54%-ával) szakszervezeti és 14%-uk (1214 intézmény az állomány 6%-ával) gépállomások, állami gazdaságok, földművesszövetkezetek birtokában volt.

A felmérésből kiderül, hogy a falvak könyvvel való ellátása továbbra is messze elmaradt a városoktól. A közművelődési könyvtáraknak 53%-a működött községekben, az állomány 31%-ával, a kötetek 47%-át a fővárosban, 22%-át más városokban őrizték. Ennek következtében egy könyvtár átlagállománya Budapesten 1047, a többi városban 461, a falvakban viszont csak 288 kötet volt.

A közművelődési könyvtárak állománya 4,3 millió volt. Érdemes megvizsgálni, hogy műfajilag hogyan oszlottak meg.

Társadalompolitika	932 000 kötet	21,5%
Természettudomány	296 000 kötet	6,8%
Mezőgazdaság	156 000 kötet	3,6%
Termelő technika	329 000 kötet	7,6%
Szépirodalom	1 914 000 kötet	44,2%
Ifjúsági művek	289 000 kötet	6,7%
Egyéb	416 000 kötet	9,6%
Összesen	4 332 000 kötet	100%

1052 tudományos és szakkönytárban haladta meg az állomány a 250 kötetet, 23,1 millió összállománnyal. Ebből 12,1 millió kötet könyv volt, 1,4 millió hírlap, folyóirat, 2,8 millió aprónyomtatvány, 5 millió szabadalmi leírás (ezt az Országos Műszaki Könyvtárban tárolták) és 1,8 millió egyéb egység (térkép, zenemű, hanglemez, mikrofilm). Ezeknek a könyvtáraknak 59%-át 1945 után alapították.

Budapest fölénye itt még nagyobb, mint a közművelődési könyvtáraknál, mert itt működött a szakkönyvtárak 48%-a a teljes állomány 81%-ával. Az átlagállomány vidéken – a városokat is beleértve – 7963, a fővárosban pedig 37 466. Itt élt a beiratkozott olvasók 83%-a, itt használták a kötetek 81%-át. A 11 országos jellegű könyvtár 11,8 millió egységgel az összállománya 51%-át mondhatta a magáénak.

Az állomány elég egyenetlenül oszlott meg a különböző intézmények közt. A 11 országos jellegű könyvtár, amelyben az átlagállomány 100 000 felett volt, őrizte a könyvtári egységek több mint felét, 51,1%-át, 11 820 000-et; a 220 egyetem, főiskola és kutatóintézet 28,3%-át, 28 300 000-et; a 256 kulturális és egészségügyi intézmény 6,7%-át, 1 556 000-et; a 31 egyházi gyűjtemény 7,8%-át, 1 797 000-et; a pártoktatás házai 0,9%-ot, 217 000-et; és a legnagyobb csoport, a 444 minisztériumi, hivatali, üzemi szakkönyvtár, 5,2%-ot, 1 199 000 egységet.

A két felmérés sok hiányosságra irányította rá a figyelmet, elsősorban a falvak hátrányos helyzetére. Pedig országszerte folyt a harc azért, hogy kulturális téren is felszámolják a város és falu közti különbséget. A községi könyvtárnak kb. harmada életképtelennek bizonyult, mert állományuk csak száz kötet körül mozgott, s ezeket még a nem sokat olvasó látogatók is

hamar kiolvashatták. Ezért célszerűnek látszott új intézmények alapítása helyett a meglevőket erőteljesen fejleszteni.

Műfaj szerinti kölcsönzési statisztikát a megyei könyvtárakban először 1953-ban állítottak össze, ekkor kiderült, hogy a használt művek 51%-a szépirodalom, 33,5%-a ifjúsági mű, és csak 3,5%-ot képviseltek a politikai könyvek. Ugyanekkor az állományban feltűnő a szépirodalom és az ifjúsági művek csekély aránya. Ezen változtatni kellett.

A felmérés szerint a könyvtárvezetők 93,4%-a társadalmi munkában végezte feladatát, 4,1%-ában mellékfoglalkozásként, a főhivatásúak száma csak 2,5%-ot ért el. 25%-uknak iskolai végzettsége a nyolc általános iskola alatt maradt.

A tudományos könyvtárakra vonatkozóan a legtöbb panasz az olvasótermek túlzsúfoltsága ellen hangzott el.

Ezek a megállapítások nagy segítséget nyújtottak a könyvtárügy fejlesztési tervének kidolgozásában.

4. A KÉT KÖNYVTÁRI KÖZPONT

A szocialista művelődéspolitika gondoskodása az államapparátus működésének megszilárdulása után fokozatosan kiterjedt a könyvtárak tervszerű mennyiségi és minőségi fejlesztésére. Ennek elengedhetetlen feltétele volt a képzés, az állománygyarapítás, a módszertani tanácsadás, az új intézmények helyének tervezése, a több könyvtárt érintő kérdések, szolgáltatások egységes szervezése. Ezt a célt szolgálta a két könyvtári központ.

Az 1923-ban alapított Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központot már 1945-ben átszervezték Országos Könyvtári Központtá. Elődje feladatait kivétel nélkül átvette, ezenkívül könyvtárszervezési és -módszertani feladatokat is vállalt, a körzeti könyvtárak és a kötelékükben álló helyi könyvtárak számára kezelési szabályzatot, osztályozási útmutatót adott ki.

Sietett újra megindítani és továbbfejleszteni a külföldi intézményekkel való, a háború következtében megszakadt csereviszonyt, és újból kiépíteni a könyvtárközi kölcsönzést. Ez utóbbi feladat teljesítését nagyon meg-

könnyítették a központi katalógusok. 1950-ben nyomtatásban adta ki a *Külföldi folyóiratok központi címjegyzéke 1945–1948* című katalógust, amely 447 hazai könyvtárba járó kurrens külföldi folyóirat lelőhelyét tartalmazta.

A könyvek katalógusát a világháború alatt biztonsági szempontból a Tolna megyei Lengyel községbe vitték. A központ 1949-ben visszaállíttatta a fővárosba, folytatta az új bejelentések feldolgozását, és kiszélesítette a bejelentő könyvtárak körét. A könyvtárak eleinte nem egységes alapelvek szerint jelentették be új szerzeményeiket, noha 1951-ben a központ kiadott egy címleírási szabályzatot. A címleírás technológiájának, továbbá a könyvtári technika egységesítésének érdekében a központ együttműködést kezdeményezett az Országos Szabványügyi Hivatallal, és ennek eredményeképpen a könyvtári szabványok hosszú sorozatát adták ki, amelyek a különféle dokumentumok címleírásán kívül az ügyviteli nyomtatványok, könyvtári bútorok formáját, a mikrofilmezést és általában a könyvtári munka minden területét szabályozzák. Elsőnek a katalóguskartonok méretét határozták meg, mégpedig a nemzetközileg elfogadott 75×125 milliméterben. A szabványok egy része kötelező érvényű volt, másik csoportja viszont, egyes intézményeknek a fejlődésben való elmaradottsága miatt, csak ajánló jellegű.

Az Országos Könyvtári Központ legtöbb időt igénylő és legfontosabb tevékenysége annak a 3 783 000 kötet könyvnek az összegyűjtése és biztonságba helyezése volt, amely 1949-től 1952. november 13-ig került raktáraiba.

Ez a csak tonnákban és köbméterekben mérhető könyvtömeg különféle forrásokból származott. A központ 1949-ben könyvtárközi duplumértékesítő akciót indított. A könyvtárak csak kevés hasznosítható duplumanyagot küldtek, de az alkalmat felhasználták a raktáraikat feleslegesen megtöltő művektől való megszabadulásra, és duplumanyag helyett – a központ egyik munkatársának, Wix Györgynének feljegyzése szerint – „hasznavehetetlen fölöspéldányaikat adták le, Törvénytárakat, a Rendeletek Tárait, kompaszokat, nemesi almanachokat, elavult folyóiratokat, selejtes, szentimentális regényeket, statisztikai kiadványokat. . .”

Az Országos Könyvtári Központ vette át 1951-től a külföldre távozott tulajdonosok és a feloszlatott egyesületek könyvtáraiból mindazt, ami nem

került az 1945 utáni első években zúzdába, és amit nem herdáltak el. 1950-ben megkezdték a MÉH Vállalat hulladékpapír-gyűjtő telepeinek ellenőrzését. Noha ez a tevékenység ezután sem folyt rendszeresen, mégis elég sok könyvet sikerült innen is megmenteni.

A legértékesebb, sok ritkaságot tartalmazó anyag az 1950 júliusában feloszlatott szerzetesrendek 129 rendházából és államosított iskolájából származott. Az ezekről való gondoskodás különösen nehéz feladatot jelentett.

A rendházakat kiutalták különböző, elhelyezkedési problémákkal küszködő közületeknek. Ezek azonnal birtokukba akarták venni a könyvtári helyiségeket is, és igyekeztek megszabadulni a számukra értéktelen könyvektől. A központ megbízottainak sokszor szélmalomharcot kellett vívni a tanácsokkal és az épületek új birtokosaival, hogy legalább ideiglenesen ne nyúljanak az anyaghoz. A rosszul vagy sehogy sem őrzött állományt az első években sok ipari tanuló, javítóintézeti növendék, rakodómunkás, kiskatona kereste fel, hogy válogasson benne magának. Ezért Kőhalmi Béla, aki a könyvanyag biztonságba helyezését vezette, öntevékenyen úgy döntött, hogy mindenekelőtt a kimagasló értékeket gyűjtsék össze központi tárolóhelyeken. Munkatársai, Komjáthy Miklós, Borsa Gedeon, László Boriska a későbbi Vix Györgyné, Dörnyei Sándor – mint Borsa visszaemlékezéséből tudjuk – ennek érdekében járták hétfőtől péntekig az országot Soprontól Makóig és Szentgotthárdtól Sátoraljaújhelyig.

Az anyag összegyűjtésében, első raktározásában a vidéki egyetemi könyvtárak és a soproni városi könyvtár segített. Onnan szállították fel a könyveket folyamatosan a fővárosi tárolóhelyekre, Óbudára, Angyalföldre, a Belvárosba, ahol a további munkát központosítva végezte egy 50-60 dolgozóból álló munkaközösség. A könyveket eleinte 20 szakcsoportra osztották, és a könyvtárak a helyszínen válogathattak belőlük. Ily módon 1952-ig kb. 100 000 kötet került új gazdához. A központ megszűnése (1953) után a szétosztást teljesen új alapon, sokkal tervszerűbben a Széchényi Könyvtár folytatta.

Hasznos és könyvtártörténetileg fontos lett volna, hogy a régi gyűjtemények anyagát együtt tartsák, és valamelyik tudományos vagy megyei könyvtárban helyezzék el, de erre nem volt mód és idő. Szétszóródásukkal művelődéstörténetünk szegényebb lett, nagy kárt szenvedett. Katalógu-

saik hiánytalanul megvannak a Széchényi Könyvtár kézirattárában, külön fondban, s így könyvtártörténészeink rendelkezésére állnak.

Az államosított egyházi könyvtárak közül csak két bibliotékát sikerült a régi történelmi keretek közt teljes egészében megőrizni, a gyöngyösi ferencrendi és a zirci cisztercita gyűjteményt. Ezek a Széchényi Könyvtár műemlékkönyvtárai lettek. (A gyöngyösi később a városi tanács felügyelete alá került.) Határozat született a szegedi ferences kolostor állományának együtt-tartására, de ezt csak részben valósították meg; az így megőrzött könyvek a József Attila Tudományegyetem Könyvtárába kerültek.

A szerzetesi könyvtárakban külön csoportosították az 1850 után kiadott és a gyakorlati lelkipásztorkodáshoz szükséges műveket. Ezeket az állam és az egyház közti megállapodás értelmében a katolikus egyház visszakapta.

A Népművelési Minisztérium utasítására a központ leltárt készített az egyházi tulajdonban maradt muzeális értékű állományról: a kódexekről, az értékesebb újkori kéziratokról, ősnyomtatványokról, régi magyar könyvekről és egyéb ritkaságokról. Ezeket a hetvenes években a minisztérium védetté nyilvánította, megtiltotta az országból való kivitelüket, értékesítés esetén pedig előjogot biztosított a Széchényi Könyvtárnak. E jegyzékek szolgáltak kiindulópontul a később összeállított országos ősnyomtatványkatalógusnak és a régi magyarországi nyomtatványok bibliográfiájának.

A növekvő információigény kielégítésére a negyvenes évek végétől egyre több külföldi dokumentumról készítettek fordítást a különböző intézmények és hatóságok, nemegyszer ugyanarról a cikkről vagy tanulmányról több szerv is. Az erre áldozott jelentős szellemi munka és anyagi kiadás csökkentése érdekében 1951-ben rendelet jelent meg, hogy minden elkészült szakmai fordításról egy másolatot be kell szolgáltatni az Országos Könyvtári Központba. A központ ezeket nyilvántartja, megőrzi, és kívánságra más érdeklődők rendelkezésére bocsátja. Új fordításokat ettől kezdve csak akkor lehetett rendelni, ha a központ igazolta, hogy állami pénzen még nem fordították le. A rendelet természetesen nem vonatkozott a szépirodalmi és egyéb műfordításokra.

1952-ben az intézményt váratlanul feloszlatták, teendőit szétosztották. Nagy részüket a Népművelési Minisztérium könyvtári főosztálya, a Népkönyvtári Központ és a Széchényi Könyvtár kapta, a fordítás-nyilván-

tartás a Technológiai Könyvtár, a mai Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár elődjének feladata lett.

A második világháború befejezése után a művelődéspolitika irányítói mindennél fontosabbnak tartották, hogy az egész lakosság olvasási igényét minél gyorsabban kielégítsék, s ezért azt kívánták, hogy a tudományos könyvtárak fő feladatuknak, a tudományos kutatásnak és a műszaki fejlesztésnek hátterébe szorítása révén elsősorban a közművelődési igényeket elégítsék ki. Az elgondolás helytelen voltát 1949 körül ismerték fel. Ennek látható jeleként a népkönyvtári hálózat új felügyelője, a Népművelési Minisztérium az Országos Könyvtári Központ mellett felállította a Népkönyvtári Központot, nem gondolva arra, hogy ezzel – átmenetileg – lemondott a könyvtárügy egységéről. Az új intézmény feladatává tette a falusi könyvtárak gyakorlati és módszertani irányítását, könyvekkel és hozzájuk tartozó katalóguscédulákkal való ellátását, könyvtárosainak képzését és a könyvtári bútorokról való gondoskodást, és általában segítséget nyújtani minden aktuális probléma megoldásában. Így például a gyapotprogram idején gyapottermelési szakkönyveket küldött szét.

A Népkönyvtári Központ vezetőjévé Sallai Istvánt nevezték ki, aki maga is más területről került ide – tanító volt –, de hallatlan lelkesedéssel és szorgalommal élete végéig tanult, s a fiatal könyvtáros nemzedék a tudnivalók jelentős hányadát az ő könyveiből tanulta meg.

A hivatal munkaköre 1952-ben megnőtt, mert átvállalta a feloszlatott Országos Könyvtári Központ teendőinek egy részét, így az állami tulajdonba került könyvanyag összegyűjtésének és szétosztásának intézését. De ez a helyzet nem tartott soká, mert két évvel később a Népkönyvtári Központot is megszüntették, és feladatai közül sokat a Széchényi Könyvtár vett át, a többit a Népművelési Minisztérium könyvtári főosztálya.

A Népkönyvtári Központ működését általában csak dicsérni lehet, rendkívül sokat tett a falvaknak könyvtárral való ellátása ügyében, de – nincs rá jobb szó – egy „szégyenfolt" is tapad hozzá. 1950-ben ugyanis *Útmutató üzemi és falusi könyvtárak rendezéséhez* címmel két füzet jelent meg – ma már nehéz megállapítani, hogy kinek az utasítására –, amelyben a központ volt feltüntetve kiadóként, bár az összeállítást nem ő készítette. A két füzet, amely – az előszó szerint – „tartalmazza azoknak a könyveknek a címeit, amelyeket nem javaslunk ezekbe a könyvtárakba", kb. 8000

tételt sorol fel, köztük sok olyant, amelyiknél az író neve után „minden műve" jelzés szerepel. Nagyobbára szépirodalmi munkák, néhány útleírással, történeti munkával tarkítva.

Ha beleolvasunk a jegyzékbe, elborzadunk primitívségén és irodalomellenességén. A felháborító példák százai közül néhány: kiselejtezendő a magyar irodalom termékei közül Gárdonyi Géza 40, Kodolányi János 24, Komáromi János 41 kötete és Reményik Sándor minden műve. Ugyanezt javasolja a Központ Hemingway 3, Rabindranath Tagore 13, Hans Fallada 9, Sienkiewicz 4, Daudet 8, Upton Sinclair valamennyi munkája, Cervantes *Don Quijotéja* és Kipling alkotása, *A dzsungel könyve* esetében. Számos kimondottan fasisztaellenes mű is szerepel a listán, köztük olyan kimagasló érték, mint Stefan Zweig *Sakknovellája*.

Az ifjúsági irodalomból nem nyerték meg az összeállítók tetszését: Grimm és Hauff meséi, *Münchhausen báró kalandjai,* Milne *Micimackója*, Bródy Sándor regénye: *Az egri diákok,* Pósa Lajos, Sebők Zsigmond és a *Filléres Könyvtár* valamennyi kötete, Benedek Elektől 69 kötet, és Gaál Mózes, akinek pontosan száz művét sorolták fel.

A nem szépirodalmi művek közül a legérthetetlenebb a Révay József és Kőhalmi Béla által szerkesztett, 1947-ben megjelent *Hungaria irodalmi lexikon* eltávolítására való javaslat.

Sajnos, a jegyzék kiadása után a benne felsorolt műveket sok könyvtárunk kiselejtezte, köztük szép számmal olyanokat is, amelyeket kiadóink azóta ismételten megjelentettek (Gárdonyi, Benedek Elek, Hemingway, Upton Sinclair művei). A szakszervezeti és falusi népkönyvtárak amúgy is kevés szépirodalmat tartalmazó állománya így kereken 20%-kal csökkent.

5. AZ ORSZÁGOS KÖNYVTÁRÜGYI TANÁCS, AZ AKADÉMIAI KÖNYVTÖRTÉNETI BIZOTTSÁG. A KÖNYVTÁRELLÁTÓ

1951–1952-ben az Országos Népművelési Bizottság keretén belül egy könyvtárügyi albizottság működött. A szétszórtan tevékenykedő könyvtárak munkáját igyekezett összehangolni, tervezeteket dolgozott ki a könyv-

tárügy fejlesztésére, a könyvtárosképzés intézményes megoldására, és felügyeletet gyakorolt a két könyvtári központ felett. 1952-ben ezt az albizottságot Országos Könyvtárügyi Tanáccsá szervezték át. Az új intézmény munkájának sokoldalúságát jellemzi, hogy keretében könyvtárpolitikai, könyvtárigazgatási, állománygyarapítási, katalogizálási, osztályozási, olvasószolgálati, bibliográfiai, gyermekkönyvtári, könyvtártudományi, állományvédelmi és mikrofilmezési, képzési és könyvtárépítési szakbizottságok működtek.

A könyvtárakban folyó munka minőségét nagyon emelte az a 21 füzetből álló kiadványsorozat, amelyet a Könyvtárügyi Tanács 1958–1964 közt adott ki. Az egyes füzetek ismertették a különböző kiadványfajták katalogizálását, a központi katalógusok feladatait, a nemzetközi szervezetek tevékenységét, a kiadványcserét, a felmerült jogi problémákat...

A tanácsot később többször átszervezték, először 1957-ben, mivel az 1956. évi törvényerejű rendelet sok új feladatot bíztott rá. 1980-ban újabb változás történt. A Művelődési Minisztériumban a könyvtári osztály létszámát erősen csökkentették, s így fokozott mértékben igényli a tanács segítségét: a döntésre érett könyvtárügyi javaslatok kidolgozását a szakfelügyelet, a képzés, a gépesítés, a hálózati munka, a koordinációs központok, a nemzetközi kapcsolatok kiépítése kérdésében.

A tanács 1983–1985. évi működési tervében 36 program kidolgozása és megvitatása szerepel. Néhány közülük: Szerzői jogi problémák a könyvtárakban – Térítéses könyvtári szolgáltatások – A könyvtárképzés rendszere és programja 1990-ig – A számítógépes hálózatszervezés a hazai könyvtári rendszerben – A betegek könyvtári ellátása – A óvodások könyvtárhasználata és a családi könyvtárhasználat.

Ezekkel a problémákkal kis, 5–6 tagú munkabizottságok foglalkoznak, elemzéseket végeznek, javaslatokat készítenek, elfogadás után pedig intézkedési tervet szövegeznek meg, és figyelemmel kísérik a végrehajtást.

Az Akadémia a könyv- és könyvtártörténeti kutatások irányítására 1954-ben Kőhalmi Béla elnöklete alatt Könyvtártudományi Főbizottságot alapított. Ez egyik első kötelességének tartotta, hogy újból megindítsa 1955-ben a nyolc év óta szünetelő *Magyar Könyvszemlé*t, és irányítsa szerkesztését.

Mikor a Főbizottság 1961-ben feloszlott, a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtörténeti, Bibliográfiai és Dokumentációs Munkabizottsága

vette át a könyvtörténet, társadalomtudományi dokumentációs és a bibliográfia kérdéseivel való foglalkozást. Több fontos, országos jelentőségű munkaközösségeket szervezett és részesített anyagi és erkölcsi támogatásban (Országos kézirat-bibliográfia, a magyar sajtó retrospektív bibliográfiája stb.) 1970-ben megjelentette a Magyarországon őrzött ősnyomtatványok katalógusát, 1971-ben és 1983-ban pedig a *Régi magyarországi nyomtatványok* 1. és 2. kötetét.

Kőhalmi Béla halála után (1970) a munkabizottság vezetője Mezey László lett. Az utóbbi években a bizottság irányításában és támogatásában az Akadémián kívül a Művelődési Minisztérium is részt vesz.

1974-ben kezdődött meg Mezey László kodikológus irányításával a régi könyvek kötéseiben és más részeiben megmaradt kódextöredékek *(fragmenta codicum)* rendszeres kifejtése, konzerválása, feldolgozása és kiadása. Első kötete az Egyetemi Könyvtár állományában talált töredékeket publikálta (1983).

Nem könyvtári intézmény, de a könyvtárakat szolgálja a Könyvtárellátó. Eleinte az Állami Könyvterjesztő Vállalat, ma a Könyvértékesítő Vállalat egyik főosztálya. 1952-ben alakult, amikor a könyvtárak egyre növekvő száma miatt nehézzé vált könyvekkel való ellátásuk. Már rögtön megalakulása után többszáz intézménnyel lépett szerződéses viszonyba, 1983-ban ezeknek a száma 6227. A Könyvtárellátó kötelezi magát, hogy a szállításnál előnyben részesíti a könyvtárakat, azok pedig szerződést írnak alá, hogy évente bizonyos összegért itt vásárolnak, de a Könyvtárellátó a kikötött összegen felül is szállít. 1983-ban az évi könyvvásárlás összege meghaladja a 262 millió forintot.

1978 óta előre elküldi a könyvtáraknak a kiadói terveket, hogy rendelésüket idejekorán bejelenthessék. A rendelt könyveket erős kötésben, nyomtatott katalóguscédulákkal és kölcsönzőkártyákkal ellátva küldi szét, ezenkívül szállít más nyomtatványokat is, propagandairatokat, szabvány katalógusdobozokat, bútorokat és egyéb felszerelési cikkeket.

6. KÖNYVTÁRI RENDELETEK ÉS TÖRVÉNYEK

1945 óta sok olyan intézkedés történt, amelyek irányt szabtak a könyvtárak fejlesztésének, új intézményeket létesítettek, fontos feladatokat írtak elő, megteremtették az intézményes könyvtárosképzést. Jellemző példaként említjük, hogy a Debrecenben székelő Ideiglenes Kormány már 1945 elején gondolt a kötelespéldány-ügyre, és úgy intézkedett, hogy a hadműveletekre való tekintettel a kötelespéldányokat ideiglenesen a törvényhatóságok első tisztviselőjének kell beszolgáltatni.

Mégis hét évig váratott magára az egész könyvtárügyet szabályozó 1952-es minisztertanácsi határozat és az ennek alapján május 14-én kiadott népművelési miniszteri rendelet. Ez fontos lépést jelentett könyvtárügyünk egységének megteremtésében, a felügyelet és szakfelügyelet rendszeressé tételében. Elsőnek fogalmazta meg könyvtárpolitikánk célját, elrendelte a közigazgatási beosztás alapulvételével történő megyei, járási és falusi könyvtárak felállítását és a Könyvtárellátó létesítését, előírta létszámnormák kidolgozását. Intézkedett arról, hogy a szakmai tapasztalatokkal rendelkező nagykönyvtárak adjanak intézményesen módszertani segítséget az újonnan szervezett nép- és szakszervezeti könyvtáraknak. Hangsúlyozta az iskolai és üzemi szakkönyvtárak felállításának fontosságát.

Az 1952-es rendelet nem oldott meg minden kérdést, nem terjedt ki a könyvtárügy minden területére. Sok intézkedésének végrehajtását politikai bizonytalanság, gazdasági nehézségek, kis költségkeret akadályozta. Ezért vált szükségessé négy év múlva az 1956. évi, közművelődésről szóló törvényerejű rendelet kibocsátása.

Ez meghatározta a szocialista társadalom azon életfolyamatait (tudományfejlesztés, felsőfokú szakemberképzés, egészségügy, ipari és mezőgazdasági termelés), amelyek állandóan növekvő könyvtári, bibliográfiai és dokumentációs szükségletét rendszeresen és magas színvonalon kell kielégíteni, és ennek értelmében a könyvtárak szabad használatát állampolgári jognak minősítette, a könyvtárakat magukat pedig a közművelődés alapintézményeivé.

A törvény előírta a soron következő legfontosabb könyvtári feladatokat. Ezek közt szerepel a könyvtárosi munkakörök képesítéshez kötése, a gyűjtőköri elhatárolás, a könyvtártudományi kutatómunka tervszerű fejleszté-

se, a Széchényi Könyvtár szerepének növelése, a Gorkij Könyvtárnak általános idegen nyelvű intézménnyé alakítása és a hálózati elv megvalósítása. Egyes könyvtártípusoknál, így az egyetemi könyvtáraknál már régebben kialakultak hálózatok. Az 1956-os törvény ezt általánossá és kötelezővé tette: a hasonló és rokon feladatú könyvtárakat olyan szervezeti egységbe fogta össze, amely egyszerre biztosítja a nagy- és kisüzemi szervezet centralizációja és decentralizációja előnyeit, ezek hátrányai nélkül. Lehetővé teszi a társadalmi szükséglet alaposabb felmérését és hatásosabb kielégítését, a szervezeti együttműködést minden területen, a tervszerűbb állományfejlesztést és ennek hatékonyabb felhasználását, a jó szakmai tapasztalatok továbbadását.

A 4. §-a kimondja, hogy a közművelődésben való részvétel mindenkinek joga s egyszersmind önmaga és a társadalom iránti kötelessége. Ezért a nyilvános könyvtárak szolgáltatásait a minisztertanács által meghatározott kivételekkel „mindenki" korlátozás nélkül igénybe veheti. Újdonság az 1956-os törvényerejű rendelethez viszonyítva, hogy a „mindenki" fogalmon nemcsak a munkásokat, szakembereket, tanulókat érti, hanem mindazokat a rétegeket, amelyeknek könyvvel való ellátása különös gondoskodást kívánt, így a fegyveres testületek tagjait, a szövetkezeti dolgozókat, a nemzetiségieket, a betegeket és a gondozottakat. A nemzetiségi lakosság anyanyelvi irodalmi igényeinek kielégítését nemzetiségi alapkönyvtáraknak kell elősegíteni.

Az 1956-os törvény csak kerettörvény, melyet számos rendelet és végrehajtási utasítás töltött meg tartalommal. Az alapvető szabályozás a Művelődésügyi Minisztérium 1964. számú rendeletével történt meg, 1958-ban.

Eszerint *általános gyűjtőkörű országos jellegű tudományos könyvtárak* kizárólag olyan intézmények mellett működhetnek, amelyek munkája az egész ország tudományos életét érinti. Öt ilyen könyvtár van; az Akadémiáé és a négy tudományegyetemé.

Az országos jellegű *tudományos szakkönyvtárak* valamely meghatározott tudomány igényeit elégítik ki országos szinten, így ezek a teljesség igényével gyűjtik az illető tudományág körében megjelent magyar és a jelentős külföldi műveket. Eszerint az Egyetemi Könyvtár a filozófia, a közép- és újkori történelem, az Akadémiai Könyvtár az ókori történelem és az orientalisztika, a Szabó Ervin Könyvtár a társadalomtudományok, a

Műegyetemi Könyvtár a fizika, kémia, matematika, a Közgazdaságtudományi Egyetem a közgazdaság, az Országgyűlési Könyvtár a legújabb kori történelem, az állam- és jogtudomány, államigazgatás és a politika, az Országos Műszaki Könyvtár a műszaki, az Országos Mezőgazdasági Könyvtár pedig a mezőgazdasági irodalmat gyűjti.

A *tudományági szakkönyvtárak* egy-egy szűkebb szakterület könyvtári igényeit szolgálják. A rendelet 32 ilyen szakterület (munkásmozgalom, tervgazdaság, néprajz, bányászat, képző-, zene- és iparművészet, csillagászat, meteorológia stb.) könyvtárait sorolja fel. Ezek, ha igény van rá és a felügyeleti hatóság hozzájárul, az illető szakterület irodalmát a teljesség igényével is gyűjthetik.

Végül egyes intézmények *tájkönyvtári* feladatokkal bízott meg a rendelet, így az egyetemi könyvtárak közül Debrecennek a Tiszántúl, Szegednek a Dél-Alföld, Pécsnek a Dunántúl helytörténeti anyagát kell gyűjtenie, a Szabó Ervin Könyvtárnak Budapestét, és valamennyi megyei könyvtárnak a megye területéről szóló irodalmat.

A rendelkezések 120 intézményt országos feladatkörű szakkönyvtárrá nyilvánítanak, újból meghatározzák, illetve módosítják, differenciáltabbá teszik a hálózati szervezetet. Így megszüntetik a korábban egységes műszaki termelési hálózatot, és kimondják: ahány felsőoktatási intézmény, annyi hálózat. A rokon feladatkörű hálózatok munkájának összehangolására koordinációs központok létesítését határozták el. Jelenleg hat ilyen központ létezik, ezek a következők: Állami Gorkij Könyvtár, Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Információs Központja, Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár, Országos Orvostudományi Információs Központ és Könyvtár, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, valamint az Országos Széchényi Könyvtár.

A közhasználati jog határait még jobban kibővíti a 19/1981. számú művelődési minisztériumi rendelet. Eszerint a könyvtárak az állampolgárok vagy jogi személyek „által igényelt és az állományban nem szereplő könyvtári anyagot vagy – erre irányuló kérelem esetén – annak másolatát" *kötelesek* más könyvtártól beszerezni és a könyvtárhasználó rendelkezésére bocsátani. A könyvtárközi kölcsönzés során a szállítással kapcsolatban felmerülő költségeket a küldő könyvtár viseli. A rendelet még arról is gondoskodik, hogy ha a dokumentumokat csak nemzetközi kölcsönzés útján

lehet megkapni, akkor erre a célra a könyvtárközi kölcsönzés központja, a Széchényi Könyvtár számára elegendő deviza álljon rendelkezésre. 1982-1983-ban a Széchényi Könyvtár évi 12-15 000 kérést továbbított külföldre, az e célra rendelkezésére bocsátott devizakeret kereken 500 000 forintnak felel meg.

A könyvtárközi kölcsönzést sokan veszik igénybe. A forgalomról pontos kimutatás nem készült, de ennek a szolgáltatásnak egyik jó ismerője, Rácz Aranka, 1976-ban évi 200 000 könyvtári egységre becsülte. Azóta valószínűleg emelkedett. Ezt a szolgáltatást gyorsítja az 1977-es kötelespéldányrendelet, amely az öt nagy tervezési körzet mindegyikébe eljuttat egy-egy kötelespéldányt. Így az 1978 után megjelent dokumentumok kölcsönzésével az országos nagykönyvtárakat legalább részben tehermentesíti.

A könyvtárhasználatot állampolgári jognak nyilvánító rendeletet ugyanaz a szellem sugallta, mint a Könyvtárosegyesületek Nemzetközi Szövetsége - melyet általában csak angol nevének kezdőbetűiből (International Federation of Library Associations) IFLA néven emlegetnek - 1978-ban közzétett „kiadványok általános hozzáférhetősége" (= Universal Availability of Publications), rövidítve UAP elnevezésű programját. Ennek célja: bármely országban megjelent könyvhöz, folyóirathoz vagy egyéb dokumentumhoz bármely országban hozzá lehessen jutni. A tervezet megvalósítása érdekében a különböző országokban készült nemzeti bibliográfiák az országukban megjelent teljes dokumentumanyagot - tehát a könyveken, folyóiratokon kívül a térképeket, zeneműveket, hanglemezeket - szabványosított, egységes formában dolgozzák fel és cserélik. Magyarország csatlakozott ehhez a programhoz, s így a magyar olvasók rendelkezésére áll az egész világ könyvtermése.

7. AZ ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

A Széchényi Könyvtár jelentősége és munkaköre a felszabadulás óta lényegesen megnőtt, valójában azóta lett nemzeti könyvtár. Az ötvenes évek közepétől kezdve könyvtárügyünk legtöbb feladatának teljesítését tevékenyen segíti elő. 1949-ben kivált a Nemzeti Múzeum kötelékéből, azóta teljesen önálló.

Gyűjti a teljes magyarországi, valamint a külföldön megjelent magyar vonatkozású irodalmat, válogatva gyűjti a külföldön kiadott legkiemelkedőbb jellegű nyomtatványokat és a jelentős írás- és könyvtörténeti emlékeket. 1951 óta a hazai könyvekből két példányt gyűjt, egyik az úgynevezett archív-példány. Állományegysége 6 289 000 darab (1983-as adat), ebből 1 900 000 kötet könyv, 240 000 kötet periodikum, 580 000 kéziratos dokumentum. Térképtára 190 000 egységet őriz, ebből 35 000 a kéziratos térképek száma. Plakát- és kisnyomtatványtárában 2 400 000 röplap, plakát, gyászjelentés, vállalati irodalom, szabvány, szabadalmi leírás található. (A szabványok, szabadalmak gyűjtését 1978-ban megszüntette.) A zeneműtár gazdagságát 130 000 zeneművet mutatja. 1945 után a főúri és egyházi gyűjteményekből nagy mennyiségű, addig nem kutatható zenei anyagot kapott. Ennek jelentőségére csak egy adat: köztük száznál több korábban ismeretlen Joseph Haydn-kompozíció található, részben eredeti kézirat, részben autográfban nem létező másolat, valamennyi világviszonylatban is értékes kutatási anyag. (Megmentését és hozzáférhetővé tételét Vécsey Jenőnek köszönhetjük.)

A könyvtár a zárolt kiadványok tárában őrzi azokat a hazai és külföldi nyomtatványokat, amelyek a szocializmus szellemével ellenségesek, továbbá a pornográf és erotikus anyagot. Forgalma 1978-ban: a nagy olvasóteremben 62 335 olvasó 383 632 kötetet használt, a különgyűjteményekben pedig 5628 olvasó 231 029 egységet.

1954-ben korszerű fotó- és mikrofilm-laboratóriumot rendezett be, és megkezdte – állagmegőrzési célból – az értékes és könnyen romló papírra nyomott állományának mikrofilmezését, hogy a kutatóknak, ha kérik, ezt adja kézbe. Különösen fontos ez az egyetlen példányban meglevő újságok esetében, mert ezek facsiszolatból készült papírja akkor is pusztul, ha nem használják.

A kötelespéldányok számára és elosztására vonatkozóan 1945 óta hat vagy hét rendelet jelent meg, az utolsó 1977-ben. A nyomdák az összes példányt a Széchényi Könyvtárnak küldik meg, ebből ez két példányt megtart saját részére, egyet-egyet átad a debreceni Egyetemi Könyvtárnak és a Statisztikai Hivatalnak, a többit meghatározott sorrend szerint a szakterületek kijelölt könyvtárainak (Akadémia, Egyetemi, Országos Műszaki, Országos Pedagógiai, Országos Mezőgazdasági, Országgyűlési, Gorkij

stb. Könyvtár), öt példányt pedig félretesz nemzetközi csere céljára. Az egyenletes könyvelosztás és a könyvtárközi kölcsönzés érdekében kívánatos, hogy az új kiadványok az ország minden nagyobb tájegységében megtalálhatók legyenek. Ezért a legújabb rendelet előírta, hogy az öt tervezésigazdasági körzet mindegyikébe eljuttassanak és szétosszanak egy-egy teljes kötelespéldány-sorozatot.

A Széchényi Könyvtár vette át a megszüntetett Országos Könyvtári Központ és Népkönyvtári Központ legtöbb feladatát. Ezért kialakított külön osztályt a nemzetközi csere intézésére, és 1956 óta adminisztrálja a baráti országokkal kötött kulturális egyezmények alapján történő kiadványcserét, gondoskodik a határon túlra küldendő anyag zavartalan szállításáról, és fogadja a külföldi csereközpontok küldeményeit. 63 ország 534 intézményével tart fenn kapcsolatot, s e réven évente körülbelül 20-25 000 kötet könyv és folyóirat jut be az országba. Ennek mintegy 85%-át szétosztja a gyűjtőkörileg illetékes könyvtárak közt, a többit megtartja magának.

Mint a könyvtárközi kölcsönzés központja, minden magyarországi könyvtárra kiterjedően biztosítja az általuk kért hazai és külföldi könyvek kölcsönzését, és igyekszik kielégíteni a külföldről beérkező igényléseket. Évi átlagban közel 15 000 kérés fut be hozzá, és kb. 25 000 esetben ő fordul megkereséssel a különféle hazai és külföldi könyvtárakhoz.

1954 óta a nemzeti tulajdonba került könyvanyag feldolgozását és szétosztását a könyvtár Könyvelosztónak nevezett részlegében egy 50-60 főből álló munkaközösség végezte. Az első teendő a műfaji csoportosítás volt, mert egészen más szempontok szerint osztották szét periodikumokat, a régi és a modern könyveket stb.

A Széchényi Könyvtár és a debreceni Egyetemi Könyvtár, a két nemzeti könyvtár, megkapta az állományból hiányzó összes magyar nyomtatványt, szám szerint kb. 20 000 kötetet (köztük például Jókai műveiből 300 kiadást). 130 000 kötetet juttattak a megyei, járási könyvtárakba, főleg az újonnan alapítottakba, ahol a felszabadulás előtt kiadott magyar irodalom hiányzott. Salgótarjánba például 15 000, Tatabányára, Szekszárdra 10-10 000 kötetet küldtek. A helytörténeti anyagból az érdekelt megyei könyvtárak igényelhettek elsőnek. A periodikumok közül a magyar nyel-

vűekből a közművelődési, az idegen nyelvűekből a tudományos és a szakkönyvtárak élveztek elsőbbséget.

Sok különleges érték is felszínre került: kb. 400 ősnyomtatvány, negyvennél több XVI. századi külföldi és harmadfélezer 1711 előtti magyar nyomtatvány, egy 1530 körül írt nyelvemlék, a *Tihanyi kódex* és egy nyomtatott korvina.

Évente átlag 300 000 kötetet osztottak szét. A munka a hetvenes években fejeződött be. Ekkor a Könyvelosztó a Fölöspéldány Központ elnevezést kapta, és ennek megfelelően átvette a könyvtárak által felajánlott, ott feleslegesnek ítélt művek hasznosítását. 1982-ben elkezdte a fölöspéldányok szervezett kivonását a tanácsi, iskolai és szakszervezeti könyvtárak állományából. Elsőnek Vas megye került sorra. A fölöspéldányoknak minősített állomány jelentős része, közel 80%-a más könyvtárban talált gazdát.

A Széchényi Könyvtár 1946-tól folyamatosan elkészíti, megjelenteti a nemzeti bibliográfiát, és 1952 óta gondozza a könyvek és folyóiratok központi katalógusát. Legújabban kötelességévé tették a könyvtárak központi nyilvántartását.

Az ötvenes évek elején külön módszertani osztály létesült. Ennek brigádjai a helyszínen tanították meg a kevés képzett könyvtárost foglalkoztató vidéki közművelődési könyvtárakban a címleírást, szakozást, katalógusszerkesztést. Az osztályt – feladatait lényegesen kibővítve – 1959-ben Könyvtártudományi és Módszertani Központ névvel átszervezték. Ma legfontosabb műhelye a minden könyvtártípusra kiterjedő elméleti, módszertani és továbbképzési munkának. Különösen intenzív tevékenységet fejt ki az olvasásszociológia, olvasáspedagógia terén. Egyezteti a könyvtári kutatómunkát, javaslatokat dolgoz ki a gyakorlati munka fejlesztésére, döntéselőkészítő tanulmányokkal segíti a Művelődési Minisztérium könyvtári osztályát. Előmozdítja a közművelődési könyvtárak állománygyarapító, tájékoztató és propagandamunkáját, irányelveket, normákat dolgoz ki, tanácsokat ad könyvtárak építésére, berendezésére, dokumentálja a könyvtártudományi szakirodalmat, kikísérletezi a könyvtári és dokumentációs munka gépesítési lehetőségeit, számos továbbképző tanfolyamot rendez, és jelentős publikációs tevékenységet folytat, többek közt kiadja a *Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom* című negyedéves referáló lapot.

Hozzátartozik a Könyvtártudományi Szakkönyvtár. Ennek gyűjtőköre: könyvtárügy, könyvtártudomány, informatika. Különgyűjteményeiben útijelentések, sajtókivágatok, könyvtárismertetők, könyvtári berendezések prospektusai olvashatók. 1980-ban átvette az Eötvös Loránd Tudományegyetem Könyvtártudományi Tanszékétől az oda benyújtott disszertációk őrzését. Állománya 37 000 kötet könyv, 16 000 kötet időszaki kiadvány és 10 000 kézirat.

A Széchényi Könyvtárban 1984-ben közel ezren dolgoztak, többen, mint ahány főfoglalkozású könyvtáros 1930 körül egész Magyarországon tevékenykedett. A munkát hosszú időn át nagyon megnehezítette a régi probléma, a helyhiány. Ezen úgy segítettek, hogy a városban több helyen béreltek ki számára egész épületeket (Pollack Mihály tér, Múzeum utca) és házrészeket. Az állomány tekintélyes része külső raktárba került. Évente kb. 60 000 kötetet kellett innen az olvasók kérésére a Múzeum körútra szállítani, s ez, amellett, hogy külön munkaerőket kötött le, nagymértékben rongálta is az állományt. Ezen a széttagoltságon csak a könyvtárnak a budai Várban felépült otthona segített. 1985 áprilisában nyitották meg az új otthonba költözött nemzeti bibliotékát.

8. AZ AKADÉMIAI KÖNYVTÁR

1945 nyarán megkezdődött az ostrom alatt megrongálódott épület helyreállítása, használhatóvá tették a főraktárt és néhány dolgozóhelyiséget. Alaposabb javításra, de még papírra, fűtőanyagra sem volt pénz, a portóköltség miatt nemegyszer a kötelespéldányokat sem tudták a postán kiváltani. A legszükségesebb kiadásokat hulladékpapír eladásából fedezték. Az összbevétel 1946-ban 960 (!), 1947-ben 5169 forint volt.

Az állomány legnagyobb része sértetlen maradt. 1947-ben megkapta az intézmény a feloszlatott Nemzeti Kaszinó 45 000 kötetét.

1948-ban a 44 éves Keresztury Dezsőt választották főkönyvtárnokká (és nem egy nyugdíjas korú akadémikust, mint a felszabadulás előtt szokták). De megfiatalodott az egész könyvtár is. A két világháború közt a felszerelés elavult, a beszerzés, feldolgozás, olvasószolgálat nehézkes volt, most

mindenben felzárkózott a nemzetközi élvonalhoz. Új bútorokat kapott, 1300 folyóméter befogadóképességű új raktárt, új helyet és szervezetet a kézirattárnak, keleti gyűjteménynek, reprográfiai laboratóriumában xerox, gyorsmásolatok, mikrofilmek, fotónagyítások készülnek, jelentős információbázis lett. Személyzeti létszámát 60 főre emelték. Katalógushálózatát teljesen újjászervezte. Egyes kéziratos gyűjtemények, hagyatékok katalógusait folyamatosan adja ki nyomtatásban. Számítógépes információbázisa az egyesült államokbeli *Science Citation Index* adatbázisa révén az orvostudomány és a természettudományok területéről mintegy 10 000 újonnan megjelent publikációt és ezek kb. 150 000 hivatkozási tételét tartja számon.

1953-ban az Akadémia feladataihoz alkalmazkodva újból meghatározták a bibliotéka fő feladatait: 1. a magyar tudományos kutatásnak hazai és külföldi könyvekkel és tájékoztatással (bibliográfiákkal) való támogatása; 2. a magyar tudományos kutatás eredményeinek, mindenekelőtt az akadémiai kiadványoknak rendszeres csere formájában való eljuttatása a külföld tudományos intézeteihez; 3. az akadémiai intézeti hálózat könyvtárainak támogatása.

Beszerzi az ókortudományra, a klasszika-filológiára, az irodalomtudományra, a nyelvtudományra, az orientalisztikára, a tudománypolitikára vonatkozó irodalmat, a lehetőség szerinti teljességgel. Gyűjtőköre kiterjed továbbá a marxizmus–leninizmus irodalmára, a külföldi tudományos akadémiák kiadványaira és működésükre vonatkozó irodalomra, a természettudományi alapkutatás műveire, a társadalomtudományok általános, módszertani interdiszciplináris kérdéseit tárgyaló irodalomra, a tudománytörténeti anyagra. A természettudományt közvetlenül szolgáló műveket az intézeti könyvtárak gyűjtik.

Állománya 1 673 363 darab, ebből 890 000 kötet könyv, 245 000 kötet folyóirat, 1200 ősnyomtatvány, 6500 régi magyar könyv és 480 000 kézirat. Válogató joggal profiljának megfelelő kötelespéldányt kap. Számos külföldi akadémiával és tudományos intézettel áll csereviszonyban. Orientalisztikai gyűjteménye nemzetközi hírű, számos unikummal, ritkaságszámba menő keleti kézirattal.

Az 1949. évi XXVII. tc. az Akadémiát a tudományos kutatás központjává és irányítójává tette. Egymás után rendelték akadémiai fennhatóság alá

a különböző tudományos intézeteket. Mindegyikben volt könyvtár, de ezek sokáig összehangolás nélkül végezték munkájukat. A központi könyvtár az ötvenes évek közepéig nem ismerte fel ezekkel a szakkönyvtárakkal kapcsolatban a rá váró egyeztető és szakmai tanácsadó szerepet.

A hálózathoz tartozó 50 könyvtárban 164 jórészt főfoglalkozású könyvtáros dolgozik. Összállományuk 1 250 000-nél több dokumentumból áll, ebből 720 000 kötet könyv és 270 000 kötet folyóirat. Költségvetésileg önállóak, állománygyarapításra évente közel 30 millió forintot költhetnek.

A központi könyvtár gondoskodik az intézeti gyűjtemények beszerzéséhez szükséges devizáról, módszertani tanácsokkal szolgál, szétosztja, a cseretevékenységből származó dokumentumokat, tanfolyamokkal, előadásokkal és más módszerekkel segíti elő a problémák megoldását, és rendelkezésükre bocsátja xerox, mikrofilm- és fotólaboratóriumát.

Az 50 kutatóintézeti könyvtár többsége természettudományi jellegű. Területileg szétszórtan fekszenek, 12 vidéken (Debrecen, Pécs, Szeged, Tihany, Vácrátót, Sopron stb.), 38 pedig a fővárosban. Jelentőségüket már a bennük őrzött állományegységek száma is sejteti. A legnagyobbak a Központi Fizikai Kutató Intézet (154 226), az Irodalomtudományi Intézet (amely régen az Eötvös Kollégium könyvtára volt – 141 416), a Zenetudományi Intézet (123 294), a Történettudományi Intézet (93 375) és a Földrajztudományi Kutatóintézet (61 398) könyvtára.

A gyűjtemények egy része csak intézeti tagoknak áll rendelkezésre, de kivételek vannak. Ilyenek az Eötvös Könyvtár, a Genetikai Intézet, a Közgazdaságtudományi Kutatóintézet, a Földrajztudományi Kutatócsoport stb.

9. A TUDOMÁNYEGYETEMI KÖNYVTÁRAK

Az egyetemi könyvtárak munkájukat 1945 után nagyjából a régi alapon folytatták. Elsődleges feladatuk továbbra is az egyetem oktató tevékenységének elősegítése maradt. A hallgatók s ezzel párhuzamosan az olvasók száma mindenütt emelkedett, és még ennél is nagyobb mértékben a látogatók száma, az első ötéves tervben 245%-kal.

A hallgatókat igyekeztek a szükséges irodalom mellett tanácsadással ellátni. Mindenütt megszervezték a tájékoztató szolgálatot. *Mit olvasson az elsőéves hallgató? Bibliográfiák az egyetemi oktatás számára* és hasonló ajánló bibliográfiákat, a könyvtárismertetéseket stb. adtak ki. Ugyancsak a jobb tájékoztatást szolgálták a jobb katalógusok, különösen a szakkatalógusok. A budapesti Egyetemi Könyvtár például két új szakkatalógust is felállított, egyiket az Egyetemes Tizedes Osztályozás, a másikat tárgyszavak szerint rendezve.

Egyre többen keresik fel a könyvtárakat búvárkodás céljából külső kutatók, de jelentékenyen megnőtt a tanszékeken folyó tudományos munka is. Az ehhez szükséges dokumentumok beszerzése vagy megszerzése egyaránt feladata a központi és a tanszéki könyvtáraknak.

Jelentősek az egyetemi könyvtárak közművelődési feladatai is, elsősorban saját hallgatóikkal kapcsolatban. A szakmai képzés mellett irányítani kell ideológiai és erkölcsi nevelésüket, segíteni kell abban is, hogy ne legyenek „szakbarbárok", ismerjék meg a műveltség minden ágát, jussanak hozzá „szórakoztató" olvasmányokhoz is. A változást legjobban Budapesten lehet észrevenni. Az Egyetemi Könyvtár 1944-ig szépirodalmat – kevés kivétellel – csak oktatási célokra szerzett be, így a külföldi írók alkotásait csak az eredeti nyelven, francia regényeket például csak franciául, francia szakos bölcsészek részére.

Nem egyetemi hallgatók számára a budapesti Egyetemi Könyvtár nem vállal, és szűk beszerzési kerete, helyiséggondjai miatt nem is vállalhat közművelődési feladatot, erre a célra rendelkezésre áll a Szabó Ervin Könyvtár hálózata. A vidéki egyetemi könyvtárak azonban szívesen látnak falaik közt minden érdeklődőt, s így aktív szerepet visznek székhelyük kulturális életében.

Gyűjtőkörük nem teljesen azonos. Mind a négy helyen beszerzik a hallgatók részére a legszükségesebb tankönyveket, jegyzeteket, segédkönyveket, de az egyetemeken oktatott összes szakból még az alapvető munkákat sem tudják teljes számban megvásárolni. Az orvosi művek gyűjtését 1951-ben, mikor az orvosi karok önálló egyetemekké alakultak, megszüntették. A budapesti Egyetemi Könyvtár a filozófia, közép- és újkori történelem, vallás- és tudománytörténet, valláskritika tudományos szakkönyvtára lett, a nyelvészet és az irodalomtudomány szakkönyvtári gyűjtőkört teljesen

átengedte az Akadémiai Könyvtárnak. A gyűjtőköri változás a legnagyobb Debrecenben, mert 1942-ben kötelespéldány-jogot kapott, s ezzel együtt kötelezettséget vállalt a magyarországi nyomdatermékek teljességre törő gyűjtésére. Bizonyos mértékig második nemzeti könyvtárrá vált. Pécs elsősorban társadalomtudományi s ezen belül az állam- és jogtudományi irodalomból növeli állományát.

A látogatók kiszolgálását mindenütt nehezíti a helyhiány, de talán sehol sem annyira, mint a főiskolai könyvtárakban. Kicsik az olvasótermek. A budapesti Egyetemi Könyvtár ilyen természetű gondjai már százévesek, nem sokkal a mai épület megnyitása (1877) után szűknek bizonyult, és ma még sokkal inkább az. Vizsgaidőszakban csak a diákok kaphatnak benne helyet, de sokszor nekik is várni kell egy-egy üres asztalra.

Az olvasótermi helyhiányon valamit segített a decentralizálás: a kari, tanszéki és összevont tanszéki könyvtárak nagyobb mérvű bevonása az olvasószolgálatba. Budapesten például a történelmi tanszékek egyesített könyvtára 100 000 egységnél nagyobb állománnyal rendelkezik. Jelentős a jogi kari könyvtár, a matematikai, fizikai stb. tanszékek könyvtára.

Debrecenben 1967-ben egy természettudományi és egy társadalomtudományi kutatóterem létesült, és az öt kémiai tanszék és a központi könyvtár állományának összevonása révén egy 20 000 kötettel ellátott 180 személyes olvasóterem.

A négy tudományegyetemi könyvtár néhány adata 1983-ból:

Helység	Állomány-egység	Beiratkozott olvasók	Látogatások	Használt dokumentumok	Tanszékek száma
		száma			
Budapest	1 333 394	8248	76 681	193 545	112
Debrecen	3 277 453	4772	147 235	375 646	25
Szeged	673 825	5442	96 976	270 443	47
Pécs	452 696	3263	51 714	89 712	18

A tanszéki hálózatban a gyűjtemények ellátása, kezelése különböző fokokon történik. Többségükben, főleg a kisebb állománnyal rendelkező tanszékeken hiányzanak a kellő tárgyi és személyi feltételek. Nagyon sok függ a tanszékvezetőktől.

Mindegyik egyetemi könyvtárban működik hálózati, módszertani csoport, ezeken – vagy a központi könyvtár szerzeményi osztályán – keresztül történik a devizás beszerzés. Sok helyen a teljes állományt feldolgozza a központi könyvtár, Budapesten csak a külföldi, devizás művek szerepelnek az egyetemi központi címjegyzékben. A hálózathoz tartoznak a székhelyükön vagy a közelükben működő pedagógiai főiskolák könyvtárai is.

10. MÚZEUMI, LEVÉLTÁRI ÉS ZENEI KÖNYVTÁRAK

A muzeológia és a múzeumi restaurálás országos szakkönyvtára, az alakulóban levő múzeumi könyvtárhálózat központja a Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ. Állományát erősen fejlesztik, egyelőre még nem számottevő.

Ötvenhat múzeumnak van önálló könyvgyűjteménye, saját könyvtárossal. Ezeket két nagy csoportra lehet osztani: az egyikbe az országos feladatkörű intézmények tartoznak, amelyek egy-egy szakterület fő információs forrásai. Állományuk gyarapítására a beszerzési kereten kívül jól fel tudják használni többnyelvű, illusztrált évkönyveiket, katalógusaikat és egyéb kiadványaikat.

A művészettörténetet több múzeum könyvtára választotta gyűjtőkörének (Nemzeti Galéria, Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Múzeum), köztük csak a Szépművészeti Múzeumé nyilvános. 89 757 kötetes (az adatok 1983-ból származnak) állományában megtaláljuk mindazokat a fontosabb könyveket, folyóiratokat, amelyeket a klasszikus ókortól kezdve a mai napig az európai festészettől, szobrászatról, grafikáról írtak. Beszerzi az egyiptológia irodalmát is. Régebben az építészet szintén profiljához tartozott, erről a szűkös hitelkeret miatt lemondott.

Az Iparművészeti Múzeum könyvtára az iparművészeti tárgyakra vonatkozó és az ezzel rokon szakmák irodalmát gyűjti. 44 631 kötetes állománya nagyobbrészt külföldi könyvekből áll, de a bennük látható formai megoldások még az idegen nyelveket nem tudó, itt olvasó főiskolásokat, gyakorló iparművészeket is érdeklik.

A legnagyobb állománnyal, 300 365 egységgel a Természettudományi Múzeum könyvtára rendelkezik. Gyűjtőköre: biológia, botanika, paleontológia, petrográfia, antropológia és zoológia. Hozzátartozik egy körülbelül 2 millió egységet számláló tudománytörténeti gyűjtemény, amelyben természettudósaink műveinek kéziratait, előadásaik szövegeit, levelezésüket és egyéb tárgyaikat őrzik.

A Néprajzi Múzeum 128 860 darabból álló könyvtára az etnográfián, etnológián kívül gyűjti a határterületek (szociográfia, földrajz) irodalmát és a parasztgazdálkodással foglalkozó műveket. Kézirattárában körülbelül 2 millió lapot, negyedmillió fényképet és számos hangfelvételt őriz. Érdeklődésre tarthat számot ponyvagyűjteménye, amelyben azok a népies írások találhatók meg, amelyeket régen a vásárokon ponyván árultak.

A Petőfi Irodalmi Múzeum az irodalomkutatást szolgálja. 1909-ben alapították, de érdeklődési köre akkor csak Petőfire, Jókaira és a Feszty családra korlátozódott. Ma elsősorban a XX. század magyar irodalmára vonatkozó dokumentumokat gyűjti. Önálló szervezeti egységként működő könyvtára 117 399 kötetből és 100 000 egyéb egységből (kéziratok, forrás értékű irodalmi emlékezéseket, riportokat tartalmazó hangszalagok stb.) áll. Sok szerzői hagyatékot tartalmaz. Számos folyóirat-repertóriumot, bibliográfiát ad ki.

A Közlekedési Múzeum fő gyűjtőköre a közlekedési és közlekedéstörténeti irodalom. Különgyűjteményeiben menetrendeket, díjszabásokat, közlekedési vállalatok szabályzatait őrzi. Állománya 91 244 dokumentum.

Az említetteken kívül még néhány országos jelentőségű múzeumi könyvtár működik. Ilyen a Nemzeti Múzeum Központi Régészeti Könyvtára 100 000 egységnél nagyobb állománnyal, ilyen az Országos Műszaki Múzeum keretében működő egyetlen tudomány- és technikatörténeti szakkönyvtárunk, és ilyen a Magyar Mezőgazdasági Múzeum, amely az agrártörténeti források őrzése és feldolgozása terén együttműködik a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Információs Központjával.

A kisebb budapesti és a vidéki múzeumok könyvtárai általában zárt jellegűek: feladatuk nem a külső olvasók kiszolgálása, hanem a múzeumi dolgozók szakmai és tudományos munkásságának elősegítése. Néhány helyen (a soproni Liszt Ferenc Múzeumban, a debreceni Déri Múzeumban stb.) szakszerűen összeválogatott, szépen gondozott gyűjteménnyel találkozhatunk, de többségükben mostohák a működési körülmények.

A levéltári könyvtárak központja a 110 évvel ezelőtt alapított Országos Levéltár Központi Könyvtára, a levéltártudomány szakmai alapkönyvtára. Gyűjtőköre: levéltártudomány, forráskiadványok, igazgatástörténet, névtárak, történelmi segédtudományok. A 73 435 kötetes állomány nagyobb része forráskiadvány. Külső szakemberek is rendszeresen olvasnak benne.

Hálózatához 24 tagkönyvtár tartozik. Kapcsolatuk régebben laza volt, az utolsó négy-öt évben azonban erősödött. A központ részükre szervezeti és működési szabályzatot adott ki, továbbképzést szervezett, és törlési tanácsokkal szolgál. Összállományuk 256 900 kötet, de ez, a történeti előzményeknek megfelelően, elég egyenetlenül van elosztva, a legkisebb Szabolcs-Szatmár megye levéltárában (5500), a legnagyobb a Győr-Sopron megyei 2. számú levéltárban, Sopronban (32 000).

Hazánk legnagyobb zenei gyűjteménye és országos szakkönyvtára a Liszt Ferenc Zeneművészeti Főiskola szervezetében működik. A zenéről szóló irodalom nemzetközi repertóriumának magyarországi központja. Egyaránt szolgálja az oktatást és a zenetudományi kutatást. A közelmúltban a főiskola épületének tetőterében stúdiót, hangtárat és reprográfiai berendezést létesítettek, s így lehetővé vált, hogy a főiskolások ne csak a nagy művészek előadásait, hanem saját játékukat is visszahallgathassák.

Beszerzésre a hetvenes években 500 000, 1982-ben 870 000 forintot költhettek. Így a könyvtárnak lehetősége nyílik minden fontos, zenével, zeneoktatással foglalkozó mű megvásárlására. Állománya 164 535 egység, ebből 110 000 nyomtatott zenemű, 30 000 szakkönyv, 7000 hanglemez. Számos különgyűjteményt őriz (Liszt, Brunswick, Szigeti József stb. hagyatékok). Forgalma az utóbbi években ugrásszerűen nőtt. Öt kihelyezett tanárképző tartozik hozzá önálló könyvtárral.

A legrégebben, 1836-ban alapított zenei könyvtár a Bartók Béla Zeneművészeti Szakközépiskoláé, 30 000 nyomtatott zeneművel, 10 000 zenei hangszalaggal és 2000 hanglemezzel. Tekintélyes könyvállománnyal és hangtárral rendelkezik a Zenetudományi Intézet.

Az utolsó két évtizedben nagyon megszaporodtak a zenei gyűjtemények, köztük az Állami Gorkij Könyvtáré, amelynek feladatává tették 1978-ban a demokratikus országok zenei dokumentumainak gyűjtését és a zenei szakirodalmi tájékoztatást. A nyolcvanas évek közepéig minden nagyobb település „A" és „B" típusúnak nevezett tanácsi közművelődési könyvtárban szerveznek zenei részleget. Sokan látogatják a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár különálló zenei részlegét, amelyben 33 000 nyomtatott zeneműű, 12 000 zenei szakkönyv és 6000 hanglemez található. Az utolsó 6–8 év folyamán országos átlagban megtízszereződött a zeneműű- és hangtárak látogatóinak száma, a zenehallgatás a könyvtárak egyik legnépszerűbb szolgáltatása lett.

11. MŰSZAKI KÖNYVTÁRAK

A legnagyobb koordinációs központ, az Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár. Hálózatához tartoznak a műszaki felsőoktatási intézmények és a műszaki szakterület könyvtárai. Elődje a Technológiai Könyvtár, amely 1950-ben Országos Műszaki Könyvtár néven egyesült az előző évben alapított Műszaki Dokumentációs Központtal. Mai elnevezését 1982-ben kapta. 1957-ben költözött a budapesti Múzeum utca 17.-be, a részére sok munkával átalakított barokk stílusú palotába. Ezt is elég hamar kinőtte, bár 1964–1966-ban emeletráépítéssel kibővítették, és tömör raktárat létesítettek, 1975–1979-ben pedig a Gyorskocsi utcában reprográfiai üzeme, számítógépei, kötészete és nyomdája részére szolgáltatóház létesült.

Hármas feladatot lát el: 1. nyilvános tudományos szakkönyvtár; 2. dokumentációs központ, 3. a műszaki termelési hálózat központja. Gyűjtőköre az ipari termelés, a műszaki kutatás és fejlesztés információs szükségleteinek teljes hazai és válogatott külföldi irodalma. 1952-től kötelespél-

dány-válogató jogú könyvtár lett. Rendeléseinél különös tekintettel van dokumentációs feladataira. Igyekszik megküzdeni az információrobbanással, az új eredményekről gyorsan beszámoló művek, kutatási jelentések, kongresszusi beszámolók beszerzése révén. 1983-ban 1 301 302 állományegység kapott helyet raktáraiban.

1950-tól a Szabadalmi Bíróság megszűnése után ide került a szabadalmi tár négy és fél millió leírása, évi százhúszezres gyarapodással. Szabadalmi leírásokat 16 országgal cserélt. (1968-ban a szabadalmak az Országos Találmányi Hivatal szabadalmi tárába kerültek.) Itt találhatók a közcélú szakmai fordítások bejelentését előíró minisztertanácsi rendelet alapján a hivatali megbízásból készített fordítások másodpéldányai. A Műszaki Filmek Nemzetközi Speciális Információs Rendszerének megbízott nemzetközi vezető szerve. Ezért feldolgozza a tudományos-műszaki szempontból legfontosabb filmekre vonatkozó adatokat. 1979 végén 1336 filmkatalógust és 18 490 filmográfiai leírást őrzött. Az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság megbízása alapján számba veszi és nyilvántartja 1968-tól a műszaki, 1974-től pedig valamennyi tudományágra kiterjedően a kutatásifejlesztési témákat. Jelenleg kb. 25 000 kutatásról tudja informálni az érdeklődőket.

A hatvanas évek közepétől a dokumentáció hagyományos formáit újak követték. Ilyen a témafigyelés, tartalomjegyzék-fordítás, expressz tájékoztatás. Az intézmény főállású alkalmazottai mellett a referálásban 450–500 külső munkaerőt, 1500 szakfordítót foglalkoztat és kb. 2500 külföldi folyóiratot dolgoztat fel. Távlati programjában szerepel a Szovjetunió és Magyarország számítógépes tudományos és információs hálózatának közvetlen összekapcsolása. Számos kiadványa közül a legjelentősebb a 14 sorozatban megjelenő *Műszaki Lapszemle,* amely nevét a nyolcvanas évek elején *Szakirodalmi Tájékoztató*ra változtatta. Az audiovizuális információátadás technikájának és módszertanának elterjedését szolgálja *Audio-Vizuális Közlemények* című lapja.

A műszaki felsőoktatási hálózathoz négy könyvtár tartozik, köztük egyedül a Budapesti Műszaki Egyetemé 1945 előtti alapítású. 1951-ben megegyezett az Országos Műszaki Könyvtárral gyűjtőkörük összehangolására – ez volt hazánkban az első ilyenfajta megegyezés – eszerint a Műszaki

Egyetem szerzi be a matematika, a fizika és az egyetemen oktatott, illetve kutatott szaktudományok irodalmát.

A tudományos könyvtárak közt 1983-ban az első helyen állt a beiratkozott olvasók, a könyvtárlátogatások és a használt dokumentumok számát tekintve. Állománya 615 479 egység. Műszaki bibliográfiákat, tudománytörténeti műveket ad ki, gépész-, villamos-, építész- és közlekedésmérnöki szaktájékoztatást végez.

A Veszprémi Vegyipari Egyetem könyvtárának gyűjtőköre a kémia és a vegyipar, állományegységeinek száma 119 276. Úttörő szerepet játszott a számítógépes tájékoztatás hazai bevezetésében. CASEARCH nevű mágnesszalagos adattára 150 ország kémiai irodalmának számbavételét végzi. Szolgáltatásaiban elvül tekinti, hogy ne a kutató keresse az irodalmat, ennek megszerzése a könyvtár feladata, ez lássa el információval az egyetem dolgozóit, hallgatóit és a külső kutatókat. A könyvtárlátogatások száma aránylag kicsi, annál nagyobb az intézmény által az érdeklődők számára készített folyóiratcikk-másolatok és fordítások száma (évente mintegy húsz nyelvből 8000 kérésre több mint 100 000 oldal). Folyóiratait az egész ország kémiai, vegyipari szakirodalommal való ellátása érdekében igyekszik hasznosítani. Szoros kapcsolatban áll négy veszprémi vállalattal, a Magyar Ásványolaj- és Földgáz Kísérleti Intézettel, a Műszaki Kémiai Kutatóintézettel, valamint a Nehézvegyipari Kutatóintézettel. Ezek dolgozóit ugyanúgy szolgálja ki, mint az egyetem professzorait, és külföldi rendeléseit egyezteti velük.

A miskolci Nehézipari Műszaki Egyetem Könyvtára főleg a bányászat, kohászat, gépészet irodalmát gyűjti. Állományegységeinek száma 557 014. 1969-ben készült épületében egy légkondicionált teremben, a Selmeci Műemlékkönyvtárban őrzi azokat a műszaki tárgyú könyveket, amelyeket egykor az Erdészeti és Bányászati Akadémia szerzett be, megközelítően úgy, ahogyan ezek 1862-es Selmecbányán álltak. (Az erdészeti anyag a soproni Erdészeti és Faipari Egyetem műemlékrészlegében van.) Olvasói kívánságára 1983-ban 225 506 gyorsmásolatot és 7681 nagyítást készített. A könyvtárközi együttműködés – Veszprémhez hasonlóan – itt is szoros. Négy nagy borsodi vegyipari üzem kötött vele és egymással szerződést a tőkés eredetű külföldi szakirodalom egypéldányos beszerzésére. Ezen a réven 1984-ig kb. félmillió dollárt takarítottak meg.

A Közlekedési és Távközlési Műszaki Főiskola a fővárosban alakult meg és a hetvenes évek közepén költözött Győrben épített új székhelyére. Fő gyűjtőköre a közlekedés, szállítás, a közlekedésépítés, közlekedésgépészet, a posta és a távközlés, a forgalomirányítás és forgalomszervezés irodalma. Állománya 139 239 egységből áll.

Az ötvenes évek elejétől rendkívül megszaporodtak a vállalati, az üzemi és az intézeti szakkönyvtárak, számuk 1953-ban már elérte az 1052-t. Egyedül a felsorolásuk oldalakat venne igénybe. Közülük azonban soknak az állománya 250 kötettől 5000-ig terjedt, ennél többet csak 252 vállalat szerzett be. Azóta a könyvtári egységek száma, mint mindenütt, nagymértékben nőtt, például a Központi Bányászati Kutatóintézetben 80 000-re, a Közúti Közlekedési és Tájékoztató Központban, a KÖTUKI-ban 70 000-re, és az Alumíniumipari Tervező- és Kutatóintézetben 67 000-re.

Gyűjtőkörüket a vállalati profil határozza meg. Ez lehet kohászat, bányászat, gépipar, elektrotechnika, informatika, ipargazdaság, ruha-, cipő-, hajó-, cukor-, kábelgyártás, pamutfonás, gyógyszeripar, csatornázás, folyószabályozás, víztárolás, szennyvíztisztítás, építészet, híradástechnika, posta- és vasútforgalom stb.

Több hálózatba tömörültek. Ilyenek az ipari, az építésügyi és városfejlesztési, a vízügyi, a közlekedés- és postaügyi hálózat. A legtöbb intézmény a könyvtári szolgálat mellett ellát dokumentációs és számítástechnikai feladatokat, és minisztériuma politikáját elősegítő módszertani felméréseket készít.

Eleinte nagy hátrányt jelentett, hogy könyvtárosainak csak műszaki képzettségük volt, 85%-uk a feldolgozó munkának még az elemeit sem ismerte. Részükre az Országos Műszaki Könyvtár rendezett folyamatosan továbbképző tanfolyamokat, az első 1953 decemberében kezdődött, 110 hallgatóval.

12. MEZŐGAZDASÁGI KÖNYVTÁRAK

A felszabadulás után fellendült az érdeklődés a külföldi mezőgazdasági szakirodalom iránt, amelyet korábban tervszerűen egyetlen állami szerv sem gyűjtött. Ezért alapították 1948-ban az Országos Mezőgazdasági

Könyvtárat és a Mezőgazdasági Tudományok Tájékoztató Intézetét. A két intézmény 1952-ben egyesült, ma a Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium Információs Központja nevet viseli (röviden Agroinform), s egyik, önálló névhasználatra jogosult szervezeti egysége a Károlyi Mihály Országos Mezőgazdasági Könyvtár.

A könyvtár gyűjti a mezőgazdaság, és élelmiszeripar, az erdészet és a faipar teljes magyar és legfontosabb külföldi irodalmát. Kötelespéldányt kap válogató joggal. Állománya 396 584 egység, ebből 180 000 kötet könyv, 110 000 kötet folyóirat, 80 000 kézirat és 26 000 egyéb dokumentum. Élénk cserét folytat külfölddel, 1974-ben 900 cserepartnere volt hetven országból.

Az agrártudományi tájékoztatás fő műhelye. Gyűjtőköréhez tartozó területekről információs anyagot gyűjt, és ezt feldolgozva eljuttatja a felsőbb irányító szervekhez, a minisztériumi felügyelet alá tartozó kutatási és oktatási intézményekhez termelő üzemekhez. Kiadja többek közt a *Mezőgazdasági Világirodalmat*, a *Magyar Mezőgazdasági Szemlét* és az *Agrárirodalmi Szemlét*, évi 36 000 témák szerint csoportosított referátummal.

A Mezőgazdasági és Élelmezésügyi Minisztérium felügyelete alatt álló szakkönyvtárak hálózati központja, továbbá a mezőgazdasági és élelmezésügyi felsőoktatási könyvtári hálózatok és szakterületi együttműködési körök koordinációs központja. A hálózathoz 32 kutatóintézmény tartozik, mezőgazdasági, növénynemesítési, állategészségügyi, szőlészeti, kisállattenyésztési, erdészeti tudományos intézetek, vetőmag-felügyelőség, mezőgazdasági gépkísérleti állomás stb. Ezek könyvtárai a legkülönbözőbb nagyságúak, közülük három 12 000 köteten felüli állománnyal rendelkezik. A beszerzést bizonyos mértékben szakosították, például főleg a cukorrépa vagy a rizs termesztésével foglalkozó irodalomra. A beérkező könyv- és folyóiratanyagot igyekeznek naprakészen házilag dokumentálni.

A koordinációs hálózathoz hét agrár-felsőoktatási intézmény tartozik. Köztük csak egyet alapítottak a felszabadulás után, a legnagyobbat, a Gödöllői Agrártudományi Egyetemet, amely az agrártudományi dokumentációnak, nagyságára nézve, a második műhelye. Gyűjtőköre: agrárgazdaság, üzemszervezés, növénytermesztés, állattenyésztés, mezőgazdasági gépesítés. Állománya 170 000 kötet könyv, 110 000 kötet folyóirat, 70 000 kézirat és 26 000 egyéb dokumentum.

A hálózat többi egysége: az Állatorvostudományi, a Kertészeti, a debreceni és keszthelyi Agrártudományi, valamint a soproni Erdészeti és Faipari Egyetem s a mosonmagyaróvári agrártudományi főiskola a professzorok és a hallgatók könyvigényeit jól ki tudják elégíteni. A harminckét szakkönyvtár és a hét felsőoktatási intézmény együttes állománya az Információs Központéval együtt meghaladja a 800 000 kötetet.

A mezőgazdasági könyvtárhálózathoz tartoznak még húsz felsőfokú mezőgazdasági technikumnak és a termelő üzemeknek a szakkönyvtárai. Utóbbiak jelentéktelenek.

13. ORVOSI KÖNYVTÁRAK

A könyvtárnak nevezhető orvosi gyűjtemények száma az ötvenes évek elején 50-60 körül mozgott, s ehhez csatlakozott még 300-400 könyvtárrá fejleszthető kisebb gyűjtemény. Szervezett hálózattá való kiépítésük 1956-ban kezdődött. Koordinációs Központjuk, az Országos Orvostudományi Információs Intézet és Könyvtár 1948-ban alakult meg az Orvostudományi Dokumentációs Központ és az Országos Orvostudományi Könyvtár (a régi Orvosegylet könyvtára) egyesítése révén. Különösen a hetvenes évektől kezdve fejt ki aktív információs tevékenységet; irodalomkutatást, témafigyelést, szelektív információátadást végez, fordítószolgálatot tart fenn, és referáló folyóiratokat ad ki, köztük a *Spectrum Pharmaceuticum*ot, amely a KGST gyógyszerügyi bizottságának megbízásából készül. Állománya - amely 1983-ban 54 447 egységre nőtt - ezekre a feladatokra eleinte elégtelen volt, ezért információs bázisnak a Semmelweis Orvostudományi Egyetem könyvtárát használta, és részben használja is. Kötelespéldányt kap, válogató joggal.

A hálózathoz orvostudományi és egészségügyi oktató, kutató és gyógyító intézetek szakkönyvtárai tartoznak, az Országos Egészségügyi Intézet, a Közegészségügyi Intézet 22 járványügyi állomással, a gyógyszerészeti és vértranszfúziós intézet, a mentőszolgálat, továbbá a fővárosi és a megyei tanácsi kórházak. 1971-ben 537 egészségügyi intézet közül 357-ben tartottak fenn könyvtárat. Ez a szám leapadt 200 körülire, de ezek már valódi,

könyvtáros által kezelt, rendszeresen gyarapított könyvtárak. Sajnos, ma még hiányzik a differenciált gyűjtőköri együttműködés és a közvetlen kapcsolat a nemzetközi adatbázisokkal. Így a klinikák, kórházak, kutatóintézetek dolgozói csak nehezen tudnak lépést tartani a világ orvos-biológiai tudományának fejlődésével.

Sok intézmény számos „örökzöld" problémával küszködik, elégtelen alapterülettel, a beszerzési keret beszűkülésével, az értetlenséggel, a könyvtároshiánnyal. Érdemes felidézni Pásztor Imrének, a fővárosi István Kórház könyvtárosának szavait: „A számítógépek korában, az információk áradatában, amikor a szakkönyvtárak fokozott jelentőségéről, a fejlesztés ugrásszerű szükségletéről beszélünk, disszonánsnak tűnik, hogy legnagyobb fővárosi könyvtáraink szolgáltatásaiból még a legegyszerűbbek sem valósíthatók meg mindenütt." Különösen fontos volna a könyvtárközi kölcsönzés erőteljes kiépítése.

A koordinációs hálózathoz tartozik a négy orvostudományi egyetem könyvtára, számos klinikával és tanszékkel. Az állomány mindegyikben tekintélyes - Budapesten 219 462, Pécsett 182 937, Szegeden 155 870, Debrecenben pedig 129 047 egység -, de csak a pécsi rendelkezik egy új könyvtárépületbe költözés révén korszerű technikai felszereléssel és a zavartalan működéshez szükséges alapterületű helyiségekkel.

Sok - magyar és egyetemes - orvos- és gyógyszerészettörténeti emléket, ritka könyvet őriz raktárában a Semmelweis Orvostörténeti Múzeum Könyvtár és Levéltár könyvtára. Régi állományának tekintélyes része az irgalmas rend XVIII. században alapított egri és pécsi, valamint budapesti kórházából származik. Ezek a szerzetesrendek 1950-ben történt feloszlatása után kerültek ide. Általános a panasz a beszerzési keretek elégtelenségére, annál inkább, mert ezeket nem tudják növelni, pedig az új orvosi művek ára még a többi szakkönyveknél is erősebb iramban drágult. A legjobb, legmodernebb, alapvető művek egypéldányos beszerzése nem elég, mert folyóiratcikkekről lehet másolatot készíttetni - s ezek elég gyorsan el is szoktak készülni -, de például az Országos Kardiológiai Intézet egy legújabban kiadott német szívgyógyászati kézikönyvet még rövid időre sem tud nélkülözni.

Dokumentációs feladatokat az Egészségügyi Minisztérium Szervezési, Tervezési és Információs Központja is végez. Ez betölti a Minisztérium könyvtárának a szerepét is.

14. ORSZÁGGYŰLÉSI, STATISZTIKAI ÉS KÖZGAZDASÁGI KÖNYVTÁRAK

Néhány könyvtár ma sem tartozik semmiféle hálózathoz, így az Országgyűlési Könyvtár sem. Ennek életében 1952-ben nagy változás következett be: megszűnt zárt jellege, és a Művelődésügyi Minisztérium felügyelete alatt mindenki által felkereshető nyilvános gyűjteménnyé alakult át. Könyvtárügyünk rendszerébe céltudatos profillal illeszkedett be, ettől kezdve már nem ugyanazokba a szakokba tartozó műveket szerzi be, mint az Egyetemi és az Akadémiai Könyvtár. Országos szakkönyvtár. Gyűjtőköre a legújabb kori, 1917 utáni történelem, jogtudomány, nemzetközi kérdések irodalma, országgyűlési iratok. Az ENSZ letéti gyűjteményében az Egyesült Nemzetek Szövetsége és ennek szervei kiadványait őrzi. Állománya félmillió kötetnél többre rúg (592 463). Módszertani tanácsadást nyújt a jogi szakhálózathoz önkéntesen csatlakozott könyvtáraknak, mintegy 250 külföldi folyóirat témafigyelését végzi. 1974-től a *Világpolitikai Információs Adatbázis* előállítója és szolgáltatója. Ennek keretében tájékoztat a nemzetközi politikában és részben a világgazdaság témakörében megjelent külföldi szakirodalomról.

Nyilvánossá tétele után első feladatként látogatói elhelyezését kellett megoldani, mert addig az igényeket kielégítette három kis olvasószoba. Egy nagy, díszes, galériás raktártermet alakítottak át 120 személyes olvasóteremmé. 1952 előtt évente átlag négyszáz alkalommal keresték fel látogatók. 1961-ben már egyetlen forgalmas napon ennyi érdeklődőt fogadott, évente ötvenezernél többet, 1983-ban pedig 73 161-et.

A Központi Statisztikai Hivatal Könyvtár és Dokumentációs Szolgálat fő profilja a statisztika, de emellett gyűjtőköréhez tartoznak a valószínűségszámítás, a szociológia, a gazdasági földrajz és az informatika statisztikával kapcsolatos területei, a matematikai módszerek közgazdasági alkalmazása, a világgazdaság helyzete és irányai. Állománya 570 825 egység, ennek fele könyv, az időszaki kiadványok kötetszáma 65 000, a fordításoké 56 000. Egyik különgyűjteménye, a különböző országok hivatalos statisztikai kiadványai, százezres nagyságú.

Hozzátartozik a SZÁMOK (Számítástechnikai Oktató- és Tájékoztató Központ) számítógépes szakirodalmi dokumentáló és visszakereső rendszere, amely 255 idegen és 111 magyar nyelvű folyóirat cikkeit tárja fel tartalmilag.

A közgazdasági könyvtárak közt a legjelentékenyebb a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem bibliotékája, amely a Műszaki Egyetem egykori közgazdaságtudományi kara és a volt Iparkamara könyvtárának egyesítése révén keletkezett, 1948-ban. Az egyetem épületében működött 1983 márciusáig, amikor a központtól öt perc távolságra új, modern épületbe költözött. Ezzel működési feltételei gyökeresen megváltoztak. Légkondicionált olvasótermeiben a „lehetséges olvasók" egyötödét tudják egyszerre leültetni. Így nemcsak az egyetem néhány ezer hallgatójának teszi lehetővé a könyvtár használatát, hanem információkkal tudja ellátni azt a sok ezer külső szakembert is, akik irányító posztokat töltenek be, döntéseket készítenek elő.

Gyűjtőköre sokoldalú: a közgazdaságtudomány teljes hazai és válogatott külföldi irodalma, beleértve a gazdaságtörténetet, bel- és külkereskedelmet, nemzetközi együttműködést, számvitelt, szociológiát, továbbá a marxizmus-leninizmust.

Állománya 516 679 egység, ebből kb. 450 000 kötet könyv, 30 000 kötet folyóirat és 27 000 kézirat, gépirat. 1047 kurrens folyóiratának fele a tőkés országokból érkezik.

Kilencféle kiadványa közül a legjelentősebb a két sorozatban (referátumok és bibliográfiák) kiadott *Tájékoztató a külföldi közgazdasági irodalomról.* Hiánya, hogy visszakeresésre egyelőre nem alkalmas, mert nincs kiépített indexrendszere.

Kívüle tizenegy intézmény rendelkezik nagyobb, korlátozottan nyilvános, közgazdasági gyűjtőkörű szakkönyvtárral, amelyek differenciáltan gyűjtik a közgazdaság egyes ágainak irodalmát (agrárgazdaság, mezőgazdasági üzemtan, bel- és külkereskedelem, világgazdaság, kelet-nyugati kapcsolatok, piackutatás, takarékügy, pénzügyi szervezetek stb.).

Állományuk átlagosan 30 000 egységből áll, a legnagyobb a Pénzügyminisztériumban (42 000), a legkisebb a Szövetkezeti Kutatóintézetben

(15 000), mindegyikbe jár 200–800-féle folyóirat, amelynek átlagosan fele nyugati importból származik, és mindegyik kiad egy vagy több referáló-dokumentáló periodikumot.

15. PÁRT-, HONVÉD- ÉS SPORTKÖNYVTÁRAK

A Magyar Szocialista Munkáspárt két jelentős könyvtárat alapított; az egyiket 1948-ban, ez a Központi Bizottság Párttörténeti Intézetéé, a másikat 1949-ben, ez a Politikai Főiskoláé. Mindkettő gyűjti az új- és legújabb kori magyar és külföldi munkásmozgalomnak, a marxizmus-leninizmusnak, a kül- és belpolitikának az irodalmát.

A Párttörténeti Intézet könyvtárának állománya 120 000 kötet könyv, 50 000 kötet folyóirat és 680 000 egyéb egység, a Politikai Főiskoláé pedig 170 000 kötet könyv, 38 000 kötet folyóirat, továbbá számos szakdolgozat és fordítás. A könyvek közül azonban csak mintegy 50 000 kötet egyedi darab, a többi nagyobb példányszámban meglevő tankönyv.

A Párttörténeti Intézet gyűjteményének igénybevétele korlátozott, anyaga csak helyben olvasható. Társadalomtudományi kooperáció keretében 15 szakterület (marxizmus–leninizmus, filozófia, szociológia, pártpolitika, magyar és nemzetközi munkásmozgalom stb.) dokumentálását végzi. Más pártiskolák oktatói és hallgatói is használhatják. Elég sokan veszik igénybe.

A Magyar Néphadsereg gyűjteménye közt országos feladatkörű szakkönyvtár az 1923-ban alapított és 1953 óta Hadtudományi Könyvtárnak nevezett intézmény, egyetlen nyilvános honvédségi könyvtár. Része az országos hálózatnak. 155 151 kötetes állománya sok különgyűjteményt tartalmaz, például több mint 25 000 féle hazai és külföldi katonai szabályzatot. Kiterjedt bibliográfiai és dokumentációs tevékenységet folytat. A mellette működő térképtár hozzávetőlegesen 200 000 légi fényképet és félmillió (!) térképet őriz, köztük régi katonai felvételeket, városrendezési terveket, hadműveleti vázlatokat. Minden hazai megjelenésű térképből kötelespéldányt kap.

A Hadtudományi Könyvtáron kívül a Magyar Néphadsereg keretében 5 felsőoktatási és 12 szakkönyvtár működik. Közülük a legnagyobb a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia gyűjteménye. Feladata a hallgatók szakirodalmi szükségletét kielégíteni, a tanárok oktató-nevelő munkájának szakirodalmi bázist nyújtani és kutatómunkájukat segíteni. Fő gyűjtőköre a hadtudomány valamennyi területe, főleg a hadászat és harcászat. Hadügyi művek beszerzésénél teljességre törekszik. Majdnem egymillió egységet, könyveket, folyóiratokat, disszertációkat őriz. Beszerzésre évi 715 000 forintot kap. Az állomány egy részét úgynevezett „minősített gyűjtemény"-be osztották. Ennek anyaga titkos, beszerzését, feldolgozását és forgalmazását „háromszoros ellenőrzéssel" végzik.

Az intézményben többféle dokumentáció folyik, irodalomkutatás, sajtófigyelés, ajánló bibliográfiák szerkesztése, gyorstájékoztatás. Mindennek az elkészítését számítógép segíti elő. Harminckét könyvtárosának mindegyike egyetemi vagy akadémiai végzettségű.

A Haditechnikai Intézet, a Katonaorvosi Kutatóközpont és a többi honvédségi intézmény szakkönyvtára változatos anyagot gyűjt, katonapolitikai, hadművészeti, vezetéselméleti, hadtörténeti, haditechnikai, geodéziai, kiképzéssel foglalkozó, katonaorvosi stb. műveket. Szerzeményezésre évi két és fél millió forintot költenek.

Az együttműködés egyelőre hiányzik köztük, beszerzéseiket nem egyeztetik, és néha felesleges munkát is végeznek. A tervek szerint hamarosan megkezdik hálózattá szervezésüket, ennek központja a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia könyvtára lesz.

A laktanyákban a könyvtár sokáig nagyon sokadrangú kérdés volt, a könyvtáros pedig – mint az egyik honvédségi könyvtárvezető írta – „az a polgári alkalmazott, aki egész nap olvas, pár könyvet kiad meg visszavesz". Később felismerték, hogy a katonai szolgálat az utolsó alkalom, amikor a fiatalok figyelmét tervszerűen és eredményesen a könyvekre lehet irányítani. Ennek szellemében fogant a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának határozata:

„A katonai szolgálatukat töltő fiatalok életét, munkáját úgy kell alakítani, hogy indítást kapjanak a tudatos, rendszeres művelődéshez, a szocialista közösségi élet mással nem helyettesíthető emberformáló szerepének felismeréséhez."

A szemléletváltozás következményeként 1963-ban elrendelték, hogy minden alakulat barátságos, hangulatos könyvtárat létesítsen a körletek közvetlen közelében. A hetvenes években rájöttek, hogy sokkal célszerűbb, ha a pár száz vagy pár ezer kötetes kis gyűjteményeket összevonják, és a laktanyában korszerű, nagyobb állományú könyvtárakat rendeznek be.

1979-ben életbe lépett a Magyar Néphadsereg új könyvtári szabályzata, amely elrendelte, hogy magasabb egységenként kiemelt könyvtárakat, hálózati alközpontokat létesítsenek. Ezek 1980-ban létre is jöttek. A könyvtárkezelők részére négy féléven át tartó tanfolyamokat rendeztek, s ezeken száznál jóval többen szerezték meg a szükséges képzettséget.

Az 1980-ban kiadott *Honvédségi könyvtárosok kézikönyve* magas követelményeket támaszt a könyvtáros személyével kapcsolatban. Előírja, hogy legyen „egy személyben pedagógus és népművelő, agitátor és a könyvtári kérdések szakembere, adatszolgáltató informátor és mozgalmi aktivista, dokumentátor és »ügyféllel« bánni tudó pszichológus. Műveltsége speciális és univerzális, személyisége megnyerő és bizalmat ébresztő, tudása tekintélyt parancsoló."

Köznyelvre lefordítva: a honvédségi könyvtáros feladata nemcsak könyvtári tevékenység, hanem segítség minden kulturális természetű kérdés megoldásában, még a keresztrejtvényfejtésben is, irodalmi színpad irányítása, kiállítások szervezése, vetélkedők vezetése, könyvárusítás. Munkájukat a politikai és kiképzési feladatokhoz kell irányítaniuk. A cél a sorkatonák 80–90%-ának olvasóvá nevelése, a 60%-ot már sikerült túlszárnyalni.

Az állomány 50%-a szépirodalom, 30%-a hadtudományi, 20%-a pedig ismeretterjesztő mű. Sok a műszaki, természettudományi és irodalmi folyóirat, a legkeresettebbek a tudományos-technikai tájékozódást nyújtó kiadványok. Sok helyen zenei részleget is felállítottak.

A Testnevelési Főiskola könyvtára a főiskola oktató-nevelő munkájának segítése mellett tájékoztatja a vezető szerveket, a testnevelési és sportmozgalom szakembereit a szakirodalomról, és igyekszik a szakmai közvéleményt formálni. A testnevelési és sportmozgalom egyetlen tudományági könyvtára és az 1956-i törvényerejű rendelet értelmében a testnevelési hálózat központja, amelyhez oktatási intézmények, sportszövetségek könyv-

tárai tartoznának, ha ilyenek egyáltalán volnának. Valójában a hálózat még csírájában sem alakult ki.

Régi állománya Buda ostromakor majdnem teljesen megsemmisült. Az 1983-as állomány 65 875 egységből állt, ebből 42 000 kötet könyv, 14 000 kötet folyóirat és 8000 kézirat. 1604 beiratkozott olvasója között feltűnően kevés az edző, évente átlag csak háromszázan érdeklődnek az új edzési módszerek, szervezési eljárások, oktatási lehetőségek felől. Az intézmény dokumentációs tevékenységet folytat, gyorstájékoztatót ad ki, bibliográfiákat jelentet meg.

16. ISKOLAI KÖNYVTÁRAK

Az iskolai könyvtáraknak hármas feladatuk van: *a)* az iskola oktató-nevelő munkájához szükséges könyvek, folyóiratok és egyéb információs anyagok biztosítása; *b)* a tanulók olvasóvá nevelésének, könyvtári tájékozódásának elősegítése és *c)* a pedagógusok szakirodalmi igényeinek kielégítése.

Koordinációs központjuk az Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, amely 1959-ben alakult a minisztérium pedagógiai könyvtárának és a Fővárosi Pedagógiai Könyvtárnak összevonása révén. A teljesség igényével gyűjti a magyar oktatáspolitikai, neveléstudományi, nevelés- és ifjúságlélektani, ifjúságszociológiai dokumentumokat, a tankönyveket, a gyógypedagógiai, iskolaegészségügyi műveket és ezeknek a szakterületeknek legfontosabb külföldi irodalmát. Több különgyűjteménye van iskolai értesítőkből, gyermekkönyvekből, tankönyvekből és ezer kötetnél nagyobb referensz-könyvtára. Figyelőszolgálatot tart fenn, számos kisebb bibliográfiát és referátumokat állít össze, az újonnan beszerzett külföldi könyvekről kéthetenként gyorsinformációkat tesz közzé. 74 főhivatású és 14 másodállású könyvtárosa munkáját 71 külső munkatárs segíti, főleg fordítók.

Az iskolai könyvtárak könyvtári hálózatunk leggyengébb láncszeme, legmostohábban kezelt területe. Úgy tűnik, egy időben elfelejtették, hogy hatékonyabb pedagógiai tevékenység elképzelhetetlen korszerű, jól felszerelt iskolai könyvtárak nélkül.

Számukról, nagyságukról, évi gyarapodásukról a következő 1982-es statisztika tájékoztat:

	Gimnázium	Szakmunkás-képző	Általános iskola
könyvtárak száma	529	266	2 871
állományegység	6 208 376	1 770 476	12 372 220
állomány kötetszáma	5 820 448	1 734 285	11 752 617
egy tanulóra eső kötetszám	27	9,7	9,5
1981/82. évi gyarapodás kötetszáma	159 958	139 950	876 755
a beszerzésre fordított forintösszeg	5 219 958	5 417 188	30 033 723
egy tanulóra jutó forintösszeg	54,90	45,04	24,30
olvasó tanulók száma	82 132	84 505	771 228
olvasó tanulók aránya az összes tanuló %-ában	86,5	50,1	60,7

Az olvasótábor aránya kielégítő a gimnáziumokban, de alacsonyabb a szakmunkásképzőkben. Ennek fő oka, hogy ide nagy számban iratkoznak be hátrányos helyeztű, a könyvtől viszolygó fiatalok.

A gimnáziumi gyűjtemények egy részét régen, még az első világháború előtt alapították. Ezekben sok a muzeális értékű anyag. Öt iskolában ezernél, tizenhétben pedig száznál több 1801 előtti kiadványt őriznek, összesen 446 254 kötetet.

Az iskolák a könyvek mellett egyéb egységeket is szerzeményeztek, a gimnáziumban például 5 820 488 kötet mellett 387 928 diafilmet, hanglemezt, magnószalagot. Ezek mennyisége olyan iramban nő, amilyen mértékben az audiovizuális eszközök szerepe az oktatásban.

Az Országos Pedagógiai Könyvtár hálózatához tartozik még 18 tanító-és óvónőképző intézet. Ezek könyvtárai a kiegyezés óta sok tekintetben kivételezett helyzetben voltak. Ezt igazolja, hogy az Eötvös-féle 1868: XXXVIII. népiskolai törvény csak ezek részére írta elő *kötelezően* az iskolai könyvtárak felállítását. Oktatásügyünk vezetői 1945 után is támogatták munkájukat. Ennek köszönhető, hogy mindegyik képző tízezernél több

kötettel rendelkezik, és hogy a korszerű pedagógiai munkák egyikből sem hiányoznak.

Az 1978-ban kiadott és fokozatosan életbe lépő új általános iskolai tanterv a korábbinál lényegesen nagyobb mértékben épít az olvasásra. Minden eszközzel iparkodik fejleszteni a könyvtárhasználatra való készséget, ezt szokássá tenni, és megértetni a tanulókkal, hogy a tananyag alapos elsajátításának és az önálló ismeretszerzésnek nélkülözhetetlen eleme a könyv. Mindez a könyvtárhasználati kultúra jobb megalapozásával biztat.

Tantervi előírás, hogy az általános iskolák 3. és 4. osztályában az osztályok közösen látogassanak el egy közkönyvtárba. A modern pedagógia azt is megköveteli, hogy az órák egy részét könyvtárban tartsák, hogy így a tanulók közelebbről megismerkedhessenek a kézikönyvek használatával, és megszokják a könyvtárban való elmélyült munkát. Ezzel kapcsolatban eszünkbe jut Németh Lászlónak egy megállapítása: „A jó iskola ma: előkészítés a könyvtárra vagy a laboratóriumra."

Az 1971-ben a Művelődésügyi Minisztérium által kiadott *Irányelvek* szerint a 18 éven aluli ifjúság könyvtári ellátásának javítására kívánatos, hogy „minden osztott iskolában és középiskolában legalább egy tanterem nagyságú – kb. 50 négyzetméter alapterületű – könyvtári helyiség álljon a tanárok és a tanulók rendelkezésére, úgy, hogy abban olvasóterem kialakításával egyszerre 25–30 fő számára a helyben olvasás lehetősége is biztosítva legyen". Az *Irányelvek*et azonban sok helyen nem tudják megvalósítani, mert az intézmények elhelyezése általában elég szűkös. A tanulók száma nagyon megnőtt, a nagyobb helyiségekből sok esett a túlzsúfoltság áldozatául, tanteremnek kellett igénybe venni. Ma a könyvtáraknak – sajnos – csak mintegy harmadrésze alkalmas egy egész osztály befogadására – az 529 középiskolában csak 172 –, a többiben csak kisebb csoportok tartózkodhatnak egyszerre, sőt a gyűjtemények jelentős része csak kölcsönzésre van berendezve.

Egyéb hiányosságok is tapasztalhatók. Kis helyeken, falvakban hiányoznak a szükséges személyi és anyagi feltételek. Az átlagos kötetszám itt 442, ebből ideológiai anyag 13%, pedagógiai 30%, szépirodalom 22%, ifjúsági irodalom 24%, egyéb anyag 11%. Az állomány egy része rövid brosúra, tanításhoz szükséges segédkönyv. A kötelező irodalmat csak alacsony példányszámban tudják beszerezni. A tanulóknak itt csak körülbelül negyede olvas.

Az iskolai könyvtárak működését mindenesetre nehezíti a szakemberhiány, a kezelők egy részének nincsenek könyvtárosi ismeretei. A függetlenített könyvtárosok száma az általános iskolákban kevés, 204, az összlétszám 7,2%-a, a gimnáziumokban elég jó, meghaladja az összlétszám 47%-át. A rendelet szerint függetlenített könyvtárost ott lehet alkalmazni, ahol a tanulók száma ötszáznál, illetve a tanulócsoportok száma tizenhatnál több. A többség ellenértékül órakedvezményt vagy tiszteletdíjat kap, de lehet olyan tanítókat is találni, ahol az órakedvezmény csak heti egy óra, a tiszteletdíj pedig havi 100 forint. Az általános iskolai pedagógusoknak több mint harmadrésze (1054 fő = 37%) társadalmi munkában végzi ezt a feladatot, a gimnáziumokban csak nyolcan dolgoznak társadalmi munkában. Az iskolai könyvtárosok feladatához tartozik: a beszerzendő művek kiválasztása, a rendelés, leltározás, szerzői és szakkatalógus készítése, kölcsönzés gyermekeknek, kollégáknak, a könyvtárismertetés, tájékoztatás a katalógusok, a kézikönyvek, bibliográfiák használatáról, segítség az irodalomkutatásban, időnként állományellenőrzés stb. Elég minderre heti 2-4 órakedvezmény?

A beszerzésben a felszabadulás előtt tapasztalt megkötöttségekkel, vásárlási tilalmakkal nem találkozunk. Tiltó jegyzékeket nem adnak ki, csak ajánlókat. Ilyen többek között az a három alapjegyzék, amelyet a Pedagógiai Könyvtár 1968-ban adott ki az osztatlan, részben és teljesen osztott általános iskolák részére. A korszerű pedagógiai munkák egyikből sem hiányoznak.

17. A TANÁCSI (TERÜLETI) KÖNYVTÁRHÁLÓZAT

A közművelődési könyvtárak két nagy csoportja – a tanácsi (területi) és a szakszervezeti – kiegészíti egymást. Mindkettő szerepe fontos, az egyik a lakóhelyen, a másik a munkahelyen igyekszik az olvasási szükségletet felmérni és kielégíteni.

A városi és a falusi közművelődési könyvtárak életében nagy változást jelentett az 1952. május 14-én kiadott miniszteri rendelet, amely előírta a megyei és járási könyvtárak felállítását, illetve a körzeti könyvtárak átszervezését.

A 19 megyei könyvtár hamar megalakult, mégpedig a körzeti és a városi könyvtárak összeolvasztása révén, 1956-ban egyesek közülük már húszfőnyi személyzettel működtek.

A megyei könyvtár a megyei tanács intézménye, s mint ilyen, hálózati központja a megye területén levő városi és községi könyvtáraknak, ellátja a hálózat módszertani irányítását, segít az állománygyarapításban, végzi a mellékfoglalkozású könyvtárosok képzését, útmutatást ad a tervek készítéséhez, rendezvények szervezéséhez, összegyűjti és értékeli a statisztikákat. Tevékenységében eleinte - érthető módon - aránytalanul nagy részt foglalt el a hálózati szervezés és agitáció.

Egyes városokban a megyei és járási könyvtár mellett tovább működött a városi bibliotéka is, így Szegeden a Somogyi Könyvtár. A Pest megyei könyvtár először a fővárosban kapott helyet, és csak később építettek számára Szentendrén szép új otthont. Budapesten a közművelődési feladatokat továbbra is az a Fővárosi Könyvtár látja el, amely újból felvette egykori igazgatójának, felvirágoztatójának, Szabó Ervinnek, a nevét. 1945 után erőteljes ütemben építette ki fiókhálózatát, amelyhez ma 46 kerületi, 10 önálló gyermekkönyvtár és egy zenei részleg tartozik. Központjának gyűjtőköre a magasabb szintű magyar és idegen nyelvű közművelődési anyag. Emellett az urbanisztikának és a szociológiának országos jellegű szakkönyvtára. Állandóan továbbfejleszti a „Budapest" helytörténeti gyűjteményt. Fiókjai részére igyekszik beszerezni a lakosság legszélesebb körű érdeklődését kielégítő szépirodalmi és ismeretterjesztő műveket.

Központjának állománya 450 000 kötet könyv, 80 000 kötet folyóirat, 350 000 egyéb egység. Mindamellett fejlesztésével nem lehetünk teljesen megelégedettek. Egy példa ennek indoklására: 1967-ben a 2 millió lakosú Budapesten a Szabó Ervin Könyvtár gyarapodása 70 000 kötetet ért el, a feleakkora lakosságú Prágában pedig a központi közművelődési könyvtáré 100-110 000 kötetet.

Fontos változást okozott művelődéspolitikánkban az 1956. évi 5. számú törvényerejű rendelet, amely a könyvtárakat a tanácsok intézményeivé tette. Addig a falusi könyvtárak a megyei-járási könyvtárak letéti helyei voltak. Ekkor kezdődött meg a továbbfejlődésre képtelen letéti könyvtárak önállósulása. A fenntartás, az állománygyarapítás, a bérleti díjak, a berendezés, a fűtés ügye a tanácsok gondja lett, költségvetésükbe „könyvtárak"

címmel új rovat került. A tanácsi kézbe adás után a tanácsok jobban a magukénak érezték a könyvtárakat, és sok helyen megjavították a működési feltételeket szakképzett könyvtáros alkalmazásával, a beszerzési keret emelésével, az alapterület bővítésével.

A Népművelési, illetve később a Művelődésügyi Minisztérium 1952 óta több füzetben adta ki az *Elavult könyvek jegyzéké*t. A bennük felsorolt, selejtezésre javasolt könyvek túlnyomó többsége elavult, korszerűtlen technikai, mezőgazdasági, egészségügyi ismereteket tartalmazó könyv, a pártirodalom túlhaladott megállapításait tartalmazó brosúra. A jegyzékekben nem szereplő művek selejtezésére régebben az Országos Minősítő Bizottság adott engedélyt, egy 1975-ben megjelent rendelet azonban ezt a testületet feloszlatta, és az állományapasztásért való felelősséget az egyes intézmények fenntartóira és vezetőire ruházta át.

A fejlesztésben némi megtorpanást okozott, hogy az irányítás és a módszertani felügyelet csak az előrehaladás mértékét szabta meg, és nem az elérendő célt, nem adott tájékoztatást, hogy egy-egy település könyvtárának milyen mértékben kell kielégítenie a társadalmi igényeket.

E tekintetben hasznosnak bizonyultak az 1972-ben kiadott szakmai irányelvek. Ezek a területfejlesztési tervekhez alkalmazkodtak, s ennek alapján határozták meg, hogy milyenné kell fejleszteni a különböző helyeken működő intézményeket. Kimondták, hogy a sok ezer apró könyvtár addigi szinten való fenntartása pénzügyileg helytelen, mert aránytalanul nagy összeget igényel. A hangsúly így a nagyobb gyűjteményekre tevődött át, ahol főfoglalkozású könyvtárosok dolgoznak, akik megadják a kisebb intézményeknek a szükséges módszertani segítséget, ahonnan azok megkapnak könyvtárközi kölcsönzés útján minden, az olvasók által igényelt művet.

A tanácsi könyvtárakat négy, nagy betűkkel jelölt típusba sorolták. Az *„A" típus*ba tartozik valamennyi megyei és néhány nagyobb városi könyvtár. Sokrétű feladatokat bíznak rájuk, s ezeknek csak nagy kötetszámú állomány birtokában tehetnek eleget. Állományuk 1983-ban átlagosan 200 000 könyvtári egységből állt. A legnagyobb Szegeden (456 606 állományegység), Miskolcon (373 412) és Győrött (322 417), a legkisebb Szentendrén (141 294). Tartalmi teljességgel gyűjtik az újonnan megjelent nemzeti könyvtermést, gondos válogatással az idegen nyelvű anyagot,

a legfontosabb kézikönyveket, érdemi teljességgel a magyar hírlapokat, folyóiratokat és a helyi szükségletnek megfelelően a nem hagyományos dokumentumokat. Helyismereti vonatkozásban igyekeznek beszerezni a helyi időszaki sajtótermékeket, a város és a megye íróinak, művészeinek munkásságára, életrajzára vonatkozó irodalmat. Gyűjtésük nem korlátozódik a humán anyagra, hanem kiterjed az iparral, bányászattal, mezőgazdasággal, növény- és állatföldrajzzal foglalkozó művekre. Raktáraikban nemcsak az állandóan keresett és használt dokumentumokat őrzik, hanem mindazt, ami a tudomány- és helytörténeti vagy egyéb szempontból fontossá válhat. Gyűjtik a kottákat, mikrofilmeket, fényképeket, hanglemezeket, aprónyomtatványokat. Tájékoztatórészlegük polcain lexikonok, enciklopédiák, szótárak, bibliográfiák és más hasonló művek sorakoznak, olyanok, amelyeket magas beszerzési áruk miatt a kisebb intézmények nem tudnak megvásárolni. Ezek a falusi könyvtárak látogatóinak is rendelkezésére állnak. Különleges feladatokat is vállalnak. Miskolcon például, ahol csak egy tudományos könyvtár van, a Nehézipari Műszaki Egyetemé, a város és a megye ipari jellegére való tekintettel a II. Rákóczi Ferencről elnevezett megyei könyvtár feladata a műszaki irodalom beszerzése és népszerűsítése.

A megyei könyvtárak differenciáltan megszervezett tájékoztatórészleggel, azonnal igénybe vehető reprográfiai szolgálattal és – külön részlegben – gyemekkönyvtárral rendelkeznek.

Beszerzési keretük nem mindenütt azonos, függ a megyék nagyságától és pénzügyi helyzetétől. A hetvenes évek végén 400 000 és egymillió forint körül változott. Azóta az egyre nehezedő gazdasági helyzet miatt nem követte a könyvárak emelkedését, sőt néhol kismértékben még csökkent is. Így a hangrögzítések, a vizuális dokumentumok, a külföldi folyóiratok kellő számú beszerzése majdnem megoldhatatlan feladattá vált. 1983-ban a legtöbbet költött vásárlásra Kecskemét (2 285 396 Ft), Pécs (1 184 395 Ft) és Szeged (1 773 068 Ft) a legkevesebbet Szekszárd (531 355 Ft) és Eger (425 237 Ft).

Átlagos alapterületük az utóbbi években látványosan nagyobbodott (Miskolcon 1973-ban 4800 m^2, Nyíregyházán 1975-ben 3400 m^2), de még mindig nem eléggé. A feladatok sokasodásával és a szabadpolc elterjedésével nőtt a helyigény, és néhány, építésekor korszerű megyei könyvtár épü-

lete (Szekszárd, Kaposvár, Zalaegerszeg, Szombathely, Salgótarján, Tatabánya) ma már szűk az igényekhez képest.

A *„B" típus*ba tartoznak a középfokú központok, a városok és a távlati tervben várossá fejlesztendő nagyközségek könyvtárai. Ezek gyűjtik az *Új Könyvek* által ismertetett irodalom egészét, eredeti nyelven a világirodalom klasszikusait, gondos válogatással a magyar nyelvű hírlapokat, folyóiratokat és a legjelentősebb külföldi periodikumokat. Kézikönyvtári állományuk átlaga 3000 kötet. Idegen nyelvű könyvük kevés, de arányban áll az erre vonatkozó nagyon mérsékelt igénnyel. Zenei és audiórészleget működtetnek, azonban a hangzó anyag általában csak esetenkénti céltámogatásból gyarapszik, s ezért nem rendszeres. Tájékoztató szolgálatuk nagyrészt tanácsadásra, adatszolgáltatásra korlátozódik, az irodalomkutatás ritka. Témafigyelést külső kérésre az intézmények 58%-a végez. Nyilvános szolgálatuk heti 42–48 óra, a gyermekrészlegeké 30 óra.

A *„B" típus*ú intézmények jelentős része a járások megszüntetéséig 1984. január 1-jéig járási könyvtár volt, a megyei könyvtárak hálózati alközpontja, s mint ilyen irányította a községi könyvtárakat, beleértve a falvakban működő szakszervezeti könyvtárakat is.

*„C" típus*ú az alsó fokú településközpontok, a nagyközségi, önálló falusi és a városi lakókörzetek könyvtára. Fele részének van külön gyermekrészlege, 15%-ának olvasóterme. Gyűjtik az *Új Könyvek*ben ismertetett teljes törzsanyagot, mintegy 50-féle folyóiratot, 4-5 gyermeklapot. Felnőttszolgálatuk heti 20–24 óra, gyermekrészlegük 12 óra hosszat tart nyitva. Átlagos olvasólétszámuk 1320 fő, ezeknek 47%-a általános iskolás. Állományuk nagy, átlagosan 27 700 egység, ennek 75%-a könyv, 14,5%-a hanglemez, 6,2%-a folyóirat és 4,3%-a diafilm.

A hálózat kiegészítő intézménye a *„D" típus*ú könyvtár, amely lehet önálló vagy csatlakozhat iskolához, művelődési otthonhoz vagy más intézményhez. Teljessé teszi a városok és még inkább a kis falvak könyvtári ellátását. Olvasói rendelkezésére bocsát legalább ezerkötetes, jól megválasztott állományt, letét vagy vásárlás formájában évi 200 kötet frissen megjelent könyvet, járat 8-10-féle folyóiratot, és hetenként 6-8 órát tart nyitva.

Ma könyvtárnak csak azt az intézményt nevezhetjük, amelynek révén elvileg mindenki minden szükséges dokumentumhoz és információhoz hozzájuthat, és amely szoros kapcsolatban áll egy hálózattal. A modern

könyvtárügy nem egymástól elszigetelt, független megyei, járási, falusi könyvtárakból áll - Sallai István szavai szerint - „nem külön-külön megásott kutak egymásmelletisége, hanem vízvezeték-rendszer, közlekedőedény".

Minden előrehaladás mellett az aprófalvak ellátása ma sincs teljesen megoldva. A *„D" típusú*nak többé-kevésbé megfelelő könyvtár ugyan mindenütt van, s ezzel elértük azt az 1949-ben kitűzött célt, hogy a legtávolabbi helységekbe is eljusson a könyvtári szolgálat, de... „élő-e az a könyvtár, amelyik hetente egyszer vagy kétszer nyit ki, 2-4 órára? Fűti-e, fűtheti-e hivatástudat a boltvezető feleségét, a másutt tanító pedagógust, a hazajáró középiskolást, aki nagy rábeszélésre havi 2–300 forintért vállalja itt a kezelést?" - kérdezte Szita Ferenc, a Kaposvári Megyei Könyvtár igazgatója egy 1983-ban megjelent kis tanulmányában. Könyv van elég, de modern, olyan, amelyet a rádió, a televízió népszerűsít, alig. A nagyobb rész szegényes választék, amelyet vagy elolvastak, vagy nem is igénylik az elolvasását. Ezek a kis gyűjtemények nem váltak a községi élet központjává, nincs mellettük klubszoba, művelődési otthon, ahol kártyázni, sakkozni, politizálni lehet, mint a régi gazda- és olvasókörökben. Pusztán a kölcsönzésre zsugorodott szolgálata nem tud eléggé megfelelni az igényeknek; pedig ezeknek a kistelepüléseknek majdnem felében nincs iskola. Így az alkotmány által szavatolt művelődési jog valóra váltásának egyetlen lehetősége a könyvtár.

A közművelődési könyvtárak fontos és törvényerejű rendeletben előírt feladata a hátrányos helyzetűek, azaz a betegek, a műveltségben hátramaradottak (köztük a cigányok), a szociális otthonban élők és a kórházi-gyógyászati intézetekben ápoltak könyvvel való megfelelő ellátása, de ezen a téren nagy a lemaradás, még sokat kell tenni ennek megszüntetése érdekében.

A falusi könyvtárak elhelyezése a legváltozatosabb, művelődési otthonokban, tanácsházán, iskolában, sőt elvétve még magánházakban is. Az iskolai elhelyezés előnye, hogy a tanulók nagyobb mértékben használják. Hátránya pedig az, hogy a lakosság nem érzi a sajátjának, alig ismerik, sokan nem is tudnak róla, s így kevesen látogatják. A művelődési otthonnal való együttműködés elméletben kitűnő, a gyakorlatban azonban az otthon egyéb feladatok miatt gyakran csökkenti a könyvtárak részére szolgáló alapterületet.

A falusi könyvtárak elhelyezésének javítására különböző időben több kísérlet történt. Jelentős akció volt 1970-ben, a felszabadulás 25. évfordulójára meghirdetett „Száz falu, száz könyvtár!" mozgalom. Felszólították a lakosságot, a nőtanácsokat, a KISZ-szervezeteket összefogásra, a könyvtári szolgáltatás megjavítása érdekében. Az Országos Népművelési Tanács a felhívás nyomán létrejött klubkönyvtárak berendezését, televízióval, magnóval, bútorzattal való ellátását jelentős összeggel segítette. Mindenesetre az egykor 20-25 négyzetméteres falusi könyvtárak alapterülete nagyon sok helyen 100-300 négyzetméterre nőtt, de a teljes hálózat korszerű kiépítése hosszabb időt vett és vesz igénybe, nem egy, de több ötéves tervet.

A közművelődési könyvtárak két legfontosabb mutatószáma: az ellátottság, az ezer lakosra eső könyvek és beiratkozott olvasók száma, továbbá a népesség nagyságához viszonyított kölcsönzési forgalom.

Az ellátottság hosszú időn át állandóan és látványosan fejlődött. A tanácsi könyvtárak gyarapítási keretét 1959-től 1965-ig 13 millió forintról 38 millióra tornázták fel. Az utolsó két-három évben azonban a könyvek árának emelkedése és a beszerzési keretnek a takarékossági intézkedések miatti változatlanul hagyása, sőt sok esetben csökkentése miatt kevesebb lett a beszerezhető kötetek száma.

1970 óta - kismértékben ugyan - de a kölcsönzési forgalom is visszaesett. Ennek fő okait egyrészt a házikönyvtárak számának és állományának növekedésében kereshetjük, másrészt abban, hogy a dolgozók szabad idejének jelentős részét a televíziónézés foglalja le.

Az 1983-as adatok a következők:

Az önálló fiókok és szolgáltatóhelyek száma	4 809
állományegység (kötetben)	34 893 093
beiratkozott olvasó	1 626 101
kölcsönzött kötetek száma	39 669 342

Ezer lakosra 3268 kötetes állomány, 3715 kölcsönvett kötet és 152 beiratkozás esik. Ez azt jelenti, hogy a lakosságnak majdnem pontosan 15%-a a tanácsi könyvtárak rendszeres olvasója.

Az ellátottság mértékének növekedését mutatja, hogy ezer lakosra 1960-ban 640, 1965-ben 1312, 1983-ban 3268 kötet jutott.

18. A SZAKSZERVEZETI KÖNYVTÁRHÁLÓZAT

A szakszervezeti könyvtárhálózat, a közművelődési hálózat másik fontos ága az államvezetéstől függetlenül működik, a Szakszervezetek Országos Tanácsa és a megyei szakszervezeti központok irányítása alatt. A szaktanács határozza meg a fejlesztési alapelveket és engedélyezi a hálózati szervezést, átszervezést; a megyei központok irányítják a politikai-közművelődési tevékenységet, ellenőrzik a tervkészítést és a tervek végrehajtását. Általános cél, hogy az olvasási lehetőségeket ne csak a lakóhelyen, hanem a munkahelyen is megteremtsék, hogy a munkásoknak ne kelljen nagyobb távolságra menni, ha könyvet keresnek.

A második világháborúban tönkretett szakszervezeti könyvtárhálózat újjászervezése – mint láttuk – 1945 után gyors iramban indult meg, s a könyvtárak száma 1953-ban már meghaladta a 6000-et, állományuk fokozatosan 3, majd 4 millió kötet fölé emelkedett. Általában határozott politikai arcél jellemzi őket, lényegesen segítettek és segítenek az ideológiai képzésben és önképzésben, ellátják irodalommal a különböző tanfolyamok hallgatóit, felvilágosító-nevelő munkát végeznek, és szórakoztató olvasmányokat bocsátanak a dolgozók rendelkezésére.

Kimagasló szerepük van a szocialista brigádok, a munkásszállásokon lakók és a szakmunkástanulók olvasóvá nevelésében, művelődésének formálásában.

Hamar kiütköztek a hálózat különféle hibái is. A könyvtárosok képzettsége sokszor nem volt megfelelő, egyes helyeken még leltárt, katalógust sem készítettek, a nyitvatartási időt nem mindig tartották be. A kellő színvonal elérését sok helyen a kis, pár száz, vagy csak százkötetes állomány is nehezítette. Ezen csak az együttműködés, a hálózatok létesítése segíthetett.

Döntő fontosságúnak bizonyultak a Szakszervezetek Országos Tanácsának 1955-ben, 1973-ban és 1981-ben hozott határozatai a hálózat továbbfejlesztése és egyszerűsítése érdekében. Eszerint a könyvtárak megyénként, illetve Budapesten iparági-ágazati szakszervezetenként alkotnak egy-egy hálózatot, amelyben négyféle típus működik: központi, körzeti, önálló és letéti könyvtár. A kiadott irányelvek pontosan meghatározzák a vezetéshez, feldolgozáshoz, módszertani munkához, letéti könyvtárak kiszolgálá-

sához, olvasószolgálathoz stb. szükséges főfoglalkozású könyvtárosok, technikai segéderők számát és képzettségét, a minimális alapterületet, a nyitvatartási időt, továbbá a fenntartásra és beszerzésre fordítandó összeg alsó határát.

A központi könyvtár végzi a letéti könyvellátást, vállalja az önálló és letéti könyvtárak részére a könyvek beszerzését, gondoskodik arról, hogy évente legalább hat alkalommal kapjanak új letétet, s ennek legalább 50%-a kétévesnél ne legyen régebbi megjelenésű. A körzeti könyvtáraknak csak módszertani segítséget ad. Saját állománya részére beszerzi a fontosabb kézikönyvtári műveket, lényegi teljességgel a magyar nyelvű könyvtermelést, évente legalább 1200–1400 címet. Az évi beszerzésnek el kell érni ezer dolgozónként legalább a 250, de összesen legalább a 3000 kötetet. Amennyiben a letéti állomások száma meghaladja az 50-et, illetve a kihelyezett kötetek száma az 50 000-et, a letéti állománycserére gépkocsit is beszerez. Az első ilyen központi könyvtárat az Élelmiszeripari Dolgozók Szakszervezete állította fel, de hamarosan követte példáját a többi szakszervezet központja és a szakszervezeti megyei tanácsok. Közülük sok százezer kötetnél is nagyobb állománnyal rendelkezik. A központi könyvtárak segítenek a többi intézmények könyvtárszervezésében, könyvtárpropagandában, író-olvasó találkozások, kiállítások stb. rendezésében.

A körzeti könyvtárak foglalkoznak kölcsönzéssel és egyúttal hálózati alközpontok. Általában olyan üzemekben szervezik, ahol a dolgozók száma meghaladja a 7500-at, és megvannak a színvonalas ellátás feltételei: főfoglalkozású könyvtáros, megfelelő beszerzési keret, könyvtári célra berendezett szabadpolcos helyiség.

A költségvetés összegét dolgozónként egy könyv mindenkori átlagára 80%-ában állapították meg, ez 1980-ban 34 forint volt. A körzeti könyvtár a magyar könyvtermelésből évente 800-1200 címet szerez be, ezer dolgozónként 250, de összesen legalább 1600 kötetet. Nyilvános olvasóterme számára kb. 50-féle hírlapot és folyóiratot rendel meg. A könyvtárvezető és legalább egy módszertani és egy feldolgozással foglalkozó munkatárs részére előírás a felsőfokú szakképesítés.

Az 1500 és ennél több dolgozót foglalkoztató üzemek önálló könyvtárat működtetnek, amelynek fenntartó szerve a szakszervezeti bizottság. Ahhoz, hogy feladatát elláthassa, évi költségvetését úgy kell megálla-

pítani, hogy minden dolgozóra egy könyv mindenkori átlagára jusson (1980-ban 34 forint). Évi 100 000 Ft-nál kisebb költségvetési összeggel működtetni nem indokolt. A magyar könyvtermelésből évente kb. 500-800 címet szerez be, ezer dolgozónként 250 kötetet. A gyűjteményből hiányzó, de olvasói által keresett műveket a központi könyvtárakból átkölcsönzi. Hetenként legalább 24 óra hosszat tart nyitva. Lehetőleg beszerez hírlapokat, folyóiratokat, zenei műveket - és ha az elhelyezési viszonyok lehetővé teszik –, hanglemezeket és más audiovizuális eszközöket a zenei nevelés és nyelvtanulás szolgálatára.

Az 1500 dolgozónál kevesebbet foglalkoztató munkahelyeken letéti könyvtárak működnek, amelyek állományukat a központi vagy körzeti könyvtártól kapják, dolgozónként legalább két kötetet, s ennek egy részét évente hat alkalommal cserélik. Hetenként 6-12 óra hosszat tartanak nyitva.

A nagy alapterületű munkahelyek egyes, a központtól távol eső részein, művelődési otthonokban, munkásszállásokon, üdülőkben az önálló könyvtár fiókokat létesíthet, amelyek vele egy igazgatási egységet alkotnak. Nyitvatartási idejük legalább heti négy óra. Érdekes, hogy a szakszervezeti könyvtárakba beiratkozottak aránylag nagy, 21,5%-a (133 028 olvasó) ezeket a fiókokat látogatja, itt található legnagyobb számban kezdő olvasó.

Az átszervezések folyományaként az utolsó évtizedben a könyvtárak állománya, forgalma, hatékonysága lényegesen nőtt, ugyanakkor számuk az összevonások miatt erősen csökkent. Az önálló könyvtárak száma 1971-ben még 911 volt, 1982-ben csak 345. Az önálló és fiók szolgáltatóhelyek száma 5207 volt (ebből a fővárosban működött 2012), az összes állomány 11 689 163 egység (a fővárosban 4 864 730). Állománygyarapításra majdnem 28 millió forintot költöttek.

A könyvtárral ellátott munkahelyek 2,16 millió dolgozója közül a könyvtárba beiratkozottak száma 600 410, azaz az alkalmazottak 27,8%-a, s ezeknek több mint a fele, 54,2% fizikai dolgozó (a tanácsi könyvtárakban csak 19,4%).

A szakszervezeti hálózatnak fehér foltjai is vannak, s ezeket nehéz megszüntetni. Ez leginkább a MEDOSZ-ra, a Mezőgazdasági, Erdészeti s Vízügyi Szakszervezet dolgozóira érvényes. A kb. 350 000 tag közül csak mintegy százezer kereshet fel munkahelyén könyvtárat, mert az ágazat sa-

játos munkaszervezetéből következik, hogy alig van száznál több embert foglalkoztató munkahely (gépműhelyek, feldolgozó üzemek).

A Szaktanács normákat dolgozott ki a könyvtárak alapterületére, de itt még sok a tennivaló. Önálló helyisége csak 1122 könyvtárnak van, és közülük is soknak kisebb a területe az előírtnál. Olvasótermet aránylag kevés helyen rendeztek be, sok könyvtár eldugott helyen működik, bérirodában vagy klubokban, öltözőben.

A könyvtárosok szakképzettségét kezdettől fogva nehezen lehetett megoldani. Sokat segítettek azok a hatnapos, hathetes, három hónapos könyvtárosi tanfolyamok, bentlakásos iskolák, ahol az alapvető könyvtári ismereteken kívül előadásokat hallhattak a pártról és politikájáról, Marx, Engels, Lenin műveiről, a magyar és külföldi irodalomról.

Az évek múlásával lényegesen javult a helyzet. 1982-ben 751 főfoglalkozású könyvtáros működött, és több mint háromnegyed részük főiskolai végzettségű. Munkájukat széles körű aktívahálózat segítette, 5765 fő.

Csak aránylag kis mértékben valósult meg az a kívánság, hogy a szakszervezeti könyvtárak a területi lakosság ellátásában is kapjanak szerepet. Különösen fontos lenne ez a könyvtárilag ellátatlan munkáskerületekben. 1981-ben csak 253 intézmény végzett ilyen feladatot, olyanok, amelyeket az utcáról is meg lehet közelíteni, nemcsak a munkahelyen át. Viszont a falvak gépállomásain, állami gazdaságaiban dolgozók könyvigényeit a tanácsi intézményeknek kell kielégíteniük, mert nem gazdaságos, ha itt önálló könyvtárat akarnának létesíteni.

A kétféle közművelődési – tanácsi és szakszervezeti – könyvtárak egyesített adatai 1983-ban:

önálló és fiók szolgáltató helyek száma	10 010	ebből Budapesten	2 118
ezer lakosra eső könyvtár	9,6	ebből Budapesten	10,3
az összes állományegység száma	46 591 256	ebből Budapesten	8 143 076
átlag állományegység egy szolgáltatóhelyen	4 659	ebből Budapesten	3 939

ezer lakosra eső állományegység	4 363	ebből Budapesten	3 945
beiratkozott olvasó	2 226 511	ebből Budapesten	387 284
ezer lakosra eső olvasó	208	ebből Budapesten	188
kölcsönvett állományegység	50 370 108	ebből Budapesten	8 442 612
ezer lakosra eső kölcsönvett állományegység	4 714	ebből Budapesten	4 090

A szolgáltatóhelyek száma, állománynagysága és olvasóinak aránya Budapesten az országos átlagnál kisebb. A különbség magyarázata: a fővárosban aránytalanul nagy a tudományos és szakkönyvtárak száma, olvasótábora. A vidéki gyűjtemények állományának nagyságát a megyei könyvtárak növelik meg. Művelődéspolitikánk az ötvenes évek elején célul tűzte ki, hogy a lakosság 25%-át olvasóvá nevelje; az 1970-ben tartott III. országos könyvtári konferencia pedig kifejezte a reményét, hogy „a következő másfél évtizedben a lakosság egyharmada könyvtári olvasóvá válik".

Ha a fenti kimutatáshoz, a 2 226 511 beiratkozott olvasóhoz hozzáadjuk az iskolában olvasó tanulók számát, 937 865-öt, és azt a 174 428 főt, akik az 122 statisztikai adatokat szolgáltató tudományos könyvtárban váltottak látogatójegyet, eredményül 3 338 804 főt kapunk. Ezt az összeget még helyesbíteni kell: csökkenteni, annak figyelembevételével, hogy néhányan egyszerre iratkoztak be tanácsi, szakszervezeti, iskolai könyvtárba, viszont növelni a nagyszámú hivatali és üzemi kisebb gyűjtemények használóival. A korrekció után a 31,15%-os arány valamivel még növekedni fog, így kiderül, hogy könyvtáraink a célt eléggé megközelítették, sőt talán el is érték.

1945 után sok fogyasztási és termelőszövetkezet létesített kisebb könyvtárat. E téren a földművesszövetkezetek jártak az élen. 1949-ben már 1087 könyvtáruk működött, összesen mintegy 138 000 kötet könyvvel. Állományuk kicsi volt, átlagban a 130 kötetet sem érte el, és kevesen használták. Ezért 1950-től 1962-ig fokozatosan átadták ezeket a kis gyűjteményeket „az egy falu, egy könyvtár" elvnek megfelelően a községi tanácsok könyvtárainak, és a szövetkezetek önálló beszerzés helyett inkább ezeket támogatták rendszeresen.

19. GYERMEKKÖNYVTÁRAK

A gyermekkönyvtárak ügye Szabó Ervin halála után sokáig könyvtárügyünk Hamupipőkéje volt. Gyermekrészleget először a Fővárosi Könyvtár rendezett be 1913 végén, az Almássy téri fiókban, ahol az állomány Szabó Ervin elvei szerint szabadpolcon állt. 1930-ban a budapesti Királyi Pál utcában önálló gyermekkönyvtárat nyitott, amely 1952-ig működött. Ekkor átalakították általános közművelődési kölcsönzővé, a gyermekrészleg egyetlen kölcsönzőpultra és néhány polcra zsugorodott. Pedig arra, hogy a gyerekek közül sokan akartak olvasni, számtalan bizonyítékunk van. Ezek közül talán a legjellemzőbb, hogy a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Százados úti fiókjában 1914-ben 1264 beiratkozott olvasó közül csak 173 felnőttet találunk, a többi fiatal, főleg elemi és polgári iskolás. Az érdeklődés később sem csökkent, a Fővárosi Könyvtár hálózatában – a központot is beleértve – az ötvenes évek végén az összes olvasók 25,2%-a gyermek volt.

A gyermekkönyvtárak kiépítésének legfontosabb időszaka 1957-től 1972-ig tartott. 1958-ban már 81 közművelődési könyvtárban foglalkoztak külön a fiatal korosztályokkal.

Ma már követelmény, hogy ne létesítsenek felnőttkönyvtárat ugyanoda telepített gyermekrészleg nélkül, amelyek kölcsönöznek és biztosítják a helyben olvasás lehetőségét. Könyvek és folyóiratok mellett gyűjtik hanglemezeken, hangszalagokon a komoly zenét, folklórt, vers- és prózamondást, nyelvtanfolyami anyagot.

Fontos szerepe van a szabadpolcon álló kézikönyveknek, lexikonoknak, helyesírási, szak- és egyéb szótáraknak, szabálykönyveknek, térképatlaszoknak, verses és prózai antológiáknak, növény- és állathatározóknak, bélyegkatalógusoknak, a *Bölcs Bagoly* sorozatnak, úttörő próbakönyveknek.

Hosszú ideig a gyermekkönyvtárosoknak jelentős része sem könyvtárosi szakképesítést, sem speciális ismereteket nem szerzett. 1957–1958-tól nyíltak meg az első tanfolyamok részükre, és 1970-ben már egyéves levelező tanfolyamot indítottak, havonta három egész napos konferenciával. A vizsga három tárgyból állt: *a)* pszichológiából, pedagógiából, szociológiából; *b)* gyermekirodalmi ismeretekből és *c)* a gyermekkönyvtárosi munka sajátos módszereiből.

A könyvtárak megkedveltetését számos csoportos foglalkozás mozdítja elő. Ilyenek: a mesedélutánok, a könyvmegbeszélések, a szavaló- és rajzversenyek, az irodalmi fejtörők, a diavetítések, az író-olvasó találkozók. Ezek egyre nagyobb helyet foglalnak el a gyermekrészlegek munkaprogramjában. Számuk meghaladja az évi 42 000-t, 1,4 millió résztvevővel.

1971-ben jelentek meg a gyermekkönyvtárakra vonatkozó *Irányelvek*. Ezek az *„A" típusú* könyvtárakban 250–300 négyzetméteres alapterületet és heti 48 órai nyitvatartást írnak elő, a *„B" típusú*akban 100 négyzetmétert és 30 órát. A norma minden 500 tizennyolc éven aluli olvasónál egy főfoglalkozású felső- vagy középfokú végzettséggel rendelkező könyvtáros és 800 olvasón felül még egy kölcsönzési adminisztrátor alkalmazását javasolja.

Ma hazánkban körülbelül 2500 tanácsi közművelődési könyvtárban van gyermekszolgálat, ebből 530 a felnőtt részlegtől elkülönített térségben várja ifjú látogatóit. Kimondott gyermekkönyvtár, vagyis olyan szolgáltatóhely – Károlyi Ágnes tudományos főmunkatárs meghatározását használva –, ahol legalább egy főfoglalkozású gyermekkönyvtáros dolgozik, ahol elkülönített tér, azaz külön helyiségek és elkülönített állomány áll a fiatalkorúak rendelkezésére, 250 működik. Így a tanácsi hálózatban a 14 éven aluliaknak 28%-a, hozzávetőlegesen 170 000 gyermek nyer teljes értékű könyvtári ellátást.

A forgalmi statisztika szerint ez kevés. Mert amíg a gyermekolvasók száma a tanácsi közművelődési könyvtárakban az utolsó másfél évtized alatt állandóan emelkedett, addig ugyanebben az időszakban az általuk kölcsönzött kötetek száma körülbelül egymillióval csökkent (!). Ezt a különös, visszás helyzetet Takács Miklós, a Szombathelyi Megyei Könyvtár igazgatója szerint az okozza, hogy a majd 700 000 gyermekolvasónak jóval több mint a fele olyan intézményekben váltja ki látogatójegyét, amelyekben a fiatalsággal való foglalkozás csak egy, és nem is a legfontosabb az egyéb teendők mellett. Nagyon sok községi könyvtárban nem kapják meg a gyermekek azt a tiszteletet, figyelmet, érdeklődést, amelyet különlegesen fogékony korukra való tekintettel megérdemelnének.

20. NEMZETISÉGI KÖNYVTÁRAK. A GORKIJ KÖNYVTÁR

Közművelődésünk alapfeladatai közé tartozik a nemzetiségi lakosság anyanyelvi irodalommal való ellátása. Ezt a kötelezettséget az 1976-i művelődésügyi törvény a közművelődési hálózat feladatává tette. A nemzetiségi könyvtárak koordinációs központja legújabb nagykönyvtárunk, az Állami Gorkij Könyvtár, amely 1956-ban alakult, a budapesti Gorkij Könyvtár, a Magyar–Szovjet Baráti Társaság könyvtárának és a Szabó Ervin Könyvtár szovjet osztályának egyesítése révén. Eleinte csak szovjet könyveket szerzeményezett, később gyűjtőköre egyre bővült, ma országos feladatkörű szakkönyvtár. Gyűjti, feltárja, oktatási és kutatási célra hasznosítja a világirodalom és irodalomtudomány dokumentumait, különös tekintettel a Szovjetunió és a környező szocialista országokra. Kiemelt feladata az orosz folklór és műzene kutatása, és általában a zenei szakirodalmi tájékoztatás.

1978-tól kötelespéldányt kap a Magyarországon kiadott zenei művekből, az idegen nyelvek tanulásához szükséges szépirodalmi, nyelvészeti és egyéb társadalomtudományi művekből. Nyelvtanulási célokra reprezentatív gyűjteményt alakított ki, ehhez auditív segédeszközöket is beszerez. Állománya 290 571 egység. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár után itt található a legtöbb beiratkozott olvasó.

Szakkönyvtári feladata a hazai nemzetiségekre és a külföldi magyarságra mint nemzetiségre vonatkozó nemzetiségpolitikai és kulturális kutatásokban való részvétel. Keretei közt 1978–1979-ben Nemzetiségi Közművelődési és Dokumentációs Központ alakult.

Mint koordinációs központnak össze kell hangolnia a nemzetiségi könyvtárak beszerzését, egymáshoz való viszonyát, és módszertani tanácsokkal kell segíteni munkájukat.

A nemzetiségi könyvtárügyet a Művelődésügyi Minisztérium által 1972-ben kiadott *Irányelvek a nemzetiségi lakosság könyvtári ellátásának továbbfejlesztéséről* című dokumentum szabályozza. Ez 4 délszláv, 6 német, 1 román és 4 szlovák nemzetiségi alapkönyvtárat létesített. Ezek célja kettős: egyrészt a meglevő nyelvi-irodalmi igényeket akarják kielégíteni a népköltészet és a klasszikus irodalom alapvető műveinek beszerzésével,

másrészt az anyanyelvi kultúrának az ifjúság körében való ébren tartását és fejlesztését igyekeznek elérni. Állományuk jelentős része, néhol kétharmada ezért gyermek- és ifjúsági művekből áll. Az anyanyelvi irodalomban való tájékozódást szakmai és módszertani tanácsadással segítik, állományukat helybeli használat, kölcsönzés és könyvtárközi kölcsönzés útján bocsátják az olvasók rendelkezésére. A nemzetiségi hagyományok és lokálpatriotizmus ápolása érdekében honismereti szakköröket, kiállításokat, író-olvasó találkozókat, nemzetiségi olvasótáborokat rendeznek. Hatókörükhöz 187 német, 96 szlovák, 81 délszláv és 16 román település tartozik.

Idegen nyelvű könyvek vásárlására a Művelődésügyi Minisztérium 1983-ban a nemzetiségi könyvtáraknak 700 000 forintot utalt ki, s ezt az összeget sok helyen tanácsi hozzájárulás növelte.

1957-től jelenik meg havonta a *Nemzetiségi Új Könyvek* című állománygyarapítási tanácsadó folyóirat, ennek alapján megrendelhetők az országba bekerült idegen nyelvű művek. A folyamatos utánpótlás érdekében bevezették a gyermek- és ifjúsági irodalom előre meghatározott példányszámú automatikus *(standing orders)* rendelését.

A báziskönyvtárak könyv- és tapasztalatcsere-viszonyt létesítettek egy-egy jugoszláv és szlovák könyvtárral, s ezzel saját állománygyarapításukon kívül elősegítik az ott élő magyar anyanyelvű lakosság irodalommal való ellátását. A gyulai román báziskönyvtárnak nem sikerült ilyen kapcsolat létrehozása. Német viszonylatban felesleges lett volna ilyen csereviszony szervezése, mert a Német Demokratikus Köztársaság folyamatosan biztosítja a közművelődési könyvtárak részére szükséges művek beszerzését.

21. EGYHÁZI KÖNYVTÁRAK

A katolikus egyház tulajdonában levő könyvtárak jelentősége a szerzetesrendek 1950. évi feloszlatása után erősen csökkent, számuk a réginek ma csak töredéke. „Tudományos szempontból" azonban továbbra is fontosak maradtak, ma is elmondható róluk az, amit Varga Zsigmond lelkész, az antifasiszta mozgalom egyik mártírja írt róluk 1937-ben: „Ha e könytárak ... semmi egyebet nem tennének, mint hűségesen és megfelelően őriznék

a múlt ragyogó emlékeit, még akkor is számot tarthatnának minden ember megbecsülésére és támogatására."

Nagyszámú régi könyv van a birtokukban, így például a magyarországi ősnyomtatvány-állománynak majdnem kétötöde. Különösen jól felhasználható anyagot találnak bennük a vallástörténet és az egyre inkább élénkülő helytörténet kutatói, mert a teológiai művek mellett rendszeresen gyűjtötték a székhelyükre, egyházmegyékre, egyházkerületekre vonatkozó történelmi, irodalmi, földrajzi műveket.

Fenntartásukra elég kevés pénz jutott, ennek hiányában alapterületüket nem tudták növelni, raktárpolcaik a kevés beszerzés ellenére is teljesen megteltek, az állomány egy részét a meg nem felelő tárolás miatt penészedés és egyéb ártalom (szú, kenyér- és szűcsbogár stb.) fenyegette. Fűtési, világítási gondokkal küszködnek.

Az állomány a könyvtárak jelentős részében csak lassan gyarapodott, de a papneveldék, a szerzetesházak, az egyházkerületek könyvtárai gondoskodtak új anyagról is, megrendelték a teológia lehetőleg teljes hazai és válogatott német, francia irodalmát.

A katolikus nagykönyvtárak alkalmanként a püspöki, kanonoki hagyatékokból származó könyvekkel gazdagodnak.

A katolikus könyvtárhálózathoz 21 nagy és számos kis gyűjtemény tartozik. Az állomány 9-ben meghaladja az 50 000 kötetet. A 6 legnagyobb a következő:

pannonhalmi Főapátsági Könyvtár	230 000 kötet
esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár	210 000 kötet
kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár	92 000 kötet
egri Főegyházmegyei Könyvtár	90 000 kötet
váci Egyházmegyei Könyvtár	82 000 kötet
Budapest Központi Piarista Könyvtár	82 000 kötet

A 21 nagykönyvtár együttes állománya 1 180 000 kötet könyv, 75 000 kötet folyóirat, 87 kódex és nagyszámú kézirat.

A reformátusok régen mind a négy egyházkerületben fenntartottak lelkészképző főiskolákat. Ezeket működésükben nagy könyvtárak segítették.

Sárospatakon és Pápán 1945 után megszűnt a főiskola, de a könyvtárakat továbbfejlesztették, és tudományos, valamint közművelődési célok szolgálatába állították.

Állományuk ma a következő:

Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Debrecen)	526 000 kötet
Tiszáninneni Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Sárospatak)	230 000 kötet
Ráday Könyvtár (Bp.)	140 000 kötet
Dunántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára (Pápa)	134 000 kötet

Különösen jelentős a debreceni Nagykönyvtár, amely állománygyarapításban, közönségszolgálatban szorosan együttműködik a Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárával. Több kiadványt közösen jelentetnek meg.

A 27 egyházmegyei és a kb. 1300 egyházközségi könyvgyűjtemény közül messze kiemelkedik a kecskeméti egyházközségé, amely 30 000 kötetet meghaladó, nagyobbára XV–XIX. századi állományával hatékonyan segíti a megyében és a megyeszékhelyen folyó tudományos munkát.

Az evangélikus könyvtárak egy kivétellel gyülekeztek birtokában vannak. Nagyobbára XIX. századi alapításúak, 3-9000 kötetes állománnyal. A kivétel, az Evangélikus Országos Könyvtár (korábbi nevén Luther Könyvtár) 120 000 egységet őriz, benne a 2500 műből könyvmúzeumszerű Podmaniczky-Degenfeld-gyűjteménnyel.

A zsidóság egyetlen jelentős könyvgyűjteménye a Magyar Izraeliták Országos Könyvtára. 1950-ben alakult, a Rabbiképző, a Pesti Izraelita Hitközség és a zsidó fiúgimnázium könyvtárainak egyesülése révén. Értékei közt megemlíthető 12 héber ősnyomtatvány, számos unikum és régi kézirat.

Az egyházi könyvtárakat rendelet kötelezi muzeális értékű dokumentumaik bejelentésére. Ilyenek: *a)* középkori kódexek, nyelvemlékek és egyéb

kéziratok; *b)* 1600 előtti kiadványok; *c)* 1711 előtt Magyarországon megjelent nyomtatványok; *d)* 1800 előtt külföldön megjelent magyar könyvek; *e)* unikumok és egyéb ritkaságok, muzeális értékűnek minősíthető kötések; *f)* egyéb történelmi szempontból különösen jelentős művek; *g)* munkásmozgalom történetére vonatkozó jelentős könyvek; *h)* egyéb, nem levéltári jellegű kéziratok, amelyek keletkezésük körülményeire vagy egykori tulajdonosukra való tekintettel muzeális értékűek. Ezeket valamennyi egyházi gyűjteményben „védetté" nyilvánították. Ez azt jelenti, hogy a tulajdonváltozást nyolc napon belül be kell jelenteni, eladás esetén a Széchényi Könyvtárat elővásárlási jog illeti meg, az országból csak ennek engedélye alapján vihetők ki.

Az 1974-i nyilvántartás készítésekor ezek a könyvtárak 264 középkori kódexet, 2637 ősnyomtatványt, 8202 régi magyar könyvet és 19 766 külföldi nyomtatványt jelentettek be.

1958-tól az állam szakfelügyelet útján ellenőrzi az egyházi könyvtárak működését. A közvetelen felügyeletet az 1969 és 1972 közt újonnan alapított katolikus, illetve református és evangélikus gyűjteményi tanácsok látják el. A könyvtárkezelők – elsősorban a katolikus intézményekben – felsőfokú végzettségű, de kevés könyvtárismerettel rendelkező egyházi személyek sorából kerültek ki. Közülük az évek múlásával sokan szereztek szakképesítést. A Könyvtártudományi és Módszertani Központ számukra 1973-ban több hónapig tartó tanfolyamot rendezett, ahol különösen sok előadás hangzott el a régi és ritka könyvek ismeretéről, feldolgozásáról.

Az államhatalom a felszabadulás után eleinte nem sok támogatásban részesítette az egyházi gyűjteményeket, de a hatvanas évek vége felé e téren fordulat történt. 1972-től számottevő szakmai és anyagi támogatást kapnak. A Széchényi Könyvtár például díjtalanul végzi az erősen sérült kódexek, ősnyomtatványok javítását. Már ez első kilenc esztendő leforgása alatt 300 bőrbe, pergamenbe kötött dokumentumot restauráltak.

A Széchényi Könyvtár felügyelete alatt megindult az egyházi bibliotékák kéziratkatalógusának kiadása. Eddig megjelentek a pannonhalmi, a debreceni és a Ráday-gyűjteményt feldolgozó kötetek.

22. HÁZIKÖNYVTÁRAK

A magánkönyvtárakat 1945 után inkább házikönyvtárnak nevezik. Számukban, nagyságukban, állományukban alapvető változások történtek. A régi nagy földesúri, főúri és egyéb gyűjtemények megszűntek, jórészt több helyre szétosztva állami tulajdonba kerültek, sokat pedig – elsősorban a vidéki kastélyokban őrzötteket – a felszabadulás utáni első évek zavaros viszonyai között, az új államhatalom megszilárdulása előtti időben felelőtlen és tudatlan elemek széthordták, zúzdába küldték.

A változások másik, pozitív jellemzője az a tény, hogy korábban elképzelhetetlen mértékben gyarapodott a rendszeres könyvvásárlók és ezzel együtt a kis házikönyvtárak száma. Ezek a családi otthonok szerves tartozékai lettek.

A házikönyvtárak kialakítása sok évnek, esetleg egy vagy több évtizednek a munkája, egy részük még a felszabadulás előtti időkből származó családi örökség továbbfejlesztése, többségük azonban az utolsó negyedszázad gyűjtésének eredménye. A könyvek fokozott megbecsülése már a felszabadulás utáni években kezdődött. Ezt mutatja, hogy az 1949 és 1958 közötti tíz év alatt, amikor a dolgozók átlagjövedelme 69%-kal nőtt, az általuk könyvvásárlásra fordított összeg 140%-kal emelkedett. Az ezt követő időszak pedig – állapította meg az 1964-es és az 1978-as reprezentatív felmérések alapján Kulcsár Júlia és Mándi Péter – a könyvgyűjtésnek példátlan kiemelkedő időszaka volt. A könyvet széles néprétegek vették birtokukba. A hetvenes évek végén 300 kötetnél nagyobb állománnyal rendelkezett Budapesten a családok 31,7%-a, vidéki városokban 18,6%-a, és községekben 4,8%-a. Országos átlagban a családok 6,5%-ának van 500 kötetesnél nagyobb gyűjteménye. Ez nemzetközi viszonylatban is kiemelkedő eredmény!

1984-ben a lakosság könyvkészletét 550-600 millió kötetre becsüljük. Ezt azt jelenti, hogy a közművelődésben egyre nagyobb szerepet visznek a családi könyvtárak. Több könyvtörténész becslése szerint a lakosság olvasmányai országosan fele-fele arányban oszlanak meg a köz- és házikönyvtárak közt.

Nagyobb könyvtárakat általában olyan családoknál találunk, ahol gyerekek vannak, sőt sok helyen a gyerekeknek saját külön kis könyvtáruk van.

Ez biztató jelenség a jövőre nézve, mert feltehető, hogy ezek a kiskorúak a felnőttkor elérése után is olvasók maradnak.

A házikönyvtárak tartalom szerinti átlagos megoszlása: szépirodalom 66,1%, kézikönyv 3,1%, ismeretterjesztő 16,7%, gyermek- és ifjúsági mű 11,3%, egyéb 2,8%. A szépirodalmi állománynak majdnem fele klaszszikus próza. Megemlítendő, hogy a legutóbbi években jelentős arányban emelkedett a lexikonok, a szótárak és általában a szak-, a tudományos és az ismeretterjesztő művek beszerzése.

A mai magánkönyvtárak birtokosaiknak és családtagjaiknak olvasási igényeit elégítik ki, nem reprezentációs célból gyűjtötték össze őket. Értéküket nem a ritkaságok, ősnyomtatványok jelentik, hanem tulajdonosaiknak az a törekvése, hogy egy-egy tudományszaknak, ismeretágazatnak minél teljesebb irodalmát gyűjtsék össze. Ezek a tulajdonosok nem gazdag földbirtokosok vagy gyárosok, hanem aránylag csekély jövedelemből élő tudósok vagy könyvbarátok, akik sok utánjárással és alapos könyvészeti ismeretekkel felvértezve hozták létre gyűjteményeiket. A kötetszám sokban meghaladja a 10 000-et, néhányban eléri a 20 000 kötetet.

Néhány találomra kiválasztott név az 1945–1984 közti időszak könyvbarátai közül (zárójelben a gyűjtési kör megjelölése): Benedek István (orvostörténet), Dercsényi Dezső (művészettörténet), Galambos Ferenc (bibliográfia, ex librisek), Gazda István (tudománytörténeti források), Győrffy György (néprajz, történelem), Keresztury Dezső és Király István (mindkettő magyar irodalom és irodalomtörténet), Kozocsa Sándor (teljes Krúdy-kollekció, szerzők által dedikált példányok), Mályusz Elemér (középkori történelem), Mező Ferenc (sporttörténet), Pastinszky Miklós (ritka irodalomtörténeti és történelmi művek, kéziratok), Szabolcsi Bence (zenetudomány), Szijj Rezső (bibliofília), Szimonidesz Lajos (teológia, s ennek kapcsolatai a szociológiával, a természettudományokkal, a művészetekkel), Tiszai Andor (munkásmozgalom, Budapest története). A gyűjtemények közül több már eddig is közgyűjteménybe került, például Mező Ferenc halála óta könyvtárát a Testnevelési Főiskola őrzi. Értékes voltukra legjobban talán Lukács György hagyatéka utal, amelyet ma az Akadémia Filozófiai Intézete felügyelet alatt önálló elhelyezésű Lukács Archívum gondoz. Ez 12 000 kötet könyvből (részben Lukács saját kezű jegyzeteivel), saját és róla szóló művekből, 10 000-nél több levélből áll, magyar

(Balázs Béla, Babits, Illyés stb.) és külföldi (Thomas Mann, Anna Seghers, Arnold Zweig stb.) írók tollából.

1975-ben rendelet jelent meg, amelynek értelmében a magánszemélyeknek be kell jelenteniük muzeális értékű dokumentumaikat. Ezeket védetté nyilvánítják. Ilyennek tekinti a rendelet az egyes darabokon kívül mindazokat az egységes szempontok szerint gyűjtött és rendezett kollekciókat, amelyeknek egészként való fenntartását s megőrzését tudományos jelentőségük indokolja.

Ezekről a gyűjteményekről nem áll rendelkezésünkre statisztika, pontos nyilvántartás. A tulajdonosok tekintélyes, gyaníthatóan nagyobb része ugyanis nem nyilváníttatta védetté könyvtárát, mert a négy példányban készítendő leltár összeállítása és más kötelezettségek miatt a bejelentést inkább elmulasztotta.

23. OLVASÓSZOLGÁLAT. KATALÓGUSOK

A régi és alapvető kötelesség, a könyvek őrzésén kívül a mai könyvtárakban egyre nagyobb szerepet kapnak az olvasószolgálati feladatok, a látogatók magas szintű tájékoztatása. A nagyobb intézmények külön tájékoztatórészleget, referens szolgálatot szerveztek, amelyek segítik az olvasókat a könyvtár szolgáltatásainak megismerésében, a kézikönyvek, katalógusok használatában, irodalomjegyzékek összeállításában.

A tájékoztatás legtöbbet használt formája a katalógus. A betűrendes vagy leíró katalógus 1945 óta annyiból változott, hogy a különböző könyvtárakban egyöntetűvé és egyre pontosabbá vált. Szabványok határozzák meg külalakját, a szerzői nevek formáját, azt, hogy milyen adatokat kell feltüntetni, s ezek milyen sorrendben kövessék egymást.

Arra egyik nagykönyvtárunknak sem volt pénze, hogy kinyomtassa teljes állományának katalógusát, mint ahogy tették ezt a legnagyobb külföldi könyvtárak, a Bibliothèque Nationale, a British Museum vagy a Library of Congress. Azonban több intézmény adott ki és ad ma is ki jegyzékeket újabb beszerzéseiről, kurrens folyóiratairól. Rendkívül fontos a külföldi könyvek és folyóiratok központi katalógusa, amelynek gondozásával 1952-

ben a Széchényi Könyvtárat bízták meg. Ennek révén ma kb. 2000 könyvtárunk külföldi könyveiről tud felvilágosítást adni, megnevezve ezek lelőhelyét. Évente átlag 80 000 műre vonatkozó 200 000 bejelentéssel gyarapodik, és a katalóguscédulák száma jóval felülmúlja a 3 milliót. Továbbfejlesztése csak úgy képzelhető el, ha áttérnek számítógépes nyilvántartásra. Ezt már eddig is meg kellett volna tenni, mert a számítógépre való áttérés nemcsak a címjegyzék kezelését, továbbfejlesztését könnyíti meg, hanem tárgyi szempontú információkeresésre is alkalmassá teszi.

Az új szerzemények szakok szerint rendszerezett jegyzéke 1961-től *Külföldi könyvek országos gyarapodási jegyzéke* címmel, havonta két – társadalom- és természettudományi – sorozatban, nyomtatásban is megjelent, aktív tájékoztatást nyújtva a hazánkba érkezett legújabb külföldi irodalomról. Az érdeklődés aránytalanul kicsi volt, ezért kiadását 1975-től beszüntették. A társadalomtudományi rész folytatásának tekinthető a *Külföldi társadalomtudományi kézikönyvek* című kiadványsorozat, amely folyamatosan felsorolja a közkönyvtárainkba újonnan beérkezett monográfiákat, bibliográfiákat, lexikonokat, szótárakat, címtárakat, a kutatási módszerekkel foglalkozó műveket és a forrásértékű tankönyveket.

A periodikumokat a Külföldi Folyóiratok Központi Katalógusa tartja számon, kb. 80 000 címet, évi 300 000 bejelentést. 1962-től kétévenként adják ki a *Kurrens külföldi időszaki kiadványok a magyar könyvtárakban* című tájékoztatót. A központi katalógus természetesen a régebbi évfolyamokról, a már megszűnt folyóiratokról is tájékoztat, s az Országos Széchényi Könyvtár a retrospektív folyóirat lelőhely-bibliográfiát nyomtatásban is megjelenteti, *Külföldi időszaki kiadványok a magyar könyvtárakban a 17. századtól 1970-ig* címmel. A nyolckötetesre tervezett kiadvány első kötete 1983-ban látott napvilágot.

Fontossága miatt említjük még meg *A magyarországi könyvtárakban őrzött ősnyomtatványok központi katalógusát,* amely Sajó Géza és Soltész Zoltánné szerkesztésében 1970-ben jelent meg.

A szakkatalógusoknál általános lett az Egyetemes Tizedes Osztályozás *(ETO)* használata. Magyarország az egyetlen ország, amelynek könyvtárai túlnyomórészt eszerint szakoznak. Elterjesztése főleg Veredy Gyulának, az Országos Osztályozási Bizottság nemrég elhunyt vezetőjének és Sebestyén Gézának az érdeme.

Az ETO-nak vannak hibái, de így is a legrészletesebb információt nyújtja egy-egy keresett szak irodalmának összegyűjtésében. Használata első ízben némi tanulmányozást, tárgymutató igénybevételét követeli meg. Néhány kisebb intézmény ugyan megtartotta egyéni szakrendszerét, de ezek is részletezők, nem okoznak nehézségeket az irodalom kikeresésekor. Tárgyszókatalógust kevés helyen készítenek, azonban az Egyetemi Könyvtár 1952-ben teljes állományáról két szakkatalógus felállítását kezdte meg, egy ETO szerinti és egy tárgyszavasat.

Közművelődési könyvtárainkban – és több tudományos könyvtárban is – a tájékoztatásba magukat az olvasókat is bevonták, amikor ledöntötték a válaszfalat könyv és olvasó közt. Az állomány egy részét, mégpedig lehetőleg minél nagyobb részét úgy helyezik el, hogy a látogatók szabadon kutathassanak, olvashassanak. Az ismeretterjesztő műveket szakok, a szépirodalmi alkotásokat a szerzők neve szerint rendezték el. Itt könnyen megtalálhatják a látogatók az őket érdeklő könyveket, nem kell keresgélniük a számukra sokszor idegen katalógusokban, nem kell hosszasan magyarázniuk a könyvtárosoknak, hogy milyen típusú műveket akarnak kölcsönvenni.

Ez a szabadpolcnak nevezett rendszer az olvasót olyan érzéssel tölti el, mintha saját könyvtárát használná. A könyvek közti válogatás, lapozgatás fejleszti kritikai érzékét, szélesíti műveltségét, lehetőséget nyújt az irodalomban való búvárkodásra, öntudatot ad a kezdő olvasónak, a gyerekek pedig úgy érzik, hogy felnőttként kezelik őket.

A rendszer kialakulása a demokratizmussal függ össze, angolszász országokban fejlődött ki, ellentétben a német viszonyokkal, ahol az olvasószolgálati szempontok háttérbe szorításával a gyűjtő-megőrző munkát tartották legfontosabbnak. Clevelandben már 1890-ben olyan könyvtárat nyitottak meg, amelynek teljes állománya, 600 000 kötet szabadpolcon állt. Nálunk sem volt egészen ismeretlen, az Eötvös Kollégium könyvtárában a diákok a kollégium alapításától (1895) ennek megszűntéig szabadon válogathattak. Könyvtárpolitikusaink – érthetetlen módon – sokáig mégis igen mereven elutasították bevezetését. Elterjedése 1957-ben kezdődött, Rácz Arankának, a Széchényi Könyvtár módszertani osztálya helyettes vezetőjének a *Könyvtáros*ban megjelent cikke nyomán. Miután az Olvasószolgálati Szakbizottság mellette foglalt állást, a Békéscsabai, majd a Győ-

ri Megyei Könyvtár így helyezte el állományát, és példáját rohamos gyorsasággal követte a legtöbb közművelődési gyűjtemény is. A szabadpolcnak igen nagy a jelentősége, mert a látogatók többsége nem szívesen használta a katalógust, és inkább a könyvtárosra bízta, hogy ajánljon „valami jó könyvet".

24. BIBLIOGRÁFIÁK, DOKUMENTÁCIÓ

A tájékoztatás másik fő forrásának, a bibliográfiáknak területén alapvető változás történt 1946 elején, amikor a Széchényi Könyvtár *Magyar Nemzeti Bibliográfia* címmel megindította a kurrens nemzeti könyvészetet. Az egyes füzetek 1961 végéig havonta, ettől kezdve félhavonta jelentek meg, szakrendi elrendezéssel, először 50, később 300 szakcsoportra tagolva.

Ezt egészítette ki a *Magyar Folyóiratok Repertóriuma,* amely a folyóiratok, tudományos és szaklapok tanulmányainak, cikkeinek válogatott címanyagát tartalmazza. 1978-tól kibővült a nemzeti bibliográfia, és azóta nyolc sorozatban sorolja fel a könyveket, időszaki kiadványokat, zeneműveket, tankönyveket, külföldi magyar könyveket és az idegen nyelvű, magyar vonatkozású cikkeket.

A bibliográfiában közölt tételek kumulációja (összegezése) 1961-től *Magyar Könyvészet* címmel évenként jelenik meg. A Széchényi Könyvtár ezenkívül kiadta az 1945–1960-as ciklus kumulációját, előkészítette az 1961–1975-ös ciklusát, folyamatosan jelenteti meg a Horthy-korszak szakosított könyvészetét, s így teljessé lesz nemzeti bibliográfiánk. (1984-ig az 1921–1940-es ciklus tervezett nyolc kötetéből három jelent meg.)

E szakok szerint csoportosított könyvjegyzékek a szerkesztő, Komjáthy Miklósné jellemzése szerint „a nemzeti szakbibliográfiák összességét is jelentik". A szaktudományok művelőit áttekinthetően tájékoztatják egy-egy tudományág fejlődéséről, s így sok tekintetben feleslegessé teszik a szakosított könyvészeteket.

Akadémiai támogatással egy nagyobb munkaközösség dolgozik Szabó Károly *Régi magyar könyvtár* című könyvészetének bővített, részletes annotációkkal ellátott új kiadásán. A 7-8 kötetre tervezett mű első két kötete *Régi magyarországi nyomtatványok* címmel Borsa Gedeon és Hervay Fe-

renc szerkesztésében látott napvilágot, és 1635-ig dolgozza fel az anyagot.

A legtöbb tudományág adott vagy ad ki retrospektív (visszatekintő) bibliográfiákat. Valamennyi felsorolására nincs hely, de néhányat azért említsünk meg. Most van folyamatban a Vargha Kálmán és V. Windisch Éva szerkesztésében a nyolckötetesre tervezett, *A magyar irodalomtörténet bibliográfiájá*nak megjelentetése. (Bőséges voltára csak egy adat: Ady munkásságával 2500 tétel foglalkozik.) Kosáry Domokos három kötetben adta sajtó alá *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába* című művét, amely 1825-ig ad bőséges tájékoztatást a történelem és a szoros értelemben vett történelem mellett az iskoláztatás, egyháztörténelem, műemlékek, színészet forrásairól (1951–1958). Időrendben folytatása az I. Tóth Zoltán által szerkesztett *Magyar történelmi bibliográfia 1825–1867* (1950–1959). *Budapest történetének bibliográfiája* 7 kötetben, 90 999 tételben sorolja fel a fővárosra vonatkozó válogatott irodalmat, folyóiratcikkeket.

Majdnem minden megyei könyvtárban készült sajtóbibliográfia a megye területén megjelent periodikákról. Szentmihályi János és Vértesy Miklós a kutatáshoz, tájékozódáshoz szükséges lexikonokat, szakszótárakat, bibliográfiákat és más segédkönyveket vette számba *Útmutató a tudományos munka magyar és nemzetközi irodalmához* című művében (1963). Újabb hasonló művek: *Magyar nyelvű kézikönyvek a közművelődési könyvtárakban* (1976) és *Idegen nyelvű társadalomtudományi kézikönyvek közművelődési könyvtárak számára* (1979).

Rendkívül elszaporodtak az annotációkkal (a tételek rövid magyarázatával) ellátott, változatos tárgyú ajánló bibliográfiák. A Gödöllőn 1961-ben tartott bibliográfiai konferencia javasolta, „ne legyen olvasóréteg, amelynek számára nem készül ajánló bibliográfia". Egy-egy ilyen, ötletesen, gondosan megszerkesztett kiadvánnyal nagyon lehet növelni az olvasási kedvet.

A *Könyvtári kis tükör* tárgykör szerint szakosított füzetei (az elsőt 1978-ban adta ki a Könyvtártudományi és Módszertani Központ) az 1945 óta magyarul megjelent legfontosabb, legértékesebb műveket sorolják fel. Lényegükben mintajegyzékek.

A harmincas évek elején már jól meg lehet figyelni, hogy a természettudományokkal, műszaki fejlesztéssel foglalkozó könyvek helyett egyre inkább a folyóiratcikkek információit veszik igénybe. A második világhá-

ború után ez a folyamat korábban nem is sejthető mértékben meggyorsult. A könyv, még a legmodernebb nyomdai technikával is, lassan készül el, csak késve ad hírt az új tudományos felismerésekről, felfedezésekről, eredményekről, sokszor több év elteltével. Csak egy példa erre: a tranzisztor feltalálása után a tranzisztorelvről szóló könyv csak egy esztendővel azután jelent meg, hogy a kis félvezető kristályokat a boltokban már ezerszámra árusították.

Az 1950-es évektől még a folyóiratokban megjelent írások is kezdtek másodlagosakká válni. Az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság 1962-ben végzett felmérése szerint a szakirodalmi tájékoztatásban a folyóiratok, kézikönyvek után harmadik helyen a prospektusok állnak, de magas a kutatási jelentések, szabványok, szabadalmak, gyártmánykatalógusok, gépleírások, konferenciai anyagok aránya is.

Kováts Zoltán, a Veszprémi Vegyipari Egyetem könyvtárának igazgatója erre vonatkozóan egy rendkívül érdekes felmérést közölt. Egy kémiai kutató-fejlesztő munkához szükséges mintegy negyedfélezer tételt kitevő információnak kétharmad része, pontosan 65,6%-a folyóiratcikkekből és tanulmányokból származik, 22,8%-a szabadalmakból, szabványokból, 3,3%-a kutatási jelentésekből, 1,4%-a disszertációkból. A könyvek mindössze 1,1%-át (!) alkotják a szükséges információkat hordó dokumentációknak.

Ez szélsőséges példa, de jellemzően világít rá a nem könyv jellegű források fontosságára. Az új igényeket a régi fajta bibliográfiák már nem tudják kielégíteni, részben azért sem, mert aránylag hosszú idő alatt készülnek el.

Ennek következtében megváltozott a bibliográfia szerepe. Régi rangjukat csak a nemzeti és az életrajzi bibliográfiák, a tudományos tájékoztatás segédkönyveinek könyvészete és a nemzetközi sajtóbibliográfiák őrizték meg.

A műszaki és a természettudományokban a legmagasabb színvonalat a szakfolyóiratok állandó figyelése nélkül ma nem lehet elérni. Ennek következtében alakult ki a tájékoztatásnak ez a formája, melyet dokumentációnak nevezünk. Hazai meghonosítására az első kísérlet 1947-ben történt, mikor a mérnökök és technikusok szakszervezete *Külföldi Technikai Szemle* címmel megindított egy kérészéletű, kis terjedelmű, kéthetente megjelenő referáló lapot.

A döntő lépés csak 1949-ben történt, amikor kormányrendelet jelent meg dokumentációs központok létesítésére. Az elvi irányítással egy új intézményt, az Országos Dokumentációs Központot bízták meg. Ez a következő esztendő végén beolvadt az Országos Könyvtári Központba, amelynek neve ettől kezdve Országos Könyvtárügyi és Dokumentációs Tanács lett.

A dokumentációs tevékenységben már az ötvenes évek elején alapvető szemléleti változás állott be, felismerték, hogy ez csak könyvtári bázisra épülhet. Ezért szüntették meg az önálló központokat; a műszaki, mezőgazdasági, orvosi és gazdasági dokumentáció irányítását könyvtárakhoz csatolták, a legjelentősebbet a Technológiai Könyvtárhoz, amely ma - a dokumentáció elsőbbségét jelezve - az Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár nevet viseli.

Ezek a könyvtárakkal egyesített központok és a dokumentációt szolgáló kisebb intézmények a termelést és a tudományos kutatást különböző formában segítik elő. A referáló lapok az új eredményeket közlő folyóiratcikkek kivonatait közlik. A gyorsaságot a hetenként megjelenő expressz vagy gyorstájékoztatók biztosítják. Kívánatra fordításokat készítenek. Figyelőszolgálat tartja számon a kutatók-megrendelők érdeklődési körét, és figyelőkartonok útján értesíti őket a témakörükbe tartozó cikkek és más dokumentumok megjelenéséről. Témadokumentációval tartják fel egy témának a kutató szempontjainak figyelembevételével kiválasztott irodalmát. *Az irodalomkutatás* a kutatót felkészülésében azzal támogatja, hogy összeállítja a témakört érintő szakirodalom átfogóbb bibliográfiáját. A visszakereső szolgálat a kutatóval együtt annak megfigyelésében is részt vesz, hogy eredményei vajon újak-e, felhasználhatók-e, szabadalmazhatók-e.

Magyar vonatkozásban a legjelentősebb dokumentációs tevékenységet az Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár végzi. Néhány ezer külföldi tudományos folyóirat közleményeinek magyar nyelvű kivonatát közli a *Szakirodalmi Tájékoztatás* (régebbi nevén *Műszaki Lapszemle*) sorozataiban, s ezzel széles körű tájékoztatást nyújt a külföld tudományos eredményeinek megismerésére.

Az ipar és a tudomány számára szükséges dokumentumok összegyűjtéséhez azonban kevés egy kis ország dokumentalista gárdája. A *Chemical Abstracts* 14-15 000 (!) tudományos szintű szakfolyóirat közleményeinek

évente kb. félmillió referátumát közel 4000 szakember készíti, akkor, amikor a magyar diplomás vegyészek száma alig haladja meg a 6000-et, és nagy részük egyéb munkát végez, kutat, gyógyszereket, műtrágyát, festékeket gyárt, lepárol, kondenzál, szárít, old, vegyít, centrifugál, és csak aránylag kis százalékuk dokumentál. Ezek legfeljebb 1000-1500 kémiai profilú folyóiratból tudnának információkat gyűjteni. Ezért fel kell számolni a rengeteg felesleges költséggel járó hazai párhuzamos munkát. Nincs értelme újra feldolgozni annak egy részletét, amit külföldön teljesen feldolgoztak.

Ez volt nagyjából a helyzet a hatvanas évek közepéig. Azóta azonban az információáradat tovább dagadt. Szovjet vélemény szerint a szakemberek szakjuk publikált irodalmának csupán fél százalékát képesek rendszeresen elolvasni. Emellett a természettudományok és alkalmazott tudományok területén a beküldött dolgozatokat az ezrekre rúgó szakfolyóiratok nem tudják elfogadhatóan rövid idő alatt közölni. Ezért alakult ki az új eredményeket rögzítő kutatási jelentések, kísérleti jegyzőkönyvek, az úgynevezett „félig publikált" anyagok felhasználása.

Az elképzelhetetlenül nagyszámú információ feldolgozását, közlését és tárolását csak nagyfokú gépesítés útján lehet a kutatók rendelkezésére bocsátani. Ezért van forradalmi jelentősége az egyre bonyolultabbá váló számítógépes információkeresés meghonosodásának. A legfejlettebb országokban az információs tevékenység vezető iparággá fejlődött, és fontossága egyre nő. A szükséges gépek beszerzése és a jól képzett kiszolgáló személyzet fizetése anyagilag erős megterhelést jelent, de a befektetett tőke többszörösére tehető hasznot hajt, ezáltal, hogy segít a népgazdasági termelést korszerűvé tenni.

Nálunk az úttörő e téren a Veszprémi Vegyipari Egyetem könyvtára, amely Kováts Zoltán igazgató kezdeményezésére 1971-ben elsőnek kezdte az amerikai *Chemical Abstracts Service* adatbázisára támaszkodó számítógépes információ szétsugárzásának, az úgynevezett SDI, vagyis szelektív szakirodalmi információterjesztésnek megszervezését. Kezdetben 120, ma mintegy 400 téma irodalmának rendszeres figyelését végzik ilyen módon. A kigyűjtött bibliográfiai adatok száma meghaladja az évi 200 000-ret, s ez rendkívül nagy segítséget jelent a vegyészeknek kutatásaikban és mindennapi munkájukban.

Ma már könyvtáraink egy tucatnál több, részben kapitalista, részben pedig szocialista nemzetközi összefogással készített adatbázist használnak. Részletes ismertetésük túlhaladná ennek a könyvnek a keretét. Ezért – inkább jellemzésképp – csak néhányat említünk meg közülük; CACON (kémiai), METADEX (kohászati), INIS (atomenergiai), INSPEC (fizikai), AGRIS (mezőgazdasági). Az elnevezések a teljes nevekből készített rövidítések, például IFIS = International Food Information Service. Tárgykörük – mint erre a közölt nevekből is következtetni lehet – a legkülönbözőbb: kémia, vegyipar, nukleáris kémia és biológia, fizika, elektronika, vas- és fémkohászat, atomfizika, növényvédő szerek, gyógyszeripar, híradástechnika, szabadalmak, vezetéstudomány, nemzetközi politika, gazdasági kapcsolatok, a Nemzetközi Munkaügyi Hivatal tevékenysége stb.

Érdemes megemlíteni, hogy a Magyar Zeneművészek Szövetsége egy zenei Dokumentációs és Információs Központot Szervezett. Ez a Duisburgban megjelenő *Répertoire International des Sources Musicales* és a New Yorkban kiadott *Répertoire International de la Littérature Musicale* részére rendszeresen megküldi a magyar anyagot.

25. KÖNYVTÁROSOK

1945 után tömegesen alkalmaztak könyvtárosokat az új feladatokat kapott régi és az ezrével létesített új könyvtárakban. Képzett könyvtárost azonban – mint ezt a népkönyvtárakról szóló fejezetben már olvashattuk – alig lehetett találni. Ügybuzgó, de alacsony iskolai végzettségű, legfeljebb a könyvtári alapfogalmakat ismerő munkások, parasztok voltak, akik lelkesedésből vállalták ezt a munkát. Fizetést, tiszteletdíjat nem kaptak. Többségük politikai képzettsége is hiányos volt. Aki szerette a könyveket, érdeklődött az irodalom iránt, aki meg tudta ragadni a nagy írók mondanivalójának lényegét, azt igyekeztek beszervezni. Tegyük hozzá, hogy a könyvtárosok feladatai is megsokszorozódtak az előző korszakhoz viszonyítva. Maguknak kellett kialakítani az új könyvtárak munkaszervezetét, szolgáltatásainak folytonosságát, olvasóinak nevelését.

A könyvtárosképzés eleinte kezdetleges alapon nyugodott, az új káderek autodidaktaként tanultak, feladataik elvégzésére tanácsot csak elvétve kaptak. Még a főfoglalkozásúak többségének sem volt szakértelme. De a helyzet fokozatosan javult. A Népkönyvtári Központ megkísérelte, hogy a kezdőknek legalább alapfokú kiképzést adjon. Ezért 1951 decemberében 9 megyében, 17 helyen hatnapos tanfolyamot indított, 80-100 hallgatóval.

A felsőfokú képzés csak a felszabadulás után kezdődött el, tapasztalatok, hagyományok nélkül. Ennek tulajdonítható, hogy a felszabadulás óta eltelt négy évtizedben sok volt az ingadozás, a bizonytalanság. Fokozta a nehézségeket, hogy a hatvanas évektől a közép- és felsőfokú könyvtárosoknak számos új ismeretágban is jártasságot kellett szerezniük, így a dokumentációban, az informatikában, a nem hagyományos könyvtári anyagok, az audiovizuális eszközök kezelésében.

A felsőfokú képzés a budapesti Tudományegyetemen az 1948/1949. tanév második félévében kezdődött. A szervezés elsősorban Varjas Béla érdeme. Kezdetben egyetlen rendszeresített oktatói állás sem volt, nagyobb részben a Széchényi Könyvtár dolgozói adtak elő, az ideiglenes tanszékvezetők más szakon működő professzorok voltak, egészen 1956-ig, Kovács Máté kinevezéséig. 1956-tól a tanszéken folytatta oktatómunkáját Kőhalmi Béla is.

A tananyagban eleinte a nagy könyvtárak s ezek különgyűjteményeinek érdekeit szolgáló történelmi kollégiumok voltak túlsúlyban. Jelenleg a képzés a hagyományos könyvtári ismereteken (bibliográfiai leírás, osztályozás, igazgatás, könyv-, könyvtár- és sajtótörténet) kívül ideológiai, pedagógiai, művelődéspolitikai és közművelődési ismeretekből, a modern informatika elméletébe és a számítógépek használatába való bevezetésből áll. 1963–1964-től két-három évenként felsőfokú információs szakemberképző tanfolyamokat is tartanak. Az egyetemen az első könyvtártudományi doktorátust 1958-ban szerezte meg egy hallgató, Szilágyi János. Disszertációjának címe: *A magyar munkáskönyvtárak a két világháború közt.*

Számos egyéb képzési forma is megkezdődött, így 1951-ben a budapesti Pedagógiai Főiskolán. Itt – az egyetemmel ellentétben – elsősorban a közművelődési könyvtárak igényeit akarták szolgálni. Csak megfelelő könyvtárosi gyakorlattal rendelkezőket vettek fel, az érettségit nem követelték meg.

A Népművelési Minisztérium 1952-ben Újpesten öt hónapos bentlakásos könyvtáriskolát nyitott. Általános könyvtárismereteket, marxizmust, könyvtártant, leltározást tanítottak napi tíz, összesen 1250 órában. A résztvevők gyakorlati munkát is végeztek a kerületi könyvtárakban, vidéki kiszállásokon vettek részt.

1955-ben a főiskolai képzés megszűnt, és csak 1962-ben indult meg újra Szombathelyen, majd Debrecenben és Nyíregyházán. Különösen a szombathelyi tanárképző, illetve ma már pedagógiai főiskola lett a hazai könyvtárosképzés egyik alappillére. A kezdetben 3-4 oktatóból álló gárda 1977-re már 11 fős tanszékké terebélyesedett. A könyvtárszakot eleinte népművelő, később más (magyar, történelem, orosz, matematika, technika) szakokkal is kombinálva lehetett választani. Matematikával párosított könyvtárszakra lehetett jelentkezni az 1985–1986. tanévre az Eötvös Loránd Tudományegyetem újonnan létesített Általános Iskolai Tanárképző szakjára, de 1984. végéig még nem történt meg a tanszék szervezése.

A főiskolákon is, az egyetemen is kiegészítő szak nyílt meg, alacsonyabb képesítésűek számára. 1976-tól a középfokon képesített könyvtárosok államvizsgára jelentkezhettek, és így főiskolai szintű képesítést szerezhettek.

A könyvtárosok derékhadát a középfokú képesítésűek alkotják. Számukra 1957-től kétéves tanfolyamok nyíltak meg. Ezeket a területi könyvtárosok részére eleinte a megyék rendezték, később a Könyvtártudományi és Módszertani Központ. A műszaki könyvtárosok képzését az Országos Műszaki Könyvtár irányította. Hasonló tanfolyamok kezdődtek az akadémiai, az orvosi és a zenei hálózatban dolgozók részére.

A különböző években, 1954-től több utasítás határozta meg, hogy a kinevezésekhez milyen szakképesítés szükséges, utoljára 1980-ban a 103. számú művelődési minisztériumi utasítás. Ez egy új középfokú könyvtárostípust létesített, a könyvtárkezelőit, aki a könyvtári technológiai tudnivalók ismeretében végzi el az állományalakítás, állományfeltárás és az olvasószolgálat valamennyi ügyviteli és kezelői munkáját. A számukra rendezett első tanfolyam az 1981-es tanévben ünnepi keretek közt nyílt meg.

1961-től minden teljes munkaidőben foglalkoztatott könyvtárostól megkövetelik legalább az alapfokú végzettséget. Ezeknek a rendeleteknek a hatására jelentékeny mértékben emelkedett minden könyvtártípusban az ott dolgozók képzettsége, és ezzel párhuzamosan munkájuk értéke. Nehézség

csak a részfoglalkozású könyvtárosoknál van, akik néhány száz vagy legfeljebb másfél ezer forint tiszteletdíj fejében heti kettőtől húsz órában vezetik a falusi fiókokat. Tőlük nem lehet megkövetelni, hogy hosszabb tanfolyamokon vegyenek részt.

Falun gyakran cserélődnek a könyvtárosok, sok köztük a csak „botcsinálta" dolgozó, aki szívesen hagyja ott a helyét. Ezt elősegíti az a körülmény is, hogy a fizetések, a tiszteletdíjak lemaradtak a más területen dolgozókéhoz viszonyítva. A pálya egyébként elnőiesedett. Sok állást töltenek be nők, s ők gyakran hagyják ott helyüket szülés, gyermekgondozási segély igénybevétele stb. miatt.

A nagy könyvtárak többségében nehéz probléma a raktárosok hiánya. Ma már eltűnt az a réteg, amelynek felemelkedést, rangot jelentett raktárosnak lenni. Jobbára azok vállalkoznak erre a munkára, akik érettségiztek, és a könyvtárat ugródeszkának tekintik az egyetemi felvételhez. Mikorra megtanulták nehéz, pontosságot, precizitást követelő feladatukat, máshová távoznak, vagy a csekély fizetés miatt, vagy azért, mert sikerült bekerülniük egy főiskolára.

A könyvtárosi munka nem korlátozódhat csak a könyvek őrzésére, kézbe adására. Tudományos és szakgyűjteményekben a könyvtárosi és a dokumentációs, információs szolgálat nem választható szét, a könyvtárosnak mindkettőhöz értenie kell. Gondoskodnia kell arról, hogy a szakmai érdeklődők hozzájuthassanak az őket érdeklő, számukra hasznos irodalomhoz, hogy csak a valóban szükséges műveket rendeljék meg, tájékoztatni kell őket a bibliográfiákról, dokumentációs művekről. Közművelődési intézményekben feladatuk a nevelés is, a jó könyvajánlás, író-olvasó találkozók, művészeti események, filmvetítések, báb- és pantomimelőadások rendezése, lapkivágatok készítése, tájékoztatás a szabadpolc és a katalógusok használatáról, kezdeményezés a gyermeksegélyt élvező kismamák, öregek, magányosok könyvvel való ellátásáról. Természetesen mindennek a megvalósítását sok helyen akadályozza a kis létszám, az olvasótermek és a kulturális rendezvényekre alkalmas helyiség, valamint – tegyük hozzá – a többletmunka honorálásának hiánya.

Végül említsünk meg még egy munkaterületet. „Tudományos könyvtáraink – állapította meg 1960-ban Kőhalmi Béla – nem nélkülözhetik munkatársaiknak egy-egy tudományban elért kutatási felkészültségét, tapaszta-

latait, kapcsolatait és eredményeit." Mindez hozzájárul nemcsak az illető tudományág fejlesztéséhez, hanem – és most ezen van a hangsúly – hivatali munkájuk jobb elvégzéséhez, a beszerzendő könyvek helyes kiválasztásához, az olvasók pontosabb tájékoztatásához és kiszolgálásához. Könyvtárosaink jelentős része ezt a feladatot vállalja is.

Az 1976-os könyvtári törvény lehetőséget ad a Művelődési Minisztériumnak a szakirodalmi igények kielégítéséhez és a tájékoztatásban kiemelkedő szerepet játszó intézmények „tudományos könyvtár"-rá minősítésére. (Az első minősítések 1980-ban történtek meg.) Ez a rendelkezés arra is figyelmeztet, hogy a tudományos tevékenység sehol se legyen rossz szemmel nézett mellékmunka, hanem az intézmény tekintélyét növelő tényező.

1956-ban alakult meg a Magyar Könyvtárak Szabó Ervin Köre. Ez 1965-től Magyar Könyvtárosok Egyesülete névvel folytatja munkáját. Tevékenysége, taglétszáma azóta fokozatosan bővült. Segít a könyvtár- és tájékoztatásügy társadalmi irnyításában, a korszerű technikai eszközök bevezetésében, elősegíti a könyvtárak közti együttműködést, ankétokat, tapasztalatcseréket, előadásokat tart, kapcsolatba lép a külföldi könyvtáros egyesületekkel. Tagjai, akiknek száma 1982-ben megközelítette a 4000-et, területi szervezetekben, szakmai szekciókban (műszaki – társadalomtudományi – zenei – gyermek- és ifjúsági könyvtárosi – levéltárosi) és bizottságokban (könyv- és könyvtártudományi – olvasáskutatási – audiovizuális – könyvtártechnikai és -gépesítési) tömörültek.

26. KÖNYVTÁRI SZAKIRODALOM

A mai könyvtári szakirodalom bőséges, több könyv és folyóirat jelenik meg, mint amennyit a könyvtárosok száma alapján gondolnánk. Jó áttekintést ad róla *A Magyar Könyvtári Szakirodalom Bibliográfiája* című negyedévi folyóirat, amely felsorolja a megjelent könyvtári vonatkozású könyveket, folyóiratcikkeket, tanulmányokat, úti beszámolókat, diplomamunkákat. A felsorolt tételek száma mindig meghaladja az 1500-at, de 1979-ben a 2147-et is elérte.

A szakirodalom egy része, a bibliográfiák, referálólapok, dokumentációs kiadványok az olvasók tájékozódását és tájékoztatását szolgálják, a többi a könyvtárosok képzését segíti elő (olvasószolgálatról, állománygyarapításról, katalóguskészítésről stb. szóló írások), tanácsokat adnak az építkezésre, ügyvitelre, technikai berendezésekre, hálózatok együttműködésére, vagy ismertetik a könyvek, könyvtárak történetét.

Felsorolásukra nincs hely, csupán a legfontosabbakat említjük, elsőnek Sallai István és Sebestyén Géza két kiadásban megjelent közös művét, a nemzetközi vonatkozásban is kitűnő, *A könyvtáros kézikönyvét*, amely a könyvtárosi munka minden mozzanatát megtárgyalja. A szakozók tevékenységét az *Egyetemes Tizedes Osztályozás* teljes magyar nyelvű kiadása könnyíti meg. A címleírók munkájának pontosságát és egységes voltát számos kinyomtatott szabvány segíti elő. A legtöbb nagyobb könyvtár nyomtatott tájékoztatót, ismertetőfüzetet adott és ad látogatói kezébe. Az országban működő közel 20 000 (!) könyvtárról s a fontosabb intézmények részletes adatairól a *Könyvtári Minerva* (1963) két kötete ad áttekintést.

A folyóiratok egy részét s éppen a legjelentősebbeket központi szervek adják ki, s ennél fogva az egész könyvtáros társadalomnak szólnak. Közülük a legtöbbet olvasott, a *Könyvtáros,* a Művelődési Minisztérium szaklapja. 1951 óta havonta jelenik meg, régebbi nevei: *Könyvbarát* (1951–1952), *A könyv* (1955). Kezdetben főleg az újonnan szervezett művelődési hálózattal foglalkozott, de emellett bő teret adott a könyvbarátokat érdeklő cikkeknek, a könyvkiadásnak, a könyvterjesztésnek. 1961-től tisztán könyvtári érdekkörű szaklap lett. Ma számos új rovattal bővülve érdeklődési körébe bevonta a szak- és tudományos könyvtárak problémáit is, és foglalkozik a könyvtárügy és a társadalom kapcsolataival.

A *Könyvtári Figyelő* a Könyvtártudományi és Módszertani Központ s az Országos Könyvtárügyi Tanács kéthavonként megjelenő könyvtári és dokumentációs szemléje. 1955-ben indult meg, eleinte főleg referátumokat, szakirodalmi szemléket, külföldi szakcikkek fordításait közölte, ma a könyvtárügy valamennyi lényeges kérdése szerepel hasábjain. Melléklete, az 1962-től önállóan megjelenő *Könyvtári és Dokumentációs Szakirodalom* a külföldi szakirodalmat referálja.

1963-ban indult meg az *Új Könyvek* című, állománygyarapítási tanácsadó. Havonta kétszer teljes címleírást és ismertetést közöl a forgalomba

kerülő magyar szépirodalmi, ifjúsági, ismeretterjesztő művek egészéről, a tudományos és szakmai könyveknek körülbelül feléről, évente közel 3000 kiadványról. A nemzetiségi könyvtárak szerzeményezését segítő, azonos profilú folyóirat, a *Nemzetiségi Új Könyvek* német, román, szerbhorvát és szlovák sorozatokban jelenik meg.

Világviszonylatban is az egyik legrégibb szaklap a Magyar Könyvszemle, az Akadémia I. osztályának folyóirata. Profilja: könyv-, könyvtár-, írás-, nyomdászat-, sajtó-, kiadás- és cenzúratörténet, beleértve az olvasás történetét is. A szakkönyvtárak hálózati és koordinációs központjai és a megyei könyvtárak is adnak ki lapokat. Ezek a hálózathoz tartozó könyvtárak problémáit ismertetik, együttműködésüket szolgálják, és amellett tájékoztató-módszertani írásokat közölnek. Ilyenek a megyei híradók, az *Orvosi Könyvtáros* (1960-tól), a *Mezőgazdasági és Élelmiszeripari Könyvtárosok Tájékoztatója* (1962-től), a *Könyv és Nevelés* (1959-től), a *Műszaki Egyetemi Könyvtáros* (1964-től), továbbá a *Tudományos és Műszaki Tájékoztatás* (1954-től), amely a dokumentáció és informatika gyakorlati és elméleti kérdései mellett számos bő referátumot közöl érdeklődési köre külföldi szakirodalmából.

Több könyvtár tesz közzé saját problémáival foglalkozó periodikumot. Közülük a legismertebb az *OSZK Híradó* és a *Könyvtári Híradó,* a Szabó Ervin Könyvtár havi közlönye.

A nagy tudományos és a megyei könyvtárak egy része évkönyveket is jelentet meg. Ilyet ad ki többek közt a Szabó Ervin, az Országos Széchényi, az Országos Pedagógiai, a budapesti és a debreceni Egyetemi Könyvtár, továbbá a szombathelyi, a tatabányai, a kaposvári, a veszprémi stb. Megyei Könyvtár. Változatos tartalmuk a kiadó intézmény profiljához igazodik, ismertetik a könyvtár működését, és dolgozóik tollából sok könyvtártudományi és tudománytörténeti tanulmányt közölnek.

27. ÉPÍTKEZÉSEK

Az 1945 után létesített könyvtárak ezrei kezdetben csupán alkalmi elhelyezést, ideiglenes otthont kaptak. Rohamos gyarapodásukat csak lassan követte a nagyarányú könyvtárépítés.

Jól működő könyvtár csak az építész és a könyvtáros együttműködése révén készülhet, amint ezt Erdélyi Pál kolozsvári igazgató már századunk első évtizedében hirdette. Ma normák írják elő a hasznos alapterületet az olvasótermek, a hivatali helyiségek nagyságára, az előtérre, a könyvkiválasztó övezetre, a gyermek- és az audiovizuális részlegre, a klubövezetre vonatkozólag, továbbá a technikai eszközöknek, a fényképészeti, a könyvkötő, a mikrofilm-laboratórium, esetleg a számítógépek elhelyezésére.

Új elv, hogy minél kevesebb akadály „tartóztassa fel" az olvasót. Egy ellenőrző ponton áthaladva kevés formasággal vehessen igénybe minden szolgáltatást! Kerüljön közelebb a könyvekhez: az állomány minél nagyobb része álljon szabadpolcon! Kívánatos a vonzó, barátságos környezet. Fontos a takarékosság, de ahol a beruházásra tervezett költségeket jelentékenyen, például 20%-kal csökkentik, ott pár év múlva többletköltséggel kell pótépületekről gondoskodni, vagy valamelyik részleget, például a gyermekkönyvtárat ki kell telepíteni.

Sok könyvtár kapott helyet régi épületben: az Országos Mezőgazdasági Könyvtár egy szállodában; Kalocsán, Szigetváron zsinagógákat építettek át, Veszprémben a volt püspöki jószágigazgatóság háza adta át helyét a Megyei Könyvtárnak, Egerben egy barokk kastély: az Országos Műszaki Könyvtár Károlyi István gróf palotájába költözött, és a példákat még soká folytathatnánk.

Az átépítések sokba kerültek, és néha nem sikerült az új tulajdonos részére minden tekintetben megfelelő otthont teremteni. Az egri Megyei Könyvtár már az átadáskor kicsinek bizonyult. A Műszaki Könyvtárat 1964–1966-ban emeletráépítéssel bővítették, majd 1975–1979-ben a Gyorskocsi utcában reprográfiai üzeme, számítógépei, kötészete és nyomdája részére szolgáltatóházat kellett építeni.

A legnagyobb szabású átépítés a volt királyi palotában történt. Az Országos Széchényi Könyvtár részére alakították át. Az elgondolás nem volt

a legszerencsésebb, többek között azért, mert a műemlék jelleg megőrzése miatt jóval többe került, mint egy új épület. Tervezése elég korszerűnek mondható, de 1985-ig, a beköltözésig eltelt negyed század alatt a könyvtár állománya, dolgozóinak létszáma a számítottnál nagyobb mértékben nőtt, új feladatokat kapott (nemzeti bibliográfia számítógépes előállítása, sokszorosító és restauráló üzem, nemzetközi azonosító számok nyilvántartása stb.), s így helyigénye majdnem kétszerese lett az eredetinek.

1961-ig egyetlen közművelődési könyvtár sem működött könyvtári célra létesített önálló épületben. Határkő: 1961, ekkor készült el Szekszárdon az első Megyei Könyvtár otthona. Ennek 944 négyzetméteres alapterülete hamar elégtelennek bizonyult. A később felavatott épületek egyre nagyobbak és korszerűbbek, így a tatabányai, 1828 négyzetméteres és a zalaegerszegi, 1565 négyzetméteres nagyságával, de mára ezek is kicsik lettek. A nyíregyházi Megyei Könyvtárnak már 3400, a miskolcinak 4800 négyzetméter az alapterülete. (Csak egy visszapillantás a múltra: nemzeti könyvtárunk számára örömünnepet jelentett, mikor a húszas években alapterületét sikerült 2470-ről 4704 négyzetméterre növelni.)

Megyei Könyvtár aránylag sok épült. A kisebb, „*C*" és „*D*" típusú intézmények, amelyek felszerelése régen csak egy-két könyvszekrényre és kölcsönzőasztalra korlátozódott, aránylag könnyen találtak egy-egy elhagyott iskolát, kisebb házat, ahol többé-kevésbé megfelelő módon szolgálják ki látogatóikat. A legmostohább körülmények közt a kisebb városi, „*B*" típusú intézmények működnek. Kívánatos alapterületük a település nagysága szerint 500–2500 négyzetméter, csak így tudnak megfelelő teret nyújtani a különféle, differenciált szolgáltatások számára. De 30–40 000 lakosú városainkban ezek az intézmények a javasolt alapterületnek csak 35%-át érik el. Az irányelveket csak Vác (1305 m^2) és Kiskunhalas (1120 m^2) közelíti meg, viszont Cegléd (316 m^2) és Ózd (80 m^2) még a negyedétől is elmaradt.

A „*B*" típusú intézmények fenntartói közül sok azt tartja megoldásnak, hogy a könyvtárat begyömöszöli egy művelődési otthonba. Az elgondolás szép, de a gyakorlat azt mutatja, hogy ezekben az otthonokban ádáz harc folyik a terekért, s itt rendesen a könyvtár lesz a vesztes.

A könyvtárépítés lendületét a nehéz gazdasági helyzet sem tudta megtörni. Ezt bizonyítja az utolsó két év statisztikája, amelybe azonban nin-

csenek felvéve a kisebb építkezések, bővítések. (Ilyennek tekintjük falun a 120, városokban a 150 négyzetméter alapterületűnél kisebb létesítményeket.) 1982-ben negyvenkét könyvtárat adtak át, összesen 10 252 négyzetméter, 1983-ban pedig harminchármat, 17 170 négyzetméter alapterülettel. 1982-ben két nagyobb, 1000-1000 négyzetméteres létesítmény volt köztük, a budapesti Szabó Ervin Könyvtár Dagály utcai 7. számú fiókkönyvtára és a pécsi Nevelési Központé. 1983-ban avatták fel a Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Főiskolája 4300 és a Marx Károly Közgazdasági Egyetem 6726 négyzetméteres könyvtárát.

Az új könyvtári épületek átadása 1984-ben is folytatódott, ekkor költözött többek közt új otthonába a százéves szegedi Somogyi Könyvtár. Csak két adat nagyságáról: 6500 négyzetméteres alapterületéből a gyermekrészleg 400 négyzetmétert foglal el, szabadpolcain 200 000 kötet között válogathatnak látogatói.

Sok újonnan alapított és néhány régebbi felsőoktatási intézmény bibliotékája kapott megfelelő otthont. Így a soproni Erdészeti és Faipari Egyetemé, a keszthelyi Agrártudományi Egyetemé, a budapesti Állatorvosi Egyetemé. A legnagyobb a miskolci Nehézipari Műszaki Egyetemé, 7623 négyzetméteres alapterülettel, ennél nem sokkal kisebb a budapesti Marx Károly Közgazdasági Egyetemé (6726 m^2).

Mindez súlyos anyagi áldozatokat követel, de a tempó még így sem elegendő. Ha például a „*B*" típusú könyvtáraknál a szakmai alapelveken javasolt alapterületet el akarnánk érni, ehhez – Papp Istvánnak 1982-beli becslése szerint – a fejlesztés mai üteme mellett 11 ötéves terv szükséges.

Több gondot kellene fordítani a régi, de zsúfolt intézményekre is, mert sok nagykönyvtár kénytelen állománya egy részét rossz körülmények közt, nedves pinceraktárakban tárolni. A zsúfoltsággal küzdő raktár melegágya az állomány rongálódásának. A legrosszabb a helyzet e tekintetben a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetemen.

28. KÖNYVTÁRÜGYÜNK 1985-BEN

„Magyarországon a könyvtárügy nem komoly ügy, illetve csak annyiban az, amennyiben a könyvtárosok komolyan veszik – állapította meg harmincéves tapasztalata alapján 1931-ben Móra Ferenc, a Somogyi Könyvtár igazgatója. – Mindaddig, amíg az állam legalább olyan komolyan nem veszi, mint a labdarúgást, nem lesz a könyvtár komoly kultúrtényező. Addig csak díszítés lesz, annak is szegényes."

Mint annyi minden másban, e tekintetben is alapvető változás következett be a felszabadulás óta. A könyvtárügynek „a mai művelődéspolitikában – hangsúlyozza Villangó István minisztériumi főosztályvezető – rangos helye van. A tudománypolitikai, közoktatási és közművelődési határozatok széles alapokon, a gazdaság és a társadalom életével összefüggően jelölik meg a minőségi követelményeket és célokat, amelyek szükségszerűek, amelyek könyvtárügyünknek is alappillérei, s könyvtárpolitikánk is csak erre épülhet."

A korszak legnagyobb eredménye a közművelődési könyvtárakban bekövetkezett minőségi és mennyiségi változás. A fejlődés 1945-ben a nullapontról indult, és ma már a falvakban több ezer, a kisebb városokban több tízezer, a megyeszékhelyeken pedig több százezer kötetes, a legújabb és legjobb könyveket tartalmazó állomány várja a látogatókat. A művelődéséhez, ideológiai fejlődéséhez, tanulmányaihoz, szórakozásához szükséges könyveket, folyóiratokat bárki, bárhol kölcsönveheti, vagy kényelmes olvasótermekben használhatja. Ennek következtében az ország lakosainak harmadrésze könyvtári olvasóvá vált.

A tudományos és szakkönyvtárakban valamivel kevesebb a változás. Számos régi, ma is fennálló intézmény szolgálta és szolgálja a tudományt, különösen a humán tudományokat, a történelmet, irodalmat, nyelvészetet, jogot. De itt is számos új könyvtárat alapítottak – elsősorban műszaki, természettudományi profillal – a régiek pedig jelentősen megnőttek állományban, alapterületben, személyi és egyéb ellátottságban. A társadalom- és természettudományi intézetekben dolgozók, az orvosok, a történelmi stúdiumokkal, joggal foglalkozók tudásukat a legelvontabb szakterületeken is gondosan kiválasztott szakkönyvtárakban gyarapíthatják.

Változás történt a könyvtárosok gondolkodásában is. Ma a legfőbb szempont a jó olvasószolgálat, amely igyekszik minden igényt kielégíteni, a látogatók részére megszerezni, kézbe adni a szükséges műveket, és a dokumentáció segítségével tájékoztatni őket a tudományos és műszaki fejlődés legújabb eredményeiről.

Ez a helyzet 1985-ben, amikor lezárjuk a magyarországi könyvtárak történetével foglalkozó krónikánkat. De ez az esztendő nem korszakzáró vagy korszaknyitó időpont, mint volt 1711, 1919 vagy 1945. Most nincs megtorpanás, és nem is engedhetjük meg, hogy legyen.

Azt nem tudhatjuk, hogy milyen lesz a jövő. Külföldi futurológusok ugyan 2000-ig minden évre megjósolták, hogy milyen változások várhatók a tudományos könyvtárakban. Két, tetszőlegesen kiválasztott példa azonban talán meggyőz arról, hogy ezek valószínűsége legalábbis kétséges. Elhihetjük, hogy 1995-ben az információk jelentős részét csak egyetlen példányban fogják elkészíteni, és hogy 2000-re a könyvtárakból eltűnik a papír?

Hazánkban nem készült tudományos módszerrel előrejelzés a könyvtárak jövőjére. A jövőt, sőt még a közeljövőt is nehéz előre látni, mert sok külső tényezővel kell számolni, így például a könyvek drágulásával, az olvasásra fordított idő csökkenésével. Egy azonban biztos. Az utolsó négy évtized fejlődésének törés nélkül kell folytatódnia. Sok megoldandó feladat vár még ránk. Ilyenek:

A kistelepüléseken élők és a hátrányos helyzetűek olvasási körülményeinek megjavítása.

A gyermekek és a fiatalok olvasóvá nevelésének hatásosabbá tétele, a félanalfabéták számának minimumra csökkentése és a könyvtári rendszernek az eddiginél szorosabb kapcsolata az oktatás minden szintjéhez.

Egységes könyvtári-tájékoztatási rendszer kiépítése, hatékony működtetése; törekvés minden olyan dokumentum beszerzésére, amely a magyar felhasználók számára fontos lehet.

A hálózati együttműködés tökéletesítése minden könyvtárfajtában, és az együttműködés megszervezésében jelentős szerepet vivő központi szerepkörű könyvtárak fokozott támogatása.

A gépesítés és különösen a számítógépesítés erőteljes fejlesztése, a reprográfiai kapacitás bővítése, a mikrofilmtechnika szélesebb körű alkalmazása, a könyvtárak egymás közti információáramlásának gyorsítása. Fonotékák berendezése minden nagyobb intézményben.

A régi, helyhiánnyal küszködő könyvtárak (egyetemi könyvtárak, a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár, az Akadémiai stb.) számára új otthonok építése, továbbá a ritkán használt állományegységek részére tárolókönyvtárak létesítése, hogy ezek segítségével gyorsabban és egyszerűbben hozzáférhetők legyenek. Olvasótermek berendezése, ahol még nicsenek, a meglevők nagyítása, különösen felsőoktatási intézményekben.

A természettudományok egyes ágaiban még hiányzó szakkönyvtárak megszervezése.

A könyvtárosképzés megkezdett reformjának befejezése, a folyamatos, szervezett továbbképzés növelése és minél több szakképzett könyvtáros alkalmazása.

Ezek a legfontosabb feladatok. Arról, hogy miként sikerül őket megoldani, a könyvtártörténet jövőben megírandó fejezetei fognak beszámolni.

JEGYZETEK A IV. RÉSZHEZ

Megjegyzés: *K* = *A könyvtáros* folyóirat rövidítése.

ÁLTALÁBAN

Haraszthy Gyula: *A magyar könyvtárügy tíz éve.* = *K,* 1955. 97–104. Kovács Máté: *A magyar könyv- és könyvtárkultúra a szocializmus kezdeti szakaszában.* = *MKSzle,* 1960. 3–4. sz., 1961. 1. sz. Kovács Máté: *Könyvtáraink másfél évtizede.* = *K,* 1961. 257–262. Hencz Aurél: *A művelődési intézmények és a művelődésigazgatás fejlődése 1945–1961.* Bp., 1962. *Könyvtári Minerva.* I–II. Bp. 1965. Sallai István–Sebestyén Géza: *A könyvtáros kézikönyve.* 2. kiad. Bp. 1965. Bereczky László–Kiss Jenő–Papp István: *Könyvtárosok zsebkönyve.* Bp. 1965. Bereczky László: *A társadalom igényei és a közművelődési könyvtárak* = *K,* 1968. 123–127. Zircz Péter: *A magyar könyvtárpolitika alapjai* = OSZK Évkönyve. 1976–77. 219–233. Köpeczi Béla: *A magyar kultúra 30 éve.* 2. kiad. Bp. 1977. Rátkai Ferenc: *A könyvtár mással nem pótolható küldetése.* = *K,* 1983. 704–709. *Kovács Máté emlékkönyv.* Szerk. Szelle Béla. Bp. 1983. A *K* utolsó évfolyamaiban évente: *A statisztikai adatokat évente szolgáltató 121 szakkönyvtár ... évi fontosabb adatai – A tanácsi és szakszervezeti közművelődési könyvtárak (szolgáltatóhelyek) ... évi fontosabb adatai.* – Gerő Gyula: *Események, krónika.* K. 1983. 533–548. 1984. 480–489.

A kezdet: Sebestyén Géza: *Hogyan vészelték át múzeumaink és könyvtáraink a háborút?* = *Szabad nevelés,* 1945. 32–34. *A fasiszta, szovjetellenes, antidemokratikus sajtótermékek jegyzéke.* I–IV. Bp. 1945–1946.

Szakszervezeti és népkönyvtárak: Keresztury Dezső nyilatkozata: *Mai magyar művelődéspolitika.* Bp. 1946. 11. Sebestyén Géza: *Falusi könyvtáraink* és Szatmáry Lajos: *Népkönyvtáraink* = *Új Szántás,* 1947. 2. sz.

Az 1952/53. évi statisztikai felmérés: Szabó-András Endre: *Három országos könyvtári adatfelvétel tanulságai* II, III. = *K,* 1958. 742–745, 829–831.

A két könyvtári központ: Horváth Viktor: *Könyvek és könyvtárak államosítása Magyarországon* (1949–1960). = *OSZK Évkönyv* 1974/1975. 233–260. Borsa Gedeon: *Négymillió könyv sorsa.* = *K,* 1957. 405–408. Németh S. Katalin: *„... nem 8, hanem 24 órás könyvtáros akartam lenni." Beszélgetés Borsa Gedeonnal.* = *K,* 1983. 649–655. Katsányi Sándor: *Mindent a hazai valósághoz alkalmazni. Beszélgetés Sallai Istvánnal.* = *K,* 1977. 71–75. *Útmutató üzemi és falusi könyvtárak berendezéséhez.* Bp. 1950.

Könyvtárügyi Tanács, akadémiai könyvtörténeti bizottság. Haraszthy Gyula: *Az Orsz. Könyvtárügyi Tanács és a magyar könyvtárügy időszerű kérdései.* Kovács Máté: *Az Orsz. Könyvtárügyi Tanács a mai magyar könyvtárpolitikában.* = K. 1959. 90–92. Vályi Gábor: *Az újjászervezett Országos Könyvtárügyi Tanácsról.* = *Könyvtári Figyelő.* 1981. 245–250. Kőhalmi Béla: *A könyvtártudományi Bizottság hat éve.* = *MKSzle* 1960. 1–17.

Könyvtári rendeletek és törvények: Kondor Istvánné: *A könyvtárügyi törvényerejű rendelet megjelenése után.* = *K,* 1976. 443–450. *A könyvtári szolgálat jogi szabályozása.* Szerk. Takács József I–III. Bp. 1958–1980.

Az Országos Széchényi Könyvtár: *Az Országos Széchényi Könyvtár a magyar nemzeti könyvtár.* Bp. 1975. N. Rácz Aranka: *Az állománykivonások és a fölöspéldányközpont.* = *K,* 1981. 269–274. *Elavult könyvek jegyzéke.* I–III. Bp. 1952–53, I–IV. Bp. 1962–64. Kováts Zoltán: *Az Országos Széchényi Könyvtár központi szolgáltatásainak szerepe és jelentősége a szakkönyvtárak tevékenységében.* = *OSZK Évkönyve.* 1981. 223–233. Vajda Erik: *Gondolatok az országos központi szolgáltatások távlati fejlesztési tervéhez.* = *OSZK Évkönyve,* 1981. 235–248.

Akadémiai Könyvtár. Berlász Jenő–S. Németh Mária *Az Akadémiai Könyvtár múltja és jelene.* = *MKSzle,* 1956. 4. sz. Haraszthy Gyula: *A 130 éves Akadémiai Könyvtár.* = *Magyar Tudomány,* 1956. 63–64. *A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának szolgáltatásai.* Bp. 1984.

Egyetemi könyvtárak. Heberger Károly: *Az egyetemi könyvtárak tevékenységének elemzése.* = *Könyvtártudományi tanulmányok* 1. köt. Bp. 1968. 207–296. Zircz Péter: *Egyetemi és főiskolai könyvtárak.* = *K,* 1970. 643–644. Somkuti Gabriella: *Az Egyetemi Könyvtár megtartja a tudományos műhely rangját.* = *K,* 1982. 17–19. *Könyvtári kalauz. A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtára.* Debrecen, 1974.

Múzeumi, levéltári és zenei könyvtárak: Tuba László: *Testvérgyűjtemények háza táján. A múzeumi és levéltári könyvtárakról.* = *K,* 1982. 638–644. Cholnoky Győző–Fogarassy Miklós: *A múzeumok és levéltárak könyvtárai.* = *K.* 1984. 202–206. Vértesy Miklós: *Bemutatjuk a Múzeumi Restaurátor és Módszertani Központ könyvtárát.* = *K,* 1978. 420–421. Vértesy Miklós: *Bemutatjuk a Szépművészeti Múzeum könyvtárát.* = *K,* 1982. 230–232. Móra László: *Bemutatjuk a Temészettudományi Múzeum könyvtárát.* = *K,* 1981. 427–430. Móra László: *Bemutatjuk a Néprajzi Múzeum könyvtárát.* = *K.* 1981. 427–430. Fogarassy Miklós: *Bemutatjuk a Petőfi Irodalmi Múzeumot.* = *K.* 1980. 541–544. Simay Norbert: *Bemutatjuk a Közlekedési Múzeum könyvtárát.* = *K,* 1982. 606–610. Dóka Klára: *Tanácskozás a levéltári könyvtárakról.* = *K,* 1983. 254–258.

Műszaki Könyvtárak. *Egy évszázad a műszaki haladás szolgálatában.* = *OMIKK Híradó.* 1983. 1–6. sz. Móra László: *Az Országos Műszaki Könyvtár és Dokumentációs Központ története.* (1883–1949). Bp. 1980. Benedek Jenő: *Az Országos Műszaki Információs Központ és Könyvtár története.* 2. rész (1950–1983). Bp. 1983. Móra László: *A műszaki felsőoktatási könyvtárhálózat kialakulása és fejlődése.* = *A Bp.-i Műszaki Egyetem Központi Könyvtárának évkönyvei.* 1. Bp. 1967. 27–67.

Mezőgazdasági könyvtárak. Tordayné Páter Erzsébet: *Mezőgazdasági szakkönyvtáraink helyzete.* = *MKSzle,* 1959. 107–113. Mikó András: *A mezőgazdasági tudományos tájékoztatás tizenöt éve.* = *K,* 1963. 185–187.

Orvosi könyvtárak: Batári Gyula: *Könyvvel a gyógyítás szolgálatában. Beszélgetés dr. Székely Sándorral.* = *K,* 1983. 388–395. Benda Mária: *Visszapillantás és előretekintés. A hazai orvostudományi információ- és könyvtárügy három évtized tükrében.* = *K,* 1980. 13–16.

Országgyűlési, Statisztikai és közgazdasági könyvtárak. Vértesy Miklós: *Százéves az Országgyűlési Könyvtár.* = *K,* 1968. 68–70. Hajdúné Malán Magda: *Statisztikai adatforrások 1867–1967.* Bp. 1967. Fogarassy Miklós: *A Közgazdaságtudományi Egyetem Központi Könyvtárának új épületéről.* = *K,* 1983. 572–575.

Párt- honvéd- és sportkönyvtárak. Füleki Mihály: *Szakkönyvtárak a Magyar Néphadseregben.* = *K,* 1981. 187–191. Simay Norbert: *Bemutatjuk a Zrínyi Miklós Katonai Akadé-*

mia könyvtárát. = *K,* 1981. 227–230. Kotaska Zoltánné: *Könyvtárak, könyvek, katonák* = *K,* 1983. 532–533. Vértesy Miklós: *Bemutatjuk a Testnevelési Főiskola könyvtárát.* = *K,* 1981. 612–614.

Iskolai könyvtárak. *Az iskolai könyvtárak helyzete.* = *Könyvtári Figyelő,* 1975. 189–196. *Pedagógiai könyvtári alapjegyzék az általános iskolák számra.* Bp. 1968. *Irányelvek a 18 éven aluli ifjúság könyvtári ellátásának megjavítására.* = *K,* 1972. 2. sz. Dán Krisztina: *Az iskolai könyvtárak helyzete és fejlesztési lehetőségei.* = *K,* 1983. 584–592. Várnainé Laczkó Júlia: *Néhány gondolat az iskolai könyvtárak 1981–82-es tanévi statisztikai jelentéséről.* = *Könyv és Nevelés,* 1983. 158–165. *Muzeális értékű iskolai könyvtárak.* = *Könyvtári Figyelő,* 1972. Katsányi Sándor–Papp István: *Falusi iskolai könyvtárak.* = *K,* 1958. 816–818.

A tanácsi könyvtárhálózat. Ónody Miklós: *A magyar közművelődési könyvtárak állománya 1961–67 közt.* Kézirat KMK 3384. Kellner Béla: *A tanácsi közművelődési könyvtárak húsz éve.* = *K,* 1969. 251–257. *Szakmai irányelvek a tanácsi közművelődési könyvtárak távlati fejlesztési tervéhez.* Bp. 1975. Futala Tibor: *A harmincéves tanácsi könyvtárügy és a központosítás.* = *K,* 1979. 187–191. *Településeink könyvtári ellátása. A tanácsi könyvtárak statisztikai adatai. TEKE,* 1983. Bp. 1984. *Elavult könyvek jegyzéke. Közművelődési könyvtárak részére.* Több füzet: Bp. 1952–1953, 1962–1964, 1964–1966. Remete László: i. m. Szita Ferenc: *A kistelepülések könyvtári ellátásának gondjai.* = *K,* 1983. 512–515. Skaliczky Józsefné: *Zenei és hangtári részlegek szervezése a közművelődési könyvtárakban.* = *A Magyar Könyvtárosok Egyesületének évkönyve.* 1974. 37–41.

A szakszervezeti könyvtárhálózat. Varga Györgyné: *A szakszervezeti könyvtárak története 1945–1955.* Kézirat a KMK-ban D 4098. Sallai István: *Az egységes könyvtári rendszer és a szakszervezeti könyvtárak.* = *K,* 1968. 318–320. Kiss Jenő: *Tervek és gondok a szakszervezeti könyvtárakban.* = *K,* 1966. 115–120. Bosnyák Péter: *A szakszervezeti könyvtárak helyzete és feladatai.* = *K,* 1982. 322–327. *A szakszervezeti közművelődési könyvtárak tartalmi fejlesztésének alapelvei, szervezeti és működési rendszere.* = *K,* 1982. 3. számának melléklete. Varga László: *A magyar szövetkezetek és a könyvtárügy.* = *K,* 1983. 43–46.

Gyermekkönyvtárak. Vargha Balázs: *Gyermekkönyvtárak ma és holnap.* = *K,* 1976. 251–256. Bikácsi Jolán: *Gyermekkönyvtárak a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár történetében.* 2. kiad. Bp. 1982. Károlyi Ágnes: *Mit értünk és mit értsünk gyermekkönyvtáron?* = *K,* 1982. 653–655. Takács Miklós: *Véleményem szerint.* = *K,* 1984. 507.

Nemzetiségi könyvtárak. *A könyvtárak a nemzetiségek anyanyelvi kultúrájáért.* = *K,* 1970. 19–20. Bagi János: *Nemzetiségi könyvtárosok továbbképzése.* = *K,* 1970. 461. Urosevics Daniló: *A nemzetiségi könyvtárügy helyzete.* = *K,* 1976. 187–191. Tóth Gyula: *Könyvtár a Molnár utcában.* = *Budapest,* 1983. 9. sz. 1214.

Egyházi könyvtárak. Kovách Zoltán: *A magyar katolikus egyházi könyvtárak jelentősége a tudományos kutatás szempontjából.* = *Könyvtári Figyelő,* 1973. 313–322. Újszászy Kálmán: *A magyarországi református egyházi könyvtárak jelentősége a tudományos kutatás szempontjából.* = Uo. 1973. 195–205. Papp Ivánné: *A magyarországi Evangélikus Egyház könyvtárai és a tudományos kutatás.* = Uo. 1974. 132–140. Scheiber Sándor: *A Magyar Izraeliták Országos Könyvtára.* = Uo. 1973. 170–175. B. Kozocsa Ildikó: *Az egyházi könyvtárak muzeális értékeinek restaurálása.* = *MKSzle,* 1975. 154–162.

Házi könyvtárak. V. Kulcsár Júlia–Mándi Péter: *Könyvek otthon.* Bp. 1983. Kovács Dénes: *Kutatóhely a Belgrád rakparton (Lukács György könyvtára)* = *Népszabadság,* 1983. aug. 12. 7.

Az olvasószolgálat. Katalógusok. Frey Tamás: *Tájékoztató szolgálat a tudományos és szakkönyvtárakban.* Bp. 1969. Futala Tibor: *A könyvtár- és szakirodalmi tájékoztatásügy fej-*

lődése a III. országos könyvtári konferencia óta. = *A Magyar Könyvtárosok Egyesületének évkönyve.* 1980. 11–24. Kondor Imréné: *Könyvek központi katalógusa.* = *Könyvtári Figyelő,* 1982. 611–619. Szilvássy Zoltánné: *Külföldi folyóiratok központi katalógusa.* = Uo. 1982. 621–632. Rácz Aranka: *Vita a szabadpolcról. Zárszó helyett.* = *K,* 1958. 15–19. Sallai István–Vargha Balázs: *A szabadpolcos közművelődési könyvtár.* Bp. 1963.

Bibliográfiák. Dokumentáció. Kőhalmi Béla: *A tudományos tájékoztatás fejlődése hazánkban 1945–1965.* Bp. 1967. Balázs János: *„A gépesítés nem öncél..." Beszélgetés dr. Kováts Zoltánnal.* = *K,* 1982. 579–583. Szentmihályi János: Az országos bibliográfiai munkaértekezlet. = K, 1961. 274–275. Lukácsy Sándor: *Egy bibliográfiai műhely (Szabó E. Könyvtár)* = *K,* 1962. 708–709. Sallai István: *A bibliográfiai műhely kérdéséhez.* = *K,* 1965. 64–66. Lázár Péter: *A korszerű szakirodalmi dokumentáció.* Bp. 1964.

A könyvtárosok. Kovács Máté: *Az egyetemi könyvtárosképzés két évtizedes fejlődése és főbb kérdései.* Bp. 1970. Papp István: *A könyvtárosképző szaktanfolyam képesítő vizsgái. K,* 1961. 546–547. Waldapfel Eszter: *A könyvtárosképzés és továbbképzés ügye.* = *K,* 1958. 732–735. Vadász Ferencné: *A középfokú könyvtárosképzés története és dokumentumai.* 1945–1976. Bp. 1980. Vadász Ferencné: *A községi könyvtárosok továbbképzésének új rendszere.* = *K,* 1964. 11. Tóth Gyula: *A szombathelyi könyvtárosképzés két évtizede.* = *K,* 1983. 34–38.

Építkezések. Sallai István: *A közművelődési könyvtárak építésének tapasztalatai* 1972. = KMK kézirat 4-4113. Havassy Pál–Sallai István–Tombor Tibor: *Könyvtárépítési tapasztalatok. Alapelvek, Irányszámok.* Bp. 1972. Sallai István: *Az „A" és „B" típusú könyvtárak térszükséglete.* Bp. 1975. Papp István: *A „B" típusú könyvtárak épületeiről.* = *K,* 1982. 213–219.

Könyvtárügyünk 1984-ben. Villangó István beszéde. = *Magyar Könyvtáros Egyesület Évkönyve.* 1979. 15–24. *A XII. vándorgyűlés állásfoglalása a magyar könyvtárügy elmúlt évtizedének (1971–1980) fejlődéséről.* = Uo. 1980. 85–89. *A IV. Országos Könyvtárügyi Konferencia ajánlásai.* = *K,* 1982. 2. számának melléklete.

HELYSÉGNÉVMUTATÓ

(Rövidítések: A = Ausztria, Cs = Csehszlovákia, YU = Jugoszlávia, R = Románia, SU = Szovjetunió)

Aachen 33
Abony 196
Ágya 265
Aknaszlatina (ma: Akna Slatina, SU) 247
Albertirsa 274, 432
Alsókubin (ma: Dolný Kubin, CS) 195, 217, 245
Alvinc (ma: Vintul de Jos; R) 28
Arad (ma: R) 143, 243, 300

Bács (ma: Bač, YU) 37
Bács-Bodrog megye 260
Baja 433
Bajna 432
Bakonybél 15, 18, 89
Balassagyarmat 196
Balatonszárszó 436
Balázsfalva (ma: Blaj, R) 131, 193, 194
Baratka 20
Báron 432
Bártfa (ma: Bardejov, CS) 49, 74, 75, 95, 109, 135
Bécs (Wien) 58, 90, 101, 104, 111, 138, 140, 142, 150, 331, 332, 359, 360
Békés 283, 284
Békéscsaba 196, 197, 276, 281, 433, 500
Beregszász (ma: Beregovo, SU) 277
Berlin 356
Beszterce (ma: Bistriţa, R) 81
Besztercebánya (ma: Banská Bystrica, CS) 90, 95, 128, 247, 258
Bonyhád 280
Borsmonostor 88, 89
Brassó (ma: Braşov, R) 79, 86, 93, 95, 110, 155, 193, 257, 277
Budafelhévíz 81
Budapest a) Buda 27, 28, 33, 42, 73, 78, 83, 136, 148, 154, 190
b) Nyulak szigete = Margitsziget 23, 28, 81, 89
c) Pest 28, 44, 77, 88, 145, 146, 148, 154, 190–196, 198, 233, 245, 272, 279, 282, 322, 398–401, 405, 407, 409
d) Corvina Könyvtár 52, 55–65, 72, 73, 78, 84, 91
e) Egyetemi Könyvtár 145, 147, 150, 157–170, 172, 182, 185, 187, 191, 192, 197, 200, 217, 220, 222, 223, 226, 232–236, 245, 289, 290, 307, 309–311, 313, 320–322, 325–327, 330–333, 336, 338, 339, 343, 347, 353, 354, 356, 365–368, 405, 406, 410–413, 416, 417, 419, 446, 448, 451, 456–459, 469, 500
f) Széchényi Könyvtár 151–153, 157, 162, 170–180, 182, 203, 220, 222–228, 232, 305, 309, 311, 315, 320–322, 325, 331, 332, 338, 339, 345, 353, 354, 356, 358–362, 405–407, 410, 411, 413–417, 419, 432, 441–443, 448–454, 495, 499, 501, 507, 512–514
g) Akadémiai Könyvtár 157, 166, 167, 180–189, 197, 203, 220, 222, 223, 228–232, 306, 309, 311, 325, 331, 338, 339, 353, 354, 362–364, 410, 417, 419, 420, 448, 454–456, 458, 469, 518
h) Szabó Ervin Könyvtár 276, 293–299, 306, 320, 322, 329, 330, 333, 334, 336, 337, 340, 341, 344–347, 375–377, 398, 402, 405, 406, 410, 411, 413, 417, 418, 420, 432, 448, 449, 457, 462, 478, 489, 493, 512, 514, 518

i) egyéb könyvtárak 1872-től 353, 354, 356, 370-372, 374, 375, 381-385, 413, 420, 432, 437, 438, 441-443, 448, 449, 459-465, 468, 472, 475, 477, 484, 487, 488, 490, 494, 496, 497, 504, 507, 508
Budaszentlőrinc 77

Cegléd 258, 276, 279, 281, 285, 302, 342, 377-380, 514
Chicago 332
Cleveland 500
Csáktornya (ma: Čakovec, Yu) 107
Csanád 22
Csázma 28
Cseklész 143
Csíksomlyó (ma: Şumleu, R) 88, 239
Csíkszereda (ma: Miercurea Ciuc, R) 277
Csoma 276

Debrecen 96, 128, 129, 150, 238, 241, 247, 251-253, 256, 356, 363, 368-370, 373, 374, 377, 379, 380, 398, 416, 418, 451, 452, 456, 458, 461, 467, 468, 494, 495, 508, 515
Dés (ma: Dej, R) 277
Dunapataj 276

Eger 57, 66, 100, 103, 133-135, 197, 198, 204, 251, 373, 374, 433, 480, 493, 513
Egres 19
Eperjes (ma: Prešov, CS) 38, 109, 110, 134, 135, 152, 198, 247, 300
Esztergom 19, 26-28, 36, 37, 67, 68, 100, 104, 137, 238, 241, 257, 373, 374, 493
Erzsébetfalva 274, 281

Fegyvernek 155
Firenze 53, 55, 58, 59, 62
Fiume (ma: Rijeka, YU) 193, 247
Fülöpszállás 274

Galgóc (ma: Hlokovec, CS) 99, 266
Garád 240
Garamszentbenedek (ma: Hronský-Beňadik, CS) 40
Gödöllő 374, 466, 502
Göttinga 159
Gyöngyös 88, 135, 239, 442
Győr 28, 102, 103, 112, 146, 196, 198, 242, 247, 251-253, 288, 300, 342, 355, 374, 377, 379, 380, 403, 465, 478, 500
Gyula 283
Gyulafehérvár (ma: Alba Julia, R) 22, 25, 28, 49, 68, 74, 99, 113, 129, 135, 136, 141, 204, 217, 238, 239

Hajdúböszörmény 196
Halle an der Saale 130
Hédervár 143
Heves megye 265
Hódmezővásárhely 220, 245, 257, 261, 283, 284, 395

Igló (ma: Spišska Nová Ves, CS) 49, 130, 257
Illyésfalva 142, 143
Ipolyság (ma Šahy, CS) 196
Izsák 198

Jánosháza 281
Jászóvár (ma: Jasov, CS) 240

Kalocsa 22, 67, 136, 217, 238-241, 373, 374, 493, 513
Kapornak 89
Kaposvár 195, 244, 342, 481, 482
Karád 276
Kassa (ma: Košice, CS) 78, 79, 85, 89, 109, 110, 127, 147, 247, 248, 251, 252, 256, 272, 348, 352
Kasza (ma: Tnurh, CS) 100
Katymár 153
Kecskemét 28, 129, 130, 198, 246, 252, 257, 342, 355, 480, 494
Késmárk (ma: Kežmarok, CS) 130, 147
Keszthely 145, 190, 256, 304, 403, 433, 467
Kézdivásárhely (ma: Tîrgul Secuiesc, R) 196
Kiskundorozsma 276
Kiskunfélegyháza 196
Kiskunhalas 342, 514
Kismarton (ma: Eisenstadt, A) 101, 107, 143
Kisújszállás 191
Kolozsborsa 274
Kolozsmonostor 76
Kolozsvár (ma: Cluj-Napoca, R) 78, 85, 94, 105, 110, 127, 130, 193, 196, 236, 237, 247, 252, 256, 320, 323, 327, 328, 332, 348, 352, 359, 369
Komárom (ma: Komárno, CS) 99, 195, 217, 244, 327
Körmöcbánya (ma: Kremnica, CS) 49, 247
Kőszeg 96, 97, 241
Középajta (ma: Aita Medie, R) 151

Lapis Refugii = Menedékszirt 39, 40, 80

Lehnic (ma: Lechnica, CS) 39, 40, 80
Léka (ma: Lockenhaus, A) 142
Lelesz 77, 88
Lengyel 343, 440
Liptószentmiklós (ma: Liptovský Mikulaš, CS) 196
Loretton 107
Losonc (ma: Lucenec, CS) 151, 190, 242, 257
Lőcse (ma: Levoča, CS) 49, 50, 74, 76, 130, 135, 147
Lövöld 39
Ludány 139
Luka 152

Máramarossziget (ma: Sighet, SU) 252
Máriapócs 128
Marosvásárhely (ma: Tîrgu Mureş, R) 130, 140, 151, 181, 196, 304, 348, 352
Medgyes (ma: Mediaş, R) 33, 257
Menedékszirt 1. Lapis refugii
Mezőberény 283
Mezőhegyes 280
Mezőszentgyörgy 436
Miskolc 144, 198, 272, 377, 378, 380, 433, 464, 478, 480, 514, 515
Modor (ma: Modra, CS) 99
Mosonmagyaróvár 145, 146, 190, 256
Munkács (ma: Mukacsevo, SU) 196, 277
Murány (ma: Murán, CS) 107
München 223, 224

Nádasladány 142
Nagyappony 142
Nagybánya (ma: Baia Mare, R) 109, 131, 242, 394
Nagycenk 171
Nagyenyed (ma: Aiud, R) 130, 141, 142, 151, 252
Nagykároly (ma: Carei, R) 196
Nagykőrös 196, 198, 281, 342
Nagymihály (ma: Michalovce, CS) 143
Nagyszeben (ma: Sibiu, R) 28, 47-49, 79, 86, 95, 99, 141, 150, 194, 217, 236, 240, 251, 252
Nagyszombat (ma: Trnava, CS) 89, 100-103, 105, 106, 125, 137, 157, 253
Nagyvárad (ma: Oradea Mare, R) 22, 38, 39, 47, 53, 54, 66, 68-70, 89, 147, 240, 242, 243, 248, 251, 300, 348
Németújvár (ma: Güssing, A) 192
New York 332
Nyíregyháza 508, 514
Nyitra (ma: Nitra, CS) 30, 133, 198, 240, 248
Nyitra megye 266, 268

Orosháza 283, 284, 395
Ózd 514

Pannonhalma 13-15, 18, 20, 41, 76, 89, 105, 137, 138, 238-240, 373, 374, 493, 495
Pápa 129, 196, 198, 204, 238, 252, 342, 373, 374, 494
Párizs 21, 68, 332
Pásztó 18
Pécel 139
Pécs 28, 55, 56, 68, 70, 79, 133-135, 204, 239, 247, 256, 259, 290-294, 369, 370, 385, 398, 456, 458, 468, 480, 514
Pécsvárad 15
Pest megye 260, 261
Petenye 51
Pétervására 432
Pilis 152
Pottendorf 107
Pozsony (ma: Bratislava, CS) 38, 46, 48, 50, 63, 64, 82, 85, 89, 99, 100, 102, 103, 105, 110, 128, 130, 137, 142, 146, 148, 149, 173, 198, 241, 251, 252, 257, 300, 320, 348, 352, 359, 369
Prága 478

Rimaszombat (ma: Rimavská Sobota, CS) 196, 300
Rodostó 108
Rohonc (ma: Rechnitz, A) 184, 185
Rozsnyó (ma: Rožňava, CS) 196

Sajókaza 433
Salgótarján 452, 481
Sár 100
Sárospatak 28, 40, 92, 97, 98, 110, 113, 129, 142, 154, 204, 238, 241, 252, 373, 374, 421, 494
Schönberg 76
Segesvár (ma: Sighişoara, R) 28
Selmecbánya (ma: Banská Štiavnica, CS) 28, 75, 76, 82, 93, 144, 145, 155, 198, 242, 255, 372, 464
Sepsiszentgyörgy (ma: Sfîntu Gheorghe, R) 243
Sevilla 56
Somogy megye 195
Sopron 41, 42, 85, 111, 128, 130, 144, 146, 155, 193, 198, 252, 257, 355, 372,

377–380, 441, 456, 461, 464, 467, 514, 515
Sopronhorpács 432
Sümeg 136
Szabadka (ma: Subotica, YU) 196, 248, 348
Szakolca (ma: Skalica, CS) 106, 128, 260
Szarvas 283
Szatmárnémeti (ma: Satmar, R) 240
Szeged 153, 155, 196, 198, 242, 243, 327, 342, 355, 369, 372, 377, 378, 380, 385, 398, 406, 418, 442, 456, 458, 468, 478, 479, 515
Székelyudvarhely (ma: Odorheiu Szecuiesc, R) 131
Székesfehérvár 28, 32, 217
Szekszárd 196, 452, 480, 481, 514
Szenc (ma: Senec, CS) 144, 145
Szentendre 193, 478, 479
Szepesség (ma: Spiš, CS) 25, 38, 49, 85
Széphalom 436
Szigetcsép 274
Szigetvár 513
Szigliget 274
Szklabina 107
Szolnok 433
Szombathely 109, 136, 137, 199, 239, 243, 253, 377, 378, 380, 481, 490, 508
Szőreg 391

Tab 280
Taksony 274
Tárkány 39
Tarnaörs 143
Tata 145
Tatabánya 452, 481, 514
Temesvár (ma: Timişoara, R) 193, 247
Tihany 13, 89, 354, 456
Tiszafüred 268
Tiszaújlak 200
Törökszentmiklós 196
Turócszentmárton (ma: Martin, CS) 193, 282

Újpest 280, 508
Újvidék (ma: Novi Sad, YU) 193, 282, 352
Ungvár (ma: Uzsgorod, SU) 108

Vác 22, 66, 135, 137, 198, 248, 373, 493, 505, 514
Vácrátót 456
Vadosfa 240
Váradhegyfok 19
Városlőd 1. Lövöld
Vasvár 28
Velence 68, 94
Verőce (ma: Virovitica, YU) 28
Veszprém 23, 29, 32, 34, 36, 44–47, 136, 280, 435, 464, 513
Visegrád 32, 33

Wittenberg 130

Zágráb (ma: Zagreb, YU) 28, 47, 67, 107
Zala megye 194
Zalaegerszeg 481
Zalavár 89
Zemplén 98, 99
Zemplén megye 218
Zirc 238–240, 373, 442
Zniováralja (ma: Klastor pod Zniovan, CS) 105
Zombor (ma: Sombor, YU) 241

NÉVMUTATÓ

Abdul Aziz szultán 62
Abdul Hamid szultán 62
Abdul Kerim basa 233
Adalbert főúr (12. sz.) 20
Aeneas Sylvius Piccolomini l. II. Pius pápa
Ágnes, III. Endre özvegye 23
Agnethler Mihály 150
Ágoston ágostonrendi szerzetes (13. sz.) 29
Ágoston Péter 293
Albert király 58
Albert Kázmér szász-tescheni herceg 146
Áldásy Antal 321
Aldus Manutius 68
Alfonz nápolyi király 58
Almási Balogh Pál l. Balogh Pál, almási
András, Károly Róbert fia 32
András esztergomi prépost (13. sz.) 29
András székesfehérvári ferences (16. sz.) 88
Angyal Dávid 235
Antal pozsonyi prépost (13. sz.) 30
Anton Martin 146
I. Apafi Mihály 113
Apponyi család 303
Apponyi Albert 262
Apponyi Antal (1782–1852) 142
Apponyi Antal György (1751–1817) 138, 142
Apponyi Sándor 305, 316, 343, 361, 404
Aranka György 151, 181
Arany János 189, 200
Artner, Erhard 111
Asztalos Miklós 411, 412, 415
Attavante de Attavantibus 60
Atzél Péter 143, 243

Babits Mihály 345
Bakith Pál 89
Bakócz Tamás 67, 68, 83
Ballagi Géza 296, 306
Balogh Jenő 330
Balogh József 367
Balogh Pál, almási 168, 197
Barcza Imre 406
Barna Ferdinánd 224, 225
Barsi Mihály 113
Barta István 411
Bártfai Szabó László l. Szabó László, bártfai
Bartha Dénes 415
Bartholomaeus Frankfordinus 68
Bartoniek Emma 415
Basilius Izsák 109
Bászel Aurél 307
Báthory András 112
Báthory István lengyel király 105, 112
Báthory István, ecsedi (1555–1605) 86
Báthory Miklós 66, 112
Báthory Zsigmond 109, 112
Báthy Zsigmond 321
Batsányi János 139, 143, 153
Batthyány Ádám 107
Batthyány Boldizsár 92
Batthyány Ignác 133–135, 138, 171, 185
Batthyány József 137
Bay Ferenc 403
Bayer József 304
Beatrix királyné, Mátyás felesége 59, 63, 70
Beckensloer János 54, 55
Bél Mátyás 149,151
III. Béla 19, 21
IV. Béla 9, 28
Beleznay Sámuel 152
Benedek váradi püspök (13. sz.) 30
Benedek András 411
Benedek István 497
Benedek János 235
Benedictus pesti domonkos (14. sz.) 41

Benigni József 236
Benkner, Joachim 110
Benkner Pál 155
Benkő József 151
Bercsényi Miklós 108, 109
Berényi György 108
Berényi Zsigmond 134
Berger Frigyes 109
Berkovits Ilona 415
Bernolák Nándor 292
Beroaldo (15. sz.) 67
Bertits Ferenc 147
Berzsenyi Dániel 195
Bessenyei György 143, 180
Bethlen Elek 93
Bethlen Gábor 113
Bethlen Kata 141, 142, 150, 180
Bevilaqua Béla 321
Bibó István 410
Bisztray Gyula 397
Bloch Mózes 253
Blutfogel Boldizsár 75
Boccardino Vecchio 60
Bod Péter 139, 141, 150, 180
Bodor Aladár 407
Bodor Antal 400
Bóka László 411
Bolyai Farkas 184
Bongarsius 89
Bonipert pécsi püspök (11. sz.) 12
Bónis Ferenc 108
Bónis György 411
Boros Miklós 200
Borsa Gedeon 441, 501
Borso mantovai herceg 58
Bölöni Farkas Sándor 131
Bracciolini, Poggio 58
Brassai Sámuel 131
Braun Róbert 296, 336, 338, 345, 346, 404
Bretschneider Henrik 160
Brown, James Duff 310
Bruckenthal Sámuel 141, 150, 193, 240
Brunswick Teréz 461
Brutus János 112
Budai Jakab 110
Budai János 37
Buday Júlia, M. 358
Budenz József 188
Bugát Pál 184, 363
Büky József 135

Cennini, Pietro 61
Cerbanus 18
Cherico (15. sz.) 60
Chorin Ferenc 343
Cipariu, Timolei 194
Collensis, Franciscus 61
Conversino da Ravenna 34
Cornides Dániel 149, 150, 181
Csáky István 138, 142
Csanaki Márton 110
Csaplovics család 195
Csaplovics Lőrinc 245
Csekonics család 403
Csépán István 152, 195
Cserey Jánosné 243
Csuppay Lajos 392
Czinár Mór 138
Czóbel Ernő 335
Czuczor Gergely 184
Czwittinger Dávid 314

Dániel Imre 136
Darányi Ignác 249
Dávid pannonhalmi apát (12. sz.) 18
Dávid Antal 412
Deák Ferenc 194, 195
Debrenthei Tamás 65
Deér József 415
Demetei András 99
Demeter püspök (14. sz.) 36
Denis, Michael 138, 171
Dercsényi Dezső 415, 497
Dernschwam János 90, 91, 103, 111
Dessewffy Lajos 306
Dessyth Miklós 101
Dewey, Melvil 311
Dezsényi Béla 415
Dézsi Lajos 235
Dienes László 296, 336, 337, 340, 342-346
Di Monte Giovanni, Gherardo 60
Diner-Dénes József 302
Dobai Székely Sámuel 134, 152
Dobrovszky Ágost 317
Doby Antal 200
Dolinay Gyula 264-266
Doll Alajos 146
Domonkos visegrádi diák (14. sz.) 42, 50
Döbrentei Gábor 188
Dörnyei Sándor 441
Drágfi Tamás 82
Dugonics András 153
Duka Tivadar 363

Eckhart Ferenc 359
Egerváry Potemkin Ödön 321
Egkenvelder, Liebhard 50, 51
Egressy Gábor 227
Ehrlich Ede 253
Eisenhut, Johann 78
Elischer Boldizsár 230, 231, 306
Ember Károly 292
Emich Gusztáv 306
I. Endre 13
II. Endre 21
Engel János Keresztély 174
Entz Ferenc 190
Entz Géza 411
Enyvvári Jenő 338, 376
Eötvös József 201, 218-221, 226, 254, 263, 277, 283, 351, 475
Episcopi János 77

Erdélyi Pál 237, 323, 327, 328, 513
Erdődy Júlia 142
Erdődy László 133
Ernst Lajos 304, 343, 404
Erzsébet királyné, Nagy Lajos anyja 34
Ezsébet, Árpádházi Szent 23
Este, Ippolito d' 70, 71
Esterházy család 303
Esterházy Károly 133–135, 171
Esterházy Miklós 106
Esterházy Pál 107
Esztegár László 322
Eusidinus (12. sz.) 20

Faber Oszkár 293, 296
Fabiani, Lucas 61
Farkas budai zsidó (13. sz.) 18
Farkas Bálint 70
Fáy András 184
Féja Géza 395, 433
Fejér György 165
Fejérpataky László 269, 321, 322, 345, 361
Fejes Sándor 338
Fényes Samu 293
II. Ferenc 172
Ferenczi Zoltán 235, 274, 290, 292, 293, 311, 313, 322, 363, 365
Festetics család 304, 433
Festetics György 145
Festetics Kristóf 403
Festetics Lajos 195
Festetics László 194, 195
Feszty család 460
Feyner Gergely 110
Filipec János 66
Fitz József 235, 353, 359, 361, 370, 407, 412, 414, 415
Fodor József 411
Fogarasi Béla 337, 340
Fonzio, Bartolommeo 59, 61
Forgách Ferenc 137
Forgách Mihály 143
Fóti Lajos 289
Fraknói Vilmos 268
Frank Ignác 168, 233, 245, 294
III. Frigyes német-római császár 58
Fronius Dániel 155
Fröhlich Róbert 229
Fugger család 137
Fugger Antal 104
Fugisrecht, Nicolaus 49
Furbert chartres-i püspök 12
Fustrib lőcsei káplán (15. sz.) 49

Gaál József 188
Gabelhofer Gyula 163
Gábriel Asztrik 412
Galambos Ferenc 497
Gáldi László 411
Galeotto Marzio 66
Gallen János 109
Garay János 169
Garázda Péter 56, 66
Gárdonyi Géza 275
Gáspár Ilona 358
Gáspár Margit 358, 407
Gazda István 497
Gazius 68
Geleji Katona István 98
Gellért, Szent 12, 15
Georgius Petri l. Péterfia György
Gergely Rezső 344
Géza fejedelem 11
II. Géza 20
Ghyczy Ignác 247
Giergl Kálmán 329
Giovanni da Ravenna 34
Gizella királyné 15
Gleixner János 146
Glück Frigyes 304
Goethe, Johann Wolfgang 230, 306, 418, 420
Gombocz Endre 358, 407
Goriupp Aliz 412
Gosztonyi Pál 103
Grassalkovich Antal 173
Grolok Jakab 49
Gruber Dániel 111
Gruber Károly 142
Guarino, Battista 56, 66
Guldner János 49
Gulyás Pál 235, 270, 283, 293, 294, 311, 312, 321–324, 338, 407, 408, 412–415
Gyalui Farkas 323
Gyöngyösi Gergely 77
Györffy György 411, 497
György lehnici plébános (15. sz.) 49
György szepesi prépost (14. sz.) 37
György Aladár 237, 239, 242, 256, 257, 259, 266, 277, 278, 299, 300, 303, 304, 320, 323, 325
Györke József 411
Gyulai Pál († 1592) 93
Gyulai Pál (1826–1909) 198
Gyurkovits Ferenc 227

Haas Ignác 146
Haczaki Márton 68
Hadik Gusztáv 363
Hadik-Barkóczy család 433
Hadrovics László 411
Hagymási Bálint 68
Hajnóczy József 143, 147, 171
Halász Gábor 412, 415, 419
Halász Ignác 236
Hampel József 269
Handó György 56, 69
Hanuy Ferenc 306
Harkányi Ede 293

Hassensteini Lobkovitz Bohuslav 65
Hatvani István 129
Hatvany Lajos 343
Haunolt János 93
Heckenast Gusztáv 195
Hedvig lengyel királyné 32, 34
Hegedüs Kandid Lajos 224
Hell Miksa 192
Hellebrant Árpád 231, 309, 314, 316, 318, 319, 406, 407
Heller Ágost 229
Heltai Jenő 343
Henckel János 68, 69
Henicker Rezső 300
Henrik kolozsmonostori apát (15. sz.) 76
Henselius János 110
Hentaller Lajos 306
Herbville generális 96
Herbord Petrus 49
Heresinczy Péter 103
Herman Ottó 363
Hermányi Dienes József 151
Hernádi Mór 363
Hertul festő (14. sz.) 32
Hertul fia Miklós és ennek fia Miklós 33
Hervay Ferenc 501
Herzan Ferenc 136
Hess András 83
Hevenesi Gábor 161
Hevesi Lajos 306
Himmelreich György 105, 106
Hispanus, Gundislaus 61
Hoffmann Mária 321
Holczel János 42
Holub József 345
Hóman Bálint 235, 345, 351, 361, 365, 413, 414, 416
Honter János 79, 95, 110
Horánszky Lajos 304
Horányi Elek 150
Horvát Árpád 169, 227, 234
Horvát István 174, 177
Horváth Aranka, Todoreszkuné 360
Horváth Géza 269
Horváth Mihály 197
Hosszú János 38
Hubay Ilona 415
Hugó Károly 227
Hunfalvy János 198, 236
Hunfalvy Pál 187, 188, 229
Hunyadi János 52, 58
Hunyadi László 52

Illésházy István 176
Illyés Gyula 395
Imre király 19
Imre, Szent 12
Irányi Dániel 198, 221
Isoz Kálmán 415
I. István, Szent 11, 12
Istvánffy Miklós 92

Jacquint, Nikolaus 144
Jakab nagyszebeni polgármester (15. sz.) 49
Jakab Elek 231
Jancsó Imre 363
Jankovich Miklós (1723–1797) 152
Jankovich Miklós (1772–1846) 152, 176, 198
János budai prépost (13. sz.) 29
János szepesi prépost (14. sz.) 38
János váradi pap (13. sz.) 29
János Zsigmond fejedelem 111, 112
Janus Pannonius 53, 55–59, 65–67
Jaschik Álmos 345
Jászay Pál 227
Jászi Oszkár 336
Jávor László 376
Jedlik Ányos 189
Job, Leonardus 61
Jócsák Kálmán 293
Jodok lehnici zárdafőnök (15–16. sz.) 80
Jókai Mór 198, 460
Joó Tibor 415
II. József 127, 137, 145, 160, 161, 169, 171
József nádor 164, 166, 172–177
József Attila 411, 436

Kallonasz György 193
Kálmán, Könyves 16, 17, 20, 228
Kálmán herceg, IV. Béla öccse 23
Kálmáncsehi Domonkos 69
Kammerer Ernő 269
Káplány Géza 383, 406, 408, 409
Kaposvári Gyula 433
Kaprinay István 151, 161, 164
Karátsonyi család 403
Kármán András 151
Kármán Tódor 340
Károli Gáspár 99
Károly Róbert 30–32
Károlyi család 403
Károlyi Ágnes 490
Károlyi Mihály 335
Kassai Michaelis György 130
Katona István 151
Katona Lajos 363
Kaufmann Dávid 230, 231, 306, 363, 418, 420
Kautz Gyula 306
Kazinczy Ferenc 139, 153, 185, 436
Kazinczy Gábor 198
Kecskés János 105
Kégl Sándor 306, 363
Kelemen László 191
Kemál pasazádé 85

Keresztury Dezső 433, 454, 497
Kereszty István 321
Kéri Borgia Ferenc 126
Kertbeny Károly 317
Kézai Simon 24
Kinizsi Pálné Magyar Benigna 81
Király István 497
Kis János 159
Kisfaludy Sándor 153, 194, 227
Kiszlingstein Sándor 317
Klebelsberg Kunó 350, 351, 354, 394, 415, 416
Kleinod Antal 146
Klimó György 70, 133–136, 171, 239
Kner Imre 345, 413
Kniezsa István 415
Koch Henrik 326
Kohányi Gyula 388
Kollányi Ferenc 321
Kollár Ferenc Ádám 151
Kollár János 168, 194
Koller Ignác 136
Koller József 134
Kolozsváry-Borcsa Mihály 419
Komjáthy Miklós 441, 501
Konrád menedékszirti prior (14. sz.) 40
Koppi Károly 127, 150
Korányi Frigyes 353
Korb Flóris 328, 329, 416
Kornfeld Móric 343, 403
Kornis Gyula 351, 386, 390
Kosáry Domokos 143, 393, 502
Kossuth Lajos 277, 278, 284
Kovachich Márton György 151, 160
Kovács Ferenc 147
Kovács Máté 507
Kovács Ödön 338
Kováts Zoltán 503, 505
Kozocsa Sándor 415, 497
Kőhalmi Béla 296, 322, 324, 336, 337, 344–346, 355, 363, 409, 415, 441, 445, 446, 507, 509
Kölcsey Ferenc 146, 195
Kőrösy Kornél 313
Krejcsy Rezső 304
Krenner József 269
Kresznerics Ferenc 183, 185
Krumpachi Lőrinc 49
Kubinyi Ágoston 177, 178
Kudora Károly 251, 324
Kugler József 363
Kulcsár Júlia 496
Kultsár István 195, 244
Kuun Géza 236
Kuthassy János 103
Küküllei János 33, 36
Kürschák József 363

I. Lajos, Nagy 32–34, 57
II. Lajos 62, 82
IX. Lajos, Szent, francia király 24
Lajta Béla 330
Lakits György 158
Lampel Róbert 300
Langer Norbert 401
Lantos Adolf 345, 415
Lassalle, Ferdinand 284
I. László, Szent 12, 16
IV. László, Kun 24, 25
V. László 58
László dömösi prépost (14. sz.) 37
László esztergomi prépost (13. sz.) 26, 29
László Boriska l. Wix Györgyné
Latinovics család 153
Laudeschit György 69
Lauffer Tivadar 401
Lavotta Rezső 415
Lelio della Torre 253
Lenhossék Mihály 164, 313
Libertiny Gusztáv 266
Lippay György 103, 104, 137
Liszt Ferenc 253, 461
Liszti János 101
Lorántffy Zsuzsanna 98, 113
Lukács esztergomi érsek (12. sz.) 19
Lukács György 336, 344, 497
Lukinich Imre 314, 361
Luther, Martin 94

Madzsar József 235, 290, 293, 298, 323, 336, 338, 346
Mághi Sebestyén 68
Magyar Benigna l. Kinizsi Pálné Magyar Benigna
Majthényi György 411
Makkai László 403, 404
Mályusz Elemér 497
Mandel Mór 300–302
Mándi Péter 496
Marcell, Marcellus fia (13. sz.) 27
Marczibányi család 184
Marczibányi Gusztáv 184
Marczibányi Kázmér 184
Marczibányi Livius 363
Margit, Árpádházi Szent 28, 29
Mária nápolyi királyné 23, 24, 30, 31
Mária Terézia 126, 127, 158, 159
Márki Hugó 296
Márki József 169
Marsilius Ficinus 56, 59, 66
Martinus de Hungaria 81
Máté Károly 414
Markovits Máté 346
Mátray Gábor 177, 191

I. Mátyás 52–66, 73, 80, 83, 84, 91, 111, 114, 234
Marx, Karl 284
Medici, Lorenzo 59
Medgyesi Miklós 33
Melich János 321, 361, 364
Meliusz Juhász Péter 112
Meskó püspök (14. sz.) 36
Metternich, Klemens Lothar 174
Mezey László 446
Mező Ferenc 497
Migazzi Kristóf 135, 137
Mihalik József 337, 342
Mihelyes Sámuel 140
Miklós modrusi püspök (15. sz.) 53
Miklós pannonhalmi apát (14. sz.) 41
Miklós pesti provinciális (14. sz.) 41
Miksa király 91
Miller Jakab Ferdinánd 172, 174, 177
Mircse János 307
Miskolci Csulyak István 98, 100
Móczár József 259
Monoszlai András 102
Monoszlai Gábor 102
Mór pécsi püspök (11. sz.) 15
Móra Ferenc 278, 380, 406, 516
Moravek Endre 358
Morvay Győző 256, 257, 259
Mossóczi-Institoris Gábor 146
Mossóczy Zakariás 105
Muthmer szepesi prépost (13. sz.) 25, 26, 29
Müller Ferenc 146

Nádasdy család 303
Nádasdy Ferenc 107, 111, 142
Nádasdy Lipót Flórián 142
Nagy István 227, 305
Nagylucsei Orbán 66
Nagymihályi Miklós fia Antal kanonok 47, 49
Náprághi Demeter 102, 112
Négyesy László 276, 292
Nékám Lajos 367, 405
Nekcsei tárnokmester és felesége (14. sz.) 31
Németh László 476
Németi Mihály 146
Neubauer Ferenc 342
Nevelős Gyula 392
Nógrádi László 345
Nyáry Pál 198
Nyireő István 358, 412, 414, 416

Obrecht de Lengenvelde, Sigismundus 64
Odilo Saint-Gilles-i apát 17
Oláh Miklós 100, 101
Olesnicki, Zbigniew 54
Oltárdi András 109
O'Neil grófné, Maholányi Judit 148
Oppenheim Dávid 253
II. Orbán pápa 17
Orczy Lőrinc 143
Ortutay Gyula 415

Padányi Biró Márton 136
Pádly Lajos 321
Pál esztergomi prépost (13. sz.) 29
Pál esztergomi és pozsonyi kanonok (14. sz.) 38
Pál veszprémi prépost (13. sz.) 25
Pálóczi Horváth család 185
Papp István 515
Pasquich János 192
Pasteiner Iván 354, 355, 366, 405
Pastinszky Miklós 497
Pásztor Imre 468
Patachich Ádám 136
Pauler Tivadar 189, 307
Paulin mester özvegye: Ursula (16. sz.) 81
Paulus Budensis 42
Pázmándi Horváth Endre 184
Pázmány Péter 103, 105, 106, 125, 137
Pecz Samu 328, 329
Péczeli József 154, 181
Perényi család 92
Perényi Ferenc 66
Perugiai Bernát 19
Petenyeházi Jakab fia Demeter 51
Peterdi Andor 411
Péterfia György 75
Pethő Gyula 236
Petőfi Sándor 198, 227, 460
Petrik Géza 316, 317, 338, 406
Petróczi Pál és felesége Oztrozith Judit 100
Petrus Nigri 78
Petzhold, Julius 307
Petzval Ottó 189
Pfeifer Sándor 338
Pfundtner Mátyás 146
Pikler Blanka 296, 322, 336, 337, 345, 346, 406
Pischof, Alexander 111
II. Pius pápa, Aeneas Sylvius Piccolomini 54
Podmaniczky-Degenfeld család 375, 494
Pogány József 347
Polánkai Bereck 54
Polgár Imre 342
Polirer Gáspár 76
Pollack Mihály 177
Polüsziosz, Athanasziosz 193
Ponticus Virunensis 63
Popovics Dénes 193
Porzsolt Kálmán 268
Posch György 111

Pöstyéni Tamás 37
Pray György 136, 137, 150, 159–161, 163
Prohászka Lajos 357
Prohászka Ottokár 292
Pukánszkyné Kádár Jolán 415
Pulszky Ferenc 227, 363

Rabutin generális 96
Rácz Aranka 450, 500
Ráday Gedeon 139, 150 180, 240
Ráday Pál 139, 240
Radisics Jenő 269
Rados Gusztáv 254, 328
Radvánszky család 433
Raibstann Johann 111
II. Rákóczi Ferenc 108
I. Rákóczi György 97, 113, 114, 142
II. Rákóczi György 113
Rákóczi Zsigmond 97, 98, 142
Ráskai Lea 81
Ráth György 230, 231, 306, 363, 404
Ráth-Végh István 404
Rédey Tivadar 321, 406, 415
Regiomontanus, Johannes 53
Reizner János 243
Rejtő Sándor 370
Renoldus esztergomi prépost (13. sz.) 27
Révai Miklós 150
Révai Sámuel 300
Révay Ferenc 107
Révészné Alexander Magda 344
Reviczky János 152
Reviczky Jenő 187
Richard domonkos pap (13. sz.) 28
Rimay János 93
Róbert nápolyi király 33
Rogerius 22
Rómer Flóris 189, 231
Roskoványi Ágoston 240
Rosselli, Francesco 60
Rubinek Gyula 396
Rupe, Mathaeus 76

Sajó Géza 499
Salernitanus, Clemens 61
Sallai István 443, 482, 511
Sallai Pál 199
Salvini, Sebastiano 61
Salvinus 66
Sándor István 152, 184, 363
Sárkány Oszkár 415
Schleiermacher, Andreas Ernst August 310
Schmeizel Márton 150
Schordann Zsigmond 191
Schönvisner István 151, 163
Schöpflin Gyula 390
Schricker von Hüttendorf, Nicolaus 64
Schwarcz Gyula 200, 264
Schwartner Márton 163
Schwert, Andreas 111
Scolari, Andrea 47
Sebestyén Géza 435, 499, 511
Sebestyén Gyula 321
Sebők Béla 302
Semmelweis Ignác 191
Semsey András 250
Senftleben Zsigmond 74
Septei Péter 81
Serédi Benedek 94
Sikabonyi Antal 359
Simándi Béla 392, 393
Simándi István 110, 155
Simon váradi püspök (13. sz.) 29
Sinai Miklós 129
Sipőcz Ferenc 264
Siskovits Tamás 363
Sixtini András 95
IV. Sixtus pápa 64
Skalnitzky Antal 326
Skublics Károly 194
Soltész Zoltánné 499
Somogyi Dániel 137
Somogyi Károly 242, 243
Soós Imre 433
Sőtér István 411
Sövényházi Márta 81
Spalatói Tamás 19
Stekh Balthasar 82
Staub Móric 236
Staud Géza 407
Stein Aurél 306, 363
Steiner Zsigmond 300
Stessel Lajos 250
Supka Géza 415
Sybenlider Nicolaus 48

Szabó Dezső 345
Szabó Ervin 235, 258, 277, 288–293, 295, 296, 312, 314, 322, 329, 331, 336–338, 375, 384, 405, 406, 489
Szabó István, nagyatádi 396
Szabó István, sokorópátkai 396
Szabó Károly 236, 237, 239, 305, 315, 316, 406
Szabó László, Bártfai 321, 345
Szabó Lőrinc 338
Szabolcsi Bence 497
Szalárdi János 113
Szalay Imre 269
Szántó Kovács János 284
Szász Károly (1829–1905) 198, 222, 223, 229, 325
Szathmáry Károly, P. 223
Szatmáry György 68
Szeberényi Lajos 198, 200
Széchényi Ferenc 136, 138, 147 170–173, 181, 183, 196, 305
Széchenyi István 142, 175, 180, 227, 230, 231, 279
Széchenyi Lajos 175

Széchy Mária 107
Székely Dávid 319
Székely János 301
Székely József 245
Szelepcsényi György 104, 137
Szélpál Árpád 384
Szemák István 258, 386
Szemere Bertalan 198
Szentgyörgyi Péter 109
Szentkirályi Móric 307
Szentkuty Pál 404
Szentmarjay Ferenc 147
Szentmihályi János 502
Szerdahelyi György Alajos 174
Szigeti Gabriella 338, 346
Szigeti József 461
Szigligeti Ede 227
Szijj Rezső 497
Szilády Károly 246
Szilágyi Dániel 363
Szilágyi János 377, 507
Szilágyi Sámuel 139
Szilágyi Sándor 235
Szilasy János 168
Szilvek Lajos 292
Szily Kálmán 223, 229, 363
Szimonidesz Lajos 497
Szinnyei József (1830-1913) 223, 224, 317-319, 321, 406, 407
Szinnyei József (1857-1943) 364
Szirmay András 155
Szita Ferenc 482
Szomaházy István 280
Szomory Dezső 343
Sztáray család 143
Sztrókay Kálmán 411
Szuhay István 103
Szukováthy Imre 404
II. Szulejmán szultán 62, 73
Szüney István 110
Szüry Dénes 296, 306
Szüts Adolf 153
Takács Miklós 490
Takáts Endre 433
Tamás pozsonyi kanonok (14. sz.) 38
Tamás sárospataki vikárius (14. sz.) 40
Tamás Lajos 415
Táncsics Mihály 198, 284
Tasner Antal 227
Tatai János 99
Tatay Sándor 401
Taucher Ferenc 192
Telegdi Miklós 101, 102, 104
Teleki család 141, 142, 187, 303, 304
Teleki József (1738-1796) 180
Teleki József (1790-1855) 181-185, 189, 365
Teleki László 180
Teleki Sámuel 139, 140, 171, 180
Télfy Iván 307
Temlius (14. sz.) 37
Tersánszky Józsi Jenő 411
Thallóczy Lajos 306
Thomas de Weydenaw 50
Thököly Miklós 98
Thun Leó 218
Thurzó Szaniszló 92
Thurzó Zsigmond 68, 69
Thuz Osvát 67, 69
Tibolth Mihály 171
Tildy Zoltán 416
Tisza Kálmán 222
Tiszai Andor 497
Todoreszku Gyula 304, 305, 343, 345, 360, 404
Toldy Ferenc 165-170, 184-189, 191, 192, 194, 234, 319, 326
Toldy László 295
Tolnai Gábor 415
Tolnay Sándor 191, 192
Tompa Mihály 198
Tóth Rezső 292
Tóth Zoltán I. 502
Török Balázs 99
Török János 199
Török Mihály 342
Török Pál 139
Träger Ernő 404
Trefort Ágoston 221, 224, 317, 326
Trnka Vencel 164
Trócsányi Zoltán 345, 406, 413
Tunyogi Csapó József 227
Türr István 221, 264

Ugoleto, Taddeo 59, 63, 64
Uhlmann Aladár 433
II. Ulászló 62, 63, 65
Unglerus Lukács 99

Váci Lukács 77
Vajticzky Emánuel 258
Vámbéry Ármin 297, 306, 363
Váradi Irma 346
Váradi Ötvös Pál 109
Várady Péter 67
Varga Zsigmond 492
Vargha Kálmán 502
Vargyas Lajos 411
Varjas Béla 415, 507
Varjú Elemér 322
Vass József 292
Vécsey Jenő 451
Végh Gyula 433
Véghelyi Dezső 227
Vencel király 58
Verancsics Antal 101
Verancsics Faustus 101
Veredy Gyula 408, 413, 499
Veres Péter 285, 286
Vergerio, Pier Paolo 52
Verseghy Ferenc 147
Vértesy Jenő 321
Vértesy Miklós 502
Vespasiano da Bisticci 53, 55, 69, 70

Vető János 372
Viczay család 143
Vid mester (13. sz.) 18
Vigyázó Ferenc 306, 363, 404
Villangó István 516
Viski Károly 355
Viszth János 155
Vitéz János 30, 52–59, 61, 63, 65
Vitnyédi István 111
Voigt János 155
Vörös Antal 227
Vörösmarty Mihály 183, 184
Vörösváry Ferenc 277, 312, 337
Wagner Károly 150
Waldapfel Eszter 419
Waldbauer Ilona 343
Wartha Vince 190, 254
Weber János 99
Weiss Ferenc 192
Wenckheim család 417
Wenczel Gusztáv 307
Werbőczy István 82
Wesselényi Miklós 107, 195, 196
Weszerle József 127, 363
Weyten Orbán 41, 42
Wildner Ödön 329
Windisch Éva V. 502
Winkler Apolló 110
Winkler Mihály 164
Wix Györgyné László Boriska 440, 441
Wlassics Gyula 249, 262, 271, 294, 323
Wolf Lőrinc 82
Zágoni Gábor 151
Zavirasz György 193
Zay család 303
Zay Ferenc 93
Zémán izsáki kántor 198
Zichy család 403
Zichy Géza 369
Zichy Jenő 297, 306
Zichy Károly 194
Zrínyi Miklós 107
Zsámboky János 90, 91, 103, 111
Zsigmond király és császár 52, 57, 58

TARTALOM

Előszó (Vértesy Miklós) 5

I. 1000–1711 (CSAPODI CSABA)

A) A középkori könyvkultúra kibontakozása Magyarországon (1000–1400) 9
1. A magyarság találkozása a könyvvel 9
2. A bencés kolostorok könyvei 13
3. A „Könyves" király százada 16
4. A váratlan pusztulás 21
5. A királyi család tagjainak könyvei 23
6. Egyházi testületek és a papság könyvei a XIII. században ... 25
7. Az Anjou királyok könyvtára 30
8. Székesegyházi könyvtáraink a XIV. században 34
9. A „néma barátok" és más szerzetesek könyvei 39
10. Egyes könyvtulajdonosok, papok, világiak 41

B) A magyarországi könyvkultúra fénykora (1401–1526) 44
1. Káptalani könyvtárak a XV. században 44
2. Plébániai könyvtárak 47
3. A világi „litterátusok" könyvei 50
4. Humanista könyvtárak 51
5. Vitéz János könyvtára 52
6. Janus Pannonius könyvtára 55

7. A Corvina Könyvtár előzményei 57
8. A Bibliotheca Corviniana 59
9. A pozsonyi egyetem könyvtára 63
10. Humanista főpapi könyvtárak 64
11. A nyomtatott könyv elterjedése Magyarországon 71
12. A királyi kápolna könyvtára 73
13. Az egyházi könyvtárak növekedése 74
a) Városi plébániák 74
b) Szerzetesek 76
14. Világi humanisták könyvei 82

C) A fegyverek közt sem hallgatnak a múzsák (1526–1711) 85
1. A középkori könyvanyag pusztulása 85
2. Késő reneszánsz világi könyvtárak 90
3. Protestáns városi és iskolai könyvtárak 94
4. Protestáns lelkészek könyvtárai 98
5. A katolikus restauráció főpapi könyvtárai 100
6. Új és újjáéledő szerzetek könyvtárai 104
7. Barokk főúri és nemesi könyvtárak 106
8. Városi polgárok könyvei 109
9. Erdélyi fejedelmek könyvtárai 111

Jegyzetek az I. részhez 115

II. 1711–1867 (TÓTH ANDRÁS)

A) Az újjáépítés kora (1711–1772) 123
1. Bevezetés 123
2. Egyházi könyvtárak 124

B) A felvilágosodás kora (1772–1799) 133
1. Főpapi könyvtárak 133
2. Főúri könyvtárak 138
3. Szakkönyvtárak 144

4. Kölcsönkönyvtárak, olvasókörök 146
5. Tudósok, írók, köznemesek, polgárok könyvtárai 149

C) A XIX. század - a kiegyezésig (1800-1867) 157
1. Az Egyetemi Könyvtár 158
2. Az Országos Széchényi Könyvtár 170
3. Az Akadémia könyvtára 180
4. Szakkönyvtárak 189
5. Nemzetiségi könyvtárak 193
6. Nyilvános közkönyvtárak 194

D) Összefoglalás 202

Jegyzetek a II. részhez 206

III. 1867-1945 (VÉRTESY MIKLÓS)

A) A magyar könyvtárak a kapitalizmus kifejlődésének korában (1867-1918) 217
1. A kiegyezés után 217
2. Egy nagykönyvtár terve 221
3. Az Országos Széchényi Könyvtár 224
4. Az Akadémiai Könyvtár 228
5. Az Egyetemi Könyvtár 232
6. A kolozsvári kettős könyvtár 236
7. Egyházi könyvtárak 237
8. A városi, megyei közművelődési könyvtárak 241
9. Hivatali, hatósági könyvtárak 246
10. Szakkönyvtárak 248
11. Felsőoktatási könyvtárak 251
12. Középiskolai könyvtárak 256
13. Népiskolai könyvtárak 259
14. A népkönyvtárügy kezdete 263

15. A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsa és Főfelügyelősége 267
16. A népkönyvtárak 270
17. Egyesületek, kaszinók, társaskörök könyvtárai 278
18. Agrárszocialista olvasókörök 282
19. Szakszervezeti könyvtárak 286
20. A Szabad Tanítás pécsi kongresszusa 289
21. A Fővárosi Könyvtár 294
22. Kölcsönkönyvtárak 299
23. Magánkönyvtárak 303
24. Katalógusok 307
25. Bibliográfiák 314
26. Könyvtárosok, könyvtári szakirodalom 319
27. Építkezések 325
28. A fejlődés értékelése 331
29. Az első világháború 333

B) A Tanácsköztársaság könyvtárügye (1919) 335
1. A könyvtárügy szervezése 335
2. A tudományos és szakkönyvtárak 338
3. Közművelődési könyvtárak 341
4. Gondoskodás a könyvanyagról. A könyvtárosképzés 343

C) A két világháború közt (1919–1945) 348
1. Trianon után 348
2. Művelődéspolitika 349
3. A könyvtárak központi irányítása 353
4. Az Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központ 355
5. Az Országos Széchényi Könyvtár 358
6. Az Akadémiai Könyvtár 362
7. Az Egyetemi Könyvtár 365
8. Felsőoktatási könyvtárak 368
9. Egyházi könyvtárak 373
10. Városi, megyei közművelődési könyvtárak 375
11. Hivatali, hatósági könyvtárak 381

12. Szakkönyvtárak 383
13. Közép- és népiskolai könyvtárak 386
14. Népkönyvtárak 389
15. Falusi olvasókörök, gazdakörök 394
16. Munkáskönyvtárak 397
17. Kölcsönkönyvtárak 401
18. Magánkönyvtárak 403
19. Katalógusok, bibliográfiák, dokumentáció 404
20. Könyvtárosok 409
21. Építkezés, építkezési tervek 415
22. Visszapillantás egy negyedszázadra 417
23. A második világháború 418

Jegyzetek a III. részhez 422

IV. 1945–1984 (VÉRTESY MIKLÓS)

A magyar könyvtárak a szocializmus építésének idején 431
1. A kezdet 431
2. Szakszervezeti és népkönyvtárak 433
3. Az 1952. és 1953. évi felmérés 437
4. A két könyvtári központ 439
5. Az Országos Könyvtárügyi Tanács. Az akadémiai könyvtörténeti bizottság. A Könyvtárellátó 444
6. Könyvtári rendeletek és törvények 447
7. Az Országos Széchényi Könyvtár 450
8. Az Akadémiai Könyvtár 454
9. A tudományegyetemi könyvtárak 456
10. Múzeumi, levéltári és zenei könyvtárak 459
11. Műszaki könyvtárak 462
12. Mezőgazdasági könyvtárak 465
13. Orvosi könyvtárak 467
14. Országgyűlési, statisztikai és közgazdasági könyvtárak 469
15. Párt-, honvéd- és sportkönyvtárak 471

16. Iskolai könyvtárak 474
17. A tanácsi (területi) könyvtárhálózat 477
18. A szakszervezeti könyvtárhálózat 484
19. Gyermekkönyvtárak 489
20. Nemzetiségi könyvtárak. A Gorkij Könyvtár 491
21. Egyházi könyvtárak 492
22. Házikönyvtárak 496
23. Olvasószolgálat. Katalógusok 498
24. Bibliográfiák, dokumentáció 501
25. Könyvtárosok 506
26. Könyvtári szakirodalom 510
27. Építkezések 513
28. Könyvtárügyünk 1985-ben 516

Jegyzetek a IV. részhez 519

Helységnevek mutatója 523
Névmutató 527

A kiadásért felel a Gondolat Könyvkiadó igazgatója

86-1127 - Dabasi Nyomda, Budapest-Dabas, 1987
Felelős vezető: Bálint Csaba igazgató

Felelős szerkesztő: Hamburger Klára
Műszaki vezető: Tóbi Attila
Műszaki szerkesztő: Keresztes Mária
Megjelent 38,76 (A/5) ív terjedelemben,
az MSZ 5601-59 és 5602-55 szabvány szerint

Ordo Dierum

pro aditu ad

Museum Nationale Hungaricum.

Cum in quibusvis recte ordinatis Inſtitutis publicis civitate donata ſit laudabilis illa Conſuetudo: vt certi per hebdomadam dies præfixi habeantur, quibus Inſtituti Theſauros cum fructu diutius inſpicere, commode examinare, ſingulorumque Objectorum explanationem, pro beneplacito poſtulare liceat: de Benigno Juſſu Sereniſſimi Cæſarei, ac Hungariæ, & Bohemiæ Regii Hæreditarii Principis, Archi-Ducis Auſtriæ, Domini Joſephi, Regni Hungariæ Palatini in Muſeo Nationali Hungarico ſine præmiſſo conſtituti ſunt Dies:

Lunæ & *Jovis* pro inſpicienda Bibliotheca.

Martis & *Veneris* pro Cimelio Rei nummariæ & antiquariæ.

Mercurii & *Sabbathi* pro Camera Naturæ Productorum;

quibus ab hora nona matutina vsque duodecimam, & ab hora tertia pomeridiana vsque ſextam vespertinam per totius anni decurſum aditus patet; duntaxat Diebus Dominicis & Feſtis, atque tempore, quo pulueres excutiuntur, & Scrinia purgantur, Atria clauſa habentur; ſaluo nihilominus legere volentibus, quotidie, horis præfixis ad Lectorium acceſſu.

Ad Benignum Suae Caesareo Regiae Serenitatis Domini Regni Hungariae Palatini Mandatum.

Budae die 30ma Junii 1811.

Ludovicus Boros m. p.

Napi-Rend

A' Magyar Nemzeti

Gyüjteményes Tárnak Szemlélésére.

Minthogy minden jól elrendeltt Köz-Intézetekben azon ditſéretes ſzokas, átaljában bé vagyon véve: hogy hetenkent bizonyos napok légyenek meghatározva, a' mellyeken az Intézetnek Ritkaſágait, 's Gyüjteménnyeit tetſzés ſzerént ſzemlélni, közelebbröl-is visgálni, 's felölök magyarazatot-is kivanni leheſſen: ugyan é végett Ö Cſáſzári 's Királyi Fő-Herczegſégének, Jósef, Magyar Orſzág Nádor Ispannyanak kegyelmes Parantsolatjából, a' Magyar Nemzeti Gyüjteményes Tárnak ſzemléléſére e' következendő Napi-Rend határoztatott meg, úgymint:

Hétfőn és *Tsötörtökön* láthatni a' Könyvtárt.

Kedden és *Pénteken* a' Pénzeket és Régiſégeket.

Szerdán és *Szombaton* a' terméſzeti alkotmányok Gyüjteménnyét.

Ezen napokon reggeli kilencz Órától, tizenkettöig, delután pedig háromtól, hatig ſzabad a' Bémenetel. Egyedül a' Vaſarnapokon, Ünnepeken, és a' tiſztogatás idejekor zárva tartattnak a' Paloták. Egyébberánt, a' kinek az a' ſzándéka, hogy olvashaſſon: a' ſent megjegyzett órák között minden nap megjelenhet a' Könyvtárban, legottan ſzándékát minden akadály nélkül tellyesithetvén.

Ö Csász.'s Kir. Fő-Herczegségének Magyar Orſzág Nádor Ispánnyának kegyelmes Parantsolatjára.

Budán Szent-Iván hava 30dik napján 1811.

Boros Lajos m. p.

Tages-Ordnung

zur Beſichtigung des

Hungariſchen National Muſeums.

Da bey allen wohlgeordneten öffentlichen Anſtalten, die lobenswerthe Gewohnheit allgemein angenommen iſt: daß gewiſſe Täge der Woche feſtgeſetzt werden, an denen die daſelbſt aufbewahrten Gegenſtände nach Belieben beſichtiget, näher betrachtet, ja ſelbſt Erläuterungen über jeden einzelnen Gegenſtand gefordert werden können: ſo ſind auf höchſten Befehl Sr. Kaiſerl. Königl. Hoheit des Erzherzogs Joſephs, Palatinus des Königreichs Hungarn, folgende Täge zur Beſichtigung des hungariſchen National-Muſeums beſtimmt worden, als:

Montag und Donnerſtag zur Beſichtigung der Bibliothek.

Dienſtag und Freytag für die Antiquitäten-Kammer und das Münzkabinet.

Mittwoch und Sonnabend für das Naturalien-Kabinet.

An den obgenannten Tagen wird der freye Zutritt Vormittags von 9 bis 12 Uhr; Nachmittags aber von 3 bis 6 Uhr, das ganze Jahr hindurch geſtattet. Bloß an Sonn- und Feſt-, dann an denen zum Abſtauben beſtimmten Tägen ſind die Säle verſchloſſen. Uebrigens können diejenigen, die Bücher zu leſen wünſchen, täglich an obbeſtimmten Stunden, die Bibliothek ungehindert beſuchen.

Auf höchſten Befehl Sr. Kaiſerl. Königl. Hoheit des Erzherzogs Palatinus des Königreichs Hungarn.

Ofen am 30ten Junius 1811.

Ludwig v. Boros m. p.

96,– Ft